DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

RUSTAM SHUKUROV

BİZANS TÜRKLERİ

1240-1461

ÇEVİREN

HAKAN ABACI

ALFA

ALFA TARİH 2023 No:134

3709 | ALFA | TARİH | 134

BİZANS TÜRKLERİ 1204-1461

RUSTAM SHUKUROV

Moskova Devlet Üniversitesinde Bizans tarihi üzerine dersler veren ve Bizans, Fars ve Türk dünyası üzerine pek çok çalışmaya imza atmış olan Shukurov, *Bizans Türkleri*'nin yanı sıra *The Grand Komnenoi and the Orient* [Büyük Komnenos'lar ve Şark; 2001] ve *Byzantine Ideas of Persia* [Bizans'ın İran'a Bakışı; 2024'te yayımlanacak] gibi kitapların da yazarıdır.

HAKAN ABACI

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. Londra Üniversitesi Ekonomi ve Siyasal Bilimler Fakültesi (LSE) ile Atina Üniversitesi Ekonomi ve Siyasal Bilimler Fakültesinde yüksek lisans yapmıştır. İngilizce, Almanca ve Yunancadan çeviri yapmaktadır. Çevirileri: Dünya Tarihi, *Levant'taki İngilizler, Savaş Biterken 1918, Kırım Savaşı, Harem*.

Bizans Türkleri 1204–1461
© 2015, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Byzantine Turks 1204–1461
© 2016, Koninklijke Brill nv, Leiden, The Netherlands.

Kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviren Hakan Abacı
Kitap Editörü Zafer Zorlu
Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-038-043-9
1. Basım: Eylül 2023

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com – info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

RUSTAM SHUKUROV

BİZANS TÜRKLERİ

1240-1461

ÇEVİREN
HAKAN ABACI

ALFA

Muḥammad Shakūrī Bukhārāī'nin anısına

1925-2012

İÇİNDEKİLER

Teşekkür • 9
Giriş • 11

Bizans'ın Türk Tasnifi • 23

Bizans Onomastiği: Yöntem Sorunları • 89

"İranlılar" ve "İskitler" • 115

Balkanlarda Bizans Türkleri • 201

Soylu Aileler • 231

Asimilasyon Araçları • 271

Bizans Pontus'unda Asyalılar • 319

Bizans'ta "Türkofoni" • 383

Etimolojik Sözlük • 483
Sonsöz • 515
Kaynakça • 523
Dizin • 577

Şekil ve Tablo Listesi

Şekiller

1. Cins ve türler, 29
2. Çift taraflı sınıflandırma, 55
3. Cinse özgü bir kategori olarak Πέρσαι, 60
4. Melania'nın tasviri, 111
5. "İskit" savaşçıları, 184
6. Üsküdar'la İzmit arasındaki askeri yol üzerinde bulunan kaleler, 193
7. Türk yerleşimlerinin merkezi alanları, 205
8. Aşağı Strimon, Serez, Zichna, Drama, 207
9. Kalamarya, 210
10. Doğu Halkidiki, 212
11. Véria ve Yanitsa Gölü, 215
12. Üsküp ve Vardar Vadisi, 217
13. Sultanos Ailesi I, 246
14. Masgidas Ailesi I, 251
15. Masgidas Ailesi II, 252
16. Belısırma'daki Agios Georgios Kilisesi: bağışçının kitabesi, 253
17. Demetrios Aelgazes'in mührü, 295
18. Ioannes Tourkopoulos'un mührü, 297
19. Trabzon İmparatorluğunun merkezi bölgeleri, 351
20. Pontus'ta göç dalgaları, 355
21. İİ. Aleksios'un çocukları, 381
22. Büyük Komnenos'ların Müslümanlarla evlilikleri, 382
23. On dördüncü yüzyıl Bizans sarıkları ve kaftanı, 403
24. Arkadaki iki sırada on dördüncü yüzyıl Bizans *sarāğuç*'ları, 404
25. *Trabzon Yıldıznâmesi*'nin topoğrafyası, 428
26. Ahamenidli Meletios'un tasviri, 465
27. Antonios'un Farsça imzası, 467

Tablolar

1. II. Keykâvus'un Bizans'taki Ailesi, 139
2. Aşağı Strimon, Serez, Zichna ve Drama'daki Asyalılar, 208
3. Kalamarya'daki Asyalılar, 211
4. Doğu Halkidiki'deki Asyalılar, 213
5. Véria ve Yanitsa Gölündeki Asyalılar, 216
6. Üsküp ve Vardar Ovasındaki Asyalılar, 217
7. Makedonya'daki İranlılar ve İskitler, 221
8. Toplumsal Statü, 222
9. Konstantinopolis'teki Asyalılar, 224
10. Iagoupes Ailesi, 254
11. Anataulas Ailesi, 266
12. Pontus Asya Göçmenlerinin Toplumsal Konumları, 336
13. Asyalı Göçmenlerin Zaman Çizelgesinde Dağılımları, 378
14. Orta Yunancada Kimi *Doublet*'ler, 443
15. Bizans Türklerinin Toplumsal Konumları, 518

TEŞEKKÜR

1998 yılının o sıcak ilkbaharında, Profesör Speros Vryonis'in başkanlığını yaptığı Speros Basil Vryonis Helenistik Çalışmalar Merkezinde (California) bir tebliğ sunma ayrıcalığına ve zevkine nail olmuştum. Asyalıların Bizans toplumundaki rolü ve yerini, onomastik inceleme araçlarını kullanarak ilk kez tartışmaya girişmiştim. Tebliğimin odak noktası, oldukça sınırlı ve spesifik bir konuydu: Trabzon İmparatorluğu. Tartışmalar sırasında bilhassa Profesör Vryonis yaklaşımımın çok daha geniş bir tarihi bağlamda ele alınması gerektiğini öne sürdü. Hatırımda çok iz bırakan o fikir alışverişi ve Profesör Vryonis'in beni müteşekkir kılan anlamlı düşünceleri bu kitabın çıkış noktası oldu.

Kitabımı hazırlarken dolaylı veya dolaysız olarak yardımını gördüğüm kişilere şükranlarımı ifade etmek isterim: Dumbarton Oaks'ın (Washington, DC), Bibliotheque Byzantine'in (Paris) ve Cincinnati Üniversitesi Kütüphanesinin görevlilerine; meslektaşlarım ve dostlarım Sergei Karpov, Antony Bryer, Peter Macridge, Michel Balivet, Gerard Dedeyan, Natalia Teteriatnikov, Bernt Brendemoen, Nina Garsoian, müteveffa Evelyn Patlagean, müteveffa Angeliki Laiou, müteveffa Elvira Grunina, Scott Redford, müteveffa Andrej Ponomarev, Sonia Colpart, Mikhail Dmitriev, Igor P. Medvedev, Mikhail V. Bibikov, Andrew Peacock, Mikhail S. Meyer,

Michael Maas, Peter Baird, Oya Pancaroğlu, Nina İamanidze, Deborah Brown Steward, Ksenia Krijger-Lobovikova, Natalia Sazonova, Artemij Streletskij, Elina Dobrynina, Brill'in editörü Marcella Mulder, redaktör Karen Anderson Howes ve oğlum Oyat Shukurov'a teşekkür ediyorum. Özellikle de rahmetli annem Claudia Loukanina, kardeşlerim Sherif Shukurov ve Enver Shukurov'a şükran borçluyum; zira çalışmamı nihayete erdirebilmem için beni teşvik ettiler ve yardımlarını esirgemediler.

Çalışmamı farklı aşamalarda destekleyen bir dizi kuruma da cömert mali yardımları için müteşekkirim: La Fondation Maison des sciences de l'homme (Paris), Université Paul-Valéry Montpellier 3, Dumbarton Oaks (Washington, DC), Cincinnati Üniversitesi, the American Council of Learned Societies (New York). Kitabı büyük ölçüde muradına erdiren son yardımı ise Russian Science Foundation yaptı.

GİRİŞ

Bizans, tarihinin büyük kısmında doğudaki komşularıyla siyasi ve kültürel üstünlük elde etmek ve Doğu Akdeniz'de para ve mal akışını denetim altında tutmak için daimi bir mücadele halindeydi; bazı zamanlar bu mücadele günümüzün "dünya savaşlarına" benzer geniş çaplı silahlı çatışmalara dönüşürdü. Bizans düşünce tarzına göre en tehlikeli ve muktedir düşmanlar doğudaydı. İmparatorluk genellikle Sasani İran'ıyla statükoyu korumayı başardı. Ancak bunun ardından gelen Müslüman fetihleri çağı Bizans topraklarını önemli ölçüde küçülttü, siyasi ve ekonomik potansiyelini zayıflattı. Bizans'ın Müslüman saldırılarından sonra kendini toparlaması ve eski konumuna kısmen de olsa yeniden kurulması üç yüz yıldan fazla zaman aldı. Bizans on birinci yüzyılda Balkanlara ve Anadolu'ya akan Türk halklarından bir darbe daha aldı. İmparatorluk on birinci yüzyılın sonlarında yok olmanın eşiğine gelmişti fakat on ikinci yüzyılda yeniden ayağa kalkabilmiş ve eski itibarına kavuşabilecek gücü bulabilmişti. On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek süren dönemde ise Türk halklarıyla çatışmalar yeni bir aşamaya vardı. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Bizanslılar mücadeleyi özünde kaybetmişlerdi. Çalışmamız Bizans tarihinin bu son dönemine, Türk istilacılara karşı alınan yenilgiyle taçlanacak o döneme hasredilmiştir.

Bizans dünyasının Türklerce yıkıma uğratılması Ortadoğu'nun en önemli olaylarından birisidir. Bizans'ın Türk istilasına neden karşı koyamadığı ve Türk-İslam dünyasıyla girilen çekişmede uğradığı tarihi yenilginin gerçek sebeplerinin ne olduğu çözülememiş asli sorulardır. Bu kitap belirtilen soruları yanıtlamak için yeni yolları şekillendirmeye gayret etmektedir. Ana sorunu ele almak için ya-

bancı Türk kültürüyle karşılaşmanın Bizans uygarlığını nasıl etkilediğini ve Türkleri Bizans'ı işgallerinde muzaffer kılan spesifik özelliklerin neler olduğunu anlamak gereklidir. Tek başına geleneksel yaklaşımlarla bu sorulara cevap bulunamaz.

Bizans çalışmalarının on yedinci yüzyılda bir disiplin olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Türklerle ilişkiler Bizans tarihçilerinin yazdıkları eserlerde merkezi bir yer işgal etmiştir. Bizans tarihini ele alan hiçbir genelleyici çalışma bu konudan kaçınamaz. Türklerin siyasi ve askeri rolü, Bizans çalışmalarının ilk aşamalarında, daha sonraki tarihyazıcılığıyla karşılaştırıldığında daha önemli bir yer tutmuştur. Bilim insanlarının Bizans tarihine başka pencerelerden bakmaya başlamaları, imparatorluğun –dahili– toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatına dair yeni sorular ortaya atmaları on dokuzuncu ve yirminci yüzyılı bulmuştur. Tarihyazıcılığı ilk başlarda ampirik bir nitelik taşıyordu; tarihyazıcılığının bu dönemine savaşlar, büyük şahsiyetler ve diplomatik entrikalar damga vuruyordu. Bizans-Türk ilişkileri, Avrupalı-Hıristiyan ve Müslüman uygarlıkları arasında vuku bulan dini ve kültürel çatışmanın bir örneği olarak, yalnızca siyasi ve askeri boyutlarıyla ele alınmıştı. Bu temel yaklaşımlar daha çok ortaçağ (Batılı ve Bizanslı) tarihyazıcılığından, İslam karşıtı polemiklerden ve destanlardan miras kalmıştı.[1] Bizans-Türk ihtilafının tipik versiyonlarından biri, temel nitelikteki çalışmasıyla erken dönem tarih felsefesi geleneğini taçlandırmış olan Edward Gibbon'un eserinde biçim bulmuştur.[2] Yazar, Türk

---

1 Bizans incelemelerinin ilk aşamaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Pertusi, Agostino. *Bisanzio e i Turchi nella cultura del Rinascimento del Barocco* (Milan, 2004); Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia, 2004); *Europa und die Türken in der Renaissance*, ed. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann (Tübingen, 2000), özellikle Johannes Helmrath, Wolgang Neuber, Andras Szabo, Wolfgang Friedrich ve Margaret Meserve'in çalışmaları.

Gibbon, Edward. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 3 cilt (Londra, 1776, 89); kitabın elden geçirilmiş yeni edisyonu için bkz. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. John B. Bury, 7 cilt (Londra, 1909-14).

fethini ziyadesiyle yaygınlaşmış bulunan entrikalara, korkaklığa ve Bizans eliti arasındaki uyuşmazlığa bağlıyordu. Diğer taraftan yazar, Türkleri tasvir ederken "askeri disiplin, dini coşku ve milli karakterlerinin enerjisiyle seçkinleşmişlerdir," der.[3] Fakat Bizans'ın tarihi yenilgisi Gibbon'ın anlatısında çok basite indirgenmiştir; bir tarafta Osmanlıların askeri gücü ve fetih arzusu, diğer taraftaysa Bizans uygarlığını felakete götüren hainlerin iradesizliği söz konusudur.

Sonraki dönemlerde tarihçiler, Bizans'ın tarihi yenilgisini açıklamaya giriştiklerinde, kavramsal bakımdan Gibbon'ın şemasına yakın durmuş, iki ayrı (bir yandan da derinden ilişkili) etmeni dikkate almışlardır: (1) Bizans'ın sosyal ve ekonomik kurumlarında meydana gelen bir değişikliğin yol açtığı sözümona iç etmenler, (2) Türki-İslami Doğudan, Batıdaki Avrupa'dan ve Türki-Slavik Kuzeyden kaynaklanan dış etmenler. Araştırmacılar Bizans İmparatorluğunun akıbetini (ekonomik ve sosyal) bir iç bunalıma değil de bir dış etkiye, yani Anadolu ile Balkanların büyük kısmını ve nihayetinde Konstantinopolis'i fethetmiş Türklere bağlamakta aşağı yukarı fikir birliği etmişlerdir. Türk dediğimiz etmen Bizans dünyasına karşıt ve yabancı bir şey gibi görülmüş ve bu sebeple iki misli yıkıcı bulunmuştur.[4] Bizans yenilgisine hasredilen ve görünürde izaha ihtiyaç duymayan bu yorum, Bizans *oikoumene*'sinin Türkleri benimsemesini mümkün kılan muayyen mekanizmaların ciddi şekilde incelenmesini uzun zaman engellemiştir. Ayrıca bu tür mekanizmalara dair izahatın "Türkün fetih yolunu" yeniden inşa etmek olarak okunabilecek o gelişimle, yani salt "Türkolojik" meselelerin gelişimiyle sınırlandırılamayacağını da belirtmek gerek.[5]

---

3 Gibbon, *History*, (1999), cilt 7, böl. LXIV, s. 1.
Dönemin en yetkin genel tarih çalışmalarından bazıları için bkz. *A History of Greece from its Conquest to the Present Time*, 4 (Oxford, 1877); Uspejinski, Fyofor I. *İstoria Bizanstinskii imperii* (xi-xv vv.), 3 (Moskova, 1997), Vasiliev, Alexander, *History of the Byzantine Empire*, 324-1453, 2 (Madison, WI, 1952); Ostrogorsky, Georger, *Geschichte des Byzantinischen Staates* (Münih, 1963), böl. VIII.
İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest," *The Ottoman Empire. Organization and Economy. Variorum* içinde (Londra, 1978), no. 1. Krş. Matanov, Hristo. "A Method of Conquest or a stage of Social Development?" *Études bal-*

Bizans uygarlığının Türk tehdidine maruz kalıp aşınmasına yol açan mekanizmaların aydınlatılması yönündeki ilk önemli adımlar, imparatorluğun genel tarihleri yoluyla değil, kaynakları derlemeye dayanan ve uzmanlık gerektiren çalışmalarla atıldı. Bu türün ilk ve konuya derinlikle eğilen çabası herhalde Heinrich Gelzer'in öğrencisi Albert Wächter'e aittir.[6] Yazılarını esas olarak Konstantinopolis Patrikliğinin akitlerine ve *Notititae episcopatuum*'a dayandıran Wächter, on dördüncü yüzyılda Anadolu Hıristiyanlığında hızla büyüyen bunalımı sergiledi. Çalışmasında ampirik araştırma şekliyle konuya kavramsal yaklaşımı arasında beliren uyumsuzluk dikkat çekicidir. Wächter herhangi bir analitik gerekçelendirmeden kaçınmış, diğer taraftan (tarih ve kilise kurumuyla sınırlı kalmayan) etnokültürel bir perspektife bağlı kalarak Kilisenin örgütsel yapısı içindeki değişimleri değerlendirmesiyle fayda sağlamıştır. Wächter Müslüman Anadolu'da Bizans mirasının yok oluşunun, başka bir deyişle Anadolu etnokültürel alanının Hıristiyanlık ve Yunanlıktan ayrılışının gelişim safhalarına dair temel bir şemayı ana hatlarıyla belirlemiştir.

Sorunu anlamakta bir sonraki önemli adımı çok yıllar sonra Wächter'in yaklaşımını organik şekilde geliştiren kavramıyla Speros Vryonis atmıştır. Vryonis'in çalışması eski Bizans Anadolu'sunun kalabalık ve ekonomik bakımdan önemli bölgelerinin göçerleşmesi gibi mühim bir unsurla birlikte, yerli çiftçilerin kitlesel olarak ve süratle topraklarından edildiklerini ortaya koymuştur. Vryonis Anadolu'nun Türkleşmesini, iki paralel süreç başlatan Türk fetihlerinin sonucu olarak görmüştür: fethedilen alanların nüfusunu yitirmesi ve Türk yönetimi altında kalan Rumların Müslümanlaşması. Artan toprak kayıpları Bizans'ın sadece ekonomik gerilemesine yol açmamış, aynı zamanda –belki de daha önemlisi– insan kaynaklarını tüketmiştir. Vryonis'in yorumuna göre Bizanslılarla Türklerin karşılıklı etkileşiminden kaynaklanan sorun, Hıristiyan-Yunan ve Türk-Müslüman

kaniques 3 (1989), s. 72-77.

Wächter, Albert. *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert* (Leipzig, 1903).

dünyaları arasında gelecekteki siyasi, etnik ve dini rekabetle aynı eksendedir. Vryonis Türkleri Bizans dünyasının yanı sıra Helenizme de yıkıcı bir etkide bulunmuş ve yalnızca şiddetle veya şiddetin yarattığı sonuçlarla hareket eden bir güç olarak görmüştür. [7]

Türklere ve Osmanlılara dair yapılmış en etkili çalışmalarda da benzer bir yol izlenmiş, Yunani ve Türki alt katmanların amansız zıtlığı ön kabul olarak ele alınmıştır. Buradan yola çıkan Paul Wittek, 1936-38 yıllarında, kısa zaman içinde benimsenecek bir kavramı, "Gazi" kavramını öne sürmüştür. Wittek'e göre –Osmanlılar da dahil– Anadolu Türklerinin baskın siyasal ethos'u on üçüncü yüzyıl sonlarından itibaren *gazavat*, yani Hıristiyanlığa karşı kutsal savaş fikriyle biçim bulmuştur; Türk yöneticiler kendilerini ve askerlerini Gazi olarak tanımlıyorlardı – onlar "inanç savaşçısı"ydı. [8]

Ancak Yunani ve Türki alt katmanlar arasında beliren muvacehe kavramı, yarattığı etkiye ve dönem araştırmalarında gördüğü genel

---

[7] Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971); a.y. "'The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization': The Book and its Reviewers Ten Years Later," *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1982), s. 225-85. "'The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through the 15th Century': The Book in the Light of Subsequent Scholarship, 1971-98," *Eastern Approaches to Byzantium* içinde, ed. Antony Eastmond (Aldershot, 2001), s. 133-45; a.y. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 43-71; a.y. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, 2] içinde (Malibu, 1981), no. 3, s. 125-40. 20. yüzyılın sonlarında yapılmış ve Vryonis'in fikirlerini yürürlüğe koymuş kimi çalışmalar için bkz. Savvides, Alexios. *Byzantium in the Near East* (Selanik, 1981); Werner, Ernst. *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen. Ein Beitrag zur Genesis des turkischen Feudalismus* (Viyana, 1985); Nicol, Donald M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993); Angold, Michael. *The Byzantine Empire, 1025-1204: a Political History* (Londra ve New York, 1997). Vryonis'in Bizans Pontus bölgelerine ilişkin yaklaşımının geliştirilmiş bir versiyonu için bkz. Bryer, Anthony A. M. "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 113-49.

Wittek, Paul. *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938); a.y. "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend Transformed," *Arabic and Islamic Studies in Honour of A.R. Gibb* içinde, ed. George Makdisi (Londra, 1965), s. 662-72.

kabule rağmen, tek yaklaşım tarzı değildi. Muvacehe fikrinin gözden geçirilmesine dönük çalışmalar iki yönde gelişmiştir. Birincisi, "Gazi kuramı" son yıllarda kuvvetle eleştirilmiştir. Örneğin Rudi Lindner, Gazi kuramının 1337 tarihli tek bir kitabeye (Bursa) dayalı olduğunu, bunun da genel bir kavram inşa edilmesi için yeterli olmadığını göstermiştir. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla dek Türk beyliklerinin ve boylarının hem Hıristiyanlara hem de komşu Müslümanlara karşı savaşa giriştiği Anadolu'da muayyen bir "Gazi ideolojisi" mevcut olmamıştır. Osmanlı Beyliği göçmenleri mukim kılarak ve idari, içtimai ve ekonomik teamüllerde Bizans ve İran tekniklerini benimseyerek bir devlete dönüşmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türklerce geliştirilmiş ve Bizans uygarlığını yokluğa sürüklemiş muayyen bir "kutsal savaş" ideolojisinden bahsetmek imkânsızdır.[9]

İkincisi, bilimsel çalışmalardaki bir başka eğilim Anadolu ve Balkanlardaki halk inançları ve günlük hayat üzerinde yapılan

---

[9] Lindner, Rudi P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, IN, 1983), s. 1-43. Lindner'in bu hususa ilişkin yaklaşımının geliştirilmiş kimi versiyonları için bkz. Imber, Colin. "Paul Wittek's De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople," *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986), s. 65-81; Jennings, Ronald C. "Some Thoughts on the Gazi-Thesis," *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), s. 151-61; Beldiceanu-Steinherr, Irene. "Analyse de la titulature d'Orhan sur deux inscriptions de Brousse," *Turcica* 34 (2002), s. 223-40; Heywood, Colin. "The 1337 Bursa Inscription and its Interpreters," *Turcica* 36 (2004), s. 215-32; Lowry, Heath. *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, 2003). Ayrıca Hopwood'un Bizans-Türk sınır bölgesine ilişkin çalışmaları için bkz. Hopwood, Keith R. "Peoples, Territories, and States: The Formation of the Begliks of Pre-Ottoman Turkey," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* içinde, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, 1993), s. 129-38; a.y. "Nomads or Bandits? The Pastoralist/ Sedentarist Interface in Anatolia," *Manzikert to Lepanto. The Byzantine World and the Turks 1071-1571* içinde, ed. Anthony A. M. Bryer ve Michael Ursinus (Amsterdam, 1991), s. 179-94; a.y. "The Byzantine-Turkish Frontier c. 1250-1300," *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums* içinde, ed. Markus Kohbach, Gisela Prochazka-Eisl ve Claudia Romar (Viyana, 1999), s. 153-61; a.y. "Low-level Diplomacy between Byzantines and Ottoman Turks: The Case of Bithynia," *Byzantine Diplomacy* içinde, ed. Jonathan Shepard ve Simon Franklin (Aldershot, 1992), s. 151-58; a.y. "Osman, Bithynia and the Sources," *Archív Orientální. Supplementa* 8 (1998), s. 155-64.

antropolojik araştırmalarla bağlantılıdır. Frederick William Hasluck tarafından önerilmiş ve Yunan-Türk ilişkilerine hasredilmiş tümüyle farklı bir yaklaşım söz konusudur; bu yaklaşımı benimseyenler, Türk idaresinde bulunan Anadolu ve Balkan nüfusunun alt katmanlarına göz dikmiş, batıl inançlar, âdetler ve büyüsel törenler incelemeye alınmıştır. Hasluck Yunanlarla Türklerin zihinlerinde çoğu zaman her iki din ve kültürün unsurlarını bağdaştırmış ve bir birliktelik anlayışına yol açmış Yunan-Türk ve Hıristiyan-Müslüman karşılıklı etkileşiminin ve geçişkenliğinin tamamen farklı bir işleyişini ortaya koymuştur.[10] Araştırmalardaki bu eğilimin ileriye götürülmesi ancak İkinci Dünya Savaşından sonra mümkün olmuştur. Bu anlamda en önde gelen araştırmacı Michel Balivet'dir. O da, Hasluck gibi, "Bizansi" ve Türki kültürel alt katmanların tedricen yakınlaşmasına götürmüş pozitif karşılıklı dönüşümlere yoğunlaşmıştır. Balivet ayrıca bu yaklaşımını Bizans incelemeleri özel alanında geliştirmiş, bu yolla muvacehe kavramının karşısına ciddi bir karşı görüş çıkarmıştır. Balivet, Yunanlarla Türkler arasındaki dini, kültürel ve siyasi temaslara dair bu taze yorumuna dayanarak Bizans ve Türk unsurlarını aynı mekânda, belirli bir etnokültürel birlik içinde bir araya getirmektedir. Bu anlamda sadece Yunanlar Türk dünyasını dönüştürmemiş, Balivet'nin telakkisine göre Türkler de halk kültürü ve günlük hayat düzeyinde Yunan-Bizans alt katmanına somut etkide bulunmuştur. Bu karşılıklı dönüştürme iki dünya arasındaki en uzlaşmaz çelişkilerin ortadan kalkması şeklinde geliş-

[10] Hasluck, Frederick W. *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 cilt (Oxford, 1929). Hasluck'un kavramsallaştırma ve metodolojisine ilişkin yakın tarihli eleştirel bir çalışma için bkz. Krstić, Tijana. "The Ambiguous Politics of 'Ambiguous Sanctuaries': F. Hasluck and Historiography of Syncretism and Conversion to Islam in 15th- and 16th-Century Ottoman Rumeli," *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, ed. David Shankland, 3 cilt (İstanbul, 2004-13), 3:247-62. Monografisine ilişkin olarak bkz. a.y. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford, 2011).

miş, karşılıklı değişim ve yakınsama "multietnik bir yaşam tarzının" hasıl olmasına yol açmıştır.[11]

Balivet'nin yaklaşımının yararından kuşku duyulamaz: kendisi Yunanlarla Türkler arasındaki mikro düzey temasların yeniden kurgulanmasında önemli bir adım atmıştır. Bununla beraber çağdaş bilimsel çalışmalarda yaklaşımına çok rağbet gösterilmemektedir; bunun yerine Vryonis'in kavramı tarihi bir olgu olarak Yunan-Türk telakisinin özünü daha eksiksiz bir şekilde betimlemektedir. Bizans-Türk ilişkileriyle bağlantılı sorunlar dizisinde Vryonis'in kavramı lehine (bilinçli veya bilinçsiz) bir seçim yapılmasını zorunlu kılan iki aksiyom söz konusudur. (1) Yunan ve Türk unsurlar arasındaki bütünleşme, Yunanlar açısından, değişen koşullara istemeden ve zorla da olsa uyum sağlamayı gerektiriyordu – bu koşulların geleneksel Bizans hayatına etkisi yıkıcıydı. (2) Yunan-Türk karşılıklı etkileşimi sorunu, Bizans'ın bir uygarlık olarak ortadan kalkması bağlamında değerlendirilmelidir: bu inkâr edilemeyecek gerçeği Bizans'ın yeni bir Türki/Türk yapıda tekrar vücut bulması gibi yeni bir yoruma tabi tutmak makul olmamaktadır.

Bu sebeplerle Yunan-Türk karşılaşmasını taraflardan birisi için ölümcül nitelik taşımış bir medeniyetler çatışması olarak yorumlarken Vryonis'in izinden gitmekteyim. Öte yandan Bizans-Türk temaslarına dair çeşitli yazılı ve maddi kaynaklarda yer alan veriler, Bizans-Türk ihtilafı hususunda ortaya atılmış çağdaş fikirlerin gözden geçirilmesine ve tamamlanmasına izin vermektedir. Balivet'in izinden giderek Türk unsurunu Bizans dünyasını hariçten etkilemiş yabancı bir askeri ve siyasi öge şeklinde değil yalnızca, en azından on üçüncü yüzyıldan beri Bizans dünyasını dönüştürmüş tesirli bir *dahili* toplumsal ve kültürel öge olarak da görmekteyim. Bu çalış-

[11] Balivet, Michel. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994); a.y. *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession* (İstanbul, 1999); a.y. *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans Ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le 'Hallâj des Turcs' (1358/59-1416)* (İstanbul, 1995); a.y. *Turcobyzantiae: échanges régionaux, contacts urbains* (İstanbul, 2008).

manın esas amacı, Bizans-Türk husumeti sorununu "içselleştirmek" ve Bizans-Yunan toplumunu yabancıyla karşılaşmaya verilen tepkiden yola çıkarak incelemektir. Buradan bakıldığında Türkler, Geç Bizans uygarlığının vazgeçilmez bir unsuru olarak belirecektir. Bu perspektif benim yaklaşımımı hem muvacehe kavramından hem de Yunan-Türk bütünleşmesi düşüncesinden farklı kılmaktadır. Bizans ve Türk unsurlarını birbirine ecnebi kılan ikili "etkileşim" fikrinin ötesine geçmekte ve Türk unsurunun Bizans toplum ve kültürünü ne dereceye kadar ve hangi yönde dönüştürebilmiş olduğunu ortaya çıkarmaya gayret etmekteyim. Dolayısıyla çalışmamızın kronolojik kapsamı, 1204 yılından on beşinci yüzyıl ortalarına kadar süren Geç Bizans dönemidir; bu dönem Türki unsurun Bizans dünyasının dahili ve harici hayatında oynadığı rolde çarpıcı değişikliklerin meydana geldiği bir dönemdir.

Bu çalışmanın mevcut yaklaşımlardan ayrıldığı başka bir yol da Bizans dünyasının iki ana kültürel ve siyasi alanını, yani Batı (İznik, Palaiologos ve Epir) ve Doğu (Büyük Komnenos) alanlarını karşılaştırması ve yeni gelen Türklerle baş etmekte Batı ve Doğu Bizans dünyaları paradigmalarını incelemesidir. Ayrıca Bizans topluluklarıyla karşılıklı etkileşimlerinde yeni gelen Türkleri iki ana kültürel ayrımlarına göre de karşılaştıracağım: Büyük kısmı Müslümanlaşmış ve geniş bir yerleşik Fars nüfusu da içeren Anadolu Türkleri ve esas olarak göçebe ve pagan (veya en azından fazla Müslümanlaşmamış) Kıpçak Türkleri ve Altınordu Moğolları. Bu tür karşılaştırmalar daha önce sistematik şekilde hiç yapılmamıştır.[12]

Birinci bölüm, Bizanslıların "Türkleri" kendilerinden farklı bir millet olarak nasıl tanımladıklarını tartışmaktadır; iyi incelenmiş bir konu olan Bizans yazınında "Türk imgesi"[13] meselesine daha az

[12] Balkan ve Anadolu Türklerinin Bizansla münasebeti hususunda mukayeseli tipolojinin gerekliliğine vurgu yapan bir çalışma için bkz. Tapkova-Zaimova, Vasilka. "Turcs danubiens et turcs d'Asie Mineure (problèmes de contacts dans le cadre de l'empire byzantin)." Lampakis, Stelios (ed.) *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος–12ος αι.)* içinde (Atina, 1998), s. 189-96.
Örneğin bkz. Oikonomides, Nicolas. "The Turks in the Byzantine Rhetoric of the Twelfth Century," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* için-

ilgi göstermekte ve Türklerin (özellikle de Bizans toplumuna girmiş olanların) bu toplumdaki Yunan çoğunluktan kültürel farklılıklarına odaklanmaktayım.

İkinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve yedinci bölümlerde, Bizans dünyası sınırları dahilindeki Türk varlığının demografik ve toplumsal sonuçlarını tahlil etmekteyim. Türk bireyler ve boyları, Bizans toplumuna nüfuz etmişler ve varsayımsal olarak Bizans denetimi altındaki bölgelerin demografik yapısını değiştirmişlerdir. Öte yandan halihazırda Bizans İmparatorluğunun (kentsel veya kırsal) hangi bölgelerinin Türkifikasyondan etkilendiğini ve bunun kapsamını bilmiyoruz. Haliyle araştırmamın hedeflerinden biri de Bizans "devletlerine" ait topraklardaki Türki anklavların sanal bir "haritasını" yeniden düzenlemektir.

Altıncı bölümde, Türki tesirin yol açtığı toplumsal ve demografik değişimleri açıklığa kavuşturabilmek için yeni-gelenlerin, yani Türklerin toplumsallaşmasının ve uyruklaşmasının bilhassa hukuki ve kültürel yönleri tahlil edilmektedir. Bizans topraklarına on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda yerleşen Türklerin çoğu, bu yabancı topluma Hıristiyanlığı kabul ederek dahil olabilmiştir.

Bizans dünyasındaki Türk Ortodoks grupları ben "Bizans Türkleri" olarak tanımlıyorum: Bizans Türkleri toplumun muayyen bir azınlığını teşkil etmektedir. "Bizans Türkleri" terimi birçok okura bilimsel söyleme uygun düşmeyen bir oksimoron olarak görünebilir. Ancak Bizans geleneğine bakarak bu terimi temize çıkarmak

---

de, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, 1993), s. 149-55; Laiou, Angeliki E. "The Foreigner and the Stranger in 12th Century Byzantium: Means of Propitiation and Acculturation," *Fremde der Gesellschaft. Historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalitat und Fremdheit* içinde, ed. Marie Theres Fogen (Frankfurt am Main, 1991), s. 71-97; Malamut, Élizabeth. "L'image byzantine des Petchénègues" *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), s. 105-47; Beihammer, Alexander. "Die Ethnogenese der seldschukischen Turken im Urteil christlicher Geschichtsschreiber des 11. und 12. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2009), s. 589-614; a.y. "Orthodoxy and Religious Antagonism in Byzantine Perceptions of the Seljuk Turks (Eleventh and Twelfth Centuries)," *Al-Masāq* 23/1 (2011), s. 15-36.

mümkün. Örneğin Skilitzes, Bizans tebaası haline gelmiş Peçenekleri "Konstantinopolis Peçenekleri" (τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατζινάκων: *tōn en kōnstantinoupolei patzinakōn*) olarak adlandırmıştır.[14] II. Theodoros Laskaris "çok sevgili İskitlerim"den (τὸν ἐμὸν Σκύθην Κλεόπαν τὸν φίλτατον) bahsetmektedir.[15] Bu dönemde Bizans hukuku "devletimize tabi Barbarlara" (τοῖς ὑποτεταγμένοις τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ βαρβάροις) atıfta bulunmaktadır.[16] İlginç olan husus, bu terimin Osmanlıların on beşinci yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın Türk tebaasına tatbik ettikleri isimle uyuşmasıdır. Benim kullandığım Bizans Türkleri terimine denk düşecek şekilde Osmanlılar onlara "Rûm ilindeki atrâk" demişlerdir.[17] Bizans İmparatorluğunda özellikle de on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda etnokültürel gerçeklikler çoğu bilim insanının Yunanlarla Türkler arasındaki ilişkileri tanımlamak için kullandığı ikili modelden daha karmaşıktır. Bizanslılarla Türkleri karşı kutuplara yerleştiren ve yalnızca bir tarafın hayatta kalmasına izin veren bu ikili model, Batı Avrupa'da sadece modern çağlarda bir gelişim sağlamıştır – özellikle de milli devlet denilen modern ideolojinin evrimiyle bağlantılı olarak. Bizanslının ve (ortaçağda) Akdenizlinin etnisite kavramına bakışı, modern insanın bu kavrama bakışından tamamen farklı olmuştur.

Çalışmamın bir diğer önemli merkezi (sekizinci bölüm), Türki tesirin yol açtığı demografik ve toplumsal değişimlerin zihinsel etkisine ilişkindir. Elimizdeki dilbilimsel, toplumsal ve kültürel bilgileri farklı bir mantık vasıtasıyla kullanarak Bizanslının gündelik hayatı üzerindeki yabancı etkilere odaklanıyorum. Yunan ve Türk *mixobarbaroi* iki dilliliğiyle Yunanlar arasındaki Türkofoni ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Türklerle günlük temaslar Bizans'ın *substra-*

---

[14] Skylitzes, John. *Ikonnis Scylitzae synopsis historiarium*, ed. Hans Thurn (Berlin, 1973), s. 460.93-94.
Laskaris, Theodore. *Theodori Ducae Epistulae CCXVII*, ed. Nicola Festa (Floransa, 1868), no. 259.28.
Basilicorum libri LX 22.1.33.7.19 ve 28.4.51.10, ed. Herman Jan Scheltema, N. van der Wal ve D. Holwerda, 8 cilt (Groningen, 1955-88).
Yazıcızâde Ali. *Jazığyoğlu ʿAli, Oğuzname*, Berlin, Staatsbibliothek, Orient. Quart. 1823, vr. 409v.

tum'unda çok önemli dönüşümlere yol açmış, bunun da Bizans'ın nihai çöküşüne etkisi olmuştur.

Bu çalışma ağırlıklı olarak Yunan kaynaklarına dayanmaktadır. Bununla birlikte çalışmamız kaynakların gelenekten el alan kümesini Bizans tarihine kafa yoran uzmanların (iyi ve hiç) bilmediği Doğu dillerinde, özellikle Farsça ve Arapça da (Türk literatürü daha iyi bilinmektedir) yazılmış tarih metinlerini daha çok işin içine katarak genişletmektedir. Doğuya özgü bu kaynakları, bilhassa da başlıca Avrupa dillerine henüz çevrilmemiş veya gözden geçirilmemiş olduklarından, Bizantinist topluluk tarafından kullanılır hale getirmek maksadıyla tam çevirileriyle veya ayrıntılı yorumlarla alıntılamaktayım. Dokuzuncu bölümde, Doğuya özgü özel isimlerin ve Bizanslılar tarafından ödünç alınan sözcüklerin etimolojileri yer almaktadır. Yeni verilerin eksikliğinden ötürü Geç Bizans toplumuna dair kavrayışımız son yıllarda yerinde saymıştır. Bir başka hedefimiz ise Doğuya özgü malzemeleri hem metinsel hem de dilsel olarak tedavüle çıkararak Geç Bizans tarihine dair temel kaynakları zenginleştirmektir.

Arapça ve Farsça sözcüklerin transliterasyonunu yapmam gerektiğinde *EI*² kurallarını izledim; tabii kimi istisnalar da söz konusu: ج harfi "dj" olarak değil de "c" olarak, ق harfiyse "k" olarak değil "q" olarak aktarılmaktadır. Ekseriyetle Cumhuriyet Türkçesinin kaidelerine bağlı kalarak orijinal Türkçe kelimeler için "ch" yerine "ç" harfini, "sh" yerine "ş" harfini, "gh" yerineyse "ğ" harfini kullanıyorum. Ortaçağ Arap alfabesine damga vurmuş Türkçe kelimeler söz konusu olduğunda bu kaidelere bağlı kalmadım ve frikatif "k"yi "q" olarak bıraktım. Bizans Yunancası terminolojisi ve adlarının imlasında *Oxford Dictionary of Byzantium*'u takip ediyorum.[18*]

[18] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, Alice-Mary Talbot, vd., 3 cilt (New York ve Oxford, 1991).
Türkçe çeviride Yunanca ad ve sözcükler için genellikle Türkçe okunuşlarını tercih ettik. Ancak bunların Türkçedeki geleneksel söylenişlere fazlaca uydurulmasından da kaçındık. Örneğin Γεώργιος adı için Yorgos değil Georgios'u tercih ettik. Öte yandan örneğin Σουλτάνος adı için Soultanos değil, Sultanos yazılışını tercih ettik. Bu durumda okuyucu sözcüğü doğru şekilde okuyabile-

I. Bölüm

Bizans'ın Türk Tasnifi

Bu bölümde, Bizanslının farklı bir yere konumlanmasını mümkün kılan Bizans-kendini-tanımlama paradigmalarından yola çıkarak Türk kimliğini –Bizanslılarca anlaşıldığı şekliyle– yeniden inşa etmeye gayret edeceğiz. Bu ölçütler vasıtasıyla ve Bizanslıya göre "Türk olmanın" ne anlama geldiğini tespit etmek amacıyla "Romalı"yı "Türk"ten ayıran kilit unsurları saptamaktayım. Bu hususta Bizans-kendini-tanımlama modelindeki şu bileşenlere eğileceğim: (1) "etnisite" (ἔθνος, γένος: *Ethnos, genos*) ile ilişkilendirilen belirli bir mekân veya yer olarak πατρίς [*Patris*] (vatan) kavramı; (2) τὸ ἔθος/τὰ ἔθη, [*to Ethos/ta Ethē*] "mizaç, alışkanlık" veya "düşünme şekli" dolayısıyla "eğitim" veya bir bileşen olarak γλῶσσα [*glōssa*] "dili" içeren "kültür"; (3) πίστις [*Pistis*], θρησκεία [*Thrēskeia*], "din." Bizans-kendini-tanımlama modelinin bir diğer önemli bileşeni kişinin şu veya bu siyasi güce sadakat bağını belirten "uyrukluk"tur

---

cektir. Ek olarak, Σουλτάνος sözcüğünün çoğul halinin Σουλτάνοι olduğunu ve çeviride kimi yerlerde Soultanoi olarak geçtiğini fakat "Sultani" şeklinde okunması gerektiğini belirtmekte yarar vardır.

Bir diğer husus da çeviride İngilizce "Greek" sözcüğünün karşılığında "Yunan," "Roman" sözcüğünün karşılığında ise yerine göre "Romalı" veya "Rum" sözcüklerini (bu ikincisini daha çok Pontus bağlamında veya Doğu kaynaklarındaki özgün kullanıma bağlı kalarak) tercih etmiş olmamızdır. Bu sözcüklerin Türkçedeki tarihi ve kültürel anlamları İngilizceden elbette farklıdır. "Yunan" terimi Mora isyanını takiben bağımsızlığını kazanan "Yunanistan" devletinin tebaaları için kullanılmıştır. Rum terimini ise günümüzde daha çok Osmanlı Devletinin ve Türkiye'nin Hıristiyan Ortodoks dininden tebaaları için kullanmaktayız. İngilizce ve Türkçede bu terimlerin tarihi ilginç ve zaman zaman da karmaşık bir konu olmasına rağmen, çeviride bu tarihi-kültürel bağlamın dışında kalıp belirtilen sözcükleri bire bir karşılık olarak kullandık –çn.

(ὑπήκοος: *hypēkoos*). Altıncı bölümde Bizans'a sadakat bağını kabul etmiş Türklere odaklanacağız.[1]

1. Bizans Epistemolojisi Üzerine

Tartışmama Bizans'ın –bilhassa 11. yüzyıldan 15. yüzyıl ortalarına dek, yani Bizans ile Türkler arasındaki temasların en yoğun olduğu dönem boyunca– Türk halklarına dönük etnografik sınıflandırmasıyla başlıyorum. Bizans'ın Türk halklarına dair *nomenklatura*'sının alametifarikası terimlerin çeşitliliğiydi – iki düzineden fazla terim söz konusuydu. Bu terimler arasındaki ilişkileri belirlemek de her zaman kolay değildir. Gyula Moravcsik'in Orta Yunancaya özgü ve Altay halklarının tarihiyle ilintili dilsel unsurların kapsamlı bir derlemesi addedebileceğimiz *Byzantinoturcica*'sı, Bizans'ın Türki halklara ilişkin terminolojisinin çözümlemesini kolaylaştırmaktadır. *Byzantinoturcica*'nın en güvenilir ve en bütünlüklü unsuru toponim ve etnonimlere ilişkindir.[2] Bununla birlikte Moravcsik tarafından toplanan malzemeyi tahlil ederek yeniden değerlendirmeye alan herhangi bir girişim olmamıştır. Bizans'a özgü etnik ve coğrafi mefhumların gerisinde yatan genel epistemolojik ilkelerin sınırlarını aşağıda belirlemeye çalışacağım. Bu ilkelere dayanarak Bizans taksonomisinin belirli mantıksal mekanizmalarını yeniden kurmak ve Türklere ilişkin Bizans etnik terimlerinin ve yer isimlerinin hiyerarşisini kurmak mümkündür. İlerleyen kısımda Bizans metinlerin-

---

[1] Bizans'ın kendini tanımlama ve kimliklendirme sorunu uzun zamandır tartışılmaktadır. İlki daha dengeli ve kavramsal açıdan daha tutarlı olan yakın tarihli iki çalışma için bkz. Kaldellis, Antony, *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek identity and the Reception of the Classical Tradition* (*Greek Culture in Roman World*) (Cambridge, 2007), özellikle 1. Kısım (s. 11-187); Page, Gill. *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans, 1200-1420* (Cambridge, 2008).

Moravcsik sözlüğe dair malzemeyi dizinlerde özetlemiş (şu bölümlere bakınız: *Volksnamen*, *Stammensnamen* ve *Geschlechtsnamen*), böylelikle toplanan verilerin analitik bir değerlendirmeye tabi tutulması hususunda ilk adım atılmıştır: Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983) 2:359-76 (*Wortverzeichnisse* 1-2).

den alınmış en tipik örneklerle karşılaşacağız. Bizans terimlerinin ayrıntılı bir listesini isteyenler Moravcsik'in konuyla ilişkili kaynaklara göndermeler içeren derlemesine başvurabilirler.

Bu noktada belirtmem gerekn önemli bir husus var. Ben Bizanslıların etnik ve coğrafi adlara ilişkin özgün tasnifini tarihi bir veri olarak kullanıyor, bu terimlerin "gerçek" tarihi bağlamını tahlil etmiyorum. Ortaçağ kimliğine hasredilmiş son çalışmalar ortaçağ kaynaklarında kullanılan etnik terminolojinin neredeyse hiçbir zaman etnisiteyi modern anlamda belirtmediğini göstermektedir.[3] Türklere göndermede bulunan bir Bizans adının etnik, toplumsal, siyasal ve kültürel bağlamının yeniden inşa edilmesi ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır.

On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek pek çok kez "Galliler," "Kokiyanlar," "Gepidler," "İskitler, "Sarmatyalılar, "Hunlar," "Tauri-İskitler" ve "Daçyalılar" gibi belirledikleri ortaçağ uluslarına tekabül etmeyen kadim etnik terimlere başvurmuş olan Bizanslılar, günümüz bilim insanlarına göre, dış dünyadan gelen etnik ve coğrafi neolojizmlerden kaçınmış, yabancı toplumsal ve kültürel hayatın gerçekliklerine çoğu zaman "arkaikleştirme" adıyla bilinen yöntemle klasik çağ terimlerini kullanarak göndermede bulunmuşlardır.

Bizans'a özgü arkaikleştirmenin kökenleri ve işlevleri bilimsel literatürde çeşitli metodolojiler kullanılarak ele alınmış, yorumların geneli Bizans metinlerinin biçemsel özelliklerinin çözümlenmesine yoğunlaşan geleneksel filoloji ve edebi eleştiri çerçevesinde geliştirilmiştir. Edebi-eleştirel açıklamalara göre, Bizanslılar klasik edebi söylemin bütünselliğini korumak maksadıyla doğruluktan ödün vermiş ve arkaik yer adlarıyla etnik terimleri yeniden üretmişlerdir.[4]

---

[3] Ortaçağa özgü etnik mefhumlara ilişkin olarak ortaya konmuş çağdaş yorumların kapsamlı bir tartışması için bkz. Amory, Patrick. *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554* (Cambridge, 2004), 1. Bölüm: "Ethnicity, Ethnography and Community in the Fifth and Sixth Centuries" ve özellikle s. 13-33.

Örneğin bkz. Dietrich, Karl. *Byzantinische Quelln zur Lander-und Völkerkunde, 5-15. Jahrhundert* (Leipzig, 1912); Ditten, Hans. "Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles, interpretiert un mit Erlauterungen versehen" (Berlin, 1968), s. 3-11.

Herbert Hunger bu düşünceyi açık bir şekilde formülleştirmiş, hatta metinlerindeki klasik-biçemsel saflığı olumsuz etkileyebilecek yeni bilgilerden kaçınan Bizanslı yazarların biçemsel "ukalalığına" vurgu yapmıştır. Hunger ayrıca bu "arkaizmi" bir tür "mimesis," yani dille, biçemsel hususiyetlerle ve kadim edebiyata özgü konularla oynanan mimetik bir oyun olarak tanımlamıştır.[5] Bunun sonucunda çağdaş bilim insanları kendilerini bütünüyle eski biçimlerin ve imgelerin yeniden canlandırılmasına vermiş Bizanslıların gerçekliği yansıtma yeteneğinden ciddi kuşku duymuşlardır.[6] Hans-George Beck'e göre Bizanslılar, Bizans kültür ve zihniyetinin asli otarşisinin bir sonucu olarak, diğer halklara pek ilgi duymamışlardır; örneğin barbarları farklılıkları olmayan, homojen bir kütle olarak görmüşlerdir.[7]

Önemli bir katkı da Michael Bibikov'dan gelmiştir. Filolojik bir yaklaşıma bağlı kalan Bibikov, poetolojinin daha sofistike tahlil araçlarını kullanmıştır. Bibikov'a göre arkaizm eski modellerin körü körüne bir taklidi değil poetolojik yapının bir işleviydi. Bibikov barbar dünyanın belirli bir *hronotopia*'sından, yani eski etnik isimlerle yer isimlerinin işlevselliğini ve asıl önemini anlatılarda belirleyen mekân ve zamanın özel bir örgütlenişinden bahsetmektedir.[8] Bi-

---

[5] Hunger, Herbert. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978), I: 71, 407-08, vd ve özellikle s. 509 ve dizindeki "Archaisieren" kısmı; a.y. "On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of the Antiquity in Byzantine Literature," *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1969-70), s. 15-38.
Dieterich, *Byzantinische Quellen*, s. XX: "Konnten denn aber die Byzantiner wirklich beobachten und Beobachtetes auch wirklich darstellen? – Schon die Stellung dieser Frage schiene absurd, wenn von irgendeiner andern Menschenklasse die Rede wäre als von Byzantinern."
Beck, hans-Georg. *Theodoros Metochites: Die Krise des Byzantinisches Weltbildes im 14. Jahrhundert* (Münih, 1952), s. 89-90; Lechner, Kilian. "Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner: die alten bezeichnungen als Ausdruck esines neuen Kulturbewusstseins." Doktora tezi, Ludwig-Maximilians-Universität (Münih, 1954), s. 75.
Bibikov, Mikhail V. *Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа* (St. Petersburg, 1999), s. 91-97; a.y. "Пути имманентного анализа византийских источников по средневековой истории СССР (XII-первой половины XIII вв.)," *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР* içinde (Moskova, 1978); a.y. "Византийская

zanslılara özgü biçemsel stratejiler, "yabancı dillere" tabi unsurların, yani barbarlardan gelen neolojizmlerin anlatıları ele geçirmesine, böylelikle metinsel yapının bütünsellikten olmasına izin vermeyen geleneksel arkaikleştirme uygulamalarına da katkıda bulunmuştur.[9] Bibikov arkaizmi etnik isimleri coğrafi mekâna ulayan ortaçağ söyleminin "edebi teamüllerini" esas alarak yorumlamıştır.[10]

"Arkaikleştirme" ayrıca dilbilimsel açıklamalara belirgin bir eğilim göstererek de olsa sosyokültürel bir fenomen olarak yorumlanmıştır. Örneğin Hunger on dördüncü yüzyılda "arkaizm"i μέσοι *stratum*'undan birçok düşünürün uyguladığını, bunun söz konusu düşünürler için kurumsal birliğin ve seçkinliğin bir işareti olarak iş gördüğünü düşünmüştür. Ihor Ševčenko bu düşünceyi desteklemekte, klasik dönem bilgisinin (ayrıca klasik dönem söylemini taklit etme imkânının) aydınları aşağı sınıflardan ayıran prestijli bir grup ayracı olduğunu öne sürmektedir.[11] Bu ve diğer bakış açılarına dair kapsamlı bir tartışma için Mark Bartutis'in günün "arkaikleştirme"ye ilişkin hâkim yaklaşımlarını özetleyen ve kendi düşüncelerini de ihtiva eden çalışmasına bakılabilir. O "arkaizmi" Bizanslıların geçmişleriyle ilişkilerine dair daha geniş bir konunun parçası olarak görmektedir.[12]

Bizans'a özgü etnonimi ve coğrafi tasnif hususunda "arkaikleştirme" sorununun muhtemel bir açıklaması daha vardır. Bu sorunun salt edebi eleştiri ve poetolojinin araçlarıyla çözülmesi pek olası değildir. Soruna genel bir epistemolojik açıdan bakarsak Bi-

---

этнонимия: архаизация как система," *Античная балканистика. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья* içinde (Moskova, 1980), s. 70-72. Bibikov, *Византийские источники*, s. 87-88.

Bibikov, "К изучению византийской этнонимии," *Византийские очерки* içinde (Moskova, 1982), s. 154-55.

Hunger, Herbert. "Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jh.," *Actes de XIVe congrès international des études byzantines* (1) içinde (Bükreş, 1974), s. 139-51; Ševčenko, Ihor. "Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century," *Actes de XIVe congrès international des études byzantines* (1) içinde (Bükreş, 1974), s. 88-89.

Bartutis, Mark. "The Function of Archaizing in Byzantium," *Byzantinoslavica* 56/2(1995), s. 271-78.

zanslıların çevrelerindeki dünyayı nasıl yapılandırdıklarını, etnik sınıflandırmalarını kurarken kimlikler ve kimlik farklılıkları için ne gibi ölçütler kullandıklarını daha iyi anlayabiliriz. Bu hususta Gilbert Dagron'la Sergej Averintsev'in eserlerini bir başlangıç noktası olarak ele almak mümkün. Bizanslıların çevrelerindeki milletleri tasvirlerini ele alan bir makalesinde Dagron Bizans bağlamında eski etnik isimlerin gerçek dünyadaki farklı çeşitleri genelleştiren ideal modellerin rolünü oynadıklarını öne sürmüştür. Bununla beraber Dagron ana-savının dışında kalan bu düşüncesini haklı çıkartacak ayrıntılı bilgiler vermemektedir.[13] Bu tür ideal tiplerin mekanizmalarını Averintsev Yunan retoriğinin ilkelerine dair çalışmasında ayrıntılı olarak tartışmıştır.[14] Her iki araştırmacı da Bizans zihniyetinin yorumlanmasına ilişkin dilbilimsel yaklaşımın ötesine geçmek için önemli bir çaba göstermiştir.

Benim alışılmış şekliyle Yunan ortaçağının "bilimsel" yöntemi adını verebileceğim yöntem edebi eleştirinin ve şiir çalışmalarının ötesine geçmektedir. Daha çok ortaçağ Yunanlarının bilgiyi oluşturdukları ve yeniden ürettikleri epistemolojik modelleri konu almaktadır. Bizans'ın nesneleri sistemleştirme ve sınıflandırma yönteminin temel mantığını en iyi şekilde basit Aristoteles mantığı gösterebilir. Bizans bilimsel yöntemi ilkeleri bakımından günümüze göre çok farklı değildi; her ikisi de on dokuzuncu yüzyıla kadar geleneksel bilimlerde hâkim olmuş Aristoteles epistemolojisine yönelirdi. Bizans tür sınıflandırmasının anlaşılmasında kilit unsurları oluşturan iki birbiriyle ilişkili kategori çifti Aristoteles tarafından ayrıntılı olarak geliştirilmiş ve Bizans bilimi tarafından temel önemde görülmüştür. İlk çift Evrensel-Tikel, ikincisiyse Cins-Tür'dür. Tikel olan duyularla algılanır, "her yerde" ve "şu anda" mevcuttur. Evrensel olansa her mekânda ve her zamanda (her yerde ve her zaman) var

[13] Dagron, Gilbert. " 'Ceux d'en face': les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins," *Travaux et mémoires* 10 (1987), s. 207-32, özellikle s. 214-15.
Averintsev, Sergej S. *Риторика и истоки европейской литературы* (Moskova, 1996), s. 158-90.

olmakta, varlığını belirli şartlar altında tespit ettiğimiz tikel vasıtasıyla kendisini belli etmektedir. Us tarafından belirlenen bu evrensel unsur, bilimsel çalışmanın gerçek konusudur.[15]

Öte yandan çeşitli bireysel nesneler veya türler iyeliklerinin ve niteliklerinin benzerliklerine göre birleşebilir ve *genera* adı verilen konvansiyonel-evrensel kategorilere indirgenebilirler. Aristoteles'in tanımına göre *genus* (cins) farklı nitelikler sergileyen şeylerin töz kategorisi içinde bütünleşmesiyle hasıl olur.[16] Başka bir deyişle cinse özgü kategoriler evrensel modeller veya ideal tiplerdir; bunlar benzer evrensel özelliklere sahip tekil, gerçek ve farklı nesneleri ("farklılıklar sergileyen şeyleri") tasnifte bir araya getirirler. Aristoteles'in *Topikler*'inin betimleyici modellerine göre "cinse ait olmayan bir şey türe de ait olamaz; diğer taraftan türlerde eksik olanların mutlaka cinste de eksik olması gerekmez. Çünkü cinsin dayandığı bu şeylerin zorunlu olarak cinsin dayandırıldığı türlerden birinde olması gerekir çünkü bu cinsin sahip olduğu veya bu cinsten edinilen terimlerle betimlenen şeyler zorunlu olarak türlerinden birinde de olmalı veya türlerinden birinden edinilen terimlerle betimlenmelidir."[17] Türler yalnızca kimi özelliklerinden ötürü *genera*'lar halinde birleşirler; bu yüzden de *genus* birbirine benzemeyen ancak bazı ortak tözel özelliklere sahip türleri birleştirebilir. (Bkz. Şekil 1.)

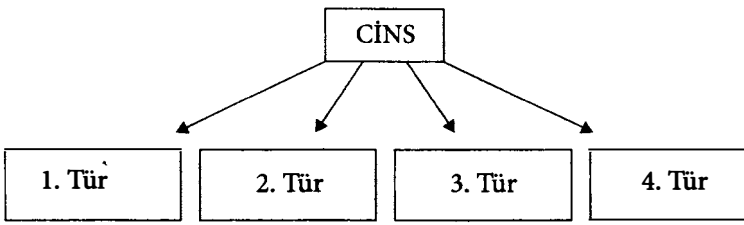

Şekil 1: Cins ve türler

[15] Aristoteles. *Met.* 1.981a, 3.999a vd.

[16] Aristoteles, *Topikler* I.5; Aristoteles, *Kategoriler*, 3. Kısım. Aristoteles, *Topikler* II.4

Cinse özgü kategori ideal olarak sadece bilinen tekil nesneleri değil aynı zamanda henüz keşfedileni de kapsar. Bu anlamda Aristoteles modeli günümüzdeki modellerin aynısıdır: her iki model de bilinenle yakınlık ve benzerlik vasıtasıyla bilinmeyeni tanımlar. Bizans'a özgü sınıflandırmacı hiyerarşi, asli ve metodolojik olarak klasik antikitenin bu veçhesinden miras alınmıştır.

Zosimos beşinci yüzyılda Hunları tanımlarken onları İskitlerin cinse özgü modelinin altına yerleştirmiş ve bu yeni halkın eski İskitlerle bütünüyle eşdeğer olmadığını belirtmiştir: "*une tribu barbare se jeta sur les peuplades scythes établies au-delà du Danube, tribu auparavant inconnue et surgie alors soudainement; ils les nommaient Huns, qu'il faille les appeler Schythes royaux, les identifier avec ces hommes au nez Camus et au corps chétif qu'Hérodote dit habiter près du Danube ou qu'ils aient passe d'Asie en Europe.*"[18] Zosimos tüm Hunların Herodotos'un İskitleriyle aynı olduğunu iddia etmemişti ancak ona göre daha önce bilinmeyen Hunlar, Herodotos'un kadim İskitlerinin kimi türlerine benzetildiğinden, "İskitlerin" cinse özgü ideal kavramı üzerinden okunmalıydı.

Doğuda yeni bir gücün (Selçuklu Türkleri) hasıl olduğunu nakleden Mikhael Attaleiates, Nikiforos Bryennios, İonnnis Skilitzes ve kimileri aynı mantıktan yola çıkarak Türklerin o zamanlar cinse-özgüleşmiş bulunan Hun-tipinden geldiğini düşünmüşlerdir. Tarihçiler on birinci yüzyıl Türklerinin tarihsel Hunlarla aynı olduğunu iddia etmemiş, sadece bu yeni göçerlerin ait olabilecekleri ideal bir bilimsel tipe işaret etmişlerdir.

Laonikos Halkokondilis de aynı yolu izlemekte, Ulahları Daçyalılara, Ruslarıysa Sarmatyalılara ulamaktadır: "Sarmatyalılar İskit göçerleriyle, Daçyalılarla ve Litvanlarla komşudurlar... Helenlerle aynı âdetlere sahip olan Sarmatyalı, İskitlerle benzer aletleri kullanır"[19] Halkokondilis, Helenleşmiş özelliklerinden dem vursa

---

[18] Zosimos. Zosime: *Histoire nouvelle* IV.20.3, ed. François Paschoud, 4 cilt (Paris, 1971-89), 2/2:280.1-5.

Chalkokondyles, Laonikos. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes*, ed. E. Darkó, 2 cilt (Budapeşte, 1922-27), s. 122.5-12; Nicoloudis, Nicolaos.

da, Rusları cinse-özgü bir model olan Sarmatyalı modeline ait görmektedir.

Bizans biliminin ilkeleri bu anlamda beşinci ve on beşinci yüzyıl arasında önemli ölçüde değişmemiştir. "Arkaikleştirme" Bizanslıların yeni bilgileri özümseme yönteminin doğrudan bir sonucuydu. Bizans kaynakları tekil nesneleri soyut bir cins kategorisi altında bir araya getirmekten başka bir mantık bilmiyordu.

"Arkaizm" terimi yanıltıcı da olabileceğinden ihtiyatlı bir şekilde kullanılmalıdır. "Arkaizm" ve "taklit" terimlerini Bizans'a özgü coğrafi ve etnik *nomenklatura*'ya uygulamak güçtür; söz konusu *nomenklatura* sistemleştirmeye ve yeni bilgiyi tasnif etmeye dönük muayyen bir yöntem olarak görülmelidir. Etnonimi alanında "arkaikleştirme" (edebiyat eleştirmenlerinin ve poetolojik çalışmaların da gösterdiği gibi) bağımsız bir ilke değil daha çok belirli bir epistemoloji stratejisini uygulamaya koyabilmenin vasıtalarından biriydi. Burada "arkaikleştirme" her zaman bir araçtı: yeni nesneleri özümseme ve bizi kuşatan dünyaya dair o normatif ve sınanmış fikrin unsurlarıyla benzeştirme yoluyla mevcut bilgiye eklemenin bir gereciydi. O günün dünyasını benzerlikler ve analojiler kurarak açıklamayı isteyen Bizanslı düşünürlerin bu yöntemi (σύγκρισις: *Sygkrisis*, yani retorik sanatının "kıyas" yöntemi[20]) Bizans bilgi sisteminin bütünselliğinin ve iç tutarlılığının korunmasına, yeni nesnelerin tanınmasına ve sistemleştirilmesine katkı sağlamıştır.

Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the "Demonstrations of Histories" [Books I-III] (Atina, 1996), s. 289. Bu bölüm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ditten, Hans. "Известия Лаоника Халкокондила о России (I, 122.5-126.9)," *Византийский временник* 21 (1961), s. 51-94; a.y. *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles, interpretiert und mit Erläuterungen versehen* (Berlin, 1968), s. 16-17; Bibikov, "К изучению," s. 150-51.

Averintsev, *Риторика*, s. 162-65. "Mimesis"in edebi veçhesine bağlı kalarak bir yorum geliştiren Hunger da Σύγκρισις'i [*sygkrisis*] tartışma konusu yapmaktadır: Hunger, "On the Imitation," s. 23-27.

2. Lokatiflik ve İklim Kuramı

Bizans'ın yeni bilgilerin mevcut modellerle bütünleştirilmesinde temel teşkil eden benzerlik ve farklılıkları sınıflandırma örgüsü günümüzden önemli ölçüde ayrılır. Bizim etnik sınıflandırmamızın aksine Bizanslılar *dilsel* ölçütü kullanmamışlardır. Bizans'a özgü sınıflandırma modelinde dil ölçütü neredeyse hiçbir rol oynamamıştır. Yunan öz kimlik modellerinde bile dil ölçütü klasik çağ ve Roma dönemleriyle ilişkili olarak ayrıntılı şekilde tartışıldığı gibi ikincil nitelik taşımıştır.[21] Bizanslılar ulusları coğrafi özelliğe, başka bir deyişle *lokatifliğe* göre kategorize etmiştir. Bizans'a özgü sınıflandırma modelinin dili dikkate almayan bu ayrıksı tarafı onu çağdaş sınıflandırma modelinden çok farklı kılar. Bizanslılar ulusların sosyokültürel hususiyetlerini ise ikincil bir ölçüt olarak dikkate almışlardır. Bu sınıflandırma sisteminde bir ulusun yerini yerleşim çevresi (Galya, Kuzey Karadeniz, Kafkaslar, Anadolu, Ortadoğu, Kuzey Afrika vs) ile yaşam biçimi (göçer/yerleşik) belirlemiştir.

Ancak Dagron'un "la géographie commande à l'ethnologie" ifadesine göre, *lokatifliğin* önemi Bizans "etnografyasının" çok ötesine geçmiştir.[22] *Lokatifliğe* dair söz almışken şunu da söyleyelim: kimlik tespiti yapmaya kalkışan Bizanslının başvuracağı temel kriter, coğrafi yerdir – πατρίς [*patris*] "anavatan," "memleket."[23] Bizanslılar kendilerini doğum yerleriyle ve buna uygun olarak da orada yaşayan insanlarla ilişkilendirmişlerdi. Πατρίς coğrafi açıdan köy, şehir, vilayet, tarihi bölge (İsauria, Trakya, Bitinya, Paflagonya, Kapadokya, Pontos) veya devlet (Romanya) anlamına gelebilmekteydi. Bir kişinin kimliğini tespit etmenin en yaygın yollarından biri olarak iş gören πατρίς'in önemini Bizans'a özgü antroponimi modellerine ve

---

[21] Zgusta, Ladislav. "Die Rolle des Griechischen im Römischen Kaiserreich," *Die Sprachen im romischen Reich der Kaiserzeit* [Beihefte der Bonner Jahrbücher, 40] içinde (Bonn, 1980), s. 121-22. Krş. Walbank, Frank W. "The Problem of Greek Nationality," *Phoenix* 5/2 (1951), s. 41-60.
Dagron, "Ceux d'en face," s. 215.

[23] *Patria* mefhumuna ilişkin olarak ayrıca bkz. Kaldelis, Hellenism in Byzantium, s. 46-49.

takma adlara bakarak da görebiliriz – takma adlar coğrafyadan el alır. Kişinin kimliğini doğum veya ikamet yerinden (Kayseri, Gazze, Kapadokya, Trabzon, Paflagonya) yola çıkarak tespit etmek, Bizans İmparatorluğunun alametifarikalarındandı ve önceki zamanlardan miras alınmıştı. Lokatif takma adlar bir coğrafi yerin etnik veya dilsel değil muayyen kültürel yan anlamlarını belirtirdi. Görünen o ki lokatif takma adlar bir kişinin tekilliğini belirlemenin en kolay yoluydu.

Bizanslıların πατρίς'lerine gösterdiği dikkate *patria*'nın özel bir üslubuyla kaleme alınmış pek çok metinde denk gelebiliyoruz. Bizans *patria*'sının Konstantinopolis'in topoğrafyasını, anıtlarını, kiliselerini, kutsal mekânlarını, kamu binalarını, saraylarını ve pazarlarını betimleyen en gelişkin dallarından birine *Patria Constantinopolitana*, yani "Konstantinopolis Memleketi" adı verilirdi.[24] Özellikle erken Bizans döneminde yazılmış Antakya, Selanik, Tarsus, Beyrut ve Milet gibi çok sayıda kasaba ve şehrin bu şekilde betimlemelerini biliyoruz.[25] Daha sonraki dönemde Bizans dünyasının Antakya, İznik, Trabzon, Herakliya, Pontika, Amasya gibi küçük veya büyük birçok merkezini öven *ekphraseis*'ler günümüze kalmıştır.[26] Memleket sevgisi sadece *patria* ve *ekphrasis*'lerde ortaya konulmamakta, başka metinlerin de yapısal unsurlarından biri olarak iş görmekteydi. Yazarlar memleket sevgilerini doğdukları şehrin ve bölgenin tarihsel bir sürecini ele alarak gösterebiliyordu; Ioannes Kaminiates'in *Selanik'in Zaptı* adlı eseri böyle bir eserdir – kitapta şehrin 904 yılında Araplar tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesi anlatılmak-

---

[24] *Sciptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Theodoros Preger, 2 cilt (Leipzig, 1901-7); Dagron, *Constantinople imaginaire; études sur le recueil des "Patria"* (Paris, 1984); *Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai. Introduction, Translatin and Commentary*, ed. Averil Cameron ve Judith Herrin (Leiden, 1984), s. 3-9; *Accounts of Medieval Constantinople. The Patria*, çev. Albrecht Berger (Washington, D.C., 2013).
Dagron, *Constantinople imaginaire*, s. 9-13.
Bkz. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, 1:171-88 ["Ekphraseis" bölümü]; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, Alice-Mary Talbot, vd., 3 cilt (New York ve Oxford, 1991), 1:683.

tadır. Kaminiates, Selanik'in güzelliklerini betimlerken "Ey dostum, bizim memleketimiz Selanik'tir," (Ἡμεῖς, ὦ φίλος, πατρίδος ἐσμὲν Θεσσαλονίκης: *Hēmeis, ō philos, patridos esmen thessalonikēs*) diyerek söze başlamakta, Arap saldırısının şehri yerle yeksan etmesinin acı öyküsüne bu şekilde giriş yapmaktadır.[27] Mekânsal boyutun önemini Bizans hagiografilerinde en açık şekliyle görebiliyoruz. Hagiografik anlatının en önemli unsuru azizin çıktığı coğrafi yerin doğru olarak belirtilmesiydi; Bizanslı bir hagiograf dokuzuncu yüzyılın sonunda, "Fakat tarih olaylarını anlatırken [kişinin] kim olduğunu ve nereli olduğunu tarif etmek âdetten olduğu için," derken bu hususu belirtmektedir.[28] Hagiograflar genellikle azizin doğum yerinin övgüye layık taraflarına da işaret eder ("görkemli şehir," "kutsanmış ada" vs), bu yerin geçmişte başka kutsal kişilerin çıkış yeri olup olmadığına özellikle ihtimam gösterirlerdi. Hagiograf bunu yaparken sanki azizin üstün erdemlerinin nedenlerini memleketinin niteliklerinde ve bunun sakinlerinin karakterleri üzerinde yarattığı etkide bulmaya çalışır gibidir.[29]

Öte yandan birçok Bizans metni bir kişinin belirli bir bölgeden köken bulmasının karakterinde belirli bazı kusurlara yol açabileceğini öne sürer. Bu önyargıların bazılarıyla Konstantin Porfirogennetos'un *De Thematibus*'unda da karşılaşırız: Kapadokya'nın yerlileri bu eserde karıncayiyen gibi açgözlü ve muzır insanlar olarak resmedilmiştir.[30] Paflagonyalılar Homeros'a atıfla "müstehcenlikleri

---

[27] Kaminiates, John. *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* 3 (1), ed. Gertrud Böhlig (Berlin, 1973).

[28] *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1996), s. 165. Hagiografik anlatıların ayrılmaz bir yapısal unsuru olarak azizin doğum yerinin belirtilmesi konusunda bkz. Mertel, Hans. *Die biographische Form der griechischen Heiligenleben* (Münih, 1909), s. 90 ve Loparev, Chrysanth M. *Греческие жития святых VIII-IX вв.* (Petrograd, 1914), s. 16.
Bizans'a ait kutsal alanların "hagio-coğrafyası"nda mevzuunda beliren benzer bir tema için bkz. Magdalino, Paul. "Constantine VII and the Historical Geography of Empire," *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space* içinde, ed. S. Bazzaz, Y. Batsaki ve D. Angelov (Cambridge, 2013), s. 24.

[30] Porphyrogennetos, Constantine. *Costantino Porfirogenito, De Thematibus* II

ve ahlaksızlıklarıyla bilinen menfur"[31] insanlar olarak tanımlanmış, sonraki nesillerce daha da hırpalanmışlardır.[32] Isauria'nın haydut ve merhametsiz barbarlar olarak görülen yerlileri de bu önyargılardan nasibini almıştır.[33] Coğrafi köken kolaylıkla aşağılama ve alay konusu olabiliyor, bir bölgenin yerlilerinin yapısındaki güya olumsuz karakter özellikleri abartılı ve grotesk bir tavırla yansıtılıyordu.[34] Bölgeye bağlı bu tür önyargıların varlığı Akdeniz'de ve başka yerlerin kültürlerinde gayet iyi bilinir; Bizanslılar bu hususta herhangi bir istisna oluşturmuyorlardı. Kökeni πατρίς'e dayanmayanlar "yabancılar" ve "dışarlıklılar" şeklinde anılırdı (ξένοι, ἀλλότριοι, ἐξωτικοί: *ksevoi, allotrioi, eksōtikoi*, vs).[35] "Yabancıların" ve "dışarlıklıların" olumsuz yan anlamları esas olarak kültürel bir anlam taşırdı; karakter, terbiye ve eğitim hususunda yerlilere kıyasla daha "aşağılık" oldukları düşünülürdü.

Bizans düşüncesi, gariptir, belirli bir mekânsal alanın mukimin karakteri üzerindeki etkisine dair olumlu ve olumsuz değerlendirmeleri birlikte ihtiva etmiştir. Konstantin Porfirogennetos Kapadokyalıların olumsuz karakter özellikleri (engerek yılanı gibi açgözlü ve kötü ruhludurlar) üzerine kelam ettikten hemen sonra pek çok ünlü bilgeden ve Hıristiyanlık inancına derinden bağlı müminden (Neokesareyalı Aziz Gregorius Thavmaturgos, Amasyalı

66.70-77, giriş, eleştirel metin ve yorum: Agostino Pertusi (Vatican City, 1952). Porfirogennetos, *De Thematibus* VII 72.1-2 vd.

Magdalino, Paul. "Paphlagonians in Byzantine High Society," Lampakis, Stelios (ed.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* içinde, s. 141 vd.; Haldon, John. "Humour and the Everyday in Byzantium," *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages* içinde, ed. Guy Halsall (Cambridge, 2002), s. 58.

Burgess, William D. "Isaurian Names and the Ethnic Identity of the Isaurian in Latę Antiquity," *The Ancient World* 21 (1990), s. 109-21.

Krş. Halsall, Guy. "Funny Foreigners: Laughing with the Barbarians in Late Antiquity," *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages* içinde, s. 89-113.

Laiou, Angeliki E. "The Foreigner and the Stranger in 12th century Byzantium: Means of Propitiation and Acculturation," *Fremde der Gesellschaft. Historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdheit* içinde, ed. Marie Theres Fögen (Frankfurt am Main, 1991), s. 71-97 ve özellikle s. 71-72.

Foedimus, Komanalı Basiliskos, Kayserili Basil, Nazianzoslu Gregorius) bahsetmeye başlar; onlar ki kötülerin arasında parlak yıldızlar gibi ışıldamaktadır.[36] Konstantin Porfirogennetos bu çelişkisine dair herhangi bir açıklama yapmamakta ve Kapadokya konusundaki bölümü "Kapadokya kısaca böyledir," diyerek bitirmektedir. Bunun ardından da başka bir vilayeti betimlemeye geçmektedir.[37]

Kişinin kökenine dair biyocoğrafi özelliklerin etnisite, boy veya dinle ilgisinin olmadığını, daha ziyade "kültürel" ve "ruhsal" özelliklere işaret ettiğini vurgulamak gerekir. Bizanslı yazarlar kendilerinin veya başkalarının memleketlerini tasvir ederken halkın etnik veya dini bağlılıklarına bir ilgi göstermemiş, bununla beraber belirli bir yöreyle ilişkilendirilen "kültürel" avantajların veya dezavantajların (erdem, eğitim) üzerinde durmuşlardır. Mukimin niteliklerini önceden tayin eden, coğrafi mahal ve onun mekânsal özellikleridir. Kadim geleneğe dayanan ve kendini bilmenin önüne geçen coğrafi determinizm, Bizanslıların dünya görüşünü etkilemeye devam etmiştir.

Kişinin coğrafi kökenine gösterilen ihtimamın Antik Yunan astronomi/astrolojisi, coğrafyası ve fizyolojisine dair daha genel "biyocoğrafi" fikirlerle belirgin bir ilişkisi vardı; bu fikirler iklimler kuramına da ulanıyordu. Astronomi/astrolojide iklim (κλίνω: *klivō* fiilinden κλίμα: *klima* "bayır, eğilim") gökkubbenin ufka göre aldığı kutup ekseni açısı demekti; bu açı ekvatordan uzaklaştıkça genişliyordu. Enlem değişiklikleri burçların çizilmesi açısından son derece önemlidir ve gökkubbenin belirli bir mevkide aldığı eğim açısı astrolojik incelemeler için birincil önem taşır. Kudema ve Bizanslılara göre iklim, güneş ışığının yeryüzüne düştüğü açı demekti; günün uzunluğunu bu açının belirlediği düşünülürdü – günler güneyde kısayken kuzeyde uzun, güneyde uzunken kuzeyde kısa olurdu. Başlangıçta iklimler yerkürenin yüzeyine yayılan alanları belirlerdi ve modern saat dilimleriyle bir benzerlik söz konusuydu.[38] Daha

---

[36] Porfirogennetos, *De Thematibus* II 66.78-90
Porfirogennetos, *De Thematibus*, s. 91.
Honigmann, Ernst. *Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ: eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mit-*

sonraları iklimler kuramının gelişim kaydetmesiyle birlikte antikçağ bilimi yerkürenin yüzeyinde doğudan batıya uzanan ve ekvatora paralel olarak güneyden kuzeye konumlandırılan enlem dilimleri düşüncesini geliştirdi. Yeryüzünün meskûn kısmı yedi iklime, diğer bir deyişle Meroe'den (güney) Borysthenes'e (kuzey) uzanan yedi enlemsel kuşağa ayrıldı. Enlemsel paraleller kavramı en geliştirilmiş haliyle Claudius Ptolemaios'un metinlerinde bulunabilir.[39]

Astrolojik, coğrafi ve fizyolojik kavramların tertibi enlemsel farklılıkların insani özellikler ve alışkanlıklara etki ettiği fikrine yol açtı. Hippokrates insanların doğal niteliklerinin onları çevreleyen doğal ortamın etkisine bağlı olduğunu belirtmiştir.[40] Poseidonios güneş ışığının yoğunluğunu ve diğer gök cisimlerinin etkilerini yeryüzünün coğrafi özellikleri ve orada yaşayan insanların mizaçlarıyla ilişkilendirmekteydi. Güneyin ve kuzeyin aşırı iklimleri sırasıyla "Etiyopyalı" ve "İskit ve Kelt" denilen etnik isimlerle saptanmıştır. Poseidonios'un iklimi enlemsel bir kuşak olarak değil de bölge olarak değerlendirmeyi sürdürdüğü açıktır.[41] İklim kuramının bu etnoğrafi veçhesini ilk kez derinlemesine işleyen ve flora, fauna ve insan ahlakının enlemsel konuma bağlı olduğunu öne süren kişi muhtemelen Yaşlı Pilinius'tu.[42]

---

telalter (Heidelberg, 1929), s. 4-7, 13-14 vd.; Bagrow, Leo. "The Origin of Ptolemy's Geographia," *Geografiska Annaler* 27 (1945), s. 320-29; Dicks, David R. "The ΚΛΙΜΑΤΑ in Greek Geography," *Classical Quarterly*, New Series 5 (1955), s. 248-55; Evans, James. *The History and Practice of Ancient Astronomy* (New York ve Oxford, 1998), s. 95-97.

Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 58-72.

40 Hippocrates. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, ed. E. Littré, 10 cilt (Paris, 1839-61), 2:14-20; Müller, Klaus E. *Geschichte der Antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen*, 2 cilt (Wiesbaden, 1972-80), s. 137; Backhaus, Wilhelm. "Der Hellenen-Barbaren-Gegensatz und die Hippokratische Schrift Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων," *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 25/2 (1976), s. 170-85 (özellikle s. 183); Dagron, "Ceux d'en face," s. 209-10.

Strabon. *Strabonis geographica* 2.2.1-3, 2.3.1, ed. August Meineke, 3 cilt (Leipzig, 1877); Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 24-30; Dihle, Albrecht. *Die Griechen und die Fremden* (Münih, 1994), s. 90-93.

Pliny. *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII* 2.5-6, 7.41 ve özellikle

Coğrafi mahal ile bireylerin ve milletlerin karakteristik özellikleri arasındaki ilişki fikrinin izleri açık şekilde astroloji metinlerinde bulunabilir. Ulusların "kültürel" özelliklerine etkide bulunan coğrafi kökenin kendine özgü yanları önemli ölçüde gök cisimlerinden kaynaklanmaktaydı. Güneş ve ay bu hususta büyük önem arz ediyordu; yerkürenin yüzeyinde bulunan muhtelif noktalar, güneş ve aydan kopup gelen ışığın eğim açısından etkilenmekteydi. Auguste Bouché-Leclercq'in incelemelerine dayanan muayyen astrolojik iklim betimlemeleri "astrolojik haritalama"nın özel bir türü olarak tanımlanır. Bunlar genellikle *oikumene*'nin muhtelif bölgelerinin burçlar ve ışıklı cisimlerle ilişkisini tespit eden kısa bilimsel incelemelerdir.[43] Kuramsal olarak en etraflı ve yetkin astro-korografik kavram Ptolemaios'un *Tetrabiblos*'unda görülebilir.[44] Ptolemaios en önemli astrolojik görevin önce ulusları daha sonra da bireyleri betimlemek olduğuna inanırdı: "Astronomi yoluyla geleceğin tahmini iki büyük ve temel kısma ayrılır: birincisi ve daha geneli tüm ırklara, ülkelere ve şehirlere ilişkin bulunduğundan genel kısım adını alır; ikincisi ve daha spesifik olanıysa bireylere dair olduğundan *genetlialojik* adını alır."[45] (Bu ifade bilimsel söylemin cins-tür düzenlemesini kullanma şeklini sarih şekilde göstermektedir.) Ptolemaios daha sonra ulusların astrolojik betimlemesinin önemini teyit etmeye geçmektedir: "Ulusal özelliklerin sınırlarını kısmen de olsa tutulma çemberi ve güneşe göre konumları vasıtasıyla paraleller ve açılar tespit eder." Bilahare bu düşüncesini birçok ayrı örneği ayrıntılarıy-

---

2.80, ed. Karl Mayhoff, 6 cilt (Stuttgart, 1967-70); Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 33-40; Trüdinger, Karl. *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie* (Basel, 1918), s. 37-38, 51 vd.; Müller, *Geschichte* 1:141-42. Krş. Halsall, "Funny Foreigners," s. 91 vd.
Bouché-Leclercq, Auguste. "Chrographie astrologique," *Mélanges Graux* içinde (Paris, 1884), s. 341-51; a.y. *L'astrologie grecque* (Paris, 1899), s. 327.

[44] Bouché-Leclercq, *L'astrologie*, s. 338-355; Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 41-50; Riley, Mark. "Science and Tradition in the 'Tetrabiblos,'" *Proceedings of the American Philosophical Society* 132/1 (1988), s. 67-84.
Ptolemaios. *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia* 2.1.2, ed. E. Boer ve F. Boll, 2. baskı. Wolfgang Hübner, 3/1 (Stuttgart, 1998).

la vererek açıklamaktadır.[46] Ptolemaios'un astronomik etnografyası Bouché-Leclercq, Ernst Honigmann ve Mark Riley tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir.

Astrolojik ve coğrafi yorumlardan edinilmiş ve genel olarak kabul görmüş düşüncelere göre, Romalılarla Yunanların üstünlüğü *oikoumene*'nin en merkezi kısmında yaşıyor olmalarından kaynaklanmaktaydı; o yer ki ne fazlasıyla sıcak ne de fazlasıyla soğuktu – mükemmel bir denge söz konusuydu. Bu iklimsel dengeden mahrum kalan diğer ulusların doğasında bir dengesizlik vardı. Yalnızca medeni *oikoumene*'nin merkezi kısmında yaşayan Romalılarla Yunanlar uyumlu ulusal karakterlere sahipti.[47]

En eski zamanlardan beri astroloji bilgisi ve astrolojik iklimler kuramı önce pagan düşünürler sonra da Hıristiyan teologların eleştirileriyle karşılaşmıştır.[48] Ancak iklimler kuramı Orta ve Geç Bizans dönemlerinde hâlâ iyi biliniyordu. On dördüncü yüzyılda Georgios Pachymeres kadim şemayı tekrar ederek halkların doğal yeteneklerinin, karakterlerinin ve mizaçlarının güneşin gücüne ve iklimlerin ılımanlığına bağlı olduğunu öne sürmüştür. Daha fazla güneş ışığı gören güneyliler daha zeki, sanatlarda ve bilimlerde daha yetenekliydiler, bir yandan da zevklerine çok düşkündüler ve savaşlarda hüner sahibi değillerdi. Soğuk iklimlerde yaşayan kuzeylilerse soluk tenli, darkafalı, zalim, kaba ve daha savaşçıydılar. Pachymeres'in açıklamasına göre coğrafi konum karakteri, huyu ve doğal yetenekleri doğrudan etkilemektedir.[49] Bu tür savlar (daha az ayrıntılı

---

[46] Ptolemaios 2.2.1, ed. Hübner.
Riley, "Science," s. 76; Dauge, Yves Albert. *Le barbare: recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation* (Brüksel, 1981), s. 806-10.
Bouché-Leclercq, *L'astrologie*, s. 570-629.
Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* I.III.3, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 1:236-37, özellikle s. 237.3-7. Bu kısmın İngilizce çevirisiyle birlikte bir tahlili için bkz. Petrides, Antonis K. "Georgios Pachymeres between Ethnography and Narrative: Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι [*Syngraphikai Historiai*] 3.3-5," *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49 (2009), s. 295-318. Bu kısım için ayrıca bkz. Uspenskij, Fjodor I. "Византийские историки о монголах и египетских мамлюках," *Византийский временник* 24 (1926), s. 1-8; Laiou, Angeliki E. "The Black Sea of Pachymeres," *The Making of Byzantine*

ve kavramsal olmakla beraber) başka Bizanslı yazarların anlatılarında da bulunabilir.[50]

İklim kuramı Bizans günlerinde astrolojiyle yakında ilintili olmayı sürdürmüştür. Πόλεις ἐπίσημοι [*Poleis episēmoi*] denilen ve ünlü şehirleri sıralayan popüler bir edebi tür *oikoumene*'deki (daha çok Yunan-Roma kısmındaki) başlıca şehirleri kaydetmiş ve bunları enlemsel iklimlerine göre sıralamıştır.[51] On dördüncü yüzyılda Ioannes Katraris Yunan astrolojisi bağlamında ulusların kaderlerini yaşadıkları yerlere bağlamıştır. Yedi adet enlemsel iklim belirlemiş ve bunların belirli gezegenlere ve burçlara bağlı olduğunu tespit etmiştir. Ona göre şehirlerin ve dolayısıyla oralarda yaşayanların kaderi iklimde işgal ettikleri yer ve buna denk gelen göksel alanın etkisiyle önceden belirlenmiştir.[52] Kadim geleneğe dayanan astro-coğrafi determinizm böylelikle Bizanslıların dünyaya bakışını etkilemeye devam etmiştir. Hem bireylerin hem de insan topluluklarının (göksel ve dünyevi) veladetine dair mekânsal koşullar doğrudan bulundukları yöreye bağlıydı.

Kişisel karakterlerin ve insan topluluklarının ortak özelliklerinin oluşumunda yerin önemi coğrafya bilgisini öne çıkartmıştır. Bizanslılar coğrafya mevzuunda on beşinci yüzyıla dek kadim dönemin çizdiği resme bağlı kalmış, esas olarak Strabon'a dayanmışlardır. Ptolemaios'un *Coğrafya*'sının Maximos Planoudes tarafından 1295'te yeniden keşfinden sonra Ptolemaios'un etkisi artmıştır. Bizanslı coğrafyacılar Strabon'un sistemini Ptolemaios'la karşılaş-

---

History. Studies Dedicated to D.M. Nicol içinde (Londra, 1993), s. 109-11. Bizans askeri risalelerinde coğrafya ile "milli karakter" arasındaki ilişkinin benzeri örnekleri için bkz. Dagron, "Ceux d'en face," s. 211-15.

[50] Örneğin bkz. Eustathius Thessalonicensis, "Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem," *Geographi Graeci Minores* içinde, 2:258, 265, 339. Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 82-92.
Katrares, John. *Anonymi christiani Hermippus De astrologia dialogus* 2.12-14, ed. W. Kroll ve P. Viereck (Leipzig, 1895), s. 51-58, özellikle s. 56-58; Bouché-Leclercq, *L'astrologie*, s. 322-23, 346-47; Honigmann, *Die sieben Klimata*, s. 100-01; Borodin, Oleg R. ve Gukova, Sania N. *История географической мысли в Византии* (St. Petersburg, 2000), s. 126.

tırarak uyarlamaya çalışmışlardır.[53] Bu coğrafyacılar, Tuna'nın kuzeyine ve *oikoumene*'nin sınırlarına dek uzanan topraklara İskitya demeyi sürdürmüşlerdir – İskitya'nın güneydeki sınırını ise İndus nehri teşkil ediyordu. Hazar Denizini bir körfez veya okyanustan ince bir toprak hattıyla ayrılmış bir göl olarak görüyorlardı. Hazar Denizinin kuzeyindeki İskitya'nın Hunlar, Massagetler, Tokarlar ve Sakslara ev sahipliği yaptığını kaydeden coğrafyacılar, Ortadoğu'da Mezopotamya'yı, İran'ı, Arabistan'ı, Medya'yı, Ermenistan'ı vs tanımaktaydı. *Oikoumene*'nin tüm yüzeyi hâlâ yedi iklime ayrılmaktaydı.[54] Başka bir ifadeyle Bizanslılar antik dönem coğrafyasını bir bütün halinde miras almış, o günün dünyasını betimlemeyi mümkün kılan temel bilimsel terminolojiyi bu yolla sağlamışlardır.

Hem antik dönem hem de Bizans biliminde etnik terminolojiler genellikle yer adlarına bağlı olmuştur. Nikiforos Gregoras etnik adların coğrafi adlara bağlılığını açık şekilde yansıtmaktadır. Karadeniz bölgesindeki Moğol ve Türk göçebelerine hasrettiği bir pasajda bunu şu şekilde açıklamaktadır: "[İskitler] *oikoumene*'nin kuzeyinde yaşarlar ve son derece kalabalıktırlar. Kuzey derken kuzey kutbunu değil, bilinen dünyayı bölen kuzey paralellerine kadarki bölgeyi kastediyoruz. Eski tarihçiler bize böyle söylemektedir ve biz de mümkün olduğunca uzun yıllar üzerinde çalışarak bu şekilde bilgiye varmışızdır... Eskiler onlara farklı farklı isimler vermişlerdir: Homeros onlara Kimmerler demekte, Persleri tarif etmiş olan Herodotos onlara [farklı kabilelerden] İskitler adını vermekte, Haeronea'lı Plutark onlara Kimbri ve Tötonlar demektedir... Her birinin kendi dillerinde farklı adları vardır. Yunan isimlerini kullananlar yaşadıkları ve oradan *oikoumene*'ye akın akın doldukları yerlere bağlı ola-

[53] Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, 1:509-14; Borodin ve Gukova, *История географической мысли*, s. 126-32 vd.; *The History of Cartography*, ed. J. Brian Harley ve David Woodward (Chicago ve Londra, 1987-98), 1:268; Laiou, "The Black Sea," s. 95.

[54] Blemmides, Nikiforos. *Conspectus geographiae*; *Geographi Graeci Minores* içinde, ed. Karl Müller, 2 cilt (Paris, 1855-61), 2:463-67; a.y. Ἑτέρα ἱστορία περὶ τῆς γῆς, *Geographi Graeci Minores* içinde, 2:469-70; *The History of Cartography* 1:266-67.

rak onlara istedikleri gibi farklı adlar vermektedirler."[55] Gregoras'ın da ifade ettiği gibi, İskit kabilelerine genellikle yaşadıkları coğrafi konuma göre ad verilmiştir. Gregoras ayrıca Bizanslıların İskit kabilelerine farklı isimler verdiğini de ileri sürmüştür; bu iddiadan yola çıkarak şunu diyebiliriz: Bizanslının kendi de kadim çağlardan miras alınmış etnik *nomenklatura*'nın gelişigüzelliğinin farkındaydı.

Bizans günlerinde dünyayı açıklığa kavuşturma hususunda genel kabul görmüş iki yöntem söz konusuydu: (1) kadim döneme dayanan etnik ve coğrafi modeller, (2) ırksal farklılıkları iklime bağlayan düşünce. Halkların adları ikamet ettikleri coğrafi alanlarla yakından ilişkilendirilmiş ve ulusların karakterleri coğrafi konumların iklimsel özelliklerine bağlanmıştır. Bizanslıların geleneğe dayanan coğrafi ve etnik *nomenklatura*'ya bağlı kalmaları kolaylıkla anlaşılabilir; kadim zamanlardan fırlayıp gelen coğrafi ve etnik isimler, basit isimler değil, kökene, iç yapıya ve fenomenin manasına dair referanslar içeren *kavramlar*dı. "İskit," "İran" ve benzeri kavramlar nesneler hakkında (habitat, âdetler, savaş gelenekleri gibi) uygun bilgiler içermekte ve bu nesneleri sınıflama hiyerarşisi içinde belirli bir yere koymaktaydı.[56]

3. Çift Taraflı Sınıflandırma: Cins ve Türler

Eski terminolojinin zamanla ortaçağın yeni gerçekliklerine aktarılmasına neden olan Bizans yöntemi, çelişkili bir görüntü ortaya çıkarmakta ve sık sık araştırmacıların aklının karışmasına yol açmaktadır. Aslına bakılırsa ortada bir çelişki yoktur; modern bilimsel sınıflandırma, cinse özgü olan ve geçmişte farklı zamanlarda ortaya çıkmış bulunan çok geleneksel kategorileri kullanarak aynı şekilde iş gör-

---

[55] Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 1:30.24-32.19.

[56] Çeşitli kültürel bilgiler ihtiva eden etnik terimlere ilişkin bir mukayese için bkz. Gyóni, Mátyás. "Le nom de βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène," *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), s. 246-47 (bir yaşam tarzı olarak "Vlach"); Bibikov, "К изучению," s. 155-56 (coğrafi, kültürel ve yaşam tarzına ilişkin bir mefhum olarak etnik ad).

mektedir. Örneğin "Amerika" ve "Avustralya" gibi coğrafi terimleri söz konusu yerlerin belirli bir tarihini, coğrafi veya etnik özelliklerini layıkıyla yansıttıkları için değil kültürel gelenek yüzünden kullanmaktayız. Modern sınıflandırmanın paradigmalarıyla Bizans'a özgü sınıflandırmanın paradigmaları arasındaki farklılık, farklı ölçütlerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Öte yandan kudemadan miras kalan ve Bizanslılarca devralınan "etnolojik" kuram sorunsallaştırılmadığı ve kategorik incelemeye tabi tutulmadığı için daha az tutarlı ve kesindi. Strabon kadim etnolojiye yerinde bir eleştiri getirmiştir: "Nasıl ki kuzeyin bilinen ülkelerinin sakinlerini 'İskit' diye kodlayarak işin içinden çıkmışlarsa batının sakinlerine de 'Kelt' veya 'İberyalı' (veyahut 'Keltiberiyalı' ve 'Keltiskityalı') demiş, gerçeği bilmediklerinden farklı halkları tek bir isim altında toplamışlardır [ὑφ' ἓν ὄνομα τῶν καθ' ἕκαστα ἐθνῶν ταττομένων διὰ τὴν ἄγνοιαν: *hyph' en ovoma tōv kath' ekasta ethvōv tattomenōn dia tēn agnoian*]."[57] Strabon bu yöntemin sınırlarını kavramıştı. Ancak burada ἄγνοια, yani "cehalet" değil daha ziyade yeni bilgilerin uzlaştırılmasına dönük mekanizmalar söz konusuydu. Gregoras'ın daha önce sözünü edilen iddiası da Strabon'un ifadeleriyle aynı çizgidedir (gerçi Gregoras söz konusu gelişigüzelliğin cehaletin bir sonucu olduğunu ileri sürmemiştir).[58]

Strabon'un bu görüşü antik dönem ve Bizans sınıflandırma sisteminde ince ayrımlar anlamında anlaşılabilir. Bizans'a özgü sınıflandırmacı skala, yeterince ayrıntılı değildi ve daha çok iki kategoriyle iş görmekteydi: cins (evrensel) ve tür (tikel). Kuzey ve doğu barbarları için bu temel sınıflandırmadan daha karmaşığının oluşturulması çoğu zaman imkânsızdı. Aristoteles'in kendi de çok düzeyli hiyerarşik sistemler kurmaktansa bu tür çift taraflı sınıflandırma sistemlerine göz kırpmıştır.

Geç Roma ve Bizans düşünürleri bilimlerinin yöntemsel avantajlarını ve dezavantajlarını takdir etmekteydiler. Bizanslıların yeni bilgileri uzlaştırma paradigması Türki halkların *nomenklatura*'sında

[57] Strabon, 1.2.27.9-10.

[58] Bkz. 2. Kısım.

tam yansımasını bulmuştur. Bizans'ın Türkleri sınıflandırmasında bir tutarsızlık ve çelişki söz konusu olmuştur.

4. Cinse Özgü Kategoriler

Türki halklar evvela "barbar" kategorisine dahil edilmişti. Bizans günlerinde "barbarlar" klasik ve Helenistik dönemlerdeki gibi "Helen" değil de daha çok "Romalı" – Ῥωμαῖοι [*Hrōmaioi*]– kavramının karşıtıydı.[59] Romalının emperyal kimliğine "Hıristiyan" denilen bileşenin sızmasından sonra sağlanan geçiş, yani Ἕλληνες καὶ βάρβαροι [*Hellēnes kai Barbaroi*] modelinden Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι [*Hrōmaioi kai Barbaroi*] modeline geçiş Kilian Lechner tarafından ayrıntılarıyla betimlenmiştir. Lechner'in de ifade ettiği gibi, "barbarlar" kavramı "Romalılar" kavramını tamamlayan olumsuz bir anlama sahipti (*Komplementärbegriff*). Temel ikili modeli teşkil eden Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι'ye göre iki tür insan vardı: (1) "biz" (yani Hıristiyanlar) ve Roma İmparatorluğuna vatandaşlık bağıyla bağlı olanlar, (2) imparatorluk sınırları dışında kalan ötekiler.[60] Bu durumda "barbarlar" etnik bir belirtim değil, siyasal-kültürel bir kavramdı. Burada "barbar"ın polisemantik tanımına ya da Bizanslının "Romalı" tarifindeki işlevine eğilmiyorum.[61] Türk denilen kişinin imparatorluğun sınırları dışında kalan barbar dünyanın sakinlerinden biri olarak ele alındığını belirtmekle yetinelim.

Türki halkların en evrensel tanımı, kudemanın İskit göçebelerine dair modeline dayanıyordu. Σκύθαι [*Skythai*] adı Tuna Nehrinin kuzey ve kuzeydoğusunda, Karadeniz'in kuzeyinde ve doğunun

---

[59] Dihle, *Die Griechen*, s. 36-53, özellikle s. 44-49; a.y. "Die Wahrnehmung des Fremden im Alten Griechenland. Akademievorlesung gehalten am 29. Oktober 2002," *Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e.V., Hamburg. Jahrg. 21, Heft 2* içinde (Göttingen, 2003), s. 3–30. Ayrıca örnek bir derleme için bkz. *Greeks and Barbarians*, ed. Thomas Harrison (New York, 2002).

[60] Lechner, "Hellenen und Barbaren," s. 10-37, 73-83; a.y. "Byzanz und die barbaren," *Saeculum* 6 (1995), s. 292-94.
Dauge, *Le barbare*, s. 307-78; "Romalılık" kavramı için ayrıca bkz. Mango, Cyril. "Byzantinism and Romantic Hellenism," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), s. 29-43.

meskûn topraklarında yaşayan özel bir halk sınıfını belirtmekteydi. Bizanslılar, lokatif niteliğin yanı sıra (yine kadim bilimden yola çıkarak) sosyokültürel ölçütler de kullanmaktaydı. Kadim bilim barbar toplumları üç ana tipe ayırmaktaydı: Yerleşik barbarlar, avcılar ve göçebe çobanlar.[62] Göçebe bir yaşam sürdüren kuzey ve kuzeydoğulu tüm halklar "İskitler" kategorisine dahildi. Bizanslı yazarların İskitler/Türklerin göçebe yaşam tarzına yaptığı sayısız atıftan yola çıkarak bu tanımlama ölçütünün genel bir kabul gördüğünü ve işlevsel bir hüviyete büründüğünü söylemek mümkün; göçebe İskitlere/Türklere νομάδες [*nomades*], ποιμνῖται [*poimnitai*], σκηνῖται [*skēvitai*][63] gibi isimler de veriliyordu. On üçüncü yüzyılda Dionisos Perigetes'e dayanan Nikiforos Blemmides kuzeydoğuya yerleşmiş tüm göçebe halkları İskitler olarak sınıflandırmayı sürdürmüştür.[64] On dördüncü yüzyılda kuzey Karadeniz sahilleri VI. Ioannes Kantakuzinos tarafından Σκυθία [*Skythia*] olarak kaydedilmiş, Altınordulular da "İskitler" olarak adlandırılmıştır.[65]

Türki halklar askeri düşüncenin geliştirdiği, "İskitleri" niteleyen ilave bir ölçüte de uymaktaydı: Türkler İskitler gibi at sırtında savaşıyorlardı, okçu ve çok hareketli hafif süvarilerdi.[66] On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıl dek Bizans tarihyazıcılığında Türk askerlik sanatının bu yönü (hem Tuna'nın kuzeyinde yaşayan hem de Anadolu'daki) Türkleri niteleyen ortak bir özellik halindedir ve Attaleiates'ten Nikiforos Gregoras'a kadar birçok yazar tarafından ayrıntılı şekilde betimlenmiştir. Bizans ordusundaki Türki askeri birlikler

---

[62] Müller, *Geschichte*, 1:120 vd.
Vryonis, Speros. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 48-49.

[64] Blemmides, *Conspectus*, s. 464.3-6: "εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλοι πυκνοὶ Σκύθαι, οἵτινες κατοικοῦσιν εἰς τὰ ἔσχατα μέρη, ὅπου οἱ ἄνεμοι δυσάνεμοι καὶ χάλαζαί εἰσι, καὶ ἔστι τὸ μέρος ἐκεῖνο ἀοίκητον." Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 468.1.
Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv, ed. Ludwig Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32), 3:192.7.

[66] Ayrıntılar için bkz. Pohl, Walter. "Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity," *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800* içinde , ed. W. Pohl ve Helmut Reimitz (Leiden, Boston ve Köln, 1998), s. 28-30.

(Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Anadolu Türkleri) kural olarak hafif süvariyi teşkil etmiştir.[67]

Astrolojik haritalamada İskitler göçebe yaşam tarzları, ilkel toplumsal örgütlenmeleri, fakirlikleri, cahillikleri ve savaşçılıklarıyla nitelenir, tarihçi ve coğrafyacıların görüşleri de bununla örtüşürdü. Claudius Ptolemaios "İskit" adının cinse özgü doğasını teyit etmekte, *oikumene*'nin kuzeydoğu kısmının sakinlerinden bahsederken "biz onlara genellikle İskitler deriz," (καλοῦμεν δὲ τούτους ὡς ἐπίπαν Σκύθας: *Kaloumen de toutous hōs epitav skythas*) demektedir. *Oikoumene*'nin bu kısmında yaşayanlar kuzey kutup dairesinin soğuklarını ve bu bölgeye sinmiş nemi hisseder ve bu sebeple beyaz tenli, düz saçlı, uzun boylu, güzel cüsseli ve soğuk tabiatlı olurlardı; âdetleri soğuktan ötürü barbarcaydı. Soğuk iklim bölgenin bitki ve hayvan yaşamını belirlerdi.[68] Ptolemaios İskit topraklarını ikizler, terazi ve kova burçları arasındaki üçgene yerleştirmektedir; bu topraklarda en büyük etkiye kova burcu sahipti ve Satürn ile Jüpiter en güçlü gezegenlerdi. Dünyanın bu kısmında oturan insanlar namuslu, şerefli, dürüst, sadık ve kendilerini fedaya hazır kişilerdi. Ancak kovanın baskın etkisi onları kaba, aşırı ve katı da yapmaktaydı.[69]

Öte yandan astrologlar bazı önemli ayrıntılarda anlaşamamıştır. Coğrafi bölgeler, burçlar ve gezegenler arasındaki örtüşmeye ilişkin olarak Ptolemaios şemasının dışında başka şemalar da vardı. Marcus Manilius (MÖ 1. yüzyıl) İskitya, Asya ve Arabistan'da boğa burcunun etkili olduğuna inanıyordu. Vettius Valens de (MÖ 2. yüzyıl) İskitya'yı boğa burcunun koruyuculuğu altına koymuştur.[70] On birinci yüzyıldan kalma bir astroloji metninde yer ve gök cisimlerinin örtüşmesine ilişkin karşıt görüşler bir karşılaştırma tablosunda sı-

---

[67] Örneğin bkz. Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992), s. 257-58, 330; Birkenmeier, John. *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180* (Leiden, Boston ve Köln, 2002), s. 27, 81, 91. Bouché-Leclercq, *L'astrologie*, s. 344-45; Ptolemaios 2.2.2, ed. Hübner.
Ptolemaios 2.2.3, ed. Hübner.
Vettius Valens. *Anthologiarum libri novem*, 1.2, ed. David Pingree (Leipzig, 1986), s. 7.14-15.

ralanmıştır.[71] Bouché-Leclercq bu örtüşmelerle bunlar hakkındaki anlaşmazlıkların keyfi olduğuna inanmaktadır. İran astroloji geleneğinin etkisi altında kalan on dördüncü ve on beşinci yüzyıl Bizans astrologları Τουρκία [*Tourkia*] (yani İskitya) sözcüğünü aslan burcuna ve Mars gezegenine bağlamışlardır.[72]

Tarihsel anlatının farklı evrelerinde cinse özgü bu kategori Hunlara, Göktürklere, Hazarlara, Avarlara, Bulgarlara, Macarlara, Peçeneklere, Uzlara, Kumanlara, Moğollara ve Tatarlara tatbik edilmiştir; Anadolu Türkleriyle Osmanlı Türkleri de İskitler olarak tanımlanabilmekteydi.[73] 11-14. yüzyılda "İskitler" kategorisi, Anadolu ve İran "Perslerinin" (bu konu "İranlılar" bölümünde tartışılacaktır) karşı kutbuna yerleştirilen kuzeyli göçebelerin (Peçenekler, Kumanlar, Altınordu Moğolları ve Türkleri) bir belirtimi olarak daha sınırlı bir alana işaret etmekteydi.

Bizanslılar Altay halklarıyla ilk defa dördüncü yüzyılda Hunlar vasıtasıyla tanıştı. Öte yandan Yunan-Roma dünyası Hunları muhtemelen MS ikinci yüzyıldan beri bilmekteydi (Οὖννοι: *Ounnoi*, Χοῦνοι: *Khounoi*); Ptolemaios Χοῦνοι halkının Sarmatya kabilelerinden biri olduğunu düşünüyordu.[74] Altıncı yüzyıl gibi erken bir tarihte "Hun" adı "tür"lükten "cins"liğe alındı; Myrinalı Agathias "İskit" ve Hun" adlarını eşanlamlı olarak kullanmaktaydı.[75] Bu tarihten sonra "Hun" ifadesi Bulgarlar, Avarlar, Göktürkler, Uzlar, Macarlar ve Kumanlara yapıştırılan "İskit" etiketinin eşanlamlısı haline geldi; Anadolu Türkleri ve Osmanlılar da zaman zaman

---

[71] *Anecdota Astrologica*, ed. Arthurus Ludwich (Leipzig, 1877), s. 112-19; Bouché-Leclercq, "Chorographie," s. 343-50.
Catalogus codicum astrologorum graecorum, 12 cilt (Brüksel, 1898-1953), 4:126 (15. yüzyıl), 5/2:138 (14. yüzyıl), 5/3:131 (14. yüzyıl), 9/1:160 (15. yüzyıl). Krş. Miquel, André. *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*, 2: *Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger* (Paris, 1975), s. 34-50.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:279-83.
Ptolemaios. *Claudii Ptolemaei geographia* 3.5.10, ed. Karl Müller (Paris, 1883).
Agathias. *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, ed. Rudolf Keydell (Berlin, 1967), s. 177.1-2: "οὗτοι δὲ ἅπαντες κοινῇ μὲν Σκύθαι καὶ Οὖννοι ἐπωνομάζοντο."

"Hun" adıyla sınıflandırıldı.[76] "Hunlar"ın kategorik statüsünde bir dalgalanma söz konusudur; nitekim "Hun" terimi on ikinci yüzyılda bir alt katmana taşınacak, Macarların da kapısı çalınacaktır.[77]

Bizanslılar altıncı yüzyılın Göktürklerine ilkin Τοῦρκοι demiş, onları bir tür "İskit" ve "Hun" olarak nitelemişlerdir.[78] Altıncı yüzyılın ikinci yarısında Maurikios için "İskit" ve "Hun" terimleri cinse özgü kategorilere aitti ve birbirinin yerine kullanılabiliyordu. Τοῦρκοι ve Ἀβάρεις ise türlere atfediliyordu.[79] Yedinci yüzyılın ortasında Simokattes Τοῦρκοι [*Tourkoi*] adının daha çok günlük dilde kullanıldığına ve bu sebeple tür statüsüne sahip olduğuna tanıklık etmektedir: "Bunlar İranlıların komşuları olarak doğuda yaşayan Hunlardır ve birçokları tarafından Türk olarak bilinirler."[80]

Τοῦρκοι adı, Theophylaktos Simokattes'in de ifade ettiği gibi, Orta Farsçadan ödünç alınmıştır.[81] Aşağı yukarı aynı zamanlarda "Türk" adı Arapların dilsel uzamına sızdırıldı. İlk defa yazılı kayıtlara geçmesi de yedinci yüzyılın başlarında İslam öncesi şiiri vasıtasıyladır.[82] Dilsel ölçütler söz konusu oldu mu klasik düşünceden veya Bi-

---

[76] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:231-37.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:280 (Σκύθαι: *skythai*) ve 235 (Οὖννοι: *Ounnoi*).
Menandros, *Excerpta de legationibus*, ed. Carolus de Boor (Berlin, 1903), s. 204.6-7; *Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri Historiarum quae supersunt*, ed. Immanuel Bekker (Bonn, 1829), s. 297-98.
Maurice. Mauricius, *Arta militara*, XI.2, ed. H. Mihăescu (Bükreş, 1970), s. 268-69: "Πῶς δεῖ Σκύθαις ἁρμόζεσθαι, τουτέστιν Ἀβάροις καὶ Τούρκοις καὶ λοιποῖς ὁμοδιαίτοις αὐτῶν Οὐννικοῖς ἔθνεσιν;" daha fazla örnek için bkz. a.g.e., "Dizin," s. 384 (Οὐννικὸν ἔθνος; Σκυθικὸν ἔθνος).

[80] Simokattes, Theophylaktos. *Theophylacti Simocattae historiae* I.8.5, ed. Carolus de Boor, Peter Wirth (Stuttgart, 1972): "Οὖννοι δ' οὗτοι, προσοικοῦντες τῇ ἕῳ, Περσῶν πλησιόχωροι, οὓς καὶ Τούρκους ἀποκαλεῖν τοῖς πολλοῖς γνωριμώτερον..."
Simokattes III.6.9: "τῶν Οὔννων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῷ βορρᾷ τῆς ἕω, οὓς Τούρκους ἔθος Πέρσαις ἀποκαλεῖν." Konstantin Porfirogenetos tarafından tekrar edilmiştir: Porphyrogennetos, Constantine. *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, ed. Carolus de Boor, 1: *Excerpta de legationibus*, kısım 1-2 (Berlin, 1903), s. 223.1-2; Dieterich, *Byzantinische Quellen*, 2:24.
Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, 4 cilt (Wiesbaden, 1963-75), 2:490.

zans düşüncesinden çok daha hassas bir yapıya bürünen Müslüman etnografyası, "Türk" terimini (Far. ترک/pl. ترکان; Ar. ترك/pl. اتراك)) dil ve köken bakımından yakın akraba sayılan kavim ve boyları belirtebilmek için bugünkü anlamıyla kullanmıştır.

Dokuzuncu yüzyılda halifenin hizmetinde bulunan Hazarlara, Acarlara ve Türklere verilen Τοῦρκοι adı cinse özgü bir kategori görevi görmeye başladı.[83] Bu tarihten itibaren "Türk" adı cinse özgü bir kavram olarak "Hun" adının kısmen de olsa yerini aldı ve Bizans'ın ilgi alanına giren tüm Türki halkları niteledi. Türk göçmenleri diyebileceğimiz Uzlar ve Peçeneklere hiçbir tarihsel metinde "Türk" denmemiştir fakat bu iki grup Τοῦρκοι adlı kategorinin dışına da itilmemiştir. Τοῦρκοι adına genel olarak Anadolu Türklerini (Selçukluları ve özellikle Osmanlıları) belirtmek üzere başvurulmuş, Bizanslı yazar Karadeniz ve Anadolu göçebesine "Türk"ün yanı sıra "İskit" ve "Hun" demeyi de sürdürmüştür.[84]

Astrolojik yazının daha sonraki dönemlerine baktığımızda Τοῦρκοι adının neredeyse her yerde "İskitlerin" yerini almış olduğunu görürüz. On dördüncü yüzyıldan kalma bir astrolojik metinde (Vat. gr. 191, f. 232r) gök cisimleri ve Türklerin milli karakterine dair şu ifadeler yer almaktadır: "İkinci Tourkia [bölgesinin] yükselen burcu aslandır, kamer yay burcundadır, [bölgenin] hükümdarı Mars'tır. Yükselen aslan yüzünden ekseriyeti hayvan karakterlidir bu insanların; haydutturlar ve toplumdan uzak dururlar. Mars yüzünden kana susamışlardır ve savaşçıdırlar; yay burcu sebebiyle sefihtirler, hayvanları severler ve at binicisidirler."[85] Bu anonim yazar, İskitlerle Türklerin sosyokültürel fizyognomisi hususunda Ptolemaios ile aynı sonuca varır.

---

[83] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:321-22.

[84] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:322-25.

[85] *Catalogus codicum astrologorum*, 5/2:138.9-13: "Δεύτερον δὲ Τουρκία ἔχουσα τὸν ὡροσκόπον Λέοντα οἶκον Ἡλίου, τὴν δὲ Σελήνην ἐν Τοξότῃ, ὡροκράτορα Ἄρεα· διὰ τοῦτο ἐγένοντο οἱ πλεῖστοι διὰ μὲν τὸν ὡροσκόπον τὸν Λέοντα θηριώδεις, ἁρπαγαί, φιλέρημοι, αἱμοπόται δὲ καὶ πολεμισταὶ διὰ τὸν Ἄρεα καὶ ἀσελγεῖς καὶ κτηνοβάται καὶ ἱπποτρόφοι διὰ τὸν Τοξότην."

Τοῦρκοι [*Tourkoi*] etnik adının Τουρκία [*Tourkia*] yer adına dönüşümü de gayet ilginçtir. Dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Τουρκία "İskitya"nın tam karşılığı haline gelmişti; o İskitya ki (Macar toprakları dahil) Tuna'nın kuzeyini ifade ediyor, doğuda Hazar'a kadar dayanıyordu. Τουρκία'yı kuzey iklimleriyle birlikte ele alan geç tarihli astrolojik eserlerde de görülebileceği gibi, Τουρκία'nın Geç Bizans günlerine dek yaygın bir kullanımı söz konusuydu. Ancak on birinci yüzyıldan itibaren Τουρκία kimileyin Türklerin Anadolu'suna işaret etmeye başlamış, Osmanlı'dan sonraysa sultanlığın topraklarını ifade etmiştir.[86]

Özet olarak, göçebe Altay halklarını belirleyen cinse özgü esas kategoriler Σκύθαι [*Skythai*], Οὖννοι [*Ounnoi*] ve Τοῦρκοι idi. En yaygın olanıysa Σκύθαι adıydı; Σκύθαι Tuna'nın kuzey ve doğu bölgeleriyle Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyinden çıkıp gelen göçebelere işaret ediyordu. Bu terimler eşanlamlıydı ve Bizanslı istediği kategoriyi seçebiliyordu. Σκύθαι adı, dediğim gibi, en çok kabul göreni idi; medeni dünyanın kuzeyine savrulmuş tüm göçebeler (ve kimileyin yerleşikler) bu çatı altında toplanıyordu. Οὖννοι [*Ounnoi*] ve Τοῦρκοι neolojileri işlevsel bakımdan çoğunlukla İskitler adının yerine geçmekteydi, ancak kullanımlarında kimi sınırlayıcı eğilimler dikkati çekmektedir; "Hun" ve "Türk" denilen "İskit" halklarına dair bir malumatımız yok. Ancak bu isimlerin en azından on birinci yüzyıl itibariyle, "İskit" ismiyle birlikte, Bizanslılar açısından üst kategorileri teşkil ettiğini söylemek gerekir.

---

[86] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:320; Lampros, Spyridon. "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον του έτους 1336," *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), s. 33: "Τουρκίαν καὶ Ταταρίαν [*Tourkian kai Tatarian*]." Τουρκία [*Tourkia*] burada Anadolu değil de Moravcsik ve benim önceki yorumlarımın aksine kuzey iklimlerini göstermektedir: Shukurov, "Horizons of Daily Interest," *Byzantinische Forschungen* 25 (1999), s. 8. Moravcsik'in gözden kaçırdığı kimi hususlar için bkz. *Catalogus codicum astrologorum*, 4:126.7-8, 5/2:138.9, 5/3:131.17, 9/1:160.5. Bir Osmanlı diyarı olarak Τουρκία'ya ilişkin olarak bkz. Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975-79), 1:no. 65.III.30: "ἐγίνηκε πεῖνα μεγάλη εἰς τὴν Τουρκίαν ὅλην καὶ μάλιστα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν."

5. Türler

Daha alt bir sınıflandırma düzeyini temsil eden türler, "İskitler" sınıfına tabi olan ve kimi ayırt edici özellikleri bulunan münferit boy ve kavimleri tanımlardı. Türler mevzuunda hem antikiteye tarihlenen geleneksel etnik adlar hem de yenileri söz konusuydu. Antikitenin körü körüne taklit edildiği ve yeni bilginin algılanamadığı yolundaki suçlamaların aksine yeni etnik adların ekseriyeti etnik öz-isimlerden türetiliyordu. Bu yeni etnonimler ilkin sözlü söylemde beliriyor, "bilimsel" söyleme daha sonra sızabiliyordu.

Özgül kategorileri belirlemek için çeşitli yollar vardı. Söz konusu yollardan biri de geleneksel *nomenklatura*'ydı; burada bir örnek olarak Μασσαγέται [*Massagetai*] (Massagetler) terimi verilebilir.[87] "İskitler" adlı kategoriye mensup olan "Massaget" kavramı, Laonikos Halkokondilis'in de (köken itibariyle Massaget addettiği) Timurlenk'in kökenini ele alırken açıkça belirttiği gibi, Hazar Denizinin kuzeydoğusundan gelmiş olan göçebe halklara işaret ediyordu.[88] "Massagetler" kavramının "İskitler" kategorisine kıyasla bir sınırlayıcılığı söz konusuydu; "Massaget"e kuzeydoğunun Hazar-ötesi bozkırlarından kopup gelmiş kişinin kökenini öne çıkarabilmek için başvuruluyordu. Moğollarla Doğu Türklerinin Geç Bizans döneminin kimi yazarlarınca, örneğin VIII. Mikhail Palaiologos,[89] Sahte-Shrantzes ve Halkokondilis gibi yazarlarca "Massaget" addedilmesinin nedeni buydu.[90] Fakat bu kullanım genel kabul görmüş

---

87 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:183.
Örneğin bkz. Stephen of Byzantium. *Ethnika*, ed. August Meineke (Berlin, 1849), s. 435.16: "Μασσαγέται, ἔθνος Σκυθῶν..."
Chalkokondyles, 1:109.23-110.1: "λέγεται δὲ αὕτη καὶ Κασπία ἐς τὴν τοῦ ἔθνους τούτου ἐπωνυμίαν· διήκει δὲ κατὰ μεσημβρίαν Σάκας τε ἔχων καὶ Καδουσίους ἐπὶ σταδίους τρισμυρίους, πρὸς ἕω δὲ καὶ βορρᾶν Μασσαγέτας..."

90 Grégoire, Henri. "Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua," *Byzantion* 29-30 (1959-60), s. 453 (çevirisi s. 454); Troitskij, Ivan E. *Автобиография императора Михаила Палеолога* (St. Petersburg, 1885); *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. J. Thomas, A.C. Hero ve G. Constable, 5 cilt (Washington, DC, 2000), 5:1243.

bir kullanım değildi. VIII. Mikhail Palaiologos'un yaşça daha büyüğü Nikiforos Blemmides Massagetleri Hazar Denizinin sağına ve Harezm'in güneyine (yani çok daha doğuya)[91] konumlandırırken, genç çağdaşı Nikiforos Gregoras İranlı göçebeleri (Alanlar) daima Massagetler olarak ele almakta ve Avrupa'ya daha yakın bir yere yerleştirmektedir.[92]

Türklere kimileyin ise Σαυρομάται [*Sauromatai*] denirdi: "Sarmatyalı" kadim bir isimdi ve eski Yunanlara göre kuzey ovalarını İskitlerin elinden "Sarmatyalılar" almıştı. Macarlara, Peçeneklere ve Uzlara da çeşitli zamanlarda "Sarmatyalı" denmiştir.[93] Osmanlıları "Sarmatyalı" addeden eser sayısıysa pek azdır; İorgos Klontzas'ın post-Bizans geleneğine bağlı apokaliptik eseri o nadir eserlerden biridir. Fakat Bizanslılar bile bu eşleştirmeyi hatalı görmüş olmalı.[94] "Sarmatyalı" ve "Sarmatya" terimlerine Rusları ve Rusya'yı belirtmek için de başvurulmuştur.[95]

Nikitas Honiatis "Kumanlar"a alternatif olarak pek çok kez Ταυροσκύθαι [*Tauroskythai*] sözcüğünü kullanmış, ancak bu niteleme başka yazarlar tarafından desteklenmemiştir.[96] Genel olarak Ταυροσκύθαι Eski Rusya'nın yerleşik nüfusunu ifade etmiştir.[97] Bu tür birleşik adlar yalnızca türe özgü kategorileri belirtmektedir.[98]

Bizanslıların Μασσαγέται, Σαυρομάται [*Sauromatai*], Ταυροσκύθαι gibi terimleri ihtiva eden ve geleneğe dayanan "bilimsel" terminolojinin yanı sıra istifade ettiği yeni bir etnik terminoloji daha söz konusuydu; medeni komşulardan uyarlanan ya da yeni boylarla girilen münasebetten devşirilen bu yeni ve "barbar"

---

[91] Blemmides, *Conspectus*, s. 464.33-40.
Örneğin bkz. Gregoras, 1:36.5-8, 204.15-16.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:270.
Lampros, Spyridon. "Ο μαρκιανός κώδιξ του Κρητός Γεωργίου Κλόντζα," *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), s. 44.
Ditten, "Der Russland-Exkurs," s. 16-19.
Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975),1:312.2-3, 333.54; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:303.
Ditten, "Der Russland-Exkurs," s. 9, 83 (n. 63), 91 vd (n. 106), 135 (n. 225).
Ayrıca bkz. 6. Bölüm.

terminolojiye türsel kategoriler inşa etmek üzere başvuruluyor, böylelikle muhtelif Türk boyları doğru bir şekilde teşhis edilebiliyordu. Örneğin Güney Rusya'nın bozkırlarından gelip Balkanları işgal etmiş o ittifakı, Türk boylarının oluşturmuş olduğu Oğuz ittifakını belirtmek üzere istifade edilebilecek yeni sözcükler edinilmişti: Πατζινάκοι [*Patzinakoi*][99] ve Οὔζοι [*Ouzoi*].[100] Bu isimler Türklerin kendilerine verdikleri isimlerdir (Πατζινάκοι ← Türkçe *beçenek*; Οὔζοι ← Türkçe *üz* ← oğuz). Bizanslılar keza on birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Κούμανοι [*Koumanoi*] (← Türkçe *quman*) adını da kullanmışlardır.[101]

Bir dizi etnik ad Bizans dünyasına Moğol istilaları sırasında gelmiştir. Bizanslılar, "İskit" ya da "Hun" gibi cinse özgü terimler ve Moğollarla Tatarları ifade etmekte kullanılan "Massaget" gibi türsel isimlerin yanı sıra, Fars-Arap dünyasından da kimi terimler almışlardır: Τάταροι [*Tataroi*] (13-15. yy.),[102] Μουγούλιοι [*Mougoulioi*] ve Μουγούλαι [*Mougoulai*][103] – *tātār* ve *mughūl*. Bununla birlikte Doğu Türklerinin, Tatarların ve Moğolların on dördüncü yüzyılda Χαταΐδες [*Khataiades*] terimiyle tanımlandığı da olurdu; bu terim Bizanslılarca Çin'e yakın bir yer olarak belirlenen Χατάϊα [*Khataia*] (Farsça خطای *hitāy* "Çin" ← Uygurca *kytai*) ismine karşılık geliyordu.[104] Bizanslılar, buna ek olarak, on dördüncü yüzyılın ortalarında "Çinli"yi belirtebilmek için yeni bir sözcüğü daha kullanmış olması mümkün – σινιτικός ← Arapça صینی *sīnī*.[105] Bu yeni türler geleneksel

---

[99] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:247-49. Bizans yazınında Peçenekler konusu için bkz. Kurat, Akdeş Nimet. *Peçenek Tarihi* (İstanbul, 1937), s. 1-10, 143; Malamut, Élizabeth. "L'image byzantine des Petchénègues," *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), s. 105-47.

[100] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:228.

Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:167-68.

Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:301.

Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:193.

[104] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:342-43; Vasmer, Max. *Этимологический словарь рус-ского языка*, çev. ve ed. O.N. Trubachev ve B.A. Larin, 4 cilt (Moskova, 1986), 2:240-41.

[105] Schreiner, Peter. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatikan, 1991), s. 216 (33/1); *LBG*, s. 1554.

muadiller diyebileceğimiz Τόχαροι [*Tokharoi*][106] ve Κιμμέριοι [*Kimmerioi*][107] terimleriyle mukayese edilmiştir.[108]

Post-Bizans günlerinde Osmanlı terminolojisinin etkisi altına girmiş bulunan Yunan tarihyazıcılığı Şarki terminolojiden başka kelimeler de ödünç almıştır: (on beşinci yüzyıldan itibaren) Ὀθομανοί [*Othomanoi*] ve benzerleri,[109] Ὀγούζιοι [*Ogouzioi*] (yani Halkokondilis'in bahsettiği Oğuz boyları).[110]

Spesifik kategorilere çoğunlukla Türklerden alınmış ve daha küçük ya da tekil boyları belirtmek üzere kullanılmış diğer kelimeler de eklenmelidir: Ποσδογάνης [*Posdoganes*] (← Türkçe *boz-doğan*),[111] Καρμανοί [*Karmavoi*] ve Καρμιάν [*Karmian*] (← Türkçe *germiyan*),[112] Καραμάνοι [*Karamanoi*] ve Καραμάν [*Karaman*] (← Türkçe *qaraman*),[113] Ἀμιτιῶται [*Amitiōtai*] boyları (← muhtemelen Omidie yer-isminden; Akkoyunlulara Yunancada verilen ad) [114] ve benzerleri (bkz. Şekil 2).

Etnik kökene dair farklılıklar Bizanslıların insanlara yakıştırdığı adlara da yansımaktaydı: hem tek başına hem de birleşik sözcüklerin ilk unsuru (Τουρκοθεόδωρος/*Tourkotheodōros*, Τουρκοθεριανός/*Tourkotherianos*, Τουρκοϊωάννης/*Tourkoiōannēs*] olarak kullanılabilen Τοῦρκος, Κούμανος/Κουμάνος, Κουνούκης [*Kounoukēs*] (← Türkçe *kınık*?), Μουγούλ(ης) [*Mouglol*], Ἀράπης [*Arapēs*], Κοῦρτος [*Kourtos*] ve benzerleri.[115] Genellikle lakap olarak kullanılmış olan bu isimler, etnik kökene işaret ediyordu.

---

[106] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:329.

[107] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:160.

[108] Bizans'ın Moğollara ilişkin "etnografik" kavramlarının yeni bir tahlili için bkz. Kaldellis, Anthony. *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature.* Empire and After (Philadelphia, 2013), s. 156-66.

[109] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:215.

[110] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:213-14.

[111] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:256; Shukurov, Rustam. *Великие Комнины и Восток (1204-1461)* (St. Petersburg, 2001), s. 237-38.

[112] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:160.

[113] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:151-52.

[114] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:58; Shukurov, *Великие Комнины*, s. 233-36

[115] Bkz. 7. Bölüm 2. Kısım.

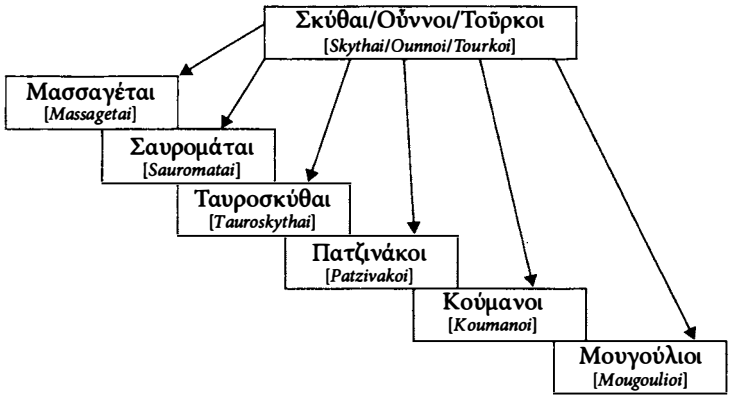

Şekil 2: Çift taraflı sınıflandırma

6. Πέρσαι* Kavramı

Bir diğer ana sınıflandırma kategorisine Πέρσαι [*Persai*] adı verilirdi. On birinci yüzyıldan itibaren Πέρσαι kategorisi Anadolu Türkleri ile tarihi Περσίς [*Persis*] yani Azerbaycan, İran ve Horasan'da yerleşik Türkler ve Moğolları belirtmek için yaygın şekilde kullanıldı.[116] Örneğin Kinnamos Anadolu Türklerine her daim "İranlı" demekte, onları "Türk" addetmemektedir.[117] Doğrusunu söylemek gerekirse, Πέρσαι ve Περσίς kategorileri klasik dönemden on birinci yüzyıla dek cinse özgü önemli kategoriler olarak iş görmüş, birçok coğrafi ve etnik hususiyet bu kategoriler vasıtasıyla izaha kavuşturulmuştu.[118] İlkin cinse özgü kategoriler ola-

---

Yunanca Πέρσαι sözcüğü İngilizcede *Persian* sözcüğüyle karşılanmaktadır. Biz ise "Pers" veya "Fars" yerine İranlı sözcüğünü kullandık –çn.

Moravçsik, *Byzantinoturcica*, 2:252-54.

Kinnamos, John. *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. August Meineke (Bonn, 1836). Kinnamos bir yerde Selçuklu sultanının tebaasını, *uç* bölgelerdeki Türkmen göçebelerden yola çıkarak, "Türkmen" olarak adlandırmaktadır: Kinnamos V.3 (s. 208.1).

[118] Dagron, "Ceux d'en face," s. 211-13; Cameron, Averil. "Agathias on the Sassanians," *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), s. 67-183; Schreiner, Peter. "Theophylaktos Symokattes und das Perserbild der Byzantiner im 6. und 7. Jh.," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 21, Ek V (1980), s. 301-06.

rak Σκύθαι [*Skythai*] ve Σκυθία [*Skythia*] ile aynı yerde hizalanan Πέρσαι ve Περσίς kategorileri, sonraki dönemlerde Türki halkların/İskitlerin *nomenklatura*'sının bir unsuru haline gelmiş, cinse özgü olmaktan çıkıp türsel bir düzeye düşmüştür. Πέρσαι, Anadolu Türklerinin ve İran Moğollarının belirtimi olarak, İskitler/Hunlar/Türkler gibi cinse özgü kavramlarla aynı hizada kalmayı başaramamış, zamanla alt bir konuma yuvarlanmıştır.

Attaleiates Anadolu Türklerine tarihi İran topraklarını yurt edinmiş olmalarından yola çıkarak "İranlılar" demektedir: "Bugün çoğunlukla Türk addedilen İranlılar" (οἱ Πέρσαι, Τούρκους δὲ τούτους νυνὶ ὁ λόγος οἶδε καλεῖν)[119] ya da "İran'dan çıkıp gelen Türkler, Roma topraklarına saldırdıklarından" (οἱ γὰρ ἐκ Περσίδος ἐπιφανέντες Τοῦρκοι τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύσαντες θέμασι)[120] gibi ifadeler bunun tezahürüdür. Bu fikre Nikiforos Bryennios ve Anna Komnene de sıcak bakmaktadır; onlar ki "İranlılar" adını genişletmiş ve İran'ın efendisi haline gelmiş Türkleri de buraya dahil etmişlerdir.[121] Keza Theodoros Skoutariotis de on üçüncü yüzyılda Selçuklu Türklerine dayanarak Türk/İranlı çiftinin eşanlamlı olduğunu ileri sürmüştür; nitekim yazar "İranlılar da denilen Türkler" gibi bir ifade kullanacaktır.[122]

Ancak Bizanslı Anadolu ve İran Türklerinin İskitliğini/Hunluğunu/Türklüğünü asla unutmamıştır. Selçukluların Küçük Asya'yı istila etmeye kalkıştığı o günlerde (11. yy.) tüm önemli tarihçiler bu insanların İskitliğine kafa yormuştur. Selçuklu Türklerini "İranlılar" olarak adlandıran Mikhael Attaleiates onları aynı zamanda Hunla-

---

[119] Attaleiates, *Miguel Ataliates, Historia,* çev. ve haz. I. Perez Martin (Madrid, 2002), s. 80.4-3.
Attaleiates, s. 135.17-18.
Örneğin bkz. Bryennios, Nikiforos. *Nicéphore Bryennios, Histoire,* ed. P. Gautier (Brüksel, 1975), s. 97.1-2 ("Ἀλλ' οὕτω μὲν Ῥωμαίων οἱ Τοῦρκοι γεγόνασιν ὅμοροι, τὴν Περσῶν ἀρχὴν κατασχόντες..."); Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias* VII.7.4.9, ed. A. Kambylis ve D. R. Reinsch (Berlin ve New York, 2001): "οἱ δὲ νῦν τὰ Περσῶν φρονοῦντες Τοῦρκοι."
Skoutariotes, Theodore. *Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονική*, Sathas, Konstantinos. *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* içinde, 7:183.27.

rın bir çeşidi saymaktadır (Οὖννοι Νεφθαλῖται; τῶν Νεφθαλιτῶν Οὔννων ἤτοι τῶν Τούρκων).[123] Mikhail Psellos ve Nikiforos Bryennios'a göre Selçuklu Türkleri bir Hun boyunu teşkil etmektedir.[124] Keza Theodoros Gazes on beşinci yüzyılın ortalarında Francesco Filelfo'ya yazdığı mektupta geleneğin izinden gitmiş ve Türkleri Hun deryasına dahil etmiştir (Τοῦρκοι ἔθνος Οὐννικὸν εἶναί φησιν).[125] Nikiforos Gregoras, İmparator III. Ioannes Vatatzes'e gelen Selçuklu heyetini ele aldığı pasajda Anadolu Selçuklularını "Türk," İran Moğollarını ise "İskit" olarak adlandırmıştır.[126] Bizanslılar, lokatif ölçütlerden ötürü, "İranlı" adını alan Ortadoğulu Türklerle Moğolların kökenleri hususunda kuşkuya düşmemişlerdir.[127]

On birinci yüzyılın sonlarında Bizans yazınına iki eğilim damga vurmaya başlar; söz konusu eğilim iki bölgeyi karşılaştırmak üzerinedir: doğuda "İranlılar," batıdaysa "İskitler." İmparatorluğun I. Aleksios günlerindeki hali pür melaline hasredilmiş bir hitabet metninde batıdaki ἡ Σκυθῶν μυριαρχία [*hē Skythōn myriarkhia*] ile doğudaki ἡ Περσικῶν ὅπλων βία [*hē Persikōn hoplōn Bia*] arasında bir karşılaştırma yapılmaktadır.[128] Πέρσαι [*Persai*] ile Σκύθαι [*Skythai*] karşıtlığı on dördüncü yüzyıla dek yaygınlığını korumuştur; birincisi Anadolu Türklerini ve (daha sonra) İran Moğollarını ifade etmişken, ikincisi Balkan Kumanlarını, Alanları ve (daha sonraysa) Altınordu'nun Moğollarını belirtmiştir.[129] Dö-

---

[123] Attaleiates, s. 33.16-17, 59.16-17.
Psellos, Michael. *Michaelis Pselli orationes panegyricae* V.127, ed. G. T. Dennis (Stuttgart, 1994); Bryennios, s. 91.1.
Gazes, Theodore. *Theodori Gazae epistolae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Napoli, 1990), s. 97.11.

[126] Gregoras, 1:41.4-6.
Bizans'ın Selçukluların kökenlerine ilişkin tasarımları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Beihammer, Alexander. "Die Ethnogenese de seldschukischen Türken im Urteil christlicher Geschitsschreiber des 11. und 12. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2009), s. 589-614.

[128] Maas, Paul. "Die Musen des Kaisers Alexios I," *Byzantische Zeitschrift* 22 (1913), s. 348-69 ve ayrıca 361.

[129] Örneğin bkz. Choniates, 1:30.1-2, 178.4-5; Grégoire, "Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua" V-VII.

nemin İranlılar ve İskitler arasında beliren ve cinse dayanan klasik ayrımını tekrarlayan etnografik sınıflandırma sisteminde Anadolu Türkleriyle Balkan Türklerinin farklı kategorilere göre sınıflandırılmış olması yanlış bir izlenim uyandırabilir. Ancak bu iki Türk bölgesi arasına sınır çizmeye dönük çabalar, İran ve Anadolu'ya hâkim Türkler ve Moğolların "İskitliğine" dair farkındalığa halel getirmemiştir. Anadolu Türklerini Hunlar ve İranlılar olarak niteleyen Attaleiates bir başka paragrafında Selçuklu önderlerinden biri olan Hrisoskulos'un (Erisgen) İskit soyundan geldiğini (τὸ γένος ἐκ Σκυθῶν: *to genos ek skythōn*), dolayısıyla İskitlere benzediğini (τὴν ὄψιν Σκύθης) öne sürmekte, Balkan İskitleriyle Anadolu İranlıları arasındaki soy ilişkisini öne çıkarmaktadır.[130] Keza Nikiforos Gregoras da İran'daki Moğolların aslında İskit soyundan Σκυθικὸν γένος geldiğini ve bir süre önce Assuriya, Medya ve İran'ı fethettiklerini bilmekteydi.[131]

Ptolemaik sisteme göre Akdeniz'in doğusunda yer alan İran, batıya nazaran güneşten daha çok etkileniyordu; dolayısıyla bu günlük güneşlik bölgede sağ elle iş görülüyor, erkeklikler sergileniyordu. Ayın etkisinde bulunan batı yakaysa solak ve leyliydi; dişilikler diyarıydı orası. İran'da yaşayan halk da buna uygun olarak sağduyulu, meraklı ve bilime yatkındı; cesur ve kararlıydı.[132] Ptolemaios'a göre İran'a boğa, başak ve oğlak burçlarıyla Satürn ve Venüs gezegenleri hâkimdi. İran halkı bu yüzden geleceği görebilme yeteneğine sahipti; tutkulu, şehvetperest, sefahat düşkünü ve kavgacı bu halk asalet ve cömertlikten de ödün vermiyordu.[133] Astrolojik haritacılıkta Ptolemaios'tan farklı olarak İran'la ilintili başka göksel bağlantılar da söz konusuydu.[134] İrani geleneğin etkisi altında bulunan Acem

---

[130] Attaleiates, s. 107.1-2. İlave örnekler için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:282 (10).
Gregoras, 1:35, 2:689.5-6.
Ptolemaios 2.2.2, ed. Hübner.
Ptolemaios 2.2.3, ed. Hübner.

[134] İran için farklılık gösteren burç ve yıldız bağlantıları için bkz. *Anecdota Astrologica*, s. 112-19; Bouché-Leclercq, "Chorographie," s. 343-50.

ülkesi, on dördüncü ve on beşinci yüzyıl astrolojilerinde, koç burcu ve Jüpiter'le ilişkilendirilmiştir.[135]

Dolayısıyla Anadolu Türklerinin "İranlı"laştırılmasına Anadolu'nun doğusunu İran, orada yaşayanları ise İranlı addeden Bizanslıların coğrafi görüşleri sebep olmuştur. Anadolu'yu on birinci yüzyılda istila etmeye başlayan Türkler İran'dan gelmişlerdi; çıkış yerleri İranlı diye anılmaları için yeterli sebepti. Fakat bunun tek sebebi Bizans'a özgü coğrafi görüşlerin iç mantığı değildi. Anadolu Türklerine tahsis edilmiş Πέρσαι [*Persai*] terimi, Τοῦρκοι [*Tourkoi*] terimini tümüyle ortadan kaldırmamışsa da gölgede bırakmıştı. Bizans'a özgü *nomenklatura*'nın oluşumu ile Anadolu Türklerinin kendi devletleriyle Ahamenid ve Sasani gibi emperyal gelenekler arasında bir bağlantı kurma girişimi eşzamanlı olarak gerçekleşmişti.[136] İran kültürü ve dili Selçuklu toplumunun tüm tabakalarında önemli bir rol oynamıştır. Üst tabakadan gelen Anadolulu bir Müslüman kendini İslami ortaçağda pek uygarlaşamamış Türk göçebelerle değil İranlılarla ilişkilendirmiştir. Anadolu Türklerinin kimliğine hasredilmiş modellerin Müslüman Anadolu ile İran uygarlığı arasında bu tür ideolojik bağlantılar inşa etmeye izin veriyor oluşunda Bizanslıların Anadolu Türklerini İranlılarla özdeşleştirmesi de etkili olmuştur. Yunanlarla Perslerin antik ve erken ortaçağda geliştirdiği ilişkilere özgü klasik modelin Anadolu'da Bizans-Türk ilişkilerine aktarılmış olmasının Türklerin İranlılığını güçlendirmiş olma ihtimali de söz konusu. On birinci ve on ikinci yüzyıl Bizans yazınına baktığımızda bu aktarıma dair emarelerle karşılaşırız. Bizanslıların bu dış müdahalesi Kuzey İran, Horasan ve Maveraünnehir'den Anadolu'ya olan ve on üçüncü yüzyılın ilk yarısında zirveye ulaşan göç akınıyla aynı

---

[135] *Catalogus codicum astrologorum*, 4:126.4-5, 5:131.2.

[136] Dönemin Bizans yazınında "Türk" ve "İranlı" sözcüğünün kullanımı konusunda ilave bilgi için bkz. Durak, Koray. "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), s. 65-78; Todt, Klaus-Peter. "Islam and Muslims in Byzantine historiography of the 10th-15th centuries," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* içinde, ed. D. Thomas vb, 5 (Leiden, 2013), s. 35-46.

döneme denk düşer. Müslüman halk on üçüncü yüzyıl sonlarına dek yerleşim merkezlerinde yaygın şekilde Farsça konuşuyor, Farsça aynı zamanda resmi kurumların, saray kültürünün ve edebiyatın dilini oluşturuyordu. Bu iki faktörün apansız bir araya gelişi -Bizanslıların Anadolu Müslümanlarını İranlı addetmesi ile İranlıların ve İran kültürünün fiziki mevcudiyeti- bir Anadolu Müslümanlığı inşa etmeye girişmiş Selçuklu seçkinlerinin şaşırtıcı bir şekilde yön değiştirmesine yol açmış olmalı.

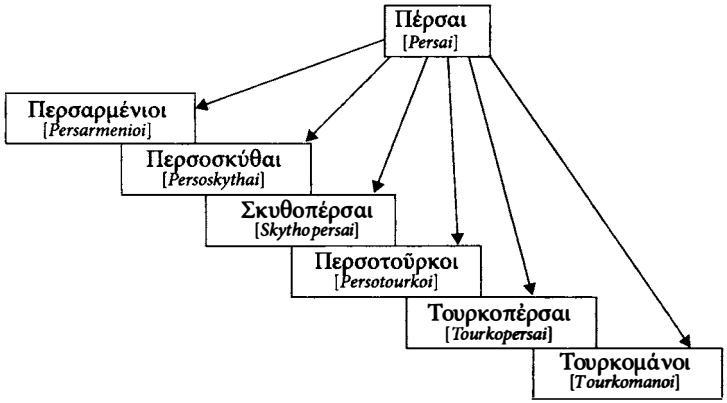

Şekil 3: Cinse özgü bir kategori olarak Πέρσαι

Πέρσαι kategorisini kimi alt türlere ayırmak mümkün: Περσαρμένιοι (Büyük Ermenistan'ın önemli bir kısmına hâkim olmuş Dânişmend hanedanı),[137] Περσοσκύθαι ve Σκυθοπέρσαι (Selçuklu Türkleri),[138] Περσοτοῦρκοι ve Τουρκοπέρσαι (Doğu Anadolu'yu yurt edinmiş Akkoyunlular).[139] Τουρκομάνοι[140] terimiyse on ikinci yüzyılın ürü-

[137] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:254.

[138] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:255, 283. Moravcsik on ikinci ve on üçüncü yüzyıl yazınında bulunan Περσοσκύθαι [*Persoskythai*] konusundaki birçok göndermeyi gözden kaçırmıştır; örneğin bkz. Laskaris, Theodore. *Teodoro II Duca Lascari, Encomio dell'Imperatore Giovanni Duca*, ed. Luigi Tartaglia (Napoli, 1990), s. 50.94-95; ayrıca bkz. *TLG*.

[139] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:255, 327.

[140] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:320, 327.

nüdür ve Anadolu'nun yerleşik Müslümanlarından ödünç alınmıştır; bu terim Anadolu'nun Türkmen göçebelerine işaret etmektedir. Τουρκομάνοι, Πέρσαι adlı genel kategorinin bir alt kategorisi olarak görülüyordu; Akropolitis Türkmenlerden bahsederken bu iki terim arasında ilişki kurmuştur: "Bu kavim İranlıların uzaktaki sınırlarını korumaktadır (ἔθνος δὲ τοῦτο τοῖς ἄκροις ὁρίοις τῶν Περσῶν ἐφεδρεῦον).[141] Sonuç olarak Πέρσαι kimi alt kategorileri de ihtiva eden cinse özgü bir kategori olarak iş görmüştür (bkz. Şekil 3).

Πέρσαι kategorisi, statüsü genel ile özel arasında gidip geldiğinden, ayrı bir yerde durmaktadır. Bu terimin, güçlü ve savaşçı bir Şarki ulusun sıfatı olarak, bir dizi türü kapsayan cinse özgü bir kavram olarak iş gördüğünü söylemiştik. Bizanslılar, bununla birlikte, 11-14. yüzyıl Πέρσαι'sinin İskitler/Hunlar/Türkler adlı kategorinin bir türünü teşkil ettiğini unutmamış, bu terimi yerinden edip daha alt bir kategoriye hapsetmişlerdir.

7. Yöntemin Kusurları

Nikiforos Gregoras Bizanslı yazarların "[barbarları] keyiflerince, farklı farklı şekillerde adlandırdığını" ileri sürmektedir. Gregoras Bizans'ın dış dünyanın yapısına dair yeni bilgileri benimserken tutturduğu yöntemdeki asıl kusurun farkındadır; Bizanslı yazarlar yeni insan topluluklarına cinslik ya da türlük bahşederken kimi tutarsızlıklar göstermekteydi. Bizanslı, kavimleri şu ya da bu kategoriye dahil ederken belli bir mantığa göre hareket etmiyordu. Örneğin Attaleiates için Selçuklu Türkleri İran'ı ele geçirmiş Hunlar iken, Anna Komnene "İranlılar" terimini ekseriyetle İran'ın Büyük Selçuklularına bağlamakta ve Anadolu Türklerine "Τοῦρκοι" adını vermekte, bununla beraber o da kimi zamanlarda Anadolu Türklerini "İranlılar" olarak adlandırmaktaydı. Bu eşleştirme pek yaygınlaşmış ve kullanılmış olsa da Ioannes Kinnamos ve Nikitas Honiatis gibi Selçuklu Türklerine hiçbir zaman "Hun" dememiş

[141] Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg, Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:136.11-12.

isimler de vardı. Kinnamos ve Honiatis'e göre "Hun" terimi yalnızca Macarlara işaret edebilirdi. Kinnamos Selçuklu Türklerine hiçbir zaman Τοῦρκοι dememişken, Honiatis onları hem Τοῦρκοι hem de Πέρσαι olarak tanımlanmıştır. Giorgios Pachymeres Anadolu Türklerine Πέρσαι demiş, Τοῦρκοι terimini ise Katalanlarla on üçüncü yüzyılın başlarında ittifak etmiş olan Türklere ayırmıştır. Bu örnekler çoğaltılabilir; zira Kuzeyli Türklerin (Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Moğollar) adlandırılmasında ya da Μασσαγέται [*Massagetai*], Τόχαροι [*Tokharoi*] ve Κιμμέριοι [*Kimmerioi*] gibi özel kategorilerin kullanımında da bir uyumsuzluk söz konusudur.

Günümüz bilim insanları sık sık Bizanslı yazarların etnik adların kullanımında bir fikir birliğine varmadığını, bu garabetin okurun aklını karıştırdığını ifade etmişlerdir. Ancak dikkat çektikleri bu tür tutarsızlıkların keyfiliğe yol açmadığını belirtmek gerekir. Bizans düşüncesinde eski ve yeni etnik adlar, eş değerli bir genel ve özel eşanlamlılar dizisi olarak var olmuştur. Bizanslı yazar belirli bir sebebe dayanarak herhangi bir eşanlamlı sözcüğü seçmekte özgürdü. Anadolu Türklerine hiçbir zaman "İskit" Hun" veya "Türk" dememiş olsa bile Kinnamos'u onların "gerçek" kökeninden, yani İskitliğinden/Hunluğundan/Türklüğünden bihaber addetmek abes olur. Eşanlamlı gruplar arasında beliren farklılıklara her daim rastlanabiliyordu: hiçbir Bizanslı Peçenekleri veya Kumanları "Masaget" veya "Toharlı" diye adlandırmazdı (bu adlar "İskitya"nın doğu yakasında yaşayan halklara bahşedilmişti); Ortadoğu'nun Türkleri veya İranlılarına "Araplar" veya "Sarazenler" diye atıfta bulunan kimse olmazdı ("Sarazen" adı, Moravcsik'in dediğinin aksine, yalnızca Araplara bahşedilmişti).[142]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Bizanslıların kuzeyli ve güneyli kavimlere dönük tasnifi esas olarak iki parçalıydı. Her halükârda iki hiyerarşik kategoriden daha fazlasını içerebilecek bir hiyerarşik skala kurmak pek mümkün değildi. Cins-tür çiftleri Bizans metinle-

[142] Bizanslılar Sarazen adını yalnızca Araplara verirlerdi: Christides, Vassilios. "The Names ἄραβες, σαρακηνοί etc. and their False Byzantine Etymologies," *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), s. 329-33.

rinde normalde herhangi bir hiyerarşik bağlılık ilişkisine uymayan çift atomlu moleküller olarak yer alırlar. Bu da Bizans'a özgü sınıflandırma sisteminin bir diğer önemli kusurudur.

Özetle, Bizanslılar kavim/ulusları sınıflandırmaya kalkıştıklarında *dil ölçütü*nü göz önünde bulundurmamış, lokatif özelliklerden yola çıkmışlardır. Altayik göçebe halkların belirlenmesinde cinse özgü ana kategoriler Σκύθαι [*Skythai*], Οὖννοι [*Ounnoi*] ve Τοῦρκοι [*Tourkoi*] idi. En yaygın ve kabul gören kategoriyse Tuna'nın doğu ve kuzey bölgelerinden, Karadeniz'in kuzeyinden ve Hazar Denizinin oralardan çıkıp gelen tüm göçebe halklara verilebilen Σκύθαι idi. Σκύθαι, Οὖννοι ve Τοῦρκοι adlı genel kategorilerin altında yer alan pek çok –Μασσαγέται, Σαυρομάται, Ταυροσκύθαι, Πατζινάκοι, Κούμανοι ve Μουγούλιοι gibi– alt kategori vardı.

Πέρσαι [*Persai*] adı bir istisna olarak Bizans'a özgü *nomenklatura*'da ilginç bir anlamsal dönüşüm geçirmiştir. "İranlı" terimi önceleri eski İran topraklarında yaşayan halkları belirlerdi. Ancak Anadolu'nun Selçuklu Türklerine kaptırılmasından sonra bu terim Bizanslılar açısından bir muğlaklığa hapsoldu. İskitler/Hunlar/Türkler adlı genel kategorinin bir alt kategorisini teşkil eden Πέρσαι, bir yandan da kendi alt kategorilerine sahipti. Kimi durumlarda Πέρσαι, kuzey/kuzeydoğuda yaşayan İskitlerin aksine Müslüman Anadolu'da ve Ortadoğu'da yaşayan Türkler için kullanılan cinse özgü bir terim olarak iş gördü.

Bizans sınıflandırma sistemi esas olarak iki parçalıydı. Tabii dört basamaklı düzenlemeler de görülebiliyordu; örneğin Barbarlar-İskitler-Persler-Persoermeniler gibi bir düzenleme de mümkündü. Bu tür sofistike düzenlemeler, analojiler yoluyla yalnızca kuramsal olarak inşa edilebiliyordu. Bizanslı münevverlerin gözünde bunların pek itibarı yoktu.

Arkaikleştirme bağımsız bir ilke değil daha çok bilimsel sistemleştirmenin ve yeni keşfedilen nesnelerin sınıflandırmasının epistemolojik bir gereciydi. Bizanslıların katılıkla ve yeni bilgileri kabul etmekte yetersizlikle suçlanmaları abartılıdır. Bizans bilim yöntemi ilkeleri bakımından günümüz biliminin çıkarım yöntemlerine ben-

zerdi. Bizans ile günümüz bilimsel yöntembilimi arasındaki yapısal farklılık ortaçağ Yunanlarına kıyasla bizim cins ve türlerden daha fazla hiyerarşi oluşturma imkânına sahip olduğumuz gerçeğinde yatmaktadır.[143]

8. Dilsel Ölçüt

Sınıflandırma modellerinde lokatif ölçütün baskınlığı Bizanslıların "yeni" halkların dilsel özgüllüğünü tanımadığı ve yabancı dilleri birbirinden ayırmadığı anlamına gelmez. Dil ve dilsel kimlik konusu diğer taraftan Bizans düşüncesinde kayda değer tutarsızlıkların izinin sürülebileceği bir alandır. Bizans düşüncesinde dilsel kimliğin Bizans uygarlığının sonuna dek uyuşmazlığını korumuş çok sayıda ihtilaflı modeli ayırt edilebilir.

Antik ve ortaçağ Yunan kültürlerindeki "Biz" ve "Onlar," "Kendi" ve "Yabancı" arasındaki temel ayrımı yabancılar için kullanılan ve Yunan benliğinin sınırlarını yabancı bir dile karşıtlığıyla dilsel kıstas vasıtasıyla çizen "βάρβαρος" [*Barbaros*] terimi ortaya koymuştur. Yunan kimliğiyle Yunan dili arasında belirli bir bağlantı olduğu duygusu çağlar boyunca varlığını korusa da dil konusu daima İsokrat'ın ünlü vecizesindeki διάνοια [*Dianoia*] (zihniyet)[144] veya daha yaygın şekilde Bizans dönemlerinde kullanılmış olan ἔθος [*Ethos*]/ ἔθη [*ethe*] ("âdet" ve dolayısıyla "yaşam şekli," "zihniyet" veya bizim şimdi verdiğimiz adla "kültür") ve γνώμη [*gnōmē*] (bakış açısı, düşünce şekli, kanaat) gibi daha geniş kapsamlı kavramların gölgesinde kalmıştır.[145] İtalyan Aldebrandinos'un kültürel bakımdan Helen-

[143] "Bizans etnografisinin" özünü ele alan, öte yandan argümantasyon hususunda güçlü bir edebi-eleştirel üslup tutturan yargılar için bkz. Kaldellis, *Ethnography After Antiquity*, s. 106-17.

[144] Krş. Isokrates. *Isocrate, Discours*, ed. Émile Brémond ve Georges Mathieu, 4 cilt (Paris, 1928-62), 2:50.4-7: "τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖ εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας."
Deborah Gera'nın da gösterdiği üzere, Antik Yunanlar için her özgün dil, özgün bir gıda rejimiyle ilişkilidir: Deborah L. Gera, *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization* (Oxford, 2003), s. 10, 44, 57-61, 192-94.

leşmesini dile getirmek isteyen Nikitas Honiatis onun Roma/Yunan "yaşam şekliyle" (ἐντεθραμμένος τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἔθεσι: *entethrammenos tois Rōmaikois ethesi*) yetişmiş olmasından bahsetmektedir.[146] On beşinci yüzyılda Halkokondilis, Trabzon Komnenos'larının Yunan olduğuna okuyucularını ikna etmeye çalışırken aynı formülü kullanmaktadır:"Ἕλληνάς τε ὄντας τὸ γένος, καὶ τὰ ἤθη τε ἅμα καὶ τὴν φωνὴν προϊεμένους Ἑλληνικήν."[147] Günümüz araştırmacıları düşüncenin ana aracı olarak Yunan "zihniyeti," "yaşam şekli" veya "kültürünün" Yunan diline sahip olunmasını eskiden beri varsaydığını ileri sürebilirler. Çelişkili şekilde eski Yunanlar ve Bizanslılar "yerlileştirme" ve Helenleştirerek asimile etme sürecinde dilin rolünü hiç sorun etmemişlerdir. Yunan dilinin iyi bilinmesi doğal bir şey olarak farz edilmiş ancak Helenleşmenin bir ön şartı olarak sarih bir kural haline getirilmemiştir. Halkokondilis'in τὰ ἤθη [*ta ethē*] örneği ilginçtir çünkü bunu genel bir kavram ve dili de bu kavramın özel bir dışavurum şekli olarak kullanmıştır. Dil sorunu önemsiz ve ufak bir konu olarak geri plana itilmiş veya diyebiliriz ki üstünde durulmadan kabullenilmiştir.[148]

Dil konusunda belirgin bir çelişki Geç Roma ve Bizans dönemlerinde göze çarpar. Gilbert Dagron'a şöyle demektedir: "les Byzantins tentent de concilier un plurilinguisme de fait et un monolinguisme de droit."[149] Gerçekten de Geç Roma İmparatorluğunda ideal olarak tek bir devlet dili, yani Latince var olmuş, bununla beraber bu ideal daha sonra fiili Latin ve Yunan iki dilliliğiyle yüzleştiğinde Yunan tek dilliliğine dönüşmüştür.[150] Bu böyle olsa da "emperyal" evrensel

---

[146] Choniates, 1:639.6
Chalkokondyles, 2:219.4-5. Bu tür başka örnekler için bkz. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, s. 90-92; Page, *Being Byzantine*, s. 54.

[148] Yunan *paideia* düşüncesine ilişkin bir tartışma için bkz. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, s. 21-41

[149] Dagron, Gilbert. "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)," *Travaux et mémoires* 12 (1994), s. 219-40.

[150] Dagron, Gilbert. "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'état," *Revue historique* 241 (1964), s. 23-56; Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, s. 66-70, 113-14.

dil düşüncesi varlığını sürdürmüştür. ῥωμαϊκὴ γλῶσσα [*Hromaikē glōssa*] ifadesi, yani "Roma dili" (günümüz araştırmacılarını şaşırtacak şekilde) Latince ve Yunanca anlamına gelmekteydi.[151] Roma/Bizans İmparatorluğunun evrensel karakteri, imparatorluğun uç topraklarında "devlet" dili Latince/Yunancanın yanı sıra başka dillerin de (Süryanice, Kıptice, Gürcüce, Slavca, Arapça vs) kullanılmasına yol açtığından, fiili bir dilsel çoğulculuğa yol açmıştır. Bu uç bölgelerde Bizans tebaası için Yunanca dilbilgisi arzu edilir ancak zorunlu görülmezdi.[152] Dil farklılıklarına dayanan basit düşünce şekillerine –"Bizanslılar Yunanca konuşur"; o halde "Bizanslı olmayanlar başka dilleri konuşanlardır"– Bizans dünyasında yer yoktu. Bizans uygarlığının dilsel çoğulculuğu elbette abartılmamalıdır. Bizans İmparatorluğunun çokdilli yapısına rağmen Yunanca bilgisi toplumda başarı kazanmak için ön şart teşkil ederdi.[153]

Dilin "özünde olan" çelişkiler Sami kültür çevresinden gelen bir başka gelenekle açıklanırdı. Kitabı Mukaddes'in dilsel farklılıklara dair ortaya koyduğu model, fiili çokdilliğinin açıklaması ve haklı çıkarılması olarak görülürdü. Dünyadaki çokdilliliğin Tanrının hem Eski Ahit'te (Babil Kulesi hikâyesi) hem de Yeni Ahit'te (*glossolalia*) ortaya koyduğu plana uygun düştüğü düşünülürdü. Gerçi dogmatik kuram yalnızca üç "büyük dil" –İbranice, Yunanca ve Latince– ta-

---

[151] Dagron, "Formes et fonctions," s. 219-40.

Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit, Beihefte der Bonner Jahrbücher, 40 (Bonn 1980); Dagron, "Formes et fonctions," s. 219-20; MacMullen, Ramsay. "Provincial Languages in the Roman Empire," *American Journal of Philology* 87 (1966), s. 1-17. Roma'nın uç bölgelerindeki diller ve yazınlar için bkz. Codoñer, Juan Signes. "New Alphabets for the Christian Nations: Frontier Strategies in the Byzantine Commonwealth between the 4th and 10th Centuries," Ana de Francisco Heredero, David Hernández de la Fuente ve Susana Torres Prieto (ed.), *New Perspectives on the Late Roman Eastern Empire* içinde (Newcastle upon Tyne, 2014), s. 116-62.

Koder, Johannes. "Byzantinische Identität – einleitende Bemerkungen," *Byzantium. Identity, Image, Influence. Major Papers. XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18-24 August, 1996* içinde (Kopenhag, 1996), s. 4-5; Vacalopoulos, Apostolos. *Origins of the Greek Nation. The Byzantine Period, 1204-1461* (New Brunswick, 1970), s. 46-60; Page, *Being Byzantine*, s. 58-63.

nımış, kutsal yazılarla liturjinin yerel dillere çevrilmesini bir sorun haline getirmiştir. Ancak yine de dünyada gerçek hayatın çokdilli olmasında ilahi varlığın elinin bulunduğu fikrini inkâr etmemiştir.[154]

Bizanslıların dile karşı takındığı farklı tutumlar bir araya getirilmemiş ve hiçbir şekilde sistematikleştirilmemiştir. Uygulamada bu çelişkili eğilimler yabancı dilbilgisine derin bir ilgisizlik duyulması sonucuna yol açmıştır. Bazı dönemlerde Latinceye gösterilen ilgi hariç tutulursa, ki o da Bizans'ın kendi dili sayılırdı, başka halkların dilleri asla sistematik şekilde incelenmemiştir. Müslüman Doğuda, Slav dünyasında ve Batı Avrupa'da çok yaygın olan iki dilli ve çokdilli sözlük geleneği Bizans dünyasında hiç var olmamıştır. Bizanslılar sadece çoğunluğu yedinci yüzyıldan önce yazılmış ve imparatorluğun sonuna kadar kullanımda kalan Yunanca-Latince sözlükleri ve Yunancadan Yunancaya açıklamalı sözlükçeleri üretmişlerdir. Latince eğitimiyse yabancı bir dili öğrenmeye dönük olmaktan çok maziyi hatırlamaya dönüktü. Bizans sözlükçüleri klasik Yunan dilini ezberletmenin peşindeydi.[155] Yabancı dil sorunu kendi başına bir öneme sahip olmayıp yabancı bir çevrede yeterli ölçüde iletişim kurulmasından ibaretti. Yabancı dillere her zaman işe yaradığı için ilgi duyulurdu; yalnızca zorunlu kalınan hallerde etraflıca öğrenilir ve isteksizce kullanılırdı.

Dil sorununa kayıtsız kalınması sırf Bizans zihniyetinin bir özelliği de değildi: antik ve ortaçağ kültürlerinin ortak bir niteliğiydi. Bu husus kadim ve çağdaş idealler arasında beliren temel farklılıklardan biridir. Yabancı dil ve eksiksiz iletişim sorunu yalnızca çağdaş uygarlıkta, özellikle de Wilhelm von Humboldt'la başlayan ve Ferdinand

---

[154] Borst, Arno. *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen*, 1 (Stuttgart, 1957), s. 227-57; Thomson, Francis J. "SS Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Mediaeval Theories of Sacred Languages," *Analecta Bollandiana* 110 (1992), s. 67-122.
Baldwin, Barry. "Theophylact's Knowledge of Latin," *Byzantion* 47 (1977), s. 357-60; Whitby, L. Michael. "Theophylact's Knowledge of Languages," *Byzantion* 52 (1982), s. 425-28; Brock, Sebastian. "Aspects of Translation Technique in Antiquity," *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20 (1979), s. 69-87.

de Saussure'e kadar süren "dilbilimsel devrim" yoluyla bir hedef haline gelmiştir. Etnik grupların ve kültürlerin günümüzdeki sınıflandırmasının temelini oluşturan dil tipolojileri ancak on dokuzuncu yüzyılda biçimlendirilmiştir. Antik ve ortaçağda özgül tarihsel şartlardan ötürü yabancı dillere karşı farklı tutumlar ortaya çıkmıştır. Bizans modeli dışında yabancı dillerle ilgili başka modeller de var olmuştur. Örneğin Batı Avrupa zihniyeti Bizans'a nazaran daha açık ve anlayışlı davranırken Fars zihniyeti ikisinin arasında bir konum almıştır: Bizanslıya nazaran yabancı dillere (Arapça, Hintçe ve Türkçe) daha çok kucak açabilen İranlının Batı Avrupalıyla kıyaslandığında kendi diline daha fazla eğilmiş olduğunu görürüz.

9. Türklerin Dilleri

Bizans dünyasında yabancı dil öğrenimi ve kullanımı sistematik değildi ve sırf amaca yönelikti. Entelektüel bir çalışma olarak yabancı dil öğrenimi Bizans eğitimine yabancı olduğu halde Bizanslılar elbette çevre bölgelerinde halkların kendi dillerini konuştuklarının ve Türklerin de buna istisna teşkil etmediğinin farkındaydılar. Anna Komnene Türklerin τουρκικὴ διάλεκτος konuştuklarını bilmekteydi.[156] Astrolojik haritacılık daha sonraki dönemlerde diğerleriyle birlikte Türk dilini de tanımaya başlamıştır. On dördüncü yüzyılda hazırlayanı tarafından *De planetarum patrociniis* diye isimlendirilen ve yazarı bilinmeyen bir eserde Satürn'ün Mısır ve İbrani dilleriyle, Mars'ın Farsçayla, güneşin Frenk dilleri ve kısmen Yunancayla ilişkide olduğunu dile getirilmekte, Merkür'ün "Türk ve Hazar dillerini kontrol ettiği, güneşle birlikte Yunan diline etkide bulunduğu" belirtilmektedir.[157] Bu ilginç pasajdan yola çıkarak Bizanslıların Kıptice, İbranice ve Fars dillerinin yanı sıra çeşitli Türk dillerinin varlığından haberdar olduğunu, "Türk" dilleriyle "Hazar" dilleri arasında ayrım yaptığını varsaymak mümkün. (Daha önce de ifade

[156] Anna Komnene XI.2.9.2.
Catalogus codicum astrologorum, 7:96.16-17, 97.27-28, 98.5-6: "Ηλιος κοινωνεῖ δὲ τὴν Ἑλληνικήν...," 7:98.31-32: "Ερμῆς ... ἄρχει δὲ καὶ τῆς Τουρκικῆς διαλέκτου καὶ τῆς Χαζαρικῆς, κοινωνῶν δὲ τῷ Ἡλίῳ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς."

ettiğimiz gibi, Bizanslılar Hazarların Türk olduğundan haberdardı.) Aynı şekilde Anna Komnene'nin Levounion muharebesini (1091) betimlerken kullandığı ifadeden yola çıkarak Peçeneklerle Kumanların aynı dili (ὁμόγλωττο: *Homoglōtto*) konuştuğunu düşünmek de mümkün.[158] Anna görünen o ki bu iki Türki dili tanımlamakla değil bu dillerin yakınlığıyla ilgilenmişti. Ayrıca Yunan dilinin kozmolojik yapısının Frenk ve Türk dillerine benzerliği, koruyucu gezegen olarak Güneş ve Merkür'ü paylaşmaları da ilginçtir. Bu yolla Yunanca, Türkçe ve Frenkçe "yabancı" görülen Mısır, İbrani ve Fars dillerinin aksine yakından bağlantılı bir gruba aittiler. Güneş ile Türk dilleri arasındaki astrolojik bağlantı, o zamanlarda gayet iyi biliniyor olmalı; zira Trabzonlu Georgios Türklerin dilini "güneşli ve son derece parlak" bir dil olarak görmüştür.[159]

Türk ve Fars dillerinin astrolojik "dil kuramında" farklı dil gruplarına ayrılması yaygın şekilde kabul edilmemiştir. Bizanslıların gündelik hayatta Türkçe ve Farsçayı ayırmadıkları bazen de birbirine karıştırdıkları anlaşılmaktadır. Bu durumu açıkça ortaya koyan başlıca metin "İskit" ve "Fars" dilinden örneklere atıfta bulunan Ioannes Tzetzes'e ait *Theogoni*'dir.[160] Konstantinopolis'te her yabancıyı

---

158 Anna Komnene VIII.5.6.5-6.

159 Zoras, Georgios. *Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι πρός ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθεια αυτού* (Atina, 1954), s. 94.23-24: "ἡλιακὴν καὶ ὑπέρλαμπρον τῶν Τούρκων διάλεκτον." Ayrıca bkz. Fransızca ve Rusça tercümeler: George of Trebizond. *George de Trébizonde. De la vérité de la foi des chrétiens*, ed. Adel-Théodore Khoury (Altenberge, 1987), s. 68.23-24; George of Trebizond. *Георгий Трапезундский, Об истинности христианской веры*, ed. Ksenia I. Lobovikova (Semerkand, 2009), s. 20. Daha fazla bilgi için bkz. *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*, ed. John Monfasani (Binghamton, NY, 1984), s. 491. Ayrıca bkz. Balivet, Michel. *Pour une concorde islamo-chrétienne. Démarches byzantines et latines à la fin du Moyen-âge (de Nicolas de Cues à Georges de Trébizonde)* (Roma, 1997).

160 Tzetzes, John. *Die Teogonie des Johannes Tzetzes aus der Bibliotheca Casanatensis*, ed. Immanuel Bekker, *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1840* içinde (Berlin, 1842), s. 169.768-73; Hunger, Herbert. "Zum Epilog der Theogonie des Johannes Tzetzes," *Byzantinische Zeitschrift* 46 (1953), s. 304.1-305.8. Söz konusu pasaja ilişkin olarak ortaya konmuş bir yorum için bkz. Moravcsik, Gyula. "Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 7 (1930), s. 352-65; a.y. *Byzantinoturcica*, 2:18-19.

kendi dilinde selamlayabileceğini öne süren Ioannes Tzetzes farklı halkların kendi orijinal dillerinde standart cümleleri Yunanca çevirileriyle birlikte vermektedir. Ioannes Tzetzes burada açıktır ki Yunan şair ve nükteli söz toplayıcısı Gadara'lı Meleagros'u (MÖ birinci yüzyıl) izlemektedir.[161] İskitçe, Farsça ve Arapça aynı sofraya oturtulur:[162]

> καὶ Σκύθην ἀσπαζόμενος οὕτω προσαγορεύω·
> καλὴ ἡμέρα σου, αὐθέντριά μου, καλὴ ἡμέρα σου,
> αὐθέντα μου.
> σαλαμαλὲκ ἀλτὴ [– –] σαλαμαλέκ ἀλτοῦγεπ.
> τοῖς Πέρσαις πάλιν Περσικῶς οὕτω προσαγορεύω·
> καλὴ ἡμέρα σου, ἀδελφέ, ποῦ ὑπάγεις; πόθεν εἶσαι, φίλε;
> ἀσὰν χαῖς καρούπαρζα χαντάζαρ χαραντάση.
> ⟨. . .⟩
> τοῖς δ' Ἄραψιν ὡς Ἄραψιν ἀραβικῶς προσ[λέγω]·
> ποῦ ὑπάγεις, πόθεν εἶσαι, αὐθέντριά μου; αὐθέντα μου,
> καλὴ ἡμέρα σου.
> ἀλενταμὸρ βενένεντε σίτη μουλὲ σεπάχα.

Burada bazı güncellemeler ve eklemelerle birlikte bu cümlelerin Moravcsik tarafından yapılan çevirisini ve okunuşunu aktarıyorum.[163] "İskitçe" cümle şöyle kurgulanabilir: σαλαμαλέκ Türkçe *selam-alek* ← Arapça *es-selām ʿaleyke* "merhaba, Allah'ın selamı (barış) üzerinize olsun"; ἀλτή [*altē*] ifadesi Türkçede *altı* (*aldı*) "satın

---

[161] Krş. *Anthologia Graeca*, ed. Hermann Beckby, 1 (Münih, 1965), no. 419.7-8:
ἀλλ' εἰ μὲν Σύρος ἐσσί, „Σαλάμ", εἰ δ' οὖν σύ γε Φοῖνιξ,/ „Αὐδονίς", εἰ δ' Ἕλλην, „Χαῖρε", τὸ δ' αὐτὸ φράσον.
Tzetzes ile Melagros arasındaki bu bağlantı şurada da kaydedilmiştir: Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, s. 21.
Tzetzes'in metni Alanca bir cümle de içermektedir: Kim, Ronald. "On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffix," *Journal of the American Oriental Society*, 123 (2003), s. 43-71; a.y. "The Origin of the Pre-Ossetic Oblique Case Suffix and its Implications," *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 6 (1999), s. 233-50.
Moravcsik, "Barbarische Sprachreste," s. 357; a.y. *Byzantinoturcica*, 2:19.

alınmış kadın, köle kız" ifadesine karşılık gelmektedir (bu ifade aynı zamanda kadın ismi olarak da kullanılmaktadır); ἀλτοῦγεπ [*altougep*], Türkçede *altı + ağa + bek* (?) "efendi, reis, bey"e karşılık geliyor olmalı. Bu tefsir elbette eksiksiz değildir ancak başka bir okuma da mevcut değildir. Cümle aşağı yukarı şöyle olmalı: *Selam-alek altı, Selam-alek altı-ağa-bek,* yani "Merhaba köle kız, merhaba efendim." Bu cümle Kuman lehçesinden alınmış olsa gerek; Tzetzes'in tercümesi de, *altı*'nın tefsiri dışında, neredeyse aynı limana varmaktadır.

Yunancaya Tzetzes tarafından καλὴ ἡμέρα σου, ἀσάν olarak çevrilen "Farsça" ἀσὰν χαῖς ifadesi Türkçede *ḥasan* "iyi, hayırlı"[164] (← Arapça حسن) ifadesine karşılık geliyor olabilir. Χαῖς Türkçe *qays* (*sın*) "iyiyim!" ifadesinin, καρούπαρζα ise Türkçe *qaru barsa* "nereye gidiyorsun" cümlesinin karşılığı gibi duruyor; χαντάζαρ Türkçede *qanta*(*n*) *a*(*r*)*sar* "nerelisin"" demekken χαραντάση Türkçede *qarındaş*'a "kardeş" karşılık gelmektedir. Dolayısıyla şöyle bir cümle elde etmiş oluyoruz: *Hasan qays*(*sın*), *qaru barsa, qanta*(*n*) *a*(*r*)*sar, qarındaş?* "İyiyim! Nereye gidiyorsun, nerelisin kardeş?" Burada Eski Anadolu Türkçesiyle karşı karşıya olmamız kuvvetle muhtemel. Tzetzes'in tercümesi de aşağı yukarı bu anlamı vermektedir.

Okunması ve anlaşılması en kolay cümleyse Arapça yazılmış cümledir:

علي أين تمر من أين أنت ستي مولاي صباح

'Alā ayn tamurr min ayn anti sittī mawlayī sabāh şeklinde okuyabiliriz bu cümleyi. Anlamıysa şudur: "Nereye gidiyorsun, nerelisin, hanım? Günaydın efendim." Bu açıklık ve rahat okunurluk, Yunanların on ikinci yüzyılda Türkçe ve Farsçaya kıyasla Arapçaya daha vâkıf olduğuna işaret ediyor olabilir.

Sorun şudur ki Tzetzses tarafından Farsça olarak belirtilen ifade aslında Türkçedir. Tzetzes muhtemelen Türkçenin kimi Anadolu

[164] Radloff, Wilhelm. *Опыт словаря тюркских наречий*, 4 cilt (St. Petersburg, 1893-1911), 2:44.

lehçelerini aktarmak istemiş, "Farsça" ile "İskitçe" tabirler arasındaki farkı bildiğini düşünmüştü. Farsçayla Türkçeyi birbirine karıştırması belki de Ioannes Tzetzes'in bilgisizliğinden kaynaklanıyordu. Fakat böyle bir suçlamada bulunmak haksızlık olacaktır. Bizanslı yazarlar Farsçayı Anadolu Türkçesinden ayıramamıştır. Örneğin Pachymeres, Patrik III. Germanos'a takılmış Türkçe lakabı (Μαλκούτζης ← Türkçe مالقوچ *malquç/malqoç* "kurnaz, dalavereci"[165]) Farsça addederken, Dukas σιαραπτάρ ← Farsça *şarābdār* شرابدار "saki" kelimesini Türkçe olarak nitelemektedir.[166] Türklere ve Türk âdetlerine büyük bir ilgi duyan Mikhail Honiatis, Tzetzes gibi Türkçenin Anadolu ve Kuman çeşitlemelerini "Farsça" ve "İskitçe" addetmektedir.[167] Bizanslılar belli ki bu iki dil arasındaki farkılıklara vâkıf değildi.

VI. Ioannes Kantakuzinos Farsçaya vâkıf olduğundan dem vurur sürekli (Περσιστί, διαλέγεσθαι Περσιστί; *Persisti, Dialegesthai Persisti*).[168] Fakat kendi *Tarih*'inde Anadolu Türklerine sürekli olarak "İranlılar" diye atıfta bulunmuş, Τοῦρκοι sözcüğünü hiç kullanmamıştır. Öyleyse Kantakuzinos acaba hangi dili kastetmekteydi diye sorabiliriz kendimize: Farsçayı mı kastediyordu yoksa Türkçeyi mi? Hem Farsça hem de Türkçeyi kastetmiş olma ihtimali de var ancak Περσιστί derken Anadolu Türkçesini kastediyor oluşu kuvvetle muhtemel. Bizanslı elbette pratik Türkçeyle Farsçayı karıştırmıyordu; örneğin VI. Ioannes Kantakuzinos Anadolu Türklerinin dilini konuşurken afallıyor değildi. Sorun şu ki vâkıf olduğu dilin ("Farsça" diyordu) hangi dil (Farsça mı yoksa Türkçe mi) olduğunu bilmiyoruz. Okurun kafasını karıştıran bir başka ifadeye ise Düzmece-Kodinos'ta rastlarız: zira imparator, sarayda bulunan Vardariot Türklerince "kadim vatanın diliyle, yani Farsçayla (περσιστί)"

---

[165] Pachymeres IV.13 (2:367.24).

[166] Dukas. *Ducas, Istoria turco-bizantina* (1341-1462), ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1958), s. 235.25-6, 237.1.
Choniates, Michael. *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου: Τα σωζόμενα*, ed. Spyridon Lampros, 2 cilt (Atina, 1879-80), 1:124.28 (Or. 5): "ἀλλ' ὡς ἀπὸ διαλέκτου περσικῆς ἢ σκυθικῆς."

[168] Kantakuzinos, 2:408.3, 2:552.20, 3:66.5-7.

ululanmaktadır.[169] Buradaki "Farsça" gerçekten Farsça mıdır yoksa Türkçe mi? Yoksa her ikisi mi? Anadolulu Müslümanın sarayında resmi dil Farsça olduğundan bu sorulara net bir yanıt veremiyoruz.[170]

Dolayısıyla "bilimsel," "edebi" veya soyut bir düzeye varıldığında "Fars dili" ve "Türk dili" adlandırmaları birbirinin yerini alabiliyordu; bu birbirinin-yerine-kullanılabilirlik hali on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek varlığını koruyacaktı. Bugünün okurunu benzer bir paradoksla karşı karşıya bırakan Bizans'a özgü bir ifade mevcut: hem Yunanca hem Latince için kullanılabilen "Roma dili" ῥωμαϊκὴ γλῶσσα [*Hrōmaikē glōssa*] ifadesi. Farsça ve Türkçeyi aynı terimle karşılayan Bizanslı, "Roma dili" ifadesiyle iki farklı dili aynı potada eritmişti. Bu karışıklıklar ulusal bir varlığa koşulmuş şartların (tümünü değilse bile) büyük kısmını belirleyen lokatif ölçütün "cinse özgü" statüsünden kaynaklanmaktaydı. Velhasıl Yunanlar, Anadolu Türklerini "İranlılar," dillerini ise "Farsça" olarak niteliyor, "İskitlerin" dilini hiçbir zaman "Farsça" olarak tanımlamıyorlardı. Bizanslıların Anadolu Türklerinin diline ilişkin tutumu, "İranlı" ve "Türk" etnografik terimlerinin muğlaklığını ve birbirinin-yerine-kullanılabilirliğini yansıtmaktadır.

Yunanların Türkçeyle Farsça arasındaki farklılıklar hususunda daha kesin bilgiler edinebilmesi için on beşinci yüzyılın ikinci yarısını, yani Türk idaresini beklemeleri gerekecekti. Laonikos Halkokondilis bir yerde şöyle der: "İranlıya *Acemi*, diline ise *Acemice* denir; tüm *Acemiler* İranlıdır ve Farsça konuşurlar."[171] Bu ifade,

---

[169] Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 210.7-8. Krş. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. Ruth Macrides, J. Munitiz ve D. Angelov (Farnham, 2013), s. 103 n. 222 ve s. 155. Editörler on dördüncü yüzyıl Vardariot'larının Macar olduğunu belirtmektedir. Editörler ayrıca Düzmece-Kodinos'un Vardariot'ları Macar, dillerini ise "Farsça" olarak andığını söylemektedir. Bu görüş kesinlikle olasılık dışıydı: Macarlar Bizanslılar için "Hun" ve "İskit" idi, İranlı değil. "İranlı" kimlikleri Vardariot'ların Anadoluluğuna işaret etmektedir. Vardariot'ların "İranlılığı" hakkında bkz. 4. Bölüm 6.Kısım.

Chalkokondyles, 1:156.18-157.1: ". . . Περσῶν τῶν Ἀτζαμίων καλουμένων· ὅσοι

her ne kadar kafa karıştırıcı olsa da, standart Bizans geleneğiyle kıyaslandığında önemli bir ifadeye dönüşür. Ἀτζάμιοι [*Atzamioi*] (← *a'cam* "Arap olmayan, Arapça bilmeyen, İranlı") sözcüğü Arap Müslümanların Halifeliğin orta ve doğu kısımlarında yaşayan İranlıları tanımlamak için kullandığı eski bir isimdi. Yunan tarihçinin de bulgulayacağı gibi Farsça konuşanlar Türk değil Ἀτζάμιοι [*Atzamioi*] idi. Bizans'ın dış dünyaya dair bilgi hazinesi içinde daha önce var olmamış bu bilgileri Türklerden veya İranlılardan aldığı anlaşılan Halkokondilis bu hususta haklıydı.

Bizanslılar kimliğin dilsel veçhesinden farklı bir şekilde istifade etmişlerdi. Bizans'a özgü "bilimsel" sınıflandırma dile ikincil bir önem atfediyor, dilsel farklılıklar sorunsallaştırılmıyordu. Bizanslı bir dil tipolojisi geliştirmemiş, farklı diller arasında beliren cinse özgü bağlara kafa yormamıştır. Bizanslı keza yabancı dil öğrenimini ve bilgisini de sorunsallaştırmamıştı; yabancı diller gündelik hayatın dışına taşamıyor, "bilimsel" veya "edebi" bir düzeye varamıyordu.

10. Türkler ve Dini Kimlik

Bizans hukukunda ulusal ve ırksal farklılıkların esamesi okunmazdı; burada etnik kökenleri saf dışı bırakan evrensel bir yaklaşım söz konusuydu. Resmi kanunlar dini kimliğin (Ortodoksluk) tanımlanmasıyla başlardı; zira Romalılık bu kimliğin üzerine inşa edilirdi.[172] İnsanlık iki ana sınıftan müteşekkildi: (1) Ortodoks inancını kabul edenler, (2) ötekiler (Yahudiler, Hıristiyan heretikler ve paganlar). Bizans'a özgü hukuki sınıflandırma sisteminde etnik köken değil dini farklılıklar temel unsurdu.[173] Dolayısıyla etnolinguistik gruplar Bizans'a özgü hukuki düşünce açısından yok

---

γὰρ τὴν Ἀτζαμίων φωνὴν προΐενται, Πέρσαι τε οὗτοι σύμπαντες καὶ τῇ Περσῶν φωνῇ διαλέγονται."

Corpus Iuris Civilis, ed. T. Mommsen, P. Krueger, vb, 3 cilt (Berlin, 1928-29), 2: 1.1.1-2; *Basilicorum libri LX* 1.1.1-2, ed. Herman Jan Scheltema, N. van der Wal ve D. Holwerda, 8 cilt (Groningen, 1955-88).

Romalılık ve Hıristiyanlık arasındaki karmaşık ilişki ağı hakkında bkz. Page, *Being Byzantine*, s. 52-58.

hükmündeydi; Türkler de etnolinguistik bir grubu teşkil ediyordu. Ancak Anadolu Türklerinin ezici bir çoğunluğunun Müslüman, Trans-tuna Türklerinin ise pagan oluşu göz önüne alındığında Ortodoks olmayan kişilere ve dini cemaatlere dair mevzuatta "Türk" ile karşılaşmak mümkün.

Hukuki kaynaklarda Müslümanların yasal statüsüne göndermeler pek nadirdir. İslam dinine dair kesin bir tanıma ne medeni ne de dini hukukta rastlarız. Ancak polemikçi heresiyolojide bu tür tanımlarla karşılaşmak mümkün; söz konusu tanımlar görünen o ki hukuki düşünce açısından büyük önem arz etmiştir. Bizanslıların Ortodoks olmayanları görünürde (kavramsallaştırmamış olsalar da) üç kategoriye ayırdığı görülmektedir: imansızlar, Yahudiler ve heretikler.[174] Yahudiyle heretik Gerçek Tanrıyı az çok tanıyorken imansız bu tür bir bilinçten tamamen mahrumdu. İslam karşıtlığı ve polemikçiliğiyle bilinen, Hıristiyan polemik geleneğinin temellerini atmış olan Yuhannâ ed-Dımaşkī günümüz araştırmacılarına Bizanslıların İslamı Hıristiyan sapkınlıklarından biri olarak değerlendirdiklerini düşünmeleri için sebepler vermiştir. Yuhannâ ed-Dımaşkī, İslamı Ariusçuluktan el alan sahte bir doktrin olarak görüyordu. Paul Khoury'nin de ifade ettiği gibi, Yuhannâ ed-Dımaşkī'nin metinlerine baktığımızda Bizans teolojisinin İslamı putperestliğe özgü bir doktrin (αἵρεσις, τὰ συντάγματα: *hairesis, ta syntagmata*) ve inanç (θρησκεία, πίστις: *Thrēskeia, pistis*) olarak nitelediğini açıkça görebiliriz.[175]

İslamı paganizmle eşitlemeye dönük çabalar, dini mevzuata ve Müslümanı âdet olduğu üzere kâfir (ἄπιστοι, ἄθεοι, ἀσεβεῖς: *apistoi, atheio, asebeis*) ilan eden diğer yazınsal türlere de yansımıştır. İslamı inkâr, yalnızca Muhammed'i ve öğretisini değil, "Muhammed'in

[174] *Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri* 9.13, ed. Karl Eduard Zachariae von Lingenthal, *Collectio librorum iuris Graeco-Romani ineditorum* içinde (Leipzig, 1852), s. 83: "Ἕλληνες καὶ ἰουδαῖοι καὶ αἱρετικοὶ οὔτε στρατεύονται οὔτε πολιτεύονται, ἀλλ' ἐσχάτως ἀτιμοῦνται." Krş. Freidenreich, David M. "Muslims in Canon Law, 650-1000," *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History* içinde, 1, ed. David Thomas vb. (Leiden, 2009), s. 90.
Khoury, Paul. *Jean Damascène et l'Islam* (Würzburg, 1994), s. 38-39.

Tanrısını" da lanetlemekle mümkündü; zira Hıristiyan-Yahudinin Tanrısıyla Müslümanın Tanrısı birbirinden farklıydı.[176] *İslamı inkâr için Muhammed'in Tanrısını lanetle* formülü genel bir kabul görüyordu; öyle ki bu formül standart ilmihal kitaplarına da yedirilmişti. Bu hususta elbette çatlak sesler de vardır. Örneğin İmparator I. Manuel bu yolda kimi çabalara girişmiştir; lanetleme eylemini inkâr formülünden çıkarıp atmayı deneyen imparator, ruhbanların direnişiyle karşılaşacaktır. Teologlar (özellikle de Patrik Theodosios ile Selanikli Eustathios) Muhammed'in bir başka (ἕτερος θεός: *Heteros Theos*) tanrıya taptığına, bu tanrının put benzeri bir tanrı olduğuna inanmıştır; o tanrı ki ὁλόσφυρος [*holosphyros*] idi, "ne babalık eden ne de babası olan" bir tanrıydı.[177]

İslamın paganizm olarak görülmesi Bizans'a özgü hukuki düşünce açısından anlaşılabilir bir hususdur. Ünlü kilise hukukçusu Balsamon (ö. 1195 sonrası) *Basilikler*'den yola çıkarak[178] tarif ettiği "sapkını" "Ortodoks inancından az çok sıyrılmış ve heretiklere ilişkin yasalara tabi olmuş kişi" olarak görmüş, aynı zamanda Latinlerin, Ermenilerin, Monotelitlerin, Nasturilerin ve benzerlerinin Ortodoks Kilisesine yüz çevirdiğine kanaat getirmiştir; ona göre bu reddiye "önemliydi ve affedilemezdi."[179] Balsamon burada Müslümanlara göndermede bulunmasa da bu değerlendirmeler çerçevesinde Ortodokslukla İslam arasındaki mesafeye Ortodokslukla

---

[176] Basımlar için bkz. *PG*, 140:124-36; Montet, Edouard. "Un rituel d'abjuration des musulmans dans l'église grecque," *Revue de l'histoire des religions* 53 (1906), s. 145-63 (kısmi basım). Dinden çıkma formülleri ve törenleri hakkında ikincil kaynakların kapsamlı ve güncellenmiş kaynakçası için bkz. Rigo, Antonio. "Ritual of Abjuration," *Christian- Muslim Relations* içinde, 1, s. 821-24.
Choniates, 1:213-19, "ἕτερος θεός: *Heteros Theos*" I. Manuel'e atfedilen bir ifadeydi (s. 217.44); Hanson, Craig L. "Manuel I Comnenus and the 'God of Muhammad': A Study in Byzantine Ecclesiastical Politics," *Medieval Christian Perceptions of Islam* içinde, ed. John Victor Tolan (New York, 1996), s. 72-74.
Basilicorum libri LX 1.1.1.
Balsamon, Theodore. *Theodori Balsamoni Opera, PG* içinde, 138:985: "οὐ διὰ μικρόν, ἀλλὰ διὰ πλάτος μέγα καὶ δυδιεξίτητον ἐκ τῆς τῶν ὀρθωδόξων Ἐκκλησίας ἀπεξενώθησαν."

Hıristiyan sapkınlıkları arasındaki uyuşmazlıklara kıyasla çok daha büyük bir anlam yüklendiği açıktır.

Hukuki söyleme sızan Müslüman-paganla benzerliğine kanonik yazında (12-15. yüzyıl) da rastlarız. İmansız "İskitler" (yani İslamın aralarında yaygın olmadığı Peçenekler ve Kumanlar) her zaman Orta Asya ve İran'dan geçerken İslamı kabul etmiş olan "Hagarenler," yani Anadolu Selçuklu Türkleriyle eş tutulmuştur. Dolayısıyla Bizans'ta İslamın hukuki statüsü kısmen Ortodoksluğun dini doğrularını gördüğü kabul edilen Yahudiler ve sapkın Hıristiyanlarla değil de paganlarla, yani erken Bizans geleneğindeki "Helenler" ve "Centiller" (τὰ ἔθνη: *ta ethnē*) ile karşılaştırılmalıdır.

Bizans hukuki veya kanonik yazınında Müslümanlara ve İskit paganlarına göndermeler sistemli değil rastlantısaldır. Burada Bizans hukuk sisteminin Türklerin imparatorluğa sızmasına verdiği tepkiyle ilgileniyorum. Bu bakış açısı konuların seçimini ilk başta belirlemektedir; Ortodoks olmayanların Bizans sınırları dışındaki Anadolu ve Balkan Ortodoks nüfusuyla ilişkilerini bir yana bırakmakta[180] ve yalnızca Müslüman ve paganlar hakkında Bizans'ın iç hayatını doğrudan veya dolaylı ilgilendiren hukuk hükümlerine odaklanmaktayım. Değişen siyasi ve demografik durum sebebiyle kilise hukukçularının en sıklıkla tartıştıkları ana konular paganlarla evlilikler ve şaibeli bebek vaftizleri sorunuydu.

11. Hıristiyan Olmayanlarla Evlilikler

Bizans hukuku Ortodoks ve Ortodoks olmayan bireyler (paganlar dahil) arasındaki evliliklerin sınırlı şekilde tanınmasından bu tür evliliklerin mutlak olarak yasaklanmasına evrilmişti. Basilikler sadece Yahudilerle evlilikleri açık şekilde yasaklamaktaydı.[181] Mede-

[180] Müslüman Anadolu ve Balkanlardaki eski Bizans Ortodoks nüfusunun işgalcilerle ilişkileri konusunda bkz. Vryonis, Speros. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά* içinde, 2 (Malibu, 1981), no. 3, s. 131; Balivet, Michel. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994), s. 7-26.

Basilicorum libri LX 1.1.34, 1:7.

ni hukukta paganlarla evlilik sorununu göz ardı edilmiş, Ortodoks olmayanlarla evliliklere Trullo Konsilinin (692) 72. hükmüyle getirilmiş yasaklamanın yeterli olduğu düşünülmüştü. Bu evlilikler, Ortodoks olmayanın hangi taraf olduğuna bakılmaksızın, "kurtla kuzunun bir araya gelişi," suç teşkil eden bir birliktelik olarak görülüyordu.[182]

Bununla beraber uygulamada bu yasaklar her zaman katı şekilde gözetilmemiştir. Dini hukuk Hıristiyanlarla kâfirler arasında evliliklere yetki veren muteber bir karşı görüş içermekteydi. Bu görüş, Hıristiyan olan-olmayan evliliğini çift beraber yaşamayı kabul ettiği takdirde uygun gören Havari Pavlus'un beyanına dayanıyordu: "Çünkü iman etmemiş koca karısı aracılığıyla, iman etmemiş kadın da imanlı kocası aracılığıyla kutsanır. Yoksa çocuklarınız murdar olurdu. Ama şimdi kutsaldırlar" (1. Kor. 7:14). Başka bir ifadeyle Havari Pavlus bu birlikteliklerde en azından evliliğin kısmi bir kutsanmasını ve belki Hıristiyanlığın inançsız eşe ve çocuklara götürülmesinin de bir yolunu görmüştü.[183] Bu çelişki karşısında, başka dinlere inanan insanlarla evlilik yasağı din hukukçularının özellikle on ikinci yüzyıldan itibaren üst üste bu yöndeki yasağı tekrarlamalarının işaret ettiği gibi her zaman gözetilmemiştir.

Bunun bir öncülü de I. Manuel Komnenos'un hükümdarlığı zamanında tahtta bulunmuş Patrik II. Theodotos'un kararıydı. İmparatorluk borazancılarından birisi (βυκινάτωρ/βουκινάτωρ: *Bykinatōr/Boukinatōr*) Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kocasının tembihlerine kulak vermeyi ve vaftiz olmayı reddeden kâfir karısını boşaması emrini almıştı.[184] Karısının "kâfir" (ἀπίστου γυναικός: *apistou gynaikos*) olarak adlandırılmasından yola çıkarsak kadın ve kocası muhtemelen "İskit" (Kuman) idiler. Ermeni, Monofizit,

182 Rhalles, Georgiosve Potles, Michael. *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, 6 cilt (Atina, 1852-59), 2:471-72: "μὴ ἐξέστω ὀρθόδοξον ἄνδρα αἱρετικῇ συνάπτεσθαι γυναικὶ, μήτε μὴν αἱρετικῷ ἀνδρὶ γυναῖκα ὀρθόδοξον συζεύγνυσθαι... οὐ γὰρ χρὴ τὰ ἄμικτα μιγνύναι, οὐδὲ τῷ προβάτῳ τὸν λύκον συμπλέκεσθαι..."
Dini hukukun söz konusu evliliklere karşı ihtilaflı tutumunun başka örnekleri için bkz. Freidenreich, "Muslims in Canon Law," s. 92-93.

184 *PG*, 119:768.

Bogomil ve Anadolu Türkü olmaları daha az olasıydı zira bu durumlarda ἄπιστος γυνή [*apistos gynē*] yerine αἱρετικὴ γυνή [*aipetikē gynē*] veya Ἀγαρηνὴ/Ἀγαρηνικὴ γυνή [*Agarēnē/ Agarēnikē gynē*] ifadeleri kullanılırdı. On ikinci yüzyılın sonunda Balsamon[185] daha sonra on dördüncü yüzyılda Mateus Blastares[186] Patrik II. Theodotos'un kararına içtihat olarak göndermede bulunmuşlardır. Her iki din hukukçusu da Havari Pavlus'un bu tür evliliklere izin verdiğini hatırlamıştır; bununla beraber Pavlus'un kararı Hıristiyanlığın başlangıcında anlam taşımıştı, şimdi ise artık bu tür evliliklerin geçersizliği tanınmalıydı.[187]

Balsamon tekrar tekrar Hıristiyanlarla Hagarenler arasındaki evlilikleri zikretmektedir. Trullo Konsilinin 72. hükmünü tefsir ederken kabul edilemez uygulamaların bir örneği olarak "İvironlar (Gürcüler) kızlarını Hagarenlerle hudutsuzca evlendirmişlerdir" demektedir.[188] Gerçekten de Gürcü çevrelerinde çok yaygınlaşmış Arapça, Farsça, Türkçe ve daha sonra da Moğol adları on ikinci yüzyıldan beri Gürcü topraklarında Müslümanlarla evliliklerin olağanlaştığını göstermekteydi.[189]

İskenderiye Patriği Markus heretikler ve Sarazenlerle evli Ortodoks kadınlarına komünyon verilmesinin mümkün olup olmadığını Balsamon'a sormuştur. Balsamon, Trullo Konsilinin 72. hükmünü öne sürerek bu kadınların sadece yasaya aykırı beraber yaşamlarını sona erdirmelerinden ve nedamet getirerek ıslah olmalarından son-

---

185 Balsamon'un Trullo Konsilinin 72. hükmüne ilişkin tefsiri için bkz. Rhalles ve Potles, *Σύνταγμα*, 2:473.

186 Rhalles ve Potles, *Σύνταγμα*, 6:174-75.
Dini hukuktaki bu iki ihtilaflı eğilim hakkında daha fazla bilgi için bkz. Oikonomides, Nicolas. "La brebis égarée et retrouvée: l'apostat et son retour," *Religiöse Devianz. Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter* içinde, ed. D. Simon (Frankfurt am Main, 1990), s. 155-56.

188 Rhalles ve Potles, Σύνταγμα, 2:473: "Σημείωσαι οὖν τὸν παρόντα κανόνα, διὰ τοὺς Ἴβηρας, τοὺς ἀδιαφόρως τὰ οἰκεῖα θυγάτρια τοῖς Ἀγαρηνοῖς ἐκγαμίζοντας." Krş. Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 143.
Daha fazla bilgi için bkz. 7. Bölüm.

ra komünyon alabileceğini ifade etmiştir.[190] Bununla hangi Hıristiyan kadınlarının, imparatorluğun topraklarında yaşayanların mı yoksa dışında kalanların mı kastedildiğini bilmek zordur. Görünen o ki Müslüman Ortadoğu'da ve Türkler tarafından ele geçirilen Anadolu topraklarında yaşayan Ortodoks kadınlar ima edilmektedir. Müslüman ülkelerindeki Ortodoks kadınlar dönemin din hukuku yazınında sık sık zikredilmiştir. Öte yandan Müslüman ve pagan yabancıların her zaman mevcut olduğu imparatorluk topraklarında Bizanslılarla kâfirler arasında bazı evlilik örneklerinin yaşandığı ihtimali de göz ardı edilemez.

Bu hususta Balsamon'un yasadışı beraberlikler yani Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında zinaya ilişkin bir dini hukuk sorusu karşısında Patrik Markus'a verdiği yanıt dikkat çekicidir. Soru şu şekilde yöneltilmiştir: "Şayet bir Ortodoks, Yahudi veya Hagaren bir kadınla kendisini hayâsızlığa vermişse, nedamet veya yeniden vaftizle ıslah edilmeli midir?" Balsamon vaftizin yaşam boyu tek bir defa yapıldığı ve fenalıkla kirlenen kişinin uygun cezalarla temizlenmesi gerektiği yanıtını vermiştir.[191] Daha önceki örnekte olduğu gibi olayın hem Bizans hem de Müslüman toprakları için uygulanabilir olduğu açıktır.

Her halükârda Bizanslılarla kâfirler arasında bu tür evliliklerin olduğuna Bizans seçkinlerinin on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki uygulamaları tanıklık etmektedir. Palaiologoi ve Büyük Komnenoi Türkler ve Moğollarla yapılmış hanedan evliliklerinden söz etmektedirler. Örneğin 1265'te VIII. Palaiologos gayrimeşru kızını pagan Abaka'yla evlendirmiş, VI. Ioannes Kantakuzinos ise 1346'da meşru kızı Teodora'yı Müslüman emiri Orhan'a vermiştir.[192]

---

[190] Balsamon, *Opera*, 138:985.
Balsamon, Theodore. *Theodori Balsamonis Responsa*, *PG* içinde, 119:1076: "Ἐὰν ὀρθόδοξος συμφθαρῇ πορνικῶς μετὰ Ἰουδαίας ἢ Ἀγαρηνῆς γυναικὸς, δι' ἐπιτιμίου διορθωθείη, ἢ ἀναβαπτισθήσεται."
Pachymeres III.25 (1:235); Bryer, Anthony A. M. "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage," *The Writing of History in the Middle Ages: Essays presented to R.W. Southern* içinde, ed. R. Davis ve J. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), s. 471-93. Ayrıca bkz. Nicol, Donald M.

Bununla beraber Palaiologos hanedanının Türk ve Moğol hükümdarlarla hanedan evlilikleri istisna teşkil etmiş olsa da Trabzon İmparatorluğunda bu evlilikler imparatorluk diplomasisinin kalıcı ve gayet başarılı vasıtaları haline gelmişti. On dördüncü yüzyıl ortalarından on beşinci yüzyıl ortalarına dek en azından sekiz *despoinai*, yani tahttaki imparatorların kızları Müslümanlara verilmiştir. Dahası Trabzon imparatorlarından birisi –IV. Ioannes (1429-60)– bir Türk hanımla evlenmiş ancak çok muhtemelen bu hanım daha önceden Hıristiyanlığa dönmüştür (bkz. 7. Bölüm Ek-II). Bu durum hâkim Palaiologos geleneğiyle çelişen özel bir Trabzon uygulamasıydı. Trabzon emsalinde Balsamon tarafından kaydedilmiş hususların teyidi ve gelişme şekli görülebilir: hem Gürcüler hem de Pontus Yunanları inançlararası evlilikler söz konusu olduğunda daha liberal bir tutum sergilemekteydi. Ancak Bizans hukuk sistemi ideal olarak bir uyruk için tek meşru dini bağlılığı Ortodoksluk olarak görüyor ve imparatorluk yetki alanı içinde ve dışında Ortodoks tebaayla kâfirler arasındaki iletişimi sınırlıyordu. Kâfirlerin her türlüsü medeni hukuk çerçevesinde kovuşturulabiliyor, dini hukuk ise yerlilerle evlenme haklarını engellerken toplumda kök salmalarını da engelliyordu.

12. Vaftizin Geçerliliği

Kilise hukukçularının ilgisini çeken bir diğer önemli konu da imparatorluğun sınırları dışından gelen kişilerin vaftizinin geçerliliği sorunuydu. Bu durum, "İranlılardan" ve "İskitlerden" fidye karşılığı kurtarılan ve çocukluklarında Ortodoks olarak vaftiz edildiklerinde ısrar eden Bizanslılara ilişkindi. Kilise makamlarının sorunu bunların gerçek Hıristiyanlar olarak kiliseye alınmaları veya ilk vaftizlerinin kuşkulu olduğu kabul edilerek tekrar vaftiz edilmeleri hakkındaydı. Yeniden vaftizin karşıtları Hıristiyan ülkelerinde esir alınanların ve dolayısıyla bebekliklerinde vaftiz edilmiş olanların yeniden vaftizini

"Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century," *Studies in Church History* 1 (1964), s. 160-72. Daha fazla bilgi için bkz. 6. Bölüm 2. Kısım.

yasaklayan Kutsal Havarilerin 47. kuralıyla ihtilafa girilmemesi için tekrar vaftiz edilmemeleri gerektiğini öne sürmekteydiler. Bu hususta büyük ihtimalle Patrik Lukas Hrisoberges döneminde (1157-70) bir içtihat tesis edildi. Bir sinod kararına göre, Bizans topraklarında esir alınan ve yabancı ülkelere götürülenler bebekliklerinde veya esirlikten dönüşlerinin ardından vaftiz edildiklerini onaylayacak güvenilir şahitleri yoksa tekrar vaftiz edilmeliydiler. Kâfirlerin ülkelerinde Bizanslılar tarafından esir alınanların ele geçirilmelerinin ardından Bizanslılar tarafından vaftiz edildiklerine şahitlik eden tanıkları bulunmadığı takdirde soruşturma yapılmadan vaftiz edilmeleri gerekmekteydi.[193] Sinod kararının ilk kısmı Hıristiyan kimliğinden şüphe duyulmamış ve esir alınmış Bizanslılara, ikinci kısmıysa Bizanslılar tarafından kâfirlerin ülkelerinde ele geçirilmiş (veya satın alınmış) ve Bizans'a getirilmiş Yunan ve Türk nüfusuna ilişkindi.

Kuşkulara sebep olan vaftiz konusu Bizans topraklarında yaşayan eski Hagarenlere (yani Anadolu Türklerine) ilişkin olarak önemli bir devamlılığa sahip olmuştur. Yine Patrik Lukas Hrisoberges'in zamanında bazı Hagarenler Kutsal Sinod karşısına çıkmış ve vaftiz edilmeleri istendiğinde bebekliklerinde kendi ülkelerinde Ortodoks papazları tarafından zaten vaftiz edildiklerini söylemişlerdi. Sinod'un soruşturması Anadolu'da tüm Müslüman çocuklarının vaftiz olduğunu, zira ebeveynlerinin aksi takdirde çocuklarını cin çarpacağına ve köpek gibi kokacaklarına inandıklarını (κατὰ κύνας ὄζειν: *kata kynas ozein*) ortaya çıkarmıştı. Sinod bu durumda Hagarenlerin vaftizinin ruhun arınması değil, ilaç veya büyü niteliği taşıdığına karar verdi. Vaftizleri bu sebeple geçerli kabul edilmedi. Ayrıca bu Hagarenlerden bazıları Ortodoks anneleri olduğunu

[193] Bu kararın dayanağı Altıncı Konsilin 84'üncü, Kartaca Konsilinin ise 72'inci (83'üncü) hükmüydü; söz konusu hükümler kuşku durumunda vaftizi öngörüyordu: *PG*, 119:785. Bu karara ilişkin olarak düşülmüş kimi şerhler için bkz. Brand, Charles. "The Turkish Element in Byzantium, 11th-12th Centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), s. 16-17; Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 131; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh* through the Fifteenth Century (Berkeley, 1971), s. 179 n. 267, s. 441-42.

(μητέρας... ἔχειν ὀρθοδόξους) ve kendilerini Ortodoks papazlarına vaftiz ettirdiklerini öne sürdüler. Sinod yine de bu yarı Yunan Hagarenlerin vaftizin gerçekten yapıldığına ve doğru usullerin izlenmiş olduğuna dair şahitler tarafından desteklenen sağlam delilleri olmadığından yeniden vaftiz edilmeleri gerektiğine karar verdi.[194] Burada "Ortodoks anneler" ile yerel Müslümanlarla evlenmiş Anadolulu Yunan kadınların kastedildiği açıktır. Sinod'a getirtilen Hagarenler görünüşe göre Bizanslı Hıristiyan Türkler idi. Zira yabancı olsalardı tüm soruşturma süreci ve Sinod kararlarının anlamı kalmazdı. Sinod kararında zikredilen "κατὰ κύνας ὄζειν" [*kata kynas ozein*] konusunda ise Anadolu'da "köpek kokusu" benzeri "kötü kokunun" Müslümanlara özgü olduğuna inanılıyordu. F. W. Hasluck'a göre yerel Hıristiyanlar (tahminen Yunanlar ve Ermeniler) bu yolla namazdan önce abdest almak gibi katı Müslüman kurallarını açıklıyorlardı. Dolayısıyla yerel Hıristiyanların görüşüne göre Müslümanlar hem abdest alarak hem de çocuklarını vaftiz ettirerek kötü kokudan kurtulmaya çalışıyorlardı.[195]

Vaftiz edilmiş Hagarenler konusu on ikinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla dek gündemde kalmış ve iki ünlü kilise hukukçusu (on ikinci yüzyılın sonlarında Balsamon, on dördüncü yüzyılda Mateus Blatares) tarafından bir kez daha tartışılmıştır. Balsamon, Patrik Lukas Hrisoberges'in kararlarını yinelemekle yetinmiş,[196] Mateus Blastares Hagarenlerin vaftizine ilişkin yeni ayrıntılar eklemiştir. Birçok Hagarenin Hıristiyan papazlarınca vaftiz edilmeden

---

[194] *PG*, 119:785; *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 kısım (Paris, 1932-89), 1/2-3:no. 1088; Brand, "The Turkish Element," s. 16-17. Ayrıca bkz. Oikonomides'in şerhleri: Oikonomides, "La brebis," s. 155. Ortodoks Hıristiyanlığı kabul eden bu Latinler mesh edilmeli fakat tekrar vaftiz edilmemeliydi. Örneğin bkz. Almazov, Alexandr *I. Неизданные канонические ответы Константинопольского патриарха Луки Хризоверга и митрополита Родосского Нила* (Odessa, 1903), s. 61 (Metropolit Neilos'un 1350-60 tarihlerindeki cevabı).
Hasluck, Frederick W. *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 cilt (Oxford, 1929), 1:32-33

[196] Rhalles ve Potles, *Σύνταγμα*, 2:497-98.

önce çocuklarını sünnet ettirmedikleri görüşündeydi.[197] Yani Müslüman bebekler önce vaftiz ediliyor ancak ondan sonra sünnet ediliyorlardı.[198]

Sinod kararlarında dokuzuncu yüzyıldan itibaren dini makamların hükümlerinin kilisenin tutumunda açık bir sertleşmeyi yansıttığı kaydedilmelidir. Patrik Fotios 885 veya 886 gibi erken bir tarihte Kalabria Başpiskoposu Leo'ya dini hukuk yanıtında annelerinin talebi üzerine Sarazen çocuklarının vaftiz edilmesini salık vermiştir. Fotis bu tür vaftizlerin hem annelerine hem çocuklarına gerçek inancı bulma imkânı tanıyacağı (τὸν τῆς πίστεως ἀρραβῶνα) açıklamasını getirmiştir. Patrik aynı zamanda çocuklarını vaftiz ettirme kararı alan Sarazen annelerin Hıristiyanlığı öğrenmeye hazır olduğunu (προθυμότεραι καὶ πρὸς τὴν διδασκαλικὴν τελείωσιν ἔσονται) ve bu sebeple ihtida ettirilebileceğini kaydetmiştir.[199] Fotios'un Müslüman çocuklarının vaftizini dinin tebliğinde önemli bir unsur olarak gördüğü açıktır. Dokuzuncu yüzyıl ile on ikinci yüzyıl vakaları arasında önemli bir fark vardır: Fotios Müslüman annelerden bahsederken daha ileri tarihli vaka Yunan Ortodoks anneleri anmaktadır. On ikinci yüzyıldaki kilise makamları Ortodoks kadınların bebekleri için dahi vaftizin geçerliliğini reddediyorlardı. On ikinci yüzyılda Müslüman ülkelerindeki ve Bizans'ın kendisinde durumun kilise makamları tarafından bambaşka bir ışık altında görüldüğü belirgindir: bebeklerin vaftizi Müslümanlar arasında çok yaygınlaşmıştı ve vaftiz edilen bebeklerin veya ebeveynlerinin Hıristiyanlığı kabul etmeleri sonucuna götürmüyordu. On üçüncü yüzyılın sonundan on beşinci yüzyıla dek bu hususta kilisenin tutumu aynı kaldı, hatta daha da katılaştı. Pek

---

[197] Rhallesve Potles, *Σύνταγμα*, 6:120: "ἔθος γοῦν ἐστι τῶν Ἀγαρηνῶν τοῖς πλείστοις, μὴ πρότερον τὰ σφέτερα περιτέμνειν βρέφη, πρὶν ἂν οἱ ὑποτελεῖς ὄντες αὐτοῖς τῶν Χριστιανῶν ἱερεῖς, καὶ ἄκοντες ἀναγκασθῶσι ταῦτα βαπτίσαι..."
Anadolu Müslümanları arasında vaftiz geleneği hakkında kaynakça bilgisiyle beraber bkz. Shukurov, Rustam. "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* içinde, ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 115-50. *PG*, 102:780. Photios'un metninin başka basımlarına ilişkin olarak bkz. *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, 1/2-3:no. 562. Bu pasajın tahliline ilişkin olarak bkz. Oikonomides, "La brebis," s. 155.

çok Bizanslı büyüyen siyasal ve toplumsal bunalımın ve imparatorluk topraklarının küçülmesinin sonucunda kendini imparatorluk sınırlarının dışında buldu. İmparatorluk denetiminin artık var olmadığı ve kilise denetiminin zayıfladığı ülkelerde hem Hıristiyan hem Müslüman bebeklerinin vaftizleri giderek daha fazla şüpheli hale geldi.[200]

Bizans makamlarının vaftiz kurallarına uyulmasına ne kadar dikkat etmeleri gerektiğine dair çarpıcı bir örnek vardır. Burada Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'un ve erkek çocuklarının (Gıyâseddin Mesud, Rükneddin Geyûmers ve Bizans kaynaklarında bilinen adlarıyla Konstantin Melik ile Sabbas) Hıristiyan kimliklerine dair skandala atıfta bulunmaktayım.[201] Sultan İzzeddin Keykâvus 1262-64/65 yıllarında İstanbul'da sürgün olarak kalmıştır. Pisidia metropoliti Makarios, II. İzzeddin Keykâvus ile oğullarının İstanbul'a 1262'de kaçmalarından çok önce vaftiz edildiklerine şahitti.[202] Oğulların doğumlarının ardından (belki de Makarios tarafından) vaftiz edilmiş olmaları muhtemeldir. Sultan İzzeddin ve ailesinin İstanbul'da kalışları sırasında Makarios'un şehadetine dayanan Patrik Arsenios onlara iyi Hıristiyanlar olarak muamele etti. Patrik sultan, çocukları ve maiyetinin bir kilise havuzunu ziyaret etmelerine izin verdi, bir keşişe sultanın çocuklarına komünyon vermesini emretti ve ayrıca "sultanın satrapları" dahil tümünün dini paskalya ayinlerine katılmalarına müsaade etti.[203] İzzeddin Keykâvus'un Bizans'tan

---

[200] Dini hukukta kâfirlerin vaftizi ve yeniden vaftiz için bkz. Freidenreich, "Muslims in Canon Law," s. 95.

Sabbas hakkında ayrıca bkz. 3. Bölüm 3. Kısım.

Pachymeres, 2:339.9-12, 349.10-12. Metropolit Makarios hakkında ayrıca bkz. *PLP*, no. 16271.

Pachymeres, 2:337-39. Arsenios, Makarios'un şahitliği hakkında şöyle demektedir: "Τουτέστιν ὥρισα κοινωνῆσαι τοῦς τοῦ σουλτάνου παῖδας· τῆς Ἐκκλησίας με ἐξώθησε· καὶ ταῦτα τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Πισσιδίας ἐγγράφως ὁμολογήσαντος ὡς ἐκεῖνος καὶ ἐβάπτισε τούτους καὶ ἐκοινώνησε" (Autoreianos, Arsenios. *Testamentum*, *PG* içinde, 140:956). Gregoras ayrıca sultanın Hıristiyan kimliğine atıfta bulunmuştur: "σουλτὰν καὶ ἀρχηγὸς ἐγεγόνει τῶν Τούρκων, τότε μὲν ἐν κρυπτῷ διατηρῶν τὰ τῆς εὐσεβείας καιριώτερα, νῦν δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὰς θείας ἀσπαζόμενος εἰκόνας καὶ πάντα ἐς προὔπτον τὰ Χριστιανῶν ἐργαζόμενος ἔθιμα" (Gregoras, 1:94).

Altınordu'ya kaçmasının ardından sultanın ve ailesinin Hıristiyanlıkla bağlantısı sorgulandı; Patrik Arsenios dini hukuka göre kâfirlerle kabul edilemez işler görmekle suçlandı. Arsenios'a karşı davanın Patrik'i yerinden etmek isteyen VIII. Palaiologos tarafından uydurulduğu çok açıktır.[204] Arsenios'un muhaliflerinin ana suçlama olarak paganlarla dini hukuka aykırı iletişimde bulunduğunu ileri sürmeleri ilginçtir (ayrıca Patrik imparatoru anan bir duayı sabah ayininden çıkarmakla da suçlanmıştı). Bizans toplumu dindarlığın gereklerine harfi harfine itaat ediyor ve sıradan bir Bizanslı paganlarla yasadışı teması önemli ve inandırıcı bir suçlama olarak görüyordu. Bu olaya şaşırtıcı bir tepkiyi sultan göstermiş, patrik aleyhine davayı öğrenince Kırım'dan İstanbul'la temas kurarak gerçek bir Hıristiyan olduğunu öne sürmüş, VIII. Palaiologos'tan İstanbul'da unuttuğu anlaşılan ἐγκόλπια'sını [*egkolpia*] göndermesini istemiş ve Hıristiyan kimliğini kanıtlamak için bir parça tuzlu domuz eti yiyebileceğini bildirmişti.[205]

Bu ilginç vakayla bağlantılı olarak kaydedilmesinde fayda vardır ki şayet hanedan çocukları (Makarios'un ısrar ettiği gibi) usulüne göre vaftiz edilmiş olsalardı Müslüman adları yanında doğumlarında Hıristiyan vaftiz adları da almış olurlardı. Ne yazık ki II. İzzeddin Keykâvus'un veya oğulları Gıyâseddin Mesud ve Rükneddin Geyûmers'in Hıristiyan adlarını bilmiyoruz. Ancak Bizans kaynakları sayesinde diğer oğlun –kulağa haşmetli gelen– Konstantin adıyla vaftiz edildiğini biliyoruz (daha fazla bilgi için bkz. 3. Bölüm 6. Kısım, no. 8).

Kilise makamlarının kâfirlerle evliliklere ve imparatorluk sınırları dışında doğan çocukların vaftizlerine ilişkin siyaseti iki sonuca varmamıza imkân tanımaktadır. Birincisi, imparatorluktaki kilise makamları genellikle bu iki önemli konuda uzlaşmayı reddetmiş ve talep halinde inançlararası evliliklerin geçersizliğinde ve yeni gelen

[204] Troitskij, Ivan E. "Арсений и арсениты," *Христианское чтение* içinde (1867), s. 190-221.
Pachymeres, 2:347.9-15.

barbarların tekrar vaftiz edilmesinde ısrarcı olmuşlardır. Önemli bir istisna on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek kilise yazarlarının açık seçik bir tepki vermedikleri imparator hanedanı evlilikleri için yapılmıştı; bu yazarlar için sanki bu tür evlilikler hiç var olmamış gibidir. İkincisi, imparatorluğa yerleşmiş çok sayıda Anadolu Türkü her ne kadar kilise makamları Hıristiyan kimliklerini reddetmiş olsa bile bir anlamda zaten Hıristiyandı. Eski Hagarenlerin evvelki "Hıristiyanlık" deneyimleri kuşkusuz Bizans toplumuna dahil edilmelerini kolaylaştırmaktaydı. Böyle de olsa Bizans makamları Bizanslıların Ortodoksluk inançları konusunda fevkalade titizdi ve kuşkulu hallerde yeniden vaftiz talep etmekteydiler.

İslam, Bizans topraklarında sadece savaş esiri, tüccar ve diplomatlar dahil Müslüman hükümdarların tebaası tarafından serbestçe icra edilebiliyordu. Bizans topraklarındaki camiler onların dini ihtiyaçlarına hizmet ediyordu.[206] On dördüncü yüzyıl sonu ve on beşinci yüzyılda Osmanlıların baskısı altında İstanbul'da kadıların başkanlığında büyük kısmı Osmanlı tebaası olan Müslüman yabancıların ihtiyaçlarını karşılamak için şeriat mahkemeleri kuruldu.[207]

---

[206] İmparatorluk topraklarındaki camiler hakkında bkz. Miles, George C. "The Arab Mosque in Athens," *Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 25 (1956), s. 329-44; Balivet, *Romanie byzantine*, s. 35-36; Reinert, Stephen W. "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations," *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* içinde, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (Washington, DC, 1998), s. 125-50; *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1975), s. 84-85, 350; Constable, Olivia R. *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge, 2003), s. 147-50; Anderson, Glaire D. "Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries CE)," *Medieval Encounters* 15 (2009), s. 86-113. Trabzon'un bir camiye ev sahipliği yapma ihtimali hakkında bkz. Shukurov, Rustam. "The Crypto-Muslims of Anatolia," *Anthropology, Archeology and Heritage in the Balkans and Anatolia or the Life and Times of F.W. Hasluck (1878-1920)* içinde, ed. David Shankland, 3 cilt (İstanbul, 2004-13), 2:135-58.

Selanik ve Konstantinopolis'teki *kadılar* için bkz. Necipoğlu, Nevra. "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century," *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), s. 158-69; a.y. *Byzantium betwe-*

Medeni ve dini mevzuat Bizans imparatoruna tabi olanların yalnızca Ortodoks Hıristiyanlar olabileceğini açık şekilde belirtiyordu. Ülkeye dönen Yunanların ve vatandaşlığa alınan Anadolu Türklerinin vaftizlerinin geçerliliği konusunda çok dikkatli ve taviz vermez bir tutum alınmasının nedeni buydu. Dinlerarası evliliklere tartışmasız bir yasak konması ve geçerli vaftiz hususunda katı davranılması imparatorluk içinde Bizans hukukunun temel ilkelerinin uygulanmasını gözeten ilave vasıtalardı. Aynı zamanda dinlerarası evlilik ve vaftiz konuları istenmeyen barbarların reddedilmesini, istenenlerin ise bünyeye alınmasını hedefleyen güçlü toplumsal düzenleme mekanizmaları olarak kullanılıyordu. Göçmenlerin Bizans toplumuna dahil oluşuna imkân veren spesifik mekanizmalara altıncı bölümde tekrar döneceğiz.

en the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire (Cambridge, 2009), s. 101-04, 138-39, 201-02, 207.

2. Bölüm

Bizans Onomastiği: Yöntem Sorunları

1. Onomastik Veritabanı

Bir önceki bölümde Asya, özellikle de Türk halkları ve ülkelerine ilişkin Bizans etnik adlarını ve yer adlarını tartıştım. Onomastiğe dair analitik bir yaklaşımı işlediğim bir sonraki tartışmam Bizans toplumunda geçerli geniş *onym* silsilesine dayalı olacaktır. Onomastik, özellikle de anlatılar, belgeler ve diğer kaynaklar yeterli bilgi sağlamadığında göreli bir kesinlikle bir bölgenin etnik niteliklerini değerlendirmemizi mümkün kılmaktadır. Öte yandan günümüz Bizans çalışmalarında onomastik incelemelerin örneğin klasik dönem ve ortaçağ çalışmalarıyla karşılaştırıldığında genellikle mütevazı bir yer işgal ettiğini belirtmek gerekir.[1] Onomastik yine de geleneksel kaynaklardaki bazı boşlukları doldurmayı başarabilmiştir. André Guillou ile Thomas Brown tarafından Ravenna konusunda yapılmış ve Bizans İtalyası nüfusunun Latince ve Yunanca adlarını inceleyen çalışmalarına,[2] Alexander Kazhdan ve Nina Garsoïan'ın Ermeniler hakkındaki çalışmalarına ve Angeliki Laiou'nun Makedon köylü

---

[1] Ortaçağ Avrupası hakkında yararlı bir kaynakça bölümüyle birlikte genel bir envanter için bkz. *Personal Names Studies of Medieval Europe: Social Identity and Family Structures*, ed. G. T. Beech, M. Bourin ve P. Chareille (Kalamazoo, MI, 2002). Kadim Yunan antroponimisine hasredilmiş bir çalışma için ayrıca bkz. *Greek Personal Names: Their Value as Evidence*, ed. Simon Hornblower ve Elaine Matthews (Oxford, 2000).

[2] Guillou, André. *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie* (Roma, 1972); Brown, Thomas S. *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy. AD 554-800* (Roma, 1984).

toplumu[3] konusundaki incelemelerine değinebiliriz.[4] Aynı şekilde onomastik, Frankların Mora'daki mevcudiyeti hakkında geniş malzeme sağlamaktadır.[5] Onomastik, en kayda değer katkıyı Bizans ve Geç Bizans Balkan bölgesindeki etnik Slav unsuru çalışmalarına yapmıştır.[6]

Bizans kültür alanındaki Doğu onomastiği konusuna geçmeden önce yöntem yaklaşımıma ilişkin olarak önemli bir parantez açmalıyım. İzleyen tahlilin esas aracını Bizans devletlerine ilişkin olarak on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Bizans ve yabancı kay-

---

[3] Kazhdan, Alexander P. *Армяне в составе господствующего класса Византии в XI-XII вв.* (Erivan, 1975); Garsoïan, Nina G. "Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Âge," *L'anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux. Actes du colloque international* içinde (Roma, 1996), s. 227-39.

Laiou, Angeliki E. "Peasant Names in Fourteenth-Century Macedonia," *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975), s. 71-95; a.y. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study* (Princeton, 1977), özellikle böl. 4, "Names."

Kahane, Henry ve Kahane, Renée. "The Western Impact on Byzantium: The Linguistic Evidence," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), s. 127-53; a.y. "Abendland und Byzanz, Sprache," *Reallexikon der Byzantinistik* içinde, ed. Peter Wirth (Amsterdam, 1968-76), s. 345-640 (Sprache); a.y. *Italienische Ortsnamen in Griechenland* (Atina, 1940); Markl, Otto. *Ortsnamen Griechenlands in fränkischer Zeit* (Graz, Köln ve Böhlau, 1966).

Örneğin bkz. Dujčev, Ivan. "Славянски местни и лични имена във византийските описни книги," *Известия на Института за български език* 8 (1962), s. 197-215; Malingoudis, Phaedon. *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands* (Wiesbaden, 1981); Lefort, Jacques. "Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine," *Castrum* 4 (1992), s. 161-71; a.y. "Anthroponymie et société villageoise (X^{e}-XIVe siècle)," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* içinde, ed. Vassiliki Kravari, Jacques Lefort ve Cécile Morrisson, 2 cilt (Paris, 1991), 2:225-38; Brunet, François. "Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine," *Travaux et mémoires* 9 (1985), s. 235-65; Kravari, Vassiliki. "L'hellénisation des Slaves de Macédoine orientale, au témoignage des anthroponymes," *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* içinde, 2 (Paris, 1998), s. 387-97; Dželebdžić, Dejan. "Словенски антропоними у судским актима Димитрија Хоматина," *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), s. 483-98; Đoković, Zorica. "Проучавање словенске антропонимијске грађе у практицима XII и XIII века," *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), s. 499-516.

naklarda yer alan kişi adları ve daha az ölçüde toponimleri ve mikrotoponimleri oluşturmaktadır. Farklı türlerdeki Yunanca Bizans metinlerinde örneğin, edebi mektuplar, yaşayan dilin kullanıldığı yazın ve resmi belgelerde kişi ve yer adları korunmuştur; daha az ölçüde de olsa Yunanca kaynaklara bazen önemli katkılar getiren diğer dillerde (Batı Avrupa, Slavonik, Doğu dilleri) yazılmış metinler de mevcuttur. Bizans kaynaklı materyal bakımından on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek olan dönemle bundan önceki dönemler arasındaki ana farklılık geleneksel anlatı kaynaklarını oldukça değiştiren kamusal (eklesiyastik/emperyal) ve özel belgelerdeki büyük artıştır. Bu dönemde demografi, ekonomi ve belirli bir ölçüye kadar sosyal tarih araştırmalarına hizmet eden belgeler çok bilgi sağlayıcı hale gelmiştir. Benim çalışmam bakımından, belgesel materyal farklı toplumsal ve mülk sahibi statüye sahip kişilere ve ayrıca başka yerlerde kaydedilmemiş yer adlarına dair eşsiz bilgileri barındırmaktadır. Bu kaynaklardan edinilen veriler aşağı yukarı hassas bir istatistiki tahmin düzeyine izin vermektedir ki erken ve orta dönem Bizans demografisi bakımından çoğu halde bu pek mümkün değildir. Belgesel kaynaklar genellikle zikredilen kişiler ve yerler hakkında az miktarda ayrıntılı bilgi içermekle beraber, onomastik kendi başına bir toplumun etnik özelliklerinin araştırılarak kıyasen yüksek bir hatasızlık düzeyiyle değerlendirilmesi için etkili bir araç sağlamaktadır. Bu kaynaklar Geç Bizans günlerinden kalan ve başka kaynaklarda zikredilmeyen şahıs ve mikrotoponimlerin yüzde yetmişinden fazlasını içermektedir. Ek olarak onomastik bilgisi tarihi metinlerinde, edebi mektuplarda, kenar notlarında ve benzerlerinde de bulunabilir.

Araştırmamın başlangıç aşamasında 1240-1460 dönemine ilişkin olarak uygun kaynaklardan Doğu kökenli antroponimi ve mikrotoponimi verileri çıkardım, bunların etimolojilerini inceledim ve bir bilgisayar veritabanı oluşturdum. Bu veritabanı Balkanlar, Ege ve İyon Denizi adaları, Anadolu'da İznik ve Palaiologos ülkeleri ve ayrıca Pontus'taki Büyük Komnenos topraklarıyla ilişkili Doğulu kişi ve yer adlarını kapsamaktadır. Veritabanı Yunan kaynakların-

da zikredilen yabancıların, Selçuk Sultanlığı, Osmanlılar, Memlûk Sultanlığı, Altınordu, Batı Anadolu beylikleri, İran ve Yakındoğu devletleri gibi Müslüman devletlerin tebaalarının adlarını içermemektedir. Tek odak noktamız Bizans nüfusudur.

Antroponimi bulgularının toplanmasını Palaiologos döneminde yaşamış 28.000'den fazla insanı kaydetmiş olan *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* önemli ölçüde kolaylaştırdı. *PLP*'de kayıtlı şahıs adlarından %14 kadarı Bizans kökenli değildir. Yani bunlar Yunancadan, Yunan Latincesinden veya Kitabı Mukaddes'ten türetilmiş değildir. Birincil kaynakların tekrar incelenmesi *PLP* tarafından gözden kaçırılmış bireylerin ve aile bağlantılarının ortaya çıkarılması dahil *PLP* kayıtlarına ekler ve düzeltmelerin yapılmasını sağladı. Yunanca olmayan kaynaklardan gelen bilgiyi dikkate almayan *PLP*'ye ek olarak veritabanı Bizans topraklarında yaşayan bireyleri zaman zaman zikreden dönemin Farsça, Arapça, Türkçe, Slavonca ve Batı Avrupa kaynaklarından bulguları da içermektedir. Ancak bu eklemeler fazla sayıda değildir. Nihayet *PLP* verileri hem anlatım hem belge olmak üzere Yunan, Latin ve Doğu kaynaklarından 1204'ten 1261'e kadar olan döneme ilişkin antroponimi materyaliyle tamamlanmıştır.

Batı Bizans topraklarıyla ilişkili olarak seçilen kişi adları 350 civarında bulunmakta, veritabanının Pontus kısmı ise 65 ad içermektedir. Veritabanı sadece Doğu türevi oluşu reddedilemez adları dahil etmektedir. Kökeni bilinmeyen ve Yunanca olmayan adlar veritabanının dışında kalmaktadır. Bu teşhis edilemeyen adların şayet Batı Bizans bölgesi kökenlilerse Slavca, Batı Avrupa dilleri, Ermenice, Doğu dilleri veya Arnavutça olmaları mümkündür. Teşhis edilemeyen Pontus kökenli adlar ise Gürcüce ve başka Kafkas kökeninden gelebilir. Bunların dilbilimsel kökenlerinin tahlili gelecekteki bir araştırmanın konusu olabilir ve sonuçları Doğu dilleri adları listemi genişletebilir. Araştırmanın bir sonraki aşaması seçilmiş şahıs ve yer adlarının geleneksel prosopografi yöntemleri kullanılarak tarihi bağlamına yerleştirilmesiydi. Veritabanına her giriş şu bölümlerden oluşan bir prosopografi sorgulamasını temsil etmektedir: (1) Aile

adı veya lakap; (2) Etimolojik yorum; (3) Vaftiz adı; (4) Meslek ve sosyal statü; (5) Yer; (6) Etkin olduğu dönem; (7) Aile bağları; (8) Birincil kaynaklar; (9) İkincil kaynaklar.

2. Veritabanındaki Batı Bizans Toprakları

Batı Bizans topraklarına ilişkin 350 Doğulu adı "Doğulu" mevcudiyetin başlıca alanlarını gösterecek şekilde coğrafya kıstasına göre ayrılabilir. İki ana yığışma alanı Serez'den Üsküp'e ve Kastorya'ya kadar Makedonya ile İstanbul ve Trakya dahil komşu bölgeleridir (69 ad). Coğrafi bakımdan 168 ad Batı Anadolu'dan (28), Karadeniz'in batı ve kuzeybatı kıyıları (19), Limni ve Girit dahil Ege Denizi (22), Mora (14), Kıbrıs (11), Kefalonya (5), Tesalya ve Epir (4) ile Güney İtalya'dan (4) gelmektedir. Bazı adlar araştırmanın mevcut aşamasında coğrafi olarak tanımlanamamıştır veya coğrafi bağlantıları soruya açıktır (39). Bu 350 kişi 1204 ile 1453 arasında Batı Bizans topraklarının tüm bilinen sakinlerinin yaklaşık %1,3'ünü oluşturmaktadır. Daha sonraki etimolojik çalışmaların sonucuna göre bu hesaplamalar gözden geçirilebilir ve tadil edilebilir. Burada betimlenen genel tablo ve bu gruplar arasındaki sayısal oranların değişmesi ise olası değildir.

Geç Bizans dönemi belge materyallerinin parçalı durumundan ötürü kapsamlı demografi incelemeleri ancak belirli bölgeler için yapılabilir. Bu, İznik imparatorluğunun tüm dönemi için geçerlidir. Anadolu manastırlarından İzmir yakınlarındaki Lembiotissa ile Milet yakınlarındaki Latra'da mevcut belgeler nispeten sınırlıdır ve Bizans Anadolu'sunun 1204'ten 1260'lara kadar etnik yapısını çıkartmak için yeterli gelemeyecek kadar küçük bir alanı kapsarlar. Belki de en ilginç inceleme bölgesi olan ve Bizans ile Türk etnik alt katmanları arasında yoğun temasların on dördüncü yüzyılın ilk yarısında meydana geldiği Trakya fazla bir belge sağlamamıştır. Balkanların Karadeniz sahillerindeki ve Anadolu'nun kuzeybatı sahilindeki Bizans mülklerine ilişkin belgelerden geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Ege adalarının demografi bilgisi de aynı şe-

kilde herhangi bir etnik nüfus istatistiği oluşturulamayacak kadar kopuktur.

Bunun bir istisnası Serez bölgesinden Kastorya ve Ohrid'e kadar uzanan, geç dönem Bizans'ın yoğun nüfuslu ve istatistiki yakınlaştırma için yeterli demografi verisini destekleyen Bizans Makedonya'sıdır. Bunun nedeni imparatorluk fermanları, özel bağış beratları, satın alma belgeleri, ihtilaflı araziler konusundaki mahkeme kararları ve arazi sınırlarının çizilmesi dahil başta Athos [Aynaroz] Manastırları olmak üzere manastır belgeleridir. En fazla bilgiyi bol miktarda antroponimi verisi içeren *praktikon* adlı manastır belgesi sağlamaktadır. Bu, manastır mülkleri hakkında mali bilgiler içeren ve araziler üzerindeki köylülerin hanelerini ve vergilerini sıralayan bir envanterdir. Bu tür bir matrah değerlendirmesi Makedonya'da 1300-01, 1316-18, 1320-21, 1338-41 ve arada kalan yıllarda düzensiz şekilde yapılmıştır. Değerlendirmeler on dördüncü yüzyıl ortalarından sonra kesilmiş fakat on beşinci yüzyıl başlangıcında tekrar belirmiştir; bilinen en son *praktikon* 1420 yılına aittir.[7]

Makedonya'daki Doğulu adların çoğunluğu manastır belgelerinde bulunmaktadır. Ancak günümüze gelebilen manastır belgelerinin önemli bir kısıtlılığı mevcuttur; bunlar çoğunlukla manastır mülkleriyle ilgilidir. Belgelerin yalnızca az bir kısmı gerçek mülk sahiplerine ilişkindir.

Birincil kaynakların niteliği kronolojik, demografik ve ülkesel sınırlamaları belirlemektedir. Makedonya nüfusunun aydınlatılması bu belgelerin büyük kısmı on dördüncü yüzyılın ikinci yarısından kaldığından düzensizlikler içerir. Yaşayan bireylerden ancak belirli bir kısmını kapsar ve sadece manastır aidiyetindeki bölgelerle meşgul olurlar. Yerleşim yerlerinin kayda değer bir kısmı ve nüfusları birincil kaynakların kapsamı dışında kalır. Emperyal ve patriyarkal belgeler, muhasebe defterleri, kenar notları ve historiyografi gibi diğer kaynaklar ilave bilgi temin eder ancak ana kaynakların eksik-

[7] Karayannopulos ve Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 2 cilt (Wiesbaden, 1982), 1:105-07; Laiou, *Peasant Society*, s. 9-10. Athos belgeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. 4. Bölüm.

liklerini düzeltmezler. Ayrıca mevcut kaynaklar nadiren tüccarların faaliyetlerini yansıtmaktadır. Ticareti doğrudan ilgilendiren muhasebe defterleri bize ancak birkaç tüccarın adını sağlar ve veritabanında Doğulu adların düşük oranda yer almasının nedeni de budur.

Makedonya'ya ilişkin ve *PLP*'de kayıtlı kabaca 10.000 ad arasından etimolojik çözümlemeyle ben bu bölgenin toplam adlarının yaklaşık %1,5 oranına denk gelen 135 Doğulu adı seçtim. Bu kaynaklar bazen kan bağı olan akrabalar (anne-baba, amcalar, dayılar, kardeşler, çocuklar, torunlar) hakkında bilgi içermektedir. Bu ilave bilgilerle toplanan birey adlarının toplam sayısı 198'e çıkmaktadır. Makedonya antroponimik materyallerinin önemi, bu 135 adın Batı Bizans bölgesi toplam Doğulu adlarının (350 ad) üçte birinden fazlasını (%39) oluşturmasıdır. Bu oran Bizans dünyasının diğer bölgelerine kıyasla Makedonya'da ayrıntılı demografik bilgiye sahip olduğumuzu onaylamaktadır.

3. Bizans Pontus'u

Pontus'un 1204-1461 dönemine ait Doğu kökenli antroponimik ve toponimik bilgileri başlıca olarak Yunanca şahsi akitler, ana bilgi kaynağını Matsuka/Maçka'daki Vazelon Manastırına ait akitlerin imparatorluk altın mühürlü kamu belgeleri, bazı yazıtlar, farklı türlerden Pontus fikir adamlarının metinleri ve son olarak Doğulu ve Latin kaynaklarında bulunur.[8] Bu kaynaklar Batı Bizans materyaline

[8] *AVaz*; Vazelon akitleri için bkz. Bryer, Anthony A. M. ve Lowry, Heath. "Introduction," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, ed. Anthony A. M. Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington, DC, 1986), s. 5-6 ve n. 13 ve 15; Dölger, Franz. "Zu den Urkunden des Vazelonsklosters bei Trapezunt," *Byzantinische Zeitschrift* 29 (1929/30), s. 329-44; Shukurov, Rustam. "The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective," *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204* içinde, ed. Judith Herrin ve Guillaume Saint-Guillain (Aldershot, 2011), s. 168-69. Diğer belgesel kaynaklar için bkz. Lampros, Spyridon. "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον Αλεξίου του Μεγάλου Κομνηνού αυτοκράτορος Τραπεζούντος," *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), s. 187-98 (III. Aleksios'un *khrysoboullos*'u); Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Viyana, 1825-95), 5:276-81 (III. Aleksios'un *khryso-*

benzer şekilde kısıtlıdır; Trabzon İmparatorluğu topraklarını bölük pörçük bir şekilde kapsarlar ve Bizans Pontus'u tarihinin farklı dönemlerine eşit olmayan bir ışık tutarlar. Trabzon İmparatorluğunun en kalabalık nüfuslu alanlarını, yani Matsuka [Maçka], Palaiomatzuka [Hamsiköy], Trikomia [Akçaabat], Sourmaina [Sürmene], Rhizaion [Rize] ve Trabzon büyük şehri *banda*'sını az çok özenle kapsar. En zengin antroponimik veri Matsuka ve Palaiomatzuka bölgesine aittir. Trikomia (Matsuka'nın kuzeybatısı) ile Gemora ve Rhizaion'a (Matsuka'nın kuzeydoğusu) dair demografi bilgisi tam değildir.

Pontus'la ilişkili tanımlanmamış Yunanca olmayan adların sayısı nadir istisnalarla genel Bizans rakamlarını önemli ölçüde aşmaktadır. Tanımlanmamış adların toplam sayısının toplam ad sayısının %40'ından biraz daha fazla olduğu değerlendirilmektedir. Bu da genel anlamda Antony Bryer'in rakamlarına uymaktadır ki o da sırf Vazelon akitlerini incelemesine dayandırdığı çalışmasında tanımlanmış standart Yunanca adları %47,3 oranında bulmuştur. Tanımlanmamış adların büyük bir kısmı kesinlikle Yunanca olmayan kökendendir.[9] Bu rakamları izlersek Pontus nüfusunun Batı Bizans topraklarına göre daha önemli bir oranının Yunan kökenli olmadığı tahmin edilebilir.

Pontus Yunan kaynaklarında muhafaza edilen 1600 isimden 93 kişiyi kapsayan Doğu kökenli 65 ad seçilmiştir. Dolayısıyla Doğulu göçmenlerin veya soyundan gelenlerin ortalama oranı yaklaşık %5,8, yani Batı Bizans topraklarına göre dört kat daha fazla olmaktadır. Bu adlar Trabzon İmparatorluğunda yaşamış ve mülk sahibi olmuş kişilere aittir. Batı Bizans materyalinin aksine Pontus antroponimisinin etimolojik incelemesi yerel Yunanca lehçenin özel yönlerine veya dönemin Gürcüce ve Yakındoğu onomastik bilgisine özel dikkat gösterilmesini gerektirmektedir.

---

boullos'u); Laurent, Vitalien. "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II," *Αρχείον Πόντου* 18 (1953), s. 241-78 (IV. Aleksios, IV. Ioannes ve David'in *khrysoboullos*'ları).

Bryer, Anthony A. M. "Rural Society in Matzuka," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, s. 79-80.

Pontus antroponimisinin bir başka yönü daha onu Batı Bizans modellerinden ayırmaktadır. Pontus'ta Ermeniler ve Gürcü Hıristiyanlar Trabzon bölümünde göreceğimiz gibi Arapça, Farsça, Türkçe veya Moğolca adlar edinebilmekteydi. Gürcü Hıristiyanlar tarafından Arapça adların benimsendiğini J.-Cl. Cheynet onuncu ve on birinci yüzyıllarda Bizans Arapları üzerine yaptığı incelemesinde kaydetmiştir.[10] Batı Bizans antroponimisinde böyle bir kullanıma dair bulgu mevcut değildir.

Pontus onomastiği esasen bölgenin etnik tarihinin yeniden oluşturulmasında bir kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Bryer, Zhordania ve bu çalışmanın yazarı bir ölçüye kadar Gürcüce onomastiği incelemiştir.[11] Pontus'un Latince antroponimisinin ve Ermenice kişi isimlerinin tahlilinde ilk adımlar atılmıştır.[12] Zachariadou'nun incelemesi de bazı Kuman şahıs adlarını tartışmıştır.[13] Yine de Pontus onomastiğinin incelemesi genel olarak hâlâ ilk aşama-

---

[10] Cheynet, Jean-Claude. "L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles," a.y. *La société byzantine. L'apport des sceaux* içinde (Paris, 2008), 2:628-29.

Bryer, "Rural Society," s. 79-80; a.y. "Some Notes on the Laz and Tzan (I)," *Bedi Kartlisa*, 21-22 [50-51] (1966), s. 190-91; a.y. "Some Notes on the Laz and Tzan (II)," *Bedi Kartlisa*, 23-24 [52-53] (1967), s. 161-68; Zhordania, Erekle. "Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв. Часть I: Лазы," *Byzantinoslavica* 57 (1996), s. 125-39; a.y. "Этнический состав населения и некоторые вопросы топонимики Понта в XIII-XV вв. Часть II: чаны," *Byzantinoslavica* 60 (1999), s. 71-86; a.y. "Картвельское население Понта в XIII-XV вв.," Doktora tezi (Moskova, 2002); Shukurov, "The Oriental Margins," s. 173-75.

Shukurov, Rustam. "Латиняне в сельской Мацуке (13-15 вв.)," *Mare et litora: Essays Presented to Sergej Karpov for his 60th Birthday* içinde, s. 627-42; a.y. "The Oriental Margins," s. 177-78 n. 154.

Zachariadou, Elizabeth. "Noms coumans à Trébizonde," *Revue des études byzantines* 53 (1995), s. 285-88; Shukurov, Rustam. "Тюрки на православном Понте в XIII-XV вв.: начальный этап тюркизации?" *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 1 (Moskova, 1995), s. 68-103; a.y. "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond," *Acts, 18th International Byzantine Congress, Selected Papers: Main and Communications, Moscow, 1991* içinde, ed. I. Ševčenko ve G. Litavrin, cilt 2: *History, Archaeology, Religion and Theology* (Shepherdstown, WV, 1996), s. 75-81; a.y. "The Byzantine Turks of the Pontos," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 6 (1999), s. 7-47.

sındadır ve Batı Bizans dünyasından benzer materyal konusundaki araştırmalara göre çok geri düzeydedir. Böyle de olsa Pontus bölgesi bakımından özellikle anlatıların ve diğer kaynakların yokluğunda veya yetersizliği yüzünden bölgenin etnik haritasının oluşturulmasında onomastik en bilgi sağlayıcı ve güvenilir kaynaktır.

4. Bizans Ad Verme Modelleri

Antroponimik veritabanı üç tür ad içermektedir: vaftiz adı, ikinci ad veya lakap; baba veya annenin aile adından veya her ikisinden türetilmiş basit veya bileşik bir patronim olabilen soyadı. Birçok halde lakabı patronimden ayırmak mümkün değildir. Bizans köylüleri ve orta sınıfları kendilerini çoğunlukla vaftiz adları ve genel bir kural olarak coğrafi ve etnik kökenlerini[14] mesleklerini, şahsiyetlerini veya görünüşlerini işaret eden lakaplarıyla tanımlarlardı.[15] Vatandaşlığa alınmış yabancıların durumunda lakap olarak vaftiz adına eşlik eden "Bizans öncesi" eski ad benimsenirdi. Bu tür soyadları bazen şahsın adının vazgeçilmez bir unsuru haline gelir. Alt ve orta sınıflardan kişiler bazen aile bağlarıyla teşhis edilebilir ("oğlu," "birinin damadı," "birinin babası," "birinin eşi" gibi). Alt sınıflardan bireyler genellikle vaftiz adları olan tek bir ad (mononim) edinirlerdi.

Bizanslılar çocuklarına ilk adlarını verirken her zaman kilise takvimini veya eski gelenekleri izlemezlerdi; Bizans şahıs adları listeleri benzeri olmayan kadın ve erkek ilk adları ve ikinci adlarla doludur. Ad oluşturulmasının katı kalıpları mevcut değildi. Kaynaklarda kaydedildiği üzere bir şahıs adı yukarıdaki unsurların birinden veya tümünden müteşekkil olabilirdi. Çoğu hallerde lakap tek bir kuşakta varlığını korur ve kişinin soyundan gelenlere geçmezdi. Ayrıca aynı ataya sahip yakın akrabalar (öz erkek ve kız kardeşler gibi) farklı lakaplara ve patronim adlara sahip olabilirlerdi. Bizanslılar günümüz Avrupa'sının verdiği anlamda "soyadlarına" sahip olmadıkları için "soyadı" teriminin kullanımında dikkatli davranılmalıdır.

---

[14] Antroponimilerdeki coğrafi göstergeler için ayrıca bkz. 5. Bölüm. Daha detaylı bir inceleme için bkz. Laiou, *Peasant Society*, s. 108.

Bir kişinin lakabı soyundan gelenlere nadiren geçerdi. Örneğin 1425-30 yıllarında Limni'de Χατζίλαλα'nın [*Khatzilala*] Γεώργιος [*Geōrgios*] adlı bir oğlu vardı. Γεώργιος manastır belgelerinde "oğlu" şeklindeki bilinen tanımlamaya uyan ὁ υἱὸς τοῦ Χατζίλαλα olarak anılmıştır.[16] Ancak aynı kişi başka bir yerde babasının adını kendi ikinci adı haline getiren Γεωργίῳ [*Geōrgiōi*] τῷ Χατζίλαλα [*toi Khatzilala*] adıyla anılmıştır.[17]

Aristokratlar ve önde gelen aileler (askeri ve mülki memurlar, seçkin düşünürler) görkemli bir atayı öne çıkaran bir ad veya ad silsilesi kullanmıştır. Kişi baba veya annesinden ya da çoğu zaman da her ikisinden gelen aile adlarını kullanabiliyor, bir koca kendisinden daha soylu karısının patronim adını alabiliyordu; Εἰρήνη Δούκαινα [*Eirēnē Doukaina*] (*PLP*, no. 17216) ile evliliğinden ötürü Dukas patronimik adını alan Ἰωάννης Μασγιδᾶς Δούκας [*Iōannēs Masgidas Doukas*] (*PLP*, no. 17222) adlı kişinin durumu böyleydi. Kardeşlerin farklı patronimik adları veya ad dizileri olabilirdi. Κωνσταντῖνος Μασγιδᾶς [*Kōnstantinos Masgidas*] (*PLP*, no. 17223) adlı kişinin çocukları annelerinin patronim adını tercih etmişlerdi: Εἰρήνη Σφράτζαινα [*Eirēnē Sphratzaina*] ve Ἰωάννης Σφρατζῆς [*Iōannēs Sphratzēs*] (*PLP*, no. 27284-85). Asil bir kişinin şu veya bu adı tercih edişinin keyfi olup olmadığı veya ad alınmasında belirli bir düzenin gözetilip gözetilmediği belirsizdir.[18] On üçüncü yüzyıldan on beşinci

[16] *Actes de Dionysiou*, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1968), no. 21.27 ve 25.96-97. *Actes de Dionysiou*, no. 21.15 ve 25.90.

Aristokrat adlara ilişkin olarak bkz. Kazhdan, Alexander P. "Об аристократизации византийского общества VIII-XII вв.," *Зборник радова Византолошког института* 11 (1968), s. 47-53; Kazhdan, Alexander P. ve Ronchey, Silvia. *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo* (Palermo, 1999), s. 156-58, 383-91; Patlagean, Évelyne. "Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles," *The Byzantine Aristocracy (XI to XIII Centuries)* içinde, ed. Michael Angold (Oxford, 1984), s. 23-41; Cheynet, Jean-Claude. "Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (X^{e}-XIIe siècles)," *Studies in Byzantine Sigillography* içinde, ed. Nicolas Oikonomides (Washington, DC, 1987), s. 57-66; a.y. "L'anthroponymie aristocratique à Byzance," *L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux* içinde, ed. M. Bourin, J.-M. Martin ve F. Menant (Roma, 1996), s. 267-94.

yüzyıla dek Palaiologoi ve Büyük Komnenoi gibi emperyal hanelerin aldığı adların yapısı muhtemelen ideolojik ve törensel sebeplerle hane adları kuşaklar boyu devam ettiğinden Avrupa kalıplarına en yakın olanlarıdır.

Her durumda patronim kullanımı kendi başına bile yüksek bir toplumsal statünün veya asil bir soydan gelişin bir işaretiydi. Antroponimi tahlili bağlamında soyluluk bir yandan yüksek düzeyli askeri ve mülki devlet görevlilerinin diğer yandan da kuşaklar boyunca varlığını korumuş ailelerin soylu mensuplarının aile adları anlamına gelmektedir.

5. Bir Dilbilim Sorunu

Antroponimik veritabanındaki Türkler Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca adlara sahip olabilmektedir. Arapça ve Farsça adlar nispeten kolay tanınabilirken Türkçe ve Moğolca adlar bölge Türklerinin etnik-dilsel tarihlerinin belirsizliği nedeniyle ortaya güçlükler çıkartmaktadır. Veritabanındaki adların kayda değer miktarı alt-orta kesim Türklere ait olmakta ve bu da daha çok üst sınıfların yaşamlarını yansıtan dönemin Bizans'a ve Doğuya ait metinsel kaynaklarında bu adlar için benzerler aranmasını karmaşıklaştırmaktadır. On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Anadolu ve Kuzey Karadeniz bölgesindeki Türki şahıs adları hâlâ eski pagan Türki kalıplardan standart Müslüman kalıplarına geçiş sürecindeydi. Ayrıca belirtilen antroponomik İslamlaşma standart Müslüman ve Fars adlarının on birinci yüzyıldan beri kullanımda olduğu Anadolu'ya kıyasla Kuzey Kuman ve Moğol bölgeleri daha az İslamlaştığı, Farsçalaştığı ve Arapçalaştığı için bu iki başlıca tarihi alanda farklı hızlarda ilerlemiştir. Öte yandan Anadolu'da bile şahıs adlarının İslamileşmesi önce üst sınıfları kapsamıştır. On üçüncü yüzyılda Vladimir Gordlevsky tarafından kaydedildiği gibi Selçuklu üst sınıfları gayet karmaşık bir kalıp kullanmaktaydı. İlk Müslüman adlara çoğunlukla bir pagan soyadı, takma ad veya boy adı eşlik etmekteydi: Fahreddîn Doğmuş, Mübârizzeddîn Kara Arslan, Seyfeddîn Salur, Şemseddîn Oğuz gi-

bi.[19] Pagan geçmişin kalıntıları göçerler ve alt sınıf yerleşik Türkler arasında daha etkiliydi; dolayısıyla İslam öncesi adlara bağlılık herhalde bu kesimlerde daha fazla devamlılık gösteriyordu. Dönemin kaynakları bu Türkçe rustik ve antroponomik *nomenklatura*'yı nadiren ve tesadüfen yansıtmıştır. Anadolu Türklerine özgü antroponominin İslamlaşma süreci en azından on yedinci yüzyıla dek sürmüştür. Erken Osmanlı defterlerinde çok sayıda bulunan çifte adlar on yedinci yüzyıl itibariyle kayıtlardan neredeyse kaybolmuştur. Örneğin 1695-1731 yılına ait Trabzon *liva*sına ilişkin Osmanlı *cebe defteri* çifte Türk-Müslüman adlarını nadiren zikretmiştir.[20] Anadolu'nun Türk göçer nüfusu arasında İslami adlar yerel Türkçe adların yerini sadece on sekizinci yüzyılda daimi şekilde almıştır.

Kuzey Karadeniz'in Türki ve Moğol bölgelerinde on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek yerli Türkçe ve Türki-Moğolca adlar hâkimdir. İslam bölgenin halkı arasında Özbek Han (1313-41) idaresi kadar geç bir dönemde yayılmaya başlamış ve İslamlaşma süreci onun hükümdarlığının ardından yüzyıllarca devam etmiştir.[21] Bu durum yerli Türkçe antroponomik *nomenklatura*'nın bir ölçüde korunmasına yol açmıştır. Kuman ve daha sonra on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Moğol antropomisine dair bilgimiz kopuk ve sistemsizdir. Bazı Türkçe adlar özellikle de "İskit" bölgelerine ilişkin olanlar Bizans kaynaklarında varlığını korumuş olmakla beraber bunların o dönemlerden kalan yazılı metinlerde emsali mevcut değildir ve eldeki Doğu kaynaklarında benzerleri görülmez.

---

[19] Gordlevsky, Vladimir. *Государство Сельджукидов Малой Азии* (Moskova ve Leningrad, 1941), s. 55-56.
Velkov, Asparukh ve Shengelia, Nodar (ed.), *Османские документальные источники о Грузии и Закавказье (XVII-XVIII вв.)* (Tiflis, 1989), s. 536-845. Yaklaşık 1500 girdisi bulunan *cebe defteri* yirmi kadar çifte ad içermektedir: Karâ Mustafâ (s. 548), Yûnus veled-i Karâ Hân (s. 652), Muhammed veled-i Aybek (s. 678), Evliya veled-i Arslân (s. 692), Osmân veled-i Hüdâverdî (s. 716), İsmâil veled-i Timurtaş (s. 720) ve diğerleri.
Bkz. DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994).

Dilbilimsel nitelikte bir başka ciddi güçlük de Kuzey Karadeniz bölgesi ve Anadolu'daki Türkçe lehçelerin kökenlerini ve kendine özgü yerel yanlarını ancak tahmin etme durumunda kalmamızdır. Türk göçerleri Balkanları ve Bizans Anadolu'sunu on birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar dalgalar halinde sarmıştır; Oğuz ve Kıpçak boyları bu istilalara ve yıkıcı akınlara katılmıştır. On üçüncü yüzyılda çeşitli boylardan ve dillerden binlerce Türk Orta Asya ve Kuzey İran'dan Moğol baskısı sonucu çıkmak zorunda kalmıştır. Göçer ve yerleşik Türkler on beşinci yüzyıla kadar Anadolu ve Balkanlardan geçişlerini sürdürmüştür. Osmanlı iktidarı on dördüncü yüzyıldan itibaren hem göçer hem de yerleşik grupların Osmanlı padişahlığı sınırları içinde zorla iskân edilmesi siyasetini gütmüştür.[22] Balkanların, Batı Anadolu'nun ve Pontus'un etnik kalıplarındaki bu kalıcı değişim yaygın Türkçe dilsel alt katmanların teşhisini engellemektedir. Zorunlu iskân siyaseti yüzünden dönemin Türkçe lehçelerinin dağılımının geçmişe dönük bir çözümlenmesine güvenilmesi her zaman mümkün değildir. Dönemin kaynakları zamanın konuşulan halk lehçelerinden çok az izi muhafaza etmektedir.

On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki Türkçe antroponomik *nomenklatura* hakkında çok az şey biliyoruz. Bizans kaynaklarında korunmuş Türkçe adların eldeki ortaçağ kaynaklarında herhangi bir benzeri mevcut değildir. Balkan ve Anadolu Türklerinin etnik dilbilimsel tarihinin yazılmasında gereğince incelenmiş Bizans kaynakları yardımcı olabilmektedir. Ancak Geç Bizans Dönemi metinlerinde özel adların imlasının malum değişkenliği Doğulu kişi ve yer adlarının etimolojik incelemesinde ek güçlükleri ortaya çıkarmaktadır.[23]

Adların Orta Yunancadaki sözcüksel Şarki unsurların genel dönüştürme kurallarına dayanan seçiminde Balkanlar ve Anado-

---

[22] Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54), s. 209-37.
Trapp, Erich. "Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), s. 181-201.

lu'daki çağdaş Türk lehçelerine ilişkin mevcut veriler dikkate alınır. Muğlaklıklara rağmen bu Türk lehçeleri çoğu zaman bölgenin etnik ve dilsel geçmişinin günümüze kalan tek şahitleridirler. Seçilen Şarki adlar, dönemin ve bölgenin Yunanca sözcük dağarcığına dahil olduklarını doğrulayabilmek için, Orta ve Çağdaş Yunanca sözlükleri vasıtasıyla denetlenmiştir. Orta-Çağdaş Yunanca ve bölgesel lehçelerden ödünç alınmış olmaları kendi başına ek bir onayı temsil etmektedir. Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca sözcüklerin Orta Yunancaya dahil edilmesindeki etmenler şöyledir:[24]

1. Her zaman olmasa da genellikle özgün vurgu korunmaktadır. Arapça kökenli sözcükler Yunan diline Arapça asıllarında uzun veya kısa olduklarına bakılmaksızın vurgunun son heceye yapıldığı Farsçalaşmış veya Türkçeleşmiş fonetik biçimleriyle girmişlerdir.
2. Doğulu kökün ardından Yunanca bir kök veya ek gelmesi halinde özgün vurgu Yunan dilinin kuralları uyarınca taşınmaktadır. Şarki sözcüklerin çoğunluğu birinci şahıs çekiminin ekini edinmekte, küçük bir oranı da ikinci şahıs çekimine ait olmaktadır. Kök bir sesliyle sona ererse, son ses ilk şahıs çekim eki tarafından yutulmaktadır *-ας, -ης-* ve özgün kökün vurgulanan hecesi çoğu durumda ekle birleşerek uzatma vurgusu edinmektedir.
3. Bazı adlar Yunanca ek almamakta ve bu durumda Orta Yunancada yabancı kelime edinimlerinde yaygın olduğu üzere çekilmemektedir;[25] bu adlardan bazılarının yalın halde çekim ekleri vardır -α ve-η.

---

[24] Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983), 2:29-36; Hartmann, Richard. "Zur Wiedergabe türkischer Namen und Wörter in den byzantinischen Quellen," *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst* 6 (1952), s. 6; Georgiadis, Pavlos. "Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen," tez (Münih, 1974).
Schweyzer, Eduard. *Griechische Grammatik auf der Grundlage von K. Burgmanns Griechischer Grammatik* 1 (Münih, 1939), s. 585 (IV, 29).

Yukarıdaki kurallar sadece şahıs ve yer adları bakımından değil sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde de tartışılacağı üzere Doğu dillerinden ödünç alınan diğer sözcükler için de geçerlidir.

6. Kuşak Sorunu

Bizans'a ait antroponimik materyalin yorumlanmasında başka bir metodolojik sorun daha vardır. Çoğu zaman adın hangi göçmen kuşağına ait olduğunun bilinmesi zordur. Aristokratik patronimlerde ailenin İskit veya İranlı olabilecek kurucularının soyları kuşaklar boyunca bunları kullanmayı sürdürmüşlerdi. Özellikle de Bizans'a özgü asimilasyon mekanizmalarının yetkinliğini dikkate alırsak birinci, ikinci ve daha sonraki kuşaklar arasındaki kültür farklılıkları çok önemliydi. Yeni gelenlerin Bizans toplumuna girişinden ancak ilk kuşak göçmenleri bağlamında bahsedebiliriz. İkinci ve daha sonraki kuşak göçmenlerin durumunda ise kimi sebeplerden ötürü Yunanca olmayan bir lakap veya patronim kullanan sıradan Bizanslılarla meşgul olmaktayız. Bir kişinin hangi kuşağa ait olduğunu ancak kaynakların kesin bir bulgu sağlaması halinde güvenli bir şekilde tespit edebiliriz. Bu tür bulgulara belgesel kaynaklarda nadiren, anlatısal metinlerde ise sıkça rastlanır. Kaynaklarda anılan ve aristokratların aksine patronim adları bulunmayan alt sınıflar Doğulu ad sahipleri kural olarak birinci kuşak ve daha da az ölçüde ikinci kuşak göçmenlerdi. Örneğin Ohrid'li Başpiskopos Demetrios Homatenos'un halktan kişilere dair bir kararı alt sınıftan bir kişinin kullandığı Doğulu lakap ile ilk kuşak göçmenlere dahil olması arasındaki doğrudan bağlantıya işaret etmektedir. Miras hakkına dair bir senette (*y.* 1219-20) şikâyet sahibi ve Béroia [Véria-Karaferye] sakini bir kişi şu dikkat çekici tanıklıkta bulunmuştur: "Benim Maria adlı bir kız kardeşim vardı. Henüz kızken ortak babamız onu Türk doğumlu Sefas lakaplı Theodoros ile evlendirdi."[26] Buradaki

[26] Chomatenos, Demetrios. *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, ed. Günter Prinzing (Berlin, 2002), s. 235.13-15 (no. 67): "Ἀδελφὴν εἶχον καλουμένην Μαρίαν. Ταύτην ὁ κοινὸς πατὴρ ἡμῶν παρθένον οὖσαν ἀνδρὶ συνήρμοσε κατὰ γαμικὴν ἀκολουθίαν τῷ τουρκογενεῖ Θεοδώρῳ τῷ ἐπονομαζομένῳ Σαφᾶ." Bel-

Θεόδωρος [*Theodōros*] topluma yeni kabul edilmiş Türkün vaftiz adı, Σαφᾶς [*Saphas*] eski Müslüman adıydı (Sefâ). Theodoros ilk kuşak göçmendi ve okuyanların belgeden daha sonra keşfedeceği gibi askerdi. Bu da alt ve orta sınıf bireylerin sahibi olduğu ve yapısal açıdan buna benzeyen adların vatandaşlığa yeni alınmış kişilere ait olduğu yönündeki inancımı desteklemektedir. Onların Doğulu lakapları eski Müslüman veya pagan adlarından türetilmişti. İkinci kuşak göçmenler de bazen Yunanca olmayan lakaplara sahip olabiliyordu.

Aynı ikinci adı taşıyan bireyler aynı aileye ait olabilseler bile, birçok durumda aralarındaki akrabalığın derecesi çok ihtiyatla belirlenebilir. Akrabalık derecesi kaynaklarda açık seçik kaydedilmemişse, aralarındaki akrabalık bağının niteliği hakkında kabaca bir fikir verebilecek özel bir şema vardır. Bilinen adlar Bizanslıların erken evlenme yaşları göz önüne alınarak tek bir kuşağın yaklaşık yirmi yıllık döneme eşit olduğu bir *kuşak skalasına* yerleştirilir. Bizans mevzuatına göre evlenme yaşı erkekler için 14, kadınlar için 12 idi.[27] Laiou on dördüncü yüzyılın ilk yarısında Selanik *thema*'sındaki köylü erkeklerin ortalama evlilik yaşlarının 20 olduğunu göstermiştir.[28] Üst sınıflarda ortalama evlilik yaşı muhtemelen daha düşüktü. Benim kuşak skalamda doğum yılı bilinmemekteyse kuşak bir bireyin kaynaklarda belirtildiği en erken tarihte başlamaktadır. Bu yöntem aynı patronimiye sahip ancak farklı bir zamanda yaşayan bireyler arasındaki olası akrabalık derecesi hakkında fikir edinmemize imkân tanımaktadır.

7. Antroponimik Verilerin Güvenilirliği

Veritabanında kayıtlı, Asya'dan yeni gelen kişilerin çoğunluğu ilk kuşak göçmenlerdi. Doğulu soyadlarını artık kullanmayan ikinci kuşak, yerli halktan ayırt edilemez duruma gelmekte, baba adları-

genin tarihi için editörün açıklamalarına bakınız: *a.g.e.*, s. 150.

Laiou, Angeliki E. *Marriage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* (Paris, 1992), s. 16.

Laiou, *Peasant Society*, s. 272-73.

nın bize verebileceği köken işaretlerini yitirmekteydiler. Müteakip kuşaklarda Asyalı soyağaçlarına atıfları sadece topluma yeni kabul edilmiş soylu aileler korumuştur.

Göçmenler Hıristiyanlığı kabul ettiklerinde Müslüman veya pagan adlarını Hıristiyan adlarıyla değiştirmek zorundaydı. Alt tabakalardan gelen bir birey eski yabancı adını lakap olarak korumadığı takdirde Asyalı köklerini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Dolayısıyla bazı saf Bizans adları belki de adları vasıtasıyla Yunan Hıristiyan çoğunluğuna asimile olmuş Asyalı göçmenlerin adlarını (ve diğer kökenlerden başka adları da) gizlemekteydi. Bu durumda lakapları şahsi kimliklerinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldiği için, özgün yabancı adlarını yansıtan takma adlarını korumuş alt tabakalardan Asyalı göçmenlerin kimliğini saptayabiliriz yalnızca. Adlarını tamamen standart Hıristiyan adlarıyla (Yunan veya Slavik) değiştirenler ayrıca yabancı lakaplarını yitirmiş ikinci kuşak Asyalılar "saklı kimlik" sahibi kişiler olmuşlardır. Düzmece ve saklı kimlik sorunu Ballard, Laiou ve Jacoby tarafından Balkan nüfusuna ilişkin incelemelerinde ortaya konulmuştur.[29] Yabancı göçmenler tarafından alınan Hıristiyan ve Yunan adları sahiplerinin etnik kimliğini araştırmacıdan saklamaktadır. David Jacoby bu yüzden onomastiği "hain bir araç" olarak adlandırmaktadır.[30] Bu gözlem Doğulu göçmenler için de doğrudur. Örneğin Bizanslı komutan ve II. Theodoros Laskaris'in sırdaşı Κλεόπας [*Kleopas*] anlatılarda İskit olarak (Σκύθης Κλεόπας: *Skythes Kleopas*)[31] nitelenmektedir! Bu doğrudan

---

[29] Balard, Michel. *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 cilt (Roma, 1978), 2:797; Laiou, Angeliki E. "In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century," *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos* içinde, ed. Speros Vryonis (Malibu, 1985), s. 145; Jacoby, David. "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, y. 1150-y. 1450," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 86-87, 130.

[30] Jacoby, "Foreigners and the Urban Economy," s. 86.

PLP, no. 11787; Laskaris, Theodore. *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. Nicola Festa (Floransa, 1898), no. 259.28; Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg ve Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:293.12.

bilgiye erişmemiş olsaydık onun Kuman kimliğinin saptanması mümkün olmazdı.

Bu tür gizli kimlik sahibi kişilerin bazen fark edilmesi mümkündür. Örneğin lakabı Müslüman Anadolulu kimliğine işaret etmesi olası Γεώργιος Ἀγαρηνός [*Geōrgios Agarēnos*], Γεώργιος Μαυροϊωάννης [*Georgiōs Mauroioannēs*] adlı bir kuzene sahipti. Μαυροϊωάννης [*Mauroioannēs*] yani Kara Yannis takma adının semantik bilgisi Ἀγαρηνός [*Agarēnos*] adlı kuzeniyle bağlantılı olarak alındığında Γεώργιος Μαυροϊωάννης [*Georgiōs Mauroioannēs*] adlı bu kişinin "İranlı" soyundan olabileceğini akla getirmektedir.[32] Bir diğer örnek: Κομάνα [*Komana*] adlı bir kişi papaz Manuel ve İrini'nin kızıydı ve 1317-21 yılları arasında Strimon [Karasu] nehri civarındaki Melitziani'de yaşamıştır.[33] Kızlarına "Kumana" adını verdiklerinden Κομάνα'nın ebeveynlerinin etnik kökeni metinde açık seçik belirtilmemiş olsa da annesi veya babasının veyahut her ikisinin de Kuman kökenli olması mümkündür. Bu tür benzer bir durumda (y. 1300) Kuman (Кумань) adlı bir kişi Dönme Ioannes'in (Апостать) oğluydu ve Theodoros ve Demetrios adlı iki erkek kardeşi vardı.[34] Açıktır ki babanın "Dönme" lakabı oğlunun Kuman adıyla bir araya geldiğinde Türk "İskit" kökenine ve hayatındaki önemli bir vakaya ilişkin açık bilgi vermektedir; bu lakabından yola çıkarak Dönme Ioannes'in muhtemelen Hıristiyanlık, İslam veya paganlıktan ihtida ettiği (ve sonra tekrar kabul ettiği) söylenebilir. Theodoros ve Demetrios adlı iki oğlu şayet babalarının takma adı Dönme'yi almamış olsalardı babalarının olası Kuman kökenini hiçbir şekilde yansıtmayacaklardı. Benzeri bir örnekte *paroikos* Γεώργιος Καζάνης [*Geōrgios Kazanēs*] (1262) Maria, Kale ve İrini adlı üç kız çocuğuna sahipti.[35] Καζάνης [*Kazanēs*] lakabı Georgi-

[32] Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:76-77 (no. XXIV); Ἀγαρηνός adının etimolojisi için bkz. 9. Bölüm.
PLP, no. 11997. Benzeri vakalar için bkz. *PLP*, no. 12004-05, 12007, 12011, 24860, 24863, 29190, 93832; Mošin, Vladimir. "Акти из светогорских архива," *Споменик Српске Краљевске Академје* 91 (1939), s. 207.139, 210.333.

[34] Mošin, "Акти," s. 206.30-35
PLP, no. 93676. Benzeri bir örnek için bkz. *PLP*, no. 24864.

os'un ilk kuşak Türk göçmeni olduğunu göstermektedir. Ancak kızları evlendiklerinde herhalde babalarının adlarını taşımamış ve bu yüzden "saklı" kimlik sahibi kişiler olmuşlardı.

Bu sınırlamalar bizi yalnızca az sayıda Türk göçmenin Türkçe takma isimlerini koruduğunu, ekseriyetin Hıristiyan, Yunan veya Slav isimler alarak "gizlendiğini" öne sürmeye sevk etmektedir. Dolayısıyla Bizans topraklarındaki Asyalı göçmenlerin gerçek sayısının bu çalışmada verilen rakamlardan çok daha fazla olması yüksek bir olasılıktır. Bu anlamda benim veritabanım sadece buzdağının tepesini yansıtmaktadır. İlk bakışta Doğulu adların mütevazı gibi görünen sayısı Geç Bizans toplumunda Asyalı varlığının gerçek boyutlarını aktarmamaktadır. Teşhis edilemeyen Asyalıların sayısının isimleri veya yaşamöyküleri vasıtasıyla Asyalı kökenleri açığa çıkarılanlara göre fazla olduğu akla yatkındır; bununla beraber seçilen yöntemle bilinen ve bilinmeyen Asyalı göçmenler arasındaki oranın ölçülmesi de güçtür.

Yabancı dillerden lakapların bir kişiye ırkından başka sebeplerle verilmiş olması her zaman mümkündür. Bir Yunanın her ne sebeple olursa olsun Türkçe, Slavca veya Arnavutça isim edinmesi kuramsal olarak mümkünse de bu durum nadir görülürdü. Yunanca olmayan bir lakabın bir Yunana verilmesi adın Yunan diline girmiş yabancı bir kelimeden veya yabancı bir teknik terimden türetilmiş olması halinde mümkündü.

Birinci durumu İmparator III. Aleksios'a verilen "pamuk sopası" anlamındaki alaycı lakabı Βαμβακοράβδης [*Bambakorabdēs*] gösterebilir.[36] Bu isim βάμβαξ [*bambaks*], βαμβάκιο [*bambakio*][37] (← Orta Farsça *pambak* "pamuk") sözcüğünden türetilmiştir; Yunancaya on birinci yüzyılda girmiş ancak on ikinci yüzyılda βάμβαξ [*bambaks*] yabancı dil bağlantısını kaybetmişti. Bu alaycı takma adın elbette safkan Yunan kabul edilen III. Aleksios'un etnik kökeniyle herhangi bir

[36] Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975), s. 1:453.1, 479.44.
LBG, s. 262; Du Cange, Charles. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lyon, 1688), süt. 172-73.

ilişkisi yoktu. Bu ve diğer benzeri durumlarda yabancı ad, etnik kökenin değil, konuşulan dile sızmış yabancı unsurların bir göstergesiydi. İkinci bir duruma Bizans devlet hiyerarşisi listesinde Τζαούσης [*Tzaousēs*][38] ve Δραγουμάνος [*Dragoumanos*][39] gibi lakap olarak kullanılmış yabancı saray unvanlarının yer alması örnek teşkil eder. Bu adların veya patronimlerin özellikle yeni gelen Türklere ait olması ihtimali sıfıra yakındır. Sarayın resmi *nomenklatura*'sına dahil edildikleri kadarıyla bu Şarki terimler sahiplerinin etnik kökenleriyle herhangi bir bağlantı kurmadan lakap veya patronim olarak kullanılmış, daha çok hiyerarşide belirli bir mertebeye işaret etmiştir. Bu sebeple bu tür adları Asyalılar listesinin dışında tuttum. Öte yandan Μουρτάτος [*Mourtatos*], Μουρτατόπουλος [*Mourtatopoulos*][40] ve Τουρκόπουλος [*Tourkopoulos*][41] gibi "profesyonel" terimler kişilerin bir "etnik" askeri birliğe ait olduğunu göstermekteydi. Μουρτάτος, Μουρτατόπουλος ve Τουρκόπουλος gibi lakapların Bizans antropomisinde yaygın olarak kullanılması vatandaşlığa alınmış Türkler arasında asker kökenlilerin göreceli olarak yüksek sayısını belirtmektedir.

Yabancı lakap ekseriyetle lakabı taşıyanın yabancı kökenine işaret ediyordu; bu hususta tuhaf ve ikircikli bir örnek vermek istiyorum. Patrik III. Germanos'a takılmış alaycı lakap Μαλκούτζης/Μαρκούτζης'in [*Malkoutzēs/Markoutzēs*] ("entrikacı") "Farsça" (yani "Türkçe") bir sözcük olduğunu söyleyen[42] Pachymeres adı geçen bu aşağılayıcı sıfatın patriğe "Laz" kökeni nedeniyle yakıştırıldığını ifade etmektedir. III. Germanos Laz değildi, ünlü Gabras ailesindendi; bu aileyse (Yunanlaşmış) Ermeni veya Süryani bir aileydi.[43] İstanbullular onu "Laz" veya "Fars" olarak tanımlamakla

---

[38] *PLP*, no. 27785 (yerinde yorumlarla).
PLP, no 5787-91, 5871, 91829.
PLP, no 19534-36.
PLP, no 29176, 29178, 29180, 29181, 29183, 29184.
Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* IV.13, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 2:367.24; etimolojisi için bkz. 9. Bölüm.
Γαβρᾶς aile adının Aramice GBR (→ gabr "kâfir," Müslümanların hizmetinde bulunan Hıristiyan *akritai*'ler) kökünden türetilmiş olması kuvvetle muhtemeldir; bkz. Bryer, Anthony A. M. "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c. 1653," *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), özelllikle s. 166,

hata yaptıkları halde bu takma adın III. Germanos'un "etnik" veya İstanbullu olmayan kökenlerini hicvetmek için takıldığı açıktır. Birçok halde yabancı kökenli takma adlar sahibinin yabancılık bir yana tahmini kökenini bile yansıtmamıştır.

Köken ile ad arasındaki karşılıklı ilişki bağlamında bir kez daha Türk askeri Θεόδωρος Σαφᾶς'a [*Theodōros Saphas*] atıfta bulunmak istiyorum; bu askerin ikinci adı "İranlı" kökenine işaret ediyordu. Emsal teşkil eden bir diğer örneği ise VIII. Mikhail Palaiologos'un Διπλοβατατζίνα [*Diplobatatzina*] adlı bir kadından olan gayrimeşru kızı Μαρία Κομνηνὴ Παλαιολογίνα [*Maria Komnēnē Palaiologina*] temsil etmektedir. 1265 yılı civarında İran'a İlhanlı hükümdarının eşi olmak için gönderilmiş, Abaka (1265-82) ile evlenmiş ve Moğol sarayında Hıristiyan inancını korumuştu. Abaka'nın ölümünden (1282) sonra Bizans'a dönmüş ve Μελάνη [*Melanē*] adıyla rahibe olmuştu (Şekil 4). Ülkeye döndüğünde memleketlileri ona "Moğolların Despinası" (δέσποινα τῶν Μουγουλίων: *Despoina tōn Mougouliōn*), "Moğolların Efendisi" (κυρὰ τῶν Μουγουλίων: *Kyra tōn Mougouliōn*) ve "Doğunun İmparatoriçesi" (βασιλὶς τῆς Ἑώας: *Basilis tēs Hōas*) gibi unvanlar yakıştırmıştır. Maria İstanbul'da Bakire Meryem Manastırını satın almış ve genişletmiş, manastır bundan böyle ona atfen ἡ τῶν Μουγουλίων μονή [*he tōn Mougouliōn monē*] adıyla anılmıştır.[44]

169-71, 174-81 ve no 1, 3, 6-13; Bryer, Anthony A. M., Fassoulakis, Sterios ve Nicol, Donald M. "A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note," *Byzantinoslavica* 36 (1975), s. 38-45 ve özellikle s. 39-40; Bartikian, Hratch. "О византийской аристократической семье Гаврас," *Историкофилологический журнал АН Армянской ССР* 118/3 (1987), s. 190-200; 119/4 (1987), s. 181-93; 120/1 (1988), s. 163-78.

[44] Pachymeres III. 3 (1:235); *PLP*, no. 21395; Runciman, Steven. "The Ladies of the Mongols," *Εις μνήμην Κ. Αμάντου* içinde (Atina, 1960), s. 48-53; Teteriatnikov, Natalia. "The Place of the Nun Melania (the Lady of the Mongols) in the Deesis Program of the Inner Narthex of Chora, Constantinople," *Cahiers archéologiques* 43 (1995), s. 163-84; Herrin, Judith. *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium* (Princeton, 2013), s. 314; manastır hakkında bkz. Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1: *Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique*, 3: *Les églises et monastères* (Paris, 1969), s. 213-14 (no. 86).

Maria Palaiologina'ya yakıştırılan unvanlar yabancı bir ülkenin imparatoriçesi olarak geçmişine, dolayısıyla ülke dışında uzun yıllar geçirdiğine işaret ediyordu; bunlar gayri resmi lakaplardı. Maria Bizans'a tek başına gelmemişti; Abaka'dan olma kızı Theodora da vardı yanında: Theodora'nın Moğolca adı Ἀραχαντλούν [*Arakhantloun*] ("başında talih tacı taşıyan") idi. Kıza verilmiş ismin hem Yunan hem de Şarki hasletleri söz konusuydu: vaftiz adına Moğolca-Türkçe bir ifade (Ἀραχαντλούν) eşlik ediyordu; Ἀραχαντλούν'un Moğol-

Şekil 4: Melania'nın tasviri (Moğolların Despinası), Hora Manastırı, İstanbul (foto: Natalia Teteriatnikov)

cada bir takma ad veya bir "doğum adı" olması kuvvetle muhtemel. Dolayısıyla Bizans dünyasında Ἀραχαντλούν fahri bir unvan değil, sahibinin kimliğini belirten, adın ayrılmaz bir parçasıydı.[45] Buradaki yabancı lakap Theodora'nın yabancı kökenini yansıtmaktadır: baba tarafından Moğol ve birinci kuşak göçmendi.

İncelememizin devamında konuya ilişkin kaynaklar sarih bir reddiye içermediği takdirde Doğulu bir adın sahibi "Bizanslı Türk/ Bizans Türkü" olarak değerlendirilecektir. Veritabanındaki kimi Doğulu adların gerçekte Yunanlara, Slavlara, Latinlere veya başka bir kökene ait olabileceği ihtimali elbette saf dışı edilemez. Ancak benim antroponimik veritabanıma kayıtlı durumların çoğunluğu adların kökenleriyle sahiplerinin etnik aidiyetleri arasında beliren doğrudan bir karşılıklı ilişkiyi yansıtmaktadır. Doğulu lakapları nedeniyle veritabanımda uygun olmadığı halde kaydedilmiş olanların oranı saf Yunanca adlar edinmiş ve yabancı kimliği görünmez hale gelmiş Doğu kökenli kişilerin oranına denk düşmektedir.

Antik dönem Yunan kültürü, etnik adları geniş şekilde kullanmış ve klasik dönemlerde etnik kökenle adın kökeni arasında genellikle doğrudan bir bağlantı olmuştur.[46] Bizans çağlarında bu anlamda radikal bir değişiklik meydana geldiğine ilişkin herhangi bir kanıt mevcut değildir.

8. "İskit" ve "İranlı" Adlar

Bizanslılara göre iki büyük Türki kavim vardı: "İskitler" (Tunalılar, Kuzey Karadeniz Türkleri ve Moğollar[47]) ve "İranlılar" (Anadolu ve İran Türkleri). İskit ve İranlı denilen bu iki grup arasındaki farklılıklar çağdaş bilim insanları için kuşkusuz belirli tarihi ve kültürel

---

[45] *PLP*, no. 1229. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. Herbert Hunger, Otto Kresten, vd., 3 cilt (Viyana, 1981-2001), 3:68.56 (no. 184): "ἡ εὐγενεστάτη δηλαδὴ κυρὰ Θεοδώρα, ἡ ἐπονομαζομένη Ἀραχαντλούν."

[46] Fraser, Peter M. "Ethnics as Personal Names," *Greek Personal Names: Their Value as Evidence* içinde, s. 149-57.

[47] Bizanslılar bazen Alanlar gibi Kuzey Karadeniz bölgesinde yaşayan başka Türk olmayan halkları da İskit grubuna dahil ederlerdi.

anlamlar ifade eder. Kuzey Karadeniz Türkleri ve Moğollar fazla İslamlaşmamış veya pagan kültlerini sürdürmüş, göçer olduklarından yerleşik kültüre yabancı kalmışlardı. Buna karşılık Anadolulular çoğunlukla Müslümandı; şehirliydi onlar, yerleşik düzene uyum sağlamışlardı. Bu modeli izleyerek kökenleri kaynaklarda belirtilmemişse Doğulu adların sahipleri arasında iki grubu ayırmaktayım: Kıpçak Türkleri ve Tatarlar, yani "İskitler" ile Anadolu Türkleri, yani "İranlılar". Bu ayrımı yaparken adın dilbilimsel özelliklerini değil taşıyıcının (veya onun soyunun) lokatif hususiyetlerini esas alıyorum. "İskitler" ile "İranlılar" ayrımının, ki bu ayrım Bizanslılara göre tamamen berrak, bize göreyse kabul edilebilir bir ayrımdır, çağdaş dilbilimsel sistemleştirmeyle ilgisi yoktur. Kırım'ın, Güney Rusya düzlüklerinin ve Anadolu'nun on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek süren dönemde Oğuz, Kıpçak ve Moğol unsurlarının yanı sıra otokton unsurların da serpiştirildiği son derece karmaşık ve henüz bütünüyle açığa kavuşturulmamış bir etnik haritası vardır. Bu yüzden Bizans'ın kültürel ve lokatif sistematiği, çelişkili bir biçimde, dile dair sınırlar çizmenin mümkün olmadığı bölgeler söz konusu olduğunda daha uygulanabilir bir hale bürünür.[48]

"İskit" ve "İranlı" yerleşimciler arasındaki farklılaşım, Bizans'a özgü anlatısal kaynaklardan derlenen veriler bakımından genellikle sorun oluşturmamaktadır. Bizanslı yazarlar kural olarak bu temel ayrıma duyarlılık göstermiş ve bunu kaydetmişlerdir. Ancak sorun antroponimik ve mikrotoponimik kaynaklarla çalışırken kendini belli etmektedir. Akitleri derleyenler resmi bir belgede adı geçen kişinin "etnik" kökeniyle ilgili değillerdi. Kişi Roma vatandaşıysa,

[48] Kuzey Karadeniz ve Aşağı Tuna bölgelerinin etnik haritası için bkz. Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992), s. 270-82; a.y. "Codex Cumanicus," *Central Asian Monuments* içinde, ed. Hasar. B. Paksoy (İstanbul, 1992), s. 33-63. Müslüman Anadolu'nun on üç-on beşinci yüzyıldaki hâlâ yeterince incelenmemiş etnik haritası hakkında bazı izlenimler şuradan edinilebilir: Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy teşkilatı, Destanları* (İstanbul, 1992); a.y. "Anadolu'da Moğollar," *Selçuklu araştırmaları dergisi* 1 (1969), s. 1-147

yani Roma hukukuna tabiyse hukuk onun veya atalarının etnik kökeniyle ilgilenmiyordu. Belgesel kaynaklara dayanarak Doğulu bir adın taşıyıcısının kökenini tanımlarken sadece adın etimolojik bilgisine güvenmek mümkün olmaktadır. Kimi çekincelerle birlikte, saf Türkçe adların "İskitlere," Arapça ve Farsça adların ise "İranlılara" işaret ettiğini düşünüyorum.

3. Bölüm
"İranlılar" ve "İskitler"

1. Tarihsel Arka Plan

Bazı istisnalarla birlikte yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar Müslüman Doğudan Bizans'a geçen insanlar başlıca üç grup oluşturur: (1) Müslüman savaş esirleri ve rehineler, (2) tüccarlar ve diplomatlar, (3) "siyasi" mülteciler. Müslümanlar ile Bizans İmparatorluğu arasında askeri çatışmaların zirvesine ulaştığı Halifeliğin ilk yüzyıllarında imparatorluk topraklarındaki en kalabalık Müslüman grubu çok muhtemelen Müslüman savaş esirleriydi. Onuncu yüzyılın ikinci yarısında İbn Havkal, Thracesia, Opsikion ve Bucellarian *thema*'larında Müslümanların tutulduğu Bizans hapishanelerine atıfta bulunmuştur. Bazı tutuklular İstanbul'daydı. Müslüman esirlerin büyük kısmı ülkelerine geri dönmekteydi (fidye ödenmesi veya esir değişimleri yoluyla). Ancak bazıları Hıristiyanlığa geçmekte ve terk edilmiş arazilere yerleştirilmekte veya köle yapılmaktaydı. İmparatorluk vilayetlerinin farklı yerlerine dağılan yerleşimciler ve esirler yerel halka karışmakta, özellikle de evlilik yoluyla asimile olmaktaydı. Müslüman tüccarlar onuncu yüzyılın sonundan itibaren Bizans ticaret merkezlerini sık sık ziyaret etmekteydi. Müslüman tüccarlar, pazarlar ve ticaret güzergâhları dahil Bizans uluslararası ticaret sistemini tanımaktaydı. Herhalde imparatorluktaki tek daimi Müslüman ticaret kolonisinin var olduğu İstanbul'da Müslüman tüccarlar çok sayıdaydı. Müslüman topraklarından kaçmak zorunda kalan göçmen grupları da zaman zaman Bizans'a iltica etmekteydi. Bunlardan bazıları çeşitli Hıristiyan cemaat ve mezheplerine mensuptu. Nadiren de olsa Hıristiyan olmayanlarla Müslüman sığınma-

cılar sınırı geçiyor, Hıristiyanlığı kabul ettikleri takdirde imparatorlukta kalmalarına izin veriliyordu. Bu son kategoriye kimi örnekler vermek mümkün: Theophilos'un (829-42) hükümdarlığı sırasında Bizans'a kaçan İranlı Hürremiler; muhtemelen Kuzey Afrika'dan gelmiş ve Güneybatı Anadolu'ya (onuncu yüzyıl) yerleştirilmiş "Mağribiler" ve aileleriyle birlikte 941'de Nisibis'ten (günümüzde Nusaybin) kaçmış olan 12.000 Arap süvari. Bizans makamları kural olarak göçmenleri küçük gruplara böler ve asimile olmalarını hızlandırmak için imparatorluğun farklı vilayetlerine gönderirdi. Devletin geniş topraklarına dağılan göçmenler genellikle ikinci kuşakla birlikte etnik ve dilsel kimliklerini yitirirlerdi.

Her iki yönde sınır aşan nüfus hareketlerinin çok yoğun olduğu sınırdaş Akritai bölgeleri Doğu Bizans çevre bölgelerinin ayrı bir olgusunu temsil etmektedir. Arap *sugūr* savaşçılarının düşman tarafına kaçmaları sıklıkla meydana gelir ve bu kaçaklar Bizans sınır bölgelerine yerleştirilirdi. Bunların sayılarının Bizans'ın Suriye'yi tekrar ele geçirdiği onuncu ve on birinci yüzyılda artmış olması kuvvetle muhtemeldir. Vaftizin asimile edici etkisi *Digenes Akrites* destanlarına göre bu Arap kaçaklar için de önemli bir rol oynamıştır. Bizans mühürlerine göre değerlendirilirse Bizans devlet hiyerarşisinin orta ve üst kesimlerindeki Doğulu çok sayıda kişi Arapça ad taşımaktaydı.[1] Öte yandan bu Doğulu göçmenlerin Müslüman kaçaklar mı yoksa Arapça adlar kullanan Araplaşmış Suriyeli Hıristiyanlar mı olduğunu kestirmek güçtür. Her halükârda Müslüman göçmenler ya başlangıçtaki dini kimliklerini yitirmişler (mülteciler ve savaş kaçaklarının durumundaki gibi) veya Bizans sosyal örgütlenmesinin ve adalet sisteminin dışında kalan, yabancı devlet vatandaşı Müslümanların ayrıksı gruplarını (tüccarlar ve savaş esirlerinin durumunda olduğu gibi) temsil etmekteydiler.[2]

---

[1] Laurent, Vitalien. *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 5 parça, 2 cilt (Paris, 1963-81), 2: no. 106, 208, 253, 380, 407, 558, 591, 808, 904, 916, 922, 923, 1040, 1163, 1204, vd. Bizans sigilografyasına ilişkin kimi güncel bilgiler için bkz. Cheynet, Jean-Claude. "L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles," a.y. *La société byzantine. L'apport des sceaux* içinde (Paris, 2008), s. 627-46.
Bizans'taki Arap göçmenler hâlâ genel bir çalışmaya konu edilmiş değildir,

Bu genel tablo on birinci yüzyılın ikinci yarısındaki ve on ikinci yüzyıldaki Türk fetihleri sırasında değişti. Türk istilalarının kendine özgü yönlerinden ötürü geleneksel Müslüman savaş esirleri, tüccarlar, seyyahlar ve sınır askerleri kategorileri başat tip olmaktan çıktı. Yeni gelenlerin çoğunluğunu artık imparatorluk topraklarına faal olarak yerleştirilen ve devlet makamları tarafından vatandaşlığa alınan Türk paralı askerleri oluşturdu. "İskit" kökenli Türk paralı askerleri on birinci yüzyıl ortaları gibi erken bir tarihte Bizans ordusunda görev almaya ve çok geçmeden askeri mekanizmanın önemli bir kısmını teşkil etmeye başladılar. Aynı yüzyılın ilerleyen kısmında "İskitleri" "İranlı" paralı askerler tamamladı. Türk paralı

---

daha ziyade bu göçmenleri kimi açılardan ele almış çalışmalar söz konusudur: Canard, Marius. "Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 33-56; a.y. *Byzance et les Musulmans du Proche Orient. Variorum* (Londra, 1973), no. 1, 15; Charanis, Peter. *Studies on the Demography of the Byzantine Empire. Variorum* (Londra, 1972); Rydén, Lennart. "The Portrait of the Arab Samônas in Byzantine Literature," *Graeco-Arabica* 3 (1984), s. 101-09; Reinert, Stephen W. "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations," *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* içinde, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (Washington, DC, 1998), s. 125-50; Ditten, Hans. *Ethnische Ferschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien von Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berlin, 1993); Oikonomides, Nicolas. "L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux 10e-11e siècles et le taktikon de l'Escorial," *Actes du XIVe congrès international des études byzantines* içinde, 1 (Bükreş, 1974), s. 285-302; Balivet, Michel. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994), böl. 1, s. 12-14 ve n. 10-12; Dagron, Gilbert. "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe–XIIe siècles)," *Travaux et mémoires* 12 (1994), s. 219-40. Hürremilere ilişkin olarak bkz. Cheynet, Jean-Claude. "Théophile, Théophobe et les Perses," Lampakis, Stelios (ed.), H *Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* içinde, s. 39-50; a.y. "L'apport arabe," s. 627-46; Letsios, Dimitrios. "Theophilos and his 'Khurramite' Policy: Some Reconsiderations," *Graeco-Arabica* 9-10 (2004), s. 249-71; Bibikov, Mikhail V. "К вопросу об иноземцах в византийской государственной элите," a.y. *Очерки средневековой истории экономики и права* içinde (Moskova, 1998), s. 173-87. Bizanslı Süryaniler tarafından ele geçirilen Müslüman nüfusa ilişkin olarak bkz. Bosworth, Clifford E. "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsid Times," *Oriens* 33 (1992), s. 268-86.

askerleri genellikle Hıristiyanlığı kabul etmiş, devlete sadakatlerini kanıtlamış ve bu yolla Bizans askeri elitine katılmış Türk önderlerin komutası altında askerlik yaptılar. Türk kökenli birçok Bizanslı soylu ailenin kurucuları mesleki kariyerlerine askeri komutan olarak başlamıştı. Bizans hizmetine giren Türklerin çoğunun çeşitli rütbelerden askerler değil kabile reisler olması da mümkündür. Charles Brand'ın gösterdiği gibi Türkler Bizans ordusunun orta rütbelerinde de bulunabiliyordu. Bizans ordusundaki Türklerin sayısına dair kesin rakamlar mevcut değildir; bununla beraber Brand tarafından kaydedildiği gibi, Haçlılar arasında Bizans'ın Türklerle ittifaka girdiği izlenimi uyandığına göre herhalde sayıları buna yol açacak kadar yüksekti: Bizans'a düşmanlık ve imparatorlardan kuşku duyulması on ikinci yüzyılda arttı ve Türklerden yararlanılması buna katkıda bulundu." Kazhdan'a göre Bizans soylu sınıfına dahil Türk oranı aristokrat listeyi teşkil eden nüfusun (2500 kişi) yaklaşık yüzde birine denk geliyordu (örneğin Ermeniler %15'ten daha az değillerdi).[3] Öte yandan Bizans toplumundaki Türk göçmenleri inceleyen çalışmalar neredeyse yalnızca Bizans sarayı ve askeri elitinin üyeleri haline gelmiş soylu Türklere odaklanmaktadır. Bizzat Bizanslılar tarafından alt toplumsal sınıftan çok sayıda Türkün imparatorluk içindeki varlığı belirtildiği halde alt ve orta sınıflardan Türkler inceleme konusu olmamaktadır.[4] Balkanlardaki Peçenek

---

[3] Kazhdan, Alexander P. ve Ronchey, Silvia. *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo* (Palermo, 1999), s. 347 (Anadolu ve Balkan Türk aileleri), s. 349 (Arap, Anadolu ve Balkan aileleri), s. 352 (I. Manuel idaresinde Türk komutanların artan rolü); Kazhdan, Alexander P. *Армяне в составе господствующего класса Византии в XI-XII вв.* (Erivan, 1975), s. 146-47, 167-68; Brand, Charles. "The Turkish Element in Byzantium, 11th-12th centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), s. 1-25; Zachariadou, Elizabeth ve Kazhdan, Alexander. "Turks in Byzantine Service," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, s. 2129-30; Necipoğlu, Nevra. "The Coexistence of Turks and Greeks in Medieval Anatolia (Eleventh-Twelfth Centuries)," *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 5 (1999-2000), s. 58-76; Badenas, Pedro. "L'integration des Turcs dans la société byzantine (XIe-XIIe siècles). Échecs d'un processus de coexistence," Lampakis, *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* içinde, s. 179-88. Kazhdan ve Ronchey, *L'aristocrazia*, s. 87.

yerleşimlerinin tahlili için ilk adımlar on yıllar önce Akdes Nimet Kurat (Türkiye'ye göç etmiş Rusyalı bir Tatar tarihçisiydi) tarafından atılmış[5] ancak daha sonra bilimsel çalışmalar sistemli şekilde sürdürülmemiştir. Sıradan halka dahil edilebilecek Türk sayısının aristokrat Türk sayısından çok daha fazla olduğu açıktır. On ikinci yüzyılda Tuna bölgeleri ve Anadolu'dan paralı asker, esir ve köle akışının sürekli arttığı görülmekle beraber, çok sayıda kaynağa dayalı bu izlenimi doğrulayacak herhangi bir çalışma henüz yapılmamıştır. On birinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla dek Bizans'taki Türk nüfusu konusu incelenmeyi hak etmekle birlikte bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla uzanan döneme ilişkin kaynaklar ise Bizans nüfusuna kölelerden aristokratlara dek tüm katmanları kapsayan kitlesel Türk akışının daha dengeli bir resmini çıkartmamıza izin vermektedir.[6] Bizans İmparatorluğunda Laskaris ve Palaiologos dönemlerinde Türk varlığı uzun süredir bilimsel ilgiyi çekmiştir. Geç Bizans'ta Türk yerleşimcilerin mevcudiyetine dair artık herhangi bir kuşku duyulamaz.[7] Bununla beraber şimdiye kadar Bizans bağlamında Türkler genellikle imparatorluk topraklarında geçici süreyle kalmış paralı askerler olarak değerlendirilmiştir; şu veya bu şekilde Bizans'ta yerleşmiş Türklerin başına daha sonra

---

[5] Haritaları görmek için bkz. Kurat, Akdes Nimet. *Peçenek Tarihi* (İstanbul, 1937). Bu hususta kimi değerlendirmeler için bkz. Zachariadou ve Kazhdan, "Turks in Byzantine Service;" Zhavoronkov, Petr I. "Тюрки в Византии (XIII-середина XIV в.). Часть первая: тюркская аристократия," *Византийский временник* 65 (2006), s. 163-77. Birçok bakımdan eskimiş bir çalışma için bkz. Atabinen, Rechid Saffet. "Les Turcs à Constantinople du Ve au XVe siècle," *Revue d'histoire diplomatique* 67 (1953), s. 338-64.
Charanis, Peter. "The Formation of the Greek People," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture* içinde, s. 97; a.y. "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire," *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961), s. 148 vd.; Vryonis, Speros. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά 2] içinde (Malibu, 1981), no. 3, s. 125-40; Asdracha, Catherine. *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géographie historique* (Atina, 1976), s. 75-84.

neler geldiği pek az incelenmiştir. Geç Bizans'ın etnik bileşiminde Türklerin yerine, bütünleşmiş etnik gruplar mı teşkil ettiklerine, nerelerde yaşadıklarına veya dini ve kültürel bağlılıklarının yapısına dair genel ve kapsamlı bir çalışma şimdiye dek elimizde yoktur.

Demografik ve etnik analiz aşılması çok zor yöntem sorunlarıyla karşılaştığından bu eksikliği anlamak mümkündür. Batı Bizans bölgelerinin etnik yapısının son derece karmaşık olduğu açıktır: en azından dört büyük etnik grup –yani Yunanlar, Bulgarlar, Sırplar ve Arnavutlar– buralarda birlikte yaşıyordu. Batı Avrupalı, Türk, Ermeni, Ulah, Çingene ve Yahudi yerleşimcilerin varlığı Bizans topraklarının etnik haritasını daha da karmaşık hale getirmektedir. Ayrıca Bizans İmparatorluğunun ve komşu ülkelerin fırtınalı siyasi tarihi, siyasi sınırların sıkça ve radikal değişimleri ile hızlı istilalar ve geri çekilmeler de geniş insan gruplarını harekete geçiriyor, etnik harita daima yeni bir şekle bürünüyordu. Bu nedenlerle günümüze dek gelebilen kaynaklar Bizans İmparatorluğunun ayrı bölgelerinde etnik değişimlerin güvenilir bir kurgulamasının yapılmasında çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Halen yapabildiğimiz şey bölgenin etnik manzarasının genel ve hayal kırıcı ölçüde durağan bir resminin çıkartılmasından ibarettir. Günümüze gelebilmiş kaynakların yetersizliğinden ötürü etnik süreçlerin ayrıntılı şekilde artzamanlı bir tahlili yapılamadığından sadece eşzamanlı bir betimleme verilebilmektedir.

Birinci bölümde kaydedildiği gibi, Doğulu yabancıların "İskit" ve "İranlı" kökenleri arasındaki ayrım Bizans zihniyeti bakımından elzemdi. Bu temel ayrımı izleyerek Türk göçmenlerin Batı Anadolu ve Balkanlar dahil Batı Bizans topraklarına yerleşmelerinin başlıca aşamalarını ana hatlarıyla vereceğim.

2. "İskitler"

Deşt-i Kıpçak bölgelerinden (Trans-tuna ve Güney Rusya bozkırları ile Kırım) Bizans'a gelen Asyalı göçmenler Κουμάν veya Κομάν (Kuman) köküne sahip çok sayıda adın gösterdiği gibi Kuman asıllıydı:[8]

[8] Κουμάν/Κομάν'ın [*Kouman/Koman*] türevleri için bkz. Moravcsik, Gyula. *By-*

Κόμανος (*PLP*, no. 12004-08, 12010-12, 93832, 93833), Кóмань,[9] Кóмань,[10] Κομάνα [*Komana*] (*PLP*, no. 11997-98), Κομανίτζης [*Komanitzēs*] (*PLP*, no. 11999-12002), Комичанинь[11] ve Balkanlarda dişil Κομάνκα [*Komanka*] (PLP, no. 93830-31) ve Laskaris Anadolu'sunda Κόμανοι [*Komanoi*].[12] Ἀλτούμης [*Altoumēs*],[13] Γιάκσσα [*Giakssa*],[14] Χαρατζᾶς [*Kharatzas*] (*PLP*, no. 30614), Καζάνης [*Kazantēs*],[15] Καζάνος [*Kazanos*] (PLP, no. 92227-28), Καζανόπουλος [*Kazanopoulos*] (*PLP*, no. 10117) ve Κουτλᾶς [*Koutlas*] (PLP, no. 13643) adları çok muhtemelen "İskitlere" aitti. Kuzey Karadeniz'deki Kumanlar on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Anadolu'ya göre daha az İslamlaşmış olduklarından kural olarak saf Türkçe adlara ve lakaplara sahipti. Κομανίτζης [*Komanitzēs*] ve Κομάνκα [*Komanka*] adlarında Slavonik eril son ek ицъ (ιτζη)[16] ve κα dişil küçültme sıfatının teşhis edilmesi ilginçtir. Bu da Balkanlarda Slav-Türk etnik ve dilsel karşılıklı etkileşimini gösterir.[17] Kıpçak adları Balkanlardaki Türk nüfusunun en erken dönem katmanlarından birini temsil etmektedir. Kıpçaklar buraya on birinci yüzyıl-

---

zantinoturcica, 2 cilt (Leiden, 1983), 2:167-68; *LBG*, s. 851 ("Κομανικός: *Komanikos*" sözcüğünü anan kaynaklara eksik göndermelerle birlikte).

Mošin, Vladimir. "Акти из светогорских архива," *Споменик Српске Краљевске Академје* 91 (1939), s. 206.30.

Mošin, "Акти," s. 207.139.

Mošin, "Акти," s. 210.333.

Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Viyana, 1825-95), 4:165-67 (no. XCI, XCII).

Jordanov, Ivan. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3 cilt (Sofya, 2003-09), 3:no. 1812: Ioannes Altoumes'in (tahminen on üçüncü yüzyıl) bir mührü. Mühürdeki Aziz Georgios'un tasvirine göre Altoumes askerdi.

PLP, no. 4155. Ancak bu ada bazen Anadolu Türklerinde de rastlanır: *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. L. Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32), 2:70.

Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:8 (no. II, 1235 yılı); *PLP*, no. 10115, 93676.

Andriotes, Nicolas P. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής* (Selanik, 1967), s. 134.

Bkz. Miklosich, Franz. "Die Bildung der Slavischen Personen- und Ortsnamen," *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse* (Viyana, 1860-74), s. 230.

dan on beşinci yüzyıla dek nüfuz etmişlerdir.[18] On üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Balkanlardaki Kuman hareketliliği, Bizans'la siyasi ilişkileri, özellikle Bizans ordusundaki paralı asker olarak rolleri geniş şekilde incelenmiştir.[19] Burada yalnızca Bizans topraklarındaki en çarpıcı Kuman yerleşimi örneklerini zikretmek yeterli olacaktır.

On üçüncü yüzyılın ilk yarısında en azından iki Kıpçak kitlesel göç dalgası Balkan yarımadasını kapladı. Büyük bir Kıpçak grubu 1237'de Moğolların baskısıyla Deşt-i Kıpçak'tan ayrılıp Bulgaristan'a, sonra da Trakya'ya geçmek zorunda kaldı. Bir başka Kıpçak grubu da en azı 10.000 kişiyle birlikte 1241'de Macaristan'dan gelerek Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'ya girdi.[20] III. Ioannes Vatat-

---

[18] Charanis, Peter. "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire," s. 148 vd.; Kazhdan ve Ronchey, *L'aristocrazia*, s. 349; Diaconu, Petre. *Les Coumans au BasDanube aux XIe et XIIe siècles* (Bükreş, 1978); Savvides, Alexios. "Οι Κομάνοι (κουμάνοι) και το Βυζάντιο (11ος-13ος αι. Μ.Χ.)," *Βυζαντινά* 13 (1985), s. 939-56; Bibikov, Mikhail V. *Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа* (St. Petersburg, 1999), s. 169, 218-19, 266-69; Rassovsky, Dmitrij A. "Половцы," *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935), s. 247-62; 8 (1936), s. 161-82; 9 (1937), s. 71-85; 10 (1938), s. 155-78; 11 (1940), s. 95-126; Kazhdan, Alexander P. *Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв.* (Moskova, 1974), s. 215

Vásáry, István. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge, 2005), böl. 3-4, 7-8. Ayrıca bkz. Ahrweiler, Hélène. "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)," *Travaux et mémoires* 1 (1965), s. 26; Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992); Fine, John V. A. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, 1994), böl. 1-3.

Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg, Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:53-54, 65.15-20; Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* I.3, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 1:27.23; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 64-68; Asdracha, *La région des Rhodopes*, s. 81; Angold, Michael. *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea: 1204-1461* (Oxford, 1975), s. 105; Bartusis, Mark. "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium," *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), s. 12; a.y. *The Late Byzantine Army*, s. 26-27; Savvides, "Οι Κομάνοι," s. 949-53. Krş. Korobeinikov, Dimitri. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century* (Oxford, 2014), s. 76.

zes müzakereler ve hediyelerle 1241/42 civarında Balkan Kıpçaklarının bir kısmını yanına çekti ve Bizans ordusunun bünyesine kattı. Kumanlardan bazıları Balkanlardan Anadolu'ya Bizans ve Selçuklu sınırına aktarılırken bazılarına da Trakya ve Makedonya'da toprak verildi. III. Ioannes Vatatzes'in onlara Trakya ve Makedonya'nın tam neresinde toprak verdiğini bilmiyoruz; ancak aşağıda ayrıntılı olarak tartışılacağı gibi mikrotoponimiden kimi bilgiler edinilebilir. Bizans ordusuna dahil edilen ve Balkanlarda faaliyet gösteren Kuman birlikleri (Σκυθικόν) izleyen on yıllar içinde kaynaklarda sıkça zikredilmiştir. İstanbul'u Temmuz 1261'de Aleksios Strategosoulos[21] komutasında yeniden ele geçirenler "İskitler"di.[22] Anadolu Kumanlarının Menderes boylarına ve Frigya'ya (Filadelfiya'nın doğusuna) yerleştirildiğini biliyoruz.[23]

Altınordu topraklarından gelen bir kısım "Kuzeyli Tourkopouloi" 1302 civarında imparatorun hizmetine girdi. Anlaşılan bunlar Kuman veya Kuman-Moğol gruplarıydı. Sayıları bilinmemektedir. Bizans topraklarına varışlarında vaftiz edildiler (ἐξ ὑπογύου Χριστιανοῖς: *eks hypoguou Khristianois*). 1305'te imparatora karşı ayaklandılar ve sonra başlarına ne geldiği belirsizdir.[24] Bizans topraklarındaki bir başka büyük Kıpçak grubuna (yaklaşık 20.000 savaşçı) doğrudan atıf 1320 civarına tarihlenmektedir. Bu Kumanlar 1320 civarında Sırbistan'dan hareket etmişlerdi; ancak kısa zaman sonra Altınordu'dan eski soydaşlarını toplayarak Trakya'ya akın düzenlemeye giriştiler. III. Andronikos Palaiologos 1322 ile 1327 arasında bunlara Limni, Taşoz ve Sakız'a gitmeleri emrini verdi.[25] Açıktır ki eldeki kaynaklar tüm Kuman göçü vakalarını kaydetmemiştir. Athos Manastırlarına ait belgelere göre Kıpçakların gelişi on dördüncü yüzyılın ortalarına dek durmamıştır (bkz. 4. Bölüm).[26]

---

[21] Akropolites, 1:183.19.
Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia* II.5, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 1:37.
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:165-67.
Pachymeres, XII.32 (4:603-05); XIII. 4 (4:627-29).
Kantakuzinos, 1:35.19-22, 259.3-18; Asdracha, *La région des Rhodopes*, s. 82.
Athos akitlerinde karşılaşılan Kuman adlarına ilişkin yorumlarla karşılaştırınız:

Μουγούλης [*Mougoules*] (*PLP*, no. 19416, 19419), Παπαμουγούλης [*Papamougoules*] (*PLP*, no. 21798) ve τῶν Ταταροπούλων[27] [*tōn tataropoulōn*] adları (tümü de İstanbul ve yakın çevresindendir) Bizanslılar tarafından "İskitler" olarak sınıflandırılan Altınordu kökenli Türk ve Moğolların Balkanlardaki mevcudiyetini göstermektedir. Bu Tatarlar ve Moğollar paralı asker, Altınordu'dan köle olarak satın alınmış kişiler, savaş kaçakları veya savaş esirleri olabilmekteydi. On üçüncü yüzyılın son çeyreğinde ve on dördüncü yüzyılın ilk yarısında Trakya Altınordu birlikleri tarafından sürekli saldırıya uğradı ve yağmalandı.[28] Girit, Kandiye'de Τατάρα [*Tatara*] hizmetçi, Ταταρομούτζουνη [*Tataromoutzounē*] ise fahişe olarak anılmıştır (*PLP*, no. 27537-38); her ikisi de muhtemelen Altınordu'dan tüccarlar tarafından satın alınarak Girit'e getirilmiş kölelerdi.

Peçenekler Kıpçak değil Oğuz boyundan, Alanlar ise İranlı göçerler olduğu halde Bizans'a özgü nomenklatura'ya uyarak onlara "İskit" demekteyim. İzmir'in mahallelerinden birinde oturan Μιχαὴλ Πατζινάκης [*Mikhaēl Patzinakēs*] (1234-39) bir kısmı Kumanlara karışmış bir kısmıysa Macar düzlüklerine göç ederek varlığını sürdürmüş Peçeneklerin soyundan gelmekteydi belki de. Peçenekler 1208 ile 1211 arasında Bulgar kralı Boril'in talebiyle Vidin'deki ayaklanmanın bastırılmasına katılmış Macar ordusu içinde zikredilmiştir; bazı Peçenek grupları on üçüncü yüzyılda hâlâ Macaristan'da dolaşmaktaydı.[29]

Spinei, Victor. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the MidThirteenth Century* (Leiden, 2009), s. 333-40.

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, ed. Herbert Hunger, Otto Kresten, vd., 3 cilt (Viyana, 1981-2001), 3:68.47 (no. 184, Ekim 1351): "χωρίον τὸ λεγόμενον τῶν Ταταροπούλων" Trakya'da muhtemelen Mauropotamon Nehri (Nestos/Mesta) bölgesindeki bir yer olarak teşhis edilmektedir ve Konstantinopolis'teki τῶν Μουγουλίων [*tōn Mougouliōn*] Manastırına aitti. "Mauropotamon"un Nestos Nehriyle aynı olduğu hakkında bkz. Soustal, Peter. *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)* [Tabula Imperii Byzantini, 6] (Viyana, 1991), s. 360.

Bosch, Ursula V. *Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341* (Amsterdam, 1965), s. 64-65.

Peçenekler hakkında bkz. Diaconu, Petre. *Les Petchénègues au Bas-Danube aux*

Ἀλανός [*Alanos*] adını taşıyan kişi ("Alan" etnik-adından; *PLP*, no. 546) 1301-02 civarında Altınordu'dan imparatorluğa katılan 10.000 veya 16.000 Alan'dan biri olsa gerek. Bu Alanlar Hıristiyanlığı kabul etmiş, imparator tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Bizanslıların yanında savaşmayı kabul etmişlerdi.[30] Kimi kaynaklar liderlerinden de bahseder: Γεωργοῦς [*Geōrgous*] (Gircon) ve Κυρσίτης [*Kyrsitēs*] (*PLP*, no. 4137, 14077). On dördüncü yüzyılın ilk yarısında çok sayıda Alan Ἰτίλης [*Itilēs*] ve Τεμήρης [*Temērēs*] (*PLP*, no. 8322, 27564) adlı liderlerin komutasında Bulgar ordusunda askerlik yapmaktaydı.

3. "İranlılar"

Farsça ve Arapça adların büyük kısmı çok büyük olasılıkla Müslüman Anadolu'dan gelen göçmenlere aitti: Ἀηλγαζῆς [*Aēlgazēs*],[31] Ἀλιάζης [*Aliazēs*] (PLP, no. 654), Ἀλισέριος [*Aliserios*],[32] Γαζῆς [*Gazēs*] (*PLP*, no. 3444, 3450, 3452, 93299), Ἀμελγαζᾶς [*Amelgazas*] (*PLP*, no. 91157), Μαχλαμᾶς [*Makhlamas*],[33] Μαχμούτης [*Makhmoutēs*] (*PLP*, no. 17539), Μουσταφάς [*Moustaphas*], (*PLP*, no. 94212), Μυσούρης [*Mysourēs*] (*PLP*, no. 19898), Σακκᾶς [*Sakkas*], (*PLP*, no. 24717), Σαλαχατηνός [*Salakhatēnos*] (*PLP*, no. 24747), Χατζίλαλα [*Khat-*

IXe-XIe siècles (Bükreş, 1970); Pritsak, Omeljan. *The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation* (Lisse, 1976); Golden, Peter. "Pečenegs," *EI²*içinde, 3:289-90; Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans*, 900-1204 (Cambridge, 2000); Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 58-60. Macaristan'daki Peçeneklere ilişkin olarak bkz. Pálóczi, Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapeşte, 1989). Peçeneklere ilişkin Macaristan'daki arkeolojik bulgular ve genel bir araştırma için bkz. Hatházi, Gábor ve Szende, Katalin. "Ethnic Groups and Cultures in Medieval Hungary," *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium* içinde, ed. Zsolt Visy ve Mihály Nagy (Budapeşte, 2003), s. 388-97.

Pachymeres, X.16 (4:336); Laiou, Angeliki E. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, MA, 1972), s. 89-90.

Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals*, 3:no. 1810.

Chomatenos, Demetrios. *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, ed. Günter Prinzing (Berlin, 2002), s. 402; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:63.

Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:91 (no. XXXIV).

zilala] (*PLP*, no. 30729). Açıktır ki Ἀγαρηνός [*Agarēnos*][34] adı da, Anadolu Müslümanları Bizanslılar tarafından Hagaren olarak anıldığından, bir Anadolu göçmenine aitti. Ἀγαρηνός adının, olumsuz çağrışımlarından olsa gerek, Bizans dünyasında yaygın olmadığını belirtmekte de fayda vardır.

Κούρτης [*Kourtēs*] (*PLP*, no. 93896), Τοῦρκος [*Tourkos*] (*PLP*, no. 29186, 29190-91), Τουρκίτζη [*Tourkitzē*] (*PLP*, no. 29169) ve Τουρκοϊωάννης [*Tourkoiōannēs*] (*PLP*, no. 29175) adları hem "İskitleri" hem de "İranlıları" belirtiyor olmalı. Popüler adlar diyebileceğimiz Τουρκόπουλος [*Tourkopoulos*] ve Τουρκόπλος [*Tourkoplos*] (PLP, no. 29176-84) adları en azından üç anlama gelebilmekteydi: Bizans ordusundaki Türk askerleri (aşağıya bkz.), Türk savaş esirleri veya bu grupların soyundan gelenler. Τουρκόπουλος çoğunlukla Anadolu Türklerine göndermede bulunmaktaydı.[35]

Şu ad grubu görünen o ki Arap ülkelerinden gelen göçmenlere işaret etmekteydi: Δαμασκηνός [*Damaskēnos*] (yani Şamlı; *PLP*, no. 5044-45), Βαβυλωνίτης [*Babylōnitēs*] (yani Bağdatlı; *PLP*, no. 91416), Ἀπελμενέ [*Apelmene*],[36] Βερβέρης [*Berberēs*] (Kephalenia, toprak sahibi), Βαρβαρηνός [*Barbarēnos*] (Serez, *paroikos*), Βαρβαρηνοί [*Barbarēnoi*] (Halkidiki, bölük)[37] ve Коста Гамаль.[38] Σαρακηνοί'lerin [*Sarakēnoi*] tümünün veya bir kısmının bu gruba ait olması kuvvetle muhtemel.[39] Tüm bu adlar Arap dünyasından (büyük olasılıkla da Kuzey Afrika'dan) gelen ve Bizans ordusunda hafif süvariler olarak görev yapan göçmenlere aitti.[40] Βαρβαρηνοί'le-

[34] Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:76-77 (no. XXIV).
Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 61-62.

[36] *PLP*, no. 151-58, 91262; Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:210 (no. CXXIII).
PLP, no. 2625, 2166, 2165.
PLP, no. 2625, 2166, 2165. Mošin, "Акти," s. 210.299-300.
PLP, no. 24860-66; ayrıca bakınız *PLP*, no. 24855-59: *Σαρακηνόπουλος*. Onuncu yüzyıldaki Arap-Bizans lakabı Σαρακηνόπουλος [*Sarakēnopoulos*] hakkında bkz. Cheynet, "L'apport arabe," s. 630-31.

[40] Oikonomides, Nicolas. "À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 360-64; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 201-02. Ayrıca bkz. Dizin.

ri Kalamarya, Rousaiou, Leontaria, Patrikon, Hagios Mamas ve Barbarikion'daki *pronoia*'nın kolektif taşıyıcıları olarak görmek mümkün (bkz. 4. Bölüm Şekil 9).[41] Keza Aulon'daki (Kefalonia) bazı küçük köyler de -χωράφιον [*Khōraphion*] τὸ καλούμενον [*to kaloumenon*] τῶν Βερβεριάδων [*tōn Berberiadōn*] ve χωράφιον τοῦ Βέρβερι [*Khōraphion tou Berberi*]- Kuzey Afrika Berberilerine işaret ediyor olsa gerek.[42]

Etnik adların sayısal oranı aşağı yukarı şu şekildedir (Kıbrıs, Kırım ve Pontus'a ilişkin antroponomik veriler hariç tutulmuştur): "İranlılar" %60; Kumanlar, Moğollar ve diğer "İskitler" %20; Arap ülkelerinin yerlileri %10.

İrani adların baskınlığı Anadolu Türklerinin Balkanlara gitgide daha da sokulduğuna işaret etmektedir. Anadolu Türklerinin Balkanlara göçünü henüz ele almadık ancak izleyen kısımlarda bu konuyu aydınlatmaya gayret edeceğiz.

4. Bizanslı "İranlılar," 1204-1262

Türk göçerlerin Anadolu'ya gelişi, on birinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla dek geniş alanların, özellikle de Orta Anadolu'nun yüksek kesimlerinin hızla göçerleşmesine ve Türkleşmesine yol açtı. Komnenoi idaresiyle birlikte Türk göçerlerin daha fazla ilerleme kaydetmesinin önüne geçildi ve hatta Türkler tarafından istila edilmiş bazı toprakları geri alındı. On üçüncü yüzyıl başlarında Anadolu'daki göçer unsurun rolü azaldı. Bazı göçerler yerleşik hayata dönerken bazıları da yerleşik Bizanslılara, Slavlara, Ermenilere, Gürcülere ve ayrıca Anadolu'nun yerleşik alanlarındaki Müslümanlara karşı ağır kayıplara uğradılar. Hem yerleşik hem göçer Anadolu Türklerinin, yerleşimlerinin ölçeğine ilişkin kimi izlenimler sunabilecek kaynak sayısı az olsa da, on ikinci yüzyılda ve

[41] Oikonomides, "À propos des armées," s. 36; Lefort, Jacques. *Villages de Macédoine: notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge.* 1: *La Chalcidique occidentale* (Paris, 1982), s. 92, 116, 139, 146.
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 5:48, 50; Soustal, Peter ve Koder, Johannes. *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini, 3] (Viyana, 1981), s. 118.

on üçüncü yüzyılın başlarında sürekli olarak Bizans topraklarına nüfuz etmiş olduğunu görüyoruz. En azından İznik İmparatorluğunun ilk dönemlerinde Selçuklu paralı askerlerinin I. Theodoros Laskaris'in (1205-22) iktidarının perçinlenmesinde çok önemli bir rol oynadığını biliyoruz.[43]

Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev, tahta yeniden oturduktan (Receb 601/22.02-23.03.1205)[44] sonra Laskaris'le bir askeri ittifak antlaşması imzaladı. I. Keyhusrev bu tarihten önce İstanbul'da yıllarını geçirdiğinden ve Keyhusrev ile Laskaris tahttaki Angeloi hanedanının yüksek aristokrat çevresine dahil olduklarından bu ittifakı anlamak mümkündü; demek oluyor ki bu iki kişi arasındaki şahsi ilişkiler ittifak kurmalarını kolaylaştırmıştı. Selçuklu ordusu Kuzeybatı Anadolu'da 1205-6 yıllarında verdiği iktidar mücadelesinde Laskaris'e kayda değer ölçüde yardım etti.[45]

Bazı Selçuklu paralı askerlerinin on üçüncü yüzyılın ilk yarısında Bizans topraklarına yerleşmiş olması mümkündür. Eldeki belgesel kaynaklar "İranlıların" Bizans vilayetlerine akışını bir ölçüye kadar açığa vurmaktadır. İzmir bölgesindeki bazı kişilerin Hıristiyanlaşmış "İranlı" göçmenler olması mümkündür. İzmir yakınlarındaki Mantaia'da Mart 1225 veya 1240 civarında bir zeytinliğin eski sahibi

---

[43] Vryonis, Speros. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 43-71; a.y. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971), s. 169-94, 244-85.

[44] İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. Carolus Johannes Tornberg, 14 cilt (Leiden, 1851-76), 12:131; *Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure par un anonyme*, ed. F. N. Uzluk (Ankara, 1952), s. 41; *Tarix-e al-e Saljuq dar Anatoli Compiled by Unknown Author*, ed. Nādira Jalālī (Tahran, 1999), s. 84.
Choniates, Niketas. Historia, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975), 1:626; Choniates, Niketas. *Orationes et epistulae*, ed. Jan Louis van Dieten (Berlin, 1972), s. 136; Zhavoronkov, Petr I. "У истоков образования Никейской империи," *Византийский временник* 38 (1977), s. 33; a.y. "Дополнения к третьему тому 'Регест' Ф. Дэльгера периода Никейской империи," *Византийский временник* 41 (1980), s. 183-84; Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, s. 135-56

olan Γεώργιος Ἀγαρηνός ile kuzeni Γεώργιος Μαυροϊωάννης [*Geōrgios Mauroiōmannēs*] ("Kara Yannis") "İranlı" soyundan olabilirlerdi.[46] Adı yüzünden "İranlıya" benzeyen Κωνσταντῖνος Χωσαίνης [*Kōnstantinos Khōsainēs*] İzmir yakınındaki Sphournou'nun güneyinde bulunan Pauchome köyünün sakiniydi (ἔποικος: *epoikos*).[47] Son olarak da Μιχαὴλ Μαχλαμᾶ [*Mikhaēl Makhlama*] İzmir'de Haziran 1237'de tanık olarak anılmaktadır.[48] Καζάνης [*Kazanēs*] adlı birisi 1235'te benzer şekilde Mantaia'da bir meyve bahçesinin eski sahibi olarak anılmıştır.[49] O dönemlerde Balkanlarda az sayıda Anadolu göçmeni bulunmaktaydı. Eski bir Vardariot askeri olan Γεώργιος Πισσᾶς [*Geōrgios Pissas*] 1225 ve 1250 arasında anılmıştır; saraydaki Vardariot muhafızları "İranlı" göçmenlerden oluştuğu için onun da "İranlı" olması kuvvetle muhtemeldir.[50] Bir başka asker ve toprak sahibi Θεόδωρος Σαφᾶς [*Theodōros Saphas*] 1219-20 civarında Béroia'da [Véria-Karaferye] anılmaktadır.[51] Zachariadou, Καλαμπάκης [*Kalampakēs*] adlı ve Akropolitis tarafından 1261'den önce zikredilen bir saraylının (τατᾶς τῆς αὐλῆς: *tatas tēs aulēs*) Anadolu Türkü olabileceğini ve adının *kalem* (← Arapça قلم "kamış kalem") kelimesinden türediğini öne sürmektedir.[52] Ancak Anadolu ve Balkanlarda on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar[53] gayet yaygın olan Καλαμπάκης [*Kalampakēs*] adının *Kalabakis* olarak telaffuz edilmesi gerekir; bu isim büyük ihtimalle Arnavutluk'taki Kalabak dağından gelmiştir.

---

[46] Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:76-77 (no. XXIV).
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:34-35 (no. VII/III)
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:91 (no. XXXIV).
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:8 (no. II).

[50] Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, 5 cilt (St. Petersburg, 1891-98), 1:466; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 370. Chomatenos, s. 235.13-15 (no. 67).
Akropolites, 1:139; Zachariadou, Elizabeth. "The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States," *The Ottoman Emirate (1300-1389)* içinde, ed. Zachariadou (Rethymnon, 1993), s. 228.
The Prosopography of the Byzantine World, http://www.pbw.kcl.ac.uk/, s.v. Andronikos 20111; *PLP*, no. 10252-54, 93686, 93687.

Bu dönemde "İranlı" sakinlere ilişkin bilgiler, sayıları ve mesleki uğraşları hakkında genel bir sonuca varılamayacak kadar kısıtlıdır. Öte yandan yukarıda belirtilen kişilerden ikisi doğrudan asker olarak tanımlanmıştır ve altısının da orta halli mülk sahibi katmanına dahil olduğu anlaşılmaktadır.

5. "İranlıların" 1262-1263 Yıllarında İskânı

On üçüncü yüzyılın dördüncü on yıllık diliminde Moğol istilaları Anadolu'ya yeni bir Türk göçü dalgasına yol açtı. Çok sayıda Türkmen ve diğer Türk boyları Moğollar tarafından Doğu Türkistan, Orta Asya ve İran'dan kovulunca bir kez daha Küçük Asya'ya aktılar.[54] Anadolu'yu doğudan batıya süpürüp geçen göçer kitlelerinin yoğunluğu 1250-60'larda Bizanslılar tarafından Anadolu "koridorunun" sonunda, Selçuk-İznik hattında durdurulduklarında en yüksek noktasına erişmişti. VIII. Mikhail Palaiologos (1259-82) bir Moğol akınına karşı Bizans'ın doğu sınırları boyunca bir tür tampon yaratmak için ilk başta bu göçerleri saflarına katmaya çalıştı.[55] Daha sonra bunun uygulanamayacağının bilincine vardı. Göçebe barbarları yatıştırmayı başaramayan VIII. Mikhail Palaiologos göçerlerin bastırılmasında Moğol askeri mekanizmasını bir vasıta olarak kullanmayı düşündü ve dikkatini sınır tahkimatlarını güçlendirmeye verdi.[56]

---

[54] Lindner, Rudi P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, IN, 1983), s. 12-16.
Pachymeres, 1:185.25-187.10.

[56] Pachymeres, 1:441.25 vd. Daha fazla bilgi için bkz. Arnakis, George G. "Byzantium's Anatolian Provinces during the Reign of Michael Palaeologus," *Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines* içinde, 2 (Belgrad, 1964), s. 37-44; Lippard, Bruce G. "The Mongols and Byzantium, 1243-1341," Doktora tezi, Indiana University (1984), s. 17-18, 197-98; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 54-57, 64; Korobeinikov, Dimitri. "Византия и государство Ильханов в XIII-начале XIV в.: система внешней политики империи," *Византия между Востоком и Западом. Опыт исторической характеристики* içinde, ed. Gennadij G. Litavrin (St. Petersburg, 1999), s. 445-48, 464.

Anadolu'dan Balkanlara ilk önemli iskân dalgasının merkezinde Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un (d. 1237-ö. 1279/80) yerleşik ve göçer tebaası vardı. Sultan 1262'de VIII. Mikhail Palaiologos'un sarayına kaçtı ve 1264/65 yılına kadar Bizans İmparatorluğunda kaldı. Sürgündeki Selçuklu sultanı II. Keykâvus'un (hükümdarlığı 1245-62) Bizans günleri ve daha sonra Kırım'a kaçışı, Bizans'a ve Selçuklulara hasredilmiş tüm genel tarihlere konu olmuş olduğundan iyi bilinmektedir. II. Keykâvus'un hikâyesi kısaca şöyledir: 1240'ların sonlarından itibaren İzzeddin Keykâvus'la kardeşi Rükneddin Kılıcarslan sultanlığın mutlak idaresini ele geçirmek için rekabete girdiler. Anadolu'ya 1243 gibi erken bir tarihte boyun eğdirmiş olan İran Moğolları Rükneddin'i desteklediler. Bir dizi çatışmanın sonucunda İzzeddin sultanlığı terk etti, Bizans'a kaçtı ve 1264/65'e kadar orada kaldı. İmparator VIII. Mikhail Palaiologos'la ilişkileri ilk başta dostçaydı; ancak daha sonra kimi sebeplerden ötürü sultanla imparator arasında gerilimler baş gösterdi. Keykâvus, VIII. Mikhail Palaiologos'u devirmek için bir komplo kurdu. Sultan Bulgarların ve Altınordu Moğollarının yardımını istedi. Bulgarlarla Tatarlar 1264/65 kışında bir araya gelip imparatorluğa saldırdılar. Enos'ta (Enez) kalan II. Keykâvus Tatarlara katıldı ve Altınordu'ya kaçtı. Sultanın sürgündeki yaşamına ilişkin olarak bilinenler aşağı yukarı budur.

II. İzzeddin Keykâvus vakası iki önemli ilişki biçimini ve tutumu da gözler önüne sermektedir: (1) Bizans sınırları dışında kalan Türklerle ilişkiler, (2) imparatorluk sınırları içinde imparatorluğun paralı askerliğini yapan Türklerle ilişkiler. Öte yandan II. Keykâvus'un sürgündeki yaşamı kronolojik açıdan hâlâ net değildir; karanlıkta kalan pek çok ayrıntı söz konusudur.

Keykâvus'un maceraları hem Yunan hem de Doğulu yazarları derinden etkilemiştir. Yunan, Acem, Arap, Süryani ve Osmanlı tarihçileri hikâyeyi anlatıp durmuşlardır. Bu hikâye birincil kaynaklarda en az dört farklı şekle bürünmüştür. Yunan tarafını Georgios Pachymeres (y. 1308) ve Nikiforos Gregoras (y. 1359) ile bağlantılı anlatılar temsil etmektedir. Doğulu gelenek daha karmaşıktır. Vaka-

yinameleriyle İbn Bîbî (y. 1281)[57] ve Aksarâyî (1323)[58] kesişen ancak bağımsız biçimler sunmuşlardır. Yazıcızâde Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selcûk* başlıklı tercümesi (1423) kaynak metne (*el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*) sadık kalmakla birlikte kimi önemli düzeltme ve eklemelere de alan tanır; ancak eklemelerden bazıları kafalarda soru işareti bırakır.[59] Memlûk tarihçisi Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir (1223-93) İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a sığınmasından önceki diplomatik faaliyetleri hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır.[60] Dev-

---

[57] İbn Bîbî (AS). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, ed. A. S. Erzi (Ankara, 1956) – bu, tek elyazmasının tıpkıbasımıdır (İbn Bîbî. *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2985). Eserin kısaltılmış bir biçimi şurada bulunabilir: *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjoucnameh d'Ibn-Bibi*, ed. M.H. Houtsma (Leiden, 1902). Eksik bir Almanca çeviri için bkz. Duda, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī* (Kopenhag, 1959). İbn Bîbî'nin elyazmaları ve basımları için bkz. Shukurov, Rustam. "İbn Bîbî," *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* içinde, ed. R.G. Dunphy (Leiden ve Boston, 2010), s. 830-31.
Aksarâyî, Kerîmüddin. *Kerimuddin Mahmud Aksarayli, Müsameret ül-ahbâr. Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, ed. Osman Turan (Ankara, 1944).
Anadolu ve Balkan tarihi konusunda temel bilgileri içeren kaynak niteliğindeki *Tevârîh*'in hâlâ tam güvenilir bir basımına sahip değiliz. Tartışılan konular için eserin üç versiyonunu kullandım: (1) Berlin elyazması: Yazıcızâde Ali. *Jazığyoğlu 'Ali, Oğuzname*, Berlin, Staatsbibliothek, Orient. Quart. 1823 (bundan sonra Yazıcızâde Ali (Berlin)); (2) Özgün Arapça metni modern Türkçeye aktaran ve okunuşu sorunsuz olmayan A. Bakır'ın yakın tarihli bir baskısı: Yazıcızâde Ali. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* [*Oğuznâme-Selçuklu Târihi*], ed. Abdullah Bakır (İstanbul, 2009) (bundan sonra Yazıcızâde Ali (Bakır)) ve (3) İstanbul elyazmalarından birinden geniş alıntıların (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü R. 1390) modern Türk alfabesine aktarımı: Decei, Aurel. "Le problème de la colonisation des Turcs seldjoucides dans la Dobroggea au XIIIe siècle," *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Tarih Bölümü 6 (1968), s. 87-90. Decei'nin çalışması da Yazıcızâde Ali'nin anlatısına dayalı daha sonraki Osmanlı geleneğinin etraflı bir tahlilini içermektedir.

[60] Bkz. Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir. *er-Ravżü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, ed. 'Abd al-'Azîz al-Khuwayṭir (Riyad, 1976). 1260'larda, Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, Mısır sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (1260-77) divanında kâtipti ve sultanın resmi yazışmalarını hazırlamaktaydı. Memlûk sarayından İzzeddin Keykâvus'a giden mektupları onun yazmış olması mümkündür. Diğer Doğu ve Yunan yazarlarının aksine Keykâvus olayına dair bilgiye doğrudan erişebilen tek çağdaşı oydu. Muhyiddîn'in biyografisi ve yazıları için bkz. Khowaiter, Ab-

letin yüksek kademelerinde görev yapmış olan Memlûklü Baybars el-Mansûrî (ö. 1325) olayların yaşandığı dönemde henüz gençtir ve hikâyeye kendince bir biçim vermiştir.[61] Yine bu hususta kimi detaylara erişebilmek için Barhebraeus'un (Ebü'l-Ferec) (1289 öncesi) *Makhtebhanūth zabhne*'sine ve anonim bir eser olan *Târîh-i Âl-i Selçuk*'a (y. 1300) bakılabilir.[62]

Kilit öneme sahip meselelerden yola çıkarak hikâyenin ne denli önem arz ettiğini bir kez daha ortaya koyabiliriz: (1) Keykâvus'un Bizans'a varışının kronolojisi, (2) Keykâvus'un saraylılarından ve tebaasından müteşekkil âlem, (3) Bizans'tan kaçışından sonra Keykâvus'un adamlarının başına gelenler.

Keykâvus'un Bizans'a ne zaman gittiği ve Bizans'ın neresine vardığı hususunda hâlâ bir görüş birliği yoktur. Çoğu bilim insanı sultanın İstanbul'un Yunanlar tarafından yeniden fethinden (25 Temmuz 1261) *önce* Bizans'a vardığını öne sürerken, tam bir tarih vermekten kaçınan kimileriyse Keykâvus'un Bizans'a 1261'de vardığını söylemekle yetinmektedir.[63] Sorun Bizans ve Doğu kaynaklarındaki

---

dul-Aziz. *Baibars the First: His Endeavours and Achievements* (Londra, 1978), s. 144-66.

Bkz. Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr. *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre: History of the Early Mamluk Period*, ed. Donald S. Richards (Beyrut ve Berlin, 1998). Memlûk sarayındaki üst düzey komutanlardan ve Memlûk sarayı kâtibi Baybars el-Mansûrî, Muhyiddîn'in anlatısından istifade etmiş ve ayrıca Memlûk divanının arşivlerinden, Memlûk diplomatlarından ve muhbirlerden gelen bilgilerden yararlanarak yeni bilgiler eklemiştir. Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir ve Baybars el-Mansûrî'den gelen bilgiler daha sonraki Memlûk tarih yazıcıları Makrîzî (1364-1442), Aynî (1360-1453) başka birçokları tarafından geniş şekilde kullanılmıştır; konuya ilişkin bölümler için örneğin bkz. Tiesenhausen, Vladimir G. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, 1: *Извлечения из арабских сочинений* (St. Petersburg, 1884)

Ebü'l-Ferec. *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj the son of Aaron*, ed. E. A. W. Budge, 2 cilt (Londra, 1932); *Tarix-e al-e Seljuk*, s. 99.

En ayrıntılı ve önemli çalışmalar için bkz. Mutafčiev, Peter. "Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert," *Списание на Българската Академия на Наукитъ и Изкуствата* 66 (1943): *Клонъ историко-филологиченъ* 32, s. 10; Wittek, Paul. "Yazijioghlu ʿAli on the Christian Turks of the Dobrudja," *Bulletin of the British School of Oriental and African Studies* 14 (1952), s. 254; Geanakoplos, Deno John. *Empe-*

bulguların uyuşmazlığında ve eldeki kaynaklarda kesin bir tarih olmamasında yatmaktadır. Bununla beraber kaynakları dikkatli bir biçimde karşılaştırıp daha net bir tarihe ulaşmak da mümkündür.

Keykâvus'un Bizans'a ne zaman vardığı sorusuna en makul cevabı verebilmek için bugüne dek pek yararlanılmamış Şarki kaynaklara başvurulabilir. İzzeddin Keykâvus, Bizans'a seyahatinden bir süre önce, kardeşi Rükneddin'in ordusu ve Aliyâk komutasındaki Moğolların baskısı karşısında Konya'dan Antalya'ya kaçmıştı. Anonim bir eser olan *Târîh-i Âl-i Selçuk*'a göre Sultan Rükneddin Konya'yı 12 Ağustos 1261'de (14 Ramazan 659)[64] tam da İbn Bîbî'nin belirttiği gibi[65] Keykâvus'un şehirden ayrılıp Antalya'ya gitmesinden iki gün sonra ele geçirdi. Bu hususta epey bilgi sahibi olan Süryani tarihçi Barhebraeus bu kronolojiyi desteklemekte, Selçuklu Sultanlığındaki iç savaşın ve Keykâvus'un Konya'dan kaçışının 1261 "yazının sonunda" vuku bulduğunu belirtmektedir.[66]

Keykâvus, Konya'dan kaçışından sonra Antalya'da uzun bir zaman geçirip Ali Bahadır komutasındaki birliklerinin karşı saldırısının sonucunu bekledi ve dış müttefiklerden yardım diledi. Ali Bahadır Sivrihisar'da büyük bir ordu topladı ve düşmanı Konya'da kuşatma altına almaya çalıştı. Bu esnada sultan, VIII. Mikhail Pala-

---

ror Michael Palaeologus and the West (1258-1282): A Study in Byzantine-Latin Relations (Cambridge, MA, 1959), s. 81; Failler, Albert. "Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, I," *Revue des études byzantines* 38 (1980), s. 53-55; Cahen, Claude. *La Turquie pré-ottomane* (İstanbul, 1988), s. 249; a.y. "Kaykā'ūs II, 'Izz al-Dīn," *EI²* içinde, 4:813b-814a; *PLP*, no. 328; Bees, Nikos. *Die Inschriftenaufzeichnung des Codex Sinaiticus Graecus, 508 (976) und die Maria Spiläotissa Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), mit Exkursen zur Geschichte der Seldschuken-Türken* (Berlin, 1922), s. 44, 46; Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 168; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 72-77. Ayrıca bkz. yakın tarihli genel çalışmalar: *The Cambridge History of Turkey*, 1: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, ed. K. Fleet (Cambridge, 2009), s. 63, 72; *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. J. Shepard (Cambridge, 2008), s. 722. Daha eski çalışmalarımda ben de 1261 senesini esas almıştım.

[64] *Tarix-e al-e Seljuk*, s. 99.
İbn Bîbî (AS), s. 636; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 283.

[66] Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:442.

iologos'a elçiler gönderip kendisini misafir etmesini istedi.[67] En sonunda Ali Bahadır Sivrihisar'da Rükneddin ve Moğollar tarafından bozguna uğratıldı ve uç bölgelere kaçtı. Birliklerinin nihai yenilgisinden sonra sultan Bizans'a doğru yola çıktı.[68] Burada karşımıza çıkan soruysa sultanın Antalya'da ne kadar süre kaldığı sorusudur. Soruya bir yanıt bulabilmek için dönemin Memlûk kaynaklarına bakılabilir.

Antalya'daki ikameti sırasında sultan, Memlûklerden askeri yardım almayı ummuş, Mısır sarayıyla irtibata geçmişti. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı çığır açıcı kitabında, Memlûk tarihçisi Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir'in tanıklıklarına atıflarda bulunmaktadır; zira bu tanıklıklar kronolojik bakımdan en güvenilir kaynaklar olarak iş görmektedir.[69] Muhyiddîn'in bulguları İzzeddin'in Antalya'da ne kadar süre kaldığı sorusuna kesin bir cevap vermemize imkân tanımaktadır. Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, Memlûk sarayıyla İzzeddin Keykâvus arasındaki diplomatik temaslara atıfta bulunmaktadır. İlk temas Hicri 660'ta (25 Kasım 1261-14 Kasım 1262) gerçekleşmiştir: İzzeddin'in gönderdiği elçiler Memlûk sarayına bir mektupla varırlar; İzzeddin mektubunda "ona [Memlûk sultanı Baybars'a] hürmetlerini sunmuş ve ülkenin yarısı üzerinde iktidarını yitirdiğini [ifade etmiştir]." İzzeddin sunulacak desteğe karşılık olarak Baybars tarafından seçilen Memlûk emirlerine topraklarında *ikta* tanımayı önermekteydi. Baybars "Rum hükümdarına yardım için birliklerin hazırlanmasını emretti" ve emirlerinden birini 300 süvariyle birlikte Rum diyarına gönderdi.[70] Tüm bunlar Kasım 1261 ile Nisan 1262 arasında vuku bulmuştu. Mısırlı bir elçi, Cumâdâ II 660'ta (22 Nisan-20 Mayıs 1262), denizyoluyla Antalya'ya gitti ve İzzeddin'e Baybars'ın "ricasına karşılık verdiğini ve yar-

[67] İzzeddin'in Bizans'a sığınması imkânı daha önceden onun ve VIII. Mikhail Palaiologos'un temsilcileri arasında Nimphaion'da 1259'da müzakere edilmişti: Pachymeres, II.10 (1:149.15-21).

[68] İbn Bîbî (AS), s. 636-37; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 283, 342 n. 371. Turan, Osman. *Selçuklular zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)* (İstanbul, 1971), s. 496-97.
Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, s. 125:

dım çağrısını kabul ettiğini" bildirdi.[71] Ertesi ay, yani Receb ayında (21 Mayıs-19 Haziran 1262) İzzeddin, Memlûk sarayına "sultanla [Baybars] ittifakını duyan düşmanlarının [sultanın] gücünden korkup kaçtığını; kendisininse kardeşinin adamlarını kuşatmak üzere Konya'ya gittiğini" bildirdi.[72] İzzeddin, görünen o ki, Mayıs-Haziran 1262 tarihli mesajında Ali Bahadır'ın Konya'ya karşı giriştiği ve Sivrihisar'da ağır bir yenilgiyle bitirdiği saldırıya atıfta bulunmaktadır. İbn Bîbî'nin de belirttiği gibi, "iyi bir netice almaktan ümidini kesen" İzzeddin çok geçmeden Bizans'a doğru yola çıktı. Memlûklerin

---

وكذلك الامير شرف الدين الجاكي، والشريف عماد الدين الهاشمي وصلا من عند صاحب الروم عزالدين كيكاوس بن كيخسرو، وصحبتهما الامير ناصر الدين نصرالله بن كوج رسلان، امير حاجب، والصدر صدر الدين الاخلاطي، رسلان منه، و معهما كتابه الى السلطان يتنزل فيه تنزلاً عظيماً، وانه نزل للسلطان عن نصف بلاده؛ وسيّر دروجًا فيها علائر بما يقطع من البلاد لمن يختاره السلطان، ويؤمره، و يكتب له من جهته منشرًا قرين منشور صاحب الروم. فلما وصل الرسل اكرمهم السلطان، و سكن جاشهم، و شرع فى تجهز جيش نجدة لصاحب الروم، و امر بكتب المناشير، و عين الامير ناصر الدين اغلمش، السلاح دار الصالحي، لتقدمة العسكر و عين له ثلثمئة فارس، و اقطعه فى الروم.

Ancak Muhyiddîn bu pasajı sehven Şaban 660'ta (20 Haziran-18 Temmuz 1262) vuku bulan müteakip olayları anlattığı kısmın sonrasına koymuştur. Bu hata, Muhyiddîn'in metnini Sultan Baybars'ın biyografisi için ana kaynak olarak belirleyen Memlûk tarihyazıcılığında bir yanlış anlamaya yol açmıştır. Makrîzî ve Aynî bu kısmı Şaban 660 tarihinde iktibas etmektedir; bkz. Makrîzî, Takıyyüddîn. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir ʿAṭā, 8 cilt (Beyrut, 1997), 1:542; Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *ʿIkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, 1: *648-664 H/1250-1265 AD*, ed. Muḥammad M. Amin (Kahire, 1987), s. 334.

Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, s. 127:

و ان يتوجه صدر الدين، الرسول الآخر، صحبة رسل السلطان فى البحر، الى السلطان عزالدين، واعلامه بان اسلطان قد اجاب داعيه، و لبّى مناديه، و وقع الاهتمام فِي كَتْب المناشير، و تجريد الامراء من حلب و الشام.

Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir, s. 128:

و فِي هَذا التاريخ وصل كتاب صاحب الروم، يذكر فيه ان العدو لما بلغهم اتفاقه مع السلطان خافوا من هيبته، فولوا هاربين، وانه سير الى قونية يحاصرها لياخذ من بها من اصحاب اخيه.

hazırlandığı askeri harekâta ise, el-Mansûrî'nin de ifade ettiği gibi, İzzeddin'in kaçışından sonra gerek kalmamıştır.[73]

Bu tanıklıklara dayanarak Keykâvus'un Bizans'a 1262 yazının sonunda, ancak Haziran 1262'den önce varmadığını öne sürmek mümkündür.[74] Bu anlatılarla birlikte Selçuklu nümizmatiği de söz konusu tarihi teyit etmektedir. Hicri 660'ta (Kasım 1261-Kasım 1262) İzzeddin Keykâvus adına hâlâ sikke bastırılmaktaydı; 1262 tarihli son sikkeyse Antalya'da bastırılmış olmalıydı.[75] Dolayısıyla İzzeddin'in Bizans'a varışını 1262 yılı olarak belirlemek, Şarki anlatılar ve nümizmatik kaynakların sunduğu bilgilerle uyuşmak demek olacaktır.

Söz konusu kronolojiyi esas aldığımızda, olaya dair kesin bir tarih belirtmeyen ancak olayı İstanbul'un (Aleksios Strategosoulos'un Bizanslı askerleri ve "İskitleri" tarafından) Temmuz 1261 tarihli fethinden (11.26) *önce*ye (11.24) yerleştiren asıl otoritemizle, yani Georgios Pachymeres'le çelişmiş olmuyoruz.[76] O zamanlar 19 yaşlarından bulunan Pachymeres, olayları çok sonraları kaleme alacaktı. Anlatısında katı bir kronolojik sıra izlememiş, sık sık geçmişe veya geleceğe sıçramış ve tekrar geri dönmüştür. Sultanın Bizans'a, Mikhail Palaiologos'un kente dönüşünden (15 Ağustos 1261) *sonra* vardığı düşünülebilir. *Ex silentio* bir görüşe başvurmak da mümkün: sultanın Bizans'a gelişinden ne Georgios Akropolitis bahsetmektedir ne de Theodoros Skoutariotis. VIII. Mikhail günlerinin en güvenilir tarihçileri olarak görülen Akropolitis ve Skou-

---

Baybars el-Mansûrî, s. 75: ...و لما وقع الاهتمام بذلك جاءت الاخبار بانهزامه

İzzeddin'in Bizans'a varış tarihini 1262 olarak belirleyen kaynak: Leiser, Gary. "Şarı Şaltūḳ Dede," *EI²*, 9:61.

Örneğin bkz. Erkiletlioğlu, Halit ve Güler, Oğuz. *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri* (Kayseri, 1996), s. 184 no. 422; Album, Stephen. *A Checklist of Islamic Coins: Second Edition* (Santa Rosa, 1998), s. 63 no. A1231; Hennequin, Gilles. *Bibliothèque nationale. Catalogue des monnaies musulmanes. Asie pré-Mongole* (Paris, 1985), s. 769 n. 1.

Gregoras'ın aynı olayları anlatırken Pachymeres'in kronolojisini izlediği görülmektedir: Gregoras IV.2 (1:82.4-83.2). İzzeddin'in Bizans'taki ailesine dair olayları naklinde Gregoras'ın başka tutarsızlıkları için bkz. Shukurov, Rustam. "Семейство ʿИзз ал-Дина Кай-Кавуса II в Византии," *Византийский временник* 67 [92] (2008), s. 111-13.

tariotis[77] Bizanslılarla Selçuklular arasındaki ilişkilere çok yakın bir ilgi göstermişlerdi. Her iki anlatı da VIII. Mikhail'in İstanbul'a dönüşüyle (15 Ağustos 1261) sona ermektedir. Keykâvus'un Bizans'a gelişinin bu anlatılarda yer bulamayışını söz konusu gelişin bir yıl sonra gerçekleşmesine bağlamak mümkündür.

Son olarak şunu söylemek gerek: İzzeddin Keykâvus, görünen o ki, Anadolu'ya değil doğrudan İstanbul'a gitmişti. Doğulu yazarlar bu hususta mutabıktır.[78] Sultanın bir Anadolu limanına geldiğini öne süren bilim insanları olayın bu hatalı tarihlendirmesine dayanmakta ve sultanın gelişi sırasında VIII. Mikhail ile sarayının hâlâ imparatorluğun Anadolu eyaletlerinde bulunduğunu varsaymaktadırlar. Ancak Bizanslı yazarlar sultanın İstanbul'dan başka bir yere gittiğini hiçbir zaman açık seçik belirtmemişlerdir. Olayın önerilen tarihini (1262 yazı) benimsersek İstanbul'un gerçekten de sultanın hedef noktası olduğu görüşü eldeki verilerle çelişmeyecektir.

6. Keykâvus'un Bizans'taki Ailesi

Bizans'taki sürgünü sırasında İzzeddin Keykâvus'a annesi, karısı, dört oğlu (Mesud, Geyûmers, Konstantin Melik ve adı bilinmeyen bir diğer oğul), bir kızı, kız kardeşi (muhtemelen bekâr) ve iki dayısı (Kir Hâya ve Kir Kedîd/KyrKattidios; bkz. Tablo 1) dahil yakın akrabaları eşlik etmekteydi. Bunlar adları birincil kaynaklarda doğrudan zikredilen kişiler fakat dahası vardır; zira en azından en büyük oğulla (Mesud) dayıların aile üyelerini geride bırakmış olması pek mümkün değildir. VIII. Mikhail Palaiologos İzzeddin'i kontrol altında tutmak için sultanın ailesini (muhtemelen kadınlar ve küçük çocuklar) İznik'e gönderdi.[79] Bununla beraber, sultanın Enez'den kaçışı sırasında (1264/65) ailenin çoğu üyesi İstanbul'day-

---

[77] Bkz. Akropolites, 1:188-89 ve Skoutariotes, Theodore. Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονική, Sathas, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* içinde, 7:554-56.
İbn Bîbî (AS), s. 637-38; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 283-84; Aksarâyî, s. 70; Baybars el-Mansûrî, s. 93; Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:442; Aynî, s. 321. Pachymeres II.24 (1:185.12-17).

dı.[80] Sultanın İstanbul'daki ailesine hasredilmiş kimi çalışmalar da söz konusudur.[81]

Tablo 1: II. Keykâvus'un Bizans'taki Ailesi

No	İsim	Unvan	Doğum-ölüm	*FLP* No.
1	**Berdûliye, Keykâvus'un annesi**		**d. 1220'den önce ö. 1264'ten sonra**	
2	Kir Hâya, no.1'in kardeşi		ö. 1265	
3	**Kir Kedîd/Kyr Kattidios, no.1'in kardeşi**	**Selçuklu sarayında *şarab-sâlâr***	**ö. 1264'ten sonra**	
4	İsimsiz, Keykâvus'un kız kardeşi		d. 1237'den sonra ö. 1264'ten sonra	
5	**İsimsiz, Keykâvus'un karısı**		**ö. 1264'ten sonra**	
6	Mesud, Keykâvus'un oğlu		ö. y. 1310	17233
7	**Geyûmers, Keykâvus'un oğlu**		**ö. 1290'dan sonra**	
8	Κωνσταντῖνος Μελής, Keykâvus'un oğlu	*sebastokrator* veya *caesar* (?), Véria (?) valisi, Mysia'da Pegai valisi	ö. 1306'dan sonra	17762
9	**İsimsiz (Sabbas?), Keykâvus'un oğlu**	***hieromonahos*?**	**ö. 21.12.1320**	**26294**
10	İsimsiz, Keykâvus'un kızı		ö. 1264'ten sonra	

[80] Pachymeres III.25 (1:303.15-19).

[81] Wittek, "Yazijioghlu ʿAli"; a.y. "La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine," *Echos d'Orient* 176 (1952), s. 409-12; Laurent, Vitalien. "Une famille turque au service de Byzance. Les Mélikès," *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956), s. 349-68; Zachariadou, Elizabeth. "Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδίν Καικαούς Β' στη Βέροια," *Μακεδονικά* 6 (1964-65), s. 62-74; Shukurov, Rustam. "The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective," *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204* içinde, ed. Judith Herrin ve Guillaume Saint-Guillain (Aldershot, 2011), s. 180-90; a.y. "Семейство," s. 89-116.

No. 1, Προδουλία-Berdûliye: II. İzzeddin Keykâvus'un annesinin adı Berdûliye/Perdûliye (بردوليه) kuşkusuz bir Yunan adıydı.[82] Barhebraeus Arapça kroniğinde sultanın annesinin Rumi ve "bir papazın kızı" olduğunu söylemiştir.[83] Arapça ve Farsçada "Rūmī" ifadesi, Rum Ortodoks kimliğini belirtiyor, özel bir etnik köken/inanca işaret ediyordu. Annenin bir Yunan papazın ailesinden geldiğini Simon de Saint-Quentin de ifade etmiştir.[84] Rubruck'lu William ise onu bir odalık olarak tanımlamaktadır.[85] Berdûliye'nin Hıristiyan kimliğini Bizanslılar da belirtmiştir. Pachymeres onu "son derece iyi bir Hıristiyan" (χριστιανῇ ἐς τὰ μάλιστα οὖση: *Khristianē es ta malista ousē*)[86] olarak tasvir etmektedir. Nikiforos Gregoras, sultanın "Hıristiyan bir ecdada" (χριστιανῶν τε ὑπῆρχε γονέων υἱός: *khristianōn te hyperkhe goneōn nios*) sahip olduğunu belirtmekte, "γονέων" ifadesiyle "ebeveynini" değil genel anlamda "atalarını" ima etmektedir.[87]

Kuşkusuz ki Berdûliye/Perdûliye "kendisini Tanrıya adayan" anlamına gelebilecek Προδουλία'nın [*Prodoulia*] (← πρόδουλος "köle olarak hizmet etme" ve προδουλόω "köleleştirmek") Farsça yazılışıydı.[88] İkinci bileşeni (δουλία) bu adı, Χριστοδουλία [*Khristodoulia*] (*PLP*, no. 31002), Θεοδουλία [*Theodoulia*] (*PLP*, no. 7215) ve dişil hali de bulunan erkek adlarından Κυριακόδουλος [*Kyriakodoulos*] (*PLP*, no. 13961) gibi sevilen Yunan adlarına yakın kılıyordu.

---

[82] İbn Bîbî (AS), s. 472-73; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 213; Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 285; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 204. Ebü'l-Ferec. *Târîhu muhtasari'd-düvel* (Beyrut, 1890), s. 447.

[84] Simon de Saint-Quentin. *Histoire des Tartares* XXXII. 26, ed. Jean Richard (Paris, 1965), s. 82: "hunc genuerat ipse de filia cujusdam sacerdotis Greci." Rubruck'un seyahatnamesinin eski bir baskısından alıntı yapıyorum: Bergeron, Pierre. *Voyages en Asie*, 2 cilt (Paris, 1735), 1: böl. XLIII, süt. 149.

[86] Pachymeres II.24 (1:183.23).

[87] Gregoras IV.4 (1:94.13-14).

[88] *προδουλόω* için "bir şeyin veya bir kimsenin aidiyetine vermek" anlamı örneğin Aziz Theklas'ın hayatında bulunabilir: "*προδουλωσαμένης αὐτοὺς τῷ ὕπνῳ*." Bkz. *Vie et miracles de Sainte Thècle*, çev. ve ed. Gilbert Dagron (Brüksel, 1978), s. 382.29-30.

Sıfatlarla fiillerin kişi adlarına dönüştürülmesinin çok normal bir uygulama olduğu da kaydedilmelidir.[89]

Berdûliye adının Yunancadaki karşılığının, Anadolu'da on üçüncü yüzyılda yaygınlık kazanan ve Lembiotissa Manastırının (İzmir) akitlerinde rastlanan Παρδολέων [*Pardoleōn*] kelimesinin dişili Παρδολέαινα olduğu düşünülebilir.[90] Fakat ilk ihtimal (Προδουλία: *Prodoulia*) akla daha yatkındır zira Berdûliye ile Παρδολέαινα arasında fonetik bir uyuşmazlık vardır; Παρδολέων kelimesiyse görünen o ki kişi adından çok lakap olarak kullanılıyordu.

Προδουλία bir papazın kızı olsa da, ailesi Selçuklu toplumunda yüksek bir statüye sahipti. İbn Bîbî ona *muhaddere Berdûliye* (مخدره بردولیه) yani "Prodoulia Hanım" diye seslenmektedir. Asalete işaret eden bir unvan olan *muhaddere* Arapça خدر *haddere* "[bir kızı, bir kadını] kapalı tutmak" fiilinden türetilmişti; مخدرة *muhadderât* ise dini teamüllere itaat eden ve kapalı kapılar ardında yaşayan kadınları belirtiyordu: Alî Ekber Dihhudâ'nın da ifade ettiği gibi bu kadınlar "hiç çalışmamış ve kimseye hizmet etmemişlerdi."[91] Ortaçağ Fars edebiyatında bu kelime soylu gelinlere, özellikle de hanedanlardan gelen kadınlara verilmekteydi.[92]

İbn Bîbî'nin bu konudaki görüşlerine Osmanlı tarihçisi Yazıcızâde Ali tarafından kaydedilmiş yarı efsanevi gelenek de sarılmıştır. Yazıcızâde Ali, Prodoulia'nın VIII. Mikhail Palaiologos'un kız kar-

---

[89] Pape, Wilhelm. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, ed. G. Benseler, 2 cilt (Braunschweig, 1911), 1:XVI.

[90] Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:133, 229; ayrıca bkz. *PLP*, no. 21918-20. Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme. CD-version* (Tahran, 2000), s.v. مُخَدَّرَة; Shukurov, Muhammad vd. (ed.), *Farhangi Zaboni Tojiki*, 2 cilt (Moskova, 1969), 1:780. Krş. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, s. 186-87. Burada II. Keykâvus'un annesi "Burdûl'un tecrit edilmiş [kadını] (muhadderat)" olarak ele alınmış ve annenine adına "Burdulyan" denmiştir ki bu çıkarım hatalıdır. Berdûliye/Perdûliye adı en azından iki sebepten ötürü yer adı Burdûl'la ilişkisizdir. Birincisi, bu adı zikreden tarihçi İbn Bîbî Burdûl'a hiç atıfta bulunmamış ve metninde aynı yer için daha eski bir isme (Burğlu برغلو) başvurmuştur: İbn Bîbî (AS), s. 22, 92, 472, 549, 615, 623, 729. İkincisi, Farsça ve Türkçede "bir yerin muhadderatı" anlamında oluşturulan herhangi bir antroponim veya unvan yoktur; böyle bir model mevcut değildi.

deşi olduğunu öne sürmüştür.[93] Yazıcızâde bu hususta kuşkusuz hata yapmaktaydı;[94] öte yandan Prodoulia'nın efsanevi nesebi muhtemelen soyunun asaletini yansıtmaktaydı.

Bu kadının kolay bir yaşamı olmamıştır. 1237'den kısa bir süre önce Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev'le evlendirilmiş ve çok geçmeden ilk oğlunu, geleceğin sultanı II. İzzeddin Keykâvus'u dünyaya getirmişti. Bu evliliği sırasında adını bilmediğimiz bir çocuk (kız çocuğu) daha doğurmuştur. Kilikya Ermenileri tarafından 1243'te Ortodoks kayınvalidesi Mahperi Hatun ve kızıyla birlikte Moğollara teslim edilen Prodoulia muhtemelen oydu.[95] Kocasının ölümünün ardından iktidarı vezir Şemseddin İsfahânî ele geçirdi.[96] İsfahânî'nin Prodoulia'yla evliliği pek çoklarınca kınanacaktı.[97] Barhebraeus'a göre bu evliliğin meyvesi de akıbeti bilinmeyen bir başka erkek çocuk oldu.[98] Şemseddin İsfahânî 1249'da tutuklandı ve siyasi hasımları tarafından infaz ettirildi.[99]

Şemseddin İsfahânî'nin ölümünün ardından Prodoulia tekrar evlenmedi. Oğlu Sultan İzzeddin'le birlikte 1262'de Bizans'a gitti. Bi-

---

93 Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 648, 655; Wittek, Paul. "Les Gagaouzes = Les gens de Kaykaus," *Rocznik Orientalistyczny* 17 (1951-52), s. 15.

94 Papadopulos, Averkios Th. *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453* (Münih, 1938), s. 73-74 (no. 109).
İbn Bîbî (AS), s. 528, 536; 607-608; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 241, 245, 277; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 234, 264; Kirakos of Gandzak. *История Армении*, çev. L. A. Khanlarian (Moskova, 1976), s. 178; Galstian, Ashot. *Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* (Moskova, 1962), s. 47; Cahen, *La Turquie*, s. 230. Daha fazlası için bkz. Shukurov, Rustam. "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* içinde, ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 117 ve n. 7-8

96 İbn Bîbî (AS), s. 571-87; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 262-63.
Simon de Saint-Quentin XXXII.26 (s. 83); İbn Bîbî (AS), s. 565. Duda'nın İbn Bîbî yorumu tartışmalıdır; bkz. Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 248 ve n. i; Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:412; Ebü'l-Ferec, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 447-48.

98 Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:412.

99 İbn Bîbî (AS), s. 587; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 267; Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:413.

zans gelişlerini kayda geçiren Pachymeres, Prodoulia'yı "yaşlı" olarak (γηραιᾷ μητρ) anmaktadır.[100] İzzeddin'in 1237 yılında doğduğunu varsayarsak Prodoulia'nın 1262'de elli yaşlarında olduğunu düşünebiliriz. Prodoulia görünen o ki sultanın diğer kadınları ve çocuklarıyla birlikte İstanbul'daki saraylardan birinde yaşadı.[101] İzzeddin 1264/65'te Enez'den kaçınca Prodoulia diğer akrabalarla birlikte İstanbul'da tutuklandı.[102] Prodoulia'nın daha sonra başına gelenleri İbn Bîbî ve Yazıcızâde Ali tarafından aktarılan yarı efsanevi hikâyelerden öğreniyoruz.

Akıbetine ilişkin iki farklı hikâye söz konusudur. Hikâyelerden birine göre oğlunun kaçışından kısa süre sonra intihar etmiştir: oğlunun öldüğünü duymuş (ki bu haber bir söylentiden ibarettir) ve kendini kuleden aşağı atmıştır.[103] İkinci hikâyeye göreyse İstanbul'dan Véria'ya gönderilmiş ve ölümüne dek burada kalmıştır.[104] Ailenin İstanbul'da kalan diğer üyeleri VIII. Mikhail tarafından Véria'ya gönderildiği için bu hikâye akla daha yatkındır.[105]

Ölüm tarihini bilmemekteyiz fakat görünen o ki adını şehir surlarındaki burçlardan birine verecek kadar uzun bir süre Véria'da yaşamıştır. Yazıcızâde Ali'ye göre burca "Ana Kapısı" adı verilmiştir. Ancak Wittek "Ana Kapısı" ifadesinin Yunanca Ἀνάκαμψις [*Anakampsis*] kelimesinin bozulmuş bir hali olduğunu belirtmektedir;[106] fakat bu yorum Ἀνάκαμψις kelimesi teknik ve mali bir terim olduğundan pek yapay durmaktadır.[107] Burcun Prodoulia'ya bir tür

---

[100] Pachymeres II.24 (1:183.23).
Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 648; Wittek, "Les Gagaouzes," s. 15.
Pachymeres III.25 (1:313.14); İbn Bîbî (AS), s. 639; Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 648; Wittek, "Les Gagaouzes," s. 15
İbn Bîbî (AS), s. 639; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 298; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 285.

[104] Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 648, 655-56; Wittek, "Les Gagaouzes," s. 15.
Laurent, "Une famille turque," s. 349-68; Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 62-74

[106] Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 656.
Wilson, Nigel G. ve Darrouzès, Jean. "Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 23 n. 22. Ayrıca bkz. *LBG*, s. 80 (ἀνάκαμψις).

pronoia olarak sunulmuş ve kapıları kullanan tüccarlardan gümrük vergisi alınıyor olması da mümkündür.

No. 2-3, Kir Hâya ve Kir Kedîd/Kyr Kattidios: Prodoulia'nın hem Selçuklu hem de Bizans tarihinde önemli roller oynamış, yaşamları henüz yeterince incelenmemiş iki erkek kardeşi vardı.[108] Farsça ve Arapça kaynaklarda her iki kardeşe de çoğunlukla اخوال "dayı" diye atıfta bulunulmuştur.[109] Şarki kaynaklarda iki kardeşin Yunanca adlarına bozulmuş Farsça veya Türkçe yazımlarla atıfta bulunulur. Büyüğü Kir Hâya (Far. کرخایه / کیرخایه, Ar. کر خیا), küçüğüyse Kir Kedîd (کرکدید / کیرکدیت) olsa gerek. Şarki kaynaklar her iki kardeşin de Hıristiyanlığına vurgu yapmıştır. Aksarâyî, Kir Hâya'yı Rumi (*kir hâya-i rûmî*) olarak tasvir etmekte, Rum Ortodoks kimliğine atıfta bulunmaktadır.[110] İbn Bîbî ise dayıların "Rum Ortodoks inancından" (*rûmî-keş*) dem vurmakta, Kir Kedîd'in "İsa'ya imanını ikrar ettiğini" (*dîn-i 'Îsâ 'aleyhisselâm dâşt*) belirtmektedir.[111] Keza Arap tarihçi Rüknüddîn Baybars da dayıların "Hıristiyan inancından" bahsedecektir (wa humā ʿalā dīn en-Nesrâniyye).[112]

Dayıların isimlerindeki *kîr/kir* ifadesi Yunanca κῦρ/κῦρος/κύριος [*kyr/kyros/kyrios*] kelimesinin Farsça ve Arapça yazımıdır. Büyük dayı Hâya/Hayâ'nın adını yorumlamak çok da kolay değildir. Yunanca ad veya takma adlarda seslilerin baskın olması ve χ [*kh*] veya γ [*g*] içermesi muhtemeldir. Hâya/Hayâ adının türemiş olabileceği Yunanca ad şunlardan biri olabilir: Χειονώ [*Kheionō*] (*PLP*, no. 30824-25), Χειότης [*Kheiotēs*] (*PLP*, no. 30845), Χειώτης [*Kheiōtēs*] (*PLP*, no. 30841) veya Χιώτης [*Khiōtēs*] (*PLP*, no. 30841-46); bu isimler Fars, Arap ve Türkler pek yabancıydı. Hâya adının bir baş-

---

[108] Bkz. Turan, Osman. "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans," *Studia Islamica* 1 (1953), s. 82-83; Apanovich, Olga S. "К вопросу о должности кундастабла у Сельджукидов Рума в XIII в.: кундастабл руми и Михаил Палеолог," *Византийский временник* 66 [91] (2007), s. 171-92.

[109] Baybars el-Mansûrî, s. 73, 93; Aynî, s. 321, 387.

[110] Aksarâyî, s. 40, 82.
İbn Bîbî (AS), s. 609, 638.
Baybars el-Mansûrî, s. 73.

ka semantik veçhesi daha vardı. Farsçada *hayā* (خایه) aynı zamanda "hadım" manasına geliyordu.[113] İranlı yazarlarla Farsça-Türkçe konuşan Anadolulular kuşkusuz bu yan anlamı da göz önünde bulundurmuşlardır. Yunanca isim yapıbozuma uğratılmış ve Farsça *hayā* "hadım" kelimesine uydurulmuştur. Takma adın aşağılayıcı bir anlam taşımış olması da mümkündür.

İkinci kardeş Kedîd/Kedît'in adının Yunanca kaynağına gelince; bu adın kilise takvimlerinde rastlanan Yunanca Καττίδιος [*Kattidios*] adından türemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Taşlanarak öldürülen Καττίδιος [*Kattidios*] ile Καττιδιανός [*Kattidianos*] adlı şehitler adına her yıl (5 Ağustos) bir anma düzenlenirdi.[114] Καττίδιος adına Souda sözlüğünde rastlanır.[115] Dilbilimsel açıdan Farsça Kedīd/Kedît ile Yunanca Καττίδιος arasında bir ilişki kurmak mümkündür.[116]

Dayıların büyük bir nüfuz elde edişi görünen o ki 1254'ten sonra gerçekleşmiştir.[117] Selçuklu yazarlarına göre Rum dayılar o sırada 17 yaşında bulunan genç sultanı olumsuz etkilemiştir. Onlar ki (kız kardeşleri Prodoulia gibi) Hıristiyanlık inancından vazgeçmemiş, sultanlığın siyaset ve idaresine karışmışlardır. İnançlarından ötürü Müslüman seçkinlerle dengeli bir ilişki kuramayan dayılar, İbn Bîbî'ye göre, İzzeddin'le eş hükümdar Rükneddin Kılıcarslan'ın arasına nifak tohumları ekmiş, sultanlıkta patlak veren iç savaşı kışkırtmışlardır.[118]

---

[113] Dihhudâ, s.v. خایه.

Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano. Propylaeum ad AASS Novembris, ed. Hippolyte Delehaye (Brüksel, 1902), süt. 869.37-39.

Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 1:637.

Dilsel bakımdan alternatif bir seçenek *PLP*'de bulunabilir: Lavra akitlerinde 1316'da kayıtlı Ἑκατίδης [*Ekatidēs*] (no. 5983) adı: *Actes de Lavra*, ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou ve Sima Ćirković, 4 cilt (Paris, 1970-82), 2:305. Ancak bu Ἑκατίδης Kir Kadîd'le aynı değildir çünkü ilki sadece stratiotes idi ve alt bir toplumsal statüye sahipti.

Daha fazla ayrıntı için bkz. Shukurov, "Семейство," s. 89-116.

İbn Bîbî (AS), s. 608-610, 615; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 279, 282; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 265, 268; Aksarâyî, s. 40, 82.

Ancak İzzeddin'in Rum dayıları tarafından desteklenen ve yönlendirilen müstakil idaresi Anadolu'nun Moğolların işgaline uğramasıyla sona erdi. Moğol General Baycu'nun tattırdığı yenilginin sonucunda İzzeddin, II. Theodoros Laskaris'e (İznik İmparatorluğu) sığınmış ve bir süre orada kalmıştır.[119] Sultanın Rum dayılarının siyasi ağırlığı sadece yeğenlerinin otoritesine dayanmıyordu. Yeğenlerinin 1256/57'de Bizans'a kaçmasından sonra Müslüman Anadolu'da gayet rahat bir yaşam sürmüş, kardeşi Rükneddin'in yanında kalmışlardır.[120]

Sultana Bizans'a ikinci kez kaçışında (1262) dayıları da eşlik etti. Kaynaklarda sultanın VIII. Mikhail Palaiologos'a karşı giriştiği komployla bağlantılı olarak 1264'te tekrar belirmektedirler. Küçük kardeş Kir Kedîd'in rolünden bizi haberdar eden, İbn Bîbî'dir. İbn Bîbî'ye göre Kir Kedîd komployu tesadüfen sultanın saray maiyetinden duymuş ve derhal imparatora bildirmiştir.[121] Kir Kedîd'in etnik ve dini kimliği görünen o ki aile bağlarına ve Selçuklu sarayına olan sadakatine üstün gelmişti. O sırada Kir Kedîd o sıralar sarayın *şarab-sâlârı* idi.

Baybars el-Mansûrî'ye göre her iki kardeş de imparatorun tarafını tutmuş ve onu komplodan haberdar etmişlerdi. Kir Hâya o sıralar İstanbul'da olmadığı için Baybars'ın bu konuda hata yaptığı açıktır.[122] George Pachymeres II. Keykâvus'un komplosuyla ilişkili olarak sultanın bir dayısını zikretmektedir. Pachymeres'e göre dayılarından biri II. Keykâvus'la Bulgar ve Altınordulu müttefikleri arasında aracılık yapıyordu. Bulgarlarla Moğolların II. Keykâvus'un yardımına gelmesi onun sayesindeydi. Pachymeres aracıyı "Karadeniz'in kuzey sahillerinde epey ün salmış, [sultanın] akrabalarından biri" olarak anmaktadır.[123] Pachymeres başka yerlerdeyse ona açık bir şekilde sultanın dayısı

---

[119] İbn Bîbî (AS), s. 625; Akropolites, 1:143.25-144.19.

[120] İbn Bîbî (AS), s. 623.
A.g.e., s. 638-39.
Baybars el-Mansûrî, s. 93.

[123] Pachymeres III.25 (1:301.17-18): "τῶν τινι συγγενῶν, ἐπιδόξῳ γε ὄντι κατὰ τὰ πρὸς ἄρκτον μέρη τοῦ Εὐξείνου πόντου."

(θεῖος: *Theios*) olarak atıfta bulunmaktadır.[124] Pachymeres'in aklında kuşkusuz diğer dayı, yani Kir Hâya vardı. Failler'in Pachymeres tarafından anılan bu dayıyı Sarı Saltık sanması kesinlikle temelsizdir.[125]

Pachymeres'in anlattıklarından yola çıkarak Kir Hâya'nın İzzeddin'le birlikte 1262'de Bizans'a sığınmış ve VIII. Mikhail tarafından Dobruca'nın içlerine gönderilmiş olan Türklerle birlikte kuzeye gittiğini varsayabiliriz. Kir Hâya bu Türklere liderlik edenlerden biri olsa gerek; zira Pachymeres'e göre Kir Hâya o bölgelerde epey ün salmıştı. Pachymeres ayrıca Kir Hâya'nın komplo sırasında giriştiği faaliyetlerden kimi ayrıntılar sunmaktadır. Kir Hâya Bulgar kralı Konstantin Tih'e gitmiş ve onu Bizans'a karşı sefere katılmaya ikna etmişti. Amacına ulaşabilmek içinse Konstantin'in karısı ve II. Theodoros Laskaris'in kızı İrini Laskarina'yı devreye sokmuştu; nitekim İrini de küçük kardeşi Yannis'in öcünü almak istiyordu. Kir Hâya ayrıca Altınordu Hanı Berke'nin (1257-67) yeğeni Nogay'a temsilciler göndererek Altınordu Moğollarını da işe dahil etti.[126] Bununla beraber İranlı tarihçiler İbn Bîbî ile Aksarâyî'nin anlatılarına göre, Sultan İzzeddin Nogay'a değil Berke Han'ın kendisine başvurmuştur.[127] Altınordu'yla İzzeddin arasındaki aracı, Aksarâyî'ye göre, Nogay'ın Berke Han'la evli halasıydı (yani II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kız kardeşi).[128] Kir Hâya belki de Moğol hanını veya Nogay'ı halanın yardımıyla ikna

---

[124] Pachymeres III.25 (1:303.7-19); krş. Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 74.
Pachymeres, 1:301 n. 6.
Pachymeres III.25 (1:303.20-25).
İbn Bîbî (AS), s. 639; Aksarâyî, s. 75-76. Kir Hâya'nın aracılık görevinin bir yankısının Yazıcızâde Ali tarihinde bulunduğunu kaydetmek gerekir; İbn Bîbî'nin ilgili kısmını yorumlamaya ve tamamlamaya çalışmış ancak sonuçta çok muğlak bir metin ortaya çıkarmıştır. Bu Osmanlı tarihçisi şöyle yazmaktadır: "Yüce Tanrı Sultanın kardeşine [İzzeddin] Kıpçak düzlüklerinin Hanı Berke Han'a haber göndermesi fikrini verip ona şöyle rica ettirdi: 'kardeşimi kurtarın.' [Berke cevap olarak] bir ordu gönderdi." (Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 368r). Kuşkusuz, Yazıcızâde Ali'nin elinde Moğolların Bizans'a saldırmasını düzenleyen aracı bir "kardeş" hakkında muğlak kalan bir bilgi vardı. Hâya'nın rolünün ışığında Yazıcızâde Ali'nin bahsettiği "birader" sultanın kardeşi değil de kuşkusuz dayılardan biriydi.

[128] Aksarâyî, s. 75.

etmişti. Bulgar ve Tatarların bunun neticesinde düzenledikleri akına Dobruca Türklerinin de katıldığı görülmektedir.[129] Kir Hâya aralarına bizzat katılmış da olabilir. İzzeddin'in Bizans esaretinden kurtulmasının ve Solhat'a (Kırım) yerleşmesinin hemen ardından Kir Hâya'yı yeniden Anadolu'da görüyoruz.[130] Kir Hâya 1265 yılında Sultan IV. Rükneddin tarafından infaz ettirilmiştir.

Sultan İzzeddin'in Rum dayıları hem Bizans hem Selçuklu siyasetinde önemli roller oynamış, daha sonra da yollarını ayırmışlardır: Kir Kedîd yeğenine ihanet edip Bizanslıların tarafına geçmişken, Kir Hâya ona ölümüne dek sadık kalmıştır. Kir Kedîd'in bundan sonraki akıbeti hakkında herhangi bir malumatımız yok; hayatını Bizans'ta devam ettirmiş olmalı.[131]

No. 4, İsimsiz, Keykâvus'un kız kardeşi: Keykâvus'la birlikte İstanbul'a giden kız kardeşine dair bildiklerimiz Georgios Pachymeres ile İbn Bîbî'nin bize sunduklarından ibarettir. İbn Bîbî'ye göre Keykâvus'un Altınordu'ya kaçmasından sonra kız kardeş annesi ve iki erkek yeğeniyle birlikte Bizans'ta kalmaya devam etmiştir.[132] Kız kardeşten üç kez[133] bahseden Pachymeres, Keykâvus'un Enez'den kaçmasının ardından kız kardeşin İstanbul'da gözaltında tutulduğunu belirtir.[134] O ki her halükârda Prodoulia'yla Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kızıydı. II. Keykâvus'tan sonra doğmuş olması kuvvetle muhtemel. Sonraki akıbeti hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

---

[129] Bkz. Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 77-79.
Aksarâyî, s. 82. Ölü bedeni aşağılayıcı bir ceza olarak köpeklere parçalatıldı. Aksarâyî bunun Sultan Rükneddin'in şahsi nefretinin sonucu olduğunu belirtmektedir: 1254'te Rükneddin kardeşi tarafından Burğlu Kalesine hapsedilmiş ve Kir Hâya onun gardiyanlığını yaparak acı aşağılamalara uğratmıştı. Ancak böylesine zalimce bir infaz için daha doğrudan bir sebep de olabilirdi. İzzeddin vatanına dönme hayali kurmaktaydı ve Kir Hâya onun tarafından Anadolu'ya gönderilmiş olabilirdi.
II. İzzeddin Keykâvus'un ailesi hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Shukurov, "Семейство," s. 89-116.
İbn Bîbî (AS), s. 639; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 298.
Pachymeres II.24 (1:183.24), III.25 (1:303.16-17, 313.14).
Pachymeres III.25 (1:313.14).

No. 5, İsimsiz, Keykâvus'un karısı: Georgios Pachymeres iki yerde sultanın eşlerine ve bir yerdeyse muayyen bir kadına atıfta bulunmaktadır.[135] Nikiforos Gregoras sultanın İstanbul'a tek bir eşle vardığına inanıyordu.[136] II. Keykâvus'un Bizans'a 1256/57'de ilk gidişini anlatırken İbn Bîbî sultanın Konya'dan Antalya'ya "harem kadınlarıyla" gittiğini belirtmektedir ki buna tüm kadın akrabaları ve eşleri dahil olabilirdi.[137] Daha sonra Antalya'dan Laodikeia'ya ardından ise Bizans topraklarına geçerken "hane halkı, hizmetkârları ve çocukları" yanındaydı.[138] Dolayısıyla Bizans'a "ilk seyahatinde" haremi de sultana eşlik etmiş olmalı. İbn Bîbî sultanın ikinci sürgününden (1262) söz ederken ailesi hakkında genel ifadelere başvurur: "İstanbul'a çocukları ve ailesi, annesi ve oğullarıyla seyahat etti."[139] Keykâvus'un tek eşliliği öngören Hıristiyan âdetlerini göz önünde bulundurup Konstantinopolis'e tek eşle gitmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Keykâvus'un eşine ilişkin olarak kaynaklarda görüş ayrılığı mevcuttur. Kirakos Gandzaketsi, II. Keykâvus'un "Laskaris'in" (yani III. Ioannes Vatatzes'in) damadı olduğunu ve onun yardımıyla tahtı ele geçirdiğini bildirmektedir.[140] Claude Cahen ve Petr Zhavoronkov, II. Keykâvus ile III. Ioannes Vatatzes'in kızlarından biri arasında evlilik olasılığını kabul etmektedirler.[141] Ancak Keykâvus'un bu evlilik hikâyesi başka kaynaklarda özellikle de Bizans ve Süryani kaynaklarında teyit edilmediğinden kuşkuludur.[142] Diğer taraftan daha sonraki Osmanlı geleneğine göre ve yukarıda kaydedildiği gibi Keykâvus'un Enez'den kaçışından sonra annesi değil

---

[135] Pachymeres II.24 (1:183.24), III.25 (1:303.16-17, 313.14).
Gregoras IV.6 (1:101).
İbn Bîbî (AS), s. 623; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 287.

[138] İbn Bîbî (AS), s. 625; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 289.
İbn Bîbî (AS), s. 637.

[140] Kirakos of Gandzak, s. 196. Bu hususu ele alan bir tartışma için bkz. Apanovich, "К вопросу."
Cahen, *La Turquie*, s. 239; Zhavoronkov, Petr I. "Никейская империя и Восток," *Византийский временник* 39 (1978), s. 94-95.
Diğer kaynaklar III. Ioannes'in kızları hakkında hiçbir şey belirtmemektedir: Polemis, Demetrios I. *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (Londra, 1968), s. 107-09 (no. 72).

de Anna adlı Hıristiyan karısı kendisini Véria'da bir kuleden aşağı atmıştır. Véria'daki şehir kapısı ona izafeten "Ana Kapısı" adını almıştır.[143] II. Keykâvus'un karısının Rum ve Hıristiyan kimliğine dair bu iki emareden ötürü Bizanslılığı veya Rumiliği ihtimalini göz ardı edemeyecek olsak bile bu hikâye pek güven vermemektedir. O da sultanın annesi ve kız kardeşi gibi Bizans'ta kalmış ve göz altında tutulmuştur.

No. 6, Keykâvus'un oğlu Mesud: Gıyâseddin Mesud, II. Keykâvus'un muhtemelen en büyük oğluydu. Babasıyla beraber 1262'de İstanbul'a kaçmıştır. Doğumunun ardından Anadolu'da vaftiz edilmiş olma ihtimali var. İstanbul'da Hıristiyan âdetlerine uymuş ve babasıyla kardeşleri gibi Patrik Arsenios tarafından Hıristiyan dini törenlerine katılmasına izin verilmiştir.[144] Altınordu'ya 1264/65'te gittiğinde Keykâvus'a eşlik eden sultanın iki oğlundan biri oydu. II. İzzeddin ölürken onu veliahdı ilan etmiştir. Mesud tahtı alabilmek için 1280'de Anadolu'ya gitti. Paflagonya'da yerel beylerle savaşa girdi. Çarpışmalarda başarı kazanamadı ve II. Andronikos'tan yardım istedi. 1290 ile 1293 yılları arasında karısı ve kızıyla birlikte İstanbul'a gitti. Fakat o sırada Nymphaion'da bulunan imparatorla görüşemedi. Sultan Edremit'e geçti fakat kimi nedenlerden dolayı ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. İyi bir ilişkileri olmasına rağmen imparatorla sultan arasında şahsi görüşme yapılamadı. Mesud'un bir süre önce Türklerden aldığı Herakleia Pontika'yı Bizans'a geri vermiş olması mümkündür.[145] Bizans'tan ayrılırken Mesud karı-

---

[143] Hammer-Purgstall, Joseph von. *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, çev. J.-J. Hellert, 1: *1300-1400*, (Paris, 1835), s. 46-47. Aynı mesele şurada da ele alınmıştır: Bees, Die *Inschriftenaufzeichnung des Codex Sinaiticus Graecus, 508 (976) und die Maria Spiläotissa Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), mit Exkursen zur Geschichte der Seldschuken-Türken* (Berlin, 1922), s. 45-46.

[144] Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, "Harem Christianity."
Pachymeres X.25. (4:359-361); XIII.15 (4:651.12); XIII.22 (4:673.28). II. Andronikos'un Nymphaion günleri için bkz. Failler, Albert. "Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, III," *Revue des études byzantines* 48 (1990), s. 17.

sıyla kızını orada bıraktı. Karısı daha sonra Mesud'un ricasıyla II. Andronikos tarafından yanına gönderilirken,[146] kızı rehin olarak Bizans'ta kaldı ve günlük ihtiyaçları için imparatordan bir ödenek aldı.[147] "Rum âdetlerine" uymaktaydı, yani başka bir deyişle Hıristiyandı ve Yunanca konuşuyordu.[148] Kaynaklarda Bizans'ın sultana doğrudan yardımda bulunduğuna dair herhangi bir şeyle karşılaşmıyor olsak da II. Andronikos'la II. Mesud iyi ilişkiler kurulmuştu. Mesud'un hükümdarlığı zamanında Βασίλειος Γιαγούπης [*Basileios Giagoupēs*] gibi kimi Bizanslı Türkler, sarayda görev almıştır (bkz. 5. Bölüm 8. Kısım). Anadolu Hıristiyanı, ülkenin hemen her yerinde inancını yaşayabiliyordu. Hem II. Mesud hem II. Andronikos yerli Hıristiyanların yazılarına baktığımızda II. Mesud'la II. Andronikos'un yan yana zikredildiğini ve övüldüğünü görürüz.[149]

No. 7, Geyûmers, Keykâvus'un oğlu: İbn Bîbî, *Melik* Rükneddin Geyûmers'i Enez'de babalarıyla birlikte olan oğullardan saymaktadır.[150] Mesud'un küçüğü olduğu için başka yerlerde II. Keykâvus'un ortanca oğlu şeklinde anılmaktadır.[151] Görüldüğü kadarıyla akrabaları gibi o da Hıristiyan bir yaşam tarzı sürdürmekteydi. Babası ve ağabeyiyle birlikte Bizans'tan 1264/65'te ayrıldı. II. Mesud 1280'de sultanlığını ilan ettiğinde Geyûmers Paflagonya'ya indi ve Kastamonu'ya ilerledi. Ancak kısa zaman içinde Kastamonu naibi tarafından yakalandı ve ağabeyine teslim edildi.[152]

---

[146] Pachymeres XIII.22 (4:673.33-34).
Pachymeres XIII.22 (4:673.34-675.1): "ὡς ὅμηρον."

[148] Pachymeres XIII.22 (4:671.19-20): "τοῦ κορίου, τίνος μὲν Μελὴκ θυγάτριον ἦν, ὅπως δὲ καὶ κατὰ πόλιν ἐν τοῖς 'Ρωμαίων ἤθεσι προσέκυρσε διαιτᾶσθαι."
Métivier, Sophie. "Byzantium in Question in 13th-Century Seljuk Anatolia," *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean* içinde, ed. Guillaume Saint-Guillain ve Dionysios Stathakopoulos (Paris, 2012), s. 239, 241-42; Shukurov, "Harem Christianity," s. 129 ve n. 70.

[150] İbn Bîbî (AS), s. 639; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 343 n. 375.
İbn Bîbî (AS), s. 740; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, ed. Houtsma, s. 336.
Korobeinikov, Dimitri. "The Revolt in Kastamonu, ca. 1291-1293," *Byzantinische Forschungen* 28 (2004), s. 102-03.

No. 8, Sebastokrator veya caesar (?) Κωνσταντῖνος Μελήκ: Konstantin Melek (Melik) hakkında bilinenlerin çoğu Pachymeres'in bıraktığı birkaç satırlık bilgidir. "Sultanın bir diğer oğlu" (ὁ Μελὴκ Κωνσταντῖνος, τῶν τοῦ σουλτάνου υἱῶν ἄτερος) olan ve Bizans'ta bırakılan Melek Konstantin, "vaftiz edilip Rum geleneklerine uygun olarak yetiştirilmiştir" (βαπτισθεὶς ἐκθύμως προσετετήκει τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἤθεσιν). Katalanlara ihanet etmiş olan Anadolu'daki paralı Türk askerlerinin lideri Melik İshak, II. Andronikos'a Konstantin Melek'in Selçuklu sultanı ilan edilmesini önerdi. Ancak imparator 1305/06 civarında Konstantin'i Pegai valisi ilan etmekle yetindi. Konstantin Melik, II. Mesud'un kızıyla birlikte Pegai'ye gönderildi. İmparator kızın paralı asker Melik İshak'la evlendirilmesini istedi.[153]

Konstantin Melik'in Bizans yönetim sistemine 1305/06 senesinden çok daha önce dahil edilmiş olması da mümkündür. Yazıcızâde Ali'ye göre Sultan II. Mesud 1280'lerde Bizans'ta yaşayan kardeşlerinin durumunu soruşturmuştur: "*Basileus* Palaiologos'a elçiler gönderip kardeşlerinden ve Rum diyarının Türklerinden bir haber almak istemiştir. Basileus kardeşlerden birinin kendisiyle olduğunu, diğerininse Karaferye'de idarenin başına geçtiğini" bildirmiştir.[154] Buradan yola çıkarak Konstantin Melek'in Véria'da valilik yaptığını varsaymak mümkün. Bizans idari sisteminde başarılı bir kariyer yapmasından sonra Selçuklu Sultanlığına aday olması ve Pegai valiliğine atanması tesadüfi değildi.

Konstantin Melek'in 1306'dan sonraki akıbeti hakkında herhangi bir şey bilinmemektedir. Paul Wittek'in 1308'de Sırplara sığındığı yönündeki tahmini ikna edici değildir; bu tahmin sonraki tarihyazıcılığında kabul görmeyecektir.[155] Konstantin Melek önde gelen bir

---

[153] Pachymeres XIII.22 (4:675.2-14).

[154] Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 409v:

فاسليوس بلالوغوسه دخى ايلچى گوندرب سلطانوك
قرنداشلرى و روم ايلندكى اتراك طايفسندن استفسار قلدلر فاسليوس شويله خبر گوندردى
كه بر قرنداشوك قاتومده در و بر قرنداشوك قره ويريده و اول طرفوك بكلكى آكا مفوضدر.

Wittek, "Yazijioghlu 'Ali," s. 665.

idareci ve saray mensubuydu; ileride hakkında daha fazla bilgi vereceğimiz soylu bir Bizans ailesinin kurucusuydu.

No. 9, İsimsiz, II. Keykâvus'un oğlu (hieromonahos Sabbas Sultan?): Yazıcızâde, Keykâvus'un bir diğer oğlu hakkında da kimi bilgi aktarmıştır. Sultanın kardeşlerine dair bölümün devamında bu Osmanlı tarihçisi şöyle der: "Sultan Mesud'un imparatorla [*tekûr*] kalan kardeşi bazı Türklerle beraber kaçmak istedi. *Basileus* bunu öğrendi ve onu yakalatıp hapse attırdı. Dönemin kâfirlerin halifesi sayılan patriği [*patriyârh*], Basileus'tan ricada bulundu ve sultanın kardeşini yanına aldı; vaftiz edip [*vaftis edüp* ← βαφτίζω] keşiş yaptı. Ayasofya'da bir süre patriğe hizmet etti."[156] Yazıcızâde devamında Dobruca Türklerinin efsanevi önderi Sarı Saltık'ın sultanın kardeşini patriğin elinden aldığını ve İslama döndürdüğünü söylemektedir. Sultanın Barak adlı oğlu daha sonraları Sultaniye'de (İran) büyük bir dini önder olmuştur.[157]

Bu hikâyedeki gerçek olayları efsanelerden ayırmak güçtür. Ancak Keykâvus'un keşişliği seçen bir oğlu daha olduğu ve patriğin yanında kaldığı söylenebilir. Soylu bir tutuklu veya bir rehin için böyle bir akıbet Bizans tarihine baktığımızda olağandı. Yazıcızâde'nin hikâyesinde şaşırtıcı, hatta kafa karıştırıcı bir rastlantı vardır. Sultanın oğlu İstanbul'da ayrılıp Dobruca'ya gitmiştir. Hemen hemen aynı zamanlara ait bir ilanda (*Sougdaian Synaxarium*) *hieromonahos* Σάββας Σολτάν'a [*Sabbas Soltan*] adlı birinin 21 Aralık 1320'de öldüğü belirtilmiştir.[158] Σολτάν [*Soltan*] ve Σουλτάν [*Soultan*] yazım-

---

[156] Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 409v-410r:

سلطان مسعودوك تكور قاتتداغى قرداشى بير قاج تركلر له قاچماغه عزم اتمش فاسليوس طويدى انى دوتب حبس اتدى اول زمانوك پتريارخى كه كافرلروك خليفسى اولور سلطانوك قردشى فاسليوسدن ديليب الدى ووقتيس ايدوب كشيش صورتته قويدى بر مدت ايا صوفيده پتريارخ خدمتنده اولدى.

Daha fazla bilgi için bkz. Wittek, "Yazijioghlu 'Ali," s. 650.

[158] Nystazopoulou, Maria. *Η εν τη Ταυρική χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του Γ' μέχρι του ΙΕ' αιώνος* (Atina, 1965), s. 131, no. 146: + τη αὐτ(η) ἡμέρα ἐτεληωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ σάββα(ς) ἱερο(μόνα)χ(ος) (καὶ) λεγομ(ενος) σολτὰν. Ay-

ları arasındaki fark önemsizdi: bu yazımlar "sultan"ın çeşitlemeleridir. Σο(υ)λτάν(ος) [*Soultanos*] "Sultan" adı belli ki dünyevi bir lakap veya Sabbas'ın aile adıydı. Sabbas, Keykâvus'un bir diğer oğlu muydu yoksa? (1) Sultanos adı yalnızca Selçuklu sultanlarının aile üyeleri için kullanılırdı; dolayısıyla Sabbas'ın sultanın bir akrabası olduğu düşünülebilir. (2) Bu vaka, Σουλτάνος [*Soultanos*] adının Balkanlar dışında aile adı olarak kullanıldığı tek vakadır. (3) Sultan II. Keykâvus'un 1265'ten sonra ikamet ettiği iki yer vardı: Suğdak ve Solhat.[159] Şayet Sabbas, II. Keykâvus'un oğlu idiyse, Suğdak'ta ortaya çıkması anlaşılır bir durumdur. Sabbas'ın ölüm tarihi de dikkat çekicidir: II. Keykâvus'un oğullarından biri idiyse, öldüğünde 60-65 yaşlarında olmalıydı.

Keykâvus'un keşişliği seçen ve adı Sabbas olan bir oğlu belki de vardı. Muhtemelen İstanbul'dan Kırım'a gitmiş ve Suğdak'ta ölmüştü. Yazıcızâde'nin hikâyesinin gerçek olgulara dayanmış olması mümkündür. Ancak Osmanlı tarihçisi, Sarı Saltık'ı dahil ederek hikâyeyi İslamileştirmişti.

No. 10, İsimsiz, Keykâvus'un kızı: Sultanın kızından bir tek Pachymeres söz eder; kızın varlığından 1264/65'teki tutuklama esnasında haberdar oluruz.[160] Bizans'ta kalmış olması kuvvetle muhtemel; ancak daha sonraki akıbeti hakkında bilgimiz yoktur.

Şarki kaynaklara göre II. Keykâvus'un yedi oğlu vardı: Gıyâseddin Mesud, Rükneddin Geyûmers, Rükneddin Kılıcarslan, Siyâvuş, Ferâmerz ve Bizans'ta kalan diğer iki oğul. İbn Bîbî'ye göre Keykâ-

---

rıca bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:284; *PLP*, no. 26294.
Bulgakova, *Sougdaian Synaxarium*'da adı geçen Hıristiyan Türklerin Suğdak'a Sultan İzzeddin Keykâvus'la geldiklerini öne sürmektedir: Bulgakova, Victoria. "Islamisch-christlicher Kulturkontakt im nördlichen Schwarzmeerraum. Sugdaia unter Herrschaft der Seldschuken," *Mittelalter im Labor: Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft* içinde (Berlin, 2008), s. 261-74; a.y. "Конфликтная зона Черное море: загадка вооруженного инцидента 1278 года из маргинальных заметок Сугдейского синаксаря," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 8 (St. Petersburg, 2011), s. 50-63.

[160] Pachymeres III.25 (1:313.13).

vus'a Bizans'ta yalnızca dört oğlu eşlik etmiş olduğundan, Rükneddin Kılıcarslan, Siyâvuş ve Ferâmerz 1264/65'ten sonra Kırım'da doğmuşlardı. Gıyâseddin Mesud ve Rükneddin Geyûmers babalarıyla birlikte Kırım'a kaçmışlardı. Yazıcızâde Ali, on beşinci yüzyılda, Bizans'ta kalan iki oğulla ilgili gerçekleri gün yüzüne çıkarmaya çalışmıştı. Adlarına erişememiş fakat birini Véria'nın valisi, diğerini ise Konstantinopolis'i terk eyleyip kuzeye yol alan bir keşiş kılarak İbn Bîbî'nin hikâyesini tamama erdirmiştir. Pachymeres'e göre Véria'nın valisi Konstantin Melik idi. Diğerinin ise tesadüfi olamayacak kadar çok kronolojik ve olgusal çakışmalar yüzünden *hieromonahos* Sabbas Sultan olması mümkündür.[161]

7. Keykâvus'un Yanındaki Kişiler

Sultan sürgüne giderken kendisine aile üyeleriyle birlikte pek çok saray mensubu da eşlik etmişti. Sürgüne eşlik edenlerden biri de sultanla iyi ilişkileri bulunan, hatta aileden sayılan ve 1250'den itibaren Pisidia metropoliti olarak görev almış olan Makarios'tu; Makarios, Pachymeres'in deyimiyle, sultan ve ailesine rehberlik (προαγωγοῦντος) yapmak üzere kafileye katılmıştı.[162]

---

[161] Albert Failler yukarıda belirtilen Keykâvus'un akrabalarına iki kişi daha eklemeye çalışmıştır. Birincisi, Failler II. Keykâvus'un Konstantinopolis'e gelişinden bir süre önce kardeşi Melik'in Anadolu'dan Bizans'a geldiğini öne sürmektedir (Pachymeres, 1:148-149). Failler'in faraziyesi Pachymeres'in yazdıklarının kuşkulu bir yorumuna dayalıdır (Pachymeres, 1:149.15-21). Ancak bu yazı Failler'in düşündüğü gibi sultanın farazi bir "Melik" adlı kardeşine dair bilgi aktarmamakta, Keykâvus'a ilişkin bulunmaktadır. Pachymeres'in metnindeki προσχωρέω fiili Failler gibi "kaçmak" değil de daha mantıklı şekilde "yaklaşmak, yanaşmak" şeklinde çevrilirse durum böyledir. İkincisi, Failler Keykâvus'un Masûr/Mansûr adlı bir başka oğlunun varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. (Failler, Albert. "Les émirs turcs à la conquête de l'Anatolie au début du 14e siècle," *Revue des études byzantines* 52 (1994), s. 92-95). Bu görüş Iréne Beldiceanu ve Dimitry Korobeinikov tarafından sorgulanmıştır (Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Pachymère et les sources orientales," *Turcica* 32 (2000), s. 427; Korobeinikov, "The Revolt in Kastamonu," s. 103). II. Keykâvus'un Mansûr adlı bir oğlu yoktu.
Pachymeres II.24 (1:185.3); Metropolit Makarios için bkz. *PLP*, no. 16271.

Selçuklu elitinin sultanın ardına düşen kimi üyelerini adlarıyla biliyoruz: Maiyetiyle birlikte Ali Bahadır, hizmetkârlarıyla birlikte *emîrâhûr/mîrâhur* Muzafferüddîn Uğurlu (خواص),[163] Hüsâmeddin Teştî, Hacı Baba,[164] Nûreddîn Erzincani,[165] emirler Melik ve Sâlik (Μελὶκ καὶ Σαλίκ).[166]

Hacı Baba'yla Nûreddîn Erzincani'ye başka kaynaklarda rastlamıyoruz. Hacı Baba, adına bakılırsa, sultanlığın ruhani seçkinlerinden ve sufi çevrelerden gelmekteydi; Hüsâmeddin Teştî ise İbn Bîbî'nin zikrettiği *şarab-sâlâr* Hüsâmeddin Ak Taş'la aynı kişi olsa gerek.[167] *Emîrâhûr* Uğurlu ve Ali Bahadır'a Şarki kaynaklardan gayet aşinayız. Anadolu'da savaşmış, Moğollar ile Anadolulu müttefiklerine karşı durmaya çalışmış ünlü komutanlardı. Melik ve Sâlik'e ise *Mora Kroniği*'nde atıfta bulunulmuştur; Mora'yı 1263'te işgal eden Bizans ordusunun Türk kanadına liderlik edenler olarak. Melik ve Sâlik'in Selçuklu hanedanına mensup ve kimi bilim insanlarının

---

[163] Ali Bahadır ve Muzafferüddîn Uğurlu için bkz. İbn Bîbî (AS), s. 614, 627, 637-39; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 268, 276, 283-86; Aksarâyî, s. 42, 70, 74, 75; Baybars el-Mansûrî, s. 93; Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 480, 486, 88, 495-96, 499, 521.

[164] Bu iki isim şurada zikredilmektedir: Aksarâyî, s. 70. Aksarâyî daha önce onları sultanın 1256-57 yıllarında Bizans'taki ilk sürgünü sırasında eşlikçileri olarak anmaktadır (Aksarâyî, s. 42).
Baybars el-Mansûrî, s. 93-94 (ayrıca bkz. 6. Bölüm 3. Kısım).

[166] *The Chronicle of Morea*, ed. John Schmitt (Londra, 1904), satırlar 4553-54, 5171, 5181, 5206-55, 5315, 5672, 5676, 5661-5738; *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, maestro del Hospital de S. Johan de Jerusalem (Chronique de Morée au XIIIe et XIVe siècles publiée et traduite pour la première fois pour la Société de l'Orient latin)*, ed. A. Morel-Fatio (Cenevre, 1885), s. 75 §335, 77 §344, 79-82 §§359-72; 80 §360; Bon, Antoine. *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, 2 cilt (Paris, 1969), 1:131-35, 337; *PLP*, no. 17785.
İbn Bîbî (AS), s. 623; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 273, 341; Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar. Metin, tercüme ve araştırmalar* (Ankara, 1958), s. 87 (Farsça metin); Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 480, 484. Krş. Cahen, *La Turquie*, s. 249 (Cahen'e göre, Teştî lakabı muhtemelen saray unvanı *teştdâr*, yani hükümdarın hamamına bakan görevliyi belirtmekteydi).

inandığı gibi İzzeddin Keykâvus'un akrabaları olduğunu düşünmek için sebep yoktur;[168] bu adamlar Türk birliklerine liderlik eden orta düzey emirler olsa gerek. Ertesi yıl (1263) Melik ve Sâlik, Bizanslılar ücretlerini ödemeyi bıraktığından yanlarındaki Türklerle birlikte Achaia Prensi Guillaume de Villehardouin'in safına geçtiler. Prens, Melik'i soylu bir hanımla, Aimon de Simico adlı bir adamın dul karısıyla evlendirdi. Melik'in kimi Türkleri daha sonra Mora'daki Vounarvi ve Renta'ya yerleştiler, Melik ise memleketi "Vlachia"ya döndü.

Sultanın *kundastabil-i rûmî*'sinin Konstantinopolis'e sığınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu adam Hıristiyandı ve *emîr-i meydân* unvanına sahip bir erkek kardeşi vardı. *Kundastabil*'e 1256'da Selçuklu kaynaklarında rastlarız. Kendisine 1258'de *beylerbeyi* unvanı verilmiş ve bu tarihten sonra sultana neredeyse hükmetmeye başlamıştır. *Kundastabil* ve *beylerbeyi* unvanları Selçuklu sarayındaki en yüksek askeri mertebeler arasındaydı; *emîr-i meydân* ise saraydaki *çevgân*'ları düzenlemekten sorumluydu.[169] *Kundastabil*'in sultanlıktaki siyasi rolü dönemin Müslüman tarihçilerince hoş karşılanmamıştır. *Kundastabil* Ağustos 1261'den kısa süre sonra sultan tarafından VIII. Mikhail Palaiologos'a gönderilmiştir; amaç Bizans'a gidebilmek için imparatorun rızasını almaktır. *Kundastabil* ile kardeşinin İzzeddin'in sarayındaki meşgalelerini etraflıca işlemiş olan Olga Apanovich, onu döneminin bilinen adamlarından biri olarak ele almaktan geri durmuştur.[170]

Pachymeres ile Doğulu yazarların birlikte okuduğumuzda Hıristiyan *kundastabil* ile kardeşinin Βασιλικοί [*Basilikoi*] kardeşler olduğunu görüyoruz. Basilikoi kardeşler (birinin adı da Basil'di) Rodos kökenliydi; Selçuklu sarayında "tiyatro aktörleri" olarak işe başlamış, sultanla yakınlaşmış, üst konumlar elde etmiş ve muaz-

[168] Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 171.
Cahen, *La Turquie*, s. 189.
Apanovich, "К вопросу," s. 171-92; İbn Bîbî (AS), s. 623, 637; Aksarâyî, s. 49-50, 65-66. Apanovich'in gösterdiği gibi, bilimsel yazında yaygın olan *kundastabil*'in VIII. Mikhail Palaiologos'la eşleştirilmesi temelsizdir.

zam servetler edinmişlerdi. Sultanın Konstantinopolis'e varışından kısa süre önce Bizans'a giden kardeşler, birkaç yıl önce Selçuklu diyarına sürgüne gitmiş ve kardeşlerle iyi ilişkiler kurmuş olan Mikhail Palaiologos tarafından iyi karşılanmışlardı. Sarayda Basil Basilikos'a παρακοιμώμενος τοῦ κοιτῶνος [*parakoimōmenos tou koitōvos*], kardeşineyse μέγας ἑταιρειάρχη [*megas hetaireiarkhē*] unvanı bahşedildi; içlerinden biri ek olarak πρωτοϊερακάριος [*prōtoierakarios*] unvanına da layık görüldü.[171] İki unvana layık görülen kardeş, *kundastabil* ile beylerbeyi görevlerinde bulunmuş olan Basil Basilikos olsa gerek. Pachymeres'in anlatısıyla Doğulu yazarların tanıklıkları arasında bir tutarlılık söz konusudur: *kundastabil*'in bir kardeşi vardı, Basilikoi'ler de kardeşti; hem *kundastabil* hem de kardeşi Hıristiyan Rumdu, Basilikoi'ler de öyleydi; *kundastabil* Selçuklu sarayında üst bir konuma sahipti, Basilikoi'lerin de üst bir konumu vardı; *kundastabil* Bizans'a sultandan önce gitmişti, Basilikoi'ler de öyle. Basil Basilikos eski sultanın *kundastabil*'i ve beylerbeyi, kardeşiyse *emîr-i meydân* olarak ele alındığında bu iki göçmenin Konstantinopolis'te gördüğü kabul de açıklığa kavuşturulmuş olur; zira kardeşler imparatorluğun aristokrat tabakasına pek kolayca sızmıştır. Tüm bunlardan yola çıkarak Basilikoi kardeşlerin Bizans'a ağustos ayının (1261) ortalarında gelmiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Yalnızca resmi unvanıyla anılan bir saray görevlisi de var: görevi kabulleri ve görüşmeleri düzenlemek olan isimsiz bir *emîr-i meclis*.[172] Sultanla birlikte Konstantinopolis'e gelmiş başka gruplar da vardı: en yakın hizmetkârlarla (οἰκεῖοι)[173] "ürkütücü korumalar" (φοβεροὺς σωματοφύλακας).[174] Bu οἰκεῖοι ve korumaların sayısı hakkında herhangi bir veri yoktur.

---

[171] Pachymeres II.24 (1:181-83), VI.12 (2:575), VI.24 (2:615.12); Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina*, ed. Emmanuel Miller, 2 cilt (Paris, 1855-57), 1:87-88; *PLP*, no. 2458, 2452.

Baybars el-Mansûrî, s. 93.

Pachymeres III.25 (1:303.18).

Pachymeres II.24 (1:185.8).

Daha alt bir toplumsal tabakadan gelen ve sonraki yüzyıllarda Osmanlı geleneğinde büyük bir yer edinen yarı efsanevi bir dervişle de karşılaşıyoruz burada: İzzeddin Keykâvus'u gölgesinde bırakan Sarı Saltık'la.[175] Sarı Saltık muhtemelen Anadolu yerleşik halkından çok Türk göçerleriyle bağlantılıydı ki bu da bizi İzzeddin'i sürgün yolunda yalnız bırakmayan Türk göçer grupları konusuna getirmektedir.

Keykâvus'un Göçer Taraftarları. Pachymeres, İbn Bîbî ve Yazıcızâde Ali'nin anlatılarına baktığımızda Moğolların ve onların himayesinde bulunan Sultan Rükneddin'in iktidarını tanımayan önemli sayıda Anadolu göçerinin sultanı izlediğini görüyoruz. Pachymeres ve İbn Bîbî'nin ifadeleri akla yatkın olmakla beraber muğlak kalmakta, Yazıcızâde Ali ise destansı anlatımına rağmen daha açık seçik ve ayrıntılı konuşmaktadır. Pachymeres'in anlatısından Anadolulu kayda değer sayıda göçer Türkün (σκηνίτας: *skēnitas*) Bizans topraklarına taşındığı ve imparatorun otoritesini kabul ettiği sonucu çıkarılabilir. Yeni gelen göçerlerle yerel halk arasındaki ilişkiler dengeli olmaktan uzaktı. Göçerler yerel insanlara tasallut etmekte, onlar da aynı şekilde karşılık vermekteydi. Mikhail Palaiologos ise bir Moğol saldırısı ihtimalini göz önünde bulundurarak "sınırda yaşayan İranlıları yanına çekmek için büyük bir çaba göstermekteydi."[176]

Şarki kaynaklardan edinilen veriler bu durumu pek çok açıdan onaylamakta ve başka ayrıntılar da sunmaktadır. İzzeddin'in sultanlıktan kaçışının ardından devlet güçleriyle göçer Türkler arasında ülkenin batı, kuzey ve güney sınırlarında aylarca süren bir savaş patlak

---

[175] Sarı Saltık ve ilgili kaynakça hakkında bkz. Leiser, "Şarı Şalṭūḳ Dede"; Ocak, Ahmet Y. *Sarı Saltık: Popüler İslamın Balkanlar'daki Destani Öncüsü (XIII. Yüzyıl)* (Ankara, 2002). Sarı Saltık ile Kırım arasındaki bağlar hakkında bkz. DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994), s. 251-56.

Pachymeres II.24 (1:187.6-7): "τοὺς μὲν κατὰ τὰ ὀχυρώματα Πέρσας καὶ λίαν ὑπεποιεῖτο, ὡς θριγγοῖς ἐλπίζων χρᾶσθαι." Benim çevirim Failler'in çevirisinden farklıdır. Bu pasaja dair yorumlar için bkz. Zachariadou, Elizabeth. "Histoire et légendes des premiers Ottomans," *Turcica* 26 (1995), s. 84.

verdi.[177] 1230-60'larda Moğollar yüzünden ülkesini terk etmek zorunda kalan birçok göçer Türk Türkistan, Orta Asya ve İran'dan hareketle Anadolu'ya geldi. Muhtemelen İzzeddin'i nefret ettikleri Moğollara karşı direnişin simgesi, yenilgisini ise kendi yenilgileri olarak görüyorlardı. Batının uç bölgelerinde filizlenen Türkmen isyanları sırasında Bizanslılar zaman zaman çatışmalarla boğuşmak zorunda kaldılar. Güneybatı Pontus'taki Dânişmendiye'de isyana kalkışan Piser-i Hurmâ adlı bir adam Kastamonu vilayetinde karışıklıklara sebep oldu ve "Rum ordusuna saldırıya geçmeyi tavsiye etti."[178] Selçuklu generali "Ali Bahadır, *emîr âhûr* Uğurlu'yla birlikte Konya'yı kuşatmaya çalıştı, ancak Altunba kervansarayında bozguna uğratıldı.[179] Ali Bahadır uç bölgelere kaçtı; bir süreliğine Çankırı (کنکری, Bizans dilinde Gangra) bölgesinde ve Kuzeydoğu Bizans sınırından fazla uzakta olmayan Ankara'da çarpıştıktan sonra tekrar devlet güçlerine yenildi.[180] Bu olaylar 1261 Sonbaharı ile 1262 Sonbaharı arasında meydana geldi. İbn Bîbî, Ali Bahadır'ın hikâyesine şöyle devam eder: "Uç bölgelere saklandı ancak oralarda dayanak bulamadı; bu bölgelerdeki Türk çetelerinin kıyıcılığından korkan Ali Bahadır, sultana hizmet etmek üzere bir grupla beraber İstanbul'a gitti."[181]

---

[177] Aksarâyî, s. 71-74. Yukarı Menderes vadisinde vuku bulan Türk isyanları için bkz. Baybars el-Mansûrî, s. 76.14-22; Lippard, "The Mongols and Byzantium," s. 24-25. Aksarâyî, s. 74:

لشکر روم بتدبیر او هجوم کردند

Turan'ın gramer açısından imkânsız ve asıllarıyla kontrol edilmesi gerekli okuyuşunu düzelttim. Bu, dönemin Kastamonu bölgesindeki bu Selçuklu iç çatışmasına Bizanslıların karışması hakkındaki benzersiz bir delildir. Türkmen isyancısı Piser-i Hurmâ'nın adı ("Hurma'nın oğlu") herhalde Orta Asya kökenliydi.
İbn Bîbî (AS), s. 637; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 342 n. 373.

[180] Aksarâyî, s. 74. 1260'ların başındaki Türk isyanları için bkz. Cahen, Claude. "Notes pour l'histoire des Turcomanes d'Asie Mineure au XIIIe siècle," *Journal asiatique* 239 (1951), s. 336-37; a.y. "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Roum au moment de l'invasion mongole," *Byzantion* 14 (1939), s. 136; Lippard, "The Mongols and Byzantium," s. 24-25.
İbn Bîbî (AS), s. 638:

و در اوج پناه جست و آنجا مستقری نداشت و همه از جهالت طوایف
اتراک خایف می بود با شرذمه از حواشی خویش باستنبول روی بخدمت سلطان نهاد.

Göçer Türklerin Bizans'a gidişine dair en ayrıntılı anlatıma Yazıcızâde'nin kimi tartışmalı pasajlarında denk geliyoruz. Mikhail Palaiologos, İzzeddin'in Anadolu'dan gelen ve sayıları epey olan yandaş Türklerinin Bizans devletinin Avrupa'daki topraklarına göç etmesine izin vermiştir. Türk göçerlerin büyük kısmının Bizans yetkililerince Güney Dobruca'ya yerleştirildiği düşünülebilir. Yazıcızâde Ali'ye göre, Dobruca Türklerinin manevi önderi Sarı Saltık'tı. Bu göçer grupların savaşçıları imparatorun yanında kimi başarılı savaşlara, özellikle de Dobruca'nın VIII. Mikhail Palaiologos adına yeniden ele geçirilmesine katıldılar.[182] Osmanlı tarihçilerinden Lokmân'a göre göçerler Dobruca'ya Hicri 662'de (4 Kasım 1263-23 Ekim 1264) yerleştirilmiştir ve bu bilgiyi başka kaynaklar da onaylamaktadır.[183] Yazıcızâde'nin ve Osmanlıların bu konuya ilişkin kaleme aldığı pasajlar Doğuya, Bizans'a, Rumluğa ve Bulgarlara kafa yoranlarca da kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. Osmanlığı geleneği, güvenilirliğine gölge düşürmeye çalışanlara rağmen, artık genel bir kabul görmektedir.[184] Bu hususa bir ilave yapılabilir: Dobruca Türklerine önderlik eden Sarı Saltık değil, sultanın dayısı Kir Hâya'ydı.[185]

---

[182] Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 367b; Decei, "Le problème," s. 87-90; Yazıcızâde Ali (Bakır), s. 772-74; Wittek, "Yazijioghlu ʿAli," s. 648-49. Ben en çok Bakır'ın okuyuşunu takip ediyorum ama bu da sorunsuz değildir. Duda'nın daha az inandırıcı okuyuşu ve Almanca çevirisiyle karşılaştırınız: Duda, Herbert W. "Zeitgenössische islamische Quellen und das Oğuzname des Jazyğyoğlu ʿAlī zur angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr.," *Списание на Българската Академия на Наукитъ и Изкуствата* 66 (1943): *Клонъ историко-филологиченъ* 32, s. 143-44 ve özellikle s. 144 n. 1, özgün Osmanlıca metin aktarılmıştır.
Lokmân b. Seyyid Hüseyin. *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghuzname inscribitur excerpta*, ed. Wilhelm Lagus (Helsingfors, 1854), s. 3 (Latince çeviri, s. 2).

[184] Bu hususta ortaya konmuş en önemli çalışmalar için bkz. Balascef, George. *Împăratul Mihail VIII Paleologul şi statul oguzilor pe ţărmul Mării Negre*, ed. George Brătianu (Jassy, 1940); Mutafčiev, "Die angebliche Einwanderung;" Wittek, "Yazijioghlu ʿAli;" Decei, "Le problème;" a.y. "Dobruca," *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biografya Lugati*, 13 cilt (Ankara, 1978-88), 3:632; İnalcik, Halil. "Dobrudja," *EI²*, 2:610; Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 131, 134; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 77-79.
Shukurov, "The Oriental Margins," s. 188-89.

Keykâvus'un Bizans ordusuna dahil edilen Türkleri, emperyal savaşlara katıldılar. İbn Bîbî, Ali Bahadır'ı bu savaşların kahramanı olarak görmekte, imparatorun ne vakit düşman belirse cesaretinden ötürü Ali Bahadır'ın yardımını istediğini ileri sürmektedir. Ali Bahadır imparatorun hasımlarıyla savaşıp onları yendiğinden Bizans diyarında gitgide daha çok itibar görmüştür.[186] Fakat 1262-80'lerde kaleme alınmış Yunan metinlerinde Türk birliklerine çok az atıf vardır; Ali Bahadır'ı hiç anılmaz. Pachymeres Keykâvus'un Bizans ordusuna dahil edilmiş savaşçılarından söz ederken Πέρσαι [*Persai*] ve τὸ Περσικόν [*Persikon*] ifadelerine başvurmakla yetinmekte, Περσικόν müfrezesinin Mora'da 1263 yılında düzenlenen sefere katıldığını belirtmektedir.[187] *Mora Kroniği*'ne göre bu Türklerin bir kısmına daha önce bahsettiğimiz Melik ve Sâlik komuta etmekteydi; Türklerin memleketi Dobruca idi. Melik 1265 civarında efendisi Guillaume de Villehardouin'den ona "ata toprağına" (εἰς τὰ ἰγονικά: *eis ta igonika*) gitmesi için izin vermesini istedi; prensin rızasını alarak Eflak'a (ἐδιάβη τῆς Βλαχία: *ediabē tēs Blakhia*) gitti. Βλαχία [*Blakhia*] ve Βλάχοι [*Blakhoi*] kelimelerinin o dönem için kesin olmayan ve farklılık gösterebilen anlamları göz önüne alındığında, bu ifadelerle Dobruca'nın veya Türklere Bizans makamları tarafından Balkanlarda verilmiş olan başka bir yerin kastedilmiş olma ihtimali de var. Her halükârda Melik'in ἰγονικά'sı [*igonika*] Anadolu'da değil de Avrupa'daydı; dolayısıyla askerlerini Keykâvus'un Türkleri teşkil etmekteydi.[188]

---

[186] İbn Bîbî (AS), s. 638. Krş. Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 284.

[187] Pachymeres III.16 (1:273.3).

[188] *The Chronicle of Morea*, 5729-32. Kroniğin Yunanca versiyonunda Bizanslı Türk askerlerin kökenine dair yapılmış tasvir epey kafa karıştırıcıdır. İlk atıf şöyledir: "Ενταῦτα ἦλθεν στὴν Τουρκίαν κ' ἐρρόγεψε τοὺς Τούρκους· || χιλίους ἐρρόγεψε ἐκλεχτοὺς κι ἄλλους πεντεκοσίους, || καὶ ἦλθαν <κι ἀνατολικοὶ κἂν ἄλλες δύο χιλιάδες. Çeviri: "Bunun üzerine o [yani VIII. Mikhail Palaiologos] Τουρκία'ya gitti ve Türkleri kiraladı: 1000 seçilmiş asker, 500 diğerlerinden; 2000 civarında Anadolulu onunla birlikte yola koyuldu." (*The Chronicle of Morea*, 4553-55). Birincisi, Τουρκία o dönemde terminoloji açısından Altınordu anlamına gelebilmekteydi; ancak Τουρκία kimileyin terminoloji dışı kullanımda Anadolu'ya işaret edebilmekteydi (bkz. online *TLG*). Burada Moğol veya Kuman birliğinin mi

Πέρσαι 1271'de Ῥιμψᾶς tarafından komuta edilen Meai Patrai kuşatmasına katılmıştı.[189] Rhimpsas 1250'lerin sonlarından beri Bizans hizmetinde bulunan vaftiz edilmiş bir Türktü. Yunan asıllı olmayanların aynı kökenden subayların komutası altına verilmesi olağan bir Bizans uygulamasıydı.

On dördüncü yüzyılda Keykâvus'un Türklerinin soyundan gelenler genelde Τουρκόπουλοι [*Tourkopouloi*] adıyla biliniyor ve Περσικόν [*Persikon*] belirtimine çok seyrek başvuruluyordu. Pachymeres'in Temmuz 1305'teki Apros muharebesine dair yazdıklarına baktığımızda bu durumu açıkça görebiliyoruz: Onlara "eskiden Περσικόν [*Persikon*] denilmiş ayrıca Τουρκόπουλοι [*Tourkopouloi*] adı da verilen" bir bölük olarak gönderimde bulunmaktadır.[190] Dolayısıyla Keykâvus Türklerinden müteşekkil kıtalara bir zamanlar Πέρσαι ve τὸ Περσικόν deniliyordu; Τουρκόπουλοι adlandırması sonraki kuşakların işiydi.

Anadolu'dan Balkanlara geçen Türklerin toplam sayısı hakkında net bir bilgi yoktur. Türk kıtasının büyüklüğüne yalnızca *Mora Kroniği*'nde atıfta bulunulmuştur. 1263'te Mora'ya karşı Bizans seferine 3000-3500 civarında Türk katılmış, yukarıda sözü geçen Melik ve

---

yoksa Anadolu Türklerinden iki farklı grubun mu kastedildiği açık değildir. Ben Τουρκία ile Anadolu'nun belirtildiği görüşündeydim. İkincisi, şayet Τουρκία Anadolu'yla eş ise, *Kronik* muhtemelen Anadolu/Τουρκία'dan kiralanan 1500 asker ile Balkanlarda yaşayan Anadolu Türkleri, yani Keykâvus'un Türkleri arasında ayrım yapmak istemektedir. Şurası açıktır ki Melik, Balkanları memleket belledi̇ğinden, ikinci gruba (Balkan Türkleri) dahildi. *Kroniğin* Aragonca versiyonunda verilen rakamlar herhalde daha güvenilir niteliktedir: Türklerin toplam sayısı 3000, Melik'le kaçanların sayısı 15000 (*Libro de los fechos*, s. 75 §335, 80 §360).

Pachymeres IV.31 (2:425.18).

190 Pachymeres XII.23 (4:573.6): "τὸ ἐκ παλαιοῦ Περσικόν, οὓς καὶ Τουρκοπούλους ὠνόμαζον." Krş. Failler'in Fransızca çevirisiyle. Gregoras bu hususta "Romalılara kaçtığında Sultan İzzeddin'i takip eden" binlerce Tourkopouloi'den bahsetmektedir: Gregoras VII.4 (1:29.11-12). Fakat bu kişilerin ilk kuşak göçmenlerin ardından gelen bir sonraki kuşak olması mümkündür; Gregoras, Pachymeres'in beyanını bir kez daha yanlış aktarmıştır. Gregoras 1271 Selanik savaşını anlatırken Τουρκόπουλοι müfrezesini "İranlı" addederek aynı anakronizme başvurmaktadır: Gregoras IV.9 (1:111)

Sâlik 1500 Türke komuta etmişlerdi.[191] Melik ve Sâlik'e bağlı askerler Mora'ya aileleri yanlarında olmadan gitmiştir; nitekim Ahaya prensi "onlara eş bahşedecek ve onlar da çocuk yapacaklardır."[192] Toplam sayıya dair yalnızca Yazıcızâde Ali bir tahminde bulunmaktadır: "Dobruca toprağında iki veya üç Müslüman şehri, otuz veya kırk bölük göçer Türk ailesi vardı."[193] Bir başka pasajda sultanın sırtını dayayabileceği "on veya on bir bin" destekçiden söz edilir; bu destekçiler sultanın maiyetindeki askerler veya Bizans'taki soydaşlar olsa gerek.[194] Keykâvus'un Türklerinden 10.000-12.000 kişinin silah taşıyabildiğini varsayarsak, göçmen Türklerin toplam sayısının en az 35.000-42.000 olduğunu kabul etmiş oluruz (1 yetişkin erkek × 3,5 kişi).[195] Yazıcızâde Ali ayrıca "otuz veya kırk bölük göçer Türk ailesi"nden söz etmekteydi; her bir bölüğün yaklaşık 100 aileden oluştuğunu düşünürsek aynı veriye ulaşıyoruz.[196] Hal böyleyse Wil-

---

[191] *Libro de los fechos*, s. 80 §360; Yunanca versiyonda Türk askerlerin gücüne atıflar şu şekildedir: *The Chronicle of Morea*, 4553-54 (1500 veya 2000 asker), 5095 (1000 asker).
The Chronicle of Morea, 5737.
Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 367b, satır 8-9:
اکی اوچ پاره مسلمان شهری اوتوز و قرق بولوك اوبالری ترك واردی.
Ayrıca bkz. Decei, "Le problème," s. 88; Yazıcızâde Ali (Bakır), s. 772; Wittek, "Yazijioghlu 'Ali," s. 648.
Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 367b, satır 13: اون اون ایکی بیك ار وار وز. Ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali (Bakır), s. 772-73; Decei bu paragrafı atlamıştır.
Ortaçağ nüfusunun hesaplanma yöntemleri hakkında bkz. Ponomarev, Andrei L. "Территория и население генуэзской Кафы по данным бухгалтерской книги – массарии казначейства за 1381-1382 гг.," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 4 (St. Petersburg, 2000), s. 386-95. On sekizinci yüzyılın göçebe ve yarı göçebe toplumlarına ilişkin benzeri bir oran (×3,5 ve ×4) için bkz. Di Cosmo, Nicola."Ancient City-States of the Tarim Basin," *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures: an Investigation* içinde, ed. M. H. Hansen (Kopenhag, 2000), s. 397-98.

[196] Fakat Yazıcızâde Ali'de karşılaştığımız "bölük" ifadesinin sayısal değerini tanımlamak pek mümkün değildir. "Bülük/bulük/bölük" mevsimlik göçe birlikte kalkışan ve otlakları ortak kullanan belirsiz sayıda aileye işaret edebilmekteydi (bkz. Towfiq, F. "'Ašāyer," *Encyclopaedia Iranica* içinde, online versiyonu: http://www.iranicaonline.org/articles/asayer-tribes). Ayrıca bkz. Geç Ortaçağ İran'ında idari bir birim olarak iş gören بلوك: Dihhudâ, s.v.

liam de Villehardouin'in safına geçen 1500 Türk, toplam Türk asker sayısının en az yüzde on beşine denk düşüyordu; bu oran, azımsanacak bir oran değildi.

Bizans Prosopografisinin Bulguları. Bizans prosopografisi, İzzeddin'in Bizans'a hizmet etmiş olan Türklerini tespit etmekte yardımı dokunabilecek bir başka araçtır. Yunan kaynaklarında aile üyeleri, Metropolit Makarios, hizmetkârları ve muhafızları dışında İzzeddin Keykâvus'la birlikte Bizans'a gelen başka kişilerden söz edilmemektedir. Sultanla birlikte veya sultandan sonra Ali Bahadır ve göçmen yerleşimci grupların peşine takılıp gelen Doğu kökenli bir dizi insan daha vardı. Bu sınıfa dahil edilebilecek adayları saptarken akılda tutulması gereken bir husus var: Anadolu Türklerinin paralı asker veya köle olarak Bizans topraklarına akını on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında da kesilmemiştir. Kaynakların açık emareler bahşetmemesi kimi sınırlamalar getirmektedir. Belirli bir kişiyi Keykâvus'un Türklerinden sayıp saymamak hususunda yalnızca tahminde bulunabiliriz. Bu hususta iki temel ölçütümüz söz konusu: (1) kronoloji (1260'lardan 1280 sonlarına dek ilk Anadolulu yerleşimci kuşağı), (2) dil (bir adın Türk Anadolu çevrelerindeki kökeni). Sözgelimi aşağıdaki kişi ve ailelerin Anadolu-Türk adı taşıdığını söyleyebiliriz:

1. Γαζῆς [*Gazēs*] adlı müteveffa bir asker; Eylül 1286'dan önce ölmüş olan bu asker Lozikion'daki (Makedonya'da, Bolbe Gölünün güneyinde) arazilerin eski sahibidir: bu adamın Keykâvus'un savaşçılarından olması mümkündür.[197] Bu Tesalyalı askerden, Selanik süvari birliklerine (ἀπὸ τοῦ μεγάλου Θησσαλονικαίου ἀλλαγίου)[198] mensupmuş gibi bahsedilmektedir. Askerimiz ve olası zürriyeti hakkında daha fazla bilgi için bkz. 5.Bölüm 2. Kısım.

---

[197] *Actes de Zographou*, ed. Wassilij Regel, Eduard Kurtz ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 13 тому* içinde (St. Petersburg, 1907), no. X.15-19, 27 (s. 27-28); *PLP*, no. 3444.
Megala allagia'ya ilişkin olarak bkz. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 192-96.

2. Βασίλειος Γιαγούπης [*Basileios Giagoupēs*] adlı, muhtemelen "İran müfrezesinde" görevli ve 1283-89'dan önce ölmüş bir subay: bu subayın da Keykâvus'un adamlarından olması muhtemeldir. Subayımız ve iki oğlu hakkında daha fazla bilgi için bkz. 6.Bölüm 5. Kısım.
3. Belisırma'daki Agios Georgios Kilisesinin 1282-1304 tarihli ünlü kitabesinde anılan Βασίλειος Γιαγούπης'in [*Basileios Giagoupēs*] adı bilinmeyen babası, Keykâvus'un Türklerinden olsa gerek. Bu kitabeyi ve tarihi bağlamını başka bir yerde tartıştım.[199] Βασίλειος Γιαγούπης'in tümüyle asimile olmuş ikinci kuşak Türklerden olması kuvvetle muhtemeldir. Adı standart Bizans modeline göre biçimlendirilmişti.
4. *Protohierakarios* Ἀβράμπαξ'ı [*Abrampaks*] (İbrâhîm-bek veya İbrâhîm-pâşâ), pek az Yunancalaşmış adına bakılırsa, Keykâvus'un ilk kuşak Türklerine dahil etmek mümkün. *Protohierakarios* Ἀβράμπαξ 1280'ler veya 1290'larda (Pachymeres'in Μελήκ dediği) Selçuklu sultanı II. Mesud'a Konstantinopolis'ten Edremit'e II. Andronikos'la görüşmek için giderken rehberlik yapmış ve aynı zamanda muhafız olarak hizmet etmiştir. Ἀβράμπαξ'a başka herhangi bir atıf yoktur.[200]
5. Ἀραβαντηνὸς Μασγιδᾶς [*Abrantēnos Masgidas*], Stimon, Kotzakion'da 1273'te toprak sahibiydi; on dördüncü ve on beşinci yüzyılın ilk yarısında filizlenen aristokrat Masgiades ailesinin atasıydı.[201] Bu adamı döneme bakarak Keykâvus'un adamlarından addetmek mümkün.
6. Tahminen Kuzeybatı Makedonya'da yaşamış ve Bizans sarayında muhafızlık yapmış olan Vardariot Türklerinin 1260'larda Keykâvus'un Türkleri tarafından takviye gördüğü öne sürülebi-

---

[199] Shukurov, Rustam. "Иагупы: тюркская фамилия на византийской службе," *Византийские очерки* içinde (St. Petersburg, 2006), s. 210-17. Ayrıca bkz. 5. Bölüm 8. Kısım.

[200] Pachymeres X.25 (4:361.10-11); *PLP*, no. 61; Zachariadou, Elizabeth. "Observations on Some Turcica of Pachymeres," *Revue des études byzantines* 36 (1978), s. 267.
Masgidades ailesine ilişkin olarak bkz. 5. Bölüm 7. Kısım.

lir. Düzmece-Kodinos'un da belirttiği gibi, bu "İranlılar" imparatoru "kadim vatanın diliyle, yani Farsçayla" ululamaktaydı.[202]

7. Son olarak, on üç-on beşinci yüzyılda Σουλτάνος [*Soultanos*] patronimine sahip çok sayıda Bizans aristokratı Keykâvus'u sürgüne giderken izleyen akrabalarından birinin soyundan gelmekteydi. Σουλτάνοι [*Soultanoi*] ailelerinin soyağacı pek çok kez tartışma konusu olmuş olsa da henüz yeterince incelenmemiştir.[203] Soultani soyağacına dair daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. 5. Bölüm 4 ve 5. Kısımlar.

Kaynakların bu adaylara dair net bilgiler sunmaması ve Türklerin on üçüncü yüzyılda Bizans topraklarına akın etmesinden ötürü çok açık kanıtlar olmaksızın yeni gelen Anadolu Türklerinin geçmişinden emin olamıyoruz.

Zhavoronkov İzzeddin Keykâvus'la birlikte Bizans'a giden birkaç kişiye daha atıfta bulunmuştur.[204] Ancak tüm atıfları inandırıcı değildir. Dolayısıyla yaptığım ilk iş, ilk kuşağın kronolojik sınırlarını (1260'lar-80'ler) karşılayamayan tüm isimleri Zhavoronkov'un listesinden çıkartmak oluyor. İkincisi olarak ise *sebastos* Μιχαὴλ Ἀπελμενέ'yi [*Mikhaēl Apelmene*] (1268) Keykâvus'un listesine dahil edip etmemek konusunda kararsız kalıyorum,[205] zira Μιχαὴλ Ἀπελμενέ (1235'ten sonra) İzmir yakınlarındaki Mantaia'da mülkleri olan ve soylu bir ailenin temellerini atan Πόθος Ἀπελμενέ'nin akrabası (soydaşı) idi.[206] Kuşkuya yol açan dilsel sorunlar da söz konusudur. Ἀπελμενέ'nin Ebü'l-Me'ânî adından türetilmiş olması kuvvetle muhtemeldir; daha düşük bir olasılıksa Ebü'l-Me'âlî'dir. Her iki isim

---

[202] Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 210.7-8. Vardariot'ların "İraniliğine" ilişkin olarak bkz. 4. Bölüm 6. Kısım. Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," [*Hoi khristianoi apogonoi*] s. 62-74; Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 171-74; Shukurov, "Семейство," s. 113-16.

[204] Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 173-76.

PLP, no. 1158. Muhtemel nesebine ilişkin olarak bkz. *PLP*, no. 1151-57, 91262.

[206] Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:210 (no. CXXIII); Dölger, Franz. "Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 27 (1927), s. 307.

de stilistik olarak Anadolulu bir Türkün ismi olamayacak kadar yabancı (Arapça) durmaktadır. Bu tür adlara Selçuklu Anadolu'sunda değil Mısır, Mağrip ve Suriye'de rastlanırdı.[207] Ἀπελμενέ'yi [*Apelmene*] Kuzey Afrikalı göçmenlere ait Βερβέρης [*Berberēs*], Βαρβαρηνός [*Barbarēnos*] ve Βαρβαρηνοί [*Barbarēnoi*] ile birlikte okumak mümkün. Üçüncüsüyse şu: Şarki adlar taşıyan Batı Anadolu sakinlerini Keykâvus'un adamlarıyla ilişkilendirmek için yeterli gerekçe yoktur. Bu kişiler şöyledir: Ἰωάννης Προυσούχ [*Iōannēs Prousoukh*] (İzmir, 1272-83), Γεώργιος Χαλούφης [*Geōrgios Khalouphēs*] (Efes, 1273), Κουτλᾶς [*Koutlas*] (İzmir, 1280), Μανουὴλ Σαρακηνός [*Manouēl Sarakēnos*] (İzmir, 1280) ve Ξένος Σακκᾶς [*Ksenos Sakkas*] (İzmir, 1272).[208] Öte yandan Pachymeres'in kimi Türk göçerlerinin Mikhail Palaiologos tarafından sınır bölgelerine yerleştirildiği yönündeki ifadesini göz önünde bulundurduğumuzda bu şahısların veya en azından bunlardan bir kısmının Keykâvus'la bağlantısını tümüyle yok sayamıyoruz. Bu isimlerin sığınmacı, esir veya köle olarak farklı sebeplerden ve farklı yerlerden Bizans'ın Anadolu'daki vilayetlerine akın etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında veya bundan kısa bir süre sonra Makedonya'ya özgü yeni yer adlarının ortaya çıkışı Keykâvus'un Türkleriyle bağlantılı olabilir: Γαζῆς [*Gazēs*] (Kalamarya'daki Rousaiou yakınları), Μελίκι [*Meliki*] (Véria'nın doğusu), Τουρκοχώριον [*Tourkokhorion*] (Véria'nın kuzey-kuzeybatısı) ve bir başka Τουρκοχώριον (Kalamarya'daki Gabriane yakını).[209] Yeni gelen Türklere *pronoia* ve ekilebilir arazi verilmesi normal bir uygulamaydı. Bu yer adları, Türk *pronoiar*'ların ve çiftçilerin toplu yaşadığı yerlere işaret ediyor olsa gerek.[210]

Tahminime göre 1262-63 yıllarında Türk göçmen sayısı en az 40.000 idi ve bu göçmenlerin ekseriyeti Dobruca'ya yerleşmişti. Makedonya'da da epey göçmen vardı.

---

[207] Örneğin bkz. Makrîzî, 8.

[208] *PLP*, no. 23844, 30532, 13643, 24866, 24717.

[209] Bkz. 4. Bölüm 1. Kısım.

[210] Ayrıca bkz. Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 73-74.

8. On Dördüncü Yüzyılın Başlarına Dek "Fars" Göçleri

Anadolu Türklerinin on üçüncü yüzyılın son çeyreğine, özellikle de on dördüncü yüzyılın ilk yarısında patlak veren iç savaşa denk gelen iskânları pek belgelenmemiştir. Türklerin Bizans'a 1260'larda yerleşmesinin ayrıntılı ve canlı izlenimlerinin aksine daha sonraki on yıllara dair elimizde ancak bazı bilgi kırıntıları vardır. 1260'lardaki gibi o dönemde de Türklerin akınının ana kaynağı paralı askerler olmaya devam etmiş ve bazen de buna kitle halinde Türk esirlerinin gelişi eklenmiştir.

Yalnızca 1290'lardaki olaylar ve ünlü komutan Aleksios Filanthropinos'un faaliyetleri iyi belgelenmiştir. Türkler 1293'te Bizans savunma hattını geçip Yukarı Kaikos (Bakırçay) ve Achiraous bölgesine ilerlediler. *Pinkernes* Aleksios Filanthropinos 1293-95'te bir dizi parlak zafer kazandı ve Achiraous'u almakla kalmadı ayrıca Menderes'in stratejik bölgelerini de düşmandan temizledi.[211] Aleksios Filanthropinos'un başarılı savaşları sırasında köle, sığınmacı ve paralı asker olarak birçok Türk Bizans'a katıldı. Maximos Planoudes mektuplarında Filanthropinos'un zaferlerinin sonuçlarını heyecanla betimlemekte, başarılarının Konstantinopolis'te nasıl bir izlenim yarattığını anlamamızı sağlamaktadır.[212] Planoudes ele geçirilen ve

---

[211] Laiou, *Constantinople and the Latins*, s. 79-84; Schreiner, Peter. "Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293-1390)," *Orientalia Christiana Periodica* 34 (1968), s. 377-88; Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975-79), 1:194, 2:214-15 (Filanthropinos'un gözlerinin kör edilmesi, tahminen 25 Aralık 1295). Olaylar silsilesi ve tarihleri için bkz. Failler, "Chronologie et composition III," s. 28-37; Ragia, Ephe. "Η αναδιοργάνωση των θεμάτων στη Μικρά Ασία τον δωδέκατο αιώνα και το θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου," *Σύμμεικτα* 17 (2005), s. 223-38.

Planoudes, Maximos. *Maximi monachi Planudis epistulae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Amsterdam, 1991), Epist. no. 60, 71, 77, 81, 86, 91, 96, 105-07, 117, 119, 120. Planoudes'in mektuplarının tahlili için bkz. Beyer, Hans-Veit. "Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und dessen Umgebung," *Revue des études byzantines* 51 (1993), s. 111-37. Planoudes'in ortaya koyduğu tanıklığın tarihi arka planına hasredilmiş ilk incelemeler için bkz. Schreiner, "Zur Geschichte Philadelpheias," s. 377-83; Laiou, Angeliki E. "Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes," *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978), s. 89-99.

Filanthropinos tarafından başkente gönderilen sayısız Türk esirin bir resmini vermektedir.[213] Ayrıca Konstantinopolis pazarında barbar kölelerin daha önce görülmemiş derecede çoğaldığını, imparatorluğun Asya eyaletlerinde de "İranlı" kölelerin fazlalaşması nedeniyle fiyatlarının 1270-90'larda Konstantinopolis'te 2/5-7/8 *hyperpyron*'a mal olan koyun fiyatının altına düştüğünü anlatmaktadır.[214] Bu fiyat, epey düşük bir fiyattır; zira Pera'da köle fiyatları 1281'de 7 ile 31 *hyperpyra* arasında değişiyordu.[215] Filanthropinos tarafından ele geçirilen esirler ayrıca (Kıbrıs başta olmak üzere)[216] ihraç da edildi veya Bizanslı esirlerle takas edildi[217] ama büyük kısmı Bizans topraklarına yerleşti.

Filanthropinos'un olağanüstü askeri yeteneği ve şansı, ayrıca savaş sırasında elde ettiği büyük servet birçok Anadolu Türkünü yanına çekti ve oymaklar toplu halde karşı tarafa iltica etti. Gregoras Türklerin o dönemde Moğolların ağır baskısı altında bulunduğunu eklemekte, böylece İlhanlıların Batı Anadolu'daki göçerlere karşı cezalandırma harekatlarına giriştikleri yolundaki Doğu kaynaklarının verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Filanthropinos bunun sonucunda

---

[213] Planoudes, Epist. no. 77.78 (πλὴν τῶν ζωγρείᾳ ληφθέντων); no. 107.10-11 ([σὺ] καταδούλου vd.); no. 112.8-9 (ὑπηκόους Ῥωμαίοις); no. 117.34 (πεντάκις ἑκατὸν βαρβαρικὰς οἰκίας συμπατουμένας καὶ τοὺς ἐν ταύταις ἀνδραποδιζομένους:).
Planoudes, Epist. no. 107.11-12 (τὴν βασιλίδα ταύτην ἐμπίπλα τῶν αἰχμαλώτων); no. 120.181-183 (καὶ νῦν οὕτως ἐστὶν εὔωνον Περσικὸν ἀνδράποδον ἐν Ἀσίᾳ ὡς οὐδὲν ἂν τῶν ὁποίων ἂν εἴποι τις προβάτων).
The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, ed. Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002), 2:840, 848.
Planoudes. Epist. no. 120.179-80: "ὡς ἤδη τὴν μεγίστην Κύπρον πᾶσαν αὐτῶν πλησθῆναι καὶ μηκέτι θέλειν ὠνεῖσθαι ..." Gregoras savaşlarda esir düşen Türklerin Kıbrıs'a götürüldüğünden bahsetmektedir: Guilland, Rodolphe. *Correspondance de Nicéphore Grégoras* (Paris, 1927), s. 124 (no. 122). Kıbrıs o dönemde Anadolu ve Balkanlardan getirilen kölelerin satıldığı bir pazar olsa gerek.
Köpstein, Helga. *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz. Philologisch-historische Untersuchung* (Berlin, 1966), s. 65-66; Verlinden, Charles. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2: *Italie, Colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin* (Gent, 1977), s. 991.

ordusunda büyük bir Türk birliği kurdu.[218] Onun zaferler getiren kısa seferleri döneminde Bizans toplumu çok sayıda Türkü bünyesine kattı. Filanthropinos'un isyanı 1295'te bastırıldıktan sonra imparatorluk güçleri ona sadık çok sayıda Türkü infaz etti ancak Türk kaçaklar ve paralı askerler Bizans ordusunda görev yapmayı ve imparatorluk topraklarında yaşamayı sürdürdü.

Türk köleler ve paralı askerler Anadolu'da 1303-5 yıllarındaki Katalan seferi sırasında da Bizans toplumuna katıldılar. Seferin başlangıcında Ramon Muntaner erkek ve kadın esirler ele geçirdiğini, onları II. Andronikos'a, imparatoriçeye, IX. Mikhail'e ve Roger de Flor'un karısı Maria'ya hediye olarak gönderdiğini bildirmiştir.[219] Esirleri ele geçirme faaliyetine sefer sırasında da devam edilmiş, bununla beraber kaynaklar bunların Bizans'a gönderildiğinden söz etmemiştir.

Skamandros'ta oturan ve Anadolulu soylu bir Türk olan Μαχράμης [*Makhramēs*] (Behrâm) 1290-1300'ler kuşağındandı. Yüksek kademelerde bulunan bu memur, İmparator Andronikos'un οἰκεῖος'u idi. Türklerin neredeyse tüm Bizans Anadolu'sunu işgal ettiği 1304 yılında Μαχράμης/Behrâm Edremit körfezindeki Assos şehrinin savunmasını üstlendi. Ancak Assos daha sonra boşaltıldı ve Μαχράμης Midilli'ye kaçtı. Burada Roger de Flor tarafından savaştan kaçmakla suçlandı ve başı kesilerek infaz edildi.[220] Μαχράμης'i kronolojik olarak baktığımızda Filanthropinos'un Türklerinden saymak mümkündür. Bizans ordusundaki ve sarayındaki kariyerini 1304'ten önce yapmıştı.

---

[218] Pachymeres IX. 9 (3:239.8-26): "κατ' ἀγάπην ἅμα γυναιξὶ μετῳκημένοι καὶ τέκνοις;" Gregoras, 1:196.8-14. Moğolların Batı Anadolu göçebelerine karşı başlattığı harekâtlar için bkz. Cahen, *La Turquie*, s. 287-88; Lippard, "The Mongols and Byzantium," s. 30-31; Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, s. 262-64.
Muntaner, Ramon. *Cronica Catalana* CCIII, ed. Antoni de Bofarull (Barcelona, 1860), s. 386-87; Muntaner, Ramon. *Les Almogavres. L'expédition des Catalans en Orient*, ed. Jean-Marie Barberà (Toulouse, 2002), s. 47.

[220] Pachymeres XI.26 (4:481-82); Wittek, Paul. *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahrhundert* (İstanbul, 1934), s. 21; *PLP*, no. 17544.

Anadolulu soylu bir Türk olan Aynüddevle'nin on üçüncü yüzyılın bitip on dördüncü yüzyılın başladığı dönemde Bizans devlet hizmetine girmiş olması mümkündür. Aynüddevle 1380'lere varlığını sürdüren soylu bir Bizans ailesinin kurucusuydu. Bu soylu ailenin üyeleri 5. Bölümde ele alınacaktır.

Adı Manuel Philes tarafından anılan Γεώργιος Παχατούρ'un [*Geōrgios Pakhatour*] (Bahadır) 1290-1305 yılları arasında veya daha sonrasında esir alınmış bir kişi olması mümkündür. Philes'ten bu kişinin "İranlı" olduğunu ve gençliğinde Bizanslılar tarafından ele geçirilip önde gelen ailelerden birine, *Protobestiarios Protosebastos* Andronikos Angelos Komnenos Dukas Palaiologos'un (d. 1328) ailesine verildiğini öğreniyoruz.[221] Henüz hayatının baharındayken (1328'den önce) savaşta ölmüştür.

Filanthropinos ve Roger de Flor'un seferleri Anadolu'dan Bizans pazarına ucuz köle akınına son defa vesile olmuştur. Anadolu Türklerinin Balkanlara girişi bunun ardından kesilmemiş ancak köle değil de ülkeye daha çok paralı askerler ve özgür göçmenler halinde gelmişlerdir.

9. On Dördüncü Yüzyılın İlk Yarısında Türk Göçmenler

Anadolulu Türk müttefikler ve paralı askerler 1320-40'larda Bizanslılar tarafından çoğunlukla iç çatışmalarda kullanılmış, bu insanlardan kimileyin ise (Bulgarlar, Sırplar ve başka milletlerden kaynaklanan) dış tehditleri savuşturmak maksadıyla istifade edilmiştir. Anadolu Türklerinin de karıştığı ilk iç mesele 1322 tarihlidir; II. Andronikos, torunu III. Andronikos'a karşı giriştiği sefere Türk birliklerini de dahil etmiştir.[222] İşe koşulan Türklerin kim olduğunu,

---

[221] Philes, ed. Miller, 2:19.43-46: Παίδευμα γὰρ ἦν ἐκ τριχὸς πρώτης, ξένε,/ Ληφθεὶς ἀπ' αὐτῆς εὐτυχῶς τῆς Περσίδος/ Ὁ βάρβαρος παῖς ὑπὲρ Ἑλλήνων γένους/ Ἥρωος ἀνδρὸς εὐκλεοῦς ἀριστέως.
Kantakuzinos, 1:151-52. Ioannes Kantakuzinos, Türk askerlerini kendi halkına karşı harekete geçiren III. Andronikos'un (ve kendisinin) menfi yaklaşımına vurgu yapmıştır (τὴν μὲν κατὰ τῶν ὁμοφύλων τῶν Περσῶν ἐπαγωγὴν ἐθαύμασε τῶν ἀντιτεταγμένων). Kantakuzinos'un II. Andronikos'u lanetlemesi herhalde kendi siyasi icraatini aklamak içindi. İç savaşı kazanması Türk müttefiklerinin sayesindeydi.

hangi beyliğin (Karesi, Saruhan, Osmanlı) bağrından kopup geldiğini veya bağımsız paralı askerler olup olmadıklarını bilmiyoruz. Bu tarihten itibaren Türk askerleri sürekli olarak Bizans iç savaşına dahil olmuş, II. Andronikos ile III. Andronikos arasında 1321-28 yıllarında vuku bulan çatışmalara, VI. Ioannes Kantakuzinos ile Savoylu Anna'nın güçleri arasında 1341-47 yıllarında gerçekleşen savaşa ve ayrıca 1352-54'te Kantakuzinos ile V. Ioannes Palaiologos arasındaki mücadeleye karışmışlardır. Çatışan Bizanslı taraflar Kuzeybatı Anadolu'yu ucuz asker havuzu gibi görmüştür. Kaynaklar onları sadece "İranlılar" olarak nitelemiş, kökenlerine dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Ioannes Kantakuzinos'la Aydın emiri Umur Bey'in (1334-48) yakın bir ilişkileri vardı. Aydınlı müttefikler ilk defa 1336'da Arnavutluk'taki Bizans askeri seferlerine katıldılar. III. Andronikos'un isyancı Arnavutlara karşı seferi başarılı oldu ve kazananlar büyük bir ganimet elde ettiler. Kantakuzinos'a göre Yunanlar Hıristiyan oldukları için Arnavutları köleleştirmediler; öte yandan müttefikleri Türklerin Arnavutları köle olarak götürmesini de engelleyemediler. III. Andronikos bu Arnavutlardan bazılarını insani bir tavır sergileyerek Türklerden satın aldı.[223] Umur Bey'in filosu 1337 veya 1338'de Bizanslıların ricasıyla Boğaz'dan Karadeniz'e geçti ve Altınordu topraklarına saldırdı.[224] Umur Bey 1342/43 kışında Kantakuzinos'un yardım çağrısına cevap verdi ve Meriç Nehrini aşıp Kantakuzinos'un karısının bulunduğu Dimetoka'daki Bulgar kuşatmasını ortadan

---

[223] Kantakuzinos, 1:496-97; Kantakuzinos. *Geschichte*, ed. Georgios Fatouros ve Tilman Krischer, 3 cilt (Stuttgart, 1982-2011), 2:232 n. 272. Gregoras'ın anlatısına dayanarak Arnavutluk seferinin 1337 veya 1338'de yapıldığını düşünebiliriz: Gregoras, 1:544-45.
Mélikoff, Irène. *La Geste d'Umur Pacha* (*Düsturname-i Enveri*) (Paris, 1954), satır 1209-1306. Seferin tarihine ve amacına ilişkin olarak bkz. Alexandrescu-Dersca, Marie Mathilde. "L'expédition d'Umur beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)," *Studia et Acta Orientalia* 2 (1959), s. 3-23. Krş. Lemerle, Paul. *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "Le geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1957), s. 129-43

kaldırdı. Ancak Türkler aşırı soğuklardan ötürü İzmir'e döndüler.[225] Birkaç hafta sonra 1343 ilkbaharında Aydın filosu Selanik önlerinde belirdi ve Türkler Kantakuzinos'un Trakya seferine katıldıkları 1344 ilkbaharına kadar Kantakuzinos'un hizmetinde kaldılar.[226] Umur Bey 1345 ilkbaharından yazına kadar Kantakuzinos'un Bulgaristan'a karşı giriştiği harekâtlara katıldı; bu harekâtlar 7 Temmuz 1345'te ezici bir üstünlükle bitecekti.[227] Daha sonra ise Umur Bey İzmirli korsanlarla mücadeleye girdiğinden Kantakuzinos'un savaşlarına iştirak edemedi ancak asker göndermeyi sürdürdü.[228] Kantakuzinos'un 1341-43'te ağır bir yenilgiye uğramasını engelleyen şey Umur Bey'in yardımlarıydı. Umur Bey'e bağlı birliklerin Bizans iç savaşındaki kilit rolü açıklıkla belirtilmiş ve Kantakuzinos'un düşmanları Umur Bey'i yanlarına çekmek için rüşvet verme çabalarına girmişlerdi.[229]

Kantakuzinos'a iç savaş sırasında destek veren tek Türk müttefik Umur Bey değildi. Kantakuzinos 1341'de Germiyanlılarla Saruhanlılar veya Karesilere karşı bir ittifak yaptı.[230] Kantakuzinos bir zaman sonra başkalarından gelen rüşveti reddeden Karesi emiri Süleyman Bey'in de gönlünü çelecek,[231] Umur Bey'in Trakya'daki son seferi sırasında Saruhan Türkleriyle de ittifak kuracaktı. Ancak Kantakuzinos'un en önemli destekçileri 1346-47'deki iç savaşı zaferle taçlandırmasını sağlayan Osmanlı Türkleriydi.

---

225 Kantakuzinos, 2:344-48; Gregoras, 2:648-52.

226 Kantakuzinos, 2:383-405; Gregoras, 2:671-76, 692-93; Lemerle, *L'emirat d'Aydin*, s. 144-79.

Kantakuzinos, 2:529-34, 550-51; Gregoras, 2:726-29.

228 Kantakuzinos, 2:591-92.

229 Kantakuzinos, 2:384.11-20.

230 Kantakuzinos, 2:82.10-14: "ὁδοῦ δὲ πάρεργον καὶ τοὺς τῆς Ἰωνίας διερευνησάμενοι ναυστάθμους καὶ ποταμοὺς, ἐν οἷς οἱ Πέρσαι τὰς σφετέρας αὐτῶν προσορμίζουσι ναῦς, καὶ καταφλέξαντες πυρὶ, (οὕτω γὰρ Ἀλησέρῃ τῷ Κοτυαείου σατράπῃ καὶ ἐμοὶ συντέθειται, ἐκ τῆς ἠπείρου παραβοηθοῦντι ἅμα στρατιᾷ πεζῇ τε καὶ ἱππικῇ) ..." Krş. Zachariadou, Elizabeth. *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin* (1300-1415) (Venedik, 1983), s. 29.

Kantakuzinos, 2:476.12-18, 507.15-20.

Türklerden Kantakuzinos'un hasımları da istifade edecekti. Apokaukos'un 1343 ilkbaharında Zelotların hâkimiyetinde bulunan Selanik'te tutunabilmesini sağlayan ve Ἁρμόπακις [*Harmopakis*]/Hurmâ Bey tarafından komuta edilen yirmi iki Türk gemisi vardı.[232] Konstantinopolis'in kiraladığı Türk birlikleri Kantakuzinos'a karşı 1343'te Véria'da uygulamaya konulan harekâtta hazır bulundular; ancak Umur Bey'in yaklaşmakta olan Türklerinden ürküp geri çekildiler.[233] İmparatoriçe Savoylu Anna 1347'de Saruhan Türklerini kiraladı. Bunlar da Bulgar ve Bizans topraklarını yakıp yıktılar, ganimetler elde ettiler ve Konstantinopolis'e yürüyüp hizmetleri için imparatoriçeden para istediler. Ödeme alamayınca da Selymbria'ya (günümüzde Silivri) kadar toprakları harap ettiler. En sonunda Kantakuzinos Aydın Türklerinin yardımıyla onları yanına çekebildi ve memleketlerine geri gönderdi.[234] Konstantinopolis grubu Osmanlı emiri Orhan'la bir ittifaka girmeyi denediyse de Kantakuzinos emirle dostane ilişkiler kurdu; Türkler anlaşılan Kantakuzinos'a daha fazla güven duymaktaydı. Her iki tarafın da Türkleri kitle halinde sorumsuzca yarımadaya getirdiği düşünüldüğünde iç savaşların Bizans için bir felakete denk düştüğü görülür.

Trakya ve Makedonya'da kalıp savaşanlar yalnızca Türk müttefikler değildi. Trakya 1320'lerden başlayarak Bizans'taki tüm rakip taraflara eşit ölçüde düşmanlık duyan Türk grupların yıkıcı akınlarının hedefi oldu. Gregoras'a göre, Makedonya ve Trakya'nın 1321 gibi erken tarihlerden itibaren dönem dönem Türk korsanlarca yağmalanması II. Andronikos'u bir donanma kurmaya, Avrupa ve Bitinya'daki birlikleri artırmaya ve Türklere haraç ödeyebilmek için vergileri yükseltmeye sevk etmiştir.[235] III. Andronikos ile VI. Ioan-

---

[232] Kantakuzinos, 2:349-83; Gregoras, 2:659; Schreiner, *Kleinchroniken*, 1:351 (no. 49). Kantakuzinos, 2:368-84.

[234] Kantakuzinos, 2:591-96; Gregoras, 2:763-64. Savoylu Anna'yla Saruhan beyi arasındaki mutavassıt, şehrine idaresini elinde bulunduran babası Manuel Tagaris'le Alaşehir'de geçirdiği uzun süre zarfında beyle tanışıklık kurmuş olan Georgios Tagaris'ti (Kantakuzinos, 2:591.9-12; Schreiner, "Zur Geschichte Philadelpheias," s. 395).

[235] Gregoras, 1:302, 317, 351.

nes Kantakuzinos Kasım 1326'da Türklerin Trakya'ya karşı başlattığı akını geri püskürttüler; bu olaya dair bizzat Kantakuzinos'tan kalma bir rapor vardır.[236] 1328'de Çanakkale Boğazında Anadolu korsanlarına denk gelinmiştir.[237] O dönemde hangi Türklerin Trakya'ya saldırı düzenlediğini anlamak güçtür. En büyük olasılık Karesi Türkleridir; ancak Saruhan, hatta Aydın Türkleri olmaları da mümkündür. Bizans'ın Anadolu'daki son dayanak noktaları da tehdit altındaydı; Germiyan emiri Yâkub Bey ile Aydın emiri Muhammed 1322'de Alaşehir'i kuşattılar. Kuşatma bir yıl yedi ay sürdü; buradaki yangını söndürmek için Aleksios Filanthropinos'a ihtiyaç duyulacaktı. Filanthropinos Türkler arasında yenilmez ve cömert bir düşman olarak edindiği şöhretiyle kısa zamanda bir barış anlaşması yaptı; Germiyan emirine haraç verilmesi karşılığında Alaşehir Bizans elinde kaldı.[238]

Karesi Türkleri çoğunlukla Trakya'ya akın yaparlardı. Gregoras (1335 veya 1336'da) Trakya ve Makedonya'nın Türklerle Bulgarların saldırıları yüzünden düştüğü perişanlıktan yakınmaktadır. 1337'de iki kez Karesi Türklerinin (οἱ δὲ τὰ περὶ Τροίαν) aralıksız süren akınlarına atıfta bulunmakta, 1339'daysa Türklerin Trakya'ya yaptığı saldırıları alışılmış bir olay olarak nitelemektedir.[239] 1340 senesinde vuku bulan korsan saldırısından bahseden Gregoras, Bulgar sınırına kadar tüm Trakya'nın Yunanlar için "ıssız ve geçilmez bir ülkeye" (ἔρημόν τε καὶ ἀτριβῆ) dönüştüğünü, Türklerin gece gündüz ganimetlerini Asya'ya taşıdığını kaydetmektedir.[240] 1341 yılının başlarında gerçekleşen bir akın hem Gregoras

[236] Kantakuzinos, 1:206-07; Kantakuzinos, ed. Fatouros ve Krischer, 1:277 n. 288. Gregoras, 1:384.

[238] Schreiner, "Zur Geschichte Philadelpheias," s. 389-401. Bizans Filadelfiya'sına ilişkin olarak bkz. Ahrweiler, Hélène. "La région de Philadelphie, au XIVe siècle (1290-1390), dernier bastion de l'hellénisme en Asie Mineure," *Comptes-rendus des séances de l année: Académie des inscriptions et belles-lettres* 127/1 (1983), s. 175-97; *Philadelphie et autres études*, ed. Hélène Ahrweiler (Paris, 1984), kısım I (s. 9-125).

[239] Gregoras, 1:524, 535 (κατὰ τὸ συνεχές), 538 (πάλιν ὁμοίως), 545 (ὀκνῶ διηνεκῶς διηγεῖσθαι).

[240] Gregoras, 1:548.

hem Kantakuzinos tarafından bir kez daha sıradan bir olay olarak nitelenmekte, Kantakuzinos yağmalanan Trakya'yı σκυθικὴ ἐρημία "İskit çölleri" olarak adlandırmaktadır.[241] Dönemin Bizans kaynaklarında karşılaştığımız ἐρημία (Gregoras'ın kullandığı sıfat ἔρημος: *erēmos*) kelimesi Türkçe "uç" kelimesinin karşılığıydı; "uç"larda *akritaik* davranış modelleri devreye girerdi.[242] Neticede imparatorluğun Balkanlardaki en merkezi ve çok nüfuslu vilayetleri bir tür kanunsuz ülkeye dönüşmekteydi. Hersonisos Thracia 1341 senesinin ağustos ayında Karesi Türklerinin çifte akınına uğradı. İlk başta Kantakuzinos tarafından yenilen Türkler takviye alarak tekrar döndüler. İkinci ordu da yenildiğinde Karesi emiri Kantakuzinos'la barış yaptı ve geri çekildi.[243] 1341 sonunda Türkler Trakya'ya düzenledikleri bir başka saldırıda alışıldık yağmalamanın dışında Edirne'den çekilen Bulgar birliklerinin geri kalanını da yok ettiler.[244] Kaynakların doğrudan Karesi Türklerine yüklemediği bu akınlardan bazıları Saruhan Türklerine yorulabilir. Kantakuzinos, Apokaukos'un geri püskürtemediği bir Saruhan akınını 1341'de kesebildiğini belirtmektedir.[245] Karesi ve Saruhan Türklerinin saldırıları devam etti. Gregoras ve Kantakuzinos, bunun gibi tüm saldırıları düzenli şekilde kaydetmeyi hedeflemedikleri halde 1345[246]

---

[241] Gregoras, 1:683; Kantakuzinos, 2:181, 186.8. "Σκυθικὴν ἐρημίαν" on ikinci yüzyıl Bizans yazarlarının Türk istilası sonucu Bizans sınırının dağılması sırasında Anadolu ve daha sonra da Trakya için kullandıkları bir topos idi; kimi örnekler için bkz. Manasses, Constantine. *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1996), s. 110.2058, 215.3955; Choniates, Michael. *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου: Τα σωζόμενα*, ed. Spyridon Lampros, 2 cilt (Atina, 1879-80), 2:216.28, 307.6, 321.18.

[242] (*Uç* ile ἄκρα arasındaki yakınlık dahil) ἐρημία/ἔρημος'la *uç* arasındaki semantik yakınlık hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hopwood, Keith R. "Peoples, Territories, and States: The Formation of the Begliks of Pre-Ottoman Turkey," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* içinde, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, 1993), s. 130. Ayrıca bkz. Zachariadou, Elizabeth. "Udj," *EI²*, 10:777 Kantakuzinos, 2:69.22-70.15. Korsanların başındaki Παξῆς ya Karesi beyi Yahşi (ö. *y.* 1341) veya soyundan birisiydi.

[244] Kantakuzinos, 2:181.
Kantakuzinos, 2:77.

[246] Gregoras, 2:747.

ve Haziran-Temmuz 1348'deki[247] akınlar hakkında bilgi vermişler, Kantakuzinos Ocak 1351'de yine Bulgar sınırına kadar Türklerin Trakya'ya girişini düzenli akın olarak nitelemiştir.[248]

Trakya'nın kanunsuz topraklarında gelişen karmaşık durumun bir diğer ilginç tarafı Bizans topraklarını yağmalayan Türk korsan gruplarının Yunan siyasi aktörlerinin eski veya gelecekteki müttefikleri olabilmesiydi. Örneğin Kantakuzinos Türklerin 1348'deki akınını ve onlarla müzakere çabalarını anlatırken bu Türklerin bir zamanlar müttefikleri olduğunu belirtmiştir: "zira o [Kantakuzinos] bilmedikleri birisi değildi ve [onlarla] iç savaş sırasında birçok kez beraber savaşmıştı."[249] Kantakuzinos tüm bunların yanı sıra müzakereler sırasında Türklere saldıran damadı Nikiforos'un tedbirsizliğinden dem vurmaktadır. Kantakuzinos etrafını saran kalabalığı kamplara yönlendirerek kurtarmış, onları takip eden Yunanları durdurmuş ve Nikiforos'u azarlamıştı; Kantakuzinos'un müdahalesiyle Türkler fazla kayıp vermemiş, dokuz asker ve bir komutan yitirmişlerdi (στρατηγός: *stratēgos*).[250] Bu basit hikâye bir göstergedir. Eski müttefikler muharebe meydanında düşmana dönüşmekte ancak bu durum aralarındaki iletişim kanallarının kesildiği ve gelecekte de tekrar aynı tarafta olmayacakları anlamına gelmemekteydi. Bu sahne dostluk ve düşmanlığı göreceli kılan serhat boylarına özgü havayı yansıtmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, akıncı Türklerin devletini, hatta coğrafi kimliğini bile saptamak her zaman mümkün değildir. Kantakuzinos ve Gregoras herhangi bir ayrıntı belirtmeden onları basitçe "İranlılar" olarak adlandırmıştır. Bu Türklerden bazılarının belli bir beylikle kalıcı bir bağının olmaması, aksine Katalan müfrezeleri gibi "güçlü bir adam" tarafından yönetilen akıncı çeteleri-

[247] Kantakuzinos, 3:63-67; Gregoras, 2:835-39. Türklerin başında kimliği bilinmeyen Καραμαχούμετ [*Karamakhoumet*] (Kara Muhammed) ile Μαρατουμάνος [*Maratoumanos*] (Mîr Osmân) vardı.

[248] Kantakuzinos, 3:162-63.
Kantakuzinos, 3:65.10-12: "ἦν γὰρ αὐτοῖς οὐκ ἄγνωστος, πολλάκις συστρατεύσασι κατὰ τὸν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου χρόνον."
Kantakuzinos, 3:65-66.

ni temsil etmeleri de olasıdır. Kaynaklarımızın onları daha kesin şekilde tanımlayamamasının en muhtemel nedeni budur.[251] Gregoras iki Türk bölüğünün Trakya ve Doğu Makedonya'ya akınları (1348) hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Farklı yerlerden gelip bir araya toplanan ve haydut gibi yaşayan başına buyruk adamlardan müteşekkil bir İranlı ordusu."[252] "Başına buyruk haydutlardan" müteşekkil bir başka bölüğün örneğini Çimpe (Bolayır yakınlarında bir kasaba) Türkleri temsil etmektedir. Bunları Kantakuzinos 1352 civarında ortak *pronoia* sahibi olarak bölgeye yerleştirmişti. Başlangıçta Türklerin sayısı herhalde 500'ü geçmiyordu. Çimpe Türkleri ortak *pronoiar* sıfatlarıyla muhtemelen belirli arazilerden vergi biçiminde gelir elde ediyor ve Kantakuzinos'un isteğiyle askeri harekâtlara katılıyorlardı.[253] On dördüncü yüzyılın ilk yarısında Bizans Balkanlarına kimi akınları sırf yağma için bir araya gelmiş başıboş gruplar yapıyordu. Akınlardan elde ettikleri ganimetle yaşayan bu askerlere Doğulular *gazi* derdi (Arapça غازي "savaşçı, akıncı, istilacı, ganimet peşinde koşan asker"). "Din uğruna savaşan" şeklindeki manasıysa daha sonraları ortaya çıkmıştır. *Gazi*'ler Orta Asya'da onuncu ve on ikinci yüzyılda Sâmâni döneminden beri bilinmekteydi. *Gazi*lerden müteşekkil paralı gruplara benzer oluşumlara Emeviler döneminde Bizans-Arap sınır bölgelerinde de rastlanırdı. 11-14. yüzyılda Anadolu ve Suriye'de *gazi*-savaşçılar (daha çok göçer Türkmenler) her zamankinden daha çok itibar gördü.[254] Bizans makamları on dördüncü yüzyılda herhangi

---

[251] Bu hususta bkz. Timofej Florinskij'nin fikirleri. Florinskij, Bizanslı yazarlar tarafından teşhis edilmeyen tüm Türki akınların Osmanlılar tarafından yapıldığını öne sürmektedir: Florinskij, Timofei D. *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.*, kısım 1-2 (St. Petersburg, 1882), 1:42 n. 1.
Gregoras, 2:835.24-25: "Περσική τις δύναμις, ἐξ αὐτονόμου καὶ ληστρικῆς ἄλλη ἄλλοθεν ἠθροισμένη τροφῆς καὶ διαίτης . . ."
Kantakuzinos, 3:242-44. Çimpe ve buraya 1352'de yerleşen Türklerin bir tahlili için bkz. Oikonomides, Nicolas. "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage* içinde, ed. C. Heywood ve C. Imber (İstanbul, 1994), s. 239-47.

[254] Melikoff, Irene. "Ghāzī," *EI²*, 2:1043-44.

bir toplulukla özdeşleşmeyen ve geçici olarak örgütlenen bu Türk çapulcularla anlaşma imkânı bulamıyordu.

Anadolu Türklerinin hem Bizans makamlarının hem de kırsal nüfusun gözünde büyük bir felaketi andıran akınları 1320'lerde başladı ve Osmanlı Türklerinin 1354'te Trakya'da ortaya çıkışına dek devam etti. Başına buyruk Türk haytaların faaliyetleri 1354-70 yılları arasında gitgide azaldı. Irène Beldiceanu 1965'te Trakya'nın on dördüncü yüzyıl ortalarında merkezi Osmanlı gücünden ziyade bağımsız Türk komutanların denetiminde olduğunu öne sürmüştür. Osmanlı sultanı I. Murad 1376/77 civarında bu başına buyruk *bey*-ler üzerinde büyük bir hâkimiyet kurmuştur.[255]

Altınordu'nun başına buyruk çapulcular diyebileceğimiz "İskitleri," yani Türk ve Moğolları da muhtemelen ganimet peşinde Trakya'ya aynı derecede yıkıcı akınlar düzenlemekteydi. Kumanlarla ve devamında Altınordu'nun Türk-Moğollarıyla yakın bağlarını bir yüzyıldan fazla korumuş olan Bulgarlar çoğu zaman onlara eşlik etmekteydi.[256] Bizans'a "İskit" akınları Altınordu askerlerinin II. İzzeddin Keykâvus'u Enez'den kurtardığı 1264/65 gibi erken bir tarihte başladı. Bulgarlarla ittifak halindeki "İskitler" 1271'de Trakya'yı yağmaladı. On dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde Trakya'da büyüyen karmaşa yüzünden Altınordu saldırıları arttı. Trakya'nın bereketli vadileri pek çok kez talana uğradı: 1320'de bir kez, 1321'de iki kez, Nisan 1323'te ve 1323'ün sonlarından 1324'ün başlarına dek.[257] Tuna'dan Trakya'ya doğru yola çıkan İskitler 1337'nin başlarında Anadolulu Türk çapulcularla karşılaştılar. "İskitler" Yunanların şaşkın bakışları arasında "ölü bir bedene saldıran köpekler gibi" "İranlıların" üzerine atladılar (ὥσπερ κύνες τεθνηκότι σώματι... ἐπεισπίπτοντες) ve birçoğunu katlettiler. İskitler elli gün boyunca

[255] Beldiceanu-Steinherr, Irène. "La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," *Travaux et mémoires* 1 (1965), s. 439-61. Benzer yorumlar için bkz. Oikonomides, "From Soldiers of Fortune."

[256] Türk-Moğolların Balkan siyasetindeki rolü ve Bulgarlarla bağlantıları hakkında bkz. Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 114-33.
Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, s. 64-65; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 122-31.

Trakya'da kaldılar ve talana devam ettiler. Gregoras'ın da kaydettiği gibi, bu süre bir haydut saldırısı için alışılmadık derece uzundu.[258] Tatar akınlarıysa 1342 yılına dek sürdü; Kantakuzinos buna çözüm bulabilmek için stratejik bir konuma sahip Arkadiopolis kalesini yeniden inşa ettirmiştir. Orta Trakya'da bulunan bu kale hem bulunduğu vilayeti hem de Konstantinopolis'i kuzeyden gelen düşmanlara karşı koruyordu.[259] Aynı yılın ilkbaharında Demetrios Kydones Tatar akınlarını sona erdirebilmek maksadıyla imparator tarafından Altınordu hükümdarı Özbek Han'a gönderildi.[260]

Bizanslıyı yaklaşmakta olan saldırılardan muhbirler haberdar ediyor, Bizans makamları bu saldırılarla baş etmekte zorlanıyordu.[261] Bir zamanların yemyeşil arazileri "İskit çöllerine" dönmüştü. Trakya'nın harap edilmesi ve 1343 yılındaki Ceneviz-Moğol savaşı sebebiyle Karadeniz'den ithalatın kesilmesi Konstantinopolis'le çevre illerde şiddetli bir hububat kıtlığına yol açtı; kıtlık ancak Kuzeydoğu Anadolu'dan takviye yoluyla giderilebildi.[262]

Bizans-Osmanlı ilişkileri ilk zamanlarda Türk müttefiklerle kurulmuş ilişkileri andırmaktaydı. Bizans iç savaşına tümüyle dahil edilmiş olan Osmanlılarla ilk barışçıl temaslar Bitinya'nın Pelekanon ve Philokrene savaşlarından (1329) kısa bir süre ele geçirilmesiyle kurulmuştu.[263] İznik'in düştüğünü ve İzmit'in Osmanlılar tarafından kuşatıldığını haber alan III. Andronikos 1333'te ordusunun başında şehre yardım etmeye gitti. Osmanlı emiri Orhan bunun üzerine imparatorla barış arayışına girdi. Barış antlaşmasının şart-

---

258 Gregoras, 1:535-36; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 132.

259 Kantakuzinos, 1:541; Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 132.

260 Vásáry, *Cumans and Tatars*, s. 132.
Kantakuzinos, 2:65.
Gregoras, 2:683.5-16.
Kantakuzinos, 1:341-60; Gregoras, 1:433-36; Schreiner, *Kleinchroniken*, 1:78 (no. 8.21); Gregoras, Nikiforos. *Rhomaische Geschichte*, çev. Jan Louis van Dieten, 6 cilt (Stuttgart, 1973-2007), 1:306-07; Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, s. 152-56; Foss, Clive. *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises, With the Speeches of Theodore Laskaris "In Praise of the Great City of Nicaea" and Theodore Metochites "Nicene Oration,"* Jacob Tulchin'in katkılarıyla (Brookline, MA, 1996), s. 84.

ları Orhan için fevkalade kârlıydı (Kantakuzinos'un bildirdiğinden daha yararlıydı). İzmit ve Mesothinia'ya bağlı diğer şehirlerin güvenliği için Bizanslılar yıllık 12.000 *hyperpyra* haraç ödeyeceklerdi; para da Mesothinia halkından toplanacaktı.[264]

Orhan'ın Türkleri 1337 yazında Trakya'ya karşı tam bir başarısızlıkla sonuçlanan bir deniz akını düzenlediler. Konstantinopolis, Orhan'ın Türklerinin henüz yağmalanmamış ve birçok cazip mal barındıran bir mahalleye çıkartma yapacağı konusunda uyarılmıştı. Elinde gerçek anlamda hiç askeri olmayan III. Andronikos yine de direnmeye karar verdi. İmparator üç gemiyle düşmana denizde saldırdı; on dört gemiyi ele geçirdi ve geri çekilmeye zorladı. *Grand domestic* Ioannes Kantakuzinos ise sadece 70 süvariyle karadaki Türklere saldırdı ve büyük bir kıyım yaptı; Türklerden 1000'e yakın insan öldürüldü ve yaklaşık 300 esir alındı. Hayatını kaybeden Bizans askeri olmadı ancak birçok savaş atı kaybedildi; bu atlar piyadelerin ana hedefi olmuştu. O zafer –hem o gün hem de bugün için– imkânsız bir zaferdi, ancak kazanılmıştı; kuşkusuz Tanrının bu işte eli vardı.[265] Ancak Osmanlılar topraklarını genişletmeye kararlıydı. Orhan 1338'de İzmit'i fethederek Yunanların Bitinya'daki kilit mevzilerini tümüyle ele geçirmiş oldu. Anadolu'dan İstanbul'a giden tarihi sefer yolu İzmit'ten geçmekte olduğundan Osmanlıların önü artık açıktı.[266]

Kantakuzinos ancak 1341'de III. Andronikos'un ölümünden sonra Orhan'la bir barış anlaşmasına varabildi; ayrıntılar bilinmemektedir.[267] Osmanlı elçisi Hadım Hacı (Χατζής: *hatzēs*) aracılığıyla 1344/45 kışında bir sonuca varıldı. Savoylu Anna'nın Türkleri yanına çekmeye çalıştığından haberdar olan Kantakuzinos, Orhan'la temas kurdu; Orhan da Kantakuzinos'la işbirliğini seçti.[268] Kantakuzinos çok ayrıntıya girmeden Türk askerlerinin derhal yanına

[264] Schreiner, *Kleinchroniken*, 1:80, 2:243-44; Kantakuzinos, 1:446-48; Gregoras, 1:458; Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 23, 101-02.

[265] Gregoras, 1:539-41; Kantakuzinos, 1:505-08.

[266] Gregoras, 1:545. Tarih mevzuunda van Dieten'in yorumları esas alınmıştır: Gregoras, ed. van Dieten, 2:286 n. 493.

[267] Kantakuzinos, 2:66.

[268] Kantakuzinos, 2:498.

ulaştığından ve Karadeniz sahillerini kontrol altına alma yolunda epey yardımcı olduğundan bahsetmektedir. Bu tarihten itibaren Osmanlılar Kantakuzinos'a sürekli olarak askeri yardımda bulundu. Kantakuzinos da aldığı bu destekle siyasi hasımlarını kesin bir yenilgiye uğratmayı başardı. Orhan'nın Kantakuzinos'un kızı Theodora'yla evlenmesiyle (1346'nın başları) Osmanlı Türkleriyle mutabakat mühürlenmiş oldu.[269]

Orhan'la askeri ittifak Türk birliklerinin Bizans'ın Avrupa topraklarına yerleşmesine sebep oldu. Türkler 1348'den itibaren Trakya'da daha müstakil bir politika izlemeye başlamış, Bizans'ın çıkarları ikinci plana atılmıştır. Kantakuzinos'la Orhan arasında sebepleri hakkında ancak tahmin yürütebileceğimiz bir husumet baş göstermekteydi (mesele Kantakuzinos'un Türklerden beklediği yardımı alamamasıyla başlamış olmalı). Kantakuzinos'un en büyük silahı kendisine dönmekteydi. VI. Ioannes Kantakuzinos, V. Ioannes Palaiologos ve Stefan Dušan'a karşı giriştiği savaşlarda Türklerden çok daha geniş anlamda istifade etmeye başladı ve bu durum fevkalade yıkıcı sonuçlara yol açtı.

VI. Ioannes Kantakuzinos, V. Ioannes Palaiologos'la giriştiği savaşın başlarında (1352), elinin altında paralı asker bulundurmak için 500 Türk askerini ve ailelerini ortak *pronoiar*'lar olarak Çimpe'ye yerleştirdi. Orhan'ın oğlu Süleyman iç savaş sırasında Asya'dan Hersonesos Thracica'ya geçerek bu toprakları "kendi müstemlekesi ve babasının toprakları" (ὡς εἰς ἰδίαν ἀποικίαν καὶ πατρίαν γῆν διαβὰς τὸν Ἑλλήσποντον) ilan etti.[270] Türklerin Avrupa'ya kitleler halinde yerleştirilmesini desteklemiş olan Kantakuzinos Çimpe'yi Türklerden 10.000 *hyperpyra* karşılığında satın almaya çalıştı.

---

[269] Nicol, Donald M. *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460: A Genealogical and Prosopographical Study* (Washington, DC, 1968), s. 134-35 (no. 29); Bryer, Anthony A. M. "Greek Historians on the Turks: the Case of the First Byzantine- Ottoman Marriage," *The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to R.W.Southern* içinde, ed. R. Davis ve J. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), s. 471-93.
Gregoras, 3:203-04.20-21.

Şekil 5: "İskit" savaşçıları

Güney Trakya'da Mart 1354'te meydana gelen şiddetli bir depremin ardından Çimpe Türkleri harap olan kasabaları işgal etmeye başladılar ve tam bu esnada Süleyman aniden Trakya'yı istila edip Boğaz'da stratejik bir nokta olan Gelibolu'yu ele geçirdi.[271] Kantakuzinos müzakere etmeyi denedi; ancak Orhan, Gelibolu işgalinin Süleyman'ın şahsi bir girişimi olduğunu öne sürdü. Buna rağmen Orhan sorunu oğluna 40.000 *hyperpyra* ödenmesiyle çözmeyi vaat etti. İmparator ve emir pazarlığı sonuçlandırmak için İzmit'te buluşmayı kararlaştırdılar. Tespit edilen zamanda İzmit'e gelen Kantakuzinos, hastalığını beyan ederek gelmeyen Orhan'ı boş yere bekledi.[272] Osmanlılar 1355 yılına gelindiğinde Konstantinopolis'e kadar tüm Marmara sahillerini denetim altına almışlardı.

Bizanslılar dış politikalarının ne kadar büyük bir başarısızlığa uğradığını artık açıkça görebiliyordu. Trakya'ya yerleştirilmiş Osmanlıların birdenbire bağımsız bir politika izlemeye başlamasıyla imparatorluğun sonunun geleceği aşikârdı. Gelibolu'nun ele geçirilmesi Konstantinopolis'te bir panik havası yarattı. Demetrios Ky-

[271] Kantakuzinos, 3:276-78; Gregoras, 3:223-26; Schreiner, *Kleinchroniken*, 2:283. Kantakuzinos, 3:279-81.

dones'e göre Konstantinopolis halkı (herhalde daha zengin kesim) korkuya kapılıp İtalya'ya, hatta İspanya'ya kaçtı.[273]

Gelibolu'nun 1354'te Osmanlılar tarafından fethine kadar süren uzun iç savaş döneminde Bizans topraklarına Türk göçü ağırlıklı olarak Bizans ordusunda görev yapan askerlerin Trakya ve Makedonya'ya yerleştirilmesi şeklindeydi. Aralarından bazıları Türk kökenli yüksek mevki sahibi Bizanslılardı. Aleksios Apokaukos'un sırdaşlarından Ἀμζᾶς (Hamza) adlı bir adam, 1344'te Ioannes Kantakuzinos'un tarafına geçti ve ona karşı hazırlanan komployu haber verdi. Ἀμζᾶς/Hamza bir Anadolu Türküydü;[274] Arapça adı da Anadolu kökenini doğrulamaktadır (ἐκ Περσῶν γὰρ Ἀμζᾶς τὸ γένος ἦν).

Mihael Abrampakes (İbrâhîm-bek) Nisan 1346'da Sırp Kralı Stefan Dušan namına Serez valisi (κεφαλή: *kephalē*) oldu.[275] Mihael Abrampakes'i adından yola çıkıp II. Andronikos günlerinin ünlü simalarından *protohierakarios* Ἀβράμπαξ'ın [*Abrampaks*] oğlu veya torunu addetmek mümkündür. Yakın zaman önce Bizans'ın elinden alınmış toprakların nizamı için eski Yunan idaresine bel bağlayan Stefan Dušan birçok Bizanslı askeri ve mülki görevliyi işe aldı. İsmiyle [Μιχαὴλ: *Mikhaēl*] Bizans'a özgü antroponimiyi, lakabıyla [Ἀβραμπάκης: *Abrampakēs*] ise kökenini gözler önüne seren bu adam da işe alınmış askeri veya mülki görevlilerden biri olsa gerek. *Protohierakarios* Ἀβράμπαξ'ın soyundan gelmemiş bile olsa Bizans vatandaşlığına alınmış ve vaftiz edilmiş paralı askerlerden veya iç savaş sırasında müttefik kılınmış Türklerden olması mümkündür.

Vatandaşlığa alınmış bir başka Türk ise Χαρατζᾶς idi; Palamistlerden* olan Χαρατζᾶς 1345-47/48'de Selanik'te Akindynos'un dostlarına zulmetmişti.[276] Kendisi ilk kuşak Bizan Türklerinden

---

[273] Kydones, Demetrios. *Oratio alia deliberative de non reddenda Callipoli petente Amurate*, *PG* içinde, 154:1013.

PLP, no. 772; Kantakuzinos, 2:488-89.

PLP, no. 60; Guillou, André. *Les archives de Saint-Jean-ProdRoma sur le mont Ménécée* (Paris, 1955), no. 46 (s. 135.2); Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:54.

Grigorios Palamas'ın dini görüşlerini takip eden –çn.

PLP, no. 30614; Akindynos, Gregory. *Letters of Gregory Akindynos*, çev. A. Cons-

değildi, nitekim Akindynos da onu çoktanrıcılığa olan eğiliminden yola çıkarak alaya almakta (ὁ τῶν θεοτήτων πλῆθος τεθαυμακὼς Χαρατζᾶς)[277] ve "pagan" Müslümanlığına atıfta bulunmaktadır. Akindynos'un yazdıklarına baktığımızda Haratzas'ın etkili ve tanınmış bir kişi olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla bu kişinin 1353-54 yıllarında *primikerios ton exkoubiton* makamında oturmuş olan Haratzas'la aynı kişi olması mümkündür.[278]

Askeri çatışmalar sırasında Bizanslıların ele geçirdiği Türk savaş esirleri köle yapılırdı. Bu hikâyelerin anlatıldığı kaynaklarda o dönemde de Türklerin köleleştirildiğine dair işaretler varlığını korumuştur.[279] Ancak önceki dönemlerin aksine vatandaşlığa alınan Türk savaşçılarına kıyasla kölelerin oranı düşmüştür. Athos Manastırlarına ait belgelere baktığımızda Doğulu isimlerle karşılaşıyoruz; söz konusu isimlerin çoğu Makedonya'da yaşayan ve köken itibariyle hakir görülen insanlara aitti. Bu Türk göçmenlere 4. Bölümde yer vereceğiz.

Osmanlılar 1354'ten sonra Balkanlarda hızla ilerlediler. 1360'ların ikinci yarısında Trakya'yı ve 1380'lerin başında Makedonya'yı işgal ettiler. Tek istisna ise Selanik'ti; Selanik'e ancak 1387'de gem vurulabilecekti. Osmanlıların Bizans, Bulgar ve Sırp topraklarında giriştiği fetihler etraflıca incelenmiştir.[280] Kantakuzinos dönemi, Bizans

---

tantinides Hero (Washington, DC, 1983), no. 40.2, no. 41.49, no. 57.10, 21, 24, no. 58.5-7, no. 74.45.

Akindynos, *Letters*, no. 74.44-45.

[278] Bkz. Akindynos, *Letters*, s. 373. *Primikerios ton exkoubiton* Haratzas hakkında bkz. *PLP*, no. 30615 ve *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 3:182.75-76 (no. 205).

[279] Köpstein, *Zur Sklaverei*, s. 57-61; Verlinden, *L'esclavage*, s. 992, 998.

[280] Nicol, Donald M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993); a.y. *The Immortal Emperor: The Life and the Legend of Constantine Paleologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992); a.y. *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor, and Monk, c. 1295-1383* (Cambridge, 1996); Zachariadou, *Trade and Crusade;* Bosch, *Andronikos III Palaiologos;* Weiss, Günter. *Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Monch – in der Gesell schaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969); Matschke, Klaus-Peter. *Die Schlacht bei Ankara und das*

topraklarının Bizans Türklerine gerçek anlamda kucak açabildiği son dönem olması bakımından önemlidir. Bizans'ın on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı toprak kayıplarıyla birlikte Bizans toplumundaki Türk sayısı paradoksal olarak büyük bir düşüş yaşamıştır. Bizans'a hizmet Türk paralı askerlerin ve diğer göçmenlerin nazarında devletin yeterli arazi verememesi yüzünden cazibesini yitirmiştir. Bu itibar kaybı *pronoia* sistemini çökertmekle kalmamış, Bizans hazinesine de büyük bir darbe vurmuştur.[281] Osmanlıların giriştiği fetihlerden ötürü Balkanlardaki Türkler hızla büyüyen sultanlığın tebaası haline gelmekte, Hıristiyan hükümdarların lütfuna burun kıvırmaktaydı. Türkler Palaiologos hanedanının rakip üyeleri arasında süregiden yıkıcı savaşlarda Bizans bayrağı altında askerlik etmeyi sürdürdüler. Bununla beraber artık vatandaşlığa alınan göçmenlerden çok kendi iradeleriyle Bizans imparatoru veya Bizans tahtının adaylarından birinin yardımına giden sultanın tebaası sıfatını taşımaktaydılar. Bizanslıların hizmetine giren birinci kuşak göçmen Türklerin sayısında da büyük bir düşüş yaşandı.

10. Son Bizans Türkleri?

Osmanlılar Temmuz 1402 tarihli Ankara Savaşı sonucunda Timur tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı; bu da Anadolu ve Balkanlarda kısa süreli bir restorasyon dönemine yol açtı. Esaret altında ölen Sultan I. Bayezid'in (1389-1402) oğlu Süleyman Çelebi, Timur'un ansızın Boğazları geçmesinden ve Balkanları işgal etmesinden korktuğu için eski hasımlarının (Bizans, Venedik ve Ceneviz) bağlılığını önceden hiç görülmemiş imtiyazlar vererek satın aldı. Muhtemelen

---

Schiksal von Byzanz (Weimar, 1981); Barker, John. *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ, 1969); *Byzantine Diplomacy*, ed. Jonathan Shepard ve Simon Franklin (Aldershot, 1992); Vásáry, *Cumans and Tatars*; Necipoğlu, Nevra. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge, 2009).

Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 128. Bizans devletinin mali çöküşüne ilişkin başka kanıtlar için bkz. Teteriatnikov, Natalia. "The Mosaics of the Eastern Arch of Hagia Sophia in Constantinople: Program and Liturgy," *Gesta* 52/1 (2013), s. 65-67.

1403 senesinin başlarında genel bir antlaşma imzalandı ve Bizans imparatoru VIII. Palaiologos geniş topraklar elde etti: Selanik ve Kalamarya, Makedonya'nın bir kısmı, Trakya 'nın Panidos'tan Mesembria'ya kadarki sahilleri, Konstantinopolis'in civarları, Skiathos, Skyros ve Skopelos adaları.[282] Süleyman Çelebi, tüm bunlara ilaveten, Asya'daki belirli toprakları da Bizanslılara terk etti; bu toprakları aşağıda ele alacağız.

On beşinci ve on altıncı yüzyılın Osmanlı tarihçileri I. Mehmed'in (1413-21) hükümdarlığı sırasında İzmit ile Üsküdar (Chrysopolis) arasındaki askeri yolda bulunan bazı Yunan kalelerine karşı girişilmiş seferlerden kısaca bahsetmişledir. Bu askeri yol (ve kaleler) İzmit Körfezi sahili, yani Bizanslıların Mesothinia dedikleri bölge boyunca uzanmaktaydı. En önemli Osmanlı kaynakları Âşıkpaşazâde'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmân* (on beşinci yüzyılın ikinci yarısı), İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt* (on altıncı yüzyılın başları) ve Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-tevârîh* (on altıncı yüzyıl sonu) adlı eserleridir. Osmanlı tarihçilerine göre, Sultan I. Mehmed Konstantinopolis'in karşı kıyısında kimi yerlerin Bizanslıların eline düştüğünü işitince Bizans kalelerini kolaylıkla ele geçiren bir ordu göndermişti.

Âşıkpaşazâde'nin Türkçe anlatısıyla[283] İdrîs-i Bitlisî'nin Farsça metni ana hususlarda uyuşmakla beraber –farklı birincil kaynaklara dayandıklarından– olayın farklı çeşitlemelerini sunmaktadırlar. Hoca Sâdeddin belagatle süslü Türkçe vakayinamesinde Âşıkpa-

---

[282] Antlaşmanın metni ve tahlili için bkz. Dennis, George T. "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403," *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967), s. 72-88; Zachariadou, Elizabeth. "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles," *Der Islam* 60/2 (1983), s. 268-96. Antlaşmanın Bizans açısından sonuçlarına ilişkin olarak bkz. Kastritsis, Dimitris J. *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of* 1402-1413 (Leiden, 2007), s. 50-59; Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 33-35, 39, 98, 100-01; Matschke, *Die Schlacht bei Ankara*, s. 40-141; Barker, *Manuel II Palaeologus*, s. 224; Nicol, *The Last Centuries*, s. 335.

[283] Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed. *Tevârîh-i Âl-i Osmân* (İstanbul, 1332/1914), s. 93-94; Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed. *Ašikpaša-zade, Vom Hirtenzelt zu Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwurdigkeiten und Zeitlaufte des Hauses Osman" von Derwisch Ahmed, genannt Ašik-Paša-Sohn*, çev. R. F. Kreutel (Graz, Viyana ve Köln, 1959), s. 132-33.

şazâde'yle Bitlisî'nin versiyonlarını birbirine karmakta ve kimi yeni detaylar bahşetmektedir.[284]

Çoğu bilim insanı, ister Bizantinist ister Ottomanist olsun, Osmanlı tarihçilerinin tanıklıklarına pek dikkat etmez; doğrusu bunun bir açıklaması yoktur. Bizantinistler arasında yalnızca Clive Foss, İzmit'in tahkimatlarına hasrettiği incelemesinde Âşıkpaşazâde'nin versiyonuna atıfta bulunmuştur.[285] Ottomanistler arasındaysa Irène Beldiceanu erken dönem Osmanlı *defter*leri hakkındaki incelemesinde Âşıkpaşazâde'nin hikâyesine başvurmuştur.[286]

Türklerin Mesothinia'da giriştiği seferin en canlı tasvirini hâlâ yayımlanmamış olan ve bir sonraki tartışmamızın temelini teşkil eden Farsça eseriyle İdrîs-i Bitlisî yapmıştır. Bitlisî'nin Farsça aslı ve çevirisi aşağıda sunulan anlatısı hiçbir zaman yayımlanmamış ve bilim çevrelerinde dolaşıma girmemiştir. Metin iki elyazmasına (Paris ve St. Petersburg) dayanmaktadır.[287] Farsça metnin orijinal imlası korunmuş, modern noktalama işaretlerine başvurulmamıştır.

10.1 *Metin*

Sigla:

A: *Hasht Bihist,* Paris, Biblothèque nationale de France, supplément persan 1558, vr. 204v.

B: *Идрис Бидлиси, Хашт бихишт* (*Hasht Bihisht*), St. Petersburg, Department of Manuscripts, St. Petersburg Branch, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, C 387, vr. 212r.

---

[284] Sâdeddin. *Tâcü't-tevârîh*, 2 cilt (İstanbul, 1279-89/1862-72), 1:295-96.

[285] Foss, Clive. *Survey of Medieval Castles of Anatolia*, 2 cilt (Ankara, 1996), 2:44-61.

[286] Beldiceanu-Steinherr, Irène. "La côte orientale de la mer de Marmara, des Dardanelles au Bosphore, du XIVe au XVe siècle," *École pratique des hautes études. Livret-Annuaire* 16 (2000-2001), s. 78-82.
Bitlisî'nin ortaya koyduğu çalışmanın elyazmalarına ilişkin olarak bkz. Storey, Charles A. *Персидская литература. Био-библиографический обзор*, ed. Yurij Bregel, 3 cilt (Moskova, 1972), 2:1255-56.

[A 204v] [B 212r]

و مع ذلک بمسامع علیه رسید که در نواحی قسطنطنیه بعضی قصبات و مواقع و قریه که آبا و اجداد جنت معاد و اجناد معسکر جهاد حصوصا پادشاه جنت مکان اورخان خان[288] بتصرف درآورده بوده از عروض فترات امیر تیموری و از ضرر مخالفات برادران سلطان در مسند قیصری ملوک کفار دیگر باره بدر الحرب الحاق کرده اند و بمرور ایام صاحب اسطنبول و غیره آن محلها بتصرف درآورده اند مجددا لشکر مجاهدان را تجهیز نموده بتسخیر آن بلاد مقرر داریم و همگی[289] آن محال که مفتوح گردد بنیت وقف آن بقاع الخیر مقرر انگاریم و بنا برین رای اصابت مآل امور بیک ولد تیمورتاش را بالشکری از دلاوران مجاهد بتسخیر آن فرستاد و برحسب وعده دلخواه من کان لله کان الله له[290] چون لشکر اسلام روی بآن صوب نهاد در بدایت شروع در نواحی شهر ازنکمید که بتصرف سلطان بود قلعه هرکه که در زمان فترت[291] امیر تیموری حافظان آنجا تابع اسطنبول شده بودند قلعه را خالی انداخته باسطنبول فرار نمودند و چون آن کشور معتبر بی نزاع و خصام بتصرف اهل اسلام درآمد و ازآنجا تجاوز نموده بقصبه گگیزه که یک مرحله راه به اسطنبول است نهضت فرمودند کفار آنجا باعتماد حصانت حصار آهنگ جنگ وعناد کردند و روی بمقابله و مدافعه آوردند لاجرم عساکر مجاهدان مقدام و دلاوران معارک التحام صرف توجه و همت و اهتمام نمودند و بطریقه یغا بر قلعه جنگ انداختند و با سهل وجوه قلعه گگیزه[292] را مسخر ساختند و سپاه اسلام بغنایم ما لاکلام فایز و مغتنم گشتند و شهر و توابع را بقوانین دین و آیین عدل مبین منتظم کردند و حاکم و قاضی تعیین[293] نمودند و وظایف مملکت داری مقرر فرمودند و از آنجا متوجه موضع نکیته

288 B: اورخان
289 A: بهمگی
290 B: کان من له الله
A: فترت ندارد
A: ککیوزه
293 B: وتعیین

و قلعه پندکله و قرتال شدند و از حوف سیاست مجاهدان همگی باطاعت مبادرت کردند و مستحفظان قلاع شهربند و حصارها راگذاشته باسطنبول گریختند و امور بیک هم مردم مضبوط فرستاد تمامی حصارها در قبضه اقتدار در آورده بدار الاسلام آمیختند چون تمامی آن قصبات وقلاع با توابع و[294] مزارع و مراتع ساحل دریا از شهر ازنکید تاکنار معبر اسطنبول مسخر گشت سلطان محمدی حصال بموجبی که در خاطرعالی منوی داشت تمامی آن قصبات و مواضع را بر ابواب البر خود وقف فرمود و دیگر رقبات نافع و مواضع پر منافع بر آن موقوفات افزود و الیوم آن مدرسه عالی در غایت رواج و انفع مدارس شهر بُرسا است و وظایف مدرس و طلبه آنجا از جمیع مدارس سلاطین[295] روم اوفر و ارفع است چنانچه هر روزه یومی مدرس آنجا با سایر فواید از یکصد اقچه متجاوز است وعمارت[296] و زاویه و دار الضیافه ورباط و بساط اطعام و انفاق بی اندازه بنوعی مبسوط است که ارتفاع سلاطین عالم متمیز است

10.2 *Çeviri*

Hulasa, Konstantinopolis civarında bulunan kimi yerleşim yerlerinin, mıntıkaların ve köylerin (o yerleşimler, mıntıka ve köyler [padişahın] şimdi cennette bulunan ataları ve dedeleriyle cihad ordugâhının askerleri, özellikle de cennetmekân Orhan Han tarafından fethedilmişti) Emir Timur [döneminde] baş gösteren anarşiden ve sultanın Caesar'ın Tahtına çıkmak için birbiriyle mücadeleye girişen kardeşlerinin verdiği zarardan ötürü kâfirlerin kralları tarafından bir kez daha Dârülharbe dahil edildiği yüce makamın kulağına çalındı. İstanbul'un ve diğer yerlerin efendisi zaman içinde bu yerleri zapt etti. "Mücahidleri[297] bir kez daha silahlandıracağız ve bu top-

294 A: و توابع ندارد
B: وسلاطین

296 A: درعمارت

297 *Mücahid – cihad* eden, kutsal savaşa giren asker.

rakları fethedeceklerine inanacağız; arzumuz bu diyarın tümüyle fethedilmesi ve *vakf*edilmesidir"[298] – işte bu adilane niyetlerle [sultan], Timurtaş'ın oğlu Umur Bey'i[299] bahadır mücahidlerle beraber fethe gönderdi. İslam ordusu yüreklere su serpen "Allah'a ait olan kula aittir"[300] vaadine uygun olarak bu yöne doğru ilerlediğinde sultanın elindeki İznikmid şehri yakınında bulunan ve Emir Timur'un anarşi günlerinde İstanbul'a bağlanmış olan Hereke kalesinin muhafızları kaleyi terk edip İstanbul'a kaçtılar. Bu geniş bölge mücadele ve muharebe olmadan Müslüman halkın eline geçer geçmez [sultana bağlı birlikler] oradan çıktılar ve İstanbul'a bir günlük yol mesafesindeki Güyebize kasabasına ilerlediler. Burada ikamet eden kâfirler surların gücüne ümit bağlayarak savaş ve isyanı kafaya koymuş, müdafaa ve direnişe hazırlanmışlardı. Mücahidler, muharebe meydanlarının o cesur yürekleri ve kahramanları gayret edip emek verdiler, herhangi bir merhamet göstermeden kaleye saldırdılar ve Güyebize kalesini kolayca fethettiler. İslam ordusu sayısız ganimetler ele geçirdi, şehre ve çevresine dinin ve gerçek adaletin kurallarıyla düzen getirdi, hâkim[301] ve kadı[302] tayin etti ve ülkenin yönetilmesi için gerekli [her şeyi] ayırdı. [Ordu] daha sonra Nekite bölgesine ve Pendikla ile Kartal kalelerine doğru ilerledi. Mücahidlerden korkan bu insanların tümü itaat etti; muhafızlar surlarla burçları terk edip İstanbul'a kaçtılar; Umur Bey güçlü adamlar gönderip bu kaleleri aldı ve Dârülislâma kattı. Tüm bu yerler ve kaleler –civardaki bölgeler, ekilebilir araziler ve çayırlar– fethedildiğinde İslami niteliklere sahip sultan yüce aklındaki fikirleri izleyerek tüm bu yerleşimleri ve bölgeleri Allah'a takdimle vakfa çevirdi ve bu vakıfları başka bağışlar ve verimli arazilerle artırdı. Bu mükemmel medreseler[303] şimdiye dek son derece rağbet görmüştür; en iyi medreseler Bursa'daki med-

---

298 *Vakıf* – hayırlı işlere tahsis edilen ve el konulamayan mülk.

299 *Umur Bey* –I. Bayezid'in veziri Timurtaş'ın oğlu.

300 Bu bir *hadis*tir.

301 *Hâkim* – şehrin yöneticisi.

302 *Kadı* – şeri hükümlere göre yargılayan hâkim.

303 *Medrese* – İslami okul, üniversite benzeri bir eğitim kurumu.

reselerdir, oradaki müderris ve talebelerin tahsisatı Rum diyarındaki tüm medreselerin tahsisatından daha fazla ve daha önemlidir: örneğin buradaki müderrislerin günlük tahsisatı diğer gelirlerle birlikte 100 akçeyi geçmektedir.[304] İmaretler,[305] zâviyeler,[306] dârülziyâfeler,[307] hanlar, aş ve görüşme yerleri öylesine çoktur ki... Kâinatın Sultanları ihtişamda pek müstesnadır.

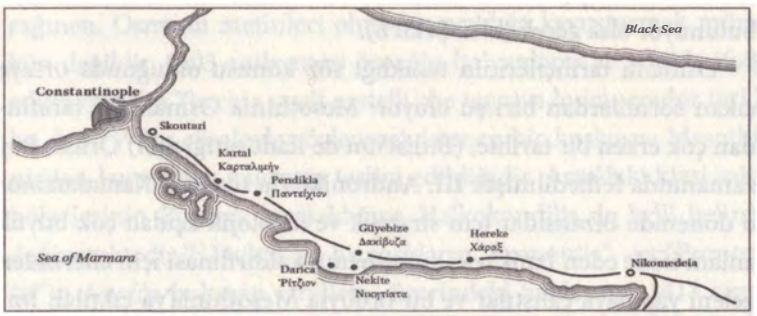

Şekil 6: Üsküdar'la İzmit arasındaki askeri yol üzerinde bulunan kaleler (Harita: Oyat Shukurov).

10.3 *Tefsir*

Bitlisî'nin anlatısını Âşıkpaşazâde ve Sâdeddin'in anlatılarına başvurarak tamama erdirmek mümkündür. I. Mehmed'in saltanatı sırasında İzmit'ten (İznikmid) Üsküdar'a doğru harekete geçen Osmanlı ordusu pek çok yerleşim yerini ele geçirdi: Hereke (Χάραξ: *Kharaks*), Güyebize (Δακίβυζα: *dakibyza*, günümüzde Gebze), Nekite (Νικητίατα/Νικητίατον: *Nikētiata/Nikētiaton*, günümüzde Eskihisar), Pendikla (Παντείχιον: *Panteikhion*, günümüzde Pendik) ve Kartal (Καρταλιμήν: *Kartalimēn*).[308] Âşıkpaşazâde (ve Sâded-

[304] *Akçe* – Osmanlı gümüş parası.

[305] *İmaret* – fakirler için aşevi.

[306] *Zâviye* – sufi meskeni.

[307] *Dârülziyâfe* – fakirler için hastane.

[308] Kimi kalelerin ayrıntılı tasvirleri için bkz. Foss, *Survey of Medieval Castles*, s. 50 (Δακίβυζα), s. 50-58, plan: V ve şekil: 31-55 (Νικητίατα), s. 59-61, plan: VII ve şekil: 56-58 (Χάραξ). Beldiceanu-Steinherr, eski Osmanlı *defter*lerine (1419/20 ve 1523) ilişkin incelemesinde, Âşıkpaşazâde'den el alarak Mesothinia'da bulu-

din) kale listesine Nekite yerine Darıca'yı (Ρίτζιον: *Hritzion*) dahil etmektedir.[309] Tüm bu kaleler ile kaleleri çevreleyen ekilebilir arazi ve çayırlar Üsküdar'a dek hâkimiyet altına alındı. Dakibyza dışında tüm kaleler askeri garnizonlar İstanbul'a kaçtığından savaşılmadan ele geçirildi; Dakibyza direnişe geçmiş olduğundan savaş kuralları uyarınca yağmaya tabi tutuldu. Dakibyza bölgesinde Ritzion ve Niketiata kaleleriyle birlikte Bizans'a ait bir tür "müstahkem mevki" bulunuyor olsa gerek (bkz. Şekil 6).

Osmanlı tarihçilerinin tanıklığı söz konusu olduğunda ortaya çıkan sorunlardan biri şu oluyor: Mesothinia Osmanlılar tarafından çok erken bir tarihte, (Bitlisî'nin de ifade ettiği gibi) Orhan Bey zamanında fethedilmişti. III. Andronikos'la Ioannes Kantakuzinos o dönemde Bizanslılar için stratejik ve ideolojik açıdan çok büyük anlam ifade eden İznik'teki kuşatmanın kaldırılması için ellerinden geleni yapmaya çalıştılar ve bir orduyla Mesothinia'ya çıktılar. İmparator Türkler tarafından (Dakibyza civarında bulunan ve İzmit'in batısına düşen) Pelekanon ve Philokrene'de mağlup edildi; ancak Mesothinia'nın Bizans'ın denetiminde kalmış olması kuvvetle muhtemeldir.[310] Mesothinia'nın Türkler tarafından fethinin, elimizde buna ilişkin net bilgiler olmamasına rağmen, 1337 senesinde, yani İzmit'in fethinden sonra gerçekleşmiş olduğu düşünülmektedir. Mesothinia her halükârda 1337'den sonra Türklerin eline geçmişti. Bu sorunun üstesinden gelebilmenin yoluysa Bitlisî'den geçmektedir; o Bitlisî ki Mesothinia'nın Osmanlılara Ankara Savaşından

---

nan yer adlarından kimi örnekler verir: Beldiceanu-Steinherr, "La côte orientale de la mer de Marmara," s. 78-82. Ayrıca bkz. Ramsay, William M. The *Historical Geography of Asia Minor* (Londra, 1890), s. 183-85; *La Bithynie au Moyen Âge*, ed. B. Geyer ve J. Lefort (Paris, 2003), s. 83, 87, 102, 215 vd.

309 Âşıkpaşazâde, ed. Kreutel, s. 133; Sâdeddin, 1:296. Kaleye ilişkin bir tasvir için bkz. Foss, *Survey of Medieval Castles*, s. 47, 49-50 ve şekil: 28-30. Ayrıca bkz. *La Bithynie au Moyen Âge*, s. 87.

310 Kantakuzinos, 1:341-42; Gregoras, 1:433-34; Schreiner, *Kleinchroniken*, 1:78 (no. 8.21); Gregoras, ed. van Dieten, 1:306-07; Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, s. 152-53.

sonra gelen anarşi günlerinde kaybedildiğini ileri sürmektedir.[311] Kuşkusuz ki Bitlisî Bizanslılarla Osmanlılar arasında 1403 senesinin başlarında imzalanan antlaşmaya işaret etmektedir. Âşıkpaşazâde 1402-03 olaylarına değinmemekte, Sâdeddin ise Bitlisî'nin anlatısının Türkçe tercümesiyle yetinmektedir.

Bizans'ın Anadolu'daki topraklarına 1403'te yeniden kavuşması hususunu, bu mesele başka kaynaklara da konu olmuş olmasına rağmen, Osmanlı metinleri olmadan açıklığa kavuşturmak mümkün değildir. 1403 antlaşması örneğin İtalyanlarca şu şekilde ifade edilmiştir: "in Turchia queli castelli che tegniva lo imperador tuti li ho dadi."[312] Bu cümleyle söylenmek istenen hiç kuşkusuz Mesothinia'dan İzmit'e dek kalelerin teslim edildiğidir. Asya'daki kimi sahil bölgelerinin Bizans'a bırakıldığına Halkokondilis de belli belirsiz değinmektedir.[313] Dukas ise Bizanslıların "Propontis" –ve "Propontis"in Asya'da bulunan sahilleri– üzerindeki haklarının 1413 senesinde, barış antlaşmasını yenilemek üzere yapılan görüşmelerde tartışmaya açıldığını ifade etmektedir.[314] Vakalopulos da Halkokondilis'in bu ifadesine dikkat çekmiş ancak açıklığa kavuşturmakta zorlanmıştır; Necipoğlu, Bizans'ın Mesothinia'da sahip olduğu toprakları "Anadolu'nun tanımlanmamış yerleri" addetmiştir; Kastritsis de aynı minvalde konuşmaktadır: "Diğer kaynaklarda görülmeyen bu kaleler hakkında başka bir şey bilinmemektedir."[315] Osmanlı tarihçilerince kaleme alınmış anlatıları her şeyi yerli yerine koymaktadır: Süleyman Çelebi Charax, Dakibyza, Niketiata, Ritzion, Panteichion

---

311 Sâdeddin, 1:295: فترت تیموری.
Dennis, "The Byzantine-Turkish Treaty," s. 78 (4).
Chalkokondyles, Laonikos. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrations*, ed. E. Darkó, 2 cilt (Budapeşte, 1922-27), 1:163: "τήν τε Θέρμην τοῖς Ἕλλησιν ἀπέδωκε καὶ Ζητοῦνιν καὶ τὴν παράλιον τῆς Ἀσίας χώραν."
Ducas, Istoria turco-bizantina (1341-1462), 20.1, ed. Vasile Grecu, (Bükreş, 1958), s. 133: "δοὺς ἅπαντα τὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κάστρα καὶ τὰ πρὸς Θετταλίαν χωρία καὶ κάστρα καὶ τὰ τῆς Προποντίδος ἅπαντα..."
Vacalopulos (Bakalopulos), Apostolos. "Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)," *Byzantinische Zeitschrift* 55 (1962), s. 60; Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 33; Kastritsis, "The Sons of Bayezid," s. 54-55 n. 44

ve Kartalimen kaleleriyle birlikte Mesothinia'yı VII. Ioannes'e teslim etmişti.

Bununla beraber bölgenin Bizanslılara 1402 yılında bizzat Emir Timur tarafından iade edilmiş ve Süleyman Çelebi'nin bu hususu resmiyete dökmek zorunda kalmış olması da mümkündür. Yunanca ve Farsça kaynaklara göre İzmit'i alan ve Üsküdar'a doğru yola çıkan Emir Timur, Konstantinopolis'le kimi müzakerelere yürütmüş ve antlaşmalar imzalamıştır. Askeri birlikleri İzmit'ten Üsküdar'a taşımanın ve Boğaz'a ulaştırmanın tek bir yolu vardı; o yol Osmanlı tarihçilerince de anılan ve kalelerden geçen yoldu.[316] Dolayısıyla söz konusu kaleler 1402 yılında büyük olasılıkla Timur'un denetimindeydi.

Bizanslıların 1402-03 yılında bu kaleleri denetim altına almayı ziyadesiyle arzuluyor olması gayet anlaşılabilir bir durumdur: bu yolla hem Marmara'da yeniden hâkimiyeti sağlama ve burayı düşman gemilerine kapatma şansı edebilecek hem de şartlar elverdiğinde Türklerle savaşı Anadolu'ya kaydırabileceklerdi. Ancak diledikleri gerçekleşmedi. Osmanlıların bölgeyi yeniden fethi sırasında Bizans askeri garnizonu Osmanlılara yalnızca Dakibyza'da direndi ve bu da imparatorluk tarihinde Türklere karşı verilen son muharebelerden biri oldu.

Sâdeddin, Osmanlıların Mesothinia'yı yeniden fethinin Hicri 822 senesinde (27 Ocak 1419-16 Ocak 1420) gerçekleştiğini ifade etmektedir.[317] Bitlisî bu hadiseyi, I. Mehmed'in Börklüce Mustafa isyanının bastırılmasının ardından Bursa'da olduğu 1419 yılı ile ilişkilendirerek Sâdeddin'in verdiği tarihi doğrular. İzmit'le Üsküdar'ı da içeren ve Mesothinia'ya hasredilen Osmanlı *tapu ve tahrir defteri*nin, Beldiceanu'nun belirttiği gibi, 1419 (Hicri 822) tarihli

---

[316] Bkz. Dukas, 17.1 (s. 103); Ali Yezdî. *The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin 'Alī Yazdī*, ed. Mawlawi M. Ilahdad, 2 cilt (Kalküta, 1885-88), 2:454; Alexandrescu-Dersca, Marie Mathilde. *La campagne de Timur en Anatolie* (1402) (Bükreş, 1942), s. 80-81.
Sâdeddin, 1:295

olması kuvvetle muhtemeldir.[318] Demek ki bu bölgeler Osmanlı maliyecileri tarafından fetihten hemen sonra yeniden tanımlanmıştır. Osmanlı'nın 1419 yılında verdiği uğraş tümüyle anlaşılabilirdir.[319] I. Mehmed Bizans'ı Düzmece Mustafa ve Cüneyd tarafından başlatılan 1415-16 tarihli isyanlara destek verdiği için cezalandırmak istemiş olsa gerek (I. Mehmed'in Bizanslılara karşı tutumu bu isyandan sonra düşmanca olmuştur).[320]

Beldiceanu'nun 1419 tarihli Osmanlı *tapu ve tahrir defteri*ne dair yaptığı çalışmaya baktığımızda sahil bölgelerindeki nüfusun çoğunlukla Yunan olduğunu görürüz.[321] Beldiceanu ayrıca Mesothinia'daki Yunan nüfusun 1419'dan sonra vergi indirimlerinden faydalandığını ifade etmiştir; bu kolaylıklar yakın zaman önce gerçekleşen Osmanlı fethinin sonuçları olsa gerek. Öte yandan Yunan nüfusun yoğunluğu, bilinçli bir politikaya işaret ediyor olabilir: bölgenin stratejik öneminden ötürü Bizanslılarca 1403-19 yılları arasında devreye sokulan Helenleştirme politikası.

Mesothinia 1403-19 yılları arasında hızlı bir Helenleştirme sürecine maruz kalmış olsa bile 1337'den 1403'e kadar üç kuşak boyunca burada yaşamış eski Türk nüfusun tamamen ortadan kalkmış olması pek mümkün değildir. 1403'ten sonra Balkanlarda ve Anadolu'da Bizans yönetimi altına girmiş kimi Türklerin vatandaşlığa alınmış ve Bizans toplumuyla kaynaşmış olma ihtimali yüksektir. Bizans ve Osmanlı kaynakları bu hususta yine de suskun kalmıştır. Ancak net olan bir şey var: Bizans'ın uzun süreler boyunca Osmanlı Türklerince yönetilmiş toprakları tekrar ele geçirmesinin ardından Türkler son kez Bizans nüfusuna dahil olmuş ve Bizans bir kez daha Bizans Türklerinden müteşekkil cemiyetlere ev sahipliği yapmıştır.

---

[318] Beldiceanu, "La côte orientale de la mer de Marmara," s. 79.

[319] Foss seferin tarihini 1421 olarak vermektedir: Foss, *Survey of Medieval Castles*, s. 46-61.

Dukas, 22.7 (s. 161): "Μετὰ δὲ ταῦτα ἤρξατο ἐν κρυφῇ τρέφειν ἔχθραν κατὰ τῆς Πόλεως ἣν γὰρ ταῦτα κρύπτων εἰς βάθος ἀλλ' οὐ φανερῶς τὸ παράπαν ἐδείκνυε."

Beldiceanu, "La côte orientale de la mer de Marmara," s. 79.

Nevra Necipoğlu, 1403-23 yıllarında Bizans eline düşmesinden önce Selanik'te yaşamış Türklerin Bizans yönetimi altındaki akıbetlerini soruşturmuştur. Necipoğlu'na göre Selanik'in mülk sahibi Türkleri mallarını korumuş ve şehirden ayrılmamışlardır. Dahası, Osmanlılar Müslümanlar arasındaki davaları görsün diye kadı ve şeriat mahkemeleri talebinde bulunmuşlardır.[322] Necipoğlu tarafından incelenen belgelerin Bizans makamlarınca yabancı addedilen Osmanlı tebaalarına ilişkin olduğu, bu kişilerin Bizans vatandaşlığını kabul etmiş Türkler olmadığı açıktır. Osmanlı sultanının korumasını tercih edenler herhalde büyük toprak sahipleriydi.

Mesothinia'nın eski Türk nüfusu hakkında benzeri bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber 1403-19 döneminde, Helenleştirme politikasının yanı sıra, bölgeye yerleşmiş Türk nüfusun Bizans'a özgü hukuki çerçeveye alınması yönünde kaçınılmaz bir sürecin geliştiği de belirgindir. Osmanlı *defter*lerine baktığımızda, 1430'larda birçok tımarlının Mesothinia'dan Arnavutluk'a taşınmış olduğunu görürüz.[323] Söz konusu tımarlılar Osmanlıların sadakat uğruna taşımayı tercih ettiği eski Bizans Türkleri değil miydi yoksa? Bu tımarlıların veya bir kısmının 1403-19 yılları arasında Bizans idaresine tabi kılınmış ve Mesothinia'da vatandaşlığa alınmış eski Türk nüfustan olması da mümkündür.

Bizans'ın Mesothinia kaleleriyle ilgili tasavvuru 1419 Osmanlı seferiyle sona ermiş değildi. Âşıkpaşazâde'nin anlatısı, Bitlisî'de rastlamadığım ve nedenine de vâkıf olamadığım esrarengiz bir ifadeyle son bulmaktadır. İfadenin, üslup bakımından kusurlu olsa da, anlamı açıktır.[324]

الحاصل بو دکز کارنده کافر حصارجقلریکز واردر شمدی یه دکین کاه مسلمانلره دونردی وکاه کافره دونردی ،تا مراد خان اوغلی محمده دکین.

---

[322] Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 56-83, 101-02. Beldiceanu, "La côte orientale de la mer de Marmara," s. 80. Âşıkpaşazâde, *Tevârîh*, s. 94; Âşıkpaşazâde, ed. Kreutel, s. 133.

Çeviri: "[V]elhâsıl bu deniz kenarında [bulunan] kâfir hisarcuklar kim vardur, şimdiye değin gâh Müsülmanlara dönerdi ve gâh kâfire dönerdi; tâ Murad Han oğlu Muhammed'e değin."

"Kâfirler" ifadesiyle kastedilen Bizanslılardır; Murad'ın oğlu Mehmed elbette II. Mehmed'dir (1444-46; 1451-81). Mesothinia kaleleri, Âşıkpaşazâde'ye göre, I. Mehmed tarafından ele geçirilmiş olsa bile II. Mehmed'in hükümdarlığına dek zaman zaman Bizans'ın denetimi altına girmiştir. Âşıkpaşazâde'nin bu ifadesinden bizim anladığımızı anlayan Sâdeddin ise kalelerin (II. Mehmed tarafından) nihai fethini uzun uzadıya anlatmaya girişmiş, şartlara dair başka bir ayrıntıya girmemiştir.[325] Dolayısıyla Konstantinopolis'in 1419-1453 yılları arasında Mesothinia kaleleriyle bağlantıları hususu daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.

[325] Krş. Sâdeddin, 1:296:

عاقبت ظهور جاه و جلال و طلوع كوكب اقبال سلطان غازى ابو
الفتوحات و المغازى فاتح قسطنطينيه سلطان محمد خان بن سلطان مراد خان البسهما الله
تعالى حلل الرحمة والرضوان اول اطراف و نواحيدن تيغ آتشناك مصباحى ايله ظلام ظلمى
و چرك شركى رخى اولوب رايات سعادت آيات اسلامى اول ولاياتده منصور و تصرف
اهل اسلامه منسوب و ممالك عثمانيه دن محسوب ايلدى.

4. Bölüm

Balkanlarda Bizans Türkleri

Doğuya özgü antroponimi ve toponimiler, geleneksel belge ve anlatılarla birlikte incelendiğinde, Bizans Türklerine ilişkin demografinin tekrar kurgulanmasına kısmen de olsa imkân tanımaktadır. Batı Bizans'a Osmanlı-öncesi dönemde yerleşmiş bulunan Türklere ilişkin en ayrıntılı resme Bizans'ın Makedonya vilayetleri vasıtasıyla varabiliyoruz. Bunun sebebiyse bölge sakinlerinin adlarını içeren belgesel kaynakların ve bunları tamamlayan anlatısal kaynakların nispi bolluğudur. Yerli Bizans nüfusunun sayısı, yerleşim pratiği, toplumsal yapısı ve evrimi hususunda en dengeli malumatı Makedonya'dan ediniyoruz. Bu demografik veriler istatistiksel bir yaklaşım ortaya koyabilmek için yeterlidir ve Makedonya'nın Geç Bizans'ın en çok incelenen bölgesi haline gelmesinin de sebebidir. Bölgenin –özellikle de güney ve güneybatısının (Halkidiki ile Strimon nehrinin aşağı boyları)– coğrafi, iktisadi ve demografik hususiyetleri bugüne dek etraflıca incelenmiştir.[1] Bu

[1] Makedonya'nın demografisine ilişkin kimi önemli çalışmalar için bkz. Ostrogorsky, George. *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brüksel, 1954), s. 259-368; Khvostova, Ksenia V. *Особенности аграрно-правовых отношений в Поздней Византии (XIV-XV вв.)* (Moskova, 1968); Laiou, Angeliki E. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study* (Princeton, 1977); Lefort, Jacques. "Habitats fortifiés en Macédoine orientale au Moyen Age," *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale* içinde (Lyon, 1983), s. 99-103; a.y. "Radolibos: population et paysage," *Travaux et Mémoires* 9 (1985), s. 195-234; a.y. "Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. Anthony A. M. Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington, DC, 1986), s. 11-21; a.y. "Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe–XVe siècle," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* içinde, ed.

incelemeler, Athos Dağında bulunan manastırların faaliyetlerine dayanmaktadır.[2]

Bizans'ın Balkanlarda bulunan topraklarına yerleşmiş Türk nüfusu, araştırmacıların hiçbir zaman esas meselesi haline gelmemiş olsa da, yakın tarihli kimi incelemelerle ortaya serilmiştir; örneğin Rus bilim insanı Petr Zhavoronkov'un Geç Bizans döneminin Türk aristokrasisine eğilen ve esas olarak Bizanslılarca kaleme alınmış anlatıları ele alan makalesi böyle bir incelemedir.[3] Zorica Đoković Doğu Makedonya'nın Geç Bizans dönemindeki antroponimilerini

---

Vassiliki Kravari, Jacques Lefort ve Cécile Morrisson, 2 cilt (Paris, 1991), 2:63-82; a.y. *Villages de Macédoine: notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge.* 1: *La Chalcidique occidentale* (Paris, 1982); Kondov, Nikola. "Demographische Notizien über die Landbevölkerung aus die Gebiet des Unteren Strymon in der erstern Halften des XIV Jahrhunderts," *Études balkaniques* 2-3 (1965), s. 261-72; a.y. "Das Dorf Gradec. Die demographisch-wirtschaftliche Gestalt eines Dorfes aus dem Gebiet des unteren Strymon von Anfang des 14. Jahrhunderts," *Études balkaniques* 7 (1971), s. 31-55; 13 (1977), s. 71-91; Karlin-Hayter, Patricia. "Les Catalans et les villages de la Chalcidique," *Byzantion* 52 (1982), s. 244-63; Jacoby, David. "Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles," *Études rurales* 5-6 (1962), s. 163-86; a.y. "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 85-132; Smyrlis, Kostis. "The First Ottoman Occupation of Macedonia (ca. 1383-ca. 1403): Some Remarks on Land Ownership, Property Transactions and Justice," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication* içinde, ed. Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani ve Chris Schabel (Leiden ve Boston, 2008), s. 327-48.

Athos Manastırlarına ait akitlerin ana gövdesi, Gabriel Millet ve Paul Lemerle tarafından üstlenilen bir dizi vasıtasıyla [*Archives de l'Athos* (Paris, 1937-)] okurla buluşturulmuştur: bugüne dek yirmi iki cilt yayımlanmış bulunmakta; tabii kötü bir edisyonla çıkmış veya basılmadan kalmış manastır belgeleri de söz konusudur. Athos akitlerinin içeriği ve tarihi değerine ilişkin olarak bkz. Dölger, Franz. *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon* (Münih, 1949), s. 5-31; a.y. *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges* (Münih, 1948); Karayannopulos, Johannes E. ve Weiss, Günter. *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 2 cilt (Wiesbaden, 1982), 1:105-07; Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, s. 9-10; Bibikov, Mikhail V. *Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа* (St. Petersburg, 1999), s. 156-64. Bizans özel akitlerine ilişkin olarak bkz. Medvedev, Igor P. *Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт)* (Leningrad, 1988).

Zhavoronkov, Petr I. "Тюрки в Византии (XIII-середина XIV в.). Часть первая: тюркская аристократия," *Византийский временник* 65 (2006), s. 168-69.

ele aldığı çalışmasında Bizans belgelerine sızmış Slav adlarını belirlemekle kalmıyor, Arnavut, Ulah ve Türk adlarına da eğiliyor. Fakat incelemenin Türki tarafı yarım kalmış gibidir.[4]

Bizans Türklerinin demografisine dair tartışmaya böylelikle Batı Bizans İmparatorluğuna bağlı diğer bölgelerin demografik verilerinin deşifre edilmesine katkı sunabilecek olan Makedonya örneğiyle başlamaktayız. İyi kötü kimi somut veriler sağlayan diğer bölgelerse Konstantinopolis ve Limni'dir.

1. Bizans Makedonya'sı

Makedonya'daki Şarki adlar coğrafi bir haritaya yerleştirildiğinde çok geniş bir alana dağılmazlar. Haritada işaretlenen yerleşim yerleri toplu alanları ifade eder. Bu bölgeler Makedonya'daki Türki etnik varlığı simgelemektedir: Aşağı Strimon, Serez, Batı Halkidiki'deki Kalamarya, Hierissos ve Bolbe Gölü, Véria ve Yanitsa Gölü (bataklıklar), Vardar ve Strumica vadileri ile Selanik (bkz. Şekil 7). Türki yer adları haritada işaretlenen bölgelerle örtüşmektedir.

Makedonya'daki Türki toponimiler kökenleri bakımından iki gruba ayrılabilir. Birincisi Kıpçak yer adları grubudur:

> *Κομανίτζης* [*Komanitzēs*], 1325-38, Véria'nın kuzeydoğusu, eski bir mülk sahibinin adından türetilmiştir.[5]
> *Kumanski Brod,* 1300, tam yeri bilinmemektedir, Vardar vadisinde, Üsküp yakınlarındadır; Üsküp civarındaki Ayios Giorgios Gorgo Manastırına ait belgelerde zikredilmektedir.[6]
> *Kumanci Spanci,* 1481, Batı Makedonya, Spanci'de (günümüzde Phanos, Florina'nın 20 km güneydoğusu) küçük bir yer adı.[7]

---

[4] Đoković, Zorica. "Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka," *Зборник радова Византолошког института* 40 (2003), s. 97-244; a.y. "Проучавање словенске антропонимијске гра е у практицима XII и XIII века," *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), s. 499-516.

Kravari, Vassiliki. *Villes et villages de Macédoine occidentale* (Paris, 1989), s. 76-78; *PLP*, no. 11999

Kravari, *Villes et villages*, s. 133.

A.g.e., s. 333.

Kumaničevo, 1372-75, Vardar vadisinin güney kısmı.[8]
Kumanova, 1467-68, Üsküp'ün 23 km güneydoğusu; günümüzde Gumalevo.[9]

İkinci ad grubunun Makedonya'nın Anadolu Türklerinden kalmış olması muhtemeldir:

Ιαζῆς [*Gazēs*], muhtemelen on üçüncü yüzyıl sonu, on dördüncü yüzyıl başları, Kalamarya'da Rousaiou yakınları; adını eski *pronoiar*'ından almış olsa gerek; 1327'de bir Barbarenoi askeri birliği tarafından işgal edilmiştir.[10]
Κουμουτζούλου [*Koumoutzoulou*], *Κουμουντζούλο* [*Koumountzoulo*], 1301 ile on beşinci yüzyıl ortaları, Kalamarya'da Neochorakion yakınları.[11]
Μελίκι, muhtemelen on üçüncü yüzyıl sonuyla on dördüncü yüzyıl başları, Véria'nın doğusu, adını eski *pronoiar*'ından almış olsa gerek.[12]

Aşağıdaki yer adlarının başlangıçta hem Kıpçak hem Anadolu Türklerini belirtmiş olması mümkündür:

Τουρκοχώριον [*Tourkokhōrion*]/*Tjurki Hor* (Türk Köyü), muhtemelen on dördüncü yüzyıl, günümüzde Patris; Bermion eteklerinde, Véria'nın 5 kilometre kadar kuzey-kuzeydoğusu.[13]
Τουρκοχώριον [*Tourkokhōrion*], *y.* 1302, muhtemelen Kalamarya'da Gabriane yakınları. Konumu çok net değildir; Lefort Selanik'in batısına işaret etmektedir;[14] ancak Lavra

---

[8] *A.g.e.*, s. 133.
A.g.e., s. 132.
Actes de Docheiariou, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1984), no. 18.13 (s. 142), s. 140; Lefort, *Villages de Macédoine*, s. 139.
Lefort, *Villages de Macédoine*, s. 83-84.
Chionides, Georgios. *Ιστορία της Βεροίας, της πόλεως και περιοχῆς* (Selanik, 1970), s. 103, 161; Theocharides, Georgios. *Μία διαθήκη και μία δίκη Βυζαντινή. Ανέκδοτα Βατοπεδινά έγγραφα* (Selanik, 1962), s. 68.
Kravari, *Villes et villages*, s. 91.
Lefort, *Villages de Macédoine*, s. 61, 62 n. 2, 110.

Manastırına ait bir belgede (II. Andronikos Palaiologos'un *chrysoboullon sigillion*'u) Gabriane ile birlikte buraya da atıfta bulunulmuştur (τὴν Γαβρίανην καὶ τὸ Τουρκοχώριον). Bu *khrysoboullos*'un yalnızca Kalamarya bölgesine ilişkin olması önemlidir.[15] Τουρκοχώριον ayrıca Lavra'ya ait akitleri hazırlayanlar tarafından Kalamarya civarına konumlandırılmıştır.[16] Fakat ben Gabriane civarına işaret edenlere katılmaktayım. *Βαρβαρίκιον* [*Barbarikion*], on dördüncü yüzyıl, Kalamarya'da Krya Pegadia köyünde bir küçük yer adı.[17] Adını Βαρβαρηνοί askerlerinden almış olsa gerek.

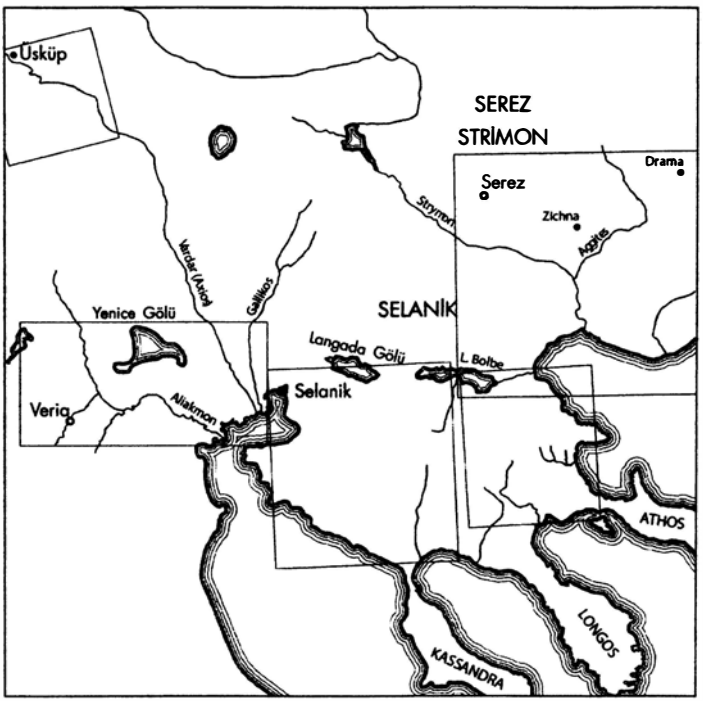

Şekil 7: Türk yerleşimlerinin merkezi alanları (Harita: Oyat Shukurov).

[15] *Actes de Lavra*, ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou ve Sima Ćirković, 4 cilt (Paris, 1970-82), 2:94.23 (s. 123). *Actes de Lavra*, 4:91-92, 98, 151, 156. *A.g.e.*, 2:no. 108.485 (s. 202), 4:98; Lefort, *Villages de Macédoine*, s. 90.

Kuman yer adlarının daha çok Makedonya'nın kuzey ve batı kısımlarında bulunması, Türki yer adlarına ise yalnızca Makedonya'nın güney bölgelerinde, özellikle de Véria civarında ve Kalamarya'da rastlanması dikkat çekicidir. Makedonya yer adlarına ilişkin bulgular, bu yer adlarının ne zaman ortaya çıktığı net olmasa da, aşağıda da göreceğimiz gibi, şahıs adlarına karşılık gelmektedir. Yer adları üç özgül alana işaret etmektedir: Kalamarya'nın bölgeleri, Véria ve Vardar-Strumica.

2. Aşağı Strimon ve Serez

Aşağı Strimon ve Serez bölgesinin, bu bölgede hiçbir Türki yer adına rastlayamasak da, Makedonya'daki Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olduğu görülmektedir: nitekim bu bölge Bizans Makedonya'sındaki Şarki adların yüzde otuzunu ihtiva etmektedir. Asya'nın bağrından kopup gelmiş bu adlar, *PLP*'de Strimon ve Serez bölgelerine ilişkin olarak kayıt altına alınmış toplam ad sayısının yaklaşık %1,7'sini teşkil etmektedir. Burada hem Kıpçaklara hem de Anadolu Türklerine ait isimler yer almakta, ancak ikinci grup daha ağır basmaktadır: oran 2/3 düzeyindedir. Doğuluların yerleştiği muhitler için bkz. Şekil 8.

Kıpçak adları arasında dikkat çekenler şunlardır: Κόμανος [*Komanos*] (Radolibos, Laimin; *PLP*, no. 12004, 12005, 12007), Κομανίτζης [*Komanitzēs*] (Radolibos; *PLP*, no. 12000-02), Κομάνα [*Komana*] (Melitziani; *PLP*, no. 11997); Καζανία [*Kazania*] (Loukobikeia; *PLP*, no. 10116), Коумань (Kastrin),[18] Коумань (Kastrin),[19] Коста Коумичанинь (Mounzianis) aittir.[20]

[18] Mošin, Vladimir. "Акти из светогорских архива," *Споменик Српске Краљевске Академје* 91 (1939), s. 206.30.
Mošin, "Акти," s. 207.139.
Mošin, "Акти," s. 210.333.

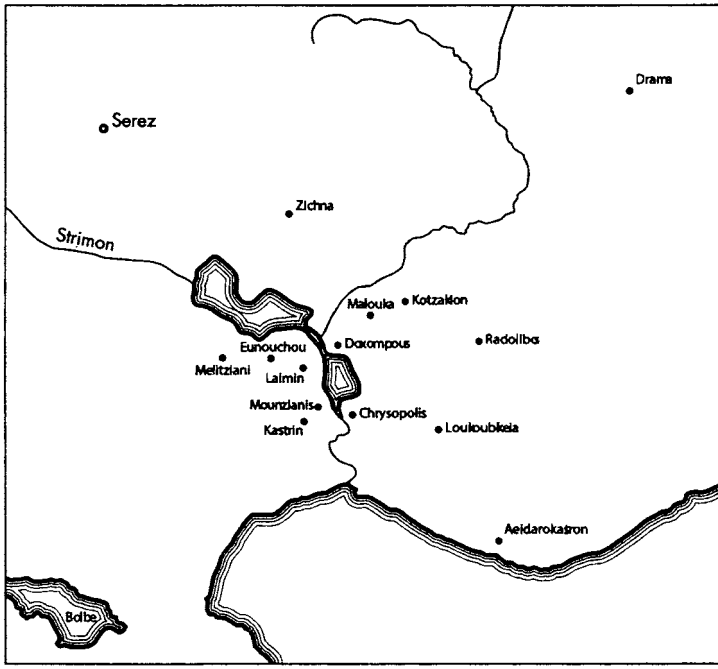

Şekil 8: Aşağı Strimon, Serez, Zichna, Drama (Harita: Oyat Shukurov)

Ἀβραμπάκης [*Abrampakēs*] (Serez; *PLP*, no. 60), Сиринь Гази (Kastrin),[21] Κατζάριος [*Katzarios*] (Melitziani; *PLP*, no. 11492), Μασγιδᾶς [*Masgidas*] (Serez, Kotzakion, St. Prodromos, Malouka; *PLP*, no. 17216, 17219, 17221, 17222, 94097), Μελίκης [*Melikēs*] (Kamenikaia; *PLP*, no. 17787), Σουλμιᾶς [*Soulmias*] (Doxompus; *PLP*, no. 26329-30) ve Τουρμπασᾶς [*Tourmpasas*] (Radolibos; *PLP*, no. 29194) adları Anadolu Türklerine işaret ediyor olsa gerek. Aristokrat Soultanoi ailesi mensubu Δημήτριος [*Dēmētrios*] ve Μιχαήλ'in [*Mikhaēl*] (*dīmitrī sultān, mīkhū sultān*) adlarına Yazıcızâde Ali'nin eserlerinde rastlanır; Zichna'da ikamet eden bu ailenin Lyzikoi (Λυζικοί) ailesiyle kan bağı vardı.[22]

[21] Mošin, "Акти," s. 208.171-72 (*PLP*'de bulunamadı).
Wittek, Paul. "Yazijioghlu ʿAli on the Christian Turks of the Dobruja," *Bulletin of the British School of Oriental and African Studies* 14 (1952), s. 650-51; a.y. "Les

Σαρακηνός [*Sarakēnos*] (Melitziani, Eunouchou, Serez; *PLP*, no. 24860, 24861, 24863, 24864) ve Σαρακηνόπουλος [*Sarakēnopoulos*] (Chrysopolis; *PLP*, no. 24856), Δαμασκηνός [*Damaskēnos*] (Drama; *PLP*, no. 5043), Ἀπελμενέ [*Apelmene*] ailesinin iki üyesi (*PLP*, no. 1153, 1156)[23] ve ayrıca Коста Гамаль (Kastrin)[24] büyük olasılıkla Arap kökenliydi; Βαρβαρηνός [*Barbarēnos*] ise (Prinarion/Aeidarokastron; *PLP*, no. 2166) Barbarenoi askeri olsa gerek.

Türk yerleşimcilerle yerli Yunanlar ve Slavlar arasındaki sayısal oran köyler ve şehirler baz alındığında şöyleydi:

Tablo 2: Aşağı Strimon, Serez, Zichna ve Drama'daki Asyalılar

Yer	*PLP*'deki Kişi Sayısı	Doğulu Adları	Yüzde
Chrysopolis	12	1	%8,3
Doxompous	183	2	%1,1
Drama	19	1	%5,3
Eunouchou	28	1	%3,6
Kamenikaia	28	1	%3,6
Kastrin	215	5	%2,3
Kotzakion	5	2	%40
Laimin	21	2	%9,5
Loukoubikeia	7	1	%14,3
Malouka	32	1	%3,1
Melitziani	126	4	%3,2
Mounzianis	38	1	%2,6
Radolibos	620	9	%1,5
Serres	1626	9	%0,6
Zichna	148	2	%1,4

Gagaouzes = Les gens de Kaykaus," *Rocznik Orientalistyczny* 17 (1951-52), s. 19 vd. Lyzikoi ailesinin kurucusu muhtemelen Slavdı: Đoković, "Stanovništvo istočne Makedonije," s. 202.

[23] Bu aileye ilişkin olarak ayrıca bkz. 5. Bölüm 6. Kısım. Mošin, "Акти," s. 210.299-300.

Türklerin Serez, Zichna ve Drama gibi merkezlerden uzak tutulmaları, daha ziyade kırsal bölgelere ve denize daha yakın yerlere yerleştirilmiş olmaları epey ilginçtir.

Aşağı Strimon, Bizans'a bağlı paralı askerlerin yerleştirildiği bir bölge olarak bilinmektedir. Örneğin donanmanın kürekçileri olarak görev yapan Prosalentai askerlerine Strimon nehrinin doğu yakasında toprak tahsis edilmişti.[25] İlginç bir husus da Barbarenoi bölüklerinden birinin eski (?) mensuplarından olabilecek *paroikos* Γεώργιος Βαρβαρηνός'un [*Geōrgios Barbarēnos*] Strimon nehrine yakın bir sahil yöresi olan Prinarion'da yaşamış olmasıdır. Türk paralı askerlerine ve Barbarenoi mensuplarına hizmetleri karşılığında bu bölgede arazi verilmiş olması mümkündür.

3. Kalamarya, Batı Halkidiki

Kalamarya, Makedonya'daki toplam Şarki adların yaklaşık %16'sını ihtiva eden bir yöredir. Doğulu mukimler *PLP*'nin Kalamarya için göndermede bulunduğu kişi sayısının %1'i gibi küçük bir oranını oluşturmaktadır.

Kalamarya'daki Kıpçak mevcudiyetini Κόμανος [*Komanos*] (Belona, Panagia; *PLP*, no. 93833, 12012) ve Κομάνα [*Komana*] (Stomion; *PLP*, no. 11998) gibi adlar kanıtlamaktadır. Anadolu Türkleri sayıca daha fazladır: Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*] (Portarea; *PLP*, no. 869, 871), Ἰαούπης [*Iaoupēs*] (Sarantarea; *PLP*, no. 7816), Ἰαγούπης [*Iagoupēs*] (St. Paramonos; *PLP*, no. 7824) ve Μασοῦρος [*Masouros*] (Paschalia; *PLP*, no. 17232). Τοῦρκος [*Tourkos*] (Hagia Trias, Aphetos, Kato Bolbos; *PLP*, no. 29186, 29190), Τουρκίτζη [*Tourkitzē*] (Drymosita; *PLP*, no. 29169) ve Τουρκόπουλος [*Tourkopoulos*] (Pinson; *PLP*, no. 29182) gibi adların, bu adlar hem Kıpçak hem Anadolu Türklerine verilebiliyor olsa da, Anadolu'ya işaret ediyor olması daha olasıdır.

[25] Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992), s. 48-49.

Antroponimik verileri bu hususta hem Kıpçak hem Oğuz kökenli yerel Şarki yer adları da desteklemektedir: Τουρκοχώριον [*Tourkokhōrion*], Κουμουτζούλου [*Koumoutzoulou*] ve Γαζῆς [*Gazēs*] gibi adlar bu sınıfa dahil olurken, Βαρβαρίκιον [*Barbarikion*] ifadesiyle Mağriplilere atıfta bulunulmaktadır. Bu yerlerin aynı yere, yani Asyalıların yerleştirildiği bölgeye işaret ediyor oluşu da apaçık ortadadır. Şekil 9'da da görüldüğü üzere, Türk yerleşimciler sahil bölgelerine yakın bir yere, Kalamarya'nın güneybatı kısmına yerleşmişlerdir. Aşağı Strimon için geçerli olan şey burada da geçerlidir: Bizans makamları Türk yerleşimcileri bilinçli olarak Konstantinopolis'in ardından ikinci en önemli şehir olan Selanik'ten uzak tutmuşlardır. Türkler çoğunlukla Belona'dan Kato Bolbos'a uzanan sahil bölgesine yerleştirilmiştir.

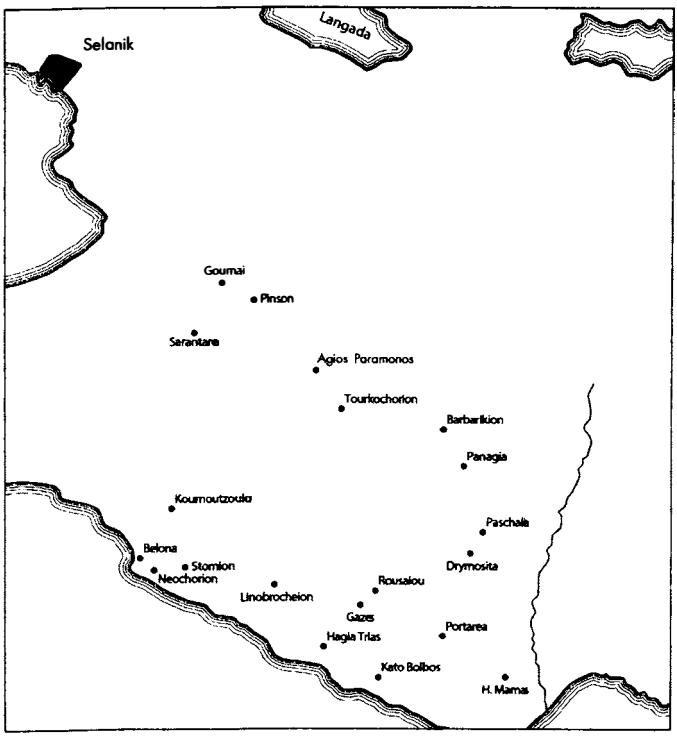

Şekil 9: Kalamarya (Harita: Oyat Shukurov).

Türk yerleşimcilerle yerli halk arasındaki sayısal oran köyler baz alındığında şöyleydi:

Tablo 3: Kalamarya'daki Asyalılar

Yer	*PLP*'deki Kişi Sayısı	Doğulu Adları	Yüzde
Belona	11	1	%9,1
Drymosita	115	1	%0,9
Gournai	28	1	%3,6
Hagia Trias	61	1	%1,6
Hagios Mamas	33	1	%3,0
Hermeleia	184	1	%0,5
Kato Bolbos	123	1	%0,8
Linobrocheion	6	1	%16,7
Panagia	37	1	%2,7
St. Paramonos	3	1	%33,3
Paschalia	19	1	%5,3
Pinson	92	1	%1,1
Portarea	36	3	%5,5
Rousaiou	21	2	%9,5
Sarantarea	50	1	%2,0
Stomion	59	1	%1,7

4. Doğu Halkidiki

Makedonya'nın bir diğer önemli bölgesini Halkidiki'nin doğu kısmı (özellikle de Hierissos, Kamena, Kontogrikon, Metallin ve Selas köyleri) teşkil etmektedir. Θεοδώρα Δαμασκώ [*Theōdora Damaskō*] (Hierissos)[26] adının Suriyeli bir göçmene veya bu göçmenlerden birinin nesebine ait olması mümkündür. 1341'den önce Hierissos'ta (*PLP*, no. 546) ikamet etmiş olan Ἀλανός'un [*Alanos*] bir Alan paralı askeri veya bu askerlerden birinin oğlu/torunu olması kuvvetle muhtemeldir. Burada Kıpçak ve Anadolu adlarının bir kez daha bir araya

[26] *Actes de Lavra*, 2:no. 91.103 (*PLP*, no. 5047, kaynak için yanlış bir sayfa referansı vermektedir).

geldiğini görüyoruz: Βασίλειος Ἀμελγαζᾶς'ın [*Basileios Amelgazas*] (Selas; *PLP*, no. 91157) köken itibariyle Anadolu Türkü olduğu kesindir. Κόμανος [*Komanos*] (Kontogrikon; *PLP*, no. 12006), Κόμανος [*Komanos*] (Metallin; *PLP*, no. 12008), Ἰωάννης Κόμανος [*Iōannēs Komanos*] (Selas; *PLP*, no. 12011) ve Γεώργιος Καζάνης [*Geōrgios Kazanēs*] (Kamena; *PLP*, no. 93676) gibi adlarsa Kuman mevcudiyetine işaret etmektedir. Kayıtlara baktığımızda Hierissos'ta bulunmuş ve Αἰγύπτιος [*Aigyptios*] (her ikisi de Hierissos'tandır; *PLP*, no. 438, 91095) diye bilinmiş iki *paroikoi* ile karşılaşıyoruz; bu *paroikoi*'ler ise bölgedeki Çingene varlığına işaret etmektedir.[27]

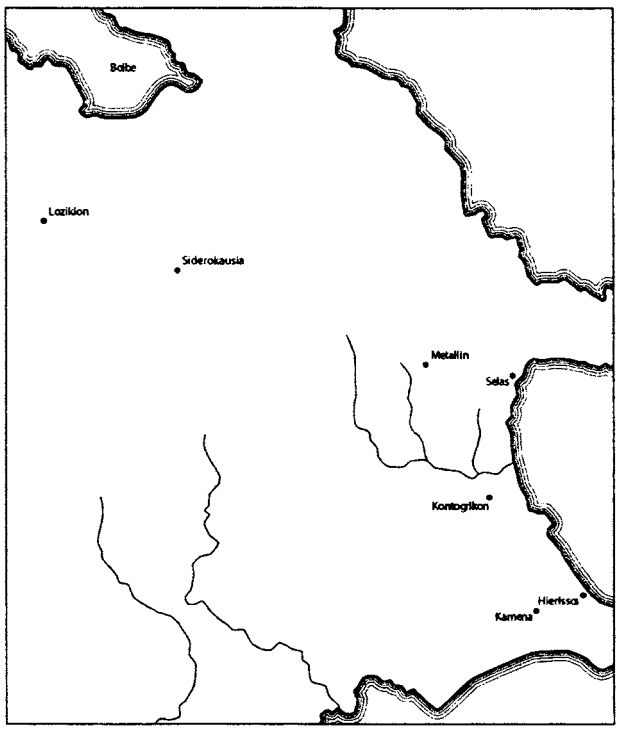

Şekil 10: Doğu Halkidiki (Harita: Oyat Shukurov).

[27] Çingenelere ilişkin olarak bkz. Soulis, George C. "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages," *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), s. 148 vd.; Đoković, "Stanovništvo istočne Makedonije," s. 177.

Köken itibariyle Anadolu Türkü olan birkaç soyluya bölgenin sakini olarak atıfta bulunulmaktadır: toprak sahibi ve asker "ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἀλλαγίου" Γαζῆς ["*apo tou megalou allagiou*" *Gazēs*] (Lozikion; *PLP*, no. 3444); toprak sahibi Ἀνατaυλᾶς [*Anataulas*] (Lozikion; *PLP*, no. 868).

On beşinci yüzyılda bölgede bulunan bazı kişilerin esasen Osmanlıların Makedonya'yı istilası sırasında buraya yerleşmiş olması mümkündür: Σάρσστζα [*Sarsstza*] (Hierissos, 1445; *PLP*, no. 24941), Γιάκσσα [*Giakssa*] (Siderokausia, 1445; *PLP*, no. 4155) ve Μουσταφάς [*Moustaphas*] (Hierissos, 1454; *PLP*, no. 94212). Σάρσστζα [*Sarsstza*] ve Γιάκσσα [*Giakssa*] gibi saf Türkçe adların pekâlâ Makedonya'ya Osmanlılar tarafından gönderilmiş Anadolu göçerlerine ait olması mümkündür.

Türk yerleşimcilerle yerli halk arasındaki sayısal oran köyler baz alındığında şöyleydi:

Tablo 4: Doğu Halkidiki'deki Asyalılar

Yer	*PLP*'deki Kişi Sayısı	Doğulu Adları	Yüzde
Hierissos	1219	6	%0,5
Kamena	32	1	%3,1
Kontogrikon	110	1	%0,9
Lozikion	14	2	%14,3
Metallin	73	1	%1,4
Selas	332	2	%0,6
Siderokausia	17	1	%5,9

Tablodan da görülebileceği gibi, Asyalı göçmenlerin en yoğun olduğu yerler içlerde bulunan Lozikion ve Siderokausia köyleridir: burada bir farklılık söz konusudur, zira Türkler çoğunlukla sahil bölgelerine yerleştirilirdi.

5. Véria ve Yanitsa Gölü

Bu bölge iki alt bölgeye ayrılmaktadır: ilk alt bölgemiz Véria merkezliyken ikinci alt bölgemiz Yanitsa'nın sazlık ve bataklıklarına meyletmektedir. Türki adlara Véria bölgesinde çok sık rastlarız. Bu bölgeye hem Kıpçak hem de Anadolu Türkleri yerleşmiş olsa gerek. Véria'nın kuzeydoğusunda yer alan ve adını bir toprak sahibinin adından almış olma ihtimali bulunan Κομανίτζης [*Komanitzēs*] yer adı, bölgedeki Kıpçak varlığına işaret etmektedir. Bir Asyalı olan *paroikos* Νικόλαος Τοῦρκος [*Nikolaos Tourkos*] 1338 senesinde Κομανίτζης'te [*Komanitzēs*] ikamet etmekteydi (*PLP*, no. 29191). Şayet bir tesadüf değilse bu durum, Τοῦρκος lakabının Kumanlar arasında da kullanıldığını görüyoruz.

Çoğu Doğulu yerleşimci görünen o ki Anadolu'dan gelmişti. Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un kimi aile üyeleri Bizans makamlarınca Véria bölgesine yerleştirilmişti: annesi Προδουλία [*Prodoulia*] ve (muhtemelen) karısı, kız kardeşi, kızı ve oğlu Konstantin Melik.[28] Véria'nın Μυσούρης (*PLP*, no. 19898), Μελίκ [*Melik*] (*PLP*, no. 17784, 92662) ve Ἀστραπύρης Μελίκης [*Astrapyrēs Melikēs*] (*PLP*, no. 1597) gibi Asyalı sakinleri köken itibariyle Anadolu Türkü olsa gerek. Τουρκοχώριον [*Tourkokhōrion*] ve Μελίκι [*Meliki*] köyleri adlarını herhalde bu Türklerden edinmişlerdi.

Türk göçmenler çoğunlukla Véria şehri ve civarıyla Yanitsa bataklıklarına yakın yerlere yerleşmişlerdi. Véria bölgesindeki arazilerle Yanitsa Gölünün yakınlarında bulunan bataklıklar Soultani ailesine aitti; bu ailenin Selçuklu ailesiyle akrabalık ilişkisinin olması kuvvetle muhtemel: Θεοδώρα Σουλτανίνα Μονομαχίνα

[28] Wittek, Paul. "La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine," *Echos d'Orient* 176 (1952), s. 409-12; a.y. "Yazijioghlu ʿAli"; a.y. "Les Gagaouzes"; Zachariadou, Elizabeth. "Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδίν Καικαούς Β΄ στη Βέροια," *Μακεδονικά* 6 (1964-65), s. 62-74. Sultan II. Keykâvus'un ailesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, Rustam. "Семейство ʿИзз ал-Дина Кай-Кавуса II вВизантии," *Византийский временник* 67 [92] (2008), s. 89-116.

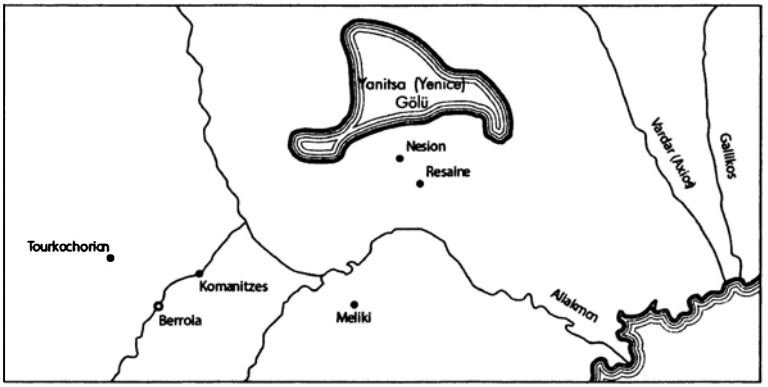

Şekil 11: Véria ve Yanitsa Gölü (Harita: Oyat Shukurov).

[*Theōdora Soultanina Monomakhia*] (Béroia; *PLP*, no. 26335), Ξένη Σουλτανίνα Παλαιολογίνα [*Ksenē Soultanina Palaiologina*] (Nesion, Resaine; *PLP*, no. 26336), Ἀθανάσιος Σουλτάνος [*Athanasios Soultanos*] (Κομανίτζης: *Komanitzēs*; *PLP*, no. 26337), Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Aleksios Soultanos Palaiologos*] (Nesion; *PLP*, no. 26338), Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Demetrios Soultanos Palaiologos*] (Resaine; *PLP*, no. 26340) ve Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Soultanos Palaiologos*] (Béroia; *PLP*, no. 26341). Yanitsa Gölünün yakınlarında bulunan araziler Soultani'lerle kan bağı olduğu anlaşılan aristokrat Lyzikoi ailesine aitti; Véria, Γεώργιος Λυζικός'un [*Geōrgios Lyzikos*] (PLP, no. 15196) memleketiydi. Köken itibariyle kuşkusuz Anadolu Türkü olan Ἀθανάσιος Σουλτάνος'un [*Athanasios Soultanos*] Κομανίτζης civarında arazileri vardı; Κομανίτζης bölgesi, adını eski Kuman sahibinden almıştı. Bu yer daha önceden Slavlaşmış bir Kumana ait idiyse ve sonradan bir Anadolu Türküne geçmişse, belirli bir süreklilikten söz edilebilir; bu noktada ekilebilir topraklara sahip bu bölgenin geleneksel olarak Türklere tahsis edilip edilmediği sorusu akla gelmektedir.

Bölgedeki yerleşim yerlerinde yerlilerle Doğulu göçmenler arasındaki sayısal oran şöyleydi:

Tablo 5: Véria ve Yanitsa Gölündeki Asyalılar

Yer	*PLP*'deki kişi sayısı	Doğulu Adları	Yüzde
Béroia	194	15	%7,7
Komanitzes	2	2	%100
Nesion	12	1	%8,3
Resaine	2	2	%100

Bu bölgedeki Doğulu adları Makedonya'daki Doğulu adları listesinin %15'ini ve *PLP*'deki bölge sakinlerinin toplam sayısının %8'ini oluşturmaktadır; ancak belirli yörelerde Asyalıların oranı daha da yükselmekte, Makedonya'daki bölgelerin tümü içinde Asyalı yerleşimcilerin en yüksek yüzdesine ulaşmaktadır. Bu bölgenin, özellikle de Yanitsa Gölünün yakınlarında bulunan bataklıklara bitişik muhitlerin çoğunlukla yeni gelen Türkleri iskân edebilmek kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Asyalıların buradaki yüksek oranı, bölgenin tanınmış aristokrat ailelerinin (Soultanoi, Melikai ve Lyzikoi) sıradan insanlara kıyasla çok daha fazla zikredilmiş olmasıyla açıklanabilir.

6. Vardar Vadisi, Üsküp, Strumica

Bu bölgedeki Asyalılar ağırlıkla Kıpçaklardı. Üsküp ve Vardar Vadisi yakınlarındaki yer adları yalnızca Kumanları akla getirmektedir: Üsküp'ün yakınlarında bulunan *Kumanski Brod*, Vardar Vadisinin güney kısmında yer alan *Kumaničevo* ve Üsküp'ün güneydoğusunda konumlanan *Kumanova*. Strumica bölgesine yerleşen Palaiokastron Asyalıları da çoğunlukla Kıpçak soyundandı: Κόμανος [*Komanos*] (Strumica/Palaiokastron; *PLP*, no. 93832), Κομάνκα adlı iki kadın (Strumica/Palaiokastron; *PLP*, no. 93830-31) ve Τουρκόπουλος [*Tourkopoulos*] (Strumica/Palaiokastron; *PLP*, no. 29178).

Ancak bölgenin göçmen sakinleri yalnızca Kumanlardan ibaret değildi. Ἰσάχας [*Isakhas*] (Pelagonia; *PLP*, no. 92115) adlı kişi örneğin, kökleri muhtemelen Anadolu'ya dayanıyordu.

Tablo 6: Üsküp ve Vardar Ovasındaki Asyalılar

Yer	*PLP*'deki Kişi Sayısı	Doğulu Adları	Yüzde
Paleokastron	186	4	%2,2
Pelagonia	7	1	%14,3

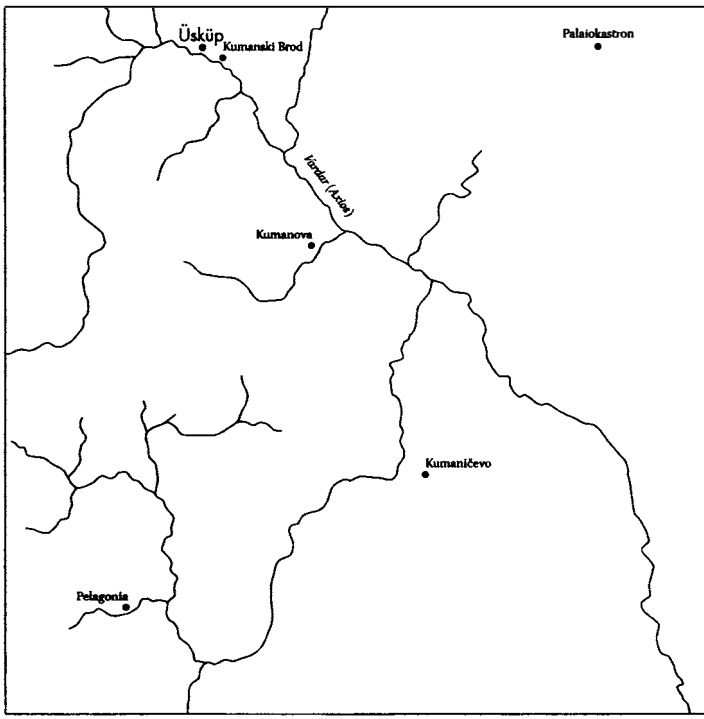

Şekil 12: Üsküp ve Vardar Vadisi (Harita: Oyat Shukurov).

Vardar Vadisine onuncu yüzyılda Τοῦρκοι Βαρδαριῶται adı verilen imparatorluk muhafızlarının özel bir müfrezesine alınmış Macar paralı askerleri yerleştirilmişti.[29] On üçüncü ve on dördüncü yüz-

[29] Janin, Raymond. "Les Turcs Vardariotes," *Écho d'Orient* 29 (1930), s. 437-49; Kyriakides, Stilpon. "Η Αχριδώ και η επισκοπή της. Οι Τούρκοι Βαρδαριώται,"

yılda bile Bizans kaynaklarında Vardariot Türkü olup saray muhafızlığına alınmış kişilere atıfta bulunulmuştur.[30] Bölgenin etnik yapısı göz önüne alındığında, Vardariot muhafızlarının on dördüncü yüzyılda etnik bakımdan hâlâ Macar olma veya evvelki Macar yerleşimcilerin soyundan gelme ihtimali yoktur. Bölgenin onomastiğinden yola çıkarak on üçüncü ve on dördüncü yüzyıl "Vardariot"larının etnik olarak Kıpçak veya Anadolu Türkü olduğunu söylemek mümkün; onlar ki Macarların yerini almışlardı ancak Τοῦρκοι Βαρδαριῶται'liklerini [*Tourkoi Bardariōtai*] muhafaza etmişlerdi. Τοῦρκοι Βαρδαριῶται adının bu dönemde sadece bir yer adına dönüşmüş ve teamül gereği saray muhafızlığına alınan ve pek çok etnisiteden insanı içinde barındıran yerleşimci grupları ifade etmiş olması da mümkündür.[31] Vardariot'lar, net bir konum vermek mümkün değilse de, Selanik yakınlarına, Aşağı Vardar taraflarına yerleştirilmişti.[32]

On dördüncü yüzyılın Vardariot Türklerinin köken olarak Anadolu'ya dayandığını savunan bir görüş mevcuttur. Vardariot Türkle-

---

Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 3 (1939), s. 513-20; Laurent, Vitalien. "Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois?," *Сб. в паметъ на проф. Петъръ Никовъ* içinde (Sofya, 1940), s. 275-88; Konidares, Gerasimos I. "Η πρώτη μνείατης επισκοπής Βαρδαριωτών Τούρκων υπό τον Θεσσαλονίκης," *Θεολογία* 23 (1952), s. 87-94, 236-38; Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983), 1:87, 322; Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967), 1:304; Oikonomides, Nicolas. "Vardariotes-W.l.nd.r-V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934," *Südost-Forschungen* 32 (1973), s. 1-8; Kazhdan, Alexander P. "Vardariotai," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 3:2153.

30 Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg ve Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:131.26-28; Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* IV.29, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 2:417.3.

Janin, "Les Turcs Vardariotes," s. 447.

Charanis, Peter. "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire," *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961), s. 148; Vryonis, Speros. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, 2] içinde (Malibu, 1981), no. 3, s. 138.

ri, Düzmece-Kodinos'a göre, Noel kutlamaları sırasında imparatoru "kadim vatanın diliyle, yani Farsçayla" ululamaktaydı (κατὰ τὴν πάλαι πάτριον καὶ τούτων φωνήν, ἤτοι περσιστί).[33] Düzmece-Kodinos, başka yerlerde "İran"la ilişkilendirdiği Vardariot Türklerinin "kafalarına *angouroton* adı verilen bir İran başlığı" taktığını kaydetmektedir (περσικὸν φόρεμα, ἀγγουρωτὸν ὀνομαζόμενο).[34] Düzmece-Kodinos son olarak ise şöyle der: "Uzun zaman önce etnik açıdan İranlıydı bu insanlar; imparator [...] onları oradan [İran] getirtip Vardar Nehrinin civarına yerleştirdi; bu sebeple Vardariot'lar olarak anılırlar."[35]

12-14. yüzyıl Bizans yazınında "İranlılar" ve "Fars dili" terimleri normalde Anadolu'nun Müslüman yerlileriyle bu yerlilerin kullandığı Türki dile atıfta bulunulurken kullanılmıştır. Peki Düzmece-Kodinos'un zikrettiği "İranlıları" memleketlerinden getirtip iskân ettiren imparator kimdi? Üç olasılığımız var: (1) III. Ioannes Vatatzes (1221-54), (2) II. Theodoros Laskaris (1254-58), (3) VIII. Mikhail;[36] bu kişinin VIII. Mikhail olması daha muhtemel. On dördüncü yüzyılın Τοῦρκοι Βαρδαριῶται'leri [*Tourkoi Bardariōtai*], on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Vardar Vadisine yerleşmiş Selçukluların çocuklarıydı; Vardariot'lar "İran dilini" bu Anadolu Türklerinden miras almışlardı.[37] On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında nüfus hareketlerinden ötürü Makedonya'nın komşu bölgelerinde Anadolu Türkleri çoğunluktaydı. Durum böyleyse, Vardariot muhafızlarının

---

[33] Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 210.7-8; *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. Ruth Macrides, Joseph Munitiz ve Dimiter Angelov (Farnham, 2013), s. 155.

[34] Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 181.26-28; Düzmece-Kodinos, ed. Macrides, s. 101.

Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 182.6-10. Krş. Düzmece-Kodinos, ed. Macrides, s. 103.

[36] Fakat bu kişi kesinlikle Theophilos değildi; Janin ve Moravcsik bu hususta yanılmakta: Janin, "Les Turcs Vardariotes," s. 440-45; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:322.

Anadolulu Türk denilen unsurun, Laurent'in de ifade ettiği gibi, Vardar'da ortaya çıkışı on ikinci yüzyılda gerçeklemiş olmalıdır. (Laurent, "Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων," s. 285-86).

imparatorluk sarayındaki ululamayı gerçekten de Anadolu Türkçesiyle veya Selçuklu sarayında da yaygın olarak kullanılan Farsçayla yapmış olması mümkündür.[38]

7. Selanik ve Diğer Muhitler

Kimi Şarki adlara bölgenin en büyük kent merkezlerinde rastlarız. Selanik için yirmi bir ad (*PLP*'de bu şehir için kayıtlı toplam adların %1'i) anılmaktadır. Mülklerin önemli bir kısmı aristokratik ailelere ve yüksek kademelerde bulunan devlet görevlilerine aitti: Χαρατζᾶς [*Kharatzas*] (*PLP*, no. 30614-15), *hetaireiarches* Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*] (*PLP*, no. 870), *sebastos* Γεώργιος Ἀναταυλᾶς [*Geōrgios Anataulas*] (*PLP*, no. 872), *protohierakarios* Ἰαγούπης [*Iagoupēs*] (*PLP*, no. 92055), imparatorun οἰκεῖος ve συγκλητικὸς görevlisi ἄρχων Θεόδωρος Ἰαγούπης [*arkhōn Theōdoros Iagoupēs*] (Διαγούπης: *Diagoupēs*; *PLP*, no. 7822), imparatorun δοῦλος görevlisi Ἀλέξιος Μασγιδᾶς Κομνηνὸς [*Aleksios Masgidas Komnēnos*] (*PLP*, no. 17220) ve bu ailenin beş diğer üyesi, Selanik'in *apographeus*'u Δημήτριος Ἀπελμενέ [*Dēmētrios Apelmene*] (*PLP*, no. 1155), κυρός Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Kyros Dēmētrios Soultanas Palaiologos*],[39] *protallagator* Γαζῆς [*Gazēs*] (*PLP*, no. 91580) ve fikir adamı, bir din adamı ve bir tüccar (*PLP*, no. 3450, 3452, 93299). Orta ve alt sınıflardan çok az kişi vardır: ev sahibi Ἀληθινὸς Ἀλιάζης [*Alēthinos Aliazēs*],[40] toprak sahibi Βαβυλωνίτης [*Babylōnitēs*] (*PLP*, no. 91416), *paroikos* Θεόδωρος Καζάνης [*Theōdoros Kazanēs*] (*PLP*, no. 10115) ve asker (*kastrophylax*) Δημήτριος Ταλαπᾶς [*Dēmētrios Talapas*] (*PLP*, no. 27416).

---

[38] Anadolu'nun Farsçayla imtihanına ilişkin olarak bkz. F: Hillenbrand, Carole. "Ravandi, the Seljuk Court at Konya and the Persianisation of Anatolian Cities," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 25-26 (2005), s. 157-69; Ateş, Ahmed. "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler," *Türkiyat Mecmuası* 7-8/2 (1945), s. 94-135.

[39] *PLP*, no. 26339. Daha fazla bilgi için bkz. Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 69.

[40] *PLP*, no. 654; Kugéas, Sokrates. "Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike," *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1914-19), s. 144 no. 1-2.

Selanik büyük bir kent ve idari bir merkez olarak Konstantinopolis'in hemen ardından geldiği için aristokrasinin baskın gözükmesi ve memurlarla seçkinlerin yoğunluğu şaşırtıcı değildir. Alt ve orta sınıflardan Doğuluların düşük oranı Türklerin yetkililerce bilinçli olarak ana kentlerden ve merkezlerden uzak tutulduğu görüşünü desteklemektedir. Serez'e baktığımızda da aynı şeyi görüyoruz: burada yalnızca dört Doğulu vardır ve bunların ikisi –*kephale* Μιχαὴλ Ἀβραμπάκης [*Mikhaēl Abrampakēs*] (*PLP*, no. 60) ile Εἰρήνη Μασγίδαινα Δούκαινα [*Eirēnē Masgidaina Doukaina*] (*PLP*, no. 17216)– seçkin sınıfa tabidir.

Batı Makedonya'nın Kastoria (Σαρακηνός: *Sarakēnos*; *PLP*, no. 24862) ve Grebena (Σαρτζάπεϊς: *Sartzapeis*; *PLP*, no. 24942) gibi farklı bölgelerinde tekil Şarki adlara da rastlanmaktadır.

8. Etnik ve Toplumsal Yapı

"İskit" ve "İranlı" şeklindeki lokatif kategoriler arasındaki ayrıma ilişkin olarak Makedonya antroponimilerine başvurulabilir: Makedonya'da her iki gruba da rastlamak mümkündür ve aralarındaki oran tüm Bizans İmparatorluğunun ortalama oranlarına uygundur. Sıralanan adların etnik bağlantılarına ilişkin sayısal görünüm aşağıdaki gibidir:

Tablo 7: Makedonya'daki "İranlılar" ve "İskitler"

Köken	Ad	Yüzde
İranlılar	92	%68,1
İskitler	26	%19,6
Diğerleri	17	%12,6

Müslüman adlarının yaygınlığı Anadolulların Balkanlara gitgide daha çok sızdığının işaretidir. Bu durumu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un 1262 senesinde VIII. Mikhail Palaiologos'un sarayına sığınmasıyla birlikte okumak mümkündür; sultana o günlerde pek çok yerleşik ve göçebe Anadolu Türkü de eşlik etmişti.

Veritabanındaki çoğu Asyalının veya onların ilk atalarının göçmen veya devlet tarafından kiralanan paralı askerler olarak orduya alınmış olması da muhtemeldir. O günden bugüne kalabilmiş anlatılar Asyalıların Bizans topraklarına yerleştirilmesi hususuna başka herhangi bir açıklama getirmemektedir. Bizans makamlarının yeni gelen muhtelif grupları, Bizans Makedonya'sının belirli bölgeleri olmak kaydıyla, aynı yörelere dağıttığı görülmektedir. Kıpçaklarla Anadolu Türkleri (Üsküp ve Strumica dışında) hemen her yerde yan yana yaşamışlardır. Kural olarak bu gruplardan yalnızca birine tahsis edilmiş herhangi bir bölge bulunmamakta, bu da Bizans makamlarının yabancıları asimile etmek için yürüttüğü bilinçli politikaya işaret etmektedir.[41]

Makedonya'daki Asyalı göçmenler muhtelif mülkleriyle Bizans toplumsal hiyerarşisinin farklı katmanlarına mensuptular. Doğuluların toplumsal konumlarına ilişkin sayısal görünüm aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Toplumsal Statü

Statü	Adlar	Yüzde
Aristokratlar ve *pronoiar*'lar	46	%34,1
Din adamları, keşişler ve fikir adamları	9	%6,6
Tüccarlar	2	%1,5
Küçük mülk sahipleri ve *paroikoi*	69	%51,1

Doğulu adlara sahip insanların büyük bir kısmı idare, savaş ve kırsal ekonomi gibi alanlarla meşguldü. Din adamı, keşiş ve fikir adamı sayısı azdı. Yeni gelenlerin yerel kültürü daha derin bir şekilde tanımayı gerektiren düşünsel çalışmalardan çok sıradan meslekleri tercih edip toplumda yer edinmesi daha kolaydı. Hıristiyanlığın kabul edilmesi tek başına yeterli değildi. Aristokratlarla *pronoiar*'ların

[41] Charanis, "The Transfer of Population," s. 140-54; Ditten, Hans. *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien von Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berlin, 1993).

ağırlığı yeni gelenlerin çoğunun paralı asker olduğuna veya geçmişte askerlik yaptığına delalettir. Askerlere hizmetlerine karşılık *pronoia* tahsis etmek on üçüncü yüzyıl sonuyla on dördüncü yüzyılda Bizans'ta yaygın bir uygulamaydı.[42]

Paroikoi ve küçük mülk sahibi köylülerin oranı (%51,1) görüldüğü üzere epey yüksektir; oysa *PLP* bu hususta sunduğu rakamlarla büyük bir farklılık sergilemektedir: Örneğin benim veritabanım %31 oranında *paroikoi* içerirken *PLP*'nin oranı %17'dir. Bu farklılık, Türk yerleşimcilerin daha çok toplumun alt sınıflarına tabi olduğuna dair bir gösterge olabilir. Veritabanındaki *paroikoi* ve köylülere, paralı asker olarak orduya katılmış soydaşlarına eşlik eden göçmenler (yahut ikinci kuşak göçmenler) veya özgür kılınmış köleler ve savaş esirleri demek mümkündür.

Veritabanı en az yedi soylu aileye ilişkin patronimler içermektedir: Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*] (*PLP*, no. 868-71), Γαζῆς [*Gazēs*], Ἰαγούπης [*Iagoupēs*] (*PLP*, no. 7816, 7822, 7824, 92055), Μασγιδᾶς [*Masgidas*] (*PLP*, no. 17216-24, 94096, 94097), Μελίκ [*Melik*] (*PLP*, no. 17784, 17787), Σουλτᾶνος [*Soultanos*] (*PLP*, no. 26334-40), Ἀπελμενέ [*Apelmene*] (*PLP*, no. 1152-53, 1155-56). Aristokratların veritabanına yansıyan yüksek oranı (yaklaşık dörtte bir) kısmen de olsa mevcut kaynakların yapısıyla açıklanabilir. Adların önemli bir kısmını sağlayan ortaçağ kaynaklarında önde gelen komutanlar ve mülki görevlilere öncelik tanınmıştır. Açıktır ki aristokratlar orta ve alt sınıflara nazaran çok daha az sayıdaydı.

9. Konstantinopolis ve Kimi Diğer Bölgeler

Konstantinopolis'in bahşettiği Doğulu ad sayısı (61) yüksek olsa da, burada Makedonya'nın aksine adlar dengeli olmaktan uzaktır. Konstantinopolis'in Türk sakinlerine ilişkin bilgiler çoğunlukla toplumun alt kesimlerine değinmeyen anlatılardan, kimileyin ise imparatorluğa ve patriğe ait belgelerden derlenmiştir. Konstantino-

[42] Bartusis, Mark. "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium," *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), s. 1-26; a.y. *The Late Byzantine Army*, s. 157-90.

polis'in bahşettiği Doğulu adların yarıdan fazlası yüksek mevkilere kurulmuş askeri ve mülki görevlilerle fikir adamlarına aittir.

Tablo 9: Konstantinopolis'teki Asyalılar

Statü	Ad	Yüzde
Aristokratlar ve *pronoiar*'lar	37	59,6
Din adamları, keşişler ve fikir adamları	13	20,9
Küçük mülk sahipleri ve *paroikoi*	11	17,7

Dört aristokrat aile adı vardır: Ἰαγούπης [*Iagoupēs*],[43] üç Γαζῆς [*Gazēs*] (*PLP*, no. 3446, 3447, 3448), iki Μελίκης [*Melikēs*] (*PLP*, no. 92662, 17788), üç Ἀπελμενέ [*Apelmene*] (*PLP*, no. 1151, 1152, 1158), dört Σουλτάνος [*Soultanos*],[44] ve üç Συργιάννης [*Syrgiannēs*] (*PLP*, no. 27167, 27168, 27233). Öte yandan tüm bu adların soylu ailelerin üyelerine mi yoksa aynı adlı başka kimselere mi ait olduğundan emin olunamaz.

Yüksek statülü memur sayısı epeydir: *protohierakarios* Ἀβράμπαξ [*Abrampaks*] (1290'lar; *PLP*, no. 61), her ikisi de II. Manuel'in *apographeus* ve οἰκεῖος [*oikeios*] sıfatlı görevlileri Ἀλέξιος [*Aleksios*] ve Γεώργιος Ἰαγούπης [*Geōrgios Iagoupēs*] (*PLP*, no. 7819, 7821), Ῥιμψᾶς [*Rhimpsas*] (πανσέβαστος ve πραίτωρ τοῦ δήμου: *pansebastos ve praitōr tou dēmou*, 1286-87 yılları; *PLP*, no. 24291), İmparatoriçe Anna'nın οἰκέτης [*oiketēs*] sıfatlı görevlisi Τζυράκης [*Tzyrakēs*] (*PLP*, no. 28154) ve *primikerios ton exkoubitoron* sıfatlı Χαρατζᾶς [*Kharatzas*], (*PLP*, no. 30615).

Bir dizi Türk komutanının da adı anılmıştır: Keykâvus'un birliklerine 1260'larda komutanlık eden Ali Bahadır'la Uğurlu, Νικηφόρος Ῥιμψᾶς [*Nikēphoros Rimpsas*] (1259-71'te komutan; *PLP*, no. 24292), Σαλίκ [*Sâlik*] (1263'te Mora'da görevli komutan; *PLP*, no. 24757), Ταγχατζιάρις [*Tankhatziaris*] (1305/06'da komutan; *PLP*, no. 27546) ve Χαλίλης [*Khalidēs*] (1305-13'te Tourkopouloi ko-

[43] *PLP*, no. 7814, 7819, 7821, Γεώργιος Ἰαγούπης'in oğlu no. 7821

[44] *PLP*, no. 21387, 26333; ayrıca bkz. 5. Bölüm 4 ve 5. Kısımlar.

mutanı; *PLP*, no. 30401). Komutanlara ait kimi adlar ise Trakya'dan: Ἰωάννης Ἀπελμενέ [*Iōannēs Apelmene*] 1324'te Boleron ve Mosynopolis Themasının düklüğünü (*PLP*, no. 1157), Τζαράπης [*Tzarapēs*] ise 1306'da Apros'un valiliğini (*PLP*, no. 27802) yaparken, Μελήκ [*Melēk*] Trakya'da 1305-8 yıllarında Türk birliklerine komuta etmekteydi (*PLP*, no. 17761).

Din adamları muhtelif statülerden kişiler tarafından temsil edilmektedir: papazlar Θεόδωρος Ἀμηρασάν [*Theodōros Amērasan*] (1357; *PLP*, no. 776), Θεόδωρος Κούμανος [*Theodōros Koumanos*] (*PLP*, no. 13447), Κωνσταντῖνος Μελίκης [*Kōnstantinos Melikēs*] (*PLP*, no. 92662), Παπαμουγούλ [*Papamougoul*] (*PLP*, no. 21798), Ἰωάννης Τζαμᾶς [*Iōannēs Tzamas*] (*PLP*, no. 27731), şehrin ünlü başpiskoposu Σίμων Ἀτουμάνος [*Simōn Atoumanos*] (*PLP*, no. 1648), Müslümanken Hıristiyan olmuş ve yüksek bir mevkiye kurulmuş olan göçmen Μελέτιος [*Meletios*] (*PLP*, no. 17738).

Türk-Moğol kökenli isimler çok ilgi çekicidir. Athos Lavra'ya ait 1334 tarihli bir belgede Konstantinopolis'in birkaç kilometre batısına düşen Parapolia bölgesinin Angourina yöresindeki manastır arazileri tasvir edilmekte, toprak sahibi Μουγούλης [*Mougoulēs*] ve *paroikos* Μιχαὴλ Μουγούλης'e [*Mikhaēl Mougoulēs*] atıfta bulunulmaktadır. Angourina'da bulunan ve Τουρκοβούνιν [*Tourkobounin*] "Türk Tepesi" denilen bir yerden bahsedilmektedir.[45] Yukarıda ismi geçen din adamlarından Παπαμουγούλ "Baba Moğol" ile aynı ismi paylaşan bir papaz da vardı. Tüm bunların yanı sıra, Konstantinopolis bölgesinde, muhtemelen şehrin dışında kalan garip bir yer adı vardı: 1351 tarihli bir patrikhane akdinde Mougoulion Manastırının mülkü olan χωρίον τὸ λεγόμενον τῶν Ταταροπούλων [*khōrion to legomenon tōn Tataropoulōn*] köyüne atıfta bulunmaktadır.[46] Μουγούλης, Τατάρης ve Τουρκής [*Tourkēs*] (1323, Mamitzon; *PLP*, no. 29168) adları bu bağlamda Altınordu Türklerini ve Moğolları akla getirmektedir. Kaynaklarda karşılaştığımız bir diğer Moğol

[45] *Actes de Lavra* III, s. 18.18, 19.42; *PLP*, no. 19416, 19419.

[46] *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. Herbert Hunger, Otto Kresten, vd., 3 cilt (Viyana, 1981-2001), 3:68.47 (no. 184).

adıysa Κουτζίμπαξις'tir [*Koutzimpaksis*] (*PLP*, no. 13622). Burada ayrıca Kuman adlarına da rastlıyoruz: ilk sahibi 1241-42 yıllarında soylu bir Kuman göçmeni olan Συτζιγάν [*Sytzigan*] (*PLP*, no. 27233), Γεώργιος Κόμανος [*Geōrgios Komanos*] (*PLP*, no. 93834) ve yukarıda adı geçen papaz Θεόδωρος Κούμανος [*Theodōros Koumanos*]. Konstantinopolis'e özgü addedebileceğimiz "İskit" ve Moğol adlarına Makedonya ve Batı Anadolu'da pek rastlanmaz. Bu adlar kuşkusuz kuzeyden gelmiş Türk ve Moğol yerleşimcilere işaret etmektedir. Bu durum, Moğolların on üçüncü yüzyılın sonlarıyla on dördüncü yüzyılın başlarında Trakya ve Konstantinopolis civarına yaptıkları akınlarla demografik yapıyı etkilediğinin göstergesidir.

Türk göçmenlerin Konstantinopolis'e akın edişi, bu hususta elimizde az sayıda belge olsa da, on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek kesilmedi. İlk kuşak göçmenler arasında Ἀμζᾶς [*Amzas*] (*PLP*, no. 772), Müslümanlıktan Hıristiyanlığa dönmüş olan Ἀντώνιος [*Antōnios*] (*PLP*, no. 91235; ayrıca bkz. 8. Bölüm 14. Kısım), Συτζιγάν [*Sytzigan*], Κουτζίμπαξις [*Koutzimpaksis*] ve Μελέτιος [*Meletios*] gibi isimler vardı. Manuel Gabalas'ın mektuplaştığı Ἀτουμάνος [*Atoumanos*] (*y.* 1313; *PLP*, no. 1646) ile Φίλιππος'un [*Philippos*] oğlu kitap kopyacısı Ἀντώνιος Μπελχασήμ [*Antōnios Mpelkhasēm*] (*PLP*, no. 19695) ise ikinci kuşak göçmenlerdi.

Limni'de de –az da olsa– bir Türk mevcudiyeti söz konusudur. Konstantinopolis'in aksine Limni küçük arazi sahipleri ve *paroikoi* gibi düşük statülü kişiler tarafından temsil edilmektedir. Ἰωάννης Κόμανος [*Iōannēs Komanos*] (1304), Ἰωάννης Μουρτατόπουλος [*Iōannēs Mourtatopoulos*] (1331-92) ve Πέτρος Καζάνος [*Petros Kazanos*] (on beşinci yüzyılın ilk yarısı; *PLP*, no. 12010, 19534, 92228) *paroikoi* idiler. Ἀλιάζης [*Aliazēs*] (on dördüncü yüzyıl sonları), Ἀμηράλεσσα [*Amēralessa*] (1407), bir diğer Καζάνος [*Kazanos*] (on beşinci yüzyılın ilk yarısı), Μουρτάτος (1355, 1361) ve Τουρκοϊωάννης [*Tourkoiōannēs*] (1407) toprak sahipleri olarak tarif edilmektedir.[47] Χατζίλαλα [*Khatzilala*] ve oğlu Γεώργιος [*Geōrgios*] (1425-30) nispeten zengin arazi sahipleriydi (*PLP*, no.

[47] PLP, no. 19536, 29175, 91159, 92227, 93053.

30729-30). Κόμανος [*Komanos*] adı Türk göçmenlerin arasına sızmış Kumanlılığa işaret etmektedir. "Askeri" lakaplarından ve mesleki hayatlarından yola çıkarak bir değerlendirmek yapmak icap ederse, Ἰωάννης Μουρτατόπουλος [*Iōannēs Mourtatopoulos*] ve Μουρτάτος [*Mourtatos*] gibi isimlerin III. Andronikos Palaiologos'un emriyle 1322-27'de Limni'ye yerleştirilmiş Kumanlardan (veya onların soyundan) olması muhtemeldir. Χατζίλαλα [*Khatzilala*] ve Κλαυδιώτης'in [*Klaudiōtēs*] (*PLP*, no. 460) oğlu Αἰτίνης [*Aitinēs*] gibi isimler ise Osmanlı soyundan olsa gerek. Türk akını burada da nihayete ermemiş, on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyılın ilk yarısına dek sürmüştür.

10. Kronoloji Konusunda Bir Not

Anlatı kaynakları da kimi kanıtlar sunduğundan, Türk yerleşim alanlarının kompakt karakteri seçilen yöntemi muteber kılmış oluyor. Anadolu Türklerinin hükümranlığı Balkanlara ettiklerin göçün skalasına işaret etmekte, anlatı kaynakları sayesinde bu yer değiştirmelerin tarihi yeniden inşa edilebilmektedir. Makedonya bölgelerine yerleşimler on ikinci yüzyılla birlikte başlamış, ancak esas göç dalgası on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir: bu esas dalga II. İzzeddin Keykâvus'un maiyeti, askerleri ve yerleşik-göçebe tebaasının bir kısmıyla birlikte sürgüne gitmesinin bir sonucuydu.

Adların tarihleri 1262'den on beşinci yüzyıl ortalarına dek uzanan bir dönemi kapsamaktadır. Ancak söz konusu adlar bu zaman zarfında farklı bölgelere düzensiz olarak dağılmıştır. Makedonya mevzubahis olduğunda şöyle bir kronolojik dağılımla karşılaşıyoruz: Asyalı adların %8'i 1261-99 dönemine, %56'sı 1300-48 dönemine, %17,5'i 1350-99 dönemine ve %18,5'i ise 1400-1550 dönemine denk düşmektedir. Makedonya'daki Kıpçak adları daha tatmin edici bilgiler sunmaktadır. 1300-1445 dönemine ait kaynaklarda rastladığımız bu adların %87'si 1300-48 döneminden kalmadır; 1348'den sonrasına tesadüf eden çok az isim vardır. Kuman adlarında böylesine ani bir düşüş şaşırtıcıdır. Bu bilgiler Kumanların Makedonya'ya göçüne hasredilmiş anlatı kaynaklarıyla genel olarak uyumludur.

Diğer bölgeler daha farklı bir manzara sunmaktadır. Tümüyle farklı bir dinamik sergileyen Konstantinopolis'te Şarki adların dağılımı şu şekildedir: 1263-91 yılları için %31, 1300-34 yılları için %25, 1352-96 yılları için %22 ve 1401-75 yılları için %22. Genellikle Konstantinopolis'le uyuşan ve Makedonya'dan ayrışan Limni'de ise dağılım şöyledir: 1304-61 yılları için %33, 1400-53 yılları için yaklaşık %66.

Makedonya'nın sunduğu rakamlar bölgenin demografik evriminin kendine özgü karakterini açığa vurur. Bu kuraldışılığın bir sebebi de Makedon demografisine hasredilmiş ana kaynakların niteliği olabilir: o kaynaklar ki Athos Manastırlarından kalmadır ve yalnızca on dördüncü yüzyıla ilişkin ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu hususta söylenebilecek bir diğer şey ise şudur: Asyalı sayısında on dördüncü yüzyıl ortalarından sonra bir azalma yaşanması kara vebadan ötürü olabilir. Salgınlar 1347'den sonra bölgeyi birkaç kez ele geçirmiş, demografiyi olumsuz etkilemiştir.[48] Vebanın bölgenin önceki etnik yapısını değiştirmiş ve Asyalıları ortadan kaldırmış olma ihtimali söz konusudur. Asyalılar da salgından diğer etnik gruplar kadar zarar görmüştür, ancak salgın yatıştığında Yunan ve Slav nüfusları eski haline dönerken Asyalılar bu hususta belini bir daha doğrultamamıştır. Asyalı sayısının on dördüncü yüzyıl ortalarından sonra sert bir düşüş yaşaması bize şunu göstermektedir: Anadolululara Kıpçaklar on üçüncü yüzyıl sonlarından on dördüncü yüzyılın başlarına dek Makedonya'ya akın etmeyi sürdürmüş, bu göç hareketi on dördüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde duraklama seviyesine gelmişti.

Anadolu ve Deşt-i Kıpçak'tan Balkanlara yönelen yeni dalgalar on dördüncü yüzyılın sonlarında Osmanlı fetihleri sebebiyle bir kez daha kabaracaktı.[49] Ancak bu, Balkanların Türkleşmesi sürecinin yeni bir safhasını teşkil edecekti.

---

[48] Lefort, Jacques. "Rural Economy and Social Relations in the Countryside," *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), s. 104-06; a.y. "Population et peuplement," s. 69-71; *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002), 1:48-49. Örneğin bkz. Smyrlis, "The First Ottoman Occupation of Macedonia," s. 327-48.

11. Tüccar Sorunu

Veritabanına baktığımızda az çok kafa karıştıran bir hususla karşılaşıyoruz: Balkanlardaki tüccarların yüzdesi epey düşüktür. Öte yandan mevcut kaynaklar ticari faaliyetleri pek az yansıtmaktadır. Ticarete doğrudan değinen ve Bizans topraklarında ticaret yapmış tüccarların adlarını içeren belge (örneğin muhasebe defteri) sayısı çok azdır.[50] Tüccarların hangi tarihlerde nerede faaliyet yürüttüğüne ilişkin bir liste sunulabilir:

Γαζῆς [*Gazēs*], Γεώργιος [*Geōrgios*] (Selanik, 1356/57; *PLP*, no. 93299).

Ἰωσούπης/Ιοσούπης [*Iōsoupēs/Iosoupēs*] (Karadeniz, Herakleia, 1363; *PLP*, no. 93669).

Καβάδης [*Kabades*], Μανουήλ [*Manouēl*] (şarap tüccarı, Karadeniz, 1319, 1324 ya da 1349; *PLP*, no. 93671).

Μασγιδᾶς [*Masgidas*] (Selanik, 1356/57; *PLP*, no. 94096).

Μαχμούτης [*Makhmoutēs*] (Karadeniz, Herakleia, 1363; *PLP*, no. 94127).

Μουσούλης [*Mousoulēs*], Θεόδωρος [*Theodōros*] (Karadeniz, 1440; *PLP*, no. 94210).

Μουσουλμάνος [*Mousoulmanos*] (Μουλσουμάνος: *Moulsoumanos*) (Karadeniz, Herakleia, 1363; *PLP*, no. 94211).

Μουσταφᾶς [*Moustaphas*] (Karadeniz, Herakleia, 1363; *PLP*, no. 94213).

Σατουλμίσης [*Satoulmisēs*] (sabun tüccarı, Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 24964).

Σουλαμάνης [*Soulamanēs*] (Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 26320).

Ταρτάρης [*Tatarēs*], Μανόλης [*Manolēs*] (elma ve kestane tüccarı, Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 27457).

Τζάκας [*Tzakas*] (Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 27694).

Τοῦρκος [*Tourkos*] (Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 29185).

[50] Bkz. Schreiner, Peter. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatikan, 1991).

Τοῦρκος [*Tourkos*], Δημήτριος [*Dēmētrios*] (Karadeniz, 1440; *PLP*, no. 29187).
Τοῦρκος [*Tourkos*],Ἰωάννης [*Iōannēs*] (Karadeniz, 1400; *PLP*, no. 29188).
Τοῦρκος [*Tourkos*], Μιχάλης [*Mikhalēs*] (Karadeniz, 1400; *PLP*, no. 29189).
Τουρκόπλος [*Tourkoplos*] (Karadeniz, 1314, 1329 ya da 1344; *PLP*, no. 29176).
Χαλίλης [*Khalilēs*] (Karadeniz, Herakleia 1363; *PLP*, no. 30400).
Χαμάλης [*Khamalēs*] (Karadeniz, 1438; *PLP*, no. 30545).
Χαντζαλής (Tesalya, Phanarion, 1404; *PLP*, no. 30587).
Χησάπογλας, Μανόλης (Karadeniz, 15. yüzyıl; *PLP*, no. 30794).

Birkaç istisnayla birlikte bu adlara Peter Schreiner tarafından yayımlanan 14-15. yüzyıla ait mali belgelerde rastlıyoruz; söz konusu belgeler Batı Karadeniz bölgesine ilişkindir. Vaftiz adı da gerçek adına eşlik etmediğinde kişinin Bizanslı mı yoksa yabancı mı olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Dolayısıyla listedeki on kişinin –Ἰωσούπης [*Iōsoupēs*], Μαχμούτης [*Makhmoutēs*], Μουσουλμάνος [*Mousoulmanos*], Μουσταφᾶς [*Moustaphas*], Σατουλμίσης [*Satoulmisēs*], Σουλαμάνης [*Soulamanēs*], Τζάκας [*Tzakas*], Χαλίλης [*Khalilēs*], Χαμάλης [*Khamalēs*], Χαντζαλής [*Khantzalēs*]– Anadolu'dan, Osmanlı Balkanlarından veya Kırım'dan gelmiş Müslüman tüccarlar olma ihtimali var. Bu tüccarların ekseriyeti adları baz alındığında köken bakımından Anadolu Türküydü. Yalnızca Ταρτάρης [*Tartarēs*] "İskit" idi; Σατουλμίσης [*Satoulmisēs*] ve Τοῦρκος [*Tourkos*] ikilisi ise köken bakımından ya "İskit" ya da "İranlıydı." Anadolu'da şehir yaşamı Altınordu topraklarına kıyasla daha gelişmiş olduğundan Anadoluların ticaretteki ağırlığını anlamak mümkündür. Bununla beraber tüccarların veritabanımda ufak bir yer kaplamasının kaynakların yetersizliğinden kaynaklanıyor olması kuvvetle muhtemeldir.

5. Bölüm

Soylu Aileler

Mevcut kaynakların yapısından ötürü aristokrat sınıfın üyeleri hakkında daha çok bilgiye sahibiz; nitekim hem belgelerde hem de anlatı kaynaklarında –alt sınıflara kıyasla– üst sınıflara çok geniş bir yer ayrılmıştır. Makedonya ve özellikle Konstantinopolis antroponimleri de bunu açıkça göstermektedir. Batı Balkan topraklarına ayrılmış veritabanında %35,15'lik (122 kişi) yeri soylu ailelerden gelenler, kıdemli komutanlar ve mülki erkân kaplamaktadır. Bunlar soylu zümrelerin her kuşağını temsil edebilen insanlardır. İlk kuşağın sonraki kuşaklara oranı ortalama 1/3 düzeyindedir. Veritabanına kayıtlı soylularla yüksek mevkilere kurulmuş bireylerin %75'i köken bakımından "İranlı" ve İskit" olsalar da esasen yerli Bizanslılardır. Dolayısıyla yüksek mevkilere kurulmuş bu bireylere Doğulu veya Kuzeyli göçmen etiketini yapıştırırken ihtiyatlı davranmak icap eder.

Soylular arasında "İranlıların" "İskitlere" sayısal açıdan büyük bir üstünlüğü söz konusuydu. Yüksek mevkilere kurulmuş bireylerin %8'ini İskit soyluları, geri kalanıysa "İranlılar" veya "Araplar" teşkil ediyordu. Öte yandan *paroikoi* mevzubahis olduğunda tam tersi bir durumla karşılaşılıyordu: %60 "İskit"e karşılık %40 "İranlı" (ve diğerleri). Buradan şu sonucu çıkarabiliyoruz: Anadolu'dan gelenler Bizans toplumuna daha kolay adapte olabilmekte, daha başarılı mesleki hayatlar sürdürmekteydi. Kıdemli memurlarla saraylılar arasında "İskitlere" rastlamak mümkündü, ancak bu bireylerin hanedanla veya imparatorluğun iyi bilinen diğer aileleriyle herhangi bir akrabalık bağı yoktu. Bunun tek istisnası Palaiologoi

ve diğer aristokrat hanelerle akrabalık ilişkisi bulunan, ancak soyluluğu iki kuşak sürdürebilen (on üçüncü yüzyıl ortaları-1334 civarı) Συργιάννης [*Syrgiannēs*] ailesiydi.[1] "İranlı" soyluluğunun ağırlığı Doğu ile Kuzeyden gelenlerin kültürel nitelikleriyle yakından bağlantılıydı. Anadolulu "İskit" ovalarından kopup gelmiş olandan daha eğitimliydi ve daha şehirliydi. Bizans'a yerleşmek ve Yunanlarca belirlenmiş kurallara uyum sağlamak onlar için çok daha kolaydı.

1. Bir "Aile" Kurmak

Alexander Kazhdan, on birinci ve on ikinci yüzyıldaki Bizans soyluluğunun yapısına ilişkin kaleme aldığı ve hâlâ itibarını koruyan klasik çalışmalarında kendi prosopografik malzemesini dizgeleştirebilmek için "ailelerin" kuruluşunu ele almıştır.[2] Bireylerden oluşan bir grubun "aile" kalıbına alınmasında başvurulacak temel kriter söz konusu bireylerin "patronimlerine" bağlıdır. Ancak Bizans'ta ikinci adlar genellikle patronim değil takma adlardı; bu takma adlar yabancılar söz konusu olduğunda kişinin vaftiz öncesi ön ad, takma ad, resmi unvan veya fahri unvanından türetilirdi. Yabancı, vaftizden sonra bir Hıristiyan ad alır, eski adı da bir lakaba dönüşürdü. Bu yüzden Kazhdan'ın aile kurmaya ilişkin kurgusu kimi durumlarda gelişigüzel bir yapı sergilemektedir.

Aile bağlarını tespit ederken, özellikle de yabancı adlara sahip olanlar söz konusuyken, dikkatli davranılması gerekir; akrabalık bağı bulunmayan kişiler aynı yabancı lakabı taşıyabiliyordu: belirli bir ismin yabancı gruplar arasında popüler hale gelmesinin bir sonucu olarak karşılaşılabilen bu tarz vakalarda kişinin münferitliğini çoğunlukla coğrafi, kronolojik veya mesleki veçheler ele veriyordu.

---

1 *PLP*, no. 27233, 27167, 27168.

Kazhdan, Alexander P. *Армяне в составе господствующего класса Византии в XI-XII вв.* (Erivan, 1975); Kazhdan, Alexander P. ve Ronchey, Silvia. *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo* (Palermo, 1999). Aynca bkz. Zhavoronkov, Petr I. "Тюрки в Византии (XIII-середина XIV в.). Часть первая: тюркская аристократия," *Византийский временник* 65 (2006), s. 163-77; Zhavoronkov Bizans'ta bulunan Türki "ailelerin" inşası mevzuunda Kazhdan'ın modelini takip etmektedir.

Veritabanına baktığımızda sözgelimi Κόμανος adının on dört kez karşımıza çıktığını görürüz, ancak Κόμανος örneğinde hiçbir şekilde soylu sınıfına temas edilmez ve kuşaklar boyu süren bir sülaleyle karşılaşılmaz. Aynı durum Σαρακηνός [*Sarakēnos*] yedilisiyle Καζάνης/Καζάνος [*Kazanēs/Kazanos*] beşlisinin lakapları söz konusu olduğunda da geçerlidir. Bu lakaplar soylu ailelerden gelmeyen, devlet veya kilise hiyerarşisinde üst konumlar edinemeyen alt sınıftan kişiler arasında popüler lakaplardı.

2. Gazes Aileleri (I ve II)

Γαζῆς [*Gazēs*] adı "İranlılar" arasında son derece yaygındı. Bu ad, dönemin Türkçe ve Farsçasında "savaşçı, fatih, akıncı, paralı asker" manasına gelen Arapça *ġāzi* (غازي) sözcüğünden türetilmişti.[3] Bizanslılar γαζῆς kelimesine on ikinci yüzyıldan beri aşinaydı. Anna Komnene 1116 olaylarını ele alırken Gazes (Γαζῆς) adlı bir adama atıfta bulunmaktadır; Gazes, Selçukluların hizmetinde bulunmuş soylu Türklerden birinin, Emir Ἀσὰν Κατούχ'un [*Asan Katoukh*] oğlu olarak tanıtılmıştır.[4] *Gazi* unvanı bir onur nişanesi olarak on ikinci yüzyılda Dânişmend hükümdarları tarafından hem Arapça hem Yunanca biçimleriyle kullanılmıştır. Gümüştegin Gazi'ye (1104-34) ait sikkelerin birine İslami unvanının Yunancası kazınmıştır: ὁ μέγας ἀμηρᾶ(ς) Ἀμὴρ Γαζῆ(ς) [*ho megas amēra(s) Amēr Gazēs*].[5]

---

[3] *Ġāzi* (غازي), *ġazā* (kök *ġzw*) "saldırdı, akın etti, yağmaladı, ele geçirdi" fiilinden türetilmiştir. "Kâfirlere karşı savaş" anlamındaki *gazavat* (aynı fiilin isim-fiili) ise daha sonra ortaya çıkmıştır. *Ġāzi* için ayrıca bkz. 3. Bölüm 9. Kısım.

Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias* XV.6.9, ed. A. Kambylis ve D. R. Reinsch (Berlin ve New York, 2001).

Ἀμὴρ Γαζῆ(ς) [*Amēr Gazēs*] adına kimi Dânişmend sikkelerinde rastlamak da mümkündür. Mengücük beyi Behram Şah (1168-1225), Suriyeli Eyyubîler ve Selçukîler "gazi"yi fahri bir unvan olarak taşımıştır. Daha sonraları Osmanlı beyleri ve padişahları da kendilerine "gazi" dedirtmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, Rustam. "Turkmen and Byzantine Self-Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth Century Anatolia," *Eastern Approaches to Byzantium* içinde, ed. Antony Eastmond (Aldershot, 2001), s. 255-72.

"Gazi" kimileyin ad olarak da kullanılmaktaydı.[6] Γαζῆς kelimesi Geç Bizans dönemi ve sonrasında Yunanca konuşan dünyada kullanımda kalmayı sürdürdü.[7] Bu sebeple on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Bizanslılar tarafından kullanılmış olan Yunanca γαζῆς kelimesinin "gazi" kelimesinden başka bir şeyle karıştırılması mümkün değildi.

Geç Bizans günlerinde on dört Γαζῆδες [*Gazēdes*] vardı; ancak bunlardan yalnızca bir kısmının bir aile olarak gruplandırılabileceğini bilmek gerekir. Daha önce adı geçen ve askerlikten gelen Γαζῆς'lerden (ö. Eylül 1286 öncesi) biriyle karşılaşıyoruz; Lozikion'da (Doğu Halkidiki) toprakları olan bu adam muhtemelen Keykâvus'un askerlerindendi.[8] Selanik Themasına bağlı orduda süvarilik (ἀπὸ τοῦ μεγάλου Θεσσαλονικαίου ἀλλαγίου)[9] yapan bu adamın birinci kuşak göçmenlerden olması kuvvetle muhtemeldir. Γαζῆς daha sonraları soyundan gelenlerin lakabı haline gelecek olan takma adı olsa gerek. Chilandar Manastırına ait Slavca *praktikon*'da ismi geçen проиѥ Газиѥ Сиринова'nın, yani Kastrin'in (Strimon) tımarlılarından Συργιάννης Γαζῆς'in [*Syrgiannēs Gazēs*] asker/subay olması kuvvetle muhtemeldir.[10] Selanikli üst rütbeli subaylardan *protallagator* Γαζῆς, Eylül 1344'te Docheiariou Manastırıyla maliyecilerden biri arasında baş gösteren anlaşmazlığa ilişkin soruşturmada şahitlik yapmıştı.[11] Tüm bu kişilerin devlet görevlisi ve komutan olduğu, aynı aile adını taşıdığı ve aynı bölgede yaşadığı göz önüne

---

[6] Örneğin bkz. İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. Carolus Johannes Tornberg, 14 cilt (Leiden, 1851-76), 11:329, 12:278-79.
Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983), 2:108, 109; Demetrakos, Demetrios. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, 15 cilt (Atina, 1953-58), 2:1534.
Actes de Zographou, ed. Wassilij Regel, Eduard Kurtz ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 13 тому* içinde (St. Petersburg, 1907), no. X.15-19, 27 (s. 27-28); *PLP*, no. 3444.
Megala allagia için bkz. Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society*, 1204-1453 (Philadelphia, 1992), s. 192-96.
Mošin, Vladimir. "Акти из светогорских архива," *Споменик Српске Краљевске Академје* 91 (1939), s. 208.171-72 (*PLP* listesinde yoktur).
Actes de Docheiariou, no. 23.10 (s. 170); *PLP*, no. 91580.

alındığında Selanik bölgesinde yaşamış ve her daim asker çıkarmış muteber ailelere mensup olduğunu öne sürmek makul olacaktır:

I. Kuşak (1260'lar-80'ler)
Γαζῆς, ἀπὸ τοῦ μεγάλου Θησσαλονικαίου ἀλλαγίου [*Gazēs, apo tou megalou Thessalonikaiou allagiou*], ö. 1286 öncesi

II. Kuşak (1280'ler-1300'ler)
N.

III. Kuşak (1300'ler-20'ler)
Συργιάννης Γαζῆς [*Syrgiannēs Gazēs*], *pronoiar*, 1315

IV. Kuşak (1320'ler-40'lar)
Γαζῆς, πρωταλλαγάτωρ [*Gazēs, prōtallagatōr*], 1344

Dolayısıyla *megaloallagites* Γαζῆς'in [*Gazēs*] Συργιάννης Γαζῆς [*Syrgiannēs Gazēs*] adlı kişinin büyükbabası, *protallagator* Γαζῆς'in [*Gazēs*] ise büyük büyükbabası olduğunu öne sürebiliriz. İmparatora 1400-19 yılları arasında δοῦλος'luk [*doulos*] yapmış olan ve Selanik'te yaşayan ἀπογραφεύς [*apographeus*][12] Παῦλος Γαζῆς'in [*Paulos Gazēs*] de bu aileyle akrabalık ilişkisi olması mümkündür; öte yandan onunla πρωταλλαγάτωρ Γαζῆς [*prōtallagatōr Gazēs*] arasında iki kuşaklık bir boşluk olması bu tür bir önermeyi tehlikeli kılmaktadır.

Belirttiğimiz gibi Γαζῆς [*Gazēs*] tutulan bir isimdi; 13-15. yüzyıl aralığında bu adı taşımış olan (Παῦλος Γαζῆς: *Paulos Gazēs* dahil) on bir kişiyle daha karşılaşıyoruz. Ancak tüm bu kişileri veya bir kısmını yukarıda adı geçen şahıslarla akraba kılmaya yeltenmek riskli bir iş olacaktır.[13]

Ünlü düşünür Theodoros Gaza veya daha doğru biçimiyle Gazes'in (Θεόδωρος Γαζῆς: *Theodōros Gazēs*, d. *y.* 1400-75/76) mensubu olduğu Γαζῆς [*Gazēs*] nisbesine sahip bir başka önde gelen aile

[12] *PLP*, no. 3452.
[13] *PLP*, no. 3440, 3443, 3445-51, 93299.

daha vardı. Gazes, babası Ἀντώνιος ile erkek kardeşleri Ἀνδρόνικος [*Andronikos*] ve Δημήτριος'u [*Dēmētrios*] herhangi bir nisbeye başvurmadan ilk adlarıyla anmıştır.[14] Öte yandan Hristiyan Antonios'un oğlu Theodoros'un Doğulu lakabı, Antonios'un kendisinin Γαζῆς ilk adına sahip oluşu ve bunu oğullarına aktarması, bu yolla da Γαζῆς adının daha sonraki kuşaklar açısından nisbe haline gelmesiyle açıklanabilir. Theodoros'un kardeşleri Andronikos ve Demetrios'un da aynı Γαζῆς nisbesini taşımış olduğunu varsayabiliriz. Fakat bu ailenin asker kökenli Γαζῆδες [*Gazēdes*] ailesiyle veya Παῦλος Γαζῆς'le [*Paulos Gazēs*] akrabalığının olup olmadığını söylemek güçtür. Popülerliğini hesaba kattığımızda, bu adın takma ad olarak kullanılmış olmasının mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

3. Melik/Melikes/Melek Ailesi

Soylularla önde gelen kişilerin rağbet gösterdiği bir diğer isim ise Μελίκ [*Melik*] (farklı yazımları Μελήκ: *Melēk* ve Μελίκης: *Melikēs*) idi. Esasen Sultan İzzeddin Keykâvus'un oğlu *sebastokrator/caesar* Κωνσταντῖνος Μελήκ'e [*Kōnstantinos Melēk*] (ö. 1306 sonrası) dayanan ve Melik denilen soylu bir aile mevcuttu. Bir zamanlar II. Andronikos'u temsilen Pegai valiliği yapmış olan Konstantin Melek, görünen o ki sonrasında Véria valisi olmuştur. Konstantin'in ismine iliştirilen μελήκ [*melēk*] sözcüğünün aslıysa *melik*'tir (ملك); "prens, kral" manasına gelen bu Arapça sözcük, Farsça ve Türkçeye daha erken dönemlerde sızmıştı. On üçüncü yüzyılın Selçuklu Anadolu'sunda "prens, sultanın oğlu" (Farsça *şāhzāde* sözcüğünün muadili) anlamında kullanılmış ve fahri bir unvan olarak iş görmüş olan bu sözcük ayrıca "baş, baş emir" gibi resmi unvanların da yerine kullanılmıştır: *melikü'l-ümerâ* "emirlerin başı/başkumandan," *melikü's-sevâhil* "donanma başkumandanı," *melikü'ş-şuarâ'* "şairlerin başı" vs.[15] Pachymeres'e göre Konstantin söz konusu olduğunda

[14] *PLP*, no. 3446-48 ve 3450; Gazes, Theodore. *Theodori Gazae epistolae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Napoli, 1990), no. 12.1, s. 66 (babanın adı); no. 4.1, s. 48 (kardeşlerin adları).
Ayalon, Ami. "Malik," *EI²*, 6:261a-b; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*

"Melek" kelimesi fahri unvanlardan türetilmiş olup bir lakaba işaret etmektedir (*melek* Konstantin → Konstantin Melek).[16]

Adın fahri bir unvandan takma bir ada evrilmiş olması Konstantin Melek'in on dördüncü yüzyılın ilk yarısında Raoul'larla akraba olan soylu Melik ailesini kurduğuna dair görüşü (Vitalian Laurent) de desteklemiş oluyor.[17] Laurent'in vardığı sonuçlar on beşinci yüzyılın sonlarından kalmış olan ve Ματθαῖος Ῥαοὺλ Μελίκης [*Matthaios Rhaoul Melikēs*] adlı bir adamın atalarını anlatan *Evangeliary Barber. gr. 449*'dan bir yazının çözümlemesine dayalıdır. Bu yazıya göre, Meliklerin ismi bilinmeyen atalarından biri (προπάππος: *propappos*) "İran"dan (yani Selçuklu Anadolu'sundan) çıkmış ve şehre yardım için büyük bir süvari ordusuyla Konstantinopolis'e gelmiştir. Bu bilginin Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un Konstantinopolis'e kaçışıyla bir ilgisi olmalı. Sultan gerçekten de beraberinde büyük bir süvari ordusu getirmiş ve dönemin Bizans savaşlarına katılmıştı. Söz konusu yazıda bu ata, akıllara "hükümdar"ı getirebilecek bir isimle, αὐθέντης [*authentēs*] ile anılmaktadır; bu adlandırma hem II. Keykâvus'a hem de oğlu *Melik* Konstantin'e işaret edebilecek bir adlandırmadır. Fakat resmi kıyafetler akıllara babayı değil, oğlunu getirmektedir: başlığı kırmızı bir taşla (λιθάριν κόκκινον), muhtemelen de Pamir yakutuyla süslü olan ata, imparatorun emriyle koyu mavi bir köstüm (γεραναῖον) giymektedir. Laurent'in de ifade ettiği gibi, başlıktaki değerli taşlar bir emperyal sembollerdi ve mavi kıyafet geç dönem Bizans hiyerarşisinin en yüksek mertebesine (*sebastokrator* ve *caesar*) işaret etmekteydi.[18] Bu sebeple La-

---

d'après l'abrégé du Seldjoucnameh d'Ibn-Bibi, ed. M. H. Houtsma (Leiden, 1902), s. 5 vd.; Shukurov, Rustam. *Великие Комнины и Восток (1204-1461)* (St. Petersburg, 2001), s. 129-32.

Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* XIII.22, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 4:675.2-14: "ὁ Μελὴκ Κωνσταντῖνος, τῶν τοῦ σουλτάνου υἱῶν ἄτερος."

Laurent, Vitalien. "Une famille turque au service de Byzance. Les Mélikès," *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956), s. 349-68. Krş. Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 169-70.

Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), Dizin.

urent, Meliklerin atası olmaya en uygun adayın Konstantin Melek olduğunu düşünmektedir. Konstantin Melek'in Pegai ve Véria'da üstlendiği valilik görevi, devlet hiyerarşisinde yüksek bir statü demekti. İlk kuşak göçmenlerden olan Konstantin Melek, 1264/65 civarında babası Bizans'tan kaçtığı sırada yaşı küçük olduğundan sultanın kadınlarının yanında kalmıştı. Konstantin'in soyundan gelenler muhtemelen şunlardı: Ἀστραπύρης Μελίκης [*Astrapyrēs Melikēs*] (*PLP*, no. 1597), Ῥάλης Μελίκης [*Rhalēs Melikēs*] (*PLP*, no. 17791, *y.* 1400), Μανουὴλ Ῥαοὺλ Μελίκης [*Manouēl Rhaoul Melikēs*] (*y.* 1439/40; *PLP*, no. 17788) ve Ματθαῖος Ῥαοὺλ Μελίκης Ἀσάνης Παλαιολόγος [*Matthaios Rhaoul Melikēs Asanēs Palaiologos*] (d. 1397-ö. 1497; *PLP*, no. 17790). Ayrıca Ἰωάννης Μελίκης [*Iōannēs Melikēs*] (Serez'de mülk sahibi, 1323-26; *PLP*, no. 17787) ve vaftiz adı bilinmeyen Μελίκης [*Melikēs*] (Véria, 1350-52; *PLP*, no. 17784) gibi isimler de onun soyundan gelmiş olsa gerek. Aristokrat Melik ailesinin imparatorluğun seçkin ailelerinden Palaiologoi'ler, Raoul'lar ve Asan'larla akrabalık kurduğu görülmektedir.

I. Kuşak (1280'ler-1300'ler)
Κωνσταντῖνος Μελήκ [*Kōnstantinos Melēk*], ö. 1306 sonrası

II. Kuşak (1300'ler-20'ler)
Ἰωάννης Μελίκης [*Iōannēs Melikēs*], 1323-26

III. Kuşak (1320'ler-40'lar)
Ἀστραπύρης Μελίκης [*Astrapyrēs Melikēs*], 1338-43

IV. Kuşak (1340'lar-60'lar)
Μελίκ [*Melik*], 1350-52

V. Kuşak (1360'lar-80'ler)
N.

VI. Kuşak (1380'ler-1400'ler)
Ῥάλης Μελίκης [*Rhalēs Melikēs*], *y.* 1400

VII. Kuşak (1400'ler-20'ler)
N.

VIII. Kuşak (1420'ler-40'lar)
Μανουὴλ Ῥαοὺλ Μελίκης [*Manouēl Rhaoul Melikēs*], *y.* 1439/40

IX-X. Kuşaklar (1440'lar-80'ler)
N.

XI. Kuşak (1480'ler-1500'ler)
Ματθαῖος Ῥαοὺλ Μελίκης Ἀσάνης Παλαιολόγος [*Matthaios Rhaoul Melikēs Asanēs Palaiologos*], ö. 1497

Melik adının çoğunlukla soylu ve tanınmış kimselerce kullanıldığı görülmektedir. Ancak Melik adlı kimi bireylerin bu aristokrat aileyle herhangi bir ortaklıkları yoktur. Örneğin 1263 senesinde Mora yarımadasında gerçekleşen savaşta Bizans ordusuna komuta eden "İranlı" komutanlardan olan Μελίκ [*Melik*] (*PLP*, no. 17785) toplumsal açıdan daha alt bir tabakadan gelmekteydi ve Konstantin Melek'ten daha yaşlıydı. Üst rütbeli subaylardan olan bu Μελίκ [*Melik*] kuşkusuz II. İzzeddin Keykâvus'la birlikte gelmiş bulunan birinci kuşak göçmenlerden biriydi. Bu askerin çocukları ve torunları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.[19]

Ἰσαὰκ Μελήκ [*Isaak Melēk*] (Türkçede: Melik İshak) (ö. 1305/06; *PLP*, no. 8242) Katalanlarla ittifak kuran Anadolu Türklerinin lideriydi; II. Andronikos'un tarafına geçti ve soylu bir kadınla, Selçukluların Konstantinopolis'te yaşayan sultanlarından Mesud'un kızıyla evlendirileceğine dair kendisine söz verildi. İmparator onu Pegai valiliğine getirdi. Adından yola çıkarak Ἰσαὰκ Μελήκ'in vaftiz edilmiş bir Türk olduğunu varsaymak mümkün.[20] Bizanslıların tarafına geçmiş ve imparatorun tebaasına katılmış olan bu adam ilk kuşak göçmenlerdendi. Ancak yeni statüsünün tadını çıkaramadan Katalanlar tarafından infaz edilecektir.

[19] Ayrıca bkz. Fassoulakis, Sterios. *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es* (Atina, 1973), s. 86-88.
Pachymeres XIII.15, XIII.22-23, XIII.29 (4:651, 671, 673-75, 695-97).

Katalanların tarafına 1305 yılında geçen bir diğer Μελήκ [*Melēk*] (*PLP*, no. 17761) ise Hıristiyandı ve Bizans Tourkopouloi'lerinin komutanıydı. Katalanların yanında 1307 yılında askeri harekâtlara katıldı, 1308'de askerlerini de yanına alıp Sırbistan'a taşındı. Gregoras kendisini Sultan II. Keykâvus'la ilişkilendirmiş olsa da bu Μελήκ'in Keykâvus'un askerleriyle aynı kuşaktan olması olası değildir. Gregoras on üçüncü yüzyılda ve on dördüncü yüzyılın başlarında vuku bulan olayları betimlerken düştüğü hataya burada düşmüş gibidir.[21] Bu Μελήκ'in ikinci kuşak göçmenlerden ya da Bizans ordusuna hizmet eden "İranlı" subaylardan olması kuvvetle muhtemeldir.

Konstantinopolisli papaz Κωνσταντῖνος Μελίκης'in [*Kōnstantinos Melikēs*] (Μελλίκης: *Mellikēs*, 1357; *PLP*, no. 92662) de, soylu bir ailenin varisi olsa bile, bahsi geçen Meliklerle[22] herhangi bir ortaklığı yoktu. Aynı şey kopyacı Ἰωάννης Μελικᾶς [*Iōannēs Melikas*] (*y.* 14-15. yüzyıl. *PLP*, no. 17786) için de söylenebilir. Bu *Melik*lerin ucu büyük olasılıkla "İranlı" göçmenlere dayanıyordu. Bu örnekler yalnızca takma adların benzerliğinden yola çıkarak bir aile yaratırken ne denli dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

4. Sultanos Ailesi (I)

Σουλτάνος [*Soultanos*] adlı kişiler arasındaki akrabalık ilişkileri de üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu ad, sahibi olduğunu bildiğimiz on iki kişinin çoğunda lakaba değil, nesebe işaret etmekteydi. Görünen o ki Σουλτάνος [*Soultanos*] aile adı Selçuklu hanedanıyla aynı kökenden gelen kişilere aitti. Fakat buradaki köken mevzuu karmaşık bir mevzudur. Söz konusu nesep Selçuklu hanedanının farklı üyeleriyle akrabalık ilişkisi bulunan farklı Bizans ailelerine işaret ediyor olsa gerek. Zachariadou ve Zhavoronkov'un

[21] Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 1:229.11-12, 248.5-10, 254.3-17. Hunger, Herbert. "Die Exarchenlist des Patriarchen Kallistos I. im Patriarchatsregister von Konstantinopel," *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday* içinde, ed. J. Chrysostomides (Camberley, UK, 1988), s. 438 (no. 1.54).

çalışmalarına göre, Sultanos adıyla anılan en az iki farklı ailenin Selçuklu hanedanından farklı ataları vardı.[23]

Ailelerden biri Vatopedi Manastırına ait iki belgede adı geçen Ἀθανάσιος Σουλτάνος [*Athanasios Soultanos*] (*PLP*, no. 26337) adlı bir adam tarafından kurulmuştur.[24] II. Andronikos Palaiologos'un Haziran 1324 tarihli *khrysoboullos*'una göre, *pansebastos sebastos* Theodoros Sarantenos (ö. 1330; *PLP*, no. 24906) bir süre önce Véria'da Ayios Ioannes Prodromos Manastırı adlı bir manastır kurmuştu; Sarantenos imparatordan manastırın bağımsızlığına onay vermesini ve bu manastırı patriğe ait kılmasını istemişti. Ayrıca manastıra bağışladığı Kritzista'daki mülkleriyle hem ailesinden kalan hem de müteveffa kayınpederi Sultanos'tan drahoma olarak aldığı ve manastıra vermeyi düşündüğü diğer mülklerin vergiden muaf kılınmasını talep etmişti (τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ, τοῦ Σουλτάνου ἐκείνου).[25]

Theodoros Sarantenos Ekim 1325 tarihli vasiyetinde Ayios Ioannes Prodromos Manastırına bağışlamış olduğu menkul ve gayrimenkul varlıklarının yanında, bir kez daha kayınpederi Sultanos'a ait arazilere atıfta bulunmaktadır.[26] Vasiyet Sultanos hakkında ek bilgiler de içermektedir. (1) Vasiyette kayınpederin vaftiz adı (κύριος Ἀθανάσιος ὁ Σουλτάνος: *kyris Athanasios ho Soultanos*) ve soylu kökeniyle (εὐγενέστατος: *eugenestatos*) karşılaşıyoruz. (2) Bununla birlikte, Sarantenos'un karısı Eudokia Doukaina Angelina Komnene'nin (*PLP*, no. 151) Athanasios Sultanos'un kızı olduğununu öğreniyoruz.[27] Kızın adından yola çıkarak Athanasios Sultanos'un imparatorluğun en tanınmış aristokrat nisbelerini (Dukas, Angelos, Komnenos) bünyesinde toplayan bir aileden gelen soylu bir kadın-

---

[23] Zachariadou, Elizabeth. "Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδίν Καικαούς Β΄ στη Βέροια," *Μακεδονικά* 6 (1964-65), s. 62-74; Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 171-72, 174.

Actes de Vatopedi, ed. Jacques Bompaire, Jacques Lefort, Vassiliki Kravari ve Christophe Giros, 2 cilt (Paris, 2001-06), 1:no. 62, s. 334, 336.71-72; no. 64, s. 344-61.

Actes de Vatopedi, 1:no. 62, s. 334, 336.71-72.

Actes de Vatopedi, 1:no. 64, s. 344-61.

Actes de Vatopedi, 1:no. 64, s. 358.141.

la evlendiğini söyleyebiliriz.[28] (3) Vasiyet ayrıca Athanasios'un eski mülklerini de gözler önüne sermektedir: Komanitzes'teki ekilebilir toprakları ve ormanlar. Kravari tarafından ayrıntılarıyla betimlenen Komanitzes, Véria'nın yaklaşık 5 km kuzeyinde, Tripotamos nehrinin güney yakasında bulunuyordu. Vasiyette adı geçen orman 1958 yılına dek ayakta kalabilmişti, ancak bugün o ormandan eser yok artık.[29] Κομανίτζης [*Komanitzēs*] yer adı, Κόμανος [*Komanos*] "Kuman" etnik adından türetilmiştir – bu türemiş isme Slavca bir küçültme eki de eşlik etmiştir. Kravari köyün adının eski mülk sahibinin adından geldiğini öne sürmektedir.[30] Bu yerin, bir zamanlar Slavlaşmış bir Kumanın, sonrasındaysa bir Selçuklu Türkünün eline geçmişse şayet, resmi makamlarca yabancılara tahsis edilmiş bir muhit olduğu da öne sürülebilir. (4) Vasiyete baktığımızda Sarantenos'un kırk altı yıl boyunca Sultanos'un eski arazilerine maliklik ettiğini görürüz. Buradan yola çıkarak Eudokia ile 1279 yılı civarında evlendiğini söylemek mümkün; Athanasios belli ki o tarihlerde hâlâ hayattaydı.[31] Theodoros Sarantenos, Eudokia için muteber bir eşti; hayatının sonlarına doğru kallavi makamlara (*pansebastos, sebastos, skouterios*) gelmişti. Bu aynı zamanda Athanasios'un kendisinin de soylu sülalesi sayesinde imparatorluğun en aristokrat kesimine dahil olduğuna delalettir.

Theokarides, Athanasios'un II. İzzeddin Keykâvus'un kardeşi veya oğlu olduğunu ve Mikhail Palaiologos'un bilinmeyen bir kız

---

[28] Polemis, Demetrios I. *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (Londra, 1968), s. 164. Bu hususta ayrıca bkz. Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 67: Zachariadou, Eudokia'nın Doukaina Angelina Komnene şeklindeki soylu adı kocasından edindiğini düşünmektedir.

[29] Kravari, Vassiliki. *Villes et villages de Macédoine occidentale* (Paris, 1989), s. 76-78.

[30] Kravari, *Villes et villages*, s. 76.
Actes de Vatopedi, 1: no. 64, s. 355.64-356.67: "τὸ ζευγηλατεῖον μου, τὸ τοῦ Κομανίτζη μετὰ πάντων αὐτοῦ τῶν δικαίων τὲ καὶ προνομιῶν, τοῦ εὑρισκομένου λόγγου καὶ τῶν ὑλοκοπίων, καθὼς παρεδόθη πρός με διὰ γυναικείας προικὸς καὶ καθὼς ἐκράτει αὐτὸ καὶ ὁ εὐγενέστατος πενθερός μου κύρις Ἀθανάσιος ὁ Σουλτάνος ἐπὶ χρόνοις πολλοῖς, καὶ ἐγὼ ἤδη τὴν σήμερον χρόνους τεσσαρακονταέξ."

kardeşiyle evlendiğini öne sürmüştü.[32] Zachariadou'ya göre ise Athanasios, İzzeddin'in Bizans'ta bıraktığı oğullarından biriydi.[33] Bu hipotez Chionides tarafından da kabul görmüştür;[34] ancak *PLP* editörleri bu teşhisten kuşku duymuş, Vatopedi belgelerini yayına hazırlayanlarsa Zachariadou'nun teşhisine atıfta bulunmakla beraber görüş bildirmemişlerdir.

Bu kimlik teşhisinden kuşku duymak için ciddi sebepler vardır. Athanasios Sultanos'un kızı Eudokia evlenme yaşına (on iki) erişmiş ve en geç 1279 yılında evlendirilmiş ise şayet 1267 senesinden sonra doğmuş olamaz; bununla birlikte Eudokia'nın doğum yılını 1267'den önceye çekmemiz gerekecek, zira Bizanslı soylular kızlarını bu denli erken evlendirmezdi. Bu durumda Athanasios'un 1267 senesine gelindiğinde üreme yaşına (on altı-on yedi) erişebilmiş olması için en geç 1250/51'de doğmuş olması gerekir. Bu sebeple 1237 yılında doğan ve 1250/51'de yalnızca on üç/on dört yaşında olması gereken II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olamazdı. Ayrıca İzzeddin'in en büyük oğlunun Mesud olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Athanasios Sultanos'u II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olarak tanımlamak mümkün değildir.

Eldeki belgelerden Athanasios Sultanos'un "seksen yıl" (1324 tarihli *khrysoboullos*) ya da "seksen yıldan fazla süre" (1325 tarihli vasiyet) boyunca arazilere maliklik yapmış olduğunu görüyoruz.[35] Bu da Athanasios'un söz konusu mülke 1244 civarında konduğunu gösterir. Zachariadou ve Kravari'ye göre, Athanasios veya babası bu

---

[32] Theocharides, Georgios. *Μία διαθήκη και μία δίκη Βυζαντινή. Ανέκδοτα Βατοπεδινά έγγραφα* (Selanik, 1962), s. 55 n. 6.
Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 62-74.
Chionides, Georgios. *Ιστορία της Βεροίας, της πόλεως και περιοχής* (Selanik, 1970), s. 115-17.
Actes de Vatopedi, 1: no. 62, s. 336.71-72: "κατεχόμενα παρ' αὐτοῦ τε (καὶ) τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ τοῦ Σουλτάνου ἐκείνου ἐπὶ χρόνοις ἤδη ὀγδοήκοντα;" no. 64, s. 356.69-70: "τὴν τῶν ὀγδοήκοντα καὶ ἐπέκεινα χρόνων ταύτην." Zhavoronkov'un bu pasajı okuma şekli kuşku uyandırmaktadır: "Seksen yıl" ibaresinin Athanasios'un öldüğü yaşa işaret ettiğini düşünmüştür (Zhavoronkov, "Тюрки в Византии," s. 171).

mülklere yalnızca 1261'den sonra konabilecektir: II. Keykâvus'un Bizans'a sığındığı yıl (fiilen 1262).[36] Öte yandan *khrysoboullos*'ta geçen "seksen yıldan fazla süre" ibaresini, kendisinin ve ölmüş eşinin çok iyi bildiği belirli bir olayı doğrulayan Sarantenos'un tanıklığını ve bu belgeleri hazırlayan hukukçuları göz ardı edemeyiz.

Sarantenos'la muhbirleri büyük olasılıkla bölgenin İznikliler tarafından yeniden ele geçirilmesini kastetmekteydi. III. Ioannes Vatatzes (1221-54) Vardar Vadisi, Selanik ve Véria'yı 1246 sonbahar/kışında ele geçirmişti.[37] II. Theodoros Laskaris'in babası III. Ioannes'e yazdığı *enkomion*'a baktığımızda kimi ilginç bilgilerle karşılaşırız. II. Theodoros Laskaris'e göre babası Kumanların bir kısmını Küçük Asya'ya (*y.* 1241/42) Anadolu Türklerini ise Balkanlara nakletmiştir.[38] Ayrıca "İranlı" denilen Selçuklu sultanının kendi oğullarını (muhtemelen rehin olarak) III. Ioannes'e gönderdiği ve "akrabalarının " imparatorluğa yerleştirilmesine tanıklık ettiği belirtilmektedir.[39] Kumanların Anadolu'ya yerleştirildiğine başka kaynaklar da tanıklık etmektedir. II. Theodoros kimi "İranlıların" Balkanlara taşındığını, sultanın çocuklarından bazılarının kendilerini Bizans'ta bulduğunu ifade etmiştir ve bu beyanı dikkate almamak için sebep yoktur.

---

[36] Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 70; Kravari, *Villes et villages*, s. 76 n. 1. Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg ve Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:78-84; Kravari, *Villes et villages*, s. 43.
Laskaris, Theodore. *Teodoro II Duca Lascari, Encomio dell'Imperatore Giovanni Duca*, ed. Luigi Tartaglia (Napoli, 1990), s. 50.95-98: "καὶ γὰρ τὸ πρὶν ἐκ τῆς δυτικῆς καὶ τῶν δυτικῶν χωρίων ἀποσπάσας τὸν Σκύθην τῇ ἑῴᾳ ἕδνα δοῦλα τὰ τούτου γεννήματα συνεισήγαγες, καὶ ἀνταλλάξας τέκνα τὰ Περσικὰ δεσμεῖς τούτων τὰς ἀντιστάσεις πρὸς τὰς δυσμὰς ἀσφαλῶς." Bu *enkomion*'un tercümesi ve *enkomion*'a ilişkin bir tartışma için bkz. Langdon, John S. *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for the Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzis' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231* (New York, 1992), s. 19-20.
Laskaris, s. 50.88-92: "Πέρσης . . . καὶ τέκνα σοι φέρει καὶ χρήματα δίδωσι καί, τὸ καινότατον, ἀποικισμοὺς τῶν ὁμοφύλων ὁρῶν, τιτρωσκόμενος τὴν ψυχήν." Langdon'un çevirisi (s. 20): "çocuklarını sana getiriyor... ve akrabasının [imparatorluğa] yerleştiğini görüyor..." Krş. Korobeinikov, Dimitri. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century* (Oxford, 2014), s. 77: Söz konusu pasajın tercümesi pek kabul edilebilir değildir.

Öte yandan burada hangi Selçuklu sultanının kastedildiğini bilmek –hele de titiz bir kronolojik sıra gözetmesi beklenmeyen belagatli bir ifade söz konusu olunca– güçtür. Bununla birlikte Kumanların Anadolu'ya yerleştirilişi ile bahsi geçen oğulların Bizans'a varışının fark zamanlarda gerçekleşmiş olma ihtimali de var. II. Theodoros'un "İranlı"sı için en uygun aday Sultan I. Alâeddin Keykubad (1220-37) gibi gözükmektedir. Zira I. Keykubad'ın haleflerinden II. Gıyâseddin Keyhusrev'in (1237-46) yalnızca üç oğlu olduğunu biliyoruz ve üçünün de yaşam öyküleri gayet iyi bilinmektedir.

Athanasios Sultanos'un gerçekten de I. Alâeddin Keykubad'ın İznik İmparatorluğuna gönderdiği (veya rehin olarak verdiği) ve imparatorun 1246'dan sonra Véria bölgesine naklettiği oğullarından biri olması mümkündür. Aile hafızasının Athanasios'un Véria'ya yerleşmesini bir veya iki yıl artırmış olması fazla bir sürpriz teşkil etmez. Şayet Athanasios, I. Alâeddin Keykubad'ın oğlu idiyse o zaman II. Keyhusrev'in kardeşi ve II. Keykâvus'un amcasıydı. Günümüze ulaşan bulgularla çelişmeyen tek akla yatkın yorum bu gibi görünmektedir.

Kızı Eudokia ve damadı Sarantenos dışında Athanasios Sultanos'un ailesine dair başka bir bilgimiz yoktur.

5. Sultanos Ailesi (II)

II. Keykâvus'un yakın akrabalarından birinin soyundan gelen bir Sultanos ailesi daha söz konusudur. Kurucu ataları olan Σουλτάν [*Soultan*] (*PLP*, no. 26333) Manuel Philes tarafından Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος'un [*Dēmētrios Soultanos Palaiologos*] (*PLP*, no. 26339, *y.* 13. yüzyıl sonu) babası olarak anılmıştır. Philes'e göre, Demetrios'un babası sultan soyundandı (σουλτανικοῖς αἵμασι: *Soultanikos haimasi*); "İran'da" doğmuş (ἐξήνεγκε Περσίς: *eksēnenke Persis*) ancak babasının dininden (πάτριον σέβας: *patrion sebas*) çıkıp Hıristiyanlığı kabul etmişti.[40] Burada Selçuklu hanedanından birinin kastedildiği açık-

[40] Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina inedita*, ed. Emidio Martini (Napoli, 1900), s. 71.5-10 (no. 56). Bu satırlara ilişkin kimi yorumlar için bkz. Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 70.

tır. Öte yandan bu kişinin II. Keykâvus'la birlikte Bizans'a gitmiş adı bilinmeyen yakın bir akraba olması da olasıdır. Σουλτάν [*Soultan*], *protohierakarios* Demetrios Palaiologos'un kız kardeşi Paleologina Komnene'yle (*PLP*, no. 21386) evlendi. Çiftin görünen o ki iki erkek çocuğu olmuştur: Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Dēmētrios Soultanos Palaiologos*] ile ağabeyi Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Aleksios Soultanos Palaiologos*] (*PLP*, no. 26338, muhtemelen *PLP*, no. 26341 ile aynı). Büyük kardeş Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος, Ξένη Σουλτανίνα Παλαιολογίνα [*Ksenē Soultanina Palaiologina*] (*PLP*, no. 26336) ile evlendi ve ondan Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Dēmētrios Soultanos Palaiologos*] (*PLP*, no. 26340) adından bir oğlu oldu. Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος'un ise Θεοδώρα Σουλτανίνα [*Theodōra Soultanina*] (*PLP*, no. 26335) adından bir kızı oldu ve bu kız Μανουὴλ Μονομάχος [*Manouēl Monomakhos*] ile evlendi (bkz. Şekil 13).[41]

Şekil 13: Sultanos Ailesi I

[41] Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 70-72.

Tahttaki Palaiologos hanedanıyla evlilik bağlarına sahip bu aile önde gelen bir aileydi. Söz konusu akrabalık bağı yüksek aristokrasiye mensup bir sülale olduklarının göstergesiydi.

Yazıcızâde on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış ve iki Sultanos'lardan biriyle akrabalık ilişkisi bulunan iki kişiye atıfta bulunmuştur: Μιχαὴλ Σουλτάνος ve Δημήτριος Σουλτάνος'a. Bu kişilerin ayrıca Lyzikos ailesiyle de bir bağı vardı.

Suğdak'ta yaşamış olan Σάββας Σολτάν [*Sabbas Soultan*] (*PLP*, no. 26294) adlı kişinin II. Keykâvus'un en küçük oğlu olduğunu daha önce ileri sürmüştük. Bizans'a özgü isimlendirme modelini baz aldığımızda bu iddianın akla yatkın olduğunu görürüz. "Sultan" ön adıyla aile adı, on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki dönemde yalnızca sultan soyundan gelen kişilere verilirdi ve dolayısıyla nadirdi. Tourkokratia günlerinde statü değişikliğine uğrayan bu ad, bir yerde (on beşinci yüzyılın ortaları ya da daha sonrası) Hıristiyan bir kadının ilk adı olarak karşımıza çıkar. Evangelie Aprakos'un elyazması nüshalarından birine yazılmış derkenarda Σουλτάνη [*Soultanē*] (*PLP*, no. 26334) adlı biriyle karşılaşıyoruz; Σουλτάνη kitabın sahibi olan ailenin mensupları arasında sayılmıştır.[42]

Söz konusu aile üyelerinin aynı anlama gelen farklı takma adlara sahip olma ihtimali de söz konusu: Alâeddin Keykubad'ın oğluna Sultanos denirken Keykâvus'un oğlu Melik lakabıyla tanınmaktaydı; Keykâvus'un bir diğer oğluyla yakın akrabalardan biri de yine aynı şekilde Sultanos olarak biliniyordu. Takma adlar daha sonra aile adlarına dönüşmüştür; nitekim bu tür dönüşümler Bizans'ta pek sık yaşanırdı. Birbiriyle herhangi bir bağı bulunmayan soylu ailelere mensup bireylerin adaşlığı, Gazes ve Melikes ailelerinde de gördüğümüz üzere, Bizans'a özgü modele uymaktadır.

[42] Hutter, Irmgard. *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 3.1: *Oxford, Bodleian Library* (Stuttgart, 1982), s. 140 (no. 93).

6. Apelmene Ailesi

Bir ailenin nisbesi olduğu aşikâr olan Ἀπελμενέ [*Apelmene*] adı, Bizans antroponimisi açısından alışıldık olmayan bir addır (*PLP*, no. 151-58, 91262)[43] Ailenin kökleri Bizans'ın İznik günlerine dayanmaktadır. Lembiotissa'ya ait akitlerden birinde İzmir yakınlarında bulunan Mantai'de arazileri olan biriyle karşılaşıyoruz: Πόθος Ἀπελμενέ [*Pothos Apelmene*] (1235 sonrası).[44] Bir diğer atıf ise maliyecilerden birinedir: *sebastos* Μιχαὴλ Ἀπελμενέ [*Mikhaēl Apelmene*] (*PLP*, no. 1158) (İzmir civarı, 1268). Kaynaklara baktığımızda 1300-1394 dönemi arasında aynı adlı yedi önde gelen kişiyle daha karşılaşırız: Δημήτριος Ἀπελμενέ [*Dēmētrios Apelmene*] (ö. 1320-1323; *PLP*, no. 1155) 1299/1300-04 yılları arasında *apographeus*'luk, 1300-02 yılları arasında *sebastos*'luk ve 1304'ten itibaren Selanik Themasında *pansebastos*'luk yapmıştı. Ἰωάννης Ἀπελμενέ [*Iōannēs Apelmene*] (*PLP*, no. 1157) 1324 civarında Boleron ve Mosinopolis Themasının *doux*'luğuna soyunmuştu. Ἀπελμενέ'lerin [*Apelmene*] (*PLP*, no. 1151-52) bir diğeriyse üst düzey bir saraylıydı; bu kişi gençliğinden beri kendisini himaye eden, yetiştiren ve eğiten VI. Ioannes Kantakuzinos'un οἰκέτης'i [*oiketēs*] idi.[45]

Aralarında başarılı din adamları da vardı: Limni'nin *episte-monarches*'lerinden Ἀπελμενέ [*Apelmene*] (1355 öncesi; *PLP*, no.

---

[43] Ayrıca bkz. 3. Bölüm 7. Kısım ve 4. Bölüm 2. Kısım.

[44] Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Viyana, 1825-95), 4:210 (no. CXXIII).
Weiss, Günter. *Joannes Kantakuzinos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Monch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969), s. 30, 41, 56, 59, 147-50. Kantakuzinos bu οἰκέτης [*oiketēs*] Apelmene'nin pek çok kez adını zikretmiş, bu adamın 1342'de kendisine ihanet ettiğini belirtmiştir: Kantakuzinos, John. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. Ludwig Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32), 2:138 ve 2:247; ancak 1343'te, Kantakuzinos onu tekrar destekçisi olarak anmıştır (Kantakuzinos, 2:432). Weiss ile *PLP* Kantakuzinos'un bu göndermelerini ayırmakta, iki ayrı Apelpemen olduğunu ileri sürmektedir. Fakat ben Kantakuzinos'un metninin böyle okunması için bir sebep görememekteyim. Kantakuzinos büyük olasılıkla aynı kişiden bahsetmekteydi: çok yakını addettiği bu kişi Kantakuzinos'u bir zamanlar hayal kırıklığına uğratmış, daha sonrasında arayı düzeltmiş olmalıdır.

91262), Serez'in *protekdikos*'larından Δημήτριος Ἀπελμενέ [*Dēmētrios Apelmene*] (1360'da; *PLP*, no. 1153, 1156) ve Sakız'ın –sırasıyla– *sakelliou*'su, papazı, *chartophylax*'ı ve *exarchos*'u Γεώργιος Ἀπελμενέ [*Geōrgios Apelmene*] (1381-94 yılları arasında; *PLP*, no. 1154). Bu tür önemli görevler ailenin Bizans toplumuyla tamamıyla bütünleştiğinin göstergesidir.

7. Masgidas Aileleri (I ve II)

Soylu Μασγιδᾶς [*Masgidas*] ailesinin filizlenmesi on dördüncü yüzyılla on beşinci yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Μασγιδᾶς sözcüğünün etimolojisi ilk bakışta sorunsuz gözükmektedir: μασγίδιον [*masgidion*] "mescit" ← Arapça *mascīd* (مسجد).[46] Ancak sorun ismin semantiğinde yatmaktadır. Kuşkusuz ki adın İslam dünyasıyla bağlantısı söz konusudur. Fakat asıl mesele, burada tartıştığımız diğer şahıs adlarının aksine, bu adın Doğuda bir karşılığının olmamasıdır. "Kilise"yle ilişkili şahıs adları Hıristiyan geleneğinde olağan kabul edilirken (İtalyancada Chiesa, Tempio; İngilizcede Temple, Church; Almancada Kirche) geleneksel İslami antroponimide *mescid* kelimesinden bir ilk ad veya lakap olarak istifade edilmemiştir. Bu anomaliyi iki şekilde izah etmeye kalkışmak mümkündür. (1) Μασγιδᾶς'ın [*Masgidas*] Arapça *macid* (مجيد) "şerefli" sözcüğünün Yunancalaşmış hali olma ihtimali vardır; Bizanslılar μασγίδιον [*masgidion*] sözcüğünün sebep olduğu bir yanlış anlaşılmadan ötürü kelimeyi hatalı yazmıştır. (2) Bir diğeriyse Μασγιδᾶς "mescit" sözcüğünün İslam ülkelerinden gelmiş (Asyalı, Müslüman kültürüne sahip) bir kişiyi belirtiyor olma ihtimalidir; belki de aşağılayıcı bir tutumla. Μασγιδᾶς'ın Ἀγαρηνός [*Agarēnos*] ve Σαρακηνός [*Sarakēnos*] gibi daha genelleyici lakaplarla eşanlamlı olması da mümkündür.

Biri Μασγιδιώτης [*Masgidiōtēs*] olmak üzere on altı Masgidades tanımaktayız. Kaynaklarda geçen adların kronolojisi ve yerleşim yerlerine göre Masgidas nisbesine ait iki aile söz konusudur.

[46] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:182-83.

İlk ailenin Serez ve Zichna bölgesiyle, özellikle de Strimon Vadisinde bulunan Kotzakion, Maluka ve Melitziani köyleriyle bir bağı vardır. Ailenin 1273 yılında Kotzakion'da Ἀραβαντηνὸς Μασγιδᾶς [*Arabantēnos Masgidas*] tarafından kurulduğu görülmektedir.[47] Verili tarihten yola çıktığımızda Ἀραβαντηνὸς Μασγιδᾶς'ın Keykâvus'un maiyetinden olması mümkün hale geliyor. Aile zincirinin bir sonraki halkasını 1270-90'larda yaşamış olan Καλλίστρατος Μασγιδᾶς'la [*Kallistratos Masgidas*] karısı Μάρθα temsil etmektedir; çiftin Ἀθανάσιος Μασγιδᾶς [*Athanasios Masgidas*] (ö. Mart 1336; *PLP*, no. 17219) ve Ἰωάννης Δούκας Μασγιδᾶς [*Iōannēs Doukas Masgidas*] (ö. 1324 sonrası; *PLP*, no. 17222) adlarında iki oğlu olmuştur.[48] Athanasios keşişliği seçerken, Ioannes soylu hanım Eirene Doukaina Masgidaina'yla [*Eirēnē Masgidaina Doukaina*] (*PLP*, no. 17216) evlenmiştir. Eşinin nisbesini kendi adına eklemiş olan Ioannes, eldeki belgeye göre İmparator II. Andronikos'un δοῦλος'u [*doulos*] olarak görev almış seçkin bir kişiydi. Ioannes Masgidas'la karısı aileden kalan Kotzakion'daki araziyi 1324 yılında Iviron Manastırına bağışladılar.[49] Eirene'nin kocasının nisbesi olan Masgidaina'yı adına eklediğini ve böylelikle eşit statüsünü teyit ettiğini belirtmekte fayda vardır (bkz. Şekil 14).

Manastır belgelerinde Serez, Zichna ve Strimon bölgesinin sakinlerinden olan iki Masgidas'tan daha söz edilmiştir: (1) Malouka'da arazisi olan ve Kallistratos'un (*PLP*, no. 17221) kuşağından olma ihtimali bulunan Θεόδωρος Μασγιδᾶς [*Theodōros Masgidas*] (ö. 1310'dan önce), (2) Dragosta'da aileden kalmış arazileri olan ve Athanasios-Ioannes kardeşlerden sonraki kuşağa mensup gibi görünen Ἰωάννης Μασγιδᾶς [*Iōannēs Masgidas*] (ö. 1351'den[50] önce).

---

47 *Actes d'Iviron*, ed. Jacques Lefort, Nicolas Oikonomides, Denise Papachryssanthou ve Hélène Métrévéli, 4 cilt (Paris, 1985-95), 3:no. 61.21 (s. 112) ve s. 110: komşu olarak anılmaktadır; *PLP*, no. 93106 ve 94097 (yanlış ilk ad Ἀρβανίτης: *Arabanitēs*).

48 Mercati, Silvio G. "Sull'epitafio di Atanasio Masgidas nel monastero del Prodromo presso Serres," *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947), s. 239-44. *Actes d'Iviron*, 3:no. 81:287-89.

50 Bu Ioannes Masgidas, *PLP*'de Ioannes Dukas Masgidas'la karıştırılmaktadır.

Theodoros Masgidas ve Ioannes Masgidas'ın Ἀραβαντηνός'la [*Arabantēnos*] aynı kuşağa mensup olmaları ihtimali varsa da kaynaklarda aralarındaki akrabalık derecesine ilişkin bilgi yoktur. 1341 yılında Strimon/Melitziani'de mal sahibi olarak anılan Μασγιδιώτης [*Masgidiōtēs*] de (*PLP*, no. 17224) bu aileye mensup olsa gerek.

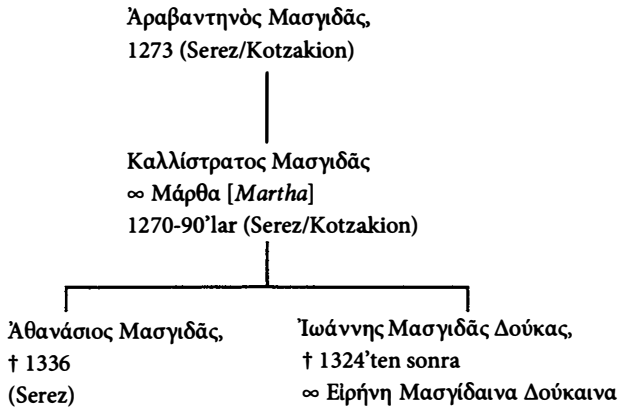

Şekil 14: Masgidas Ailesi I

İzi en azından on dördüncü asır vasıtasıyla sürülebilen diğer Masgidas ailesinin (Masgidas II) ise Selanik ve Kalamarya'yla bir bağı söz konusuydu. Aile Lavra'ya ait akitleri yayına hazırlayanlarca baştan kurgulanmıştır.[51] Κωνσταντῖνος Μασγιδᾶς [*Kōnstantinos Masgidas*] (ö. 1374 öncesi; *PLP*, no. 17223) Selanik'te yaşamıştı ve orada malları vardı. Kalamarya civarında bulunan Linobroheion'da 1321'de arazileri olan Μασγιδᾶς [*Masgidas*] (*PLP*, no. 17217) adlı adamın akrabası, hatta oğlu olması muhtemeldir. Konstantin, vaftiz adı bilinmeyen soylu kadın Σφράτζαινα'yla [*Sphratzaina*] evliydi.

Bkz. *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, ed. Paul Lemerle, Gilbert Dagron ve Sima Ćirković (Paris, 1982), no. 11.17-18 (s. 99); Kravari, Vassiliki. "Nouveaux documents du monastère de Philothéou," *Travaux et mémoires* 10 (1987), no. 4. 26-27 ve s. 306; *Actes d'Iviron*, 3:287.

Actes de Lavra, ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou ve Sima Ćirković, 4 cilt (Paris, 1970-82), 3:98.

Bu evlilikten Εἰρήνη Σφράτζαινα [*Eirēnē Sphratzaina*] ile Ἰωάννης Σφρατζῆς [*Iōannēs Sphratzēs*] adlı bir kız ve bir erkek çocukları oldu. Konstantin'in yeğeni Ἀλέξιος Μασγιδᾶς Κομνηνὸς [*Aleksios Masgidas Komnēnos*] (1374; *PLP*, no. 17220) kaynaklarda imparatorun δοῦλος'u [*doulos*] olarak geçen seçkin bir kişiydi.

1342'den[52] önce ölmüş olan bir Μασγιδᾶς'ın Linobroheion yakınlarında bulunan Neohorion'da arazileri vardı; bu maliklik Masgidas II ailesinin bölgeyle ilişkisine işaret etmektedir. Bu kişi belki de Konstantin Masgidas'ın kendisiydi veya adı bilinmeyen fakat soylu Komnenos hanımlarından biriyle evlenmiş olan o Masgidas'tı. Bir diğer Masgidas Selanik'te 1356/57 (*PLP*, no. 94096) yıllarında tüccarlık yapmıştır. Bu sülalenin üyesi olabilecek iki Masgidas daha söz konusudur: bunlara 1425 senesinde seçkin ve soylu kişiler olarak bulunulmuştur.[53]

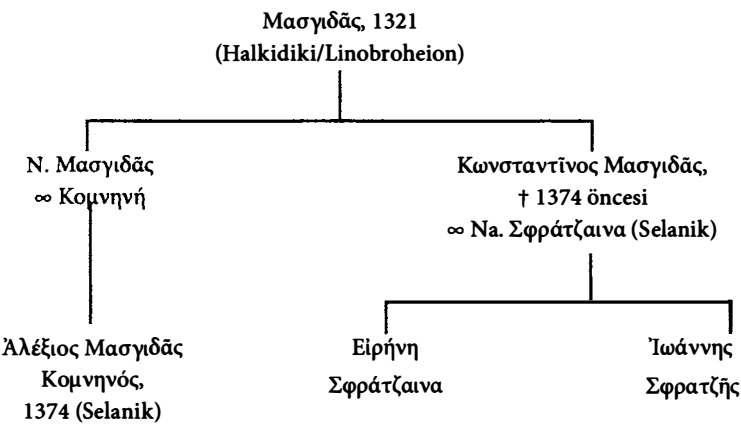

Şekil 15: Masgidas Ailesi II

Masgidas I ve Masgidas II aileleri arasındaki akrabalık ilişkisi hakkında hüküm vermek güçtür; ancak bu nisbenin yalnızca Makedon-

[52] *PLP*, no. 17218, ancak *PLP* adamın parlak dönemini hatalı vermiştir. Mertzios, Konstantinos. *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* (Selanik, 1947), s. 51 ve şekil 3a (asıl belgenin tıpkıbasımı).

ya'da görüldüğünü (Selanik, Serez ve Zichna bölgeleri), zengin ve bazen de önde gelen kişilere işaret ettiğini göz önüne alıp ailelerin aynı sülalenin dalları olduğunu öne sürmek mümkündür.

8. Iagoupes Ailesi

Ἰαγούπης sözcüğü [*Iagoupēs*] (çeşitlemeleri: Γιαγούπης: *Giagoupēs*, Γιακούπης: *Giakoupēs*, Γιακοῦφ: *Giakouph*, Διαγούπης: *Diagoupēs*) Kuran'da geçen "Ya'kûb" (يعقوب) isminden türetilmiştir; bu isim Kitabı Mukaddes'te ise "Jakob/Yakup" şeklinde geçer.[54] İsmin Arabileşmiş hali ve İslam geleneğiyle bağlantısı akıllara Müslüman Anadolu'nun bağrından kopup gelmiş göçmenleri ve onların soyunu getirmektedir. İslam dünyasında rağbet gören bu adı her toplumsal tabakadan kişiler kullanabiliyordu. On üçüncü yüzyıl Bizans kaynaklarına baktığımızda farklı toplumsal tabakalardan gelen ve Iagoupes adıyla anılan on altı kişiyle karşılaşırız. Bu on altı kişinin en az yedisini yerleşim yerlerini, sosyal statüleri ve mesleki aidiyetleri göz önünde bulundurarak bir aile olarak gruplandırmak mümkündür. Eğer öyleyse Iagoupes sülalesi on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek varlığını sürdürmüştür.

Şekil 16: Belisırma'daki Agios Georgios Kilisesi: bağışçının kitabesi (Laurent, "Note additionnelle," s. 369).

[54] Firestone, Reuven. "Ya'ḳūb," *EI²*, 11:254a; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:135.

Bizanslı Iagoupes, önde gelen kişilerden addettiği Müslüman ceddinin nisbesine halel getirmemeye özen göstermiştir. Kişi atasının nisbesine sarılarak şan ve asalete de ortak olmaktaydı. Türk kökenli bu atanın, merkezi Kütahya'da (Kotyaion) bulunan Germiyan Beyliği hanedanına mensup olması muhtemeldir.[55]

Tablo 10: Iagoupes Ailesi

No.	Nisbe	Vaftiz adı	Toplumsal konumu	Yer	Parlak dönemi	*PLP* no.
IA1	Γιαγούπης	Βασίλειος	emir	Kapadokya, Belisırma	*y.* 1282-1304	4149
IA2	Ἰαγούπης (Ιαούπης)	N.	toprak sahibi	Halkidiki, Sarantarea	1300-21	7816
IA3	Ἰαγούπης	Κωνσταντῖνος	şahit	Halkidiki, Agios Paramonos	1335	7824
IA4	Ἰαγούπης	N.	*protohierakarios*, şahit	Selanik	1344	92055
IA5a	Ἰαγούπης (Ιαγούπ)	Ἀλέξιος	*apographeus*, II. Manuel'in οἰκεῖος'u	Konstantinopolis?	1394-1400 (*PLP*'de sehven 1396–)	7819
IA5b	Ἰαγούπης, Ἰαγούπης Ἀλέξιος ile aynı kişi	N.	ἄρχων	Konstantinopolis	1396	7814
IA6	Ἰαγούπης	Γεώργιος	*apographeus*, II. Manuel οἰκεῖος'u	Konstantinopolis	1406-07	7821
IA7a	[Ἰαγούπης], IA6'nın oğlu	N.	çocuk, Ioannes Hortasmenos'un öğrencisi	Konstantinopolis	on beşinci yüzyıl başları	-
IA7b	Ἰαγούπης (Διαγούπης), IA7a ile aynı kişi	Θεόδωρος	imparatorun οἰκεῖος'u, συγκλητικὸς ἄρχων	Selanik	1421	7822

[55] Shukurov, Rustam. "Ягупы: тюркская фамилия на византийской службе," *Византийские очерки* içinde (St. Petersburg, 2006), s. 205-29.

Ailenin bilinen mensuplarının en büyüğü Βασίλειος Γιαγούπης [*Basileios Giagoupēs*] (IA1) çağdaş incelemelerin adını en çok andığı kişidir. Belisırma'daki (Kapadokya) Agios Georgios Kilisesinde bulunan bağışçılar freskinde (13. yüzyılın son çeyreği) Basil'in de adı anılmıştır (Şekil 16).[56] Freskte Agios Georgios yanında iki bağışçıyla birlikte resmedilmiştir: azize kilisenin modelini takdim eden *Kyra* Tamara (sağda) ile Basil (solda). Burada yazıtlarla da karşılaşırız: Ἐκαληεργίθ(η) ὠρ(αίως) ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίο[υ διὰ συνδρο]μῆς, πολουποθ(ήτου) καὶ κόπου τ(ῆς) ... γεγραμέν(ης) κυρᾶς Θαμάρη κ(αὶ) τοῦ ἀμὴρ αὐτῆς κυ(ροῦ) Βασιλείου Γιαγού[πη]· [ἐπὶ] μὲν τοῦ πανηυψηλοτ[άτου] μεγαλουγένους μεγάλου σουλτάν[ου Μα]σούτη, ἐπὴ δὲ Ῥομέων βασιλέβοντος κυ(ροῦ) Ἀν[δρονίκου] ("Kutsal ve şanlı din şehidi Georgios'un hürmetlerin en âlâsını hak eden kilisesi, *Kir* Andronikos'un Romalılara hükmettiği bir dönemde, yücelerin en yücesi ve asillerin en asili büyük sultan Mesud'un [saltanatında], [burada] resmedilen Tamara ve onun emiri Basil'in büyük gayretleriyle kusursuz bir şekilde süslenmiştir.")[57]

Basil şekline baktığımızda tümüyle Doğuya özgü olan, Bizans'ta rastlanmayan bir sarık takmaktadır.[58] Üstünde bir cübbe var; Anado-

---

[56] Laurent, Vitalien. "Note additionnelle. L'inscription de l'église Saint-Georges de Bélisérama," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 369-70; Restle, Marcell. *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, 2 cilt (Greenwich, CT, 1967), 1:66, 176-77, III, pl. LX. Agios Georgios Kilisesine ilişkin olarak bkz. Teteriatnikov, Natalia. *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia* (Roma, 1996), s. 136, 224.

Bu hususta en güvenilir okumayı Vitalian Laurent (Laurent, "Note additionnelle," s. 369–70) yapmıştır. Kimi ufak düzeltmeler için bkz. Métivier, Sophie. "Byzantium in Question in 13th-century Seljuk Anatolia," *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean* içinde, ed. Guillaume Saint-Guillain ve Dionysios Stathakopoulos (Paris, 2012), s. 239. Anıt ve yazıtın eksiksiz bir kaynakçası için bkz. Thierry, Nicole. *La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge* (Turnhout, 2002), s. 283; öte yandan yazıtın okunuşu kusursuz değildir.

Bizans sarıklarına ilişkin olarak bkz. Parani, Maria G. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)* (Leiden ve Boston, 2003), s. 68, 70, 78, 119, 221, 225, 232, 242, 294, 326, 327, 331.

lulların (İranlıların) giydiği bu cübbe Şarka özgüdür (*câme*, *hil'at*). Ancak vaftiz adıyla lakabından/nisbesinden oluşan ve Hıristiyan ve Bizanslı kimliğine işaret eden Βασίλειος Γιαγούπης [*Basileios Giagoupēs*] adı, Bizans'a özgü modele tıpatıp uygundur. Bu tür adlara, yerli Hıristiyanların adlarının kural olarak Arap-Fars modeller esas alınarak oluşturulduğu Selçuklu Rum diyarında pek seyrek rastlanırdı. Basil büyük olasılıkla hariciyede çalışan bir Bizanslıydı.

Kyra Tamara ise, Vryonis'in de belirttiği gibi, bir Gürcü prensesiydi; annesi Gürcü kraliçesi Rusudan (1222-45), babasıysa Erzurum meliki Tuğrul Şah'ın oğlu Selçuklu şehzadesi Davud (1201-25 civarı) idi. Rusudan'la Davud 1223 civarında (H. 620) evlenmişlerdi. Tuğrul Şah hükümdar soyundan gelen gelininin isteği üzerine oğlunu vaftiz ettirmişti; Yakındoğu tarihinde bu tür bir olaya daha önce hiç rastlanmamıştı. Kızları Tamara henüz on üç yaşındayken (veya daha da küçükken) Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev'le (1237-46) evlendirildi.[59] Selçuklular arasında "Gürcü Hâtun" adıyla bilinen Tamara'ya fahri bir unvan da bahşedilmişti: *meliketü'l-melikât*, "kraliçelerin kraliçesi."[60] II. Gıyâseddin'in ölümünden sonra Muînüddin Pervâne'yle (ö. 1277) evlendi. Barhebraeus'un Tamara'nın İslama geçtiğine ilişkin beyanına rağmen freskin yapıldığı sırada hâlâ Hıristiyan kimliğini korumaktaydı.[61] Ek olarak, freskte tipik bir Bizans kıyafetiyle arzıendam etmektedir.

---

[59] İbnü'l-Esîr, 12:270-71; Ebü'l-Fidâ, İsmâîl. *Abu-l-Feda, Annales muslemici. Arabice et latine*, ed. Jacobus G.C. Adler, 5 cilt (Kopenhag, 1789-94), 4:318-20; Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed. *Сират ас-Султан Джалал ад-Дин Манкбурны*, ed. Ziya M. Buniyatov (Moskova, 1996), s. 165, 341-42; İbn Bîbî (AS). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, ed. A. S. Erzi (Ankara, 1956), s. 167; Ebü'l-Ferec. *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj the son of Aaron*, ed. E. A. W. Budge, 2 cilt (Londra, 1932), 1:403; Salia, Kalistrat. *Histoire de la nation géorgienne* (Paris, 1980), s. 218; Balivet, Michel. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994), s. 71; Shukurov, *Великие Комнины*, s. 119

[60] Eflâkî, Şemseddîn Ahmed. *Şams al-Din Ahmad al-Aflaki al-'Arifi, Manakib al-'Arifin* (*Metin*), ed. Tahsin Yazıcı, 2 cilt (Ankara, 1959-61), s. 92, 263, 432-33. Ebü'l-Ferec, *Chronography*, 1:403-04; Vryonis, Speros. "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama," *Βυζαντινά* 9 (1977), s. 13-19.

Yazıtın en tartışmalı kısmı Basil Giagoupes'in unvanıdır. Unvanın paleografi açısından en olası okunuşunu Restle önermiş, Laurent de daha sonra bu okunuşa arka çıkmıştır: ἀμὴρ αὐτῆς [*amēr autēs*] "onun [Tamara'nın] emiri."[62] Lafontaine-Dosogne'nin daha eskilere dayanan okuması (ἀνδρὸς αὐτῆς: *andros autēs* "onun kocası"[63]) paleografi açısından, Nicole-Michel Thierry ve Vryonis tarafından yapılan öneriyse (ἀμηράρζης: *amērarzēs* ← *emîrü'l-'âriz*[64]) dilbilgisel açıdan mümkün değildir: çünkü ἀμηράρζης [*amērarzēs*] nominatif bir yapıya sahipken sözdizimsel grubu genitif olana ihtiyaç duymaktadır. Ben de bir zamanlar Selçuklu'nun aristokrat dünyasından bir hanımın kendisine bağlı emirlere sahip olamayacağını düşündüğümden bu unvanın ἀμὴρ (τῆς) αὐλῆς [*amēr* (*tēs*) *auēs*] şeklinde okunması gerektiğini söylemiştim: *emîr-i bâr*'ın Farsça-Yunanca karışımı bir muadili.[65] Gelgelelim Selçuklu haremindeki (Hıristiyan veya Müslüman) hanımların geniş bir idari kadroya sahip olabildiği, bu kadroda saray işlerinden ve muhafızlardan sorumlu emirlerin de bulunduğu artık bilinen bir gerçektir.[66] Bu sebeple Restle'nin –ne paleografiyle ne de tarihsel bağlamla çelişen– önerisi (ἀμὴρ αὐτῆς: *amēr autēs*) tercih edilmektedir.

Basil Giagoupes'in II. Andronikos tarafından II. Mesud'a gönderilmiş (mülki veya askeri) bir devlet görevlisi olması muhtemeldir. Bizanslılığına işaret eden unsurlarsa Bizanslı adıyla bahsi geçen kitabede II. Andronikos'a yapılan atıftır. Sophie Métivier Müslüman Anadolu'da bulunan kitabelerin Bizans imparatorlarına bu tür atıflarda bulunmasının bağışçının Bizanslılığına işaret ettiğini dile

---

[62] Restle, *Byzantine Wall Painting*, s. 174-75.

Lafontaine-Dosogne, Jacqueline. "Nouvelles notes cappadociennes," *Byzantion* 33 (1963), s. 148-54.

[64] Thierry, Nicole ve Thierry, Michel. *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région de Hasan Dağı* (Paris, 1963), s. 202-06; Vryonis, "Another Note," s. 12. Shukurov, "Иагупы," s. 214.

[66] Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, Rustam. "Harem Christianity: The Byzantine identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* içinde, ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 115-50.

getirirken haklı olsa gerek.[67] Basil Giagoupes, haha öncesinde de belirtildiği üzere, yaklaşık 1300 senesinden itibaren kayıtlara geçmiş Bizanslı Iagoupes ailesinin bilinen en eski mensubuydu.

No. IA5a ile IA5b'nin aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir: Ἀλέξιος Ἰαγούπης [*Aleksios Iagoupēs*]. Bu adam[lar]ın kimliği ilk kez *PLP*'de masaya yatırılmış ve akla yatkın bir sonuca varılmıştır. Aleksios büyük ihtimalle ailenin en tanınmış mensubuydu. 1394'te *apographeus* olarak faaliyet yürütmüş, 1400 yılında Yagup Tarhaneiotes'e vasi olarak atanmış, kendisine bir teoloji risalesi ithaf etmiş olan İmparator II. Manuel'in οἰκεῖος'u olmuştur[68] İmparatorun yakını ve Ankara'nın müstakbel metropoliti Makarios'un davasına ilişkin olarak kilise sinodunda imparatoru temsil eden ve 1396 tarihli kaynak metinde ἄρχων Ἰαγούπης [*arkhōn Iagoupēs*] olarak anılan Aleksios büyük ihtimalle bu kişiydi.[69]

IA7a ile IA7b'nin de aynı kişi (Θεόδωρος Ἰαγούπης: *Theodōros Iagoupēs*) olduğu düşünülebilir. Georgios Iagoupes'in isimsiz oğlu (IA7a) ile Theodoros'un (IA7b) kimliklerini kimi verilerden yola çıkarak teşhis etmek mümkündür: Georgios 1406-07 yıllarında *apographeus* olarak faaliyet yürütmüş, imparatorun οἰκεῖος [*oikeios*] ve δοῦλος'u [*doulos*] diye anılmıştır;[70] oğlunun hocası Ioannes Hortas-

---

[67] Métivier, "Byzantium in Question."

[68] *Actes du Pantocrator*, ed. Vassiliki Kravari (Paris, 1991), s. 145.69 (no. 20), 148.5 vd (no. 21), 155.22 (no. 22); *PLP*, no. 7819; Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 2:354; Marc, Paul. *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit. Bericht und Druckproben* (Münih, 1910), s. 16-19; Barker, John. *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ, 1969), s. 528; Beck, Hans Georg. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Münih, 1959), s. 748.
Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, ed. Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 bölüm (Paris, 1932-89), 1/6:no. 3025; *PLP*, no. 7814; Beck, Hans-Georg. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Münih, 1959), s. 741-42; Laurent, Vitalien. "Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle," *Revue des études byzantines* 30 (1972), s. 52; Matschke, Klaus-Peter. *Die Schlacht bei Ankara und das Schiksal von Byzanz* (Weimar, 1981), s. 112-13, 263.
Actes de Saint-Pantéléèmôn, no. 16, s. 120.1 ve no. 17, s. 125.43; *Actes of St. Pante-*

menos'un hitap ettiği kişi oydu.[71] Ancak Theodoros bir belgede Selanik'in ἄρχοντες τοῦ συγκλήτου'larından [*arkhontes tou synklētou*] biri ve imparatorun οἰκεῖος'u[72] olarak anılmıştır; kendisi muhtemelen Selanik'in aristokrat seçkin sınıfına mensuptu (οἱ δυνατότεροι: *hoi dynatoteroi*).[73] Georgios'la Theodoros'un yüksek statüleri bir babayla oğlu için doğaldı. Dolayısıyla Georgios'un doğumuyla birlikte yüksek bir statü edinen isimsiz oğluyla Theodoros aynı kuşağa mensup kişilerdi; dahası Theodoros, Georgios'un isimsiz oğluydu.

Bilim insanlarının öteden beri savunduğu bir görüş vardır: bu görüşe göre Iagoupes nisbesine sahip kişiler arasında bir akrabalık ilişkisi söz konusudur. Dölger IA3, IA5b ve IA7b'yi aynı soylu ailenin mensupları ("ein bekanntes Adelsgeschlecht") olarak ele almaktadır.[74] Agios Panteleimon Manastırına ait belgeleri hazırlayanlara (Lemerle, Dagron, Ćirković) göre IA2, IA3, IA6 ve IA7b aynı ailedendir.[75] Docheiariou Manastırının akitlerini yayımlayan Oikonomides, IA2, IA3, IA4 ve IA7a'yı bir yerde toplamaktadır: "une famille thessalonicienne."[76] Kravari IA5a ile IA6'nın akraba olduğundan söz etmekte, Agios Panteleimon ve Docheiariou Manastırlarına ait belgelerde Iagoupes ailesine başka atıflarda bulunmaktadır.[77] Do-

---

leemon. Акты русского на св. Афоне монастыря Пантелеймона (Kiev, 1873), no. 24, s. 188 (yanlış tarih) ve no. 25, s. 198

Hunger, Herbert. *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopgraphie, Text* (Viyana, 1969), no. 27, s. 176-77; a.y. "Johannes Chortasmenos, ein byzantinisher Intellektueller der späten Palaiologenzeit," *Wiener Studien* 70 (1957), s. 153-63; Talbot, Alice-Mary. "Chortasmenos, John," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 1:431-32.

Dölger, Franz. *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges* (Münih, 1948), no. 102.14, s. 266, 264; *Actes d'Iviron*, 4:no. 97, s. 158.14; *PLP*, no. 7822; Matschke, *Die Schlacht bei Ankara*, s. 159-75

Selanik senatosuna ilişkin olarak bkz. Tafrali, Oreste. *Thessalonique au quatorzième siècle* (Paris, 1913), s. 22, 71-73; Vacalopoulos, Apostolos E. *A History of Thessaloniki* (Selanik, 1972), s. 53; Necipoğlu, Nevra. "The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2004), s. 133-51.

Dölger, *Aus den Schatzkammern*, s. 270.

Actes de Saint-Pantéléèmôn, s. 119.

Actes de Docheiariou, s. 169.

Actes du Pantocrator, s. 142.

layısıyla Iagoupes ikinci adına sahip herkes farklı kombinasyonlar denenerek akraba kılınmıştır. Ben de bu görüşü savunmakta ve tümünün aynı atadan geldiğine, bu atanın büyük ihtimalle Müslüman Anadolu gelip vaftiz olmuş bir göçmen olduğuna, ayrıca bu soylu ailenin Paleologyen imparatorluğun çemberine dahil olamamış Iagoupes'leri kapsamadığına inanmaktayım.[78] Oikonomides'e uyup Iagoupes ailesini yalnızca Selanik'le ilişkilendirmek için yeterli sebep yoktur. Onları, işgal ettikleri makamları göz önünde bulundurarak, imparator adına Selanik ve Limni'yi ziyaret etmiş Konstantinopolis sakinleri olarak görmek mümkündür. IA2 numaralı Iagoupes'in Halkidiki'de arazi sahibi olması coğrafi kökene ilişkin nihai bir kanıt olarak ele alınamaz.

Kayıtlara geçmiş Iagoupes'ler arasındaki akrabalık bağları ancak varsayımsal olarak karara bağlanabilir. Aleksios (IA5a-b) ve Georgios'un (IA6) *apogapheus*'luk yaptığını biliyoruz. Hunger'in de belirttiği gibi, aralarında doğrudan bir akrabalık bağına dair kanıt bulunmasa da[79] aynı adı taşıyan bu iki kişinin tesadüfen aynı işle meşgul olması veya aynı makamda bulunması çok da küçük bir olasılık değildir. Kravari'nin de ifade ettiği gibi farklı kuşaklara mensup olan Aleksios (IA5a-b) ile Georgios'un (Ia6) akraba olması kuvvetle muhtemeldir:[80] Georgios, görünen o ki Aleksios'un oğlu, Theodoros'un (IA7b) ise babasıydı.

I. Kuşak (1260'lar-80'ler)
N. Anadolulu Ya'kûb

II. Kuşak (1280'ler-1300'ler)
IA1 Βασίλειος Γιαγούπης [*Basileios Giagoupēs*]

---

[78] Θεριανὸς Ἰαγούπης'le [*Therianos Iagoupēs*] (*PLP*, no. 4150 = no. 7823) rahibe Γιαγούπενα (*PLP*, no. 7812, 4148) Trabzonlu, Μακάριος Γιακοῦφ [*Makarios Giakouph*] Suğdaklı (*PLP*, no. 4154), Ἀλέξης Γιακούπης [*Aleksēs Giakoupēs*] Kıbrıslı (*PLP*, no. 4153), Γιακύνυ Γιακύπυ [*Giakyny Giakypy*] Palermolu (*PLP*, no. 93345), Γιάκουπος [*Giakoupos*] ise Güney İtalyalıdır (*PLP*, no. 93344).
Hunger, *Johannes Chortasmenos*, s. 96.
Actes du Pantocrator, s. 142.

III. Kuşak (1300'ler-20'ler)
IA2 Ἰαγούπης [*Iagoupēs*]

IV. Kuşak (1320'ler-40'lar)
IA3 Κωνσταντῖνος Ἰαγούπης [*Kōnstantinos Iagoupēs*]

V. Kuşak (1340'lar-60'lar)
IA4 *protohierakarios* Ἰαγούπης [*Iagoupēs*]

VI. Kuşak (1360'lar-80'ler)
N.

VII. Kuşak (1380'ler-1400'ler)
IA5 Ἀλέξιος Ἰαγούπης [*Aleksios Iagoupēs*]

VIII. Kuşak (1400'ler-20'ler)
IA6 Γεώργιος Ἰαγούπης [*Geōrgios Iagoupēs*]

IX Kuşak (1420'ler-40'lar)
IA7 Θεόδωρος Ἰαγούπης [*Theodōros Iagoupēs*]

Bu Iagoupes'ler arasındaki akrabalığı dolaylı olarak da olsa ortaya koyan bir başka argüman daha söz konusudur: faaliyetlerinin ve toplumsal statülerinin birlikteliği. Yukarıdaki prosopografi tablosuna göre, yedi Iagoupes'ten beşi imparatorluğun hizmetindeydi; dördü ise idare memuru olarak çalışmaktaydı. Aleksios (IA5a-b) ile Georgios (IA6) ἀπογραφεύς'luk [*apographeus*] yapmaktaydı; bu memurların görevi arazinin envanterini çıkarmak, mülklerin sınırlarını belirlemek ve vergi oranlarını hesaplanmaktı.[81] συγκλητικὸς ἄρχων [*synklētikos arkhōn*] unvanından Theodoros Iagoupes'in önde gelen bir senato mensubu olduğunu anlıyoruz. Senatör *arhon*lar seçkinlerden oluşan yönetici sınıfına mensuptu; mülki idarenin üst makamlarına kurulur, imparator için önem-

[81] Ἀπογραφεύς makamı ve makamın işlevine ilişkin olarak bkz. Maksimović, Ljubomir. *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi* (Amsterdam, 1988), s. 186-91; Kazhdan, Alexander P. "Apographeus," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 1:134.

li vazifeler görürlerdi. συγκλητικὸς ἄρχων sıfatı daha çok mülki idareyle bağlantılıydı.[82] Bu Iagoupes'ler οἰκεῖοι [*oikeioi*] sınıfına, imparatorun en yakınına kurulan o dar saraylı çevreye mensuptu.[83] *Protohierakarios* Iagoupes'in de (IA4), 1344 yılında bir saray duruşmasına çağrılanlar arasında bulunduğundan, mülki memur olması mümkündür.[84]

Hunger, Georgios Iagoupes'i (IA6) Bizans "orta sınıfının" (μέσοι: *mesoi*) üst tabakasına mensup bir kişi olarak sınıflandırmaktadır.[85] Hunger'in de ifade ettiği gibi, μέσοι mensupları toplumsal bir ağırlığa ve siyasal etkiye sahip olmamakla birlikte çocuklarına düzgün bir eğitim vermeye çalışırlardı. Hunger'in düşüncesine göre Georgios Iagoupes'in bir başka μέσοι üyesi Ioannes Hortasmenos'u oğlunun eğitiminden sorumlu kılması da bu duruma işaret etmektedir. Ancak Georgios Iagoupes'in μέσοι'ye mensubiyeti tartışmalı bir konudur. μέσοι'nin geleneğe bağlılığı ve belirsiz statüsü dikkate alındığında bile Iagoupes'lerin meslekleri ve toplumsal konumları onları aristokrat olarak sınıflandırmamıza imkân tanımaktadır. Bizans söz konusu olduğundan aile adının varlığını bile soylu sınıfına mensubiyet olarak okumak mümkündür. Ailenin iki üyesinin on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde οἰκεῖοι [*oikeioi*] olması imparatorluk sarayına kabul edildiklerini ortaya koymaktadır. Öte yandan Iagoupes ailesiyle tanınmış diğer aristokrat aileler veya hanedan arasından herhangi bir evlilik bağı kurulmamıştı. Fakat bu aile her halükârda

---

[82] Örneğin bkz. Angold, Michael. *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea: 1204-1461* (Oxford, 1975), s. 72-73. İmparatorlukta οἰκεῖοι hakkında bkz. Verpeaux, Jean. "Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale," *Revue des études byzantines* 23 (1965), s. 89-99; Angold, *A Byzantine Government in Exile*, s. 154-55.

[84] *Actes de Docheiariou*, s. 170.10.

[85] Hunger, Johannes Chortasmenos, s. 46-47. μέσοι'ye ilişkin olarak bkz. Ševčenko, Ihor. "Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor," *Зборник радова Византолошког института* 8 (1960), s. 200 vd.; Bryer, Anthony A. M. "The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, s. 263-79; Poliakovskaja Margarita A. *Портреты византийских интеллектуалов* (St. Petersburg, 1998), s. 224-25.

imparatorla ruhban sınıfına yakın üyeleri bulunan ve birliği bir asırdan daha uzun süre korunmuş olan önemli bir aileydi.

9. Anataulas Ailesi

Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*] adı (gen. Ἀναταυλᾶ: *Anataula*) Aynüddevle ("Hanedanın Gözü") adından türetilmiştir. Bu adın Yunancada daha eski bir çeşitlemesi vardır: Αἰναδοβλᾶς [*Ainadoblas*]. Bu çeşitlemeye 1142-52 yılları arasında Malatya'da hüküm sürmüş olan Dânişmendli Aynüddevle b. Emîr Gazi'ye ait bir sikkede rastlarız (12. yüzyıl).[86] ~δοβλά [*dobla*] ile ~ταυλά [*taula*] arasındaki fark önemli değildir; zira "'ayn~/αἰν~"deki αι → α büzülmesi/daralması Orta Yunancada gayet olağandı: dolayısıyla Αἰναδοβλᾶς ile Ἀναταυλᾶς'ı aynı Arapça adın çeşitlemeleri olarak görmek gerek.[87]

Anataulas ailesinin Asyalı kurucusuna dair, bu kurucu önde gelen insanlardan biri olmuş olsa bile, herhangi bir bilgimiz yoktur. Fahri lakaplardan olan *aynüddevle*, Müslüman hükümdarların saraylarında yaygındı. *Devle* bileşenli lakaplar dokuzuncu yüzyıldan itibaren genellikle İslami sarayların üst makamlarına kurulanlara, komutanlara ve hükmü en muteber olanlara (vezirler, sultanlar) layık görülmüştü.[88] Selçuklu sadrazamı Nizâmülmülk'e göre Selçukluların ilk dönemlerinde "*dîn, islâm* ve *devle* unvanları yalnızca dört

---

[86] Bu sikke hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Whelan, Estelle J. "A Contribution to Danishmendid History: The Figured Copper Coins," *American Numismatic Society, Museum Notes* 25 (1980), s. 140-41; Oikonomides, Nicolas. "Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad etle sultanat d'Iconium," *Revue Numismatique* 6e série 25 (1983), s. 190; Shukurov, Rustam."Формулы самоидентификации анатолийских тюрков и византийская традиция (XII-XIII вв.)," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 8 (St. Petersburg, 2001), s. 154 n. 12.
Triandaphyllidis, Manolis. *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur* (Strasburg, 1909), s. 21: γαϊτάνι → γατάνι; γάιδαρος → γάδαρος vs. Yunancanın Batı Avrupa'dan ödünç aldığı sözcüklere ilişkin olarak bkz. Kahane, Henry ve Kahane, Renée. "The Western Impact on Byzantium: The Linguistic Evidence," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), s. 136: κιβιτάνος [*kibitanos*] "kale muhafızı/kumandanı" ← *kevetaigne/kievetaine*.

[88] Bosworth, Clifford E. "Lakab," *EI²*, 5:621b-22b.

mertebeye bahşedilmiştir: ilkin hükümdarlara, ikinci olarak vezirlere, üçüncüsü *ulemâ*ya, son olarak ise daima cihad içinde olan ve İslamın zaferine hizmet eden emirlere."[89] Ancak on ikinci yüzyıldan itibaren *devle* bileşenli unvanlar eski itibarını kaybetmeye başlamıştır.[90] Resmi yazışmalara hasredilmiş ve on üçüncü yüzyılın sonlarından kalma iki kitapçıkta *devle* bileşenli unvanların yalnızca askeri elite (*nâib*, *vâlî*, emirler) verildiği belirtilmiştir.[91] On üçüncü yüzyıl tarihyazıcılığı da Selçuklu Anadolu'sunda *devle* unvanının genellikle üst düzey askeri komutanlara ait olduğunu ortaya koyarak bu iddiayı doğrulamış oluyor.[92] Dolayısıyla Anataulas ailesini kuran o Müslüman adamın üst düzey bir asker veya vali olması mümkündür. O dönemde Altınordu'da *devle* bileşenli unvanlar kullanılmadığından kökeninin Anadolu'ya dayandığı ortadadır.[93]

Sebastos Γεώργιος Ἀνατανλᾶς'a [*Geōrgios Anataulas*] (An1a) Kasım 1322'de gerçekleşen bir satış işleminin tanığı olarak atıfta bulunulmuştur: Selanik'teki kimi binalar Aleksander Dukas Sarantenos'la[94] eşi tarafından Chilandar Manastırına satılmıştır.[95] *Sebastos*

---

[89] Bkz. "Laqab" maddesi: Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme* (Tahran, 2000); Nizâmülmülk, Ebû Alî Hasen. *Низам ал-Мулк, Книга об управлении государством*, ed. Boris N. Zakhoder (Duşanbe, 1998), s. 127.

[90] Bosworth, "Laḳab," s. 623a.
Hôyî, Hasan b. 'Abdi'l-mu'min. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Gunyetu'l-kâtib ve Munyetu't-tâlib*, Erzi, Adnan S. *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri* içinde (Ankara, 1963), s. 3.11, 5.16, 8.6, 9.16, 10.1; Hôyî, Hasan b. 'Abdi'l-mu'min. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Rusûmu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fazâ'il*, Erzi, Adnan S. *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri* içinde (Ankara, 1963), s. 4.13, 7.9, 15, 19, 8.10, 15. *Devle* bileşenine sahip bu unvanlar göçebe askerlerin emirleriyle *iğdiş*lerin emirlerine asla verilmezdi.
Örneğin bkz. Duda, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī* (Kopenhag,1959), s. 158, 199, 201, 202, 226, 227, 330 n. 77, vs.
Gariptir, 1270'lerin Konya'sında Aynüddevle isimli Hıristiyan Rum bir ressamla karşılaşıyoruz. Bu kişinin Anataulai ailesiyle bir bağının olup olmadığını bilmek imkânsızdır [bkz. Asutay-Effenberger, Neslihan. "Byzantinische (griechische) Künstler und ihre Auftraggeber im seldschukischen Anatolien," *Knotenpunkt Byzanz. Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen* içinde, ed. A. Speer, Ph. Steinkrüger (Berlin, 2012), s. 802-04].
PLP, no. 24899.
Actes de Chilandar, ed. Louis Petitve Boris Korablev, *Византийский временник*,

Georgios Anataulas tanıkların en muteberi olarak listenin ilk sırasında yer almıştır. Tanıklara baktığımızda renkli bir tabloyla karşılaşıyoruz: *Sebastos* Anataulas, Selanik'in *mega allagion* subaylarından Mikhail Hamaidrakon,[96] Selanikli "baş mimar" (πρωτομαΐστωρ τῶν οἰκοδόμων: *prōtomaistōr tōn oikodomōn*) Georgios Marmaras[97] ve en ilginç tanık olarak Chilandar Manastırında çalışmış olan ünlü ressam (ζωγράφος: *Zōgraphos*) Georgios Kallierges.[98] Bu şahsiyetler Selanik'in seçkin sınıfına mensup olan Georgios Anataulas'ın tanıdığı ve temas ettiği seçkinler çevresine ilişkin kimi ana hatlar sunmaktadır. *Sebastos* Georgios'un Chilandar Manastırının Lozikion'daki mülküne ilişkin olarak hazırlanmış Ekim 1327 tarihli belgede adı geçen Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*] (An1b) olması kuvvetle muhtemeldir. Ἀναταυλᾶς adı bu belgede komşu manastıra ait arazilerin sınırlarını belirleyebilmek üzere başvurulan toponimik bir gösterge (τὰ δίκαια τοῦ Ἀναταυλᾶ: *ta dikaia tou Anataula*) olarak yer almıştır.[99] Bu atfın Georgios'un faal olduğu dönemle –kronolojik olarak– sergilediği yakınlıktan ötürü, lokatif Ἀναταυλᾶς sözcüğünün burada Georgios'un bölgedeki mülklerine işaret ettiğini öne sürmek mümkündür; nitekim kaynaklarda ailenin aynı kuşaktan bir başka

---

Приложение к 17 тому içinde (St. Petersburg, 1911), s. 178.13, 180.61 (no. 84); *PLP*, no. 872.

Actes de Chilandar, ed. Petit ve Korablev, s. 180.62 (no. 84); *PLP*, no. 30543; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 376 (no. 47).

Actes de Chilandar, ed. Petit ve Korablev, s. 180.64 (no. 84); *PLP*, no. 17102.

Actes de Chilandar, ed. Petit ve Korablev, s. 180.63 (no. 84); *PLP*, no. 10367. George Kallierges'e ilişkin olarak bkz. Cutler, Anthony. "Kallierges, Georgios," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 2:1093; Đurić, Vojislav J. *Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония* (Moskova, 2000), s. 56, 153-54; Lazarev, Viktor N. *История византийской живописи* (Moskova, 1986), s. 174. Manuel Philes, Kallierges'in ikonalarından biri hakkında yazmıştır: Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina*, ed. Emmanuel Miller, 2 cilt (Paris, 1855-57), 2:25-26.

99 *Actes de Chilandar*, ed. Petit ve Korablev, s. 240.47, 50, 54 (no. 116); Dölger, Franz. *Regestender Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 5 (Münih, 1965), no. 2576; Lozikion'un yerinin belirlenmesine ilişkin olarak bkz. *Actes de Chilandar*, ed. Mirjana Živojinović, Christophe Giros ve Vassiliki Kravari, 1 (Des origines à 1319) (Paris, 1995), s. 73 (şekil 10), Dizin.

üyesine rastlanmamıştır. Georgios'un *sebastos* unvanının yabancı nesebiyle bir şekilde bağlantılı olması mümkündür.[100]

Tablo 11: Anataulas Ailesi

No.	Nisbe	Vaftiz adı	Toplumsal konumu	Yer	Parlak dönemi	*PLP* no.
An1a	Ἀναταυλᾶς	Γεώργιος [*Geōrgios*]	*sebastos*, şahit	Selanik	1322	872
An1b	Ἀναταυλᾶς	N.	toprak sahibi	Rentina/ Lozikion	1327	868
An2a	Ἀναταυλᾶς	N.	*hetaireiarches*, toprak sahibi	Kalamarya/ Neochorion	ö. Ocak 1342'den önce	870
An2b	Ἀναταυλᾶς	N.	toprak sahibi,	Kalamarya/ Portarea	ö. Ocak 1346'dan önce	869
An3	Ἀναταυλᾶς	N.	toprak sahibi,	Rentina/ Lozikion	1350/51	-
An4	Ἀναταυλᾶς	Γεώργιος [*Geōrgios*]	toprak sahibi,	Kalamarya/ Portarea	1388	871
An5	[Ἀναταυλᾶς]	Θεόδωρος [*Theodōros*]	*adelphate* sahibi	Kalamarya/ Portarea	1388'den sonra	-

Hetaireiarches Anataulas (no. An2a) ile An2b numaralı Anataulas'a gelince; aynı dönemde yaşamış olan ikilinin Kalamarya'da geniş toprakları vardı (belgelere göre, *hetaireiarches* Anataulas 1342 öncesinde, An2b numaralı Anataulas ise 1346 öncesinde ölmüştür). Aynı soylu aileden gelen böylesine önemli iki kişinin aynı bölgede yaşamış ve ölmüş olması bir tesadüf olarak görülmemeli. Zira aynı kişi olmaları kuvvetle muhtemeldir. *Hetaireiarches* Anataulas'ın (An2a-b) Neochorion (Sarantarea civarında)[101] ve Portarea'da geniş

[100] Krş. Ahrweiler, Hélène. "Le sébaste, chef des groupes ethniques," *Polychronion. Festschrift Franz Dölger* (Münih, 1966), s. 34-38.
Lemerle, Paul. "Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène," *Χαριστήριον εις Αναστάσιον K. Ορλάνδον* içinde, 4 cilt (Atina, 1965), 1:285.40-41, 297. Neohorion'un yerinin belirlenmesine ilişkin olarak bkz. Lefort, Jacqu-

arazilere sahip olduğunu (ve ikinci *paroikoi*'yi mesken tuttuğunu) görüyoruz.[102] Portarea'daki araziler, ilginçtir, Savoylu Anna tarafından VI. Ioannes Kantakuzinos'un 1341'de tahta çıkmasına karşılık olarak Esfigmenu Manastırından müsadere edilmiş ve Anataulas'a tahsis edilmiş görünmektedir.[103] Arazi müsaderesi manastırın Kantakuzinos'a verdiği desteğe karşılık olarak verilmiş bir ceza olsa gerek.[104] *Hetaireiarches* Anataulas'ın ölüm tarihi varsayımsal olarak belirlenebilir. An2a numaralı Anataulas, yukarıda da belirtildiği gibi, Ocak 1342 tarihinden önce ölmüş, An2b numaralı Anataulas ise Kantakuzinos'un düşmanları arasında yer almış ve destekçilerine ait malların müsaderesine katılmıştı. Müsadereler 26 Ekim 1341'den sonra (Kantakuzinos'un tahta çıkışının ilan edildiği gün)[105] gerçekleşmiştir: Nicol'a göre bu tarih 1340/41'in kış mevsimidir.[106] Dolayısıyla *hetaireiarches* Anataulas'ın 1341 sonları-Ocak 1342 döneminde ölmüş olduğunu varsaymak gerekir.

Soya ilişkin tablomuzda sıralanan şahıslar arasındaki akrabalık derecesi bir istisna dışında bilinmemektedir. Georgios (An4), Theodoros'un (An5) babasıydı. Esfigmenu Manastırından kalma

---

es. *Villages de Macédoine: notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge.* 1: *La Chalcidique occidentale* (Paris, 1982), s. 106-07, harita 4 ve 13; ayrıca bkz. *Actes d'Esphigménou*, ed. Louis Petit ve Wassilij Regel, *Византийский временник, Приложение к 12 тому* içinde (St. Petersburg, 1906), s. 201: "ancien détenteur d'un bien à Kalamaria" (*hetaireiarchos* Anataulas üzerine).

Actes d'Esphigménou, no. 22, s. 142.27-28, 143.32.

Actes d'Esphigménou, s. 141, 144; Lemerle, "Un praktikon inédit des archives de Karakala," s. 292-93. Manastıra ait toprakların müsaderesine ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Bartusis, Mark. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge, 2012), s. 394-404.

[104] *Actes d'Esphigménou*, s. 25; Meyendorff, John. *Жизнь и труды святителя Григория Паламы. Введение в изучение* (St. Petersburg, 1997), s. 48, 58-59. Daha fazla ayrıntı için bkz. Shukurov, Rustam. "Анатавлы: тюркская фамилия на византийской службе," *Византийский временник* 66 (91) (2007), s. 193-207. Kantakuzinos III.27 (2:165 vd.); Nicol, Donald M. *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* (Washington, DC, 1968), s. 47.

[106] Nicol, *The Byzantine Family*, s. 48.

bir belgeye göre Georgios Anataulas Portarea'da (Kalamarya) manastırla birlikte bir arsanın ortak malikiydi. Söz konusu arsa 1383-1387[107] yılları arasında Osmanlı makamlarınca müsadere edilmiş ve bir Müslümana (ἐδόθη πρὸς μουσουλμάνον: *edothē pros mousoulmanon*) verilmiştir.[108] Ancak manastırın I. Murad'a ve veziri Ali Paşa'ya başvurmasının ardından (εἰς τόν μέγαν αὐθέντην καὶ τόν Ἀλί πασείαν: *eis ton megan authentēn kai ton Ali Paseian*) arsa Georgios'un payıyla birlikte manastıra iade edilmiştir. Georgios ilkin kendi payına düşeni talep etmiş fakat daha sonra manastırla bir anlaşmaya varmıştır.[109] Georgios kendisi ve oğlu Theodoros'a sağlanan iki yaşam-boyu-*adelphate* (διακονίας δύο: *diakonia duo*) karşılığında payını manastıra terk etmiştir. Her bir *adelphate* on iki çuval hububat, yirmi dört ölçü şarap, altı ölçü yağ, iki çuval fasulye ve otuz okka (λίτρας: *litras*) peynir içermekteydi.[110] Morrisson ve Cheynet tarafından yapılan hesaplamalara göre on dördüncü yüzyılın sonlarında on iki çuval hububat yirmi yedi *modioi*'ye karşılık geliyor ve yaklaşık 6.75 *hyperpyra*'ya mal oluyordu;[111] yirmi dört ölçü şarap fiyatı yakaşık 7.92 *hyperpyra*'ya[112] mal olurken altı ölçü

---

[107] Selanik ve çevre bölgelerin Osmanlılarca ilk fethi hakkında bkz. Necipoğlu, Nevra. "Sources for the Social and Economic History of Late Medieval Thessalonike and their Significance for Byzantine and Ottoman Studies," *Tarihte Güneydoğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları* [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları] içinde (Ankara, 1999), s. 97-107. Ayrıca bkz. "Geç Bizans'ın Selanik'i" sempozyumundan kalan bildiriler, *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 5-278: özellikle Barker, John. "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 5-33 ve Bakirtzis, Charalambos. "The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 34-64; Jacoby, David. "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 85-132.

[108] *Actes d'Esphigménou*, no. 29, s. 169.4.
Actes d'Esphigménou, no. 29, s. 169.6.
Actes d'Esphigménou, no. 29, s. 169.9-12.
The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, ed.Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002), 2:827 (Tablo 5).
The Economic History of Byzantium, 2:834-35 (Tablo 8).

yağ 3-15 *hyperpyra* tutuyordu.[113] Bu verilerden yola çıkarak Georgios'la Theodoros'un manastırdan yılda 17,50 *hyperpyra* tutarında mal aldığını söyleyebiliriz. Selanik'teki askerler 1425 yılında yıllık 9 *hyperpyra*[114] maaş alırken Konstantinopolis'teki ev hizmetkârlarının yıllık kazancı 1350'lerde 14 *hyperpyra* civarındaydı.[115] Bir *adelphate* bir asker veya keşişe yıllık olarak yapılan yiyecek yardımına neredeyse eşitti.[116] Aslına bakılırsa Anataulas'lar manastırdan bir hayatı idame ettirebilmek için ihtiyaç duyulan paraya karşılık gelebilecek kadar mal almaktaydı.[117]

An3 numaralı Ἀναταυλᾶς'a gelirsek; 1350/51 senesinde Lozikion'da olduğunu görüyoruz: Ἀναταυλᾶς adı, Lavra Manastırına ait bir belgede, Stefan Dušan'ın hizmetkârı Kalabaris'in (*PLP*, no. 10207) mal mülkünü belirleyebilmek üzere başvurulan toponimik bir gösterge olarak yer almıştır.[118]

Akrabalık bağlarına ilişkin doğrudan bir kanıt olmamakla birlikte, Anataulas adlı diğer kişiler de büyük olasılıkla aynı aileye mensuptu. Bu görüşte olanlar, "Anataulas" adının Bizans antroponimisi için benzersiz ve alışılmamış oluşundan, Anataulas'ların benzer toplumsal mevkilere kurulmuş ve toplu olarak Selanik'le çevresini mesken tutmuş olmasından yola çıkmaktadır. Anataulas ikinci adını/nisbesini taşıyan kişiler hem Lefort'un Esfigmenu belgelerine ilişkin edisyonunda (An1a, An1b, An2a, An2b, An4, An5)[119] hem de

---

[113] *The Economic History of Byzantium*, 2:838 (Tablo 10).
The Economic History of Byzantium, 2:863 (Tablo 17).
The Economic History of Byzantium, 2:866 (Tablo 18).

[116] *The Economic History of Byzantium*, 2:870-71 (Tablo 20).
Adelphate meselesi dönemin tipik uygulamalarından biri olarak pek çok kez tartışma konusu olmuştur: Oikonomides, Nicolas. "Monastères et moines lors de la conquête ottomane," *Südost-Forschungen* 35 (1976), s. 7; *The Economic History of Byzantium*, 1:53; 2:870 (Morrisson ve Cheynet tarafından yazılan bölüm eski bir yazının genişletilmiş halidir: Cheynet, Jean-Claude; Malamut, Élizabeth ve Morrisson, Cécile. "Prix et salaires à Byzance (X^e^-XVe siècle)," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* içinde, 2:339-74). Bu hususta ayrıca bkz. Shukurov, "Анатавлы," s. 193-207.
Actes de Lavra, 3:45.11-12 (no. 130): "σύνορον τοῦ Ἀ[να]ταυλᾶ."
Actes d'Esphigménou, s. 141.

PLP'de (no. 869, 871, 872) bir aile olarak ele alınmıştır: Lefort kimi yerlerde aynı kişiye yapılmış farklı atıflardan ötürü hataya düşmüş, ayrıca An4 numaralı Georgios'un büyük büyükbabası (An1a-b) Georgios'a büyükbaba diye atıfta bulunmuştur. An4 numaralı Georgios'un babasıysa büyük olasılıkla An3 numaralı Anataulas'tı. Georgios vaftiz adının kuşaklar boyunca yinelenmesi de akrabalık ilişkisinin bir başka kanıtıdır.

I. Kuşak (*1280'ler-1300'ler*)
N. Aynüddevle, Anadolulu bir Müslüman

II. Kuşak (*1300'ler-20'ler*)
(An1a-b) Γεώργιος Ἀναταυλᾶς [*Geōrgios Anataulas*]

III. Kuşak (*1320'ler-40'lar*)
An2a-b Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*]

IV. Kuşak (*1340'lar-60'lar*)
An3 Ἀναταυλᾶς [*Anataulas*]

V. Kuşak (*1360'lar-80'ler*)
An4 Γεώργιος Ἀναταυλᾶς [*Geōrgios Anataulas*]

VI. Kuşak (*1380'ler-1400'ler*)
An5 Θεόδωρος Ἀναταυλᾶς [*Theodōros Anataulas*]

Anataulas ailesi Selanik'in soylu ve varlıklı ailelerinden biriydi. Devletin askeri ve idari makamlarına oturmak onlarda bir aile mesleğiydi. Fakat imparatorluğun üst düzey aristokrasisiyle evlilik bağları kuramamış olması, ailenin büyük şehirlerde eğleşen seçkin sınıfa mensup olmadığının, bölgesel öneme sahip soylu bir sülale olduğunun göstergesidir. Ailenin Halkidiki'nin üç bölgesinde mülkleri vardı: Neohorion (Kuzey Kalamarya), Portarea (Güney Kalamarya) ve Lozikion (Rentina *kapetanikion*'u).

6. Bölüm

Asimilasyon Araçları

Bizans dünyası göçmenler açısından her daim erişilebilir bir dünyaydı. Bu anlamda Bizans toplumu barbarlara (yetenekleri olsun veya olmasın) vatandaşlığa alınma ve servet edinme fırsatını her daim sunabilmiş açık bir sistemdi. Bizanslı barbardan korkmazdı. Göçmenler mevzuunda itimat ettiği iki toplumsal regülatör söz konusuydu: (1) makbul göçmenin asimilasyonunu kolaylaştıran kültürel ve inanca ilişkin normlar, (2) istenmeyen yabancıların sınır dışı edilmesini sağlayan hukuk ve kolluk kuvvetleri. Bu toplumsal regülatörleri bize izah eden ise "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower,"[1] adlı öncü (ve değerinden bir şey kaybetmeyen) çalışmasıyla Spyros Vryonis olmuştur. Bu çalışmada göçmenlerin Bizans'a neden akın ettiği ve onları idare etmenin mekanizmaları ele alınmaktadır. Vryonis'in yaklaşımı esas olarak demografiktir. Vryonis bu çalışmayla Bizanslıların yabancı paralı askerlere ne denli bel bağladığını açığa çıkarmıştır. Türklerin on birinci yüzyılın ikinci yarısında başlayıp on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda gitgide daha da genişleyen akını toprak kayıplarıyla, dolayısıyla insan kaynaklarında yaşanan eksilmeyle ilişkiliydi. Vryonis daha ziyade geniş çaplı göçlerin sebeplerine yoğunlaşmış, asimilasyon mekanizmalarını fazla işlememiştir. Asimilasyon ve vatandaşlığa alınma mekanizmalarının sistematik bir izahatı mantıken bir sonraki adım olacaktır.

---

[1] Bkz. Vryonis, Speros. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* içinde [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, 2] (Malibu, 1981), no. 3, s. 125-40.

1. Türkleri Harekete Geçiren Nedenler

Bizans'ta yurttaşlığa kabul sistemine hasredilmiş bir çalışma, bizzat Türk göçmenlerin güdülerini, imparatorluk topraklarına yerleşme isteklerinin arkasında yatan nedenleri ele alarak başlamalıdır. Asimilasyon sürecine dahil edilmiş göçmenlerin çoğu asimilasyon mekanizmalarına dirençli veya kayıtsız değildi. Göçmenler hızlı bir şekilde yerlileşmeyi istemekteydi. Bizans dünyası en azından on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar yabancılar çekim merkezi olmaya devam etmiştir. (Anadolulu Türkler için bu çekim gücünün nedenlerini bir dizi yayında ele almıştım.)[2] Komşu Türkler, yani hem "İranlılar" hem de "İskitler" için Bizans on birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla dek içtimai ve iktisadi avantajların, incelikli bir yaşam tarzının ve yüksek bir kültürün mekânıydı. Su götürmez kültürel prestijini muhafaza etmiş olan Yakın Şark Roma/Bizans İmparatorluğu uygarlığın, gücün ve zenginliğin vücut bulmuş haliydi. Türklerin Anadolu'da arzıendam etmeye başladığı dönemler diyebileceğimiz on birinci ve on ikinci yüzyılda Bizans kültürünün benimsenmiş olması Anadolu'daki İslami kültüre ve sonraki şahlanışa sağlam bir temel sağlamıştır. Bizans dünyasına paralı asker ve müttefik olarak ayak basan Türk yalnızca alacağı paraya veya paylaşacağı ganimete bakmıyor, Bizans'ı askeri açıdan gerilemesine ve fakirleşmesine rağmen üstün bir ortak olarak görüyordu; ona göre Bizans'a hizmet şeref ve itibar demekti. Bu dediklerimiz tarihsel perspektifle çelişiyormuş gibi görünebilir, ancak kaynaklara baktığımızda şunu görüyoruz: Türk fetihçiler, zayıflamış bulunan düşmanlarına on dördüncü yüzyılın

[2] Shukurov, Rustam. "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* içinde, ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 115-50; a.y. "Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turkmens (12th-13th Centuries)," *Cristianita d'occidente e cristianita d'oriente* (*secoli vi-xi*) içinde (Spoleto, 2004), s. 707-64; a.y. "Turkmen and Byzantine Self-Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth-Century Anatolia," *Eastern Approaches to Byzantium* içinde, ed. Antony Eastmond (Aldershot, 2001), s. 255-72.

ilk yarısına dek derin bir hürmet beslemiş, ona göre muamelede bulunmuşlardır.

III. Andronikos'la Ioannes Kantakuzinos günleri barbarların Bizans'a ettiği hürmete ilişkin ayrıntılı örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda III. Andronikos'un eski düşmanı Timur Han'la (Karesi emiri) Pegai'de gerçekleştirdiği görüşmeye bakılabilir. Timur Han'la maiyeti imparatoru görünce atlarından inerler ve imparatora yürüyerek yaklaşırlar. Emire eşlik eden diğer Türkler ise oldukları yerde kalıp imparatorun önünde diz çökerler; öyle ki başları yer değer (τὸν βασιλέα προσεκύνουν, τὰς κεφαλὰς ἐρείσαντες ἐπὶ τὴν γῆν). Emir eğilir ve imparatorun ayağını öper (προσεκύνει τε καὶ ἠσπάζετο τὸν βασιλέως πόδα); imparator ancak o andan sonra atından iner. Kantakuzinos'a göre emir bu yola başvurarak imparatora "kulluğunu" (δουλεία: *douleia*) göstermiş oluyordu.[3] Bizans saraylarında yapılan törenlere özgü ifadeler diyebileceğimiz προσκυνέω [*proskyneō*] ve ἀσπάζομαι τοὺς πόδας [*aspazomai tous podas*] ifadeleri tam olarak "yere kapanma" ve "ayak öpme" anlamlarına geliyordu. Emir böylelikle imparatoru tebaanın karşıladığı gibi karşılaşmıştı; saray risalelerinde de etraflıca betimlenmiş olan bu karşılama geleneksel bir karşılamaydı. On dördüncü yüzyılda, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, *proskynesis* ve imparatorun ayağını öpme saray törenlerinin vazgeçilmez bir unsuruydu.[4]

---

[3] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. Ludwig Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32), 1:340.2-9.

Örneğin bkz. Porphyrogennetos, Constantine. *Constantin Porphyrogénète, Le livre des cérémonies*, ed. Albert Vogt, 2 cilt (Paris, 1967), 1:74.19-20, 86.23 vd.; Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 235.27-236.1 (ἀσπάζεται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καθημένου ἐπὶ θρόνου καὶ τὴν χεῖρα), 238.23-24 (ἀσπάζεται τὸν βασιλέα ἐν τῷ στόματι), 275.3-4 (τὸν τοῦ βασιλέως κύψας ἀσπάζεται πόδα), 234.24-26 (ἀσπάζονται πρῶτον μὲν τὸν δεξιὸν πόδα τοῦ βασιλέως, εἶτα τὴν δεξιὰν χεῖρα), 236.3-6 (οἱ ἄλλοι τῶν Γεννουϊτῶν ἄρχοντες, ἐρχόμενοι ἐξ ἀποδημίας, προσκυνοῦντες ἀσπάζονται τὸν τοῦ βασιλέως πόδα καὶ τὴν χεῖρα), 238.29-239.2 (ἀσπάζονται καὶ οὗτοι τὸν βασιλέα, πρῶτον μὲν εἰς τὴν χεῖρα, εἶτα πρὸς τὴν παρειάν). Kutsal nesnelerin öpülmesiyle ilgili bkz. *a.g.e.*, s. 191.2-3 (ὁ βασιλεὺς… ἀσπάζεται τὰς ἁγίας εἰκόνας), 222.9-10 ve 241.6 (ἀσπάζεται τὸν σταυρόν), 234.10 (ἀσπάζεται τὸ εὐαγγέλιον).

Kantakuzinos ayrıntıya çok girmeden III. Andronikos'un Saruhan emiriyle 1329'da, Aydın emirinin oğullarıyla ise 1335'te yaptığı görüşmeleri ele almaktadır; bu görüşmelerde de aynı protokol kuralları uygulanmıştır: emir(ler) imparatora bir kez daha δουλεία göstermiş,[5] imparatorun karşısında yere kapanmıştır (προσεκύνησαν: *prosekynēsan*).[6]

Kantakuzinos'un 1348 senesinin yazında Türk korsanlarıyla müzakereleri sırasında Türkler bir kez daha *proskynesis*'e başvuracak, etrafı düşman tarafından çevrilmiş olmasına rağmen herhangi bir korku belirtisi göstermeyen VI. Ioannes Kantakuzinos'un ayağını öpeceklerdi.[7] Ritüelleri bu kez Türkler yerine getirmişti; o Türkler ki imparatorluğa kısa bir süre önce akın düzenlemiş ve Yunan saldırısını püskürtmüşlerdi.

Proskynesis ve ayağın Türklerce öpülmesi, hem Bizans'a hem de Müslümanlara özgü protokoller açısından, Bizans makamlarına sadakati göstermekte, imparatoru "hükümdar ve tebaası" modeline uygun olarak Müslümanın kayıtsız şartsız egemeni kılıyordu.

Türklerin imparatorluğa ve imparatora karşı geliştirdiği bu tavrı stratejik bir hareket olarak görmek mümkündür. Yunanlar için Türkler siyasi iradelerini hayata geçirebilmek için başvurabilecekleri uysal bir araçtan başka bir şey değildi. Nicol, Ioannes Kantakuzinos'un Türklere karşı tutumunu "saflık" olarak tanımlamıştır.[8] Onun ve Bizanslı müttefikleriyle düşmanlarının Türklere karşı tutumu saflıktan ziyade aşırı özgüvenden kaynaklanıyordu. Türkleri ciddi ve bağımsız bir güç olarak tanımayarak Türklerin imparatorlukta vuku bulan siyasi mücadelelere karışmasını engellemeyi ve olası menfi sonuçların önüne geçmeyi umuyorlardı; burada diplomatik oyunlar ve rüşvetler devreye giriyordu.

---

5 Kantakuzinos, 1:388.15.
Kantakuzinos, 1:481.15-16.
Kantakuzinos, 3:65.18-19: "περιστάμενοι προσεκύνουν καὶ ἠσπάζοντο τοὺς πόδας, μόνον ἔχοντες ἐν μέσοις."
Nicol, Donald M. *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor, and Monk, c. 1295-1383* (Cambridge, 1996), s. 174-75.

Ioannes Kantakuzinos'la Aydınoğulları emiri Umur Bey arasındaki ilişkinin özel bir tarafı vardı. Kantakuzinos kendisini Umur Bey'e bağlayan şeyi "dostluk" ve muhabbet" olarak tanımlıyordu. İlişkileri muhtemelen 1331'de, Umur Bey'in Trakya'ya başarısız bir saldırı düzenlemesinin ardından başladı.[9] 1335 senesinde Klazomenai'de bir araya gelişleri ve dört gün birlikte vakit geçirmeleri aralarında "yıkılmaz bağlar" inşa etti. III. Andronikos'u hükümdarı, kendisini ise onun tebaasından soylu bir Rum olarak tanıtarak[10] alışılmamış bir tavır sergileyen Umur Bey'in "Rumluk" makamına oturabilmesini Yunanca bilgisi kolaylaştırmış olsa gerek.[11] Gregoras da onun "İmparator Ioannes Kantakuzinos'a derinden duyduğu sevgiye" işaret etmiştir.[12] Umur Bey'in maceralarına hasredilmiş *Düstûrnâme-i Enverî*'de Kantakuzinos emirin "kardeşi" ve "arkadaş"ı (*yâr*) olarak tanımlanmıştır. Farsça *yār* terimi Yunanca φίλος [*philos*] kavramının birebir karşılığıdır.[13] Kantakuzinos'la Umur Bey arasında filizlenen bu halis ve mütemadi dostluk hem (Bizanslı ve Türk) çağdaşların hem de günümüz bilim insanlarının hayal dünyasını ele geçirmiştir.[14] Kişisel muhabbetlerini hesaba katmazsak,

---

9 Örneğin, "ὁ γὰρ μέγας δομέστικος καὶ πρότερον μὲν εἶχε πρὸς Ἀμοὺρ φιλίως καὶ γράμμασιν αὐτῷ ὡμίλει..." (Kantakuzinos, 1:482.14-15), "ἀῤῥήκτοις φιλίας δεσμοῖς" (Kantakuzinos, 1:483.10) ve "Ἀμοὺρ ὁ τοῦ Αἰτίνη, φίλος ὢν ἐς τὰ μάλιστα Καντακουζηνῷ τῷ βασιλεῖ..." (Kantakuzinos, 2:344.12-13).

Kantakuzinos, 1:482-83: "τῶν ὑπ' ἐκείνῳ τελούντων ἐπιφανῶν Ῥωμαίων νομίζειν ἕνα."

Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 2:649.14-15: "οὕτως οὐ βάρβαρον ὁ βάρβαρος εἶχε τὸν τρόπον, ἀλλ' ἥμερον καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς τὸ παράπαν ἐχόμενον."

Gregoras, 2:648.9-8: "ἐν τοῖς καρδίας θαλάμοις ἔθαλπε τὸν τοῦ βασιλέως ἔρωτα."

Mélikoff, Irène. *La Geste d'Umur Pacha* (*Düsturname-i Enveri*) (Paris, 1954), s. 98 (ver. 1470), 106 (ver. 1768, 1772-73), 111 (ver. 1914), 124 (ver. 2310) vs. Ayrıca bkz. Lemerle, Paul. *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1957), s. 145 vd.

Örneğin bkz. Florinskij, Timofei D. *Южные славяне и Византия во второй четверти* XIV в., bölüm 1-2 (St. Petersburg, 1882), 1:67-76; Nicol, *The Reluctant Emperor*, s. 174; Gill, Joseph. "John VI Cantacuzenus and the Turks," Βυζαντινά 13 (1985), s. 58 n. 2.

Kantakuzinos'la Umur Bey arasındaki ilişki Bizans imparatorlarıyla Selçuklu sultanları arasında ezelden beri var olan şemanın dışına çıkamıyordu; sultan imparatorun "dostu" (φίλος), οἰκεῖος'u [*oikeios*] veya "oğlu" (υἱός: *huios*) olarak görülebilirdi ancak hiçbir zaman eşit ortağı sayılmazdı.[15] Umur Bey, III. Andronikos ve Kantakuzinos'a kıdemsiz bir hükümdar (veya Türklerin gözünden bakacak olursak küçük bir kardeş) olarak yaklaşmıştır; bu kıdemsiz hükümdar kıdemli karşısında manevi yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydı. Umur Bey'e dayatılan diplomatik "protokol" adını daha önce zikrettiğimiz Türk liderlere bu denli dayatılmamıştı. Burada görünen o ki on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda inşa edilmiş olan "kıdemsiz ve kıdemli hükümdar" modeli yürürlükeydi. Umur Bey fiilen "sultan" statüsünden yararlanırken diğer Türk beyleri imparatorun soylu tebaası olmakla yetinmekteydi.

2. Karşıt Bir Örnek

Türk emirlerinin Bizans imparatorlarına gösterdiği saygının tersyüz edildiği bir ilişki söz konusuydu: Osmanlı emirleriyle imparatorlar arasındaki ilişki. Nicol'un da ifade ettiği gibi, Gelibolu'nun Osmanlı emiri Süleyman tarafından 1354 senesinde işgal edilmesi ve Türklerin Trakya'da daha çok toprak edinmeye başlaması Kantakuzinos açısından şahsi bir trajedi, Anadolu Türklerine karşı geliştirdiği stratejinin iflasıydı. Türklerin Trakya'ya gelişini güttüğü siyasetin sonucu olarak görmesi, tahttan feragat etme kararına etkide bulunmuştur.[16] Kantakuzinos Orhan Bey'le kurduğu ilişkide ölümcül bir hata yapmıştı; Türkleri hafife aldığı açıktı. Orhan Bey Bizans'la kurulan ilişkide Anadolu Türklerinin belirlemiş olduğu yöntemden temelden farklı özel bir yöntem geliştirmişti.

---

[15] Macrides, Ruth. "The Byzantine Godfather," *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), s. 139-62, özellikle s. 151; Korobeinikov, Dimitri. "A Sultan in Constantinople: The Feasts of Ghiyāth al-Dīn Kay-Khusraw I," *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19): Food and Wine in Byzantium* içinde, ed. L. Brubaker ve K. Linardou (Londra, 2007), s. 93-108.
Nicol, *The Reluctant Emperor*, s. 177.

III. Andronikos ve Kantakuzinos'la Karesi, Saruhan ve Aydın beyleri arasındaki kurulmuş ilişkide, Türk beyleri güç dengesine bakılmaksızın Bizans imparatorunun üstünlüğünü tanımakta ve sadakatlerini simgesel şekilde göstermekteydi. Osmanlılarla ilişki ise farklı bir tavırla başlamıştır. III. Andronikos'la Orhan arasındaki ilk belgelenmiş temas 1333'te gerçekleşti. Temasları elçiler vasıtasıyla olsa da ilişkileri açıktır. Orhan kendisini imparatorun "dostu" ilan etti ve imparatorluğun doğu şehirlerine zarar vermemeyi vadetti (Ὀρχάνην βασιλέως εἶναι φίλον καὶ τὰς κατὰ τὴν ἕω πόλεις, ὅσαι ἔτι ἦσαν ὑπήκοοι Ῥωμαίοις, ἀδικεῖν μηδέν). İmparator ve emir birbirlerine hediyeler verdiler. Emir hediye olarak atlar, (Andronikos'un pek sevdiği) av köpekleri, halılar ve kaplan postları yollarken III. Andronikos emire gümüş kaplar, yünlü ve ipekli kumaşlar ve kendi kıyafetlerinden birini (τῶν βασιλικῶν ἐπιβλημάτων ἕν) gönderdi. Kantakuzinos'un da ifade ettiği gibi, hediye olarak kendi kıyafetlerinden göndermek barbar satraplar için her şeyden daha kıymetliydi; satrapların gözünde bu hediyeler "özel bir şeref ve iltifatın alametlerindendi" (ὃ περὶ πλείστου παρὰ τοῖς βαρβάρων σατράπαις ἄγεται ἀεὶ καὶ τιμῆς εἶναι δοκεῖ τεκμήριον καὶ εὐμενείας).[17] İmparator ise bu jesti kıdemli bir hükümdarın kıdemsiz bir yöneticiye karşı iyi niyeti olarak görüyordu. III. Andronikos daha ilk temaslardan itibaren "hükümdar ve tebaası" modeli yerine "kıdemli ve kıdemsiz hükümdar" modelini izlemek zorunda bırakılmıştı.

Osmanlı beyleri Bizans erkiyle kurdukları ilişkinin ilk aşamalarından itibaren eşit bir zeminde kalmaya gayret ettiler. Kantakuzinos, III. Andronikos'la Orhan'ın şahsen bir araya gelmediğinin, elçiler vasıtasıyla haberleştiğinin altını çizmiştir: καὶ λόγων γενομένων περὶ σπονδῶν διὰ τῶν πρέσβεων (οὐ γὰρ αὐτοὶ συνῆλθόν γε ἀλλήλοις). Orhan belli ki προσκύνησις ve ἀσπάζεσθαι τοὺς πόδας gibi nahoş ritüellerden kaçınmaktaydı; zira bu ritüeller sadakate işaret eden jestler gerektiriyordu.

[17] Kantakuzinos, 1:446-48, özellikle s. 447.14-24.

Kantakuzinos'un kızı Theodora'yla evlenen Orhan, kendi düğün merasimine bile katılmaktan kaçınmıştır. Merasimin ilk (yani Bizans) ayağı, 1346'nın yaz aylarında Selymbria'da yapıldı. Orhan buraya gemiler, süvariler ve soylular arasından seçtiği temsilciler gönderdi. Merasimde Bizans âdetlerine uyuldu. Selymbria'nın bir mahallesinde ahşap bir sahne (πρόκυψις ἐξ ξύλων: *prokypsis eks ksylōn*) kuruldu. Tayin edilen zamanda Theodora altın işlemeli ve ipekli perdelerin ardında arzıendam etmeye başladı. Ioannes Kantakuzinos dışında herkes atından indi. Müziğin başlamasıyla perdeler açıldı, ellerinde lambalar tutan diz çökmüş hadımlar göründü. Merasime katılanlar Theodora'ya övgülerde bulundu. Hanedandan bir gelinin tebaanın huzuruna çıkması *prokypsis* denilen protokolün bir parçasıydı.[18] Merasim Kantakuzinos'un hazır bulunan herkese bir ziyafet vermesiyle son buldu. Theodora ancak tüm bu ritüellerden sonra damadın temsilcileri eşliğinde Osmanlı diyarına geçebildi.[19] Orhan'ın düğünün "Bizans" ayağına katılmamış olması kendisini Kantakuzinos'un tebaası konumuna düşürmek istememesiyle açıklanabileceği gibi hanedanın Müslüman bir damadı öngörmemiş olmasına da yorulabilir.

Kayınpedere göre damadı Orhan'la tek kişisel görüşmeleri 1347 baharında gerçekleşmiştir; Kantakuzinos egemenliğinin yıl dönümünü kutlamak üzere Üsküdar'da günlerce süren bir şenlik düzenlemiş, Orhan da dört oğluyla birlikte bu şenliğe katılmıştır. Orhan'ın sadakatini belirtmek üzere jest yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Ya-

---

[18] *Prokypsis*'e ilişkin olarak bkz. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. Ruth Macrides, Joseph Munitiz ve Dimiter Angelov (Farnham, 2013), s. 401-11; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:1732-33; Poliakovskaja, Margarita A. "Сакрализация парадной жизни византийского императорского дворца эпохи Палеологов," *Известия Уральского государственного университета* 4/66 içinde (2009), s. 232. Theodora'nın *prokypsis*'ine ilişkin olarak bkz. Bryer, Anthony A. M. "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage," *The Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to R. W. Southern* içinde, ed. R. Davis ve J. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), s. 482-84.
Kantakuzinos, 2:585-89.

bancı topraklarda kutlamalar yapmak, Bizans'ı bağlayan protokol kurallarını göz önüne aldığımızda, eşi benzeri bulunmamış bir tavizdi (Üsküdar o tarihte Türklerin elindeydi). Başka bir taviz ise şenlikler sırasında imparatorla emirin aynı masayı paylaşmasıydı; aralarında herhangi bir hiyerarşi yoktu.[20] Şenliklerden sonra Theodora Orhan'ın oğulları ve soyluları eşliğinde Konstantinopolis'e gitti. Theodora'nın amacı akrabalarını ziyaret etmekken kayınbiraderleriyle bu soylu hizmetkârların amacı hoş vakit geçirmekti. Konstantinopolis barbarların gözünde hâlâ "turistik" bir mekândı; burası arzulanan bir yerdi. Orhan'a gelince; bir kez daha Bizans topraklarına ayak basmaktan kaçınacaktı.

On dördüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde Bizanslı soyluların büyük kısmı için kızını Anadolu Türküyle evlendirmek akıl almaz bir şey olmaktan çıkmıştı. Gregoras, 1345 senesinin vakalarından bahsederken, III. Ioannes Vatatzes'in yakın bir zaman önce kızını Karesi emiriyle evlendirdiğini söylemektedir.[21] Selanik'in eski valisi III. Ioannes Vatatzes, Apokaukos tarafından tahttan indirildiğinde Kantakuzinos'un tarafına geçmişti. Kızının kayınbabası Süleyman, Savoylu Anna'yla savaşması için Trakya'ya yanına bir ordu gönderdi. İmparatoriçe Anna, Vatatzes'i yanına çekmeyi başardı fakat Vatatzes Türklerle kavgaya tutuştu ve onlar tarafından öldürüldü.[22] Ancak hanedanın bir Müslümanla evlendirilmiş meşru kızı olduğu için Theodora'nın durumunun öncülü yoktu. Evliliği, dini teamüllere aykırı olmasına rağmen, on ikinci yüzyıldan beri Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki evlilikleri kesinlikle yasaklamış bulunan kilisede tepki uyandırmadı. Nicol'un da ifade ettiği gibi, Theodora'nın evliliğine ses çıkarmayan Kilisenin aksine, II. Andronikos'un birkaç yıl önce beş yaşındaki kızını kırklı yaşlarında bulu-

[20] Kantakuzinos, 3:28.
Gregoras, 2:741; *PLP*, no. 2518.
Gregoras, 2:741-42. Vatatzes hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zachariadou, Elizabeth. "Histoire et légendes des premiers Ottomans," *Turcica* 26 (1995), s. 76-77; a.y. "The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States," *The Ottoman Emirate (1300-1389)* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993), s. 231-33.

nan Sırp çarı Uroš Milutin'le (1281-1320) evlendirmesi Konstantinopolis Patrikliğinin tepkisine yol açmıştı.[23]

Orhan dönemin Batı Anadolulu beylerinin aksine Bizans imparatoruyla eşitlik konusunda ısrar etti. Boğazları aşarak ve Trakya'yı da etkisi altına alarak bu kararlılığını teyit etmiş oldu. Bizans bu Türkü ("dostluklar" ve askeri ittifaklar vasıtasıyla) "evcilleştirmeyi" denedi ancak tam bir başarısızlığa uğradı. Orhan'la Kantakuzinos arasındaki ilişki, geleneksel Bizans-Türk ilişkisini tersyüz ederken Bizans Türkleri adlı fenomenin de zayıflamasına yol açtı. Türk artık Bizanslının iyiliklerine ve himayesine ihtiyaç duymamaya başlamıştı.

3. Hıristiyanlaştırma

Bizans hukuk sistemi Ortodoksluğu kabul edilebilir tek inanç addetmekteydi. Göçmenlerin yurttaşlığa kabulünün ilk adımı bu inancın benimsenmesiydi.[24] Ancak bu ön kabulün on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek fiili toplumsal uygulamalarda ne denli gözetildiği açık değildir.

Prosopografiye göre Şarki adlar taşıyan tüm Bizanslılar istisnasız olarak Hıristiyandı. İster lakap ister aile adı olarak kullanılsın, Şarki adlara her daim Hıristiyan ön adları eşlik etmekteydi: adların %67'sine vaftiz adlarının eşlik ediyor oluşu hiç kuşkusuz dini bir bağlılığa işaret etmektedir. Yalnızca Şarki takma adlarla anılanların (geriye kalan %33) ekseriyetini meslekleri veya aile bağlarını (%82)temel alarak Hıristiyan olarak teşhis etmek mümkündür. Bizans Makedonya'sında bölgeye muhtemelen 1386-1403 yıllarındaki ilk Osmanlı işgali sırasında yerleşmiş ve 1403'ten sonra da burada kalmış iki saf Osmanlı Müslüman adı bulunabilmektedir.[25] Verita-

---

[23] Nicol, *The Reluctant Emperor*, s. 174.
Ayrıca bkz. Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 131 vd.
Bizans'ın 1403 yılından sonra tekrar ele geçirdiği topraklarda ikamet eden Müslümanlar için bkz. Necipoğlu, Nevra. "Sources for the Social and Economic History of Late Medieval Thessalonike and their Significance for Byzantine and Ottoman Studies," *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları* içinde (Ankara, 1999), s. 104-05.

banında ayrıca Doğulu adlara sahip iki Yahudi[26] ile dini bağlılıkları tanımlanamayan on altı kişi vardır. Bir başka ifadeyle hem Deşt-i Kıpçak hem Müslüman Anadolu'dan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu Hıristiyanlığı kabul etmişti. Bu durum kuşkusuz Paleologyen imparatorların imparatorluğa yerleşmiş bulunan göçmenlere yönelik olarak güttüğü siyasetin sonucuydu.[27] İçtimai ve iktisadi şartlar iç açıcı olmamasına rağmen Bizans'a özgü içtimai düzen bilinçli asimilasyon mekanizmasını işletmeye devam ediyordu.

Vaftiz edilme adın değiştirilmesini de beraberinde getirirdi. Cheynet, onuncu ve on birinci yüzyılda vaftiz edilmiş Müslüman Araplara Eleutherios adının verildiğini belirtmiştir.[28] Bu adın acemi imanlılara ayrılmış olması yerinde olmuştur: "Eleutherios" adı "özgür kılınmış," "azat edilmiş köle" anlamına gelmekteydi. "Hagaren paganlığından" "kurtarılmış" kişilere verildiği gibi, Cheynet'nin de ifade ettiği üzere, savaşta esir düşmüş ve daha sonra özgür kılınıp Bizans topraklarına yerleştirilmiş Müslüman köleleri de ifade etmiş, "azat edilmiş, kölelikten kurtarılmış" manasında kullanılmıştır. Ancak geç dönemden kalma Bizans kaynakları Türk göçmenler söz konusu olduğunda benzer bir model ortaya koymamaktadır. Türk mühtediler, Bizans manastırlarına özgü uygulamaya uygun olarak, önceki "pagan" isimleriyle uyumlu vaftiz adları almaktaydı. Örneğin Kuman veya Moğol göçmenlerden olan Συτζιγάν [*Sytzigan*], Ioannes Kantakuzinos'a göre, ses benzerliğinden ötürü Συργιάννης [*Syrgiannēs*] adını almıştır.[29]

---

[26] *PLP*, no. 94530 (Σουγᾶς: *Sougas*), 19544 (Μουσής: *Mousēs*). Asyatik adları bu Yahudilerin Dârülislâmdan; Doğu Akdeniz, Anadolu, Yakındoğu ve Mısır'dan geldiğine işaret etmektedir.
Asdracha, Catherine. *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géographie historique* (Atina, 1976), s. 76-7.; Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992), s. 27, 62, 197, 244, 374.

[28] Cheynet, Jean-Claude. "L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles," a.y. *La société byzantine. L'apport des sceaux* içinde (Paris, 2008), s. 645.
Kantakuzinos, 1:18.14-16: "... Συτζιγὰν βαρβαρικῶς καλουμένου, ἐκ δὲ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἁγίου φωτίσματος αὐτὸν ἀναδεξαμένου Συργιάννη ἐπικληθέντος."

Veritabanına baktığımızda Bizans Türklerinin aldığı vaftiz adlarının ve oranın şu şekilde olduğunu görürüz: Ioannes (%6,4), Georgios (%5), Theodoros ve Theodora (%4,6), Mikhail (%4,3), Demetrios (%3,3), Basil (%2,1). Aleksios, Andronikos, Anna, Athanasios, Konstantin, Xenos, Manuel, Nikolaos, Pavlos ve Petros gibi adların oranıysa %1,5'ten daha azdır. Bizans Türklerinin yalnızca %67'sinin Hıristiyan vaftiz adları bilinmektedir. Kaynaklar geri kalanları kilise takvimlerine kaydedilmemiş barbar adlarıyla anmaktadır. Georgios, Theodoros, Mikhail ve Demetrios gibi "askerlere özgü" vaftiz adları yaygındır. Aristokrat ailelerin aldığı isimlerde kimileyin bir yeknesaklık söz konusudur: örneğin Sultanos II ailesinde Demetrios adına, Anataulas ailesinde ise Georgios adına sıkça rastlanabilmektedir.

Bizans ülkesine yerleşen kimi Anadolulu Hagarenler çocukluklarında vaftiz edilmişlerdi (bkz. 1. Bölüm 12. Kısım). Kilise makamları tekrar vaftiz edilmelerini talep etseler de önceki Hıristiyanlık deneyimleri Bizans yaşamına uyumlarını kolaylaştırmış olmalıdır. Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un dönemin kaynaklarına da yansıyan Bizans deneyimi, dini ve idari mekanizmalarca göçmen kitleleri bünyeye dahil etme ve dışlama mevzuunda girişilmiş işlerin daha önce hiç rastlanmayan ayrıntılı bir tablosunu sunmaktadır.

Keykâvus'un Mikhail Palaiologos'a karşı hazırladığı komplo, 1264/65 kışında başarısızlığa uğradı; sultan iki büyük oğluyla birlikte Trakya'yı işgal eden Moğol ve Bulgar birliklerine katıldı ve Bizans'tan ayrılıp Kırım'a gitti. İbn Bîbî komploya ilişkin bilginin Mikhail Palaiologos'a Kir Kedîd tarafından sızdırıldığını öne sürmektedir.[30] Sultanın kaçışı üzerine büyük bir öfkeye kapılan impa-

[30] İbn Bîbî (AS). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, ed. A. S. Erzi (Ankara, 1956), s. 638; Yazıcızâde Ali. *Jazığyoğlu 'Ali, Oğuzname*, Berlin, Staatsbibliothek, Orient. Quart. 1823, vr. 367b [bundan sonra: Yazıcızâde Ali (Berlin)]. Aksarâyî hainlerin adını belirtmemektedir: Aksarâyî, Kerîmüddin Maḥmûd. *Kerimuddin Mahmud Aksarayli, Müsameret ül-ahbâr: Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, ed. Osman Turan (Ankara, 1944), s. 75; Baybars el-Mansûrî bu hususta pek mümkün görünmeyen bir olay örgüsü sunmakta, her iki dayının (Kir Kedîd ile Kir Hâya) Türk beylerinin komplosunu haber vermek üzere im-

rator, hıncını sultanın çoğu Bizans'ta kalmış olan emirlerinden çıkaracaktı. Mikhail Palaiologos'un hiddetinden hem Yunanlar hem de Doğulular bahsetmiştir. Sultanın Ali Bahadır dahil tüm üst düzey adamları tutuklatıldı. Ali Bahadır, Aksarâyî'nin iddiasına göre, diğerleriyle birlikte infaz edildi.[31] Şarki kaynaklara göre Ali Bahadır, *emîrâhûr* Uğurlu, adı verilmeyen bir *emîr-i meclis* ve diğer emirler, sultana Mikhail Palaiologos'a saldırma ve tahttan indirme fikrini veren kişiler olarak belirlendi.[32] Ali Bahadır (ve muhtemelen diğerleri) ihanet ve imparatorun hayatına kastetmekle suçlandı.

Emîrâhûr Uğurlu, bununla beraber, ölüm cezasından kurtulmayı başardı. Aksarâyî, *emîrâhûr* Uğurlu'nun akıbetine dair şöyle der: "Ayasofya Manastırına sığındı, zira bu manastırda iltica arayan her mücrim ölüm cezasından koruma altına girerdi. Ancak onu infaz etmedikleri halde dünyayı gören iki gözü kızgın demirle kör edildi."[33] Bir suçla itham edilenlerin kiliseye, özellikle de Ayasofya'ya sığınmaları olağan bir davranış olduğu için bu hikâye akla yatkındır.[34]

---

paratora sultan tarafından gönderildiğini belirtmektedir: Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr. *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre. History of the Early Mamluk Period*, ed. Donald S. Richards (Beyrut ve Berlin, 1998), s. 93. Ancak Kir Hâya o sırada sultanla birlikte değildi. İki dayının rollerine ilişkin olarak bkz. 3. Bölüm 6. Kısım ve Shukurov, Rustam. "The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective," *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204* içinde, ed. Judith Herrin ve Guillaume Saint-Guillain (Aldershot, 2011), s. 186-90; daha fazla ayrıntı için bkz. a.y. "Семейство ʿИзз ал-Дина Кай-Кавуса II в Византии," *Византийский временник* 67 [92] (2008), s. 96-105.

İbn Bîbî (AS), s. 638; Aksarâyî, s. 75; Makrîzî, Takıyyüddîn. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir ʿAṭā, 8 cilt (Beyrut, 1997), 2:14.

Baybars el-Mansûrî, s. 93 (Ali Bahadır, *emîrâhûr* Uğurlu, *emîr-i meclis*); Aksarâyî, s. 75 (*emîrâhûr* Uğurlu). Komplo fikrinden adı verilmeyen bir emirler grubunu sorumlu kılan İbn Bîbî, muhtemelen Ali Bahadır'ı komplocuların konuşmalarına kazara tanıklık etmiş birisi olarak yansıtmak istemektedir.

دست بقتل خواص دراز کردند، اغرلو امیر اخر بدیر ایا صوفیه پناه برد
بسبب آنکه هر گاه کاری که بدان دیر پناه بر دایمن می دارند از قتل، اما چون از قتل امان
دادند در دو چشم جهان بینش میل کشیدند و باقی اصحابرا محبوس گردانیدند.

[34] Macrides, Ruth. "Killing, Asylum, and the Law in Byzantium," *Speculum* 63/3 (1988), s. 514-16 vd.

Birkaç ay öncesinde, 1264 yılı yazında *chartophylax* Bekkos ile *megas oikonomos* Xiphilinos eşleri ve çocuklarıyla birlikte imparatorun gazabından kurtulmak için Ayasofya'ya kaçmışlardı.[35] Bu olay belki de *emîrâhûr* Uğurlu tarafından örnek alınmıştı.

Keykâvus'un beraberindeki Türklerden birçoğu yetkililer tarafından tutuklandı. Baybars el-Mansûrî hikâyeyi şu şekilde sürdürmektedir: "Ancak emirlere gelince o [yani Mikhail Palaiologos] hepsini kör ettirdi ve sonra da onlarla alakası olan herkesin, askerlerinin, kölelerinin, halktan kişilerin ve hizmetkârların toplanıp getirilmesini emretti. Hepsi büyük din adamlarının ve devlet görevlilerinin hazır bulunduğu ve Hıristiyan inancına geçmelerini talep ettikleri Büyük Kilisede [yani Ayasofya] bir araya getirildiler. Vaftizi kabul edenlere dokunulmadı ancak Müslümanlıkta diretenlere aman verilmeden gözlerine mil çekildi. Aralarında Nureddîn adlı Erzincanlı bir adam da vardı; Hıristiyanlığı kabul etmesi istenildiğinde şöyle haykırdı: 'İslamda olanlar için cennet vardır, sizin için ise ateş hazırdır!' Sözleri imparatora aktarıldı. İmparator şöyle dedi: 'Bu adamın inancı sağlamdır, ona yazılı bir seyahat izni verin ve bırakın gitsin.' Dediğini yaptılar ve onu bıraktılar."[36] Bizans dünyasında benzerleriyle karşılaşabildiğimiz bu hikâye kulağa inandırıcı gelmektedir. On ikinci yüzyıl ortalarında bazı Hagarenlerin sinoda çağrılmaları ve vaftiz olmalarının talep edilmesiyle benzeri bir grup vaftizinin yapıldığı bilinmektedir. Kâfir tebaanın Hıristiyanlığı kabul etmesi için kilise makamlarına getirtilmesi olağan bir uygulamaydı.[37] Gre-

[35] Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques* III.24, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 1:299.4 vd.

[36] Baybars el-Mansûrî, s. 93-94:

و أما امراؤه فانه كحلهم جميعًا ثم رسم بان يُجمع كل من يلوذ
بهم من الجند و الغلمان و العامّة والحاشية فجُمعوا في الكنيسة الكبري جميعًا و حضر البطاركة
والبطارقة و عرضوا عليهم الدخول في دين النصرانية فنهم من تنصر فسلم و من ابي الّا البقاء
علي اسلامه فكُحل وكان فيهم رجل من ارزنكان يسمي نور الدين فلما أحضرواه و عرضوا
عليه التنصّر صاح و قال الجنة معدّة للاسلام و النار معدّة || لكم فطالعوا الملك بامره فقال
هذا رجل ثابت علي دينه فاعطوه كتاب الطريق و لا تعرضوا له فاطلقوه.

Bkz. 1. Bölüm 12. Kısım.

goras açık biçimde Keykâvus'un adamlarının dinlerinin zorla değiştirildiğini ifade etmektedir: "Çok kalabalık ve son derece savaşçı askerler olan adamları yeniden doğuş için Hıristiyan vaftizine getirildikten sonra Roma ordusuna alındılar."[38]

Baybars alıntılanan paragrafta vaftizi reddedenlerin kör edildiğini aktarmaktadır. Ancak Aksarâyî ölümden kurtulanların hapse atıldığını bildirmektedir.[39] İbn Bîbî ile Yazıcızâde Ali vaftizi reddedenler hakkında "ceza gördüler, imparator tarafından hapsedildiler ve hep hapiste kaldılar" demektedir. [40] İbn Bîbî ve Aksarâyî'nin inatçı Müslümanların öldürülmeyip hapisle cezalandırıldığına dair iddiaları, Bizanslılar ölüm cezasına yalnızca aşırıya kaçanları çarptırdığından, akla daha yatkındır. Pachymeres bunu kısmen onaylamakta, sultanın ailesine hizmet eden tüm hizmetkârların hapse atıldığını söylemektedir.[41] Pachymeres başka bir yerde savaş esirlerinin (anlaşılan bunlar vaftiz seçeneğini ve Bizans yurttaşlığını reddeden kişilerdi) İznik hapishanesinde 1265 olaylarıyla bağlantılı olarak tutulduğu bilgisini vermektedir;[42] belki de bunlardan bazıları Keykâvus'un Türkleriydi. Kör etme cezası, Uğurlu vakasında da görüldüğü gibi, isyanla suçlananlar için herhalde daha uygundu.

---

[38] Gregoras IV.6 (1:101): "ὁ δὲ περὶ ἐκεῖνον ὄχλος, ἄνδρες δ' οὗτοι μάλα τοι πλεῖστοι καὶ κράτιστοι τὰ πολέμια, τῷ Χριστιανῶν ἀναγεννηθέντες βαπτίσματι, τῇ Ῥωμαίων συγκατελέγοντο στρατιᾷ." Ayrıca benzer bir ifade için bkz. Gregoras VII.4 (1:11-16).

Aksarâyî, s. 75.

و امیر آخر را مکحول و مسمول و علی بهادر را مقتول گردانید هرکه
از اتباع و اشیاع وخدم وحشم سلطان ارتداد می نمود و در ملت مسیح مداخلت می کرد
نان و امان می یافت و هرکه بعُروَه وُثقی اسلام دست اعتصام قوی می داشت و نقش ان
الدین عندالله الاسلام بزورق جان و صفحه اعتقادی نگاشت بنکال وعقال فاسلیوس
مبتلای گشت و در زندان ابد محبوس می ماند.

Ayrıca bkz. Duda'nın İbn Bîbî çevirisi (Almanca): Duda, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī* (Kopenhag, 1959), s. 284 ve Yazıcızâde Ali (Berlin), vr. 368.

Pachymeres III.25 (1:313.14-15): "σὺν τοῖς περὶ ἐκείνους ἅπασιν, εἱρκταῖς ἀσφαλέσιν ἐδίδου."

Pachymeres III.28 (1:321.20-21).

Keykâvus'un Müslümanları yalnızca Konstantinopolis'te (ve muhtemelen Trakya ve Makedonya'da) din değiştirmek durumunda kalmış, Dobruca'da böyle bir şeye ihtiyaç kalmamıştır. İbn Battûta on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde Dobruca'dan geçerken Müslüman nüfusun buradaki daimi mevcudiyetinin işareti olarak Müslüman dervişi Sarı Saltık'la bağlantısı kuşkusuz olan Baba Saltuk kentine atıfta bulunmaktadır.[43] On beşinci yüzyıl Osmanlı geleneği Keykâvus'un Türklerinin (veya onlardan bazılarının) Osmanlı fethine kadar Dobruca'da İslama bağlı kalmayı sürdürdüğüne işaret etmektedir. Yine Osmanlı geleneğine göre, Dobruca'nın kimi Müslüman Türkleri (Sarı Saltık dahil) Kırım'a giden sultanı izlemişlerdir.[44]

Müslümanların *din değiştirmeye zorlanma*sının belirgin bir hukuki anlamı vardı. Keykâvus'la birlikte Bizans'a gelen ve orada kendisine eşlik eden Anadolu Müslümanları, soylu olsun ya da olmasın, dinlerine bağlı kalmaya devam etmişlerdi. Melik'le Sâlik'in Türkleri için de benzer bir durum söz konusudur; onlar ki ilkin Bizans, daha sonra Latin ordusuna hizmet etmiş, fakat İslamdan vazgeçmemişti. Hıristiyanlığı (tahminen Latin mezhebini) kabul edip Mora'ya yerleşenler savaştan sonra böyle bir işe kalkışmıştı.[45] Keykâvus'un Bizans'a ait topraklarda ikamet eden Müslümanları hukuken yabancı bir hükümdarın tebaası kabul edilmiş ve İslami inançlarını korumuşlardır. Bununla beraber, Keykâvus'un hazırladığı komplonun başarısızlığının ve Bizans'tan kaçmasının ardından adamlarının hukuki statüsü değişmiştir. Bu olaydan sonra savaş esirleriyle

---

[43] İbn Battûta, Şemsüddîn. *Voyages d'Ibn Batoutah*, ed. ve çeviri Charles Defrémery ve Beniamino Raffaello Sanguinetti, 4 cilt (Paris, 1853-58), 2:416.

[44] كوجرب اول ترك اولرى و صارصلتوق بله آلب دشته
ايلتدى و صلغاد و صغداق آكا تيار و خلقنه يرلرورت ويردى

Decei, Aurel. "Le problème de la colonisation des Turcs seldjoucides dans la Dobroggea au XIIIe siècle," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 6 (1968), s. 88; Bakır anlaşılmaz şekilde bu kısmı ve sonraki cümleyi atlamaktadır: Yazıcızâde Ali. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* [*Oğuznâme-Selçuklu Târihi*], ed. Abdullah Bakır (İstanbul, 2009), s. 774.

The Chronicle of Morea, ed. John Schmitt (Londra, 1904), satır 5735: "καὶ ὥρισεν ὁ πρίγκιπας κ' ἐβάφτισάν τους ὅλους."

veya mültecilerle aynı muameleye maruz kalan adamlarının kaderi imparatora ve Roma hukukuna bağlanmıştır. İslam Bizans Kilisesi tarafından paganizm olarak görüldüğünden ve medeni hukuka göre paganizm yasadışı olduğundan[46] Keykâvus'un Müslümanlarının vaftizden başka seçeneği bulunmuyordu. Vaftizi reddetmenin ve "pagan" inancını korumanın alternatifi hapse atılmaktı.

Mikhail Palaiologos'un sultanın kaçışından hemen sonra gözaltına aldırdığı kadınları ve çocuklarını cezalandırmamış olması dikkat çekicidir. Sultanın Bizans'ta kalan karısı, annesi, kız kardeşi ve iki oğlu herhalde daha sonra Batı Makedonya'daki Véria'ya yerleştirilmiş ve imparatorluğun en soylu aristokrat ailelerinin statüsünden yararlanmışlardır. Bu durum, Bizans'a özgü o geleneğe de uygundur: en kötü düşmanın bile kadınlarına ve çocuklarına zarar verilmez.

Keykâvus'un ardından gelmiş olanların sayısı bir hayli çoktu; yalnızca askeri ve mülki görevliler eşlik etmemişti sultana: bu görevlilerin aileleri, hizmetkârları, köleleri ve askerleri de söz konusuydu. Sultanın kaçışının ardından Konstantinopolis'te ve muhtemelen imparatorluğun başka vilayetlerinde de karışıklıklar baş gösterdi; bu karışıklıklar Türklerin toplu olarak tutuklanıp baskıya uğramasına ve zorla Hıristiyanlığa döndürülmesine yol açtı. Müslüman yazarlar bunalımın gerçek boyutlarını Yunan tarihçilerden daha canlı bir biçimde aktarmıştır. Ancak Keykâvus'un adamlarının çoğu en sonunda Bizans toplumuna kabul edilecek ve kendi yaşam alanına kavuşacaktı.

Bildiğim kadarıyla, Bizans tarihinde, Müslümanların bu kadar kısa bir sürede Hıristiyanlığa döndürülmesine ilişkin olarak, böy-

---

[46] İslamın statüsü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 129-32; Reinert, Stephen W. "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations," *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* içinde, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (Washington, DC, 1998), s. 125-50; Shukurov, Rustam. "The Crypto-Muslims of Anatolia," *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia or the Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, ed. David Shankland, 3 cilt (İstanbul, 2004-13), 2:135-58.

lesine ayrıntılı ve renkli bir tasvirle karşılaşmayız. Bununla beraber Bizans tarihinde burada ele alınan vakayla paralellik taşıyan kimi örnekler söz konusudur. On birinci ve on ikinci yüzyılda, 200 yıllık bir süre boyunca, kaynaklar birçok kez "İskit" ve "İranlı" Türk esirlerle müttefiklerin kitlesel vaftizlerine atıfta bulunmuştur.[47]

Türklerin Hıristiyanlaştırılması mevzuunda daha derinlere dalmak mümkündür. Demetrios Homatenos Bizans'ın siyasal ve dinsel hukukuna tabi bir kişinin Hıristiyanlıktan İslama geçtiğini anlatmaktadır.[48] Bir zamanların Hagaren Türklerinden olan Alişîr'in (Ἀλισέριος: *Aliserios*) gençliğinde vaftiz edilmiş olması[49] birinci kuşak bir Hıristiyan olarak Bizans ülkesine savaş esiri, köle veya soylu bir Anadolu Müslüman sülalesinden rehine sıfatıyla getirildiği tahminine yol açmaktadır. Homatenos devamla Alişîr'in yıllarca iyi bir Hıristiyan olarak kaldığını fakat inancının sarsıldığını ve Tanrıya küfür edip haçı ayaklarının altına aldığını aktarmaktadır. En sonun-

---

47 Brand, Charles. "The Turkish Element in Byzantium, 11th-12th Centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), s. 16-17.

48 Chomatenos, Demetrios. *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, ed. Günter Prinzing (Berlin, 2002), no. 103 (s. 402-03).
Bizans'a özgü antroponimik modelde Alişîr adı muhtemelen takma bir isimdi (aile adı olma ihtimali yoktur) ve vaftizden önce kişinin taşıdığı Müslüman şahıs adından türetilmişti. Alişîr'in vaftiz adını bilmiyoruz. Üst sınıfa mensup bir kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat soylu bir aileye mensubiyeti kuşkuludur. Bir diğer Alişîr ise bir *paroikos* idi (Ἀλυσύρης: *Alysyrēs*, Trikala, 1348, *PLP*, no. 726). Bu ikili arasında herhangi bir aile bağı kurmak mümkün değildir. Öte yandan Alişîr adına on üçüncü yüzyıl ve on dördüncü yüzyıl Anadolu'sunda da rastlanır; daha çok göçebe Türkler tarafından rağbet gören bu isim Selçuklu'nun şehirli bürokrat tabakası için alışılmış değildi. Soylu kişilerin adı olarak Batı Anadolu'nun Türkmen beyleri arasında beylik döneminin başlarında ortaya çıkmıştır. Müslüman Anadolu kültürü bağlamında Türkmen göçerlerinin bu adla bağlantısını kökeni ve anlamı teyit etmektedir. Dilsel bakımdan saf bir İrani-İslami addır: Arapça 'Alī (İslamın dördüncü halifesi ve Şiiliğin kurucusu) ve Farsça *şīr* "aslan" sözcüklerinden oluşur; *şīr* Halife Ali'nin fahri adıdır. Dolayısıyla "Aslan Ali" adlandırması Şiiler tarafından imam sayılan ve Tanrı inayetinde görülen dördüncü halifeye göndermede bulunur. Şii çevrelerde daha çok rağbet gören bu adın Anadolu'nun Sünniliğe mensup bürokrat ve entelektüel seçkinlerinin değil, Şii düşüncelere daha meyilli göçebe ve yarı göçebe Türkmenlerin ilgisini çekmiş olması şaşırtıcı değildir.

da pişmanlık duymuş ve kilise makamlarının önüne çıkıp günahlarına karşı ceza almıştı. Homatenos, Alişîr'in Tanrıya küfür ettiğinden ve haçı ayaklar altına aldığından bahsederken Müslümanlar ya da Hıristiyanların ilim irfan sahibi bir insana yakıştıramayacağı "ateist" bir isyana işaret etmiyordu. Homatenos, Alişîr'in Hıristiyanların Tanrı kavramını lanetlediğinden, Hıristiyanlığın simgesi olan haçı ayaklar altına aldığından ve bir süreliğine İslama döndüğünden söz ediyor olsa gerek. Dini bir "ikilik" söz konusu değildi. Alişîr manevi bir bunalımdan geçmiş, İslama dönmüş, sonrasındaysa tekrar Hıristiyanlığı kabul etmişti.

Bu vaka on üçüncü yüzyılda eski bir Müslümanın (gizlice de olsa) İslama dönmesinin dini ve mülki hukuk açısından mümkün olduğunu göstermektedir. İstanbul'da yaşayan kimilerinin (*kubikularios* Samonas ile *protospatharios* Chase) ve Pontus bölgesinde bulunan eski bir Müslüman grubunun benzer bir şekilde, yani gizlice din değiştirdiğine ilişkin vakalar söz konusudur (bkz. 7. Bölüm 5. Kısım). Kripto-Müslümanlar, sayıları çok olmasa da, Bizans kültür dünyasının katı bir İslam karşıtlığı içinde olmadığına işaret etmektedir. Tebaaya iltihak etmiş bulunan Doğulu göçmen gruplar veya bireyler İslami öğretilere kucak açabilmekte veya meyledebilmekteydi. Fakat bu marjinal grupların Bizans kültürüne herhangi bir etkisi olmamıştır.

Örnekler Batılı Bizanslının göçmenleri yerlileştirme hususunda daha mahir olduğunu göstermektedir. Bizans dünyasının diğer kısımları söz konusu olduğundaysa çelişkili bulgularla karşılaşırız. Örneğin Pontus'a ilişkin antroponimik malzeme, on beşinci yüzyılın başlarında Trabzon İmparatorluğuna henüz iltihak etmiş bulunan Asyalı kimi göçmenlerin Müslüman inancını koruduğunu düşünmemiz için yeterli sebep sağlamaktadır. İmparatorun tebaası haline gelmiş, fakat Müslüman adlarından olmamışlardı. Paleologyen kaynaklara baktığımızda makamların Asyalı göçmenleri Hıristiyanlaştırma hususunda başarı kazandığını görüyoruz.

4. Kaynaştırma ve Dışlamaya İlişkin Ek Görüşler

Bizans topraklarına tesadüfen gelen ve Bizans hukuk sistemiyle karşı karşıya kalan göçmenlerin başlarına gelenleri iki örnek ortaya koymaktadır. Birinci örnekte bir "İskit"le, yani Kuman Türkü/Moğol bir kadınla karşılaşıyoruz. Altınordu'da ("Tuna'nın ötesinde") yaşayan bu kadın, bir ölçüde varlıklı, bekâr ve çocuksuzdu. Gregoras'ın da ifade ettiği gibi, bu İskit kadını Bizans'a gitmeye ve vaftiz olmaya hevesliydi (ἐπόθειδ' ἐκ πολλοῦ προσχωρῆσαι Ῥωμαίοις καὶ τὸ θεῖον δέξασθαι βάπτισμα). Trakya'da Moğollar tarafından ele geçirilmiş Yunan köleler evinin yakınından geçirilirken onlardan birini satın aldı ve Bizans'a taşınma niyetiyle onunla evlendi. Ondan iki çocuk sahibi oldu ve üçüncü çocuğa hamileyken kocasının Moğol akınları sırasında esir alınmış olan Yunan karısı ortaya çıktı. İskit kadını kocasının birinci eşini kıskanmadı; kocasının gönlünü etmek ve ev işlerine yetebilmek için birinci eşi satın aldı. İskit kadını Bizans'a taşınma planından vazgeçmedi. Nihayetinde vaftiz olup köleleriyle, yani kocası ve kocasının ilk eşiyle birlikte Konstantinopolis'e yerleşti. Yunan kadın burada patriğe gidip İskit kadınını kocasını çalmakla suçladı. İskit kadını duruşmaya geldi ve savunmasını yaptı. Kocasını azat etti ancak çocuklarına bakması için paraya ihtiyaç duyduğundan ilk eşi boyundurukta bırakıp ödediği parayı vermesi karşılığında onu azat etmeyi önerdi. Patrik ile davanın diğer tarafları İskit kadınının kararını çok cömert ve adil olarak değerlendirip alkışladılar. İlk eş gereken parayı eski komşularından toplamak için Trakya'ya gittiğinde Moğolların bölgeye düzenlediği bir akında tekrar köle edildi ve Altınordu'ya götürüldü. Böylece adalet de yerini bulmuş oldu. Kocası ve İskit kadını bundan sonra hep mutlu yaşadılar.[50] Bu olay 1337-38 yıllarından bir süre önce meydana geldi.

Hikâye birçok bakımdan öğreticidir. Düşman tarafından köle edilen ve sonradan Bizans'a dönen Bizanslı adamla karısı Jüstinyen

[50] Gregoras, 1:542-44. Page bu hikâyeyi tekrardan ele aldığında pek çok yanlışa imza atar: Page, Gill. *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans, 1200-1420* (Cambridge, 2008), s. 158-59.

kanunlar uyarınca hükmen azat edilmemişti.[51] İskit kadınının her şeye rağmen Bizans'a göç etme isteği tipiktir. Bizans'a değer veren ve oraya yerleşmeye istek duyanlar sadece Anadolu "İranlıları" değil aynı zamanda Kuzeyli "İskitlerdi." İskit kadını hayalini aşama aşama gerçekleştirmiş, ilk önce bir Bizanslıyla evlenmiş ve çocuklar dünyaya getirmişti. İskit kadını hukuki bir kovuşturmayla karşı karşıya kaldığında, Bizans adalet sistemi kendisinden yana tavır almıştır – oysa bu kadın yakın bir zaman önce buraya gelmiş, İskitlerden zulüm görmüş olan bir yerli (Yunan) tarafından dava edilmişti. Bizans hukuku kişilerin milliyetini dikkate almamıştır. Bu davada yasal mekanizmalar göçmeni korumuş ve göçmenin Bizans toplumuyla kaynaşmasını sağlamıştır.

İkinci örnek ise daha karmaşıktır. Pachymeres bir "Toharos" –yani Moğol– olan Κουτζίμπαξις'in [*Koutzimpaksis*] Bizans'ta kariyer basamaklarını hızla tırmandığından söz etmektedir.[52] Pachymeres'e göre bu adam "İranlıların" dinine (τὰ Περσῶν δ' ἔσεβε) bağlı kalmaya devam etmiş ve Altınordu hükümdarı Nogay'ın en güçlü (τὰ κράτιστα) büyücüleri arasında yer almıştır. Burada "İranlıların dini"yle kastedilen kuşkusuz Moğol Şamanizmidir; şamanlar Altınordu ve Moğol saraylarının vazgeçilmez mensuplarıydı.[53] Pachymeres'in de ifade ettiği gibi, Κουτζίμπαξις adı Türkçe *koca-bahşı* (baş şaman) sözcüğünün Yunancadaki karşılığıydı.[54] Nogay'ın ölü-

---

[51] Rotman, Youval. *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, çev. Jane Marie Todd (Cambridge, MA, 2009), s. 32-33.
Pachymeres X.30, XII.1.32, XIII.4.14.
Yanlış yorumlar için bkz. *PLP*, no. 13622 (Κουτζίμπαξις başta İslamı kabul etmiştir); *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officialsm*, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1975), s. 362 n. 21. satıra kadar (Zerdüştîliğe bağlıydı).

[54] Pachymeres XIII.14 (4:627.19-20): "πρῶτος δὲ τῶν ἱερομάγων τοὔνομα τοῦτο ἐξελληνίζεται." Tefsir Étienne Marc Quatremère ile Zachariadou'ya aittir: Zachariadou, Elizabeth. "Observations on Some Turcica of Pachymeres," *Revue des études byzantines* 36 (1978), s. 262-63. Fakat Zachariadou belirsiz nedenlerle Kocabahşı'yı şu şekilde tarif etmektedir: "Müslüman Türk, Nogay'ın sarayında baş sihirbaz."

münün (1299 veya 1300) ardından Kocabahşı, karısı ve çocuklarıyla birlikte, Türk Anadolu'suna göç etmeye karar verdi; ancak kendisini kazara Bizans'ın Karadeniz Ereğlisi bölgesinde buldu. Kendisini ve ailesini vaftiz ettiren Kocabahşı, II. Andronikos'la yakınlaştı ve imparatorun maiyeti içinde önemli bir yer edindi. Bizans'a bir sadakat bağıyla bağlanan Kocabahşı, ailesiyle "Romalı" oluvermişti. Türk önderi Süleyman Paşa'nın[55] İznik çevresini yakıp yıkmasını önlemek için imparator Kocabahşı'yı İznik'in yöneticiliğine getirdi ve kızını Süleyman'la evlendirdi. Süleyman barışa uymadığı ve Kocabahşı yerli Rumlara karşı düşmanca hareketlere giriştiği için istenilen sonuçlar elde edilemedi.[56] Kocabahşı yine de imparatorun yakınında kaldı ve onun verdiği görevleri yerine getirmeyi sürdürdü. Tokta Han'ın (1290-1312) Altınordu'suna Bizans elçisi tayin edildi. 1305 yılında isyancı Alanlar ve Kuzey (İskit) Tourkopouli askerleriyle müzakereci olarak Trakya'ya gönderildi. Ancak Alan önderi Κυρσίτης'in [*Kyrsitēs*] kızıyla (ikinci evliliğiydi) evlendikten sonra kuşku uyandıran davranışlar sergiledi.[57] Hikâyenin devamını Patrik I. Athanasios'un mektuplarından birinde okuyoruz. Kocabahşı (Athanasios ona Παξῆς [*Paksēs*] demektedir) Bizanslılar tarafından ihanet suçlamasıyla tutuklandı ancak 1306 yılı civarında Konstantinopolis'teki hapishaneden kaçmayı başarıp Altınordu'ya gitti. Patrik imparatordan Kocabahşı'yı kaçıran gardiyanlara çok sert davranmamasını istedi.[58] Kocabahşı'nın Bizans'taki parlak kariyeri de böylelikle sona erdi.

Bu olay Kocabahşı'nın pek kolayca vaftiz olup imparatorun yakın çevresine dahil olduğunu, Bizans seçkinlerinin yetenekli barbarlara kolayca kucak açtığını gözler önüne sermektedir. Öte yandan Koca-

---

[55] Bu kişi, Kastamonu beyi Şücâeddin Süleyman Paşa ile muhtemelen aynı kişiydi: Failler, Albert. "Les émirs turcs à la conquête de l'Anatolie au début du 14e siècle," *Revue des études byzantines* 52 (1994), s. 90-91; Beldiceanu-Steinherr, Irène. "L'installation des ottomans," *La Bithynie au Moyen Âge* içinde, ed. Bernard Geyer ve Jacques Lefort (Paris, 2003), s. 362.

[56] Pachymeres X.30 (4:379.11-23), XII.1 (4:507.11-12).
Pachymeres XII.32 (4:603.28-31), XIII.4 (4:627); XIII.14 (4:649).

[58] *The Correspondence of Athanasius I*, s. 114-16 (no. 51).

bahşı'nın sonu, yakın zamanda yurttaşlığa alınmış bir Barbarın makamlarla çatışmaya girdiğinde ve sadakatsizlik gösterdiğinde derhal kolluk mekanizmasıyla karşı karşıya gelip kendisini demir parmaklıkların arkasında bulduğuna bir örnek teşkil etmektedir. Sadakatsiz barbarların imparatorluktan kaçmaktan başka seçenekleri yoktu.

Hem Anadolulu İranlılar hem de Kuzeyli İskitler Konstantinopolis'ten gözlerini alamıyordu. İskit "Romalı" olmayı hayal ederken Anadolulu kendini halihazırda (veya hâlâ) Romalı addediyor ve yurttaşlığa giden yolun pek rahat olduğunu düşünüyordu.

5. Mülk Sahipleri ve *Pronoiar*'lar

Makamların ilgi duyduğu göçmene vaftizinden sonra geçinmesi için bir gelir kaynağı tahsis edilirdi. İmparatorluk topraklarına yerleşmiş ve yurttaşlığa alınmış göçmenlere sağlanan bu tür mali desteklerin ölçüsü –para ve toprak– epey eskiye, yedinci ve sekizinci yüzyıla dayanmaktaydı.[59] Konstantin Porfirogennetos günlerinde *themata protonotarioi*'ye Hıristiyanlaştırılmış ve devlet makamları tarafından toprak tahsis edilmiş Sarazen esir ve göçmenlere gıda ve tarım aletleri satın alabilmeleri için önemli miktarda altın ödemesi emrediliyordu. Bu Sarazen yerleşimciler üç yıl süreyle vergiden muaf tutulurdu. Geçici vergi muafiyetinden evlerine vaftiz edilmiş Sarazen damatları kabul eden yerliler de yararlanabiliyordu.[60] Charles Brand'ın da ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu gibi, "İskit" ve "İranlılara" cömertçe toprak dağıtılması on birinci ve on ikinci yüzyıla dek sürmüştür.[61]

Bizans devlet makamlarıyla yabancılığından ödün vermeyen ve Bizans'a bağlılığı kabul etmeyen paralı askerler ve müttefikler

---

[59] Litavrin, Gennadij G. *Византийское общество и государство в X-XI вв.* (Moskova, 1977), s. 238

[60] Porphyrogennetos, Constantine. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, ed. Johann Jacob Reiske, 2 cilt (Bonn, 1829-30), 1:694.22-696: "Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων." Bu parçaya dair bir tartışma için bkz. Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 130.
Brand, "The Turkish Element," s. 17

arasındaki mali ilişkiler farklı kalıplara göre gelişmiştir. Örneğin Geç Bizans günlerinde yabancı paralı askerler ve müttefikler devlet makamlarından üzerinde anlaşılan ödemelerle birlikte hediyeler de (altın ve mal) beklerdi. 1260'larda Ali Bahadır'a yabancı bir müttefik olarak imparator adına kazandığı askeri zaferlerden ötürü fahri giysiler ve başka armağanlar bahşedildi.[62] Kantakuzinos'un da kaydettiği gibi, Müslüman paralı askerler ve müttefikler tarafından alınmış ganimetler –köleler de dahil– mülkiyetlerinde kalırdı.[63] Ortodoks olmayan dini kimliklerini korumuş yabancı paralı askerlerle müttefiklerin Bizans ülkesinde mülk edinemediği görülmektedir.

Bizans'a bağlılığı kabul edenlere gelince; soylu göçmenler kural olarak özel mülkiyete sahip olabiliyor, devlet makamlarından gayrimenkul edinebiliyordu. Soylu sülalelerin çoğunluğu (Melikai, Soultanoi, Masgidades, Anataulai) atadan aldıkları ve sonradan gelenlere bırakabildikleri arazilere sahipti. Veritabanındaki Doğulu adların (veya yakın neseplerinin) birçoğu ilk başta devlet makamları tarafından maaşa bağlanmış ve yurttaşlığa alınarak Bizans ülkesinde mülk sahibi kılınmış yeni yerleşimci veya sığınmacı asker veyahut eski paralı askerlerdi (örneğin bkz. Şekil 17).

Bizans makamları yeni gelen barbarlarla ilişkilerinde ayrıca *pronoia/oikonomia* kurumunu devreye sokuyordu; bu uygulama vasıtasıyla devlet hizmetinde bulunan kişi veya gruplara araziler tahsis ediliyor, kimi vergiler onlara bağlanıyordu; bu vergiler belirli bir arazinin ya da mülkün vergisi olabiliyor, kişi vergiden muaf tutula-

---

İbn Bîbî (AS), s. 638: باری چند فاسیلیوس را معادیان و منازعان ظاهر شدند علی بهادر را بدفع ایشان فرمان داد در ان باب جواب خصوم ملک الروم چنانک از کمال حماست او اقتضاکرد واجب دید و باقامت رسانید و بقمع کفار آثار صرامت ظاهر کردانید بدانواسطه پایه او در خدمت ملک الروم در وقار و حشمت بیفزود و هر بار سحاب خلعت و صلت ازخزانه ملک الروم در باره او دارّ و فایض بود و پیوسته بانعام و اکرام او اختصاص می یافت. Krş. Duda, *Die Seltschukengeschicte*, s. 284.

Kantakuzinos, 1:497 (sivillerin Umur Bey'in adamları tarafından 1337'de Arnavutluk'ta zapt edilmesi hakkında).

biliyordu.[64] *Pronoia/oikonomia*'dan yararlanan ortalama bir bireyin yıllık 70-80 altın *hyperpyra* geliri olurdu.[65]

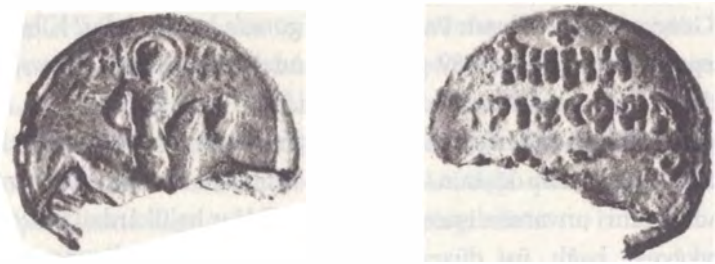

Şekil 17: Demetrios Aelgazes'in mührü. Üstündeki Aziz Demetrios resmine bakılırsa sahibi büyük olasılıkla bir askerdi. [Jordanov Ivan. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3 cilt (Sofya, 2003-09), 3:no. 1810].

Türk *pronoiar*'lar hususunda kaynaklarda ilginç bulgular mevcuttur. Vaftizinden önce İranlılar tarafından Φαχρατίνης [*Phakhratinēs*] adıyla anılan *pronoiar* Πέτρος [*Petros*], 1283-89'dan önce ölmüştür. Kendisi muhtemelen Keykâvus'un maiyetindendi. Πέτρος Φαχρατίνης [*Petros Phakhratinēs*] veya oğulları (birinin adı Andronikos'tu) Konstantinopolis'te (veya civarında) *pronoia* sahibiydi. Ancak Πέτρος Φαχρατίνης öldükten sonra devlet makamları bu *pronoia*'yı iki oğulun elinden almaya ve onları Trakya veya Makedonya'ya göndermeye kalkıştı; oğullar diledikleri takdirde Trakya

---

[64] On üçüncü-on dördüncü yüzyılın *pronoia*'sına ilişkin olarak bkz. Bartusis, Mark. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge, 2012), özellikle bölüm 4-7, s. 374-94. Ayrıca bkz. Khvostova, Ksenia V. "Пропия: социально-экономические и правовые проблемы," *Византийский временник* 49 (1988), s. 13-23; Harvey, Alan. *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge, 1990), s. 5-12, 72; *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002), 1:23; Laiou, Angeliki E. ve Morrisson, Cécile. *The Byzantine Economy* (Cambridge, 2007), s. 157-59.
Hesaplamalara ilişkin olarak bkz. Oikonomides, Nicolas. "À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 354, Daha ayrıntılı bir tasvir için bkz. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium*, s. 497-503.

veya Makedonya'da "İranlı asker bordrosuna" (*Περσικοὶ στρατηγικοὶ κατάλογοι: Persikoi stratēgikoi katalogoi*) kaydolabilecek, gerekli erzak (*σιτηρέσιον: sitēresion*) ve ekilebilir araziye sahip olabilecekti. Genç adamlar Kıbrıslı Patrik II. Gregoras'a başvurdular. Kıbrıslı Gregoras konuyu (1283-89 yılları arasında) bir mektupla *megas logothetes* Theodoros Mouzalon'a nakletti.[66]

Φαχρατίνης [*Phakhratinēs*] Fahreddîn adının karşılığıydı; Fahreddîn söz konusu kişinin Müslüman adına ya da Selçuklu sarayındaki fahri unvanına işaret etmekteydi.[67] Her halükârda İzzeddin Keykâvus'a bağlı, üst düzey bir Müslüman beyiydi Φαχρατίνης; bir aşamadan sonra Hıristiyanlığa geçmişti. Keykâvus'un maiyetinde bulunan Türkler arasında *megaloallagites* Γαζῆς [*Gazēs*] ile Ἀραβαντηνὸς Μασγιδᾶς [*Arabantēnos Masgidas*] gibi başka *pronoiar*'lar da vardı. Demek ki Keykâvus'un kimi Türklerine, özellikle komutanlara imparator tarafından *pronoia* bahşedilmişti. İmparatorun Keykâvus'un maiyetinde bulunanlara cömert davrandığına ilişkin iddialar da böylece açıklığa kavuşturulmuş olur; bu tür iddialara Şarki kaynaklarda denk geliriz. Aksarâyî bu hususta şöyle der: Bizanslılar "[sultana] yakınlığına ve rütbesine göre sultanın her bir adamına oturacağı düzgün bir mesken verdiler ve her birine günlük masrafları ve iaşesi için konumuna uygun bir tahsisat

---

[66] Eustratiades, Sophronios. *Γρηγορίου του Κυπρίου Επιστολαί*, *Εκκλησιαστικός Φάρος* içinde 4 (1909) *Παράρτημα*, s. 119 (no. 159). Bu vakanın tahlili için bkz. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 374-75 ve Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium*, s. 343-46. Ayrıca bkz. Bibikov, Mikhail V. "Сведения о пронии в письмах Григория Кипрского и 'Истории' Георгия Пахимера," *Зборник радова Византолошког института* 17 (1976), s. 95; *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel; Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 bölüm (Paris, 1932-89), 1/4:326 (no. 1536). Krş. *PLP*, no. 29669 (söz konusu maddede pek çok hata söz konusudur).
Laurent'in ad mevzuunda ortaya koyduğu prototip olası değildir: "Ferhadeddin." Selçuklu sarayındaki fahri unvanlar için bkz. Hôyî, Hasan b. 'Abdi'l-mu'min. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Gunyetu'l-kâtib ve Munyetu't-tâlib*, Erzi, Adnan S. *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri* (Ankara, 1963), s. 1-15; Hôyî, Hasan b. 'Abdi'l-mu'min. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Rusûmu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fazâ'il*, Erzi, *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri*, s. 1-46.

sağladılar."[68] Burada kastedilenler Keykâvus'un imparatorun tebaası kılınmış askerleri olsa gerek. Fahreddîn vakasında da gördüğümüz gibi, Keykâvus'un askerlerine *pronoia*, yani tarıma uygun ekilebilir arazilerle bir miktar para (σιτηρέσιον: *sitēresion*) bahşedilmiştir. Yunan ve İran kaynakları bu hususta birbiriyle örtüşmekte ve benzer ifadeler sunmaktadır. Göçmenleri yerel ekonomi çarkına dahil etme politikasının ve mali desteğe ilişkin temel unsurların Konstantin Porfirogennetos'un bu hususta ortaya koyduğu politikalarla örtüştüğünü, hatta değişmeden kaldığını söyleyebiliriz.

Şekil 18: Ioannes Tourkopoulos'un mührü (on dördüncü yüzyıl başları, *PLP*, no. 29183). Tourkopoulos'un Keykâvus'un adamlarından birinin oğlu ve asker olması muhtemeldir [Likhachev, Nikolaj P. *Молибдовулы греческого Востока* (Moskova, 1991), s. 136, Tablo LXVI, 10].

Keykâvus'un ikinci kuşak askerlerine ilişkin herhangi bir malumat da aynı şekilde dikkate değerdir. Bu kuşaktan kimileri baba mesleğini (askerlik) sürdürmüş, "Tourkopuloi" (bkz. Şekil 18) adı verilen "İran" alaylarında hizmet etmiştir. Bu durum Gregoras'ın Keykâvus'un askerlerine dair sarf ettiği ifadeye de uymaktadır; Gregoras'a

---

[68] و خواص او را هریکی را بر قدر قربت و منزلت مسکنی لایق مهیا کردانیدند
و اسباب نزل و مایحتاج ایشان بر وفق حال هریکی علی حده مهیا و مرتب داشتند

Benzer beyanlar için bkz. İbn Bîbî (AS), s. 637; Duda, *Die Seltschukengeschichte*, s. 284; Makrîzî, 2:14

göre askerlerden oluşan bu çember "çocukların kuşağıyla birlikte ziyadesiyle genişlemişti."[69]

Tourkopuloi askerlerinden on dördüncü yüzyılın ilk on yılına dek Bizans ordusunun bir parçası olarak, 1330'lara dek ise Tesalya'daki Katalan ordusu bağlamında söz edilmiştir.[70] Τουρκόπουλος [*Tourkopoulos*] lakabına belgesel kaynaklarda 1409 gibi geç tarihlere kadar rastlanmakla beraber, bu adın sahipleri artık o sıralarda asker değildiler. On dördüncü yüzyıl ortalarından on beşinci yüzyıl ortalarına dek akitlerde geçen "Tourkopoulos" ikinci adı, askeri bir bağlamda ele alınmamalı, doğrudan "Türkün oğlu" şeklinde anlaşılmalıdır.[71] Örneğin Trabzonlu Mikhail Panaretos (on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında) "Tourkopouloi" sözcüğüne Yunanlar tarafından esir alınan Türk çocuklarını ele alırken başvurmuştur.[72]

Birinci ve ikinci kuşaktan göçmen askerleri ortak *pronoia*'ya sahip bölükler olarak görmek mümkündür.[73] Kalamarya Βαρβαρηνοί'leriyle [*Barbarēnoi*] Çimpe Türkleri ortak *pronoia*'ya sahip bu tür gruplar olarak görülebilir. Aynı dönemlerde (on dördüncü yüzyılın ilk yarısı) Kumanların da büyük olasılıkla devlet makamları tarafından Bizans topraklarına bu tür koloniler halinde yerleştirilmiş olmaları dikkat çekicidir.[74] "İranlı" ve "İskit" askerleriyle ailelerinin topluca iskân edilmeleri yetkililerin sürekli olarak

---

[69] Gregoras, 1:248.9-10: "ταῖς τῶν παίδων διαδοχαῖς αὐξηθέντας."

[70] Savvides, Alexios. "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi," *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to D.M. Nicol* içinde (Londra, 1993), s. 122-36; a.y. "Εκχριστιανισμένοι Τουρκόφωνοι μισθοφόροι στα βυζαντινά και λατινικά στρατεύματα της Ανατολής," *Πρακτικά του Ι' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου* içinde (Selanik, 1989), s. 89-97. Haçlı ordularında on birinci yüzyıldan itibaren Türkopol askerlerin de olduğu iyi bilinmektedir: Smail, Raymond C. *Crusading Warfare, 1097-1193* (Cambridge, 2005), s. 111-12, 179-80.
PLP, no 29176-84.
Panaretos, Mikhail. *Μιχαήλ του Παναρέτου περι των Μεγάλων Κομνηνών*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1958), s. 79.28.
Ortak *pronoia* hususunda bkz. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium*, s. 341-52. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 158-59. Göçmenlerin kolonilere yerleştirilmesi eski bir Bizans uygulamasıydı: Litavrin, *Византийское общество*, s. 238.

başvurduğu bir yöntemdi. Örneğin, Zahariadu'nun da ifade ettiği gibi, Melikai, Soultanoi ve bu ikinci aileyle bağları bulunan Lyzikoi ailelerinin mülkleri Véria bölgesindeydi; bu aileler sınırdaştı.[75] Türklerin Makedonya'daki mekânsal dağılımı da topluca iskân edildiklerini göstermektedir.

Osmanlıların on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Balkanları ele geçirmesinin ardından *pronoia* sisteminde önemli bir çöküş meydana geldi. Bizans makamları Çirmen Savaşıyla (1371) Osmanlıların Selanik'i fethi (1387) arasındaki o dönemde manastır topraklarını kısmen sivilleştirerek *pronoia* sistemini ıslah etmeye çalıştılar. Fakat 1380'lerde Makedon topraklarının kaybı orduyu finanse etmekte olan *pronoia*'ya ölümcül bir darbe indirdi.[76] Prosopografik veritabanımızın da gösterdiği gibi, bu durum Türk *pronoiar*'ların Bizans toplumsal sahnesinden çekilmesine yol açtı.

6. İmparatorluğa Hizmet

Bizans hizmetine giren yabancı paralı askerler ve müttefikler kendi milletlerinin âdetlerine göre Bizans makamlarına bir bağlılık yemini (ὅρκος: *horkos*) ederlerdi. Örneğin Anna Komnene Birinci Haçlı Seferine katılan Latin şövalyelerin I. Aleksios Komnenos'a sadakat yemini ederlerken "Latinlerin geleneksel andını" içtiklerini belirtmektedir.[77] Aynı şekilde Anna Komnene'ye göre imparatorun müttefikleri haline gelen Türkler (σύμμαχοι: *symmakhoi*) kendi geleneklerine göre ant içmişlerdir.[78] Bizanslılar Türklerin yemin usullerinden haberdardı; sözgelimi köpeği ikiye ayırmaya ilişkin bir yemin vardı.[79] Hem "İranlı" hem de "İskit" paralı askerleri Bizans ma-

---

[75] Zachariadou, Elizabeth. "Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδίν Καικαούς Β΄ στη Βέροια," *Μακεδονικά* 6 (1964-65), s. 65-66; *The Economic History of Byzantium*, 1:27, 364-69.
Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium*, s. 550-51.
Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias*, ed. A. Kambylis ve D. R. Reinsch (Berlin ve New York, 2001) VII.6.1.4 (τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις ὅρκον), X.7.5.14 (τὸν τοῖς Λατίνοις συνήθη ὅρκον).
Anna Komnene II.6.8.7-8: "τὸ εἰθισμένον αὐτοῖς τὸν ὅρκον."
Krjukov, Aleksej M. "Византийцы и их соседи в проповедях Михаила

kamlarıyla ilişkilerini geleneksel antlarını içerek düzene koyarlardı. Barbarlar büyük olasılıkla kendi dillerinde yemin ederlerdi. Yabancı Türklerin Bizans imparatoruna ettiği sadakat yemini, muhtemelen Ruslara özgü *шертование* (şertovanie) törenini andırmaktaydı; Türkler kendi âdetlerine göre ant (*шерть* ← Arapça شرط "yemin, ant") içerlerdi.[80] Bizans'ın yabancılığından ödün vermeyen Müslüman paralı askerleri, Keykâvus'un adamlarının yaptığı gibi Kuran'a el basarak yemin etmiş olmalı; bu eylem de Rus шерть uygulamasını andırmaktaydı. Ancak шерть uygulamasının aksine Bizans'a kayıtsız sadakati kabul etmek isteyenler Kuran'a başvuramazdı; böyle bir durumda Selçuklu kaçağı Siyavûş'un yaptığını yapmak icap ederdi, yani Hıristiyan yemini edilirdi. Siyavûş 1085 ile 1087 yılları arasında ilkin vaftiz olmayı kabul etmiş, ardından I. Aleksios'a bağlılık yemini etmişti ("πίστεις ἐδεδώκει τῷ αὐτοκράτορι").[81]

"İranlı" ve "İskit" göçmenlerin ekseriyeti Bizans ordusuna er veya subay olarak kaydolmuş, hafif süvariliğe ve okçuluğa soyunmuştur.[82] Veritabanında kayıtlı bulunan Türklerin %7'sine doğrudan üst rütbeli subay ve komutan olarak atıfta bulunulmaktadır (ἄρχων, κεφαλή: *arkhōn, kephalē*). Soylu "İranlı" ve "İskit" kural

---

Хониата," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 7 (St. Petersburg, 2009), s. 33-53. Barbarların Bizans imparatoruna bağlılık yemini etmeleri hakkında ek bilgi için ayrıca bkz. Pohl, Walter. "Ritualized Encounters: Late Roman Diplomacy and the Barbarians, Fifth-Sixth Century," *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean: Comparative Perspectives* içinde, ed. Alexander Beihammer, Stavroula Constantinou ve Maria Parani (Leiden, 2013), s. 67-86. Ayrıca krş. Brand, "The Turkish Element," s. 16-17.

[80] шерть terimi ve uygulaması için bkz. Arapov, Dimitrij Ju. "Присяга мусульман в российских законодательных актах и юридической литературе XIX в." *IVS ANTIQVVM. Древнее право* 2/10 (2002), s. 252-62; Konev, Aleksej Ju. "Шертоприводные записи и присяги сибирских "иноземцев" конца XVI-XVIII вв.," *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 6 (2006), s. 172-77.

Anna Komnene VI.9.4.10-12; Skoulatos, Basile. *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* (Louvain, 1980), s. 280.

Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 257-58, 330.

gereği derhal Bizans soyluları arasına alınır ve saray rütbeleriyle donatılırdı. Kimileri imparatorun οἰκεῖος [*oikeios*][83] ve δοῦλος'luğuna [*doulos*][84] erişip önemli mevkilere gelebiliyordu. Ünlü Soultanoi ailesinin üyelerinden olan Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος [*Aleksios Soultanos Palaiologos*], kaynakların birinde πανευγενέστατος [*paneugenestatos*] yani "soyluların soylusu" olarak anılmıştır.[85]

Bizans Türkleriyle yabancı Türkler dil ve "psikoloji"de ortaklaşabildiğinden, devlet makamları ilk kuşak göçmenleri Türki yabancılarla müzakerelerde ve elçiliklerde kullanmıştır. Birinci kuşak göçmenlerin diplomatik görevlerle aynı ırktan geldikleri ve aynı dili konuştukları (ὁμόγλωττος: *homoglōttos*) barbarlara gönderilmesi sık rastlanan bir durumdur. Kocabahşı temsilci olarak ilkin Altınordu'ya, sonrasındaysa Alan ve Türk isyancılara gönderilmiştir. *Protohierakarios* Ἀβράμπαξ [*Abrampaks*], II. Andronikos'la buluşmak üzere Konstantinopolis'ten Bizans Anadolusu'na giden Selçuklu sultanı Mesud'a eşlik etmiştir. Konstantin Melik 1305/06 civarında II. Andronikos'un tarafına kaçmış paralı askerlerden Melik İshak'la müzakerelerde bulunmuştur. Aksungur (آقسنقر) ile Bahadır (بهادر) adlı iki Türk kardeş Mısır'a 1326-27'de giden Bizans heyetine katılmışlardır.[86] Aynı şekilde Moğolların Bizans-Yunan kanı taşıyan Despinası Maria, Asya ve Asyalıları iyi bildiğinden, Osmanlıların atası Osman Bey'le 1304 yılından sonraki bir tarihte müzakerelerde bulunmuş, Osman Bey'i İran Moğollarıyla tehdit etmiştir.[87]

---

[83] Μαχράμης [*Makhramēs*] (*PLP*, no. 17544), Ἀλέξιος Παλαιολόγος Σουλτάνος [*Aleksios Palaiologos Soultanos*] (*PLP*, no. 26338), Αλέξιος Ἰαγούπης [*Aleksios Iagoupēs*] (*PLP*, no. 7819), Γεώργιος Ἰαγούπης [*Geōrgios Iagoupēs*] (*PLP*, no. 7821), Θεόδωρος Ἰαγούπης [*Theodōros Iagypēs*] (*PLP*, no. 7822).
Νικόλαος Τζυράκης [*Nikolaos Tzyrakēs*] (*PLP*, no. 28159), Ἀλέξιος Κομνηνός Μασγιδᾶς [*Aleksios Komnēnos Masgidas*] (*PLP*, no. 17220), Ἰωάννης Δούκας Μασγιδᾶς [*Iōannēs Doukas Masgidas*] (*PLP*, no. 17222), Δημήτριος Ταλαπᾶς [*Dēmētrios Talapas*] (*PLP*, no. 27416), Γεώργιος Ἰαγούπης [*Geōrgios Iagoupēs*] (*PLP*, no. 7821), Παῦλος Γαζῆς [*Paulos Gazēs*] (*PLP*, no. 3452).
Theocharides, Georgios. *Μία διαθήκη και μία δίκη Βυζαντινή. Ανέκδοτα Βατοπεδινά έγγραφα* (Selanik, 1962), s. 27.184-85 (no. 2).

[86] Makrîzî, 3:97.
Pachymeres XIII. 35 (4:701).

Türklerden müteşekkil birliklere çoğu zaman Bizans Türkleri komuta etmekteydi; örneğin Hıristiyanlığı kabul etmiş Türklerden olan Νικηφόρος Ῥιμψᾶς [*Nikēphoros Rimpsas*] Pelagonia Muharebesinde (1259)[88] Bizans'ın "İranlı" birliklerine liderlik etmiş, Τζαράπης [*Tzarapēs*] adında biriyse 1306 yılında Apros garnizonunun komutanlığını yapmıştır.[89] İkinci ve üçüncü kuşak Türkler, İskit Συτζιγάν'ın [*Sytzigan*] torunu olan ve 1322'de Bitinya'dan barbar birliklerin komutanlığını yapan Ἰωάννης Συργιάννης [*Iōannēs Syrgiannēs*] vakasında da görüldüğü üzere, Türk paralı askerlerinin başına verilebiliyordu.[90]

Birinci ve ikinci kuşak Türklerin rağbet gösterdiği unvanlardan biri de πρωτοϊερακάριος [*prōtoierakarios*] idi. Bu unvana bir zamanlar Bizans rütbe listesinde gayet mütevazı bir yer tutan (48 ile 53 arası) şahincibaşı sahipti.[91] *Protohierakarios* unvanına sahip kişilerin belirli bir işle ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği açık değildir.[92] Paleologyen dönemin *protohierakarios*'u açıkça tanımlanmış vazifelere değil, hem soylu hem sıradan kişilere verilen, askeri ve mülki memurlarca da kullanılan fahri bir unvana işaret etmektedir.[93] Gariptir,

---

88 Pachymeres IV.31.18 (2:425); Acropolites, s. 170.19-171.1.

89 Pachymeres XIII.29.9 (4:697).

90 Gregoras, 1:354.7; Vásáry, István. *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge, 2005), s. 120-21.
Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 138.29, 301.7-8 vs. (bkz. Dizin).
Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967), 1:600-01; Kazhdan, Alexander P. "Protoierakarios," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:1745.
Πρωτοϊερακάριος [*Prōtoierakarios*] unvanı Theodoros Mouzalon tarafından II. Theodoros Laskaris'in (1254-58) saltanatı sırasında, Konstantin Hadenos tarafından 1274'te (*PLP*, no. 30346), Βουζηνός [*Bouzēnos*] adlı biri tarafından on üçüncü yüzyılda (*PLP*, no. 3016; Guilland, Recherches, 1:601), Leon adlı biri tarafından on üçüncü-on dördüncü yüzyılda [Laurent, Vitalien. "Les bulles métriques de la sigillographie Byzantine," Ελληνικά 5 (1932), s. 111-12, no. 318], Véria'lı bir mülk sahibi tarafından 1325-38 yıllarında (*PLP*, no. 24896; Theocharides, *Μία διαθήκη*, s. 31.16; 34.82; 59.65), subay Ioannes Synadenos tarafından 1341'den önce (*PLP*, no. 27123), Demetrios Komes tarafından Selanik'te 1344'te [*PLP*, no. 92402; *Actes de Docheiariou*, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1984), s. 170-71], Theodore Strongylos tarafından 1348'de (*PLP*, no. 26952) ve Ποτζιάτης Ἄγγελος [*Potziatēs Angelos*] tarafından 1385/86'da kullanılmıştır (*PLP*, no. 23606).

protohierakarios unvanına sahip kişiler arasında Türk göçmeni/torunu veya onlarla bağlantıları bulunan birçok Yunan vardır. *Protohierakarios* unvanına ilk kuşak göçmenlerden Ἀβράμπαξ [*Abrampaks*] 1290'larda,[94] beşinci kuşaktan Ἰαγούπης [*Iagoupēs*] ise 1344'te erişmiştir.[95] *Protohierakarios* Iagoupes'in, 1344'ten itibaren saray duruşmalarına çağrılanlardan biri olduğundan, mülki bir memur olması muhtemeldir.[96] "İran"dan gelmiş bir diğer önemli göçmen ve ülkesine geri dönen iki Basilikoi kardeşten biri olan Βασιλικός'tan [*Basilikos*] bahsedilirken 1300'den önce *protohierakarios* unvanını taşıdığı söylenmektedir.[97] Ayrıca kız kardeşi ilk kuşak göçmenlerden Sultanos'la evli Demetrios Palaiologos da on dördüncü yüzyılın başlarında bu unvana sahipti.[98] Dolayısıyla bu unvanın, unvanı taşıyanların yaklaşık üçte birini göçmenler veya göçmenlerle akrabalığı bulunan kişiler teşkil ettiğinden, Doğulu göçmenlerle ilişkilendirilmiş olması mümkündür.

Devletin göçmenler veya yabancılara ilişkin siyasetini ortaya koyan kimi vazifelerin zaman zaman göçmenlere veya soylarından gelenlere verilmiş olması ilginçtir. Εταιρειάρχης [*hetaireiarkhēs*] makamı ve unvanı mevzuunda da aynı durum söz konusudur. Basilikoi kardeşlerin küçüğüne μέγας ἑταιρειάρχης [*hetaireiarkhēs*] (1259-61; *PLP*, no. 2452), Ἀναταυλᾶς'a [*Anataulas*] ise ἑταιρειάρχης [*hetaireiarkhēs*] (ö. 1342 öncesi; bkz. 5. Bölüm 9. Kısım, An2a) şeklinde atıfta bulunulmuştur. Saray rütbelerinde ἑταιρειάρχης [*hetaireiarkhēs*] unvanı son düzinenin ikinci yarısında bulunur.[99] Düzmece-Kodi-

---

[94] *PLP*, no. 61; Pachymeres X.25 (4:360); hakkında daha fazla bilgi için bkz. 3. Bölüm 7. Kısım.

Bkz. 5. Bölüm 8. Kısım (no. IA4 Iagoupai ailesi).

[96] *Actes de Docheiariou*, s. 170.10.

PLP, no. 2454, *protohierakarios* Basilikos ya *PLP*, no. 2452'ye ya da *PLP*, no. 2458'e işaret etmektedir.

Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina inedita*, ed. Emidio Martini (Napoli, 1900), s. 69-70; *PLP*, no. 94378; 5. Bölüm 5. Kısım.

[99] Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 139.8 (65. sıra), 165.7 (63. sıra). Fakat bazı listelerde *hetaireiarches* daha da aşağı pozisyonlarda, 80'inci sıralarda anılmaktadır (*a.g.e.*, s. 301, 306, 308, 310).

nos'a göre Palaiologos'lar döneminde *hetaireiarchai* imparatorluk kabul törenlerinde bazı protokol işlevlerini yerine getirir, saraylıları kabul salonuna alırdı. *Megas hetaireiarches* (hiyerarşide 23-27'inci sıralarda) her zaman imparatorun yanında durur ve kabul sırasında gelen acil haberleri imparatora iletirdi.[100] Kabul günlerinde boy gösteren *hetaireiarchai* ayrıca *megas hetaireiarches* ile birlikte sığınmacı meselesiyle de ilgilenmiştir (συνυπηρετεῖ δὲ καὶ τῷ μεγάλῳ ἑταιρειάρχῃ ὑπὲρ τῶν προσφύγων).[101] Düzmece-Kodinos *megas hetaireiarches*'lerin özel görevlerine ilişkin olarak şunları söyler: "Gelen bütün sığınmacıları kabul eder. Yoldaşlarını, yani ortaklarını yanına kabul ettiği içindir ki onlara *hetaireiarches* denir."[102] Buradan yola çıkarak *hetaireiarchai* ve *megas hetaireiarches*'in "göçmen" idaresinin başında bulunduğunu söylemek mümkündür.[103]

Düzmece-Kodinos'un unvanı "yoldaşlar ve ortaklarla" ilişkilendiren "halk etimolojisini," bu unvan dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktığı ve *hetaireiarchai*'yi teşkil edenler bir zamanlar tamamen farklı işlevler gördüğü, saray güvenliğinden sorumlu olduğu ve orduların başına üst rütbeli subaylar olarak atandığı için, kabul etmek mümkün değildir; bu makam bir dönem devletten yıllık tahsisat alan kişilere de verilmiştir (ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑτερίας/ ἑταιρείας)[104] Halk etimolojisi *hetaireiarchai*'nin göçmenlere ilişkin kamusal görevleri-

---

[100] Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 176-77. *Hetaireiarches* hakkında ayrıca bkz. Düzmece-Kodinos, ed. Macrides vd., s. 91 n. 173.
Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 186.26-27.
Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 178.19-23: "Δέχεται δὲ οὗτος καὶ τοὺς προσερχομένους πανταχόθεν φυγάδας· διὸ καὶ ἑταιρειάρχης καλεῖται, ὡς τοὺς ἑταίρους ἤτοι τοὺς φίλους δεχόμενος." Paragrafın İngilizce çevirisi için bkz. Düzmece-Kodinos, ed. Macrides vd., s. 95; fakat editörler Düzmece-Kodinos'un bu beyanını sebep göstermeden bir kenara atmaktadır (bkz. s. 95 n. 188).
Krş. Karlin-Hayter, Patricia. "L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 23 (1974), s. 108.

[104] Oikonomides, Nicolas. "Some Byzantine State Annuitants: Epi Tes (Megales) Hetaireias and Epi Ton Barbaron," *Σύμμεικτα* 14 (2008), s. 9-28; Litavrin, *Византийское общество*, s. 46-47. Ayrıca bkz. Kazhdan'ın "Hetaireia" ve "Hetaireiarches" isimli makaleleri: *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 2:925-26.

nin Palaiologos'larla birlikte öne çıktığını, bu durumun da dönem insanının bu unvanı anlama şeklini etkilediğini açığa vurmaktadır.

"Hetaireiarches"e dair yazdığı makalede Kazhdan, Düzmece-Kodinos'a atıfta bulunarak, *hetaireiarchai*'ye verilen vazifenin "yabancılar üzerinde denetim" olduğunu savunmaktadır.[105] Bu görüş çok doğru değildir. Düzmece-Kodinos genel olarak yabancılardan değil, sığınmacılardan bahsetmektedir. Öte yandan Bartusis "kabul etme" şeklinde ifade edilen vazifenin sadece devlet törenleriyle ilişkili olduğuna inanmakta, Düzmece-Kodinos'un izahatından kuşku duymaktadır. Ancak Düzmece-Kodinos'un metninin bu şekilde yorumlanması için sebep yoktur.[106]

İdari yapının Paleologyen dönemde göç işlerine bakan görevliler ihtiva etmesi anlaşılır bir durumdur. Bizans'ın Avrupa'daki sınırları o günlerde hızla değişime uğruyor, Anadolu'daki vilayetler peşi sıra elden çıkıyordu. Toplum, düşmanın ele geçirmiş olduğu topraklardan kopup gelen sığınmacılara epey aşinaydı.[107] Muhacir Yunanların yanı sıra Slavlar, Arnavutlar, Ulahlar, Latinler ve elbette Türkler de Bizans ülkesine sığınmaktaydı.[108] On dördüncü ve on beşinci yüzyılda on iki *megaloi hetaireiarchai*'den en az ikisinin resmi mütercimlik (διερμηνευτής: *diermēneutēs*) yapmış olması belki de tesadüf değildi.[109] Onlar vazifeleri ve rütbelerinden ötürü nüfuz sahibi muteber kimselerdi. Nitekim söz konusu unvanlara sahip olduğu bilinen yirmi sekiz kişiye baktığımızda soylu ve nüfuz sahibi kişilerle karşılaşırız: Mesothinia valisi Leo Mouzalon (*y.* 1280-1302; *PLP*, no. 19443),

---

[105] Düzmece-Kodinos'a ilişkin bu okumayı ilk defa Stein önermiştir: Stein, Ernst. "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* 2 (1926), s. 41: *hetaireiarches*'in işlevleri "fremdenpolizeilichen Agenden" olarak tanımlanmaktadır.

[106] Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 14, 181.
Bizans dünyasına sığınmış sığınmacılar hakkında özel incelemeler yapılmamıştır. Sığınmacılar konusuna girizgâh sayılabilecek kimi materyaller için bkz. 8. Bölüm 14. Kısım.

[108] Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 125-40.

[109] Megas *hetaireiarches* Ἀλέξιος Ὑάλων Λάσκαρις, διερμηνευτής olarak anılmıştır (*PLP*, no. 14526); Νικόλαος Σιγηρός da μέγας διερμηνευτής unvanına sahipti (*PLP*, no. 25282).

pansebastos sebastos ve askeri yargıç Alexios Diplobatatzes (*y*. 1307-10; *PLP*, no. 5510) ünlü generallerden Nostongos Dukas (1304; *PLP*, no. 20725), *pansebastos* Georgios Sarantenos (1325; *PLP*, no. 24901) ve Limni *kephale*'si Georgios Filanthropinos Dukas (1346; *PLP*, no. 29759). Bu isimler ayrıca imparatorun οἰκεῖοι'liğini yapmaktaydı.[110]

Bunu göz önünde bulundurarak göçmen Türklerle soylarından gelenlerin emperyal hiyerarşide hem simgesel hem işlevsel bakımdan spesifik bir konum işgal ettiğini söylemek mümkün. Bizans Türkleri ağırlıkla askeri hizmete odaklanmıştı; öte yandan Bizanslılarla Türk dünyası arasında bir iletişim bağlantısı görevini de yerine getirmekteydiler.

7. Köleler, Hizmetkârlar ve Rehineler

Tüm göçmen Türklere *pronoia* ve saray unvanları bahşedilmemişti. Yunanlar çatışmalar sırasında düşman askerlerini, özellikle kadın ve çocukları esir alırlardı. Nitekim Bizans'ın insan kaynaklarını tazelemek adına öteden beri güttüğü bir politika söz konusuydu; bu yolda "İskit" ve "İranlılardan" istifade ediliyordu – bir zamanlar ise Slavlar, Araplar ve başkaları bu ihtiyacı gideriyordu. Esir erkek, kadın ve çocuklar savaş hukuku uyarınca (νόμῳ πολέμου: *nomōi polemou*) köle haline gelirdi.[111] Pazarda satılmayan köleler, evin köleleri ve güvenilir hizmetkârları haline geliyor, fiilen ailenin bir üyesi kılınıyordu. Savaşta esir alınan veya pazarlardan satın alınan ev hizmetkârlarıyla köleleri Helga Köpstein ve daha yakın bir dönemde Youval Rotman incelemiştir. Bizanslılar satın alınan veya savaşta ele geçirilen köleye οἰκέτης [*oiketēs*] ve οἰκότριψ [*oikotrips*] derlerdi, kölelere ayrıca δοῦλος [*doulos*] adı da verilirdi.[112] Çocuk köleler efendilerinin çoğu zaman beraber büyüdükleri çocuklarına hizmet etmek üzere ayrılırdı; efendilerle köleleri aradan geçen yıl-

[110] *PLP*, no. 4214, 5537, 21641, 24901, 29759.
Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 25-56.
Kölelerin aldığı başka adlar için bkz. Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 82-93 ve Tablo 2; Köpstein, Helga. *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz. Philologisch-historische Untersuchung* (Berlin, 1966), s. 31-42, 46-48.

ların ardından neredeyse akraba gibi olurlardı. Bu çocuk kölelere παιδίσκος [*paidiskos*], παιδίον [*paidion*], παιδόπουλον [*paidopoulon*] veya παῖς [*pais*] denirdi.[113]

Savaşın hedeflerinden biri de birilerini esir almaktı. Esirler köle kılınabildiği gibi fidye olarak da kullanılabiliyordu. Tatikios ve Ioannes Axouch esir alınmış Türk çocuklarıydı; müstakbel imparatorlar I. Aleksios ve II. Ioannes Komnenos'un oyun arkadaşları ve ev köleleri olarak hizmet etmişlerdi.[114] Selanikli Eustathios'a göre I. Manuel Komnenos'un hükümdarlığı sırasında (1143-80) sayısız Türk kadınının esir alınması ve ülkeye yerleştirilmesi büyük bir "İranlı" akınına yol açmıştır. "İranlılar" Selanik bölgesine öylesine sızmıştır ki buraya "Yeni İran veya İranlılarının Avrupa'sı" (ὁ νέαν ἐπονομάσας Περσίδα ἢ καὶ γῆν Εὐρωπαίαν Περσῶν) denilmiştir.[115] Bu kadınlar Bizanslıların başarılı askeri akınları sırasında Anadolu'da esir alınmış ve Bizans topraklarına köle işçiler olarak yerleştirilmiş olmalı. Türk erkekleri de görünen o ki evlendikleri kadınlara başlık parası ödememe fırsatını cazip bulmaktaydı. 1114'te son Anadolu seferine çıkan I. Aleksios Komnenos, ardı arkası kesilmeyen Türk saldırılarını savuşturmuş, dönüş yolunda askerlerini yeni bir nizama sokmuş, sivilleri her iki tarafı da askerlerce korunan bir koridorun içine almıştır. Anna, bu şekilde korunan siviller arasında "esir kadın ve çocukların" (τοὺς δορυαλώτους ἅπαντας σὺν γυναιξὶ καὶ παιδίοις) olduğunu söylemektedir.[116] Bizans'ın askeri tarihine baktığımızda sivillerin on ikinci yüzyılda da belli bir maksatla esir alınmış olduğunu görürüz.[117]

---

[113] Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 87-89; Köpstein, *Zur Sklaverei*, s. 49-50. Ayrıca bkz. Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies," s. 142.
Brand, "The Turkish Element," s. 15-19.
Eustathios of Thessalonike. *Eustathii Thessalonicensis Opera minora*, ed. Peter Wirth (Berlin ve New York, 2000), s. 247.9-248.36; Brand, "The Turkish Element," s. 13. Ayrıca bir mukayese için bkz. Kaldellis, Anthony. *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition (Greek Culture in the Roman World)* (Cambridge, 2007), s. 91
Anna Komnene XV.4, XV.7.
Brand, "The Turkish Element," s. 18.

On üçüncü yüzyıl kaynaklarında sivil esirlerden ve ev kölelerinden pek söz edilmemiş olsa da savaş sırasında sivilleri ele geçirme siyaseti terk edilmemiştir. Planoudes, Türk kadın ve çocuklarının Aleksios Filanthropinos tarafından ele geçirilmesine atıfta bulunmaktadır.[118] Köpstein on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda Bizans aristokratlarının ve zenginlerinin evlerindeki kölelere ilişkin bazı örnekler vermektedir.[119] *Mora Kroniği*'ne baktığımızda kimi Türk esirlerle karşılaşırız; burada Bizanslı bir generalin hizmetkârları ve muhtemelen ev köleleri olan Türkmen gençlerinden söz edilmektedir.[120] Γεώργιος Παχατούρ [*Geōrgios Pakhatour*] (*PLP*, no. 22168) başlangıçta herhalde *protobestiarios protosebastos* Andronikos Angelos Komnenos Dukas Palaiologos'un ev kölesiydi. Manuel Philes'in muhtemelen Bizans'ta satın aldığı veya Stickler'in de ifade ettiği gibi 1297'de Altınordu'ya seyahati sırasında alıp beraberinde getirdiği bir İskit kölesi vardı.[121] Bu ev kölelerinden bazıları büyük olasılıkla efendileri tarafından azat edilirdi. Daha önce de belirtildiği gibi, azat edilmiş bu kölelere Eleftherios adı verilebiliyordu. Ancak 13-15. yüzyıl aralığında Eleftherios adı verilen herkesin azat edilmiş olduğunu öne sürmenin bir gerekçesi yoktur. Konuya ilişkin kaynakların ayrıntılı bilgiler sunmaması böyle bir tespitte bulunmamıza yol açıyor.[122]

Geç Bizans'ta ev köleleriyle azatlılara sıkça rastlanabildiğini antroponimiye bakarak da teyit edebiliriz. Geç Bizans'ta pek rağbet

---

[118] Planoudes, Maximos. *Maximi monachi Planudis epistulae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Amsterdam, 1991), no. 120.97-98; Beyer, Hans-Veit. "Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Filanthropinos und dessen Umgebung," *Revue des études byzantines* 51 (1993), s. 134.
Köpstein, *Zur Sklaverei*, s. 47. Köpstein, Planoudes'in yukarıda zikredilen ifadesini yanlış okumuştur.
The Chronicle of Morea, s. 318 (v. 4818-4819): Στριγγὴν φωνίτσαν ἔσυρεν, μεγάλη ὡς ἐδυνάστη,/ ἐκεινῶν τῶν παιδόπουλων, ὅπου ἦσαν μετ' ἐκεῖνον·/ "Μωρέ, φέρε τὸ ἱππάρι μου, μωρέ, τὸν τουρκομάνον..."
Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina*, ed. Emmanuel Miller, 2 cilt (Paris, 1855-57), 1:296-97 (F 109); Stickler, Günter, "Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase," Doktora tezi, Universität Wien 229 (Viyana, 1992), s. 29.
Örneğin bkz. *PLP*, Dizin. Azatlılar için bkz. Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 120-33.

gören ikinci adlardan Τζυράκης [*Tzyrakēs*], Türk ev köleleriyle hizmetkârlara verilirdi: τζυράκης/τζουράκης [*tzyrakēs/tzourakēs*] sözcüğünün Türkçedeki karşılığı olan چراق *çırak, çıraq* "ev kölesi, yanaşma, evde yetiştirilen çocuk" manasına gelmektedir.[123] Bu sözcük on dokuzuncu yüzyılın Yunancasıyla diğer Balkan dillerine (Bulgarca, Sırpça, Romence) de sızmış, "işçi, hizmetkâr, çırak" manasında kullanılmıştı.[124] Çağdaş Yunancada "öğrenci, sadık taraftar" manasına gelen τσιράκι [*tsiraki*] "öğrenci, sadık taraftar" sözcüğüne antroponimide hâlâ yaygın şekilde rastlanmaktadır.[125]

Geç Bizans günlerinde Τζυράκης adlı yedi kişiyle karşılaşıyoruz. Yedisi de azat edilmiş köleydi. Toplumsal konumları ve meslekleri bu bakımdan hayli ipucu vermektedir. İkisi soylu kişilerin yakın hizmetkârıydı: 1320'lerde imparatorun δοῦλος'luğunu [*doulos*] ve maliye memurluğu yapan Νικόλαος Τζυράκης [*Nikolaos Tzyrakēs*] (PLP, no. 28159) ile Savoylu Anna'nın οἰκέτης'i [*oiketēs*] olduğu belirtilen ve 1341'de Ioannes Kantakuzinos'a gönderilmiş olan Τζυράκης [*Tzyrakēs*]. *Çırak* sözcüğünün semantiğine dayanarak diyebiliriz ki Τζυράκης ikinci adına eşlik eden οἰκέτης ve δοῦλος sıfatlarını bu özel durumlarda düz anlamlarıyla ele almak icap eder: bu kişiler esir alınmış/pazardan satın alınmış, çocukluktan beri efendinin evinde yaşamış Türk ev köleleriydi. Bir diğeri olan Τζουρακίνα [*Tzourakina*] (*PLP*, no. 28048) Konstantinopolis'teki evi ve kilisesi 1402'den önce

---

[123] Örneğin bkz. Redhouse, James W. *Türkçe-İngilizce Sözlük* (İstanbul, 1997), s. 252; Radloff, Wilhelm. *Опыт словаря тюркских наречий*, 4 cilt (St. Petersburg, 1893-1911), 3/1: 2077.
Miklosich, Franz. *Die Türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch)*; *Denkschriften der phil.-hist. Cl. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* içinde, 34-35 (Viyana, 1884-85); 37-38 (Viyana, 1888-90), s. 276 (*čerag*); ancak bu madde iki farklı sözcüğü sehven birleştirmektedir: Türkçe *çıraq* ve Farsça *çerağ* "ışık."
Tompaïdes, Demetrios E. *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προελεύσης* (Atina, 1990), s. 178 ve Τσιράκης, Τσιράκος, Τσιρακάκης, Τσιρακίδης, Τσιράκογλου, Τσιρακόπουλος, Τζιράκης [*Tsirakēs, Tsirakos, Tsirakakēs, Tsirakidēs, Tsirakoglou, Tsirakopoulos, Tzirakēs*] adları. Ayrıca bkz. Babiniotis, Georgios. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (Atina, 2002), s. 1834.

117 *hyperpyra* bedeliyle satılmış gayet zengin bir hanımdı. Her halükârda diğer iki erkek gibi o da soylularla bağlantılı veya soylu sınıfına mensuptu; aklını yitirdiğinde işleri ve mülkleriyle Patrik I. Matheus ve şehrin ileri gelenleri ilgilenecekti.[126] Geri kalan dört kişi din adamıydı: keşiş Γερμανὸς Τζυράκης [*Germanos Tzyrakēs*] (1274-75; *PLP*, no. 28155) keşiş Θεοφύλακτος Τζυράκης [*Theophylaktos Tzyrakēs*] (on dördüncü yüzyıl başları; *PLP*, no. 28157), Konstantinopolis'teki Büyük Kilisenin papazı ve *taboularios*'u Δανιὴλ Τζυράκης [*Daniēl Tzyrakēs*] (1357; *PLP*, no. 28156) ve Konstantinopolisli Νικήτας Τζυράκης [*Nikētas Tzyrakēs*] (1357; *PLP*, no. 28158). Bu din adamlarının birinci kuşak göçmenlerden olduğunu varsayıp τζυράκης'lerin zengin bir ailede yetişmiş olabileceğini göz önünde bulundurursak esir çocukların iyi bir dini eğitim aldığını ve din adamlığını meslek olarak seçtiğini düşünürüz. Veritabanıma baktığımda Τζυράκης'in en "dindar" Şarki ad olduğunu görüyorum.

Bizans antroponimisinde ilginçtir ki bir "esir" lakabı daha vardır; söz konusu lakabın kökeni Ermenicedir. Papaz Γεώργιος Ἱστουργός'un [*Geōrgios Histourgos*] (1320 sonrası; *PLP*, no. 8318 ve 1434) ikinci adı Ermenicede "köle" manasına gelen *struk* ստրուկ kelimesinden geliyor olsa gerek.

Köle kimileyin aristokrat efendinin aile adını alırdı. Anna Komnene aristokrat Mikhail Stipeiotes'e ilişkin olarak şunları söylemektedir: "Stipeiotes [adını] duyunca kimse o yarı barbarı düşünmesin, çünkü ikincisi [hakkında konuştuğum] şahsın parayla alınmış bir kölesiydi ve sonradan hediye olarak imparatora verilmişti. Bu [Mikhail] Stipeiotes ise soylu sınıfa mensuptu."[127] Esir Türklerin Laskaris'ler ve Palaiologos'lar döneminde Angelos, Dukas, Gabras, Kantakuzinos, Laskaris, Mouzalon, Palaiologos, Raoul, Tarchaneio-

---

[126] *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 bölüm (Paris, 1932-89), 6:474 (no. 3257).

Anna Komnene XV.2.3.7-9: "Στυπειώτην δὲ ἀκούων τίς μὴ τὸν μιξοβάρβαρον νοείτω, ἀργυρώνητος γὰρ τούτου ἐκεῖνος δοῦλος γεγονὼς ἐς ὕστερον τῷ βασιλεῖ ὡς δῶρον τί πρὸς αὐτὸν προσενήνεκται, ἀλλά τινα τῶν τῆς μείζονος τύχης."

tes, Filanthropinos ve daha az tanınan soylu adlarını almış olmaları mümkündür. Etnik ve toplumsal kökenlerine ilişkin olarak kaynaklarda doğrudan bilgi bulunmadığı takdirde bu insanlar "gizli kimlik" sahibi kişiler olmaktaydı.

Bizanslı tarih boyunca diplomasinin kadim araçlarından birine, rehin alma işlemine başvurmuştur. Bizans'ta bu hususta rehin alınan iki tür insan vardı: (1) uzun süreliğine alıkonulan barbar soylular ve hükümdarın/kralın kanını taşıyanlar, (2) kısa süreliğine alıkonulan ve anlaşmaların yerine getirilmesi için ortaya atılan kişiler.[128] Geç Bizans günlerine baktığımızda az sayıda Asyalı rehineyle karşılaşırız; tümü de Anadolu "İranlılarıdır" bu rehinelerin. Selçuklu sultanının oğullarından biri olan Athanasios Sultanos, Bizans'a ilkin rehine olarak gelmiş olmalı. Yine Nasreddîn (Ναστράτιος: *Nastratios*) adlı bir adamın Bizans'ta rehine olarak kaldığını görüyoruz – on dördüncü yüzyılın sonları veya daha öncesi.[129] Nasreddîn, Sangarios [Sakarya] Nehrinin alt kısımlarını denetleyen ve 1302 baharında Mesonesos'u işgal eden Emir Alî Ömer'in (Ἁλῆς Ἀμούριος: *Halēs Amourios*) kardeşiydi.[130] Yaklaşık olarak aynı dönemlerde Selçuklu sultanı Mesud'un adı bilinmeyen bir kızı İstanbul'da rehin alınmıştı. Kızın, II. Andronikos kendisini gelin olarak 1305 civarında Ἰσαάκ Μελήκ'e [*Isaak Malēk*] teklif etmiş olduğundan, hukuki açıdan

---

[128] Nechaeva, Ekaterina. *Embassies – Negotiations – Gifts: Systems of East Roman Diplomacy in Late Antiquity* (Stuttgart, 2014), s. 54-56; ayrıca bkz. Dizin. Pachymeres X. 25 (4:359).

[130] Pachymeres X.25, XII.1 (4:363-65, 507); Failler, Albert. "Pachymeriana alia," *Revue des études byzantines* 51 (1993), s. 237-48. Bu kişi her halükârda kızı Osman Bey'in eşi ve müstakbel hükümdar Orhan Bey'in annesi Mal Hatun olan Ömer'le aynı kişiydi. Ömer bir *vakıf* belgesinde Osman'ın kayınbabası olarak geçmektedir: Uzunçarşılı, İsmail H. "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten* 5 (1941), s. 284-85; Peirce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York, 1993), s. 33. Mevzubahis Ömer'i dönemin Şarki kaynaklarında geçen başkalarıyla ilişkilendirme çabaları sorunludur: Peirce, *The Imperial Harem*, s. 295 n. 16; Zachariadou, Elizabeth."Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu," *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977), s. 63-65; Korobeinikov, Dimitri. "The Revolt in Kastamonu, ca. 1291-1293," *Byzantinische Forschungen* 28 (2004), s. 103-06.

Roma vatandaşı kabul edildiği görülmektedir.[131] Saruhan beyinin çocukları 1358'de o yıl yapılan barış antlaşmasının şartları uyarınca Bizans'a gönderilmiştir; akıbetlerine dair herhangi bir malumatımız yoktur.[132] Osmanlı devletinin sıkıntılar çektiği bir dönemde Bizans sarayında kimi soylu rehineler boy göstermiştir. I. Bayezid'in iki çocuğu, küçük oğlu Kasım Çelebi'yle kızı Φατμάκατουν [*Phatmakatoun*] (*PLP*, no. 29662), 1403 yılında gerçekleşen barış görüşmeleri sırasında Süleyman Çelebi tarafından Bizanslılara teslim edilmiştir. Yaklaşık on yıl boyunca Konstantinopolis'teki sarayda kalan kardeşler, 1413'ten sonra Osmanlı hâkimiyetinde olan Bursa'ya dönmüşlerdi.[133] Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan'la adı bilinmeyen bir kızı yine aynı uygulama gereğince 1410 yılında Konstantinopolis'e gönderilmiştir.[134] Bizanslılar, barışı ve Bizans devletine ve yaşam tarzına bağlılığı sağlamak maksadıyla bir çok kez bu uygulamaya başvurmuştur. Örnekler arasında yalnızca Athanasios Sultanos'la Sultan Mesud'un kızı Roma vatandaşı olmuşlardır.

8. Kültürel Uyum

Charles Brand'ın da belirttiği gibi, on ikinci yüzyılda birinci ve ikinci kuşaktan Türklerin çok azı toplumun eğitimli kesimine dahil olabilmiştir. Brand bu hususta iki vakadan söz eder: retorik eğitimi alan Τζίκνογλος [*Tziknoglos*] ile Aynaroz'da bir manastır kuran keşiş Κουτλουμούσιος [*Koutloumousios*].[135] Brand'ın bildiği diğer isimler, askeri sınıfa mensuptur. Bu eğilimin sonraki yüzyıllarda da sürdüğünü varsayabiliriz; öte yandan veritabanındaki Türklerin ekseriyeti, ister asker ister köle olsunlar, alt tabakalarda kendine yer bulabil-

[131] Pachymeres XIII.23 (4: 675) ve 5. Bölüm 3. Kısım.
Zachariadou, Elizabeth. *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Venedik, 1983), s. 65.
Zachariadou, Elizabeth. "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles," *Der Islam* 60/2 (1983), s. 270 n. 6; Kastritsis, Dimitris J. *The Sons of Bayezid: Empire Buildingand Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden, 2007), s. 41.

[134] Kastritsis, *The Sons of Bayezid*, s. 148.
Brand, "The Turkish Element," s. 15-16.

miştir. *PLP*'de kayıtlı toplam kişi sayısının yalnızca %17'si *paroikoi* sınıfına dahilken, Türk göçmenlere ayrılmış veritabanı bu hususta %31'lik bir oran vermektedir – bu da Bizans nüfusunun iki misli *paroikoi* demektir. Türklerin köle sınıfında işgal ettiği yer kimileyin çok yüksek olurdu. Stefanos Sahlikis'in (14. yüzyıl) şiirlerine de sızan Giritli fahişelere İskit adlarının verilmesi, Türklerin, özellikle de "İskit" göçmenlerin alt konumlarından kaynaklanıyor olsa gerek: Τατάρα [*Tatara*] ve Ταταρομούτζουνη [*Tataromoutzounē*] ("Tatar suratlı").[136] Bu iki kadın Girit'e büyük bir ihtimalle köle olarak getirilmişti.

Komnenos dönemiyle sonraki yüzyıllar arasındaki yüzeysel benzerlik yanıltıcıdır. Türklerin Laskaris'ler ve Palaiologos'lar döneminde kurulduğu konum, bir zamanlar kurulmuş oldukları konumdan temelden farklıydı. "İranlı" Fahreddîn'in oğulları Andronikos'la kardeşinin de gösterdiği gibi, ikinci kuşak Türkler tamamen Helenleşebiliyor, hatta burnu havada Bizanslı fikir adamlarını eğitim düzeyleriyle etkileyebiliyorlardı. Patrik Kıbrıslı Gregorios küçük kardeşin ağabeyleriyle konuşurken sergilediği zarafete tanıklık edince epey şaşırmıştır; zira bu, bir barbarın erişemeyeceği bir zarafettir.[137] Barbarların da iyi eğitimli olabileceğini fikir adamı ve yazar Simon Atoumanos (Σίμων Ἀτουμάνος: *Simōn Atoumanos*) da ortaya koymaktadır; bir zamanlar Ortodoks bir papaz ve bir anti-Palamit olan Atoumanos, daha sonra Katolik ruhban sınıfının önemli simalarından biri haline gelecekti.[138] Simon'un, soy isminden (Ἀτουμάνος: Osmân/Osman) yola çıkarak, Anadolu Türklerinin soyundan olduğunu söylemek mümkündür.[139] Türklüğünü 1380 tarihli bir Latince belge de kanıtlamaktadır: "ipse de Constantinopoli ortus est paterque fuit turcus et mater eius cismatica,"[140] yani Simon, Ortodoks

---

[136] *PLP*, no. 27537, 27538. Sahlikis'e ilişkin olarak bkz. Ljubarskij, Jakov N. "Критский поэт Стефан Сахликис," *Византийский временник* 16 (1959), s. 65-81. Eustratiades, *Ἰρηγορίου του Κυπρίου Επιστολαί*, no. 159, s. 119.

[138] *PLP*, no. 27537, 27538. Atoumanos'a ilişkin olarak bkz. Fedalto, Giorgio. *Simone Atumano, monaco di Studio, arcivescovo di Tebe, secolo XIV* (Brescia, 1968).

[139] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:215.

[140] *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Colleccio de documents per a la historia de l'expedicio catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopatria*, ed. Antoni Rubió

bir anneyle Türk bir babanın çocuğu olarak Konstantinopolis'te dünyaya gelmiştir, dolayısıyla ikinci kuşak bir Türktür.[141] Burada Theodoros Gazes'in eğitimli ailesi de akla gelmektedir. Theodoros daha sonraları Ferrara'ya yerleşmiş parlak bir fikir adamıydı. Hangi kuşağa mensup olduğunu bilmesek de hayattaki başarısı Paleologyen toplumun göçmenlere ne denli kucak açabildiğini ortaya koymaktadır. Francesco Filelfo'ya yazdığı mektupta Türklerin kökenine kafa yormuş olması Türk kökeninden kaynaklanıyor olsa gerek.[142]

Atoumanos ve Gazes gibi fikir adamlarının dışında veritabanında on sekiz papaz, on iki keşiş, on bir elyazması kâtibi, dört kitap sahibi, dört *melographoi* ve bir kitap alıcısı mevcuttur. Bu kişilerin birinci, ikinci veya sonraki kuşaklardan olması çok da önemli değildir. Önemli olan husus bir göçmenin soyundan gelenlerin fikirsel ve tinsel bakımdan üst düzeylere ulaşma imkânına sahip olabilmesiydi. Fikir adamlarının ekseriyetinin "İskit" grubundan çok "İranlı" grubundan olduğu düşünülebilir. Anadolu'daki uygarlık düzeyi, İslam dini ve İran kültürünün etkisinden ötürü, Kumanlarla Moğolların boy gösterdiği Kuzeye kıyasla çok daha yüksekti. Bizanslının barbarın şu ya da bu türü arasında bir tercih yapma gibi bir huyu yoktu; Bizans *oikoumene*'si her tür barbara açıktı. Öte yandan yeni kuralları *idrak* ve kabul etme kabiliyetinin Bizans toplumuna uyum sağlama hususunda epey önemli olduğu da ortadadır. Orta Doğulu göçmenlerin Bizans tarihi boyunca Bizans toplumuyla kültürüne daha kolayca dahil olabilmesinin sebebi budur. Burada Anadolu'nun Hıristiyanlığa ve Yunan kültürüne aşinalığı da kesinlikle rol oynamıştır.[143] Anadolu Türklerinin ekseriyeti Bizans'a göç etmeden

---

y Lluch ve Maria Teresa Ferrer i Mallol (Barcelona, 2001), s. 492 (no. CDVI). Weiss'ın "mater eius cismatica" ifadesini neden "einer griechischen, aber nicht orthodoxen Mutter" şeklinde anladığını açıklamak güçtür: Weiss, Günter. *Joannes Kantakuzinos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Monch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969), s. 69. Tam tersine, Katolik yazar, annenin Ortodoksluğa bağlılığına vurgu yapmaktadır.

Gazes, Theodore. *Theodori Gazae epistolae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Napoli, 1990), s. 96-103.

Shukurov, "Harem Christianity"; a.y. "Christian Elements."

evvel hem Yunan dili hem de Hıristiyanlık hakkında bilgi sahibiydi; bu aşinalık Bizans toplumuna uyum sağlamalarına yardım etmiştir.

9. Türk Azınlık

Birinci kuşak göçmenlerle çocukları en azından hukuken Romalı kabul edilmiştir. Nikitas Honiatis'e göre birinci kuşak ve çoğu zaman ikinci kuşak Türklere, "atadan Romalılara" (Ρωμαίων προήλθοσαν: Rōmaiōn proēlthosan) karşılık olarak, "yabancı kökenli Romalı" (ἐξ ἔθνους: *eks ethnous*) denilmiştir;[144] bu durum, Türklerin Bizans halkı içinde bir "etnik azınlık" olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Modern sosyolojiye göre "etnik azınlıkları" ortaya koyduğu kültür ve gelenekle çoğunluktan ayrılan ve kültürel çoğunluk karşısında asimile olmayan istikrarlı gruplar teşkil etmektedir. Etnik bir "azınlığın" bu şekilde alımlanabilmesi "çoğunlukla" bir mukayeseyle mümkün olabilmektedir. Azınlık üyelerinin belirli kültürel değerleri onları çoğunluktan farklı kılmaktadır; bununla beraber azınlık grupları sürekli olarak asimilasyona maruz kalmaktadır. "Azınlık" ile "çoğunluk" arasındaki sınırlar kural gereği simgesel ve hayalidir: azınlığın Ötekiliği, öz benlikle hâkim çoğunluk arasında sınırlar inşa etmektedir.[145] Öte yandan azınlık gruplarının imgesel Ötekiliği kimliklerinin ve etnik dayanışmalarının temelini teşkil eder. "Etnik azınlığın" modern tanımının Bizans toplumuna ne derecede uygulanabileceği, Yunan çoğunluğun Bizans Türklerinin ötekiliğini ne dereceye kadar algılayabildiği belirgin değildir.

---

[144] Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975), 1:338.2-3.

Azınlık meselesine ilişkin yararlı bir tartışma için bkz. Smythe, Dion C. "Minorities in the Cities of the Maeander Valley, c. 610-1100," *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien. Von der hellenistischen Antike bis in das byzantinische Mittelalter* içinde, ed. Peter Herz ve Jörn Kobes (Wiesbaden, 1998), s. 141-48; a.y. "Byzantine Perceptions of the Outsider in the 11th and 12th Centuries: A Method," Doktora tezi, University of St. Andrews (1993). Yahudi azınlığa ilişkin olarak bkz. Prinzing, Günter. "Zu den Minderheiten in der Mäander-Region während der Übergangsepoche von der byzantinischen zur seldschukisch-türkischen Herrschaft (11. Jahrhundert-Anfang 14. Jahrhundert)," *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien* içinde, s. 154-57.

Bizans'a özgü hukuki kuram ve pratikte bu tür etnik azınlık ve çoğunluk kavramları mevcut değildi. Azınlıkla çoğunluğun yalnızca hukuken tanınmış biçimleri dini bir hüviyet taşımaktaydı. Geç Bizans günlerinde çoğunluğu Ortodoks yurttaşlar oluştururken, yerli Yahudiler, monofizit Ermeniler, Latinler ve yabancı Müslümanlar "müsamaha edilebilecek" azınlıklar olarak görülüyordu.[146] Ancak Yunan çoğunluk kimileyin Türkleri bazı çekincelerle birlikte "etnik azınlık" şeklinde değerlendirebileceğimiz bir tür homojen grup olarak görmekteydi. Aşağıdaki hususlar Türklerin Yunan çoğunluk tarafından etnik bir azınlık olarak görüldüğünün göstergesidir:

1. Yunanlar birinci ve ikinci kuşağın vatandaşlığa alınmış Türklerine barbarlar olarak hitap etmeyi sürdürmüş, bu şekilde onları "Helen" çoğunlukla açıkça kıyaslamışlardır. Patrik I. Athanasios birinci kuşaktan Bizanslı Kocabahşi'yı, Kocabahşı vaftiz edilip imparatorun tebaası kılınmış olmasına rağmen, Tanrısız ve barbar olarak (ὁ ἄθεος, βαρβαρώδης: *ho atheos, barbarōdēs*), betimlemektedir.[147] Keza Gregoras, Altınordu diyarından kopup gelmiş ve yurttaşlığa alınmış bir göçmen kadını "İskit" (bkz. 4. Kısım) olarak adlandırmıştır. Bizanslı kılınmış Asyalıların kökenleri βαρβαρογενής [*barbarogenēs*], τουρκογενής [*tourkogenēs*] ve περσογενής [*persogenēs*] gibi nitelemelerle öne çıkarılabiliyordu.[148] Yunanlar barbar terimini ikinci kuşak Türkler için de kullanmıştır; nitekim Kıbrıslı Gregorios yazdığı mektupta "genç bir barbarın" belagatından dem vuruyordu.[149]

---

[146] Dini azınlıkları Bizans topraklarında yurtlandırma modellerine dair bkz. Darrouzès, Jean. "Les réponses canoniques de Jean de Kitros," *Revue des études byzantines* 31 (1973), s. 319-34; *PG*, 119:977 (Demetrios Chomatenos); Bowman, Steven. *The Jews of Byzantium, 1204-1453* (University, AL, 1985), s. 221-22. *The Correspondence of Athanasius I*, s. 116.21-22 (no. 51).

[148] Kinnamos, John. *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. August Meineke (Bonn, 1836), s. 129.20-21 (βαρβαρογενής: *barbarogenēs*); Chomatenos, s. 235.14-15 (τουρκογενής: *tourkogenēs*). Başka vakalar için bkz. *TLG*.

On birinci yüzyıl Peçenekleri hakkında benzer örnekler için bkz. Kaldellis, Anthony. *Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine*

Bizans Türklerinin "ötekiliğine" ilişkin atıflara on birinci ve on ikinci yüzyıl kaynaklarında nadiren rastlanır; burada kişinin yabancılığına vurgu yapılmaktadır. Etnik kökene yapılan bu tür atıflar çoğunlukla aşağılayıcıdır. On ikinci yüzyıldan, özellikle Ioannes Kinnamos'tan kalmış olan ve Türkofobiye işaret eden bir dizi ifade söz konusudur; Euthymios ve Georgios Tornikos'un daha uç ifadelerini ise Brand ayrıntılarıyla tartışmıştır.[150] En çirkin ifadelereyse gasp işinde de başarısızlığa uğrayan Şişman Ioannes Komnenos'un tiksindirici insani niteliklerinden söz ederken Euthymios Tornikos başvurmuştur: "Atalarımızın da dediği gibi, maymun nasıl ki maymunluğundan kurtulamıyorsa İranlı da İranlılığından kurtulamıyor."[151] Yunanların yurttaşlığa alınmış olan Türklere karşı sergilediği bu hasmane tutumlara Geç Bizans günlerinde rastlanmaması büyük önem taşımaktadır. Geç Bizans'a gelindiğinde Bizans Türklerinin sayısı çok artmıştı belki de – Türkler toplumun çok yerleşik bir parçası haline gelmiş olmalı.

2. Yunan çoğunluğun yurttaşlığa alınan Türklerin yabancı Türklerle aynı kanı taşıdığına ve bu nedenle imparatorluğun diğer tebaaları ve Yunanlardan ayrıştığına inandığının bir diğer işareti, Türkçe konuşan yabancılarla diplomatik temaslarda Bizans Türklerinin kullanılmasıdır. Bizanslı, yurttaşlığa alınan Türkün özel niteliklere sahip olduğunu kabullenmiş, aynı ırktan, dilden ve kültürden yabancılarla verimli bir iletişim kurabilmek için onun kabiliyetlerinden istifade etmiştir. Yabancı dillere kayıtsız kalan Bizanslının aksine Türk yabancı dillere aşina bir birey olarak öne çıkmış ve bu bağlamda Romalı olduktan sonra bile yakasını çoğunluğa kaptırmamıştır.

Literature. Empire and After (Philadelphia, 2013), s. 121-26.

150 Brand, "The Turkish Element," s. 11, 22-24.
Darrouzès, Jean. "Les discours d'Euthyme Tornikès (1200-1205)," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 67.4-5: "Πέρσης δ' αὖθις ὁ Πέρσης ὤν, – καὶ τοῦτο δὴ πίθηκος, κατὰ τὴν παροιμίαν, ὁ πίθηκος..." Ayrıca bkz. Tornikos, George ve Tornikos, Demetrios. *Tornikès, Georges et Dèmètrios, Lettres et discours*, ed. Jean Darrouzès (Paris, 1970), s. 235 (saraydaki Türk köleler hakkında).

3. Bizans makamları toplu gruplar halinde Makedonya'ya yerleştirilen Türklerin etnik benzerliğini esas almış ve böylece onları yerli halktan ayrı tutmuşlardır. Nitekim Makedonya'daki mülklerine baktığımızda yurttaşlığa alınmış Türklerin bir alana sıkıştırılmış olduğunu görürüz; Zachariadou da aynı gözlemde bulunmaktadır.[152]
4. Bizans Türklerinin çoğunluğu yerli kadınlarla evlenmiş, kuşkusuz yetkililer bunu hızlı asimilasyonun bir aracı olarak görmüştür.[153] Ancak herkesin yerlilerle evlendiği söylenemez. Kimi göçmenlerin diğer göçmenlerle evlendiğini, yetkililerin kimileyin buna doğrudan aracılık etmiş olduğunu görüyoruz. II. Andronikos, Sultan Mesud'un Bizans'ta kalmış olan kızını (ikinci kuşak Bizans Türkü) Türk önderlerinden Melik İshak'la (birinci kuşak Bizans Türkü) evlendirmeyi planlamıştı.[154] Öte yandan göçmenlerin soyundan gelenler arasındaki evliliklerin tercih edilen bir uygulama olup olmadığı açık değildir.
5. Türk göçmenlerin "Ötekiliğine" ilişkin açık veya üstü kapalı ifadelerin sırf Yunan çoğunluğun temsilcileri tarafından dile getirildiği de belli değildir. Türk kökenli kişilerin böyle bir "Ötekiliği" ortaya koyduğuna dair bir bulgu mevcut değildir. Ancak tek bir vakada Bizans Türklerinin kendi sesini duyduğumuzdan emin olabiliriz. Asya kökenli soyluların aile isimlerini kuşaklar boyunca muhafaza etmiş olması, adlarını itibarlı gördüklerini ve asıl milliyetlerini belli etmek yoluyla aristokratik seçkinlerin diğer üyelerinden kendilerini ayırarak kimliklerini tanımladıklarını göstermektedir. Asyalılık bir utanç vesilesi olarak görülseydi bu adlar herhalde ikinci kuşakta kaybolurdu. Hıristiyanlaştırma ve Bizans'a bağlılığın Ötekiliklerini tamamen yok etmemiş olması ve yerli halka yakayı tümüyle kaptırmamış olmaları Bizans Türklerini bir etnokültürel azınlık kılmıştır.

---

[152] Zachariadou, "Οι χριστιανοί απόγονοι," s. 73.
Bu tür evliliklerin yabancıları asimile etme yolunda üstlendiği role ilişkin olarak bkz. Rotman, *Byzantine Slavery*, s. 27-56.

[154] Pachymeres XIII.22 (4:675.2-14).

7. Bölüm

Bizans Pontus'unda Asyalılar

Bizans Pontus'unun Komnenos'lar dönemindeki (1204-1461) demografik ve etnik evrimi bilim insanları tarafından Batı Bizans topraklarının demografisinden bile daha fazla ihmal edilmiştir. Bu ihmalin sebebi Trabzon İmparatorluğuna ilişkin kaynakların pek çok dile dağılmış olmasıdır: Yunanca, Latince, Arapça, Farsça, Ermenice, Türkçe, Gürcüce ve Süryanice. Geniş bir coğrafyaya dağılan ve epey dağınık olan bu kaynaklar, özellikle prosopografik veriler sağlayan belgesel kaynaklar söz konusu olduğunda bir eksiklik sergilemektedir. İznik'in Bizanslılarıyla erken Paleologyen dönemin Bizanslıları, kısmen Trabzon'un Büyük Komnenos'larını sonsuza dek unutturmayı kafaya koyduklarından, Trabzon hakkında uzun boylu yazılar kaleme almaktan sakınmışlardır. Bizans Pontus'u hem Pontus Alpleri ve Karadeniz tarafından yalıtılmış olduğundan hem de askeri ve mali yapısının görece sadeliğinden ötürü Fars, Arap ve Ermeni tarihyazıcılığının ana ekseninin dışında kalmıştır. Pontus'un tarihi geçmişi pek çok kez bilgisel bir boşluğa düşmüş gibidir; söz konusu tarih, çizgilerini ve ayrıntılarını sis gibi örten ve bulanıklaştıran bir perdenin arkasına gizlenmiş gibi görünmektedir. Pontus'un etnik yapısı da Makedonya ve Batı Anadolu'ya kıyasla daha karmaşık olmuş, yerli (Yunanlar ve Kartveller) ve yabancı (Ermeniler, Türkler ve İtalyanlar) etnik gruplar toplumsal ve kültürel uyuma daha çok imkân tanımıştır. Paleologyen imparatorluğun asimile etme ve yekvücut kılma mekanizmalarını her daim etkin tuttuğu Batı Bizans bölgelerinin aksine Pontus'ta Yunanlar, Kartveller, Ermeniler ve (özellikle göçebe) Türkler birbirine benzemek zorun-

da kalmadan birlikte yaşayabilmiştir. Bununla birlikte, Kartveller ve göçebe Türkler gibi kimi büyük ve etkili etnik cemaatler kendileri hakkında ilk elden bilgi almamızı sağlayacak yazılı bir gelenek geliştirmemişlerdir.

1. Pontus'taki Şarki Adlar

Pontus'tan bugüne kalabilmiş kaynaklarda aşağı yukarı 1600 kişiden söz edilmektedir. Birinci ve ikinci ad olarak geçen ve Şarki addedilen 65 isim söz konusudur; bu 65 isim, kimi isimler birden çok kişiye işaret edebiliyor olduğundan, en az 93 kişiyi kapsamaktadır. Asyalı göçmenlerle bu göçmenlerin soyundan gelenlerin Trabzon'daki payı, Batı Bizans rakamlarından çok daha yüksek bir orana denk düşmektedir: %5,7.

Listemdeki otuz isim Türkçe, altı isimse Türkçe-Moğolcadır. Yirmi kadar ad Arapçadan türetildiği ve sekiz isim Fars kökenli olduğu halde herhalde çoğunluk Türkçe kökenlidir veya Kürdlere aittir. Standart İslami adları teşkil eden kimi Arapça ve Farsça adlar, kaynaklarda Türkçenin fonetiğine göre telaffuz edildiğinden (Γουσμάνος: *Gousmanos*[1] ve Παπούτζης: *Papoutzēs* gibi)[2] Türki bir kökene işaret eder.

Kaynaklar veritabanında yer alan ve Trabzon'dan edinilen bir dizi Doğulu adın Gürcü ve Ermeni aristokrasisine ve onların Bizanslı soylarına ait olduğunu açıkça göstermektedir. Gürcü aristokrasisinin Farsça, Türkçe ve Moğolca adlardan istifade ettiği gayet iyi bilinmektedir.[3] Komnenos'lar döneminde Türkçe-Moğolca adların kullanılmış olmasını Gürcü kanıyla açıklamak mümkündür; II. Aleksios Büyük Komnenos'un (1297-1330) çocukları Μιχαὴλ Ἀζαχουτλοῦ [*Mikhaēl Azakhoutlou*], Γεώργιος Ἀχπουγᾶς [*Geōrgos*

---

1 *AVaz*, no. 115. 21 (τοὺς Γουσμανάντας: *tous Gousmantas*), 104.9 ve 102.17, *PLP*, no. 4403 (Γουσμάνος: *Gousmanos*); *AVaz*, no. 60.48 ve 115.36, *PLP*, no. 4404 (Ἰωαννάκης Γουσμάνων: *Iōannakēs Gousmanōn*).

AVaz, no. 137.

Kuršanskis, Michel. "Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens," *Bedi Kartlisa* 34 (1976), s. 116-17; Cheynet, Jean-Claude. "L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles," a.y. *La société byzantine. L'apport des sceaux* içinde (Paris, 2008), s. 628-29.

Akhpougas] ve Ἄννα Ἀναχουτλοῦ [*Anna Anakhoutlou*] Gürcü kanı taşımaktaydı. (Adı bilinmeyen) anneleri, Samtshe *atabeg*'i Beka Cakeli'nin (1285-1309) kızı olsa gerek; dolayısıyla Asyalı adlarının sebebi Gürcü anneleriydi (bkz. bu bölümdeki I. Ek). Aristokrat Kartvellerin Türkçe-Moğolca isimlerle olan ilişkisini III. Manuel Büyük Komnenos'un, kızlık adı Κουλκάνχατ [*Koulkankhat*] (Farsça گلکن *gulkan* ve Türkçe *qat*) olan Gürcü eşi de ortaya koymaktadır.[4] Gürcü eş, Trabzon'a gelince Eudokia adını almıştır.[5] Κουλκάνχατ-Eudokia'nın babası Gürcü kralı IX. Davit (1346-60), annesiyse Sînduhtar (Farsça صیندختر "Çinli Kız") idi; Sînduhtar Samtshe-Saatbago *atabeg*'i Kvarkvare Cakeli'nin (1334-61) kızıydı. Kvarkvare'nin kızı değil yalnızca, Bagrati sarayında doğan torunu da Asyalı bir isme sahipti.

Ermenilerin Asyalı adlardan istifade etmesi özel bir durumu yansıtmaktadır. Vazelon akitlerine göre Θεριανὸς Πατρατίνης'in [*Therianos Patratinēs*] babası Ermenice bir ad (Κρηκόρης: *Krēkorēs*; Գրիգոր adının bir çeşitlemesi) taşımaktaydı;[6] dolayısıyla Therianos ya katıksız bir Ermeni ya da Ermeni-Yunan evliliğinin bir meyvesiydi – tabii annesi Yunan idiyse. Yine Büyük Komnenos'lara ait bir *khrysoboullos*'ta *paroikos* Χάνης'in [*Khanēs*] Ermeni (ἀρμένιον: *armenion*) olduğu ifade edilmektedir;[7] söz konusu ifadeyle Χάνης'in Bizans Ortodoksluğuna değil de Ermeni Gregoryenliğine bağlı olduğu belirtiliyordu. Κὺρ θὲρ Χοτζᾶ Λουλοῦ [*Kyr ther Khotza Loulou*], "sir *ter* Khʷāja Lūlū," ismindeki θέρ [*ther*] kelimesi herhalde Ermenice տեր yani "efendi" sözcüğünün Yunan alfabesine aktarılmış şekliydi ve bu adı taşıyan kişi de Büyük Komnenos sarayındaki üst düzey bir Ermeniydi. 1330-31 tarihli bir Evangelistarium'a göre İmparator III.

---

4 Türkçe *qat* hakkında daha fazla bilgi için bkz. 8. Bölüm 9. Kısım ve 9. Bölüm s.v. Panaretos, Mikhail. *Μιχαήλ του Παναρέτου περι των Μεγάλων Κομνηνών*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1958), s. 78.29, 80.3, 81.7; Kuršanskis, "Relations matrimoniales," s. 118-21; *PLP*, no. 6231.

AVaz, no. 106.292; *PLP*, no. 22062.

Laurent, Vitalien. "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II," *Αρχείον Πόντου* 18 (1953), s. 266.122; *PLP*, no. 30578.

Aleksios Büyük Komnenos (1349-90) ile Metropolit Barnabas günlerinde Χοτζᾶ Λουλοῦ [*Khotza Loulou*] bu elyazmasını altın ve gümüşle tezyin ettirmiştir.[8] Bizans Pontus'unda yaşayan ve Arapça-Farsça adları olan iki Ermeni daha çarpıyor gözümüze: Trabzon yakınlarındaki Ermeni kilisesini (I. Pavlos'un katolikosluk çevresi) 1347 ile 1382 yılları arasında tamir ettiren Hamadan'lı Stepanos Şemseddîn ile Erzincan'dan gelip 1427 yılından önce Trabzon'a yerleşmiş olan Khʷāja Şemseddîn.[9] Asyalı adlar taşıyan Ermenilere Kuzey Karadeniz bölgesinin belgesel kaynaklarında sıkça rastlayabiliyoruz.[10] Gürcülere özgü aristokrat modelin aksine Asyalı adlar Ermeni toplumunun tüm toplumsal kesimlerinde yaygındı.

Veritabanında Pontus'a ayrılmış bölüme baktığımızda Şarki adlara sahip kişilerin Ermeni veya Kartveli olabileceğini görürüz. Ancak Kartveli ve Ermeni çevrelerinde Şarki antroponimi yerli Gürcü ve Ermeni adlarından daha az rağbet gördüğünden bu olasılığı çok da abartmamak gerekir. Kaynaklara bakınca yerli Ermeni ve Kartveli adların daha çok alan kapladığını görüyoruz. Yerli Kartveli adlar[11] şunlardır: Χαλαμανός [*Khalamanos*] (← Lazca ჯალამანი veya ქალამანი *qalamani* "hasır ayakkabılar"),[12] Λάζος [*Lazos*] (←

---

8. Bandini, Angelo Maria. *Bibliotheca Leopoldina-Laurentiana*, 3 (Floransa, 1793), süt. 488-501 (*Evangelistarium*, Floransa, Biblioteca Medicea Laurenziana, no. 244); Minns, Ellis. "Big Greek Minuscule, Pembroke College, Cambridge MS 310," *Annual of the British School of Atina* 46 (1951), s. 215; *PLP*, no. 15160.
Karpov, Sergej P. *История Трапезундской империи* (St. Petersburg, 2007), s. 113-14.
Örneğin bkz. şahıs adları listesi: Ponomarev, Andrei L. "Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г. (Liber massariae Caffae tempore regiminis egregii viri domini Iuliani de Castro consulis Caffae MCCCLXXIV nunc indicatus et a pluribus mendis purgatus)," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 6 (St. Petersburg, 2005), s. 43-138.
Kimi Kartvel adlarına ilişkin bir tartışma ve etimolojik bir çalışma için bkz. Zhordania, Erekle. "Картвельское население Понта в XIII-XV вв.," Doktora tezi (Moskova, 2002). Kartvel adlarının tahliline hasredilmiş ilk çalışmalardan biri için bkz. Shukurov, Rustam. "Тюрки на православном Понте в XIII-XV вв.: начальный этап тюркизации?" *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 1 (Moskova, 1995), s. 88.
AVaz, no. 25.17, ayrıca Dizin, s. cxxxvi; Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta*

"Laz"),[13] Λαζογίανινα [*Lazogianina*] ("Laz Yanina"),[14] Ζιγανίτας [*Ziganitas*] ve Ζιγανίτης [*Ziganitēs*] (← Lazca ზეგანი *zegani* "dağlık bölge, yayla"),[15] Τζαλιμός [*Tzalimos*] (← muhtemelen Lazca ჭალიმი *čâlimi* "kırmızı kil")[16] ve Χαρμούτας [*Kharmoutas*] (← muhtemelen Lazca ქარმატე *karmate*; modern Gürcüce ქარმუტა *karmuta* "değirmen").[17] Ermenice adlar da hayli fazladır: Ἀπαράκης [*Aparakēs*], Ἀρακέλης [*Arakelēs*], Ἀρτάβαστος [*Artabastos*], Ἀρταβαστόπουλος [*Artabastopoulos*], Ἀρμενόπουλος [*Armenopoulos*], Βαρδόπουλος [*Bardopoulos*], Κρηκόρης [*Krēkorēs*],[18] Σαμάταβα [*Samataba*] (← Σαμάτ: *Samat* "Smbat").[19] Doğulu adların çoğunluğunun başlangıçta Türk, Moğol, İranlı ve Arap çevrelerinden göçmenlere ait olduğu açıktır. Bu yüzden kaynaklarda doğrudan Gürcü veya Ermeni kökene ilişkin kanıtlar mevcut olmadığı takdirde, bu adların Pontus'a Asyalılar yani Türkler, Moğollar, İranlılar ve Araplar tarafından getirildiğine hükmetmek gerekecektir.

Pontus'a özgü diğer bir yön ise Şarki adların dile asgari Yunanca ses uyumuyla aktarılmış olan normatif şahıs adlarını temsil ediyor oluşudur: Ἀσθλαμπέκης [*Asthlampekēs*], Ἀλταμούριος [*Altamourios*], Γιαγούπης [*Giagoupēs*], Μαχμούτης [*Makhmoutēs*], Κασσιμπούρης [*Kassimpourēs*] ve Τουραλῆς [*Touralēs*] gibi. Bizans Pontus'una ait kaynaklarda yer alan Şarki adların, Batı Bizans bölge-

---

et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana, 6 cilt (Viyana, 1825-95), 5:279. Laurent, "Deux chrysobulles," s. 266.125, 267.135-36.

AVaz, no. 13.4-6.

AVaz, Dizin, s. cxix.

AVaz, Dizin, s. cxxxiv; alternatif bir etimoloji için bkz. Tompaïdes, Demetrios E. *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προελεύσης* (Atina, 1990), s. 171: Τσαλίμης [*Tsalimēs*] ← Türkçe *çalım* "gururlu, gösterişli."

AVaz, s. cxxiv.

AVaz, no. 16; krş. no. 105, 36.4, 60.49, 106.205, 10.8, 106.188, 106.293. Ayrıca bkz. Shukurov, "Тюрки на православном Понте," s. 88; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 113-14.

Laurent, "Deux chrysobulles," s. 269.199. Ortaçağ Pontus'unun Ermenileri hakkında bkz. Simonian, Hovann. "Hamshen before Hemshin: The Prelude to Islamicization," *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey* içinde, ed. Hovann H. Simonian (Londra ve New York, 2007), s. 19-41.

lerine kıyasla, fonetik açıdan aslına çok daha uygun bir şekilde dile aktarılmış olması yerli Yunanların bu adlara daha alışkın olduğunu göstermektedir. Bu pencereden baktığımızda, Pontik Yunanların Batılı Yunanlara kıyasla Şarki dilleri daha iyi bildiğini, Şarki adlardan daha çok istifade ettiğini söyleyebiliriz.

2. Uluslar ve Boylar

Veritabanında adların etnik kökenine işaret eden özel bir bölüm de vardır; burada Pontik-etnik yapının bir veçhesiyle karşılaşıyor gibiyiz:

Ἀράπης [*Arapēs*], yani Arap;
Κοῦρτος [*Kourtos*], yani Kürd;
Χάζαρος [*Khazaros*], yani Hazar;
Κουμάνος [*Koumanos*], yani Kuman;
Γοζ- [*Goz-*], birleşik isimlerde yer alır, yani Oğuz;
Κουνούκης [*Kounoukēs*], yani Kınık boyu mensubu;
Τουρκο- [*Tourko-*] Yunanca bir ek gelir sonuna, yani Türk;
Μουγούλ(ης) [*Mougoul(ēs)*], yani Moğol.

Ἀράπης[20] ve Κοῦρτος[21] adları etnik kökene işaret ediyor olsa gerek. 13-15. yüzyılın yerleşik ve göçebe Arapları Suriye, Irak ve Batı Anadolu'da büyük bir kalabalık oluşturuyordu. Kürdler ise daha çok Pontus'un güney sınırlarına yakın bölgelerde oturmaktaydı. Kürd aşiretlerinden Melkişilerin Çemişgezek'te kurduğu güçlü beylik, Harbendelu Türkmenlerinin Akkoyunlu hükümdarı (1452-78) Uzun Hasan'ın emriyle harekete geçerek şehri ve komşu yerleri Kürdlerden alması üzerine ortadan kalkmıştır.[22] Kürd paralı askerlerinin zaman zaman Pontuslu Müslüman hükümdarların ordularına hizmet ettiğini görüyoruz. O dönem Karahisar'ı yöneten ve

[20] Laurent, "Deux chrysobulles," s. 266.125 (Αὐξέντιος Ἀράπης); *PLP*, no. 1224 *AVaz*, no.100-21; *PLP*, no.13606.
Bitlîsî, Şerefhân. *Шараф-хан Бидлиси, Шараф-наме*, ed. Elena I. Vasiljeva, 2 cilt (Moskova, 1967), 1:220-22; Mustafaev, Shain M. *Восточная Анатолия: от Аккоюнлу к Османской империи* (Moskova, 1994), s. 18-19. Ayrıca bkz. Minorsky, Vladimir. "Kurds, Kurdistān: III. History," *EI²*, 5:446b-63b.

1336'da Trabzon'a saldırı girişiminde bulunan Küçük Şeyh Hasan b. Timurtaş'ın Kürd savaşçıları bu hususta örnek olarak verilebilir.[23] Dolayısıyla Κοῦρτος ve Κουρτιστής [*Kourtistēs*], Κουρτιστόπουλος [*Kourtistopoulos*] ve Κουρτιστάβα [*Kourtistaba*][24] gibi adlara nail olmuşların Kürd kanı taşıyor olması şaşırtıcı gelmemelidir.

Χάζαρος [*Khazaros*][25] adının Kuzeyden, daha somutlaştırırsak Deşt-i Kıpçak'tan (özellikle de Kırım bölgesinden) gelmiş birine ait olması kuvvetle muhtemeldir. "Hazaros" terimi o dönemlerde Kuzey Karadeniz'de yaşayan halklara işaret eden genel bir adlandırmaydı. 1336/37 yılının *Trabzon Yıldıznâmesi*'ne baktığımızda Kırım ve Deşt-i Kıpçak'a ἡ χώρα τῆς Χαζαρίας [*hē khōra tēs Khazarias*][26] şeklinde atıfta bulunulduğunu, "Hazaros" terimine etnik bir anlam yüklenilmediğini görürüz. Dolayısıyla bu adlandırma Yunan bir yerliye, Türk bir yabancıya veya Kırım'ın herhangi bir sakinine işaret edebilmekteydi. Trabzon'un aynı zamanda Herson ile Kırım'ın bazı güneybatı bölgelerini denetlediği bilinmektedir. Resmi unvanlarına baktığımızda Büyük Komnenos imparatorlarının τῆς Περατείας [*tēs Perateias*] ("Denizaşırı Topraklar") göz koyduğunu görürüz; τῆς Περατείας Herson da dahil Kırım'a işaret ediyordu.[27] Χάζαρος teriminin Kırımlı bir vatandaşı ifade etmiş olması da mümkündür.

---

[23] Sanjian, Avedis K. *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480): A Source for Middle Eastern History* (Cambridge, 1969), 1338 (1); Shukurov, Rustam. "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century," *Mediterranean Historical Revve* 9/1 (1194), s. 28-29.

[24] *AVaz*, Dizin; *PLP*, no. 13604-05.

[25] *AVaz*, no. 108.6 (Χάζαρος); no. 31.1-3 (Βασίλειος Χάζαρος); *PLP*, no. 30348-49.

[26] Lampros, Spyridon. "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον του έτους 1336," *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), s. 41.22, 48.1.

[27] Vasiliev, Alexander. *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA, 1936), s. 161-62; Bratianu, George. *Recherches sur le commerce Génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (Paris, 1929), s. 170. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Herson'da on üçüncü yüzyıl sonlarından veya on dördüncü yüzyılın ilk yarısından kalan iki Trabzon imparatorluk kurşun mührü bulunmuştur; Büyük Komnenos mevcudiyetinin bölgedeki bir başka göstergesi de budur: Bogdanova, Natalja M. "Херсон в X-XV вв. Проблемы истории византийского города," *Причерноморье в средние века* içinde, ed. Sergej Karpov, 1 (Moskova, 1991), s. 95.

Κουμάνος [*Koumanos*][28] adı, o günün Yunanlarınca Kuman/Kıpçaklara verilen bir ad olarak etnik manasını muhafaza etmiştir.[29] Türki antroponiminin dilbilimsel bulguları Pontus nüfusu içinde Kıpçak etnik unsurlarının varlığı hakkında ek bilgi sağlamaktadır. Γουσμάνος [*Gousmanos*], Γουσμανάνται [*Gousmanantai*] ve Γουσμάνων [*Gousmanōn*] (← Arapça *Osmān*) adlarında *ayn* harfinin *g* harfine dönüştürülmüş olması bu adın Pontus'a bir Kıpçak dilinden (belki de Kuman) dilinden geldiğini göstermektedir. Pontus ve komşu bölgelerinde Kuman mevcudiyeti Kumanların ilk önce Gürcistan Krallığının hizmetine girdikleri ve daha sonra da Celâleddin Hârizmşah'ın (1220-31) birliklerine katıldıkları 1220'lerden itibaren belgelenebilmektedir. Kumanlardan bazılarının Hârizmşahların 1231'deki yenilgisinin ardından Trabzon İmparatorluğuna sığınmış olmaları mümkündür.[30] Dolayısıyla Κουμάνος, Γουσμάνος gibi adların başlangıçtaki sahipleri herhalde Kuman kökenliydi.

Veritabanında yer alan iki ad ise Türki boylardan mülhemdir: Γοζάλπης [*Gozalpēs*][31] ve Κουνούκης [*Kounoukēs*].[32] Γοζάλπης adının birinci unsuru (Γοζ) Oğuz, Κουνούκης adıysa Kınık boyuna işaret etmektedir.[33] Bu adlar Türkmen göçebelerin Pontus dünyasında önemli bir iz bıraktığını göstermektedir. Adların kayda değer bir miktarı Oğuzlarla ilişkilendirilebilir:Ἰανάκης [*Ianakēs*],[34] Καλκανᾶς [*Kalkanas*],[35] Κουζουλᾶ(ς) [*Kouzoula(s)*],[36] Σαρουτζᾶς [*Saroutzas*],[37]

---

[28] *AVaz*, no. 87.11, 106.215-16 (Λέων Κουμάνος: *Leōn Koumanos*); *PLP*, no. 13448 (yanlış aksan: Κούμανος: *Koumanos*).
Kuman adları için ayrıca bkz. Zachariadou, Elizabeth. "Noms coumans à Trébizonde," *Revue des études byzantines* 53 (1995), s. 285-88.

[30] Shukurov, Rustam. *Великие Комнины и Восток (1204-1461)* (St. Petersburg, 2001), s. 122-23, özellikle n. 23.
Laurent, "Deux chrysobulles," s. 267.140; *PLP*, no. 4279.
AVaz, no. 151.4 (Μακάριος Κουνούκης: *Makarios Kounoukēs*); *PLP*, no. 13486-87.
Bizans kaynaklarındaki Oğuz adları için ayrıca bkz. Savvides, Alexios. "Byzantines and Oğuz (Ghuzz): Some Observations on the Nomenclature," *Byzantinoslavica* 54/1 (1993), s. 147-55.

[34] *AVaz*, no. 151.7; *PLP*, no. 7944.
AVaz, no. 106.341.

[36] *AVaz*, no. 81.4, 9 (τοῦ Κουζουλᾶ: *tou Kouzoula*).
AVaz, no. 56.14; *PLP*, no. 24938.

Σούτος [*Soutos*][38] ve benzerleri. İmparatorluğun hemen yanı başında kimi göçebe boylar arzıendam ediyordu: Çepni, Bozdoğanlı, Akkoyunlu ve Duharlı. Göçebe Türkler imparatorluğun sınırlarına girmişlerdi; Oğuz adlarının yaygınlığı da bunu göstermektedir. Kaynakların niteliklerinden ötürü listemdeki adların çoğunluğu göçebelere değil kentlerdeki ve kırsal alanlardaki yerleşik nüfusa aittir.[39] Bu nedenle listeye alınan adların çoğunluğu yerleşik yaşama geçmiş göçebe göçmenlere ve onların soyundan gelenlere işaret etmektedir. Türki adlara sahip kişilerin büyük bölümü, az sayıda istisnayla birlikte, köylü ve zanaatkârdı.

Το(υ)ρκόπουλος [*To(u)rtkopoulos*], Τουρκοθεόδωρος [*Tourkotheodōros*] ve Τουρκοθεριανός [*Tourkotherianos*] [40] ikinci adları (son iki ad Türk Theodoros ve Türk Therianos anlamına gelir) iki farklı kökten müteşekkildir: Türkçe ve Yunanca. Türki-Yunani köklerden oluşan bu bileşim, Pontik Yunanların Anadolulu Türklere kıyasla "Türk" etnik adını daha çok tercih ettiğini göstermektedir. Türki halklar gerçekten de o dönemde kendilerini daha çok *türk* adıyla tanımlamaktaydı. Batı Bizans örneğinde de gördüğümüz üzere, "Τουρκο-" diye başlayan bileşik adlar Balkanlarda yaygındı. Bu antroponimik model esasen tüm Bizans dünyasında görülmekteydi.

Türki göçmenlerin imparatorluk topraklarına yerleştirilmiş olduğunu Maçka'nın 13-15. yüzyıllardaki toponimileri de ortaya koy-

---

[38] *AVaz*, no. 37.1-2 ve 125.12-13 (Θεόδωρος: *Theōdoros*); no. 54.12 (Κώνστας: *Kōnstas*); no. 127.13, 129.10 ve 132.20 (Μιχαήλ: *Mikhaēl*); no. 109, 126.11 ve 131.9-10 (Παῦλος: *Paulos*); no. 131.9 (Γεώργιος: *Geōrgios*); *PLP*, no. 26380-85. Ayrıca bkz. Shukurov, Rustam. "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond," *Acts, 18th International Byzantine Congress, Selected Papers: Main and Communications, Moscow, 1991* içinde, ed. I. Ševčenko ve G. Litavrin, 2: *History, Archaeology, Religion and Theology* (Shepherdstown, WV, 1996), s. 79-80.

[40] Γεώργιος Το(υ)ρκόπουλος: Millet, Gabriel. "Inscriptions byzantines de Trébizonde," *Bulletin de correspondance hellénique* 20 (1896), s. 497; krş. Uspenskij, Fjodor I. *Очерки из истории Трапезундской империи* (Leningrad, 1929), s. 142; *PLP*, no. 29098; Νικηφόρος Τουρκοθεόδωρος: *AVaz*, no. 61.4, 12; *PLP*, no. 29172; Βασίλειος Τουρκοθεριανός: *AVaz*, no. 106.185; *PLP*, no. 29173; Νικηφόρος Τουρκοθεριανός: *AVaz*, no. 106.242; *PLP*, no. 29174.

maktadır; burada ayrıca Türkleştirmenin kapsamına ilişkin kimi veriler de açığa çıkmaktadır:

> τό Καπάνιν [*to Kapanin*],[41] daha sonraki Καπάν [*Kapan*] yer adıyla benzeştir; Osmanlılar döneminde Maçka'da Καπάν [*Kapan*] unsurlu bir dizi bileşik yer adı bulunur – τὰ Καπανόπα [*ta Kapanopa*], τὸ Καρά-Καπαν' [*to Kara-Kapan*] ← Türkçe *qara-qapan*, τὸ Καρακαπάν-γιολιν [*to Karaka-pan-giolin*] ← Türkçe *qara-qapan-yöli*;[42]
>
> ὁ Καρᾶ(ς) [*ho Kara(s)*],[43] Fjodor Uspenskij'e göre Χαρᾶ(ς) [*Khara(s)*] ile benzeş olabilir;[44]
>
> ὁ Κουΐᾶ(ς) [*ho Kouias*],[45] muhtemelen daha ileri tarihlerin Κουΐν'iyle [*Kouin*] benzeştir;[46]
>
> τό Τζαπρέσιν [*Tzapresin*],[47] bkz. Τζαπρί(ς) [*Tzapri(s)*][48] ikinci adı ve Maçka'da daha sonraki tarihlerde aynı Τζαπράν' [*Tzapran*], Τζαπρῆ [*Tzaprē*] kökünden türetilmiş yer adları;
>
> ὁ Χαρᾶ(ς) [*ho Khara(s)*],[49] muhtemelen Καρᾶ(ς) [*Kara(s)*] ile aynıdır.

Bu yer adları Maçka bölgesinde geleneksel Yunanca ve Gürcüce toponimleri değiştirecek kadar çok sayıda ve istikrarlı şekilde var olmuş Türkçe konuşan göçmenlerin varlığına ilişkin kesin kanıtlardır.

---

[41] *AVaz*, no. 129.3, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısı: μέρους τοῦ Καπανίου; no. 134.5, 1415: εἰς τὸ Καπάνιν; no. 145.6, on beşinci-on altıncı yüzyıl: στὸ Καπανιστόν.

[42] Zerzelides, Georgios. "Ερμενευτική του τοπωνυμικού της Άνω Ματσούκας," *Αρχείον Πόντου* 24 (1961), s. 262.
AVaz, no. 106.36, on üçüncü yüzyıl sonu: *ἐκ τοῦ Καρᾶ*.

[44] *AVaz*, Dizin, s. cxlii; Bizans metinlerine sızmış *qara* köklü başka sözcükler için bkz. Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983), 2:150-53.
AVaz, no. 32.8, 1264: τόπον...εἰς τοῦ Κουΐᾶ; no. 33.6, 1264: τόπον...εἰς τοῦ Κουΐᾶ; no. 52.17, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı, muhtemelen 1269: χωραφοτόπιον εἰς τοῦ Κουΐᾶ.

[46] Zerzelides, "Ερμενευτική του τοπωνυμικού," s. 265.
AVaz, no.175.5, 1449: τό Τζαπρέσιν

[48] *AVaz*, no. 106.135-36, on üçüncü yüzyıl sonu.
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 5:278.2 (1364): ἐν τῷ χωρίῳ Χαρᾶ.

Vazelon akitlerinde ve 1371[50] tarihli emperyal *khrysoboullos*'ta iki defa zikredilen Μουγούλ(ης) [*Mougoul(ēs)*] adı Arapça ve Farsçada Moğollar için kullanılan مغول *mughūl* sözcüğünün aynısıdır ve Μουγούλ(ης) adının Yunanlar tarafından Farsça ve Arapça konuşan Doğudan ödünç alındığını açığa vurur. Bu ad bütün Bizans dünyasında bilinirdi ve Batı Bizans kaynaklarında da fonetik olarak aynen mevcuttu. Aynı zamanda Moğollar için hem Pontus hem Bizans kaynaklarında kullanılan standart ve daha sıkça geçen ad ise yine Farsça ve Arapça konuşan Doğudan alınma Τάταρις [*Tataris*], Τάταροι [*Tataroi*] sözcükleriydi (تاتار *tâtâr*). Τάταροι ifadesi Pontus ve Balkanların edebi dillerine de sızmıştır. Panaretos Semerkandlı Timur'a ἀμηρᾶς τις Τάταρις [*amēras tis Tataris*][51] diye atıfta bulunmuş, Moğol hayvan takvimi *Trabzon Yıldızınâmesi*'nin (1336/37)[52] anonim yazarı tarafından Tatarların takvimi şeklinde (τῶν Τατάρων: *tōn Tatarōn*) tanımlanmıştır. Μουγούλοι [*Mougouloi*] sözcüğü daha çok konuşma dilinde ve belgesel metinlerde kullanılmıştır.

13-14. yüzyıl kaynakları, İlhanlıların Trabzon İmparatorluğu üzerindeki etkisine dair sayısız emare içermektedir. Trabzon 1246 gibi erken bir tarihte İran Moğollarının üstünlüğünü tanımıştır.[53] Trabzon İmparatorluğu üzerinde Moğol denetiminin benzersiz bir göstergesini veritabanımda bulunan Κότζαπα [*Kotzapa*] adı temsil etmektedir.[54] Κότζαπα Pontus Yunanları tarafından muhtemelen Türkçe-Moğolca *koçapa* "göçebe" sözcüğünün fonetiğine uygun düşecek şekilde *koçapa* olarak telaffuz edilmekteydi. On üçüncü yüzyıldan kalma bir Vazelon akdinde şöyle denilmektedir: ἀπὸ Τραπεζοῦν ὁ υἱὸς τοῦ Θεριανοῦ τοῦ σωματοφύλακος τοῦ Κότζαπα ὁ Γεώργιος (Koçapa'nın muhafızı Therianos'un oğlu Trabzonlu Ge-

---

[50] *AVaz*, no. 105.38 ve Lampros, Spyridon. "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον Αλεξίου του Μεγάλου Κομνηνού αυτοκράτορος Τραπεζούντος" *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), s. 198.8; *PLP*, no. 19417-18.

Panaretos, s. 80.20.

Lampros, "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον," s. 42.

Bryer, Anthony A. M. "The Grand Komninos and the Great Khan at Karakorum in 1246," *Res Orientales* 6 (1994), s. 257-61.

[54] *AVaz*, no. 106.52-53; *PLP*, no. 13332 (yanlış kimlik teşhisi).

orgios). Selçuklu tarihçisi Kerîmüddin Aksarâyî de Κότζαπα adlı kişiye göndermede bulunmuş, bu adı كوچبه *kûçebe/kûçapa* şeklinde aktarmıştır; söz konusu aktarım, fonetik *koçapa*'nın transkripsiyonu göz önüne alındığında, yerinde bir aktarımdır. Dolayısıyla adın Yunanca ve Arapça yazımları aynı sözcüğün birbirine yakın fonetik biçimleri olarak boy göstermiştir. Aksarâyî'nin Kûçebe/Koçapa'sı bir Moğol hâkimi (*yarğuçi*) ve İlhanlı maliye idaresinin temsilcisiydi (*elçi*).[55] Kûçebe/Koçapa 1291 yılında Yahudi vezir Sa'düddevle'yi temsilen bir grup vergi toplayıcısıyla birlikte Rum Sultanlığına gelmiştir. Sa'düddevle yolsuzluk yaptığı düşünülen iki Selçuklu görevlisinin tutuklanmasını ve İlhanlı sarayına getirilmesini emretmişti.[56] Aksarâyî'ye göre, Koçapa "imanın ışığından mahrumdu [yani pagandı]; ancak inançsızlığına rağmen erdemliydi ve iyi bir haslete sahipti."[57] Yunanca belgede gördüğümüz gibi Trabzon'un Koçapa'sının Yunan muhafızları vardı, dolayısıyla da önde gelen bir şahsiyetti. Trabzon'un Koçapa'sıyla Selçukluların Koçapa'sı aynı kişidir; bu ad aynı bölgede iki soylu kişiye ait olamayacak kadar nadir bir isimdi. Koçapa'nın Trabzon'da ne zaman kaldığını söylemek güçtür. Tahminen on dördüncü yüzyılın sonunda Anadolu'da İlhanlıların elçisi, yani hâkim ve/veya vergi toplayıcısı sıfatıyla kaldığı sırada Pontus'u ziyaret etmişti. Trabzon'da uzunca bir süre kalmış ve hizmetine yerli muhafızlar (içlerinden birinin adı Therianos'tu) almış olması da olasıdır. Therianos Koçapa'nın yanında uzun bir süre çalışmış olsa gerek, zira hukuki bir belgede kendisine değil, oğluna atıfta bulunulmaktadır. Bu sebeple Κότζαπα'nın [*Kotzapa*] Trabzon'da daimi Moğol temsilciliği yapmış olması mümkündür.

---

[55] *Yarğuçi* ve *elçi*'ye dair bkz. Lambton, Ann Katharine Swynford. "Yārghū," *EI²*, 11:284b; Lewis, Bernard. "Elçi," *EI²*, 2:694a.
Aksarâyî, Kerîmüddin Maḥmûd. *Kerimuddin Mahmud Aksaraylı, Müsameret ül-ahbâr. Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, ed. Osman Turan (Ankara, 1944), s. 156-57
Aksarâyî, s. 160:

اگرچه کوچبه ایلچی . نور ایمان نداشت اما بوجود کفر طبعش بر مکارم اخلاق مجبول بود

Büyük Komnenos'ların İlhanlılarla iyi ilişkiler kurduğuna dair, dönemin kaynaklarında çok sayıda emare vardır. Trabzon bir köprü rolü oynamakta, Tebriz'e giden Hıristiyan diplomatlarla Batıya giden Moğol elçileri buradan geçmekteydi. Avrupa'ya giden İlhanlı heyetinin başı olan Nasturi Patriği Rabban Bar Sauma 1287 yılında Trabzon'dan geçiş yapmıştı; Tebriz'e giden Geoffrey Langley başkanlığındaki İngiliz heyeti 1292'de Trabzon'da konaklamıştı. 1294 yılı civarında Nicolo, Matteo ve Marco Polo muhtemelen İlhanlılardan aldıkları görevle papa ve Batı hükümdarlarına giderken Trabzon'dan geçmişlerdi.[58] Ayrıca 1330'larda Moğol başkentinde önemli görevlerde bulunan Trabzonlu bir *protobestiarios*, Tebriz'de soyguna uğramış Venedikli tüccarlar namına girişimde bulunmuştur. *Protobestiarios*'un aracılığıyla Venedik ile İlhanlılar arasında 1331/32'de ilk ticaret antlaşması yapılmıştır.[59] Tebriz ile Pontus Yunanları ve Trabzon'da yerleşik İtalyanlar arasında ticaret bu dönemde gelişmekteydi.[60] On dördüncü yüzyılın sonunda göçerlere karşı ortak ve kısmen başarılı mücadele Büyük Komnenos'lar ile İlhanlıları bir araya getirdi. Dolayısıyla İmparator II. Aleksios Büyük Komnenos'un saltanatı (1297-1330) Trabzon İmparatorluğu tarihinin en huzurlu dönemlerinden biriydi.

Bununla beraber Büyük Komnenos'lar ile İlhanlılar arasındaki ilişkiler birinci taraf diğerine tabi olduğundan ve Moğolların yardımına ihtiyaç duyduğundan eşitler arasında değildi. Ne yazık ki kaynaklar bu bağımlılığın yapısı ve Moğolların Trabzon İmparatorluğu üzerindeki hâkimiyetine ilişkin muğlak bilgiler sunmaktadır.

---

[58] *History of Yaballaha III*, çev. James A. Montgomery (New York, 1927), s. 52; Larner, John. *Marco Polo and the Discovery of the World* (New Haven ve Londra, 1999), s. 39; Karpov, *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma*, s. 236-37; Bryer, Anthony A. M. "Edward I and the Mongols," *History Today* 14 (1964), s. 696-704.

Daha fazla bilgi için bkz. Karpov, Sergej P. *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma. 1204-1461* (Roma, 1986), s. 80.

[60] Karpov, Sergej P. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли* (Moskova, 1990), s. 291-96.

Elimizde imparatorluğun Moğollara *cizye* ödediğine dair ancak dolaylı bir emare vardır.[61]

Pontik antroponimiler Moğolların imparatorluk topraklarına göçmen olarak yerleştiğini düşündürtmektedir. Μουγαλτᾶ(ς) [*Mougalta(s)*],[62] Σαμούχης [*Samoukhēs*],[63] ve Τζαμουχί(ας) [*Tzamoukhi(as)*][64] isimleri de Türk-Moğol kökene sahip yeni göçmenlere ait olsa gerek. Bu adların çoğunluğu Pontus kaynaklarında on üçüncü yüzyılın son dönemlerinde ortaya çıkmış olup on beşinci yüzyılın ikinci yarısında hâlâ zaman zaman anılmaktaydı. Bizans Pontus'unda Moğol etnik varlığı şaşırtıcı gelmemelidir. Azîz Esterâbâdî'nin de ifade ettiği gibi, on dördüncü yüzyılın sonları gibi geç tarihlerde Pontus'un güney sınırlarında *eli Samaghar* ve *eli Babuk* gibi Türk-Moğol boyları kol gezmekteydi.[65] Şarki kaynaklar, üyelerin ekseriyetini Moğollardan çok Doğu Türkleri (belki de Uygurlar) teşkil ettiği halde bu boyları Moğol olarak tanımlamaktadır.[66] Sivas hükümdarı Kadı Burhâneddin (1381-98) düşman Pontus beylerine karşı mücadelesinde bu mükemmel savaşçılardan istifade etmiştir.[67] Pontus Rum kaynaklarına sızmış olan Moğollar belki de Kuzey Anadolu'nun bu Türk-Moğol göçebelerine işaret etmektedir. Antroponimik veriler imparatorluğu on üçüncü yüzyıl sonuna doğru tamamen kuşatanların Oğuz Türkmenleri olduğu yönündeki genellikle kabul edilmiş görüşü düzeltmeye girişmektedir.

---

[61] Aksarâyî, s. 257-59 vd.; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 196-97.

AVaz, no. 117.10 (Κυριαζῆς, tahminen on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); no. 28.7-8 (Κωνσταντῖνος, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); no. 163.13 (...ακον, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); *PLP*, no. 19411-12.

AVaz, no. 59.22 (Μιχαήλ, *y.* 1265); *PLP*, no. 24779.

[64] *AVaz*, no. 27.8, 28.2, 108.4-5 (τοῦ Τζαμουχί, Τζαμουχίου [*tou Tzamoukhi, Tzamoukhiou*], on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı).

Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr. *Bezm ü rezm*, ed. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul, 1928), s. 108, 147, 190, 249, vs.

[66] Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), s. 2-29; Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları* (İstanbul, 1992), s. 163-64.

Esterâbâdî, s. 150.

1260 yılından bir ve 1264 yılından iki adet Vazelon akdi Türkçe-Moğolca *kurçi/korçi* sözcüğünden türetilmiş Χουρτζιριώτης [*Khoutziriōtēs*][68] ikinci adını içermektedir. Büyük Komnenos sarayı aynı *kurçi* sözcüğünden türetilen ve ἀκόλουθος [*akolouthos*] (imparator muhafızlarının komutanı) unvanının muadili addedilen χουρτζῆς [*khourtzēs*] unvanını Moğollardan ödünç almıştı.[69] χουρτζῆς unvanından söz eden kişiyse İspanyol seyyah Clavijo idi; Clavijo sözcüğün Yunanca muadilinden bihaberdi. Seyyahımıza göre "horchi" imparatorun okunu taşıyan bir devlet görevlisiydi.[70] Bu izahat Türkçe-Moğolca *kurçi* sözcüğünün anlamına da uygun düşmektedir; sözcük "okçu" manasına gelmekteydi. Pontus Rumları χουρτζῆς [*khourtzēs*] unvanını çok erken tarihlerden, muhtemelen 1240'lardan itibaren tanımaya başlamışlardı. Örneğin Anadolu fatihi Baycu Noyan *kurçi* unvanını taşımaktaydı.[71] Adı Vazelon akitlerine Χουρτζιριώτης [*Khourtziriōtēs*] şeklinde geçenler soylu değildi; bu kişilerin imparatorluğun önemli simalarından biriyle akrabalık bağları yoktu. Bu ikinci adın Moğol *kurçi* sözcüğüyle bağlantısı Moğol hükümdarların muhafızlığını yapan *kurçiyân* قورچیان birlikleri vasıtasıyla kurulmuş olmalıdır.[72] Χουρτζιριώτης Bizanslıla-

---

[68] *AVaz*, no. 79.41-42 (Εὐστάθιος, *y*. 1260); no. 46.1-3 (Νικηφόρος, Ekim 1264); no. 34.13 (Νικόδημος/Νύμφων, *y*. 1264); *PLP*, no. 30971-73. *AVaz* dizininde hatalı bir baskı vardır: bu ada yapılan göndermelerden birisi 1214 tarihlidir ki doğrusu 1264 olmalıdır.

Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967), 1:531 n. 22; Zachariadou, Elizabeth. "Les janissaires de l'empereur byzantin," *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dedicata. Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. Series Minor* 19 (1982), s. 594; Savory, Roger M. "Ḳürčī," *EI²* içinde, 5:437a-b. Χουρτζῆς şurada kökeni bilinmeyen bir sözcük olarak anılmaktadır: *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. Ruth Macrides, J. Munitiz ve D. Angelov (Farnham, 2013), s. 282.

Clavijo, Ruy González de. *Embajada a Tamorlán*, ed. Miguel Ángel Pérez Priego (Madrid, 2006), s. 69.

Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjoucnameh d'Ibn-Bibi, ed. M. H. Houtsma (Leiden, 1902) (bundan böyle: İbn Bîbî, ed. Houtsma), s. 234.

Kurçi'lere ilişkin olarak bkz. Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Ele-*

ριν στρατιώτης [*stratiōtēs*] gibi askeri müfrezeleri veya στασιώτης [*stasiōtēs*] gibi milis gruplarının üyelerine verilen diğer adlarla da uyumludur ve başlarında χουρτζῆς/ἀκόλουθος [*khourtzēs/akolouthos*] bulunan özel χουρτζιριῶται [*khourtziriōtai*] birliği askeri anlamına gelmekteydi. İki durumda "askeri" Χουρτζιριώτης [*Khourtziriōtēs*] ikinci adını din adamları da taşımıştır: bir papaz (Εὐστάθιος: *Eustathios*, 1260) ile bir keşiş (Νικόδημος/Νύμφων: *Nikodēmos/Nymphōn*, *y.* 1264). Bu durum Εὐστάθιος [*Eustathios*] ile Νικόδημος [*Nikodēmos*] eskiden χουρτζιριῶται [*khourtziriōtai*] birliklerinde görev yapmış olsalar bile Yunanlar tarafından bu unvanın daha eskiden ödünç alındığını ortaya koymakta, ikinci ad veya lakap rolünü görmektedir. Νικηφόρος Χουρτζιριώτης'in [*Nikēphoros Khourtziriōtēs*] (1264) durumunda adının mesleğini belirtmesi ve Nikiforos'un gerçekten de χουρτζιριώτης [*khourtziriōtēs*] askeri olması mümkündür. Χουρτζιριῶται [*Khourtziriōtai*] askerleri etnik bakımdan Yunan da olabiliyordu.

"İran" saray unvanı olarak nitelenen ve πρωτοσπαθάριος [*prōtospatharios*] ile eşanlamlı addedilen Trabzon unvanı ἀμηρτζαντάριος/ ἀμυρτζαντάριος [*amērtzantarios/amyrtzantarios*] bu kurgulamayı destekleyebilir. Ἀμυρτζαντάριος [*Amyrtzantarios*] Şarki terimlerden olan *emîr-i cândâr* "muhafızların komutanı" teriminden türetilmiştir. Bu terim Pontus'a Selçuklu Sultanlığından veya halef devletlerinden geçmiş, on dördüncü yüzyılda Yunanca eski πρωτοσπαθάριος [*prōtospatharios*] teriminin yerini almıştır.[73] Çoğul haliyle ἀμυ(ρ)τζανταράνται saray zevatından ἀμυρτζαντάριος/ πρωτοσπαθάριος [*amyrtzantarios/prōtospatharios*] görevlisine bağlı askerleri de tanımlamıştır.[74]

---

mente in Neupersischen, 4 cilt (Wiesbaden, 1963-75), 1:429-32; Nahcıvânî, Muhammed b. Hindûşâh. *Дастур ал-китаб фи ма'йин ал-маратиб*, ed. Aydın A. Alizade, 2 cilt (Moskova, 1964-76), 2:172-73, 183.

İbn Bîbî *emîr-i cândâr* unvanına Selçuklu Sultanlığında da rastlanabildiğine kanaat getirmiştir: İbn Bîbî (AS). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, ed. A. S. Erzi (Ankara, 1956), s. 134, 267.

Bir unvan ve askeri bir adlandırma olarak ἀμυρτζαντάριος için bkz. Panaretos, s. 65.21, 67.14; Lazaropoulos, John. *Synopsis miraculorum sancti Eugenii, in The*

Türk-Moğolların Trabzon'a bağlı topraklarda birbirinden farklı izler bırakmış olmasını izaha kalkışmak mümkündür: imparatorluğun güney sınırları boyunca uzanan topraklar İran Moğolları tarafından oldukça özümsenmişti. On üçüncü yüzyılda Erzincan'ı geçerek giden anayol (Trabzon sınırının yaklaşık 70 kilometre güneyi) Moğollar tarafından Anadolu'ya asker gönderilmesi için kullanılıyor, ayrıca Moğol idarecileri, vergi toplayıcıları ve tüccarlar da bu yoldan geçiyorlardı.[75] Erzincan o dönemlerde İran'ın Anadolu'ya açılan kapısıydı. İlhanlılar güçlerini Anadolulu vasallarına sergilemek istediklerinde Moğol birlikleri Trabzon sınırına yakın Erzincan'da toplanırlardı. Geyhatu ile Hülâgû'nun komutası altındaki muazzam bir Moğol ordusu H. 684'ten 685 yılının başlarına kadar (9 Mart 1285-27 Şubat 1286) yaklaşık bir yıl Erzincan bölgesinde kalmıştı.[76] İran Moğolları ve Rum Pontus dünyaları doğrudan temas içindeydiler ve zaman zaman da işbirliğine gidiyorlardı.

3. Toplumsal Konum

Ermeni ve Gürcü kökenleri veya ataları nedeniyle bu adları edinenler dışındaki Asyalı adların sahipleri zenginlik ve toplumsal konum bakımından farklılıklar sergilemekteydi.[77]

Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond: A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes, ed. Jan O. Rosenqvist (Uppsala, 1996), s. 134.16; Laurent, "Deux chrysobulles," s. 261.54, 267.151, 269.202; Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 341-43, 348.36-37; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:67-68; Bryer, Anthony A. M. "The Faithless Kabazitai and Scholarioi," *Maistor: Classical, Byzantine, Renaissance Studies for R. Browning* içinde, ed. Ann Moffatt (Canberra, 1984), s. 312 n. 11, 12; *PLP*, no. 830.

Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond," s. 77-78.

Aksarâyî, s. 145-46. Bu Moğol ordusu herhalde 1285 yılında İmparatoriçe Theodora'nın tattan indirilmesine yardım etmiş ve destekçilerinin Trabzon üzerinden İlhanlı denetimini yok etmelerini engellemişti (krş. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 171).

Pontus'ta yaşayıp Şarki adlara sahip olanların listesi şurada yayımlanmıştır: Shukurov, "Тюрки на православном Понте;" a.y. "The Byzantine Turks of the Pontos," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 6 (1999),

Batı Bizans bulgularıyla karşılaştırılırsa *paroikoi* sayısı fevkalade düşüktü. Asyalı göçmenler ile soylarından gelenler arasındaki *paroikoi* genellikle tarım bölgelerinde bulunmaktadır:

> Trabzon – Αὐξέντιος Ἀράπης [*Auksentios Arapēs*] (1432)[78]
> Maçka – Ζεέτης [*Zeetēs*] *bandon*'u (1364, Doubera),[79] Τζαμᾶς [*Tzamas*] (1364, Doubera),[80] Χουμαίας (1364, Doubera);[81]
> Rhizaion *bandon*'u – Κατζίκης [*Katzikēs*] (1432, Mapavri)[82] ve Μαχμούτης [*Makhmoutēs*] (1432, Syphlas);[83]
> Trikomia *bandon*'u – Ἀναστάσιος Γαζέας [*Anastasios Gazeas*] ve adı verilmeyen kardeşleri (1432, Magere),[84] Γοζάλπης [*Gozalpēs*] (1432, Magere),[85] Μουγούλης [*Mougoulēs*] (1371, Chorobe)[86] ve Τζακᾶς [*Tzakas*] (1371, Chorobe).[87]

Tablo 12: Pontus Asya Göçmenlerinin Toplumsal Konumları

Toplumsal Statü	Kişi Sayısı	Yüzde
Yüksek memurlar ve soylular	9	8
Büyük arazi sahipleri	3	3
Din adamları ve keşişler	9	9
Orta sınıftan toprak sahipleri	45	50
Paroikoi	11	11

s. 7-47; a.y. "Foreigners in the Empire of Trebizond (the Case of Orientals and Latins)," *At the Crossroads of Empires: 14th-15th century Eastern Anatolia: Proceedings of the International Symposium held in İstanbul, 4th-6th May 2007* içinde, ed. Deniz Beyazıt ve Simon Rettig (Paris, 2012), s. 71-84.
Laurent, "Deux chrysobulles," s. 266.125; *PLP*, no. 1224.
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 5:279; *PLP*, no. 6512.

80 Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 5:279.16: τοῦ Τζαμῆ; *PLP*, no. 27730.

81 Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 5:279.25; *PLP*, no. 30930.

82 Laurent, "Deux chrysobulles," s. 269.206; *PLP*, no. 11518.

83 Laurent, "Deux chrysobulles," s. 268.162; *PLP*, no. 17540.

84 Laurent, "Deux chrysobulles," s. 267.133; *PLP*, no. 3440.

85 Laurent, "Deux chrysobulles," s. 267.140; *PLP*, no. 4279.

86 Lampros, "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον," s. 198.8; *PLP*, no. 19418.

87 Lampros, "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον" s. 198.8: τὸν Τζακᾶν; *PLP*, no. 27695.

Paroikoi'nin ekseriyeti yalnızca Şarki ikinci adlarıyla anılmakta, bu da Bizans'ta genel bir uygulama olan alt toplumsal konumlardan kişilerin vaftiz veya ikinci ad olsun tek bir adla anılmaları usulünü işaret etmektedir. Etnik bakımdan *paroikoi* yukarıda tartışılan göçmenleri temsil etmektedir: Ἀράπης [*Arapēs*], Ζεέτης [*Zeetēs*], Μαχμούτης [*Makhmoutēs*] ve Τζαμῆς [*Tzames*] adları Arapça kökenlidir ve muhtemelen eski Müslüman kimliğine göndermede bulunmaktadır; Γοζάλπης [*Gozalpēs*], Κατζίκης [*Katzikēs*] ve Τζακᾶς [*Tzakas*] Türkçe kökenlidir; Μουγούλης Moğollarla ilişkilidir; Χουμαίας [*Khoumaias*] adıysa katıksız Farsçadır.

Tarımsal alanlarda yaşayan Asyalı göçmenlerin ekseriyeti orta sınıf γεωργοί mensubudur. Kaynaklarda arazi sahibi, eski arazi sahibi, hayır sahibi ve şahit olarak tanımlanmış kişilerin büyük kısmının, şayet konumları başka türlü tarif edilmemişse, köylü tabakasına kesimine dahil edilmesi gerekir. Asyalı göçmenler ve soylarından gelenler küçük ve orta düzeyli işlerle meşguldü. Örneğin Ζαγάνης [*Zaganēs*] 7 *aspra* (1260 civarı, Maçka) karşılığında bakır satmıştır.[88] Rahibe Γιαγούπενα [*Giagoupena*] 8 *psomiaria*, yani yaklaşık 1 ve 1/3 *modioi* tutarında bir parsel, bir inek ve 28 *aspra* (y. 1260, Maçka) karşılığında arpa satın almıştı.[89]

Kayıtlı Şarki ad sahiplerinin çoğunluğu Maçka *bandon*'u sakiniydi. Maçka'daki Türk adı sahipleri şunlardır: Ξένος Ἀτιλαντζῆς [*Ksenos Atilantzes*] (*y.* 1432, şahit),[90] Ἰανάκης [*Ianakēs*] (on beşinci yüzyıl, arazi sahibi),[91] Καρᾶς [*Karas*] (on üçüncü yüzyıl sonu, arazi sahibi),[92] Κουζουλᾶ(ς) [*Kouzoula(s)*] (1397 civarı, parselin eski sahibi),[93] Λέων Κουμάνος [*Leōn Koumanos*] (1284 civarı ve sonrası, arazi sahi-

[88] *AVaz*, no. 79.35; *PLP*, no. 6414.

AVaz, no. 37.6; *PLP*, no. 4148, 7812. *Psomiarion*'un değeri için bkz. Schilbach, Erich. *Byzantinische Metrologie* (Münih, 1970), s. 92.

[90] *AVaz*, no. 141.9; *PLP*, no. 1637.

AVaz, no. 151.7; *PLP*, no. 7944.

AVaz, no. 106.36; *PLP*, no. 11128.

AVaz, no. 81.4, 9 (τοῦ Κουζουλᾶ).

bi, şahit),[94] Λέων Σαρουτζᾶς [*Leōn Saroutzas*] (1300 civarı, tanık),[95] Ἰωάννης Τζακαρόπουλος [*Iōannēs Tzakaropoulos*] (1440, Vazelon Manastırına arsa bağışlayan bir bağışçı),[96] Ἀντρόνικος Τζακέρης [*Antronikos Tzakerēs*] (1432, şahit),[97] *Μαρούλα Τζιλεπενόπουλος* [Maroula Tzilepenopoulos] (on beşinci yüzyıl, Vazelon Manastırına arsa bağışlayan bir bağışçı),[98] Τιλαντζῆς [*Tilantzēs*] (on beşinci yüzyıl, bağışçı?),[99] Φουρνουτζιώτης [*Pournoutziōtēs*] (1245, arazi sahibi),[100] bir başka Φουρνουτζιώτης [*Pournoutziōtēs*] (1292, arsa satıcısı),[101] yukarıda adı geçen Γεώργιος Το(υ)ρκόπουλος [*Geōrgios To(u)rkopoulos*] (1306, şahit), Νικηφόρος Τουρκοθεόδωρος [*Nikēphoros Tourkotheodōros*] (on üçüncü yüzyıl sonu, Vazelon Manastırına arsa satıp bağışlamıştır), Βασίλειος Τουρκοθεριανός [*Basileios Tourkotherianos*] (tahminen on üçüncü yüzyıl sonu, arazi sahibi), Νικηφόρος Τουρκοθεριανός [*Nikēphoros Tourkotherianos*] (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı, arazi sahibi), Χάζαρος [*Khazaros*] (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı, bir arsanın eski sahibi) ve Βασίλειος Χάζαρος [*Basileios Khazaros*] (1301 civarı, bağışçı).

Arapça (İslami) adlar Maçka'nın şu sakinlerine aittir: Θεριανός Γιαγούπης [*Therianos Giagoupēs*][102] (on üçüncü yüzyıl sonu, arazi sahibi), Γουσμάνος [*Gousmanos*] (on üçüncü yüzyıl sonu, arazi sahibi ve şahit),[103] Ἰωαννάκης Γουσμάνων [*Iōannakēs Gousmanōn*] (1275 civarı, şahit),[104] bir diğer Γουσμάνων [*Gousmanōn*] (1292, arazi sahibi),[105] Θωμᾶς Ἰσάχας [*Thōmas Isakhas*] (on üçüncü yüzyıl sonu,

---

94 *AVaz*, no. 87.11, 106.215-16; *PLP*, no. 13448.
AVaz, no. 56.14; *PLP*, no. 24938.

96 *AVaz*, no. 152.4; *PLP*, no. 27693.
AVaz, no. 168.12-13; *PLP*, no. 27698.

98 *AVaz*, no. 3; *PLP*, no. 27937.

99 *AVaz*, no.6.4.

100 *AVaz*, no. 49.12; *PLP*, no. 30050.

101 *AVaz*, no. 115.21, 31.

102 *AVaz*, no. 106.250, 254; *PLP*, no. 4150 ve 7823.

103 *AVaz*, no. 104.9, 102.17; *PLP*, no. 4403.

104 *AVaz*, no. 60.48; *PLP*, no. 4404.
AVaz, no. 115.36; *PLP*, no. 4403.

arazi sahibi),[106] Θεόδωρος Μουχουδενός [*Theōdoros Moukhoudenos*] (1260 civarı, şahit)[107] ve Θεόδωρος Τζαμιώτης [*Theodōros Tzamiōtēs*] (1381, arazi sahibi).[108]

Farsça adlar almış Maçkalı köylüler şunlardır: Κοῦρτος [*Kourtos*] (1344, Vazelon Manastırına bir arsa satmıştır)[109] ve Κωνσταντῖνος Πητζαρᾶς [*Kōnstantinos Pētzaras*] (1302 civarı, şahit).[110] Moğolca ad sahipleri ise şöyledir: Μουγούλης [*Mougoulēs*] (on üçüncü yüzyıl sonu, arazi sahibi), üç Μουγαλτᾶς [*Mougaltas*] (hepsi şahit) ve Τζαμουχίας [*Tzamoukhias*] (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı, bir arsanın eski sahibi).

İmparatorluğun Maçka dışındaki diğer bölgeleri için kaynaklar şaşırtıcı şekilde az sayıda Doğulu ad taşıyan orta sınıf arazi sahibini kaydetmektedir: Trabzon'da, Θεόδωρος Χατζῆ [*Theōdoros Khatzē*] (1306, şahit);[111] Trabzon civarında, Ἀλασών/Τζερνίτζα'da [*Alasōn/Tzernita*] Γεώργιος Καρατζίας [*Geōrgios Karatzias*] (on dördüncü yüzyıl, arazi sahibi);[112] Sürmene *bandon*'undan/Herakleia şehrinden eski arazi sahibi Χασάν(ης) [*Khasan(ēs)*] (1432 öncesi).[113]

Asyalı göçmenlerin imparatorluk topraklarında bu denli düzensiz şekilde dağılımını, devletin tarımsal alanlarında gayet düzenli *paroikoi* dağılımıyla keskin bir tezat oluşturduğu için, sırf kaynakların yetersizliğiyle açıklamak mümkün değildir. Orta sınıf göçmenlerin çoğunluğunun Maçka'ya yerleştiği, imparatorluğun diğer bölgelerine yabancıların gelişinin daha küçük ölçekli veya önemsiz olduğu görül-

---

[106] *AVaz*, no. 106.287; *PLP*, no. 8291.

AVaz, no. 24.12; *PLP*, no. 19598.

[108] *AVaz*, no. 133; *PLP*, no. 27733.

[109] *AVaz*, no. 100.21-22; *PLP*, no. 13606.

AVaz, no. 97.8; *PLP*, no. 23169.

Millet, "Inscriptions byzantines de Trébizonde," s. 497.7 (Λατζής); adın doğru okunmuş olduğu bir çalışma için bkz. Uspenskij, *Очерки из истории Трапезундской империи*, s. 148.

Trapp, Erich. "Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), s. 200; *PLP*, no. 11134.

Laurent, "Deux chrysobulles," s. 264.98: τοῦ Χασάνη; Bryer, Anthony A. M. "The Estates of the Empire of Trebizond: Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership ve Location," *Αρχείον Πόντου* 35 (1979), s. 438 no. 96.

mektedir. Maçka'nın coğrafi konumu göz önüne alınınca bu durum anlaşılabilmektedir. Kervan yolları dahil Pontus sahillerini Anadolu'ya bağlayan anayollar Maçka'dan geçmekteydi.[114] Türklerin yaşadığı veya Türkler tarafından denetlenen topraklarla sınırdaş Maçka on dördüncü yüzyılın ilk yarısında sık sık askeri çatışmalara ve yıkıcı Türk akınlarına sahne oldu. Çarpışmalar ancak 1350'lerden sonra daha güneydeki komşu Haldiye ve Şiran (Gümüşhane) bölgelerine kaydı.[115] Asyalı göçmenlerin büyük kısmı imparatorluk topraklarına girerken Maçka'dan geçmek zorundaydı. Yeni gelenler bilhassa müsait arazi bulunduğundan ve güneydeki sınır bölgelerine göre daha güvenli olduğundan ağırlıkla Maçka'da kalmaktaydı. Asyalı göçmenlerin özellikle Maçka'ya yerleştirilmesinin imparatorluk yetkililerinin bilinçli bir politikası olup olmadığı açık değildir (bkz. Şekil 19). Alt sınıftan Asyalıların düşük oranı aralarında az sayıda köle bulunduğunu ve arazi tahsis edilen göçmenlerin başlangıçtan itibaren nispeten yüksek bir statü edindiğini göstermektedir.

Maçka'da ikamet eden ve orta sınıftan gelen Asyalı göçmenlerin merak uyandıran bir tarafı vardı; burada Asyalı göçmenler "köylü hanedanlara" ilişkin örnekler sunabiliyor, soylarından gelenler ikinci adlarını kuşaklar boyunca muhafaza edebiliyordu – Makedonya ve genel olarak Bizans toprakları için alışılmamış bir şey. Örneğin Vazelon akitlerinde aynı ikinci ada sahip bir grup kişiye atıfta bulunulmaktadır; ortada bir dava vardır: οἱ Γουσμανάνται 1292 yılından bir süre önce Φουρνουτζιώτης [*Phournoutziōtēs*] ve Σαπούας [*Sapouas*] ile birlikte gayet mütevazı, 5 *modioi* büyüklüğündeki (yaklaşık yarım hektar)[116] bir arsayı büyük arazi sahibi ve papaz Nikiforos Kromidis'e satmıştır; söz konusu arsa Rhachin'de

[114] Bryer, Anthony A. M. ve Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 cilt (Washington, DC, 1985), 1:251-65.
Shukurov, "Between Peace and Hostility," s. 62-66.
Modios'un muhtemel değerleri hakkında bkz. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002), 1:243 (Jacques Lefort); *Géométries du fisc byzantin*, ed. Jacques Lefort vd. (Paris, 1991), s. 263.

bulunmaktadır.[117] Çoğul halinde bir ikinci adın (οἱ Γουσμανάνται: *hoi Gousmanantai*) kullanımı ortak mal sahibi olarak hareket eden bir aileyi akla getirmektedir. Aynı belgede Kromidis'lerin elinde bulunan ve ὁ Γουσμάνων [*ho Gosmanōn*] tarafından ekilen bir arsadan daha söz edilmektedir; bu arsa da yine Rhachin'de bulunmaktadır. Γουσμάνων, οἱ Γουσμανάνται ailesinin bir üyesi, en azından bu aileyle akrabalık bağları bulunan bir kişi olsa gerek. Γουσμάνος [*Gousmanos*] adlı başka bir kişiye daha atıfta bulunulmaktadır; Γουσμάνος on üçüncü yüzyılın sonlarında Therisa'daki devlet arazisini ekip biçmek üzere kiralamış, kimi meselelerde şahitlik yapmıştır.[118] Bu Γουσμάνος'un, Rhachin'den pek uzak olan Therisa'da yaşadığı için, Γουσμανάνται ve Γουσμάνων ile akraba olup olmadığı net değildir.[119]

Κανζίκης ikinci adına sahip grubun da akraba olması mümkündür: Γεώργιος [*Geōrgios*] (şahit),[120] Θεριανός [*Therianos*] (şahit),[121] Ἰωάννης [*Iōannēs*] (arazi sahibi)[122] ve Χριστόδουλος [*Khristodoulos*] (arazi sahibi).[123] Dördü de Maçka'da büyük olasılıkla on üçüncü yüzyılın son çeyreğinde yaşamıştı. Sadece Ἰωάννης ile Χριστόδουλος'a ait arsaların bulunduğu yerleri tespit edebiliyoruz: Pontila ve Hamurya.[124] Aralarındaki akrabalık derecesi ancak tahmin edilebilir. Benzeri durum aynı Μουγαλτᾶ(ς) [*Mougalta(s)*] ikinci adına sahip, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşamış iki Maçka sakini şahit

---

[117] *AVaz*, no. 115.21 (τοὺς Γουσμανάντας).
AVaz, no. 102.17, 104.9; *PLP*, no. 4403.
Maçka'daki bu mahaller hakkında bkz. Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:257, 260-62, 295 (Rhachin/Staman), 257, 280, 294 (Therisa).
AVaz, no. 42.11-12 (y. 1300); no. 61.16 (tahminen on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); no. 83.13 (1261-76 arası); *PLP*, no. 10907-08.
AVaz, no. 91.16 (1274); *PLP*, no. 10909.
AVaz, no. 106.43 (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); *PLP*, no. 10910.
AVaz, no. 47.1 (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); no. 106.338-39 (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); *PLP*, no. 10911.
Pontila ve Hamurya hakkında bkz. Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, sırasıyla 1:261, 294-95 ve 1:257, 286.

Κυριαζῆς [*Kyriazēēs*][125] ve Κωνσταντῖνος [*Kōnstantinos*][126] için de söz konusudur.

İlgi çekici bir durumu yaklaşık 1260'lardan on beşinci yüzyılın sonuna dek altı kişiye ait Σούτος [*Soutos*] adı temsil etmektedir. Vaftiz adı bilinmeyen Σούτος [*Soutos*] adında birisi 1260 civarında Maçka'da muhtemelen Genakanton'daki Agios Theodoros Manastırı bölgesinde bulunan bir arsayı satmıştır.[127] Yaklaşık 1260-70'lerde Κώνστας Σούτος [*Kōnstas Soutos*] adlı birisi aşağı yukarı aynı bölgede bulunan, Maçka'nın güneyindeki Palaiomatzuka'da arazilerin Vazelon Manastırına bağışlanması işleminde şahit olarak geçmiştir.[128] Bu iki kişinin farklı kuşaklardan iki akraba olma ihtimali de söz konusudur. Genakanton'lu Soutos'un akil adamlığından yola çıkarak 1260 civarında artık yaşını başını almış olduğunu, Konstas Sutos'un babası veya amcası olabileceğini söylemek mümkündür. On dördüncü yüzyılda Maçka *bandon*'unda yaşamış olan bu iki Σούτοι'nin [*Soutoi*] yerel yönetimde ağırlığı bulunan kişilerle (Σούτοι: *Soutoi*, Θεόδωρος, Μιχαήλ, Γεώργιος ve Παῦλος) akraba olması da muhtemeldir. Θεόδωρος Σούτος [*Theōdoros Soutos*] (1382)[129] muhtemelen köylü cemaatlerinde arabuluculuk yapan bir "muhterem büyük" idi. Μιχαὴλ Σούτος [*Mikhaēl Soutos*] (1384-88)[130] yerel bir yönetimde görev almış olabileceğine işaret eden ἄρχων sıfatıyla anılmaktadır. Yerel arkhon'ların Pontik kırsal topluluklardaki rolü incelenmemiş olduğundan Μιχαὴλ Σούτος'un [*Mikhaēl Soutos*] görevini tam olarak saptamak güçtür. Γεώργιος Σούτος [*Geōrgios Soutos*] (on dör-

---

[125] *AVaz*, no. 117.10 (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); *PLP*, no. 19411.

[126] *AVaz*, no. 28.7-8 (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı); *PLP*, no. 19412.
AVaz, no. 37.1-2; *PLP*, no. 26380. Genakanton için bkz. Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:261-2, 295.
AVaz, no. 54.12; *PLP*, no. 26382.
AVaz, no. 125.12-13; *PLP*, no. 26381.

[130] Bryer, Anthony A. M. "Rural Society in Matzuka," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde (Birmingham ve Washington, DC, 1986), s. 77; Bryer, Anthony A. M. "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 121; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 165.

düncü yüzyılın ikinci yarısı)[131] ve Παῦλος Σούτος [*Paulos Soutos*] (on dördüncü yüzyılın ikinci yarısı–1415)[132] ise *bandon* hâkimleri olarak (κριτὴς τῆς ὑποθέσεως: *kritēs tēs hypotheseōs*)[133] geçmiştir. Bunlar çağdaş olup birbirini tanımaktaydı: altına imza attıkları bir belge söz konusudur. Akrabalık derecelerini bilmek mümkün değildir; ancak önde gelen kişiler olarak aynı aileye mensup olduklarını düşünmek mümkündür. Soutoi ailesi kırsal üst sınıfa mensup bir aileydi, fakat siyasi hayata etki edebilecek bir güçleri yoktu – zira onlar ne aristokrattı ne de arkhon.[134] Batının aksine Pontus'ta köylüler kuşaklar boyunca soyadlarını koruyabilmekteydi.

Kaynaklar Maçka, Palaiomatzuka, Trikomia, Sourmania, Rhizaion ve Gemora gibi kırsal tarım bölgelerindeki Asyalı göçmenlerin göçebe mi yoksa yerleşik mi olduğunu açıkça ortaya koymamaktadır; bununla beraber yoğun nüfuslu tarımsal bölgelerde göçebe grupların bulunduğuna dair bulgu yoktur. Bu bölgelerdeki bazı Asyalı ikinci adlar zanaatlarla ilişkilidir. Doğulu adların āς ekiyle bitenleri çoğunlukla zanaatkârlığa işaret etmekteydi: Καλκανᾶς [*Kalkanas*], yani "kalkancı;"[135] Τζακᾶς [*Tzakas*], yani "ocakçı;"[136] Φουρνουτζιώτης [*Phournoutziōtēs*], yani "fırıncı;"[137] Παπούτζης [*Papoutzēs*], yani "ayakkabıcı."[138] Καλκανᾶς, Τζακᾶς, Φουρνουτζιώτης

---

[131] *AVaz*, no. 127.13, 129.10, 132.20; *PLP*, no. 26383.
AVaz, no. 131.9; *PLP*, no. 26385.
AVaz, no. 109.1-2, 126.11, 131.9-10; *PLP*, no. 26384.

[134] Trabzon İmparatorluğunun adalet sistemi henüz etraflıca incelenmemiştir: Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 165; Bryer, "Rural Society," s. 75-78.
Trabzon İmparatorluğunda karşılaştığımız soylu arhon sınıfı için bkz. Bryer, "The Estates," s. 414-16; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 161. Patrimonyal aristokrasinin rolüne ilişkin olarak bkz. Men'shikova, Maria S. "Понтийская знать," *Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов* içinde (Moskova, 2004). s. 124-26; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 165, 184–85; Bryer, "Faithless Kabazitai."
AVaz, no. 106.341 (στάσις τοῦ Καλκανᾶ), Maçka, on üçüncü yüzyıl sonu.
Lampros, "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον," s. 198.8: τὸν Τζακᾶν, Horobe'de *paroikos*; *PLP*, no. 27695.

[138] *AVaz*, no. 49.12 (arazi sahibi, Maçka, 1245), no. 115.21,31 (arsa satıcısı, Maçka,

ve Παπούτζης adları Şarki antroponimide mevcut değildi ve doğrudan Şarktan alınmış olamazdı. Burada Şarki kök-adlarla Yunanca ᾶς [*as*] takısının bir araya gelişi söz konusudur. Yunanlar önce *kalkan, ocak/cak, furuncu* ve *papuş* gibi Şarki kök-adları ödünç almış ve sonra da Yunanca eklerle yeni adlar oluşturmuşlardı. Pontuslu Yunanlar kimi sözcüklerin karşılığı olarak Büyük Komnenos'lar döneminde *kalkan, fırıncı, ocak* ve *papuş* gibi Türkçe sözcüklere başvurmuş olmalıdır. Öte yandan bu adların imparatorluk topraklarına yerleşmiş Doğulu zanaatkârlarla tüccarlara işaret ediyor olması da mümkündür. Bu göçmen zanaatkârlar oryantal motiflerle süslü Ayasofya Kilisesinin [Trabzon] yapımında da çalışmış olsa gerek.[139]

Üst kademelerde bulunan memurlar ve büyük arazi sahipleri, veritabanına yansıyan sayıları nispeten az da olsa, Pontus'un Asyalı göçmenleri topluma dahil ederken benimsemiş olduğu modelin anlaşılabilmesine katkı sunmaktadır. Trabzon'un üst sınıfından (üst kademelerde bulunan memurlar ve saray erkânı) yalnızca yedi kişinin Doğulu adı vardır: Ἀμιρούτζης [*Amiroutzēs*],[140] Ἀζατίνης [*Azatinēs*] (Aziathim),[141] Ἀλταμούριος [*Altamourios*],[142] Ἀσθλαμπέκης [*Asthlampekēs*],[143] Κασσιμπούρης [*Kassimpourēs*],[144] Τουραλῆς [*Touralēs*] ve Παικτιάρης [*Paktiarēs*].[145]

Anthony Bryer, Ἀλταμούριος adlı kişiyi Canikli beyi Tâceddin'le ilişkilendirmiştir.[146] Zachariadou'nun da gösterdiği gibi, Bryer'in savı Clavijo'un anlatısına ilişkin tartışmaya açık bir yoruma dayanı-

---

1292); *PLP*, no. 30050 (*PLP* bu ikisini aynı kişi addetmektedir).
AVaz, no. 137 (Ἀγάπης Παπούτζης, kâtip, Maçka, 1431).

140 *PLP*, no. 782-88 (1437 öncesi, on beşinci yüzyıl).
Senato, Misti, Venedik, Archivio di Stato di Venezia, 15-60 (1332-1440), XLVII, vr. 127r (24 Haziran 1407).
Philippides, Marios. *Emperors, Patriarchs, and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century* (Brookline, MA, 1990), s. 70.7 (1461); *PLP*, no. 704.
Laurent, "Deux chrysobulles," s. 269.181; *PLP*, no. 1543.

144 *AVaz*, no. 36.5-6 (1270), 88.12 (1273 veya 1288, Ağustos), 116.19 (*y.* 1270); *PLP*, no. 11369.
Lazaropoulos, *Synopsis miraculorum*, satırlar: 1162-62 (τοῦ Παικτιάρη) ve 1178.

146 Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 130, 149.

yordu; dolayısıyla Ἀλταμούριος'u Tâceddin'in soyundan biri olarak görmek mümkün değildir.[147] Ἀλταμούριος hakkında bildiğimiz tek şey *megas mesazon* olduğudur; bu da üst kademelerde bulunan bir görevli olduğunu göstermektedir. İmparatorluğun 1461'de çökmesinden sonra Osmanlılar tarafından diğer Trabzonlu aristokratlar ve rütbe sahibi kişilerle birlikte zorla Konstantinopolis'e gönderilmiştir.[148] Ἀλταμούριος, adına bakılırsa, Kuman veya Moğol değil Oğuz Türküydü.

Bir diğer önde gelen Doğulu göçmen, imparatorluğun çökmesinden bir süre önce *protobestiarios*'luk ve *megas logothetes*'lik yapmış bulunan Γεώργιος Ἀμιρούτζης [*Geōrgios Amiroutzēs*] idi. Ehil bir teolog ve üretken bir yazar olan Georgios Amerutzes 1483 tarihli Ferrara Konsiline katılmış, Trabzon'un 1461 yılında Osmanlılara teslimini müzakere etmiştir.[149] Babası Ἀμιρούτζης, on beşinci yüzyılın başlarında (1437'den önce) Konstantinopolis'te sefirlik yapıyordu; baba, ilk kuşak göçmenlerden ve soylu bir ailenin kuruculararından olsa gerek. Georgios Ameroutzes'in babasını, adındaki ἀμίρ/ἀμήρ [*amir/amēr*] kelimesinden yola çıkarak, Anadolulu Müslüman "emirlerle" ilişkilendirmek icap eder – hem askeri komutanlara hem de beyliklerin başındaki beylere "emir" denilebiliyordu. Ailenin Pontus toplumundaki konumunu dikkate alırsak ikinci seçeneğin daha olası olduğunu görürüz. Burada ἀμίρ [*amir*] kökünü ούτζης [*outzēs*] eki izlemekte, ortaya "küçük bey" gibi bir anlam çıkmaktadır. Ailenin atası büyük olasılıkla esir veya rehine olarak çocuk yaşta Rum diyarına getirilmişti. Georgios Ameroutzes veya soyundan gelenlerin 1461'den sonra İstanbul'daki Osmanlı sarayında Müslümanlığı kabul etmelerinde Türk kökenlerinin ne denli etkili olmuş olabileceği ilgi çekici bir husustur.

Gemora'da yaşamış olan Ἀνδρόνικος Τουραλῆς'in [*Andronikos Touralēs*] 1461'den sonra Balkanlara sürgün edilen kafileye (Büyük

---

[147] Zachariadou, Elizabeth. "Trebizond and the Turks (1352-1402)," *Αρχείον Πόντου* 35 (1979), s. 344 n. 4.

[148] Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 161, 163.
Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 300-01, 429-39, 467-73.

Komnenos'lar, üst kademe memurlar, soylular) katılmış bir Trabzon seçkini olması kuvvetle muhtemeldir.[150] Adı Osmanlılara ait bir *defter*de şu şekilde geçer: اندرنیقوس تورالیس *Andrenîkûs Tûrâlîs*. Aile adından yola çıkarak Ἀνδρόνικος Τουραλῆς'in Akkoyunlu emiri Tur Ali Bey'in soyundan geldiğini söylemek mümkün; Akkoyunlular 1348 civarında Trabzon İmparatorluğunun sınır bölgelerinde boy göstermişti. Tur Ali Bey'i Trabzon Rumları iyi tanırdı[151] ve Akkoyunlu beyi ile Ἀνδρόνικος Τουραλῆς'in aile adı arasındaki benzerlik bir rastlantı olamazdı. Tur Ali Bey'in yakın akrabalarından biri imparatorluğa yerleşmiş ve soyundan gelenler soyluluklarının bir ifadesi olarak aile adını muhafaza etmiş olmalıdır. Bu da Bizans aile adlarının genel bir işleviydi.

Ἀνδρόνικος Τουραλῆς vakası Ἀσθλαμπέκης [*Asthlampekēs*] adlı kişinin vakasına da ışık tutmaktadır. 1432 tarihli *khrysoboullos*'ta Sürmene *bandon*'unda yer alan mahlul bir mülke dair ayrıntılarla karşılaşıyoruz; Gerasimos Poufros adlı bir keşişin söz konusu mülkü bir zamanlar Ἀσθλαμπέκης'ten satın almış olduğunu görüyoruz.[152] İsimde yer alan πέκης (← Türkçe *beg*) unsuru sahibinin statüsüne işaret etmektedir. O dönemde komşu Müslüman bölgelerinde benzer ada sahip önde gelen tek emir Aslan Bey'di (çeşitlemeleri: Arslan Bey, Alpaslan Bey, Alparslan Bey); 1389-93 yılları arasında beylik yapan Aslan Bey, Tâceddinoğulları beyliğinin kurucusu Tâceddin'in oğluydu. İmparatorluğun eski ve sadık bir müttefiki olan Tâceddin Bey, Büyük Komnenos prensesi Eudokia'nın kocasıydı.[153] İmparatorluk topraklarına yerleşen Trabzonlu Ἀσθλαμπέκης'in Aslan Bey'in soyundan olması kuvvetle muhtemeldir. Bu izahat kronolojik açıdan da akla yatkındır: Aslan Bey 1394'te öldürülmüş ve muhtemel nesebi Ἀσθλαμπέκης birkaç yıl veya on yıl sonra arsa-

[150] *Maliyeden Müdevver 828*, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, s. 541-42, Beldiceanu, Nicoară ve Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Biens des Amiroutzès d'après un registre ottoman de 1487," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 76.
Panaretos, s. 68.16.
Laurent, "Deux chrysobulles," s. 269.180-83.
Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 217.

yı Gerasimos Poufros'a satmış, o da mirasçı bırakmadan 1432'den önce ölünce arazisine devlet tarafından el konulmuştu. Öte yandan başka bir izahat da mümkündür. Arsanın sahibi 1379'dan beri babasının Rum karısı Prenses Eudokia'nın oğlu (daha doğrusu üvey oğlu) Emir Aslan Bey'in kendiydi. Aslan Bey, Büyük Komnenos'ların akrabası olduğundan, imparatorluk topraklarında mülk edinebilmekteydi. Benzeri bir duruma IV. Aleksios Büyük Komnenos'un –imparatorlukta arazilere (drahoma) sahip– kızı ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın karısı Theodora'da da rastlarız.[154]

Saf İran kökenli iki aile adı veya ikinci ad ise özel bir duruma işaret etmektedir: (1) Ἀλέξιος Πακτιάρης'in [*Aleksios Paktiarēs*] (1225) ikinci adı büyük ihtimalle Farsça بختیار *baχtiyār* kelimesinden türetilmiştir. (2) Μιχαὴλ Κασσιμπούρης'in [*Mikhaēl Kassimpourēs*](1270-88) ikinci adında Part dilindeki *pwhr* sözcüğüne dek uzanan eski bir İrani sözcükle karşılaşıyoruz: *pūr* "oğul." İslam öncesi dönemde *pūr* ifadesi eril adlara işaret eden bir sıfattı; bu sıfat daha sonra Orta ve Modern Farsçaya da sızacaktır. Epey kadim bir geçmişe sahip olan *pūr* belirtme sıfatıyla Bahtiyar adı on ikinci ve on üçüncü yüzyılda Azerbaycan ve Batı İran'ın Farisî-İslami antroponimisinden nispeten dışlanmıştı. Bu bağlamda, adların başlangıçta İrani kadim gelenekleri muhafaza etmeye devam eden İran-Irak Kürdlerine veya Zerdüştîlerine ait olması mümkündür. İki adamın da imparatorluğun mali idaresinde üst düzey görevlerde bulunması en azından on üçüncü yüzyılda karşımıza çıkan genel bir eğilime işaret ediyor olabilir: İrani dünyanın eğitimli adamlarını mali idarede önemli görevlere getirme eğilimi. İranlılardan o günlerde Anadolulu Türk hükümdarlar ve Moğol hanları deneyimli yöneticiler olarak istifade etmekteydi. Büyük Komnenos'ların ilk hükümdarları kuşkusuz uzak Pontus bölgelerinde nitelikli memurların eksikliğini

[154] Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54), s. 219 n. 90; Beldiceanu, Nicoară. "L'empire de Trébizonde à traverse un registre ottoman de 1487," *Αρχείον Πόντου* 35 (1979), s. 182 n. 37; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 150 n. 146.

hissetmişti. Şüphe uyandırabilen kimi kaynaklara göre[155] Batı Bizans bölgelerinden Büyük Komnenos'ların diyarına gelmiş olan Yunanlar görünen o ki yeni devletin kültürel atmosferini değiştirmeye yetmiyordu. İşinin ehli idarecilere duyulan ihtiyaç, devlet hiyerarşisinde görev almaları karşılığında Hıristiyanlığı benimsemeye hazır deneyimli İranlılarla karşılanabilmekteydi.[156]

Kökenleri Asya'ya dayanan bir diğer memur Ἀζατίνης/Aziathim'le [*Azatinēs*] Venedik'te ait 1407 tarihli bir kaynakta karşılaşıyoruz. Trabzon'daki Venedikliler ona *official o baron* demiştir; *official o baron*'un öylesine güçlü bir konumu vardır ki Venedik *bailo*'sunu dahi gücendirebilmektedir.[157]

1432 tarihli *khrysoboullos*'ta karşılaştığımız Σαχμελίκ(ης) [*Sakhmelik(ēs)*][158] ile Ἀμυρτζαίνα [*Amyrtzaina*][159] adlı bir hanım, toplumsal konumları bilinmiyor olsa da, epey varlıklı görünmektedir. Ἀμυρτζαίνα Moutzoura'daki (Trikomia) mülkünü iyi bir meblağa satmıştır: 2500 *aspra*. Bu miktar Kefe'deki Ceneviz hazinedarının yıllık gelirine denk düşecek kadar büyük bir miktardı.[160] Σαχμελίκης

---

[155] Bryer, "Rural Society," s. 65, 78. 1204 senesinden sonra Konstantinopolis'ten Trabzon'a giden mülteciler hakkında bkz. Heisenberg, August. "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion," *Sitzungsberichte Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.Hist. Klasse 1-3 (1922-23)*, s. 62; Vasiliev, Alexander. "Mesarites as a Source," *Speculum* 13 (1938), s. 180. Varzos'a göre, I. Aleksios Büyük Komnenos'un eşi 1200 yılında isyan etmiş Şişman Ioannes Komnenos Axouh'un kızı Theodora'ydı; Axouh ailesinden bazılarının veya çoğunluğunun bu tarihten sonra Trabzon'a kaçmış olmaları mümkündür: Varzos, Konstantinos. *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, 2 cilt (Selanik, 1984), s. 752, 886; a.y. "Αλέξιος Κομνηνός – Ειρήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους," *Βυζαντινά* 7 (1975), s. 173.

[156] Trabzon İmparatorluğunun idari sistemi ve eski Komnenos geleneğiyle bağlantısı hakkında bkz. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 156-65; Oikonomides, Nicolas. "The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality," *Αρχείον Πόντου* 35 (1975), s. 310-13; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 141.
Karpov, Sergej P. *Латинская Романия* (St. Petersburg, 2000), s. 129.

[158] Laurent, "Deux chrysobulles," s. 265.110, 117-18, 262.59; *PLP*, no. 24977.

[159] Laurent, "Deux chrysobulles," s. 269.188-89; *PLP*, no. 829.

[160] Karpov, Sergej P. "Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья," *Причерноморье в*

[*Sakhmelikēs*] ise Rhizaion *bandon*'undaki Mapaureos'de (Mapavri) bir otlakla babadan kalma bir arazi (νομὴν καὶ γονικείαν) ve daha sonraları imparatorluk hazinesi tarafından Faros'taki Hristos Pantokrator Manastırına bağışlanan üç imalathanenin (ἐργαστήρια τρία) sahibiydi. Laurent adı erken tarihli *khrysoboullos*'ta geçen Σαχμελίκης [*Sakhmelikēs*][161] ve Σαχμελίας [*Sakhmelias*][162] adlı kişilerin farklı olduğuna inanıyordu. Ancak Σαχμελίας bir yazım hatası veya kopyacının ihmalinden ötürü Σαχμελίκης adının yanlış yazılmış haline benzemektedir. Adların benzerliği dışında, *khrysoboullos* Σαχμελίκης'e ait mülklerin Hristos Pantokrator Manastırına aktarılmasını ele alırken bunların devlet hazinesine devredilmesinden bahsetmemekte, diğer taraftan Σαχμελίας çocuksuz öldüğünden (ἐξ ἀπαιδίας: *eks apaidias*) ve mirasçı bırakmadığından mülklerine devlet tarafından el konulduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla Σαχμελίας'ın mülküne *khrysoboullos*'ta zaten belirtildiği gibi mirasçısız öldüğünden imparator tarafından el konulmuştu. Σαχμελίκης/Σαχμελίας'ın ayrıca Trikomia *bandon*'unda bulunan Moutzoura'da bir otlağı vardı; *khrysoboullos*'ta bu otlağın Σαχμελίας'tan müsadere edildiği anlatılır. Bu adam, hem Trabzon'da hem de Rhizaion ve Trikomia *bandon*'larında mülkleri bulunan zengin bir adamdı.

Şekil 19'da Maçka, Trikomia ve Gemora'daki seçilmiş Doğulu adların dağılımını görüyoruz. Asyalı göçmenlerin yoğunluğu imparatorluğun doğu sınırına doğru artmaktadır. Bu da Asyalı yeni göçmenleri stratejik merkezlerden uzağa ve kenar bölgelere daha yakın yerleştirme taktiğine uygundur. Trabzon'daki makamlar göçmenleri İç Anadolu'dan kaynaklanabilecek akınlara karşı bir kalkan olarak kullanmış gibidir.

Asyalılar, İtalyanların aksine imparatorluğun toplumsal hiyerarşisinde daha alt bir konum işgal etmekteydi. İtalyanlar özellikle de

---

средние века içinde, ed. Sergej Karpov, 3 (St. Petersburg, 1998), s. 10 no. 77: aylık 2 *sommo* = 340 *aspra*.

Laurent, "Deux chrysobulles," s. 265.110 (τοῦ Σαχμελίκου), 118 (τοῦ Σαχμελίκου).

Laurent, "Deux chrysobulles," s. 262.59: τῷ Σαχμελίᾳ.

Venedikliler ve Cenevizlilerin on dördüncü ve on beşinci yüzyılda ticaret kolonileri ve Trabzon'daki mülklerine sıkça rastlanmaktadır. İtalyanlara bazen de Büyük Komnenos'lar tarafından İtalya'da elçilik görevleri verilmekteydi. Gavino de Mare ve Sorleone Spinola İmparator II. Aleksios'un Cenova'daki temsilcileriydi. Floransalı asilzade Michele Alighieri 1460 yılında son Trabzon imparatoru David Büyük Komnenos'u Batıda temsil eden kişiydi.[163] İtalyanlar belli ki imparatorluğun siyasi ve ekonomik hayatının son derece içindeydi, belki de Büyük Komnenos'ların tebaası kılınmıştı bu adamlar. Cenovalı Niccolosio de Aria (muhtemelen Nicolò Doria) 1291 yılında Trabzon'daki imparatorluk darphanesinin başındaydı. IV. Aleksios Büyük Komnenos'un saltanatı sırasında (1417-29) Cenovalı Tommaso Trotti belirli bir imparatorluk makamını (*curia*) işgal etmekteydi. Bir başka Cenovalı ve eski korsan Domenico D'Allegro 1429 yılında İmparator IV. Ioannes Büyük Komnenos tarafından imparatorluk donanmasının komutanlığı olan *protostrator* rütbesine yükseltildi. Girolamo di Negro adlı bir başka Cenovalı 1424 yılında bir İtalyan belgesinde İmparator IV. Aleksios Büyük Komnenos'un *megas mesazon*'u olarak anılmıştır. Trabzonlu bir görevli olarak 1437'de imparatorluk filosunun başında hemşerileri olan Cenovalı korsanlara karşı saldırıyı o yönetti. Cenova gemisini ele geçirdi, yüküne el koydu, kaptanını tutukladı ve Trabzon'da hapse attırdı.[164] İmparatorluk hizmetindeki İtalyanları paralı askerler ve ticari çıkarları sık sık siyasetin konusu haline gelen tüccarlar teşkil ediyordu. El alt toplumsal kademe addedilen *paroikoi* arasında kayıtlı hiçbir İtalyan bulunmamaktadır.[165]

---

[163] Karpov, *Латинская Романия*, s. 131; Karpov, Sergej P. "Итальянские 'бароны' трапезунд- ских императоров," *Византийский временник* 56 (1995), s. 146; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 283, 305, 336-37, 351-53.

[164] Karpov, *Латинская Романия*, s. 130-52; Karpov, "Итальянские 'бароны'," s. 145-51; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 182, 293-94, 296-97, 301, 347, 305-06. Ayrıca bkz. Shukurov, Rustam. "Латиняне в сельской Мацуке (13-15 вв.)," *Mare et litora: Essays Presented to Sergej Karpov for his 60th Birthday* içinde, s. 627-42.
Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, "Foreigners;" Shukurov, "Латиняне."

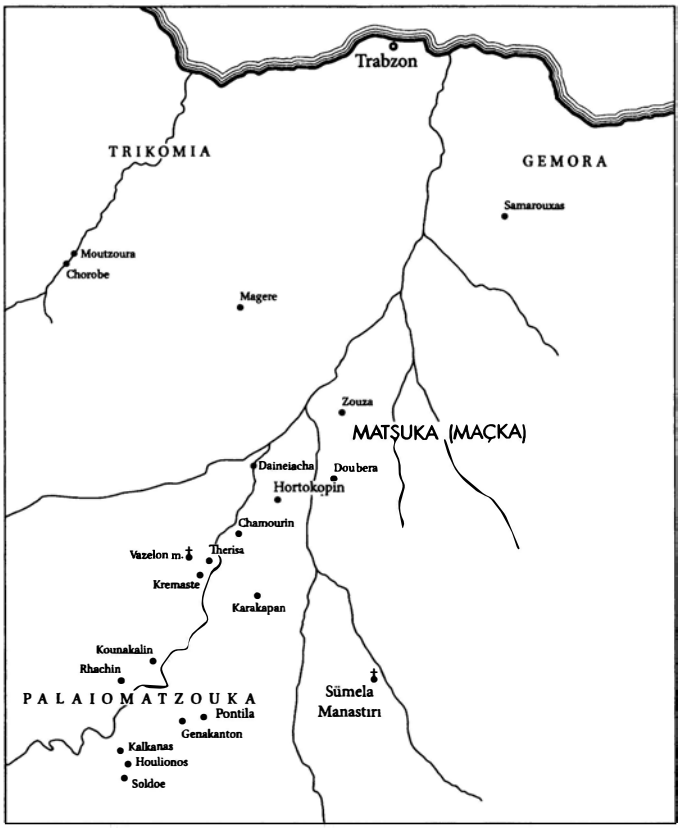

Şekil 19: Trabzon İmparatorluğunun merkezi bölgeleri (Harita çizimi: Oya Shukurov).

Asyalılar sayı olarak İtalyanları geçtikleri halde devlet hiyerarşisinde nadiren en yüksek rütbeleri elde etmekteydiler. Asyalı göçmenler *megas mesazon, protobestiarios* ve *megas logothetes* gibi üst makamları ancak imparatorluğun sonuna doğru kazanabilmişlerdir. Aristokrasinin kapıları göçmenlere kapatmış olmasını Trabzon seçkinlerinin ayrılıkçı karakteriyle açıklamak mümkündür; söz konusu seçkinleri çoğunlukla Yunan ve Kartveli soylular teşkil etmekteydi.[166]

[166] Krş. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 160-61, 173-83.

4. Pontus'un Göçmenleri

Yukarıda anlatılan Asyalı göçmenler yerleşik hayata geçmiş insanlardı. Ancak kimi göçmen grupların da Pontus Bizans toplumuna kabul edilmiş olması olasılığı vardır. Batı Anadolu'nun aksine Bizans Pontus'u on üçüncü yüzyılın sonlarına dek Türk göçebelerden pek etkilenmemişti. Pontus'ta göçler, doğudan batıya değil, *batıdan doğuya* idi.

Anadolu'ya on üçüncü yüzyılın ilk yarısında giriş yapan Türkmenlerin ekseriyeti çok geçmeden (bir kuşak içinde) batıya vardılar; Selçuk-İznik sınırına. 1240'lar ve 1250'lerde vuku bulan bu batı yönlü hareket, Pontus'a ait bölgeleri pek etkilemeyecekti. Nitekim göçebeler daha güneydeki bölgeleri seçmişti. Fakat 1260-70'lerde tersine bir hareket başlayacak, göçmenler Doğu Karadeniz sahillerine daha çok yanaşacaktı. Bu tersine harekete Selçuklu-Bizans sınırındaki Türkmen *uç*'lara karşı geniş çaplı harekâtlara girişen Moğollar sebep olmuştu; göçebeler huzurlu bölgeler aramaya zorlanmıştı.[167] Türkmenler eski Paflagonya bölgesini terk etmeye ve Pontus'a doğru yol almaya başladılar. Kerîmüddin Aksarâyî şöyle yazmaktadır: "[Muînüddin Pervâne'nin] ölümünden sonra iblis huylu Türkler itidal şişesinden kurtuldular ve nifak ateşi *uç*'lardaki sapkınların akınları yüzünden alevlendi."[168] Muînüddin Pervâne 1277 yılında ölmüştür; bu yüzden göçebe *uç*'lar 70'lerin sonlarında harekete geçmiş olmalıdır.

Türkmenler 1290'lara gelindiğinde Büyük Komnenos'ların denetimi altındaki bölgeler ile Büyük Ermenistan ve Gürcistan sınırlarına bitişik yörelere ulaşmışlardı. Büyük ölçekli akınlar, 1290 civarında, "Tağaçar emirlerinin" Selçuklu ve Moğol otoritelerine isyanıyla başladı. İsyancılar Tokat ve Sivas çevresindeki geniş alanları harabeye çevirdiler.[169] Kaynaklarda "Türkmen haydutların" 1290'la-

---

[167] Lippard, Bruce G. "The Mongols and Byzantium, 1243-1341," Doktora tezi, Indiana University (1984), s. 24-33.

[168] Aksarâyî, s. 118.

Aksarâyî, s. 190-95, 239-47. Kastamonu bölgesi ve çevresinde vuku bulan isyanlar için bkz. Korobeinikov, Dimitri. "The Revolt in Kastamonu, ca. 1291-1293,"

rın ortasında Turhal'ı ve çevresini sarıp sarmalayan olağanüstü gücünden dem vurulmaktadır.[170] Türkmenler bu dönemde Halibya'yı da işgal etmiş olmalı; Halibya Büyük Komnenos'lara ait Niksar'ın kuzeyinde bulunan karasal bir bölgeydi.[171]

1298 yılına gelindiğinde Türkmenler Gürcü sınırına kadar varmış, İspir ve Bayburt'u harabeye çevirmişlerdi. Türkmen akıncıların liderlerinden biri de Azat Mûsâ'ydı.[172] Reşîdüddîn 1298/99'da göçebe Türkmenlerin "Trabzon dağlarına "(Heriana ve Halibya yöresindeki Pontus Alplerini kastetmektedir) ve Erzincan ile Bayburt yörelerine akın ettiğinden bahsetmektedir. Reşîdüddîn ayrıca Türkmenlerin üst bir merciyi ya da ulemâyı dikkate almadığını belirtmektedir. Önderleri Şemseddîn Türkmenî adlı bir adamdı.[173] Burada doğuya doğru harekete geçildiğini görüyoruz. Bize Erzincan'dan seslenen Reşîdüddîn, duyduğu bir minnettarlığı da dile getirmektedir; âlimimiz Moğolların Tûkî Noyan komutasında yürüttüğü harekâttan memnundur.[174] Bu göçebe akını karşısında Moğollar yerleşik tarım bölgelerini korumak için bir gayrette bulunmuşlardı. Göçebeler Trabzon İmparatorluğu için de ciddi bir sorun yaratmış olmalıdır. İmparator II. Ioannes Büyük Komnenos (1280-97) İran Moğollarıyla –selefleri zamanında 1260-70'lerde bozulmuş olan– ilişkileri normalleştirerek imparatorluğun yönelimini aniden değiştirdi.[175] II. Ioannes Büyük Komnenos görünen o ki VIII. Mikhail Palaiologos'un yaptığını yapmış, göçebele-

---

Byzantinische Forschungen 28 (2004), s. 87-117.

Aksarâyî, s. 219-20.

Panaretos, s. 63.6-8; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 143 (Panaretos'un ilgili paragrafının İngilizce çevirisi).

Kaukhchishvili, Semen G. *Грузинские источники по истории Византии, 1* (Tiflis, 1974), s. 162; Cahen, Claude. *La Turquie pré-ottomane* (İstanbul, 1988), s. 291-93; Kuršanskis, Michel. "L'empire de Trébizonde et les turcs au 13e siècle," *Revue des études byzantines* 46 (1988), s. 123.

Reşîdüddîn Fazlullâh. *Mükâtebât-ı Reşîdî*, ed. Muhammmad Shafi^{c} (Lahor, 1947), s. 275-76.

Reşîdüddîn, *Mükâtebât-ı Reşîdî*, s. 277.

Shukurov, Rustam. "Trebizond and the Seljuks (1204-1299)," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes 25-26* (2005), s. 124 vd.; daha fazla bilgi için bkz. a.y. *Великие Комнины и Восток*, s. 159-87.

re karşı mücadelede Moğol askeri gücünden istifade etmek istemiştir. Moğol askeri gücü, on üçüncü yüzyılın sonuyla on dördüncü yüzyılın başlarında Pontus bölgesindeki göçebelerin denetim altına alınmasında ana unsuru teşkil etmekteydi.[176]

Dolayısıyla 1300/01 yılında vuku bulanlar Büyük Komnenos'lar ile Moğol makamları arasında gerçekleşen bir işbirliğine işaret etmektedir. Reşîdüddîn'e göre Moğollar 1301 yılı civarında Samsun'dan Abhazya'ya kadar tüm Pontus bölgesini ("Samsun, Abhazya ve Trabzon dağlarının zirvelerini ve eteklerini")[177] kaplayan Türkmenlere karşı büyük bir askeri harekâta giriştiler. Bir Gürcü kaynağı bu bilgiyi ve tarihini teyit etmekte, 1301 ilkbaharında Gürcistan'ın Moğol askerlerin akınına uğradığını belirtmektedir.[178] Moğol harekâtına Büyük Komnenos'lar da katılmıştır. İmparator II. Aleksios Büyük Komnenos'a 1301 yılının eylül ayında Türkmenlerin Kerasous (günümüzde Giresun) civarında önemli bir yenilgi tattığı bildirilmiştir: "pek çok Türk katledilmiş," önderleri Κουστουγάνης [*Koustouganēs*] (Küç-Tuğan) esir alınmıştır.[179]

Küç-Tuğan'a karşı elde edilmiş bu zafere Yunanlar büyük önem atfetmiştir. Bu zafere Panaretos dışında başka isimler de değinmiştir: Ioannes Lazaropoulos (on dördüncü yüzyıl), Stefan Sgouropoulos (on dördüncü yüzyıl), Gregorios Chioniades (on dördüncü yüzyıl) ve Bessarion (on beşinci yüzyıl).[180] Yunanlara ait bu kay-

---

176 Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971), s. 245; Cahen, Claude. "Notes pour l'histoire des Turcomanes d'Asie Mineure au XIIIe siècle," *Journal asiatique* 239 (1951), s. 335-54.
Reşîdüddîn, *Mükâtebât-ı Reşîdî*, s. 263. Reşîdüddîn'in verdiği malumata dair kısa bir tartışma için bkz. Bryer, Anthony A. M. "The Fate of George Komninos Ruler of Trebizond (1266-1280)," *Byzantinische Zeitschrift* 66 (1973), s. 347 ve n. 73.

178 Salia, Kalistrat. *Histoire de la nation géorgienne* (Paris, 1980), s. 241.

179 Panaretos, s. 63.15-17.

180 Lazaropoulos, John. *Synopsis miraculorum*, s. 218-20; Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, 5 cilt (St. Petersburg, 1891-98), 1:431-34; Oikonomides, Nicolas. "Σημείωμα περί των επιστολών Γρηγορίου του Χιονιάδου," *Αρχείον Πόντου* 20 (1955), s. 40-41; Lampsides, Odysseus. "Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt," *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935), s. 17.

naklarda pek çok Türkün öldüğüne ve önderlerinin esir alındığına vurgu yapılmış, olayın önemine kafa yorulmamıştır. Muharebenin Giresun'un mücavir vadilerini ve şehrin kendisini Türkmen tehdidinden kurtarmış ve Türklerin kuzeydoğuya daha fazla sokulmasını durdurmuş olması mümkündür.[181] 1301 yılında Giresun'da esir edilen Küç-Tuğan sonraki kaynaklarda Hacıemiroğulları adıyla tanıdığımız Halibya Türkmenlerinin bilinen ilk önderiydi.[182]

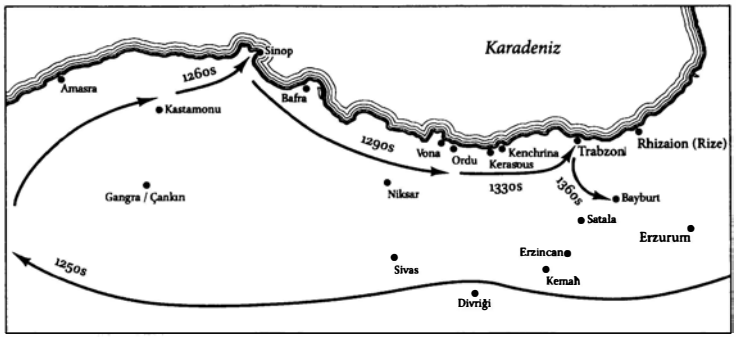

Şekil 20: Pontus'ta göç dalgaları (Harita çizimi: Oya Shukurov).

Hacıemiroğulları adının açıkça tebarüz ettiği ilk kaynak Panaretos'un kroniğidir; Panaretos'a göre Hâcı-Emîr'in babası Bayram, 1313 yılında Maçka'daki otlaklara saldırmıştır. Bayram'ın Türkleri 1332 yılında bir kez daha Maçka'yı yağmalayacak, Asomatos'a dek varacaklardı.[183]

---

[181] Kimi bilim insanları Yunanca kaynakların bahşettiği bu bilgiyi şehrin 1301'de işgalinin emaresi olarak değerlendirmektedir [örneğin bkz. Emecen, Feridun M. "Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri," *Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996. Bildiriler* içinde (İstanbul, 1997), s. 21-22]. Ancak bu yorumlar makul değildir: Panaretos "imparator Lord Aleksios ... Κουστουγάνης'i Giresun'da ele geçirdi" derken şehrin civarını kastediyordu.
Zachariadou, "Trebizond and the Turks," s. 342-43. Krş. Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 133.
Panaretos, s. 63.24-25, 64.12-15; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 143-44; Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:163 n. 38, s. 263; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 219.

İlhanlıların 1330'larda Küçük Asya üzerindeki askeri denetimlerini kaybetmeye başlamasıyla birlikte göçebelerin Kuzeydoğu Anadolu'nun yerleşik bölgelerine uyguladığı baskı gitgide arttı. Bunun sonucunda bölge 1330'larda ikinci bir göç dalgasına maruz kaldı (Şekil 20). Bu ikinci dalga da batıdan doğuya doğru bir dalgaydı; bu kez Karadeniz sahilleri hedef alınmıştı. En kuzeydeki güzergâhı seçen hiç değilse dört Türkmen boyu –Çepni, Bozdoğanlı, Akkoyunlu ve Duharlı– söz konusuydu. Bu boylar, Anadolu'ya on üçüncü yüzyılın ilk üç çeyreğinde vuku bulan Moğol istilaları sırasında gelmişti. Bir tür konfederasyon kurmuş olmaları, söz konusu konfederasyonun Büyük Komnenos'ların askeri ve diplomatik karşı manevraları sonucu dağılmış olması mümkündür.

Bu dört boy arasında en kalabalık ve güçlü olanı Çepniler idi. Bildiğim kadarıyla, Çepnilere ilk olarak Anadolu ve Memlûk kaynaklarında atıfta bulunulmuştur. Aksarâyî ve Kalkaşendî'ye (ö. 1418) göre kimi Türkmenler (*terâkime/terekeme*) 1262-63 yılında Muînüddin Pervâne'nin Sinop fethine katılmışlardır; Sinop 1254'ten beri Büyük Komnenos'ların elindedir.[184] Kaynakların Çepni Türkmenlerini kastettiğine kuşku yoktur. Kalkaşendî (el-Ömerî'nin izinden giderek) Sinop'un kuşatılması bağlamında şu hususa dikkat çekmektedir: "onunla [yani Trabzon imparatoru] çoğunlukla karşılarında yenilgiye uğradığı Türk beyleri arasında savaşlar meydana gelmektedir."[185] Büyük Komnenos'ların 1254-62/63 döneminde

[184] Aksarâyî, s. 83 (Aksarâyî, Muînüddin Pervâne'nin ordusunun Dânişmend bölgesinde toplanmış süvariyi kapsadığını yazmaktadır; bu süvari birliklerinin komşu göçebeler olması aslında ihtimal dışı değildir); el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ'*, 14 cilt (Kahire, 1913-19), 8:48-49. Kalkaşendî'nin metni için bkz. Shukurov, "Trebizond and the Seljuks," s. 125-27. Daha fazla bilgi için bkz. *Великие Комнины и Восток*, s. 166. Sinop'un Selçuklular tarafından tekrar ele geçirilmesine ilişkin olarak bkz. Peacock, Andrew C. S. "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia," *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16 (2010), s. 103-24, 537.
el-Ömerî, İbn Fazlullah. *et-Ta'rîf bi'l-mustalahi'ş-şerîf* (Kahire, 1312/1894-95), s. 58; el-Kalkaşendî, 8:48-49; Shukurov, "Trebizond and the Seljuks," s. 125. Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 172-73, 177 ve özellikle 185.

sahilin ne kadarını kontrol altında tuttuğu veya Çepnilerin deniz kenarına ne kadar yakın yaşadığı bilinmemektedir. Trabzon İmparatorluğunun I. Manuel'in saltanatı sırasında (1238-63) Sinop'ta göçebe Çepnilerin baskısına uğramış olduğu görülmektedir. İbn Bîbî'ye göre Çepniler 1277 yılında (20 Haziran dan önce) Rumlarla savaşa girmişler ve Sinop'a bir deniz saldırısını püskürtmüşlerdi.[186] Dolayısıyla görünen o ki Çepniler 1260'lardan itibaren Sinop bölgesinde ikamet etmeye başlamış ve en azından 1270 yılının sonlarına dek burada kalmışlardır. Muhtemelen diğer boylar gibi Çepniler de Moğol seferleri sonucunda Karadeniz'e daha yakın uç bölgelere sığınmışlardı.

Çepniler Sinop'tan yola çıkıp Trabzon İmparatorluğunun sınırlarına doğru hareket etmeye başladılar. Yetmiş yıl kadar sonra 400 kilometre mesafeyi aşmış, Trabzon yöresine yaklaşmışlardı. Çepnilerin Bizans Pontus'undaki varlığına ilişkin ilk bilgi Panaretos'a aittir; nitekim Panaretos 29 Haziran 1348'den söz etmektedir: Çepnilerin, Erzincanlı Ahî Ayna Bey ile Akkoyunlu ve Bozdoğanlılarla birlikte, Trabzon şehrine saldırdıkları gün. Panaretos Şarki sözcüklerin transkripsiyonu hususunda yine her zamanki gibi gerekeni yapmaktadır. Çepniler Panaretos'un dilinde Τζιαπνίδες'e [*Tziapnides*] (Pontus Rumcasında *çepnides* –tek. *çepnis*– şeklinde telaffuz edilmektedir) dönüşmüştür: Türkçe *çepni* sözcüğünün Yunancadaki tam karşılığı. Rumlar üç günlük muharebeden sonra savaşı kazanmış, Türkmenler "bu sırada çok sayıda Türkü yitirerek" geri çekilmişlerdi.[187] Bryer'in de belirttiği gibi, sonraki yıllarda Çepniler Trabzon'un 70 kilometre batısındaki Filabonites Irmağı (Harşit Çayı) Vadisine yerleşmişler, buradaki Rumları kovmuşlardı. Büyük Komnenos'lar vadiyi feda ederek Çepnilerin tarım bölgelerine daha fazla sokulmasına engel olmaya çalıştılar.[188]

---

[186] İbn Bîbî, ed. Houtsma, s. 332-33; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 184-85.

[187] Panaretos, s. 68.13-19.

[188] Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 132-33.

Çepniler ile imparatorluk yetkilileri arasındaki ilişkileri, Çepnilerin Büyük Komnenos'ların üstünlüğünü kabul edip etmediklerini, vergi veya haraç ödeyip ödemediklerini bilmiyoruz. "Trabzonluların" Filabonites Vadisini Türkmenlerden temizlemek için iki askeri harekât (1370 ve 1380) düzenlediğini biliyoruz. Bu askeri harekâtlar geçici olarak başarı kazandıysa da daha sonraki Osmanlı kaynaklarına göre Çepniler vadiyi denetlemeyi sürdürmüştür.[189] Ancak Rumlar her şeye rağmen Çepnileri güneye, imparatorluk sınırları dışına doğru genişlemeye mecbur kılmıştır. On dördüncü yüzyıl sonlarında Çepni Türkmenleri Rumların devreye soktuğu askeri baskılar nedeniyle Şiran'a yerleşmeye başlamış, devamında doğuya yönelmişlerdir. On sekizinci yüzyılda Lazistan'da ikamet etmekte olan Çepniler, 1915 yılına gelindiğinde Rus imparatorluğunun sınırlarına dayanmışlardı.[190]

Kimi Çepni Türkmenleri Filabonites Vadisine yerleştikleri 1348 yılından sonra Büyük Komnenos'lara sadık kalmayı kabul etti. Irène Beldiceanu-Steinherr'in de belirttiği gibi, Trabzon'un eski sınırlarından birkaç yüz kilometre ötede bulunan Kuzey Kapadokya'daki kimi Çepni gruplar on altıncı yüzyıla gelindiğinde Hıristiyanlığa geçmişti.[191] Hıristiyanlıkları Trabzon İmparator-

---

[189] Panaretos, s. 77.10-16, 79.12-29; Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. "Τραπεζουντιακά," *Византийский временник* 5 (1898), s. 680; Bryer, Anthony A. M. "Some Trapezuntine Monastic Obits (1368-1563)," *Revue des études byzantines* 34 (1976), s. 136-37, n. 25; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 133; Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, s. 140-41, 258.

[190] Tihranî, Ebû Bekr-i. *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, ed. Necati Lugal, Faruk Sümer, 2 cilt (Ankara, 1962-64), 1:42; Chalkokondyles, Laonikos. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrations*, ed. E. Darkó, 2 cilt (Budapeşte, 1922-27), 1:59.9-11; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 133; Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:102, 173. Çepnilerin tarihi için bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 241-48; Bilgin, Mehmet. "Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri," *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996: Bildiriler* içinde (İstanbul, 1997), s. 101-09; Brendemoen, Bernt. *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, 1: *Analysis* (Wiesbaden, 2002), s. 284-86.

Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Les Bektaši à la lumière des recensements ottomans (XVe-XVIe siècles)," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 81 (1991), s. 44-46. Yakın tarihli bir tartışma için bkz. Uyar, Tolga B. "Art et société

luğuna ait topraklarda uzun bir süre eğleşmiş ve Pontus Rumları tarafından Hıristiyanlaştırılmış olmalarının sonucuydu. Trabzon İmparatorluğu on dördüncü ve on beşinci yüzyılda Orta Anadolu'da Ortodoks Hıristiyanlığa geçmiş olabilecekleri tek yerdi. Çepniler Pontus'tan ayrıldıklarında bu Hıristiyan boylar ağırlıkla Hıristiyan olan Kapadokya'ya yerleşmeyi tercih etmişlerdi.

Akkoyunluların tarihine baktığımızda Türkmenler ile Pontus Rumları arasında gelişmiş farklı bir ilişki modeliyle karşılaşırız.[192] 1330'larda Akkoyunluların başında Tûgâncûk diye biri vardı; Akkoyunlular Trabzon şehrinin (غربی طرابزون) batısında ikamet etmekteydi.[193] Akkoyunlular 1340 yılına gelindiğinde Kenchrina ve Kerasous bölgelerinde dolaşmaktaydı. Rumlar onlara Ἀμιτιῶται [*Amitiōtai*] adıyla hitap etmekteydi – bu isim görünen o ki 1340'ta veya daha öncesinde ikamet ettikleri bölgeden türetilmişti. Bryer'e göre Ἀμιτιῶται adı Omidie'den (Kerasous'un batısı)[194] gelmekteydi; Omidie Akkoyunluların Batı Anadolu'dan Pontus'a geçerken yerleştikleri ve önderleri Pehlivan Bey'in ölmüş olabileceği yer idi.[195]

Akkoyunluların Batı Anadolu'daki kökenlerine ulaşmak için bu hanedanın on beşinci yüzyılda yazılı hale getirilmiş sözlü geleneğini muhafaza eden soyağacına bakmak icap eder. Ebû Bekr-i Tihrânî'ye göre, Pehlivan Bey ilk önce Bizanslılara karşı Bursa bölgesinde Ger-

---

en pays de Rum: les peintures 'byzantines' du XIIIe siècle en Cappadoce," Doktora tezi, Université Paris 1 (Paris, 2011), s. 595 n. 302.

Akkoyunlu aşiretlerinin ilk dönemlerine dair yeni bir çalışma için bkz. Brendemoen, *The Turkish Dialects*, s. 286-88.

el-Ömerî, İbn Fazlullah. *al-Umaris Bericht über Anatolien in seinem Werke 'Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*,' Kısım 1: *Text*, ed. Franz Teaschner (Leipzig, 1929), s. 31; Tihranî, 1:174. Daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 236-37; krş. Zachariadou, "Trebizond and the Turks," s. 346.

Ἀμιτιῶται boy adının kökeni ve anlamına ilkin Cahen (Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 363-64), sonrasındaysa Bryer (Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 133-34) ve Zachariadou (Zachariadou, "Trebizond and the Turks," s. 339-41) kafa yormuştur.

Tihranî, 1:15: Ebû Bekr-i Tihranî, Pehlivan Bey'in "Amid"de öldüğünü düşünmektedir. Ben burayı Akkoyunluların Batı Anadolu'daki kökenlerine dayanarak Omidie (Bryer'in de düşüncesi budur) olarak tanımlıyorum. Tihranî meseleyi yanlış anlamıştır. Bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 233-36.

miyanoğullarının emirlerinden Alişîr'in müttefiki olarak savaşmıştır. Ebû Bekr-i Tihrânî, Pehlivan Bey'in Selçuklu sultanları Rükneddin (1249-66) ve Gıyâseddin'in (1266-82) saltanatları döneminde yaşadığını belirtmektedir.[196] Akkoyunluların 1260 ve 1270'lerde, Çepnilerin ilk dönemlerine paralel olarak, Batı Anadolu'da yaşamış ve Moğollar tarafından Paflagonya'ya sürülmüş olma ihtimali söz konusudur.

Akkoyunlu Türkmenleri, 1340-1352 yılları arasında, Çepniler ve diğer göçebe ve yerleşik Türklerle birlikte, imparatorluğa ağır darbeler indirmeye giriştiler. Pontus Rumlarıyla bir dizi çarpışmanın ardından (Ağustos 1340, Temmuz 1341, Ağustos 1341, Haziran 1348 ve 1352'den bir süre önce) Akkoyunlular Çepnilerin aksine Büyük Komnenos'larla bir ittifaka girdiler; söz konusu ittifak Akkoyunlu beyi Kutlu Bey'in Trabzonlu bir prensesle evlenmesiyle (1352) daha da pekişmiş oldu.[197] İmparator III. Aleksios 1355'te Scholarios'un emri altında bulunan isyancıları Kerasous'ta kıstırırken yanında Akkoyunlular vardı.[198]

Saldırılarının sıklığından yola çıkarak Akkoyunlu aşiretlerinin 1340'larda (ve muhtemelen 1360 sonlarına dek) Trabzon şehrinin yakınlarında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür. Bryer'in de ortaya koyduğu gibi, Kutlu Bey'in ordugâhı Haziran 1367'de Trikomia *bandon*'unda Çepnilerle aşağı yukarı aynı bölgede kuruluydu.[199] Akkoyunlular 1367'den sonra Bayburt ve Erzincan'a göç ettiler. İs-

---

[196] Tihranî, 1:15.
Panaretos, s. 68.13-19; Libadenos, Andrew. *Ανδρέου Λιβαδηνού βίος και έργα*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1975), s. 74.26-30; Tihranî, 1:12-3 [Bu sayfanın Türkçe çevirisi için bkz. Erzi, Adnan S. "Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar," *Belleten*, Türk Tarih Kurumu 18 (1954), s. 190-91]. Muslihuddîn Muhammed. *Муслих ал-Дин Мухаммад, Мир'ат ал-адвар* (*Mir'âtü'l-edvâr*), St. Petersburg, Department of Manuscripts, St. Petersburg Branch, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, C 427, vr. 237v. İlgili kaynakların detaylı bir tartışması için bkz. Shukurov, Великие Комнины и Восток, s. 238-44.

[198] Libadenos, s. 74.26-30.

[199] Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 146 n. 136; Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:258.

lami kaynaklara baktığımızda Akkoyunluların Müslüman Anadolu'nun doğusunda (Karahisar, Sivas ve Erzincan beyliklerinin kuzey sınırları) ilk kez 1379 gibi bir tarihte belirdiğini görürüz.[200] İbn Battûta'nın 1330'larda Erzurum yakınlarında bulunan Türkmen göçebelerden bahsederken Akkoyunlu ve Karakoyunluları kastettiğini düşünen Adnan Erzi'nin bu iddiası eldeki kaynaklarla uyuşmamaktadır; nitekim Akkoyunlular o günleri Trabzon'a çıkacak yollarda geçirmişlerdi.[201]

Mikhail Panaretos, Haziran 1348 olaylarıyla bağlantılı olarak, Trabzon yakınlarında yaşamış ve adını Bozdoğan (Ποσδογάνης: *Posdoganes*) adlı bir Türkmen liderden almış bir başka Türkmen boyundan bahsetmektedir: Bozdoğanlı. Bana sorarsanız, Bozdoğanlılar Pontus'a Doğu Anadolu'dan değil, batıdan gelmiştir . Doğu Anadolu'ya ilişkin Şarki kaynaklarda bu boya atıflar, geç dönemlere denk düşmektedir: 1392, 1395 ve 1396 gibi.[202] Bu görüşümü toponimik bulgular da desteklemektedir: Aydınoğulları Beyliğine ait bir bölgenin adı olan Bozdoğan, aynı zamanda Trikomia'nın (Pontus) da bir bölgesinin adıdır.[203]

Karakoyunlu Türkmenlerinin bir dalı olan Duharlılarla ilk kez Panaretos'un kroniğinde (1340) karşılaşıyoruz; Doğu Anadolu'nun

---

[200] Esterâbâdî, s. 163: Esterâbâdî, "Kutlu Bey'in oğlu"nun Erzincan'ı kuşatan Sivas ordusuna karşı savaştığını bildirmektedir. Ben Esterâbâdî'nin bir Akkoyunlu prensini kastettiği düşünüyorum.

Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu," s. 188 n. 36; Woods, John E. *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire. A Study in 15th/9th Century Turco-Iranian Politics. Revised and Expanded Edition* (Salt Lake City, 1999), s. 46.

Esterâbâdî, s. 475, 491-92; Makrîzî, Takıyyüddîn. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir ʿAṭā, 8 cilt (Beyrut, 1997), 3:422, 442, 782, 906; İbn Tağrîberdî. *Annals, entitled 'an-Nujum az-zahira fi muluk Misr wal-Qahira,'* ed. W. Popper, 5, bölüm 1-4 (Berkeley-Los Angeles, 1936), s. 548, 584. Bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 237-38, 249. II. Bayezid günlerinin Bozdoğanoğulları hakkında bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 267. Yirminci yüzyılın Bozdoğan Türkmenleri hakkında bkz. Rıza, Yalman. "Cenupta bozdoğanlılar," *Ülke* 3/17 (1934), s. 356-58.

Wittek, Paul. *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahrhundert* (İstanbul, 1934), s. 168, 169, 174; Bryer ve Winfield, *The Byzantine Monuments*, 1:161.

Müslüman kesimine dahil edilmeleri ise on dördüncü yüzyılın sonlarına denk gelmiştir.[204] Duharlı boyunun Anadolu'ya Orta Asya'dan Moğol işgali sırasında gelmiş olması mümkündür. Bunu Duharlıların bir dalını oluşturduğu Karakoyunlu geleneği de doğrulamaktadır.[205] Anlaşılan 1330'larda Pontus sahil yörelerinde beliren diğer bazı Türkmenler de batıdan gelmiş, belki de Canik'te Niksar beyliğini kurmuşlardır.[206]

Pontus'ta ilginç bir durum söz konusudur: kimi göçebe gruplar Trabzon topraklarında Büyük Komnenos'ların tebaası sıfatıyla dolaşmıştır. Hıristiyan Çepnilere ek olarak bunu dilbilimsel veriler de temellendirmektedir. Brendemoen on dördüncü yüzyıla gelindiğinde önemli sayıda Pontus göçerinin iki dilli olduğunu, hem Türkçe hem Yunanca konuştuğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra, Pontus'taki en eski Türkçe lehçe Pontus Rumcasının etkisi altında bulunan Akkoyunlu Türkçesidir.[207] Bu da Akkoyunluların çoğunlukla Rumca konuşan topraklarda yeni bir Türkçe lehçe biçimlendirecek kadar uzun süre yerli Rumlarla barışçıl temaslar içinde kaldıklarını akla getirmektedir. Bizans makamlarıyla Akkoyunlu Türkleri arasındaki barışçıl ilişkiler, Akkoyunluların en azından bir kısmının Büyük Komnenos'ların yetki alanına geçmiş olduğunu göstermektedir.

VIII. Mikhail Palaiologos da Batı Anadolu'daki uç bölgelerin Moğollardan kaçan Türk boylarıyla dolup taştığı bir dönemde (1260'lar) göçerlerle benzer ilişki modelleri inşa etmişti.[208]

Büyük Komnenos'ların göçebe tebaasına ilişkin bulgular, kimi açılardan eksiklikler sergilese de, Türk göçebelerle Bizans toplumu-

---

[204] Woods, *Aqquyunlu*, s. 203; Sümer, *Oğuzlar*, s. 276; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 242, 249.
Nişâburî, İbâdullah b. Abdullah. *Ta'rīkh-i Turkmāniyya*, Londra, British Library MS, Ethé 573, vr. 21r-22r. Bu kısmın baskısı ve Rusça çevirisi için bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 248.

[206] Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 216-19.
Brendemoen, *The Turkish Dialects*, s. 284-90.

[208] Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 1:185.25-187.10; bkz. 5. Bölüm 3. Kısım.

nun belirli ortak yaşam şekilleri geliştirdiğini düşünmemize imkân tanımaktadır.

5. Hıristiyanlar ve Kripto-Müslümanlar

Şarki adlar taşıyanların %63'ü kaynaklarda aynı zamanda vaftiz adlarıyla da tanımlanmıştır. Dolayısıyla tüm isimleri Hıristiyan olarak görmek icap eder. Geriye kalan %37'lik kesimin ikinci adlarına vaftiz adları eşlik etmiyor olsa da bu kesimin Hıristiyan olmadığını düşünmek için yeterli neden yoktur. Bunların çoğunun Hıristiyan kimliğine sahip olduklarını işlemlerde şahitlik yapmaları, yerel veya merkezi yönetimde görevlendirilmeleri kanıtlamaktadır. Bu anlamda Pontus belgeleri Batı Bizans topraklarına ilişkin bilgilerimizle uyum içindedir. Kâfir barbarın Bizans toplumuna kabul edilebilmesi için yerine getirmesi gereken amellerden biri de Ortodoksluğa geçiş yapmaktı. Kimi Asyalı göçmenler veya onların soyundan gelenler ruhban sınıfına dahil olabilecek kadar yerli Ortodoks Yunanlarla kaynaşmıştı. Maçka ve Gemora'nın ruhban sınıfına dahil olabilmiş kimi isimlerle karşılaşıyoruz: Γεώργιος [*Georgios*] Ἀλπούσης [*Alpousēs*],[209] Σαβούλης [*Saboulēs*],[210] Μιχαὴλ Σαμούχης [*Mikhaēl Samoukhēs*],[211] Εὐστάθιος Χουρτζιριώτης [*Eustathios Khourtziriōtēs*] adlı papazlar, Σάβας Τζηλιπή [*Sabas Tzēlipē*][212] ve Νύμφων Χουρτζιριώτης [*Nyphōn Khourtziriōtēs*] adlı keşişler, *hieromonahos* Μακάριος Κουνούκης [*Makarios Kounoukēs*] [213] ve Χατζῆ [*Khatzē*][214] adlı bir başka papaz. Σάβας Καρίμ(ης) [*Sabas Karim(ēs)*] 1401/02 yılında Trabzon'daki Agia Anna Manastırındaki bir kitabede kendisini "Tanrının Kulu" (δοῦλος τοῦ Θεοῦ: *doulos tou Theou*) sıfatıyla takdim etmiştir; amaç keşiş olarak görülmektir.[215] Trabzon'un Asya-

[209] *AVaz*, no. 45.10 (1260-70), 79.38-39 (1260); *PLP*, no. 700.
AVaz, no. 147.11 (tahminen on beşinci yüzyıl); *PLP*, no. 24669.
AVaz, no. 59.22 (y. 1265); *PLP*, no. 24779.
Bryer, "Monastic Obits," s. 134 (ö. 1406); *PLP*, no. 27910.
AVaz, no. 151.4 (tahminen on beşinci yüzyıl); *PLP*, no. 13486
Miklosich ve Muller, *Acta et diplomata*, 5:279.26: οἰκίας τοῦ Χατζῆ ἱερέως (1364); *PLP*, no. 30718.
Millet, Gabriel. "Les monasteres et les eglises de Trebizonde," *Bulletin de cor-*

lı göçmenleri arasındaki din adamı oranı Makedonya'daki oranlara yakındır.

Büyük Komnenos hanedanı yönetimindeki Pontus bölgesinde kripto-Müslüman gruplarının, yani şeklen Hıristiyanlığı kabul etmiş ancak gizlice İslam inancını uygulamayı sürdürmüş Asyalı göçmenlerin var olmuş olması mümkündür. Şihâbüddîn Abdullâh Hâfız-ı Ebrû'nun (ö. 1430) *Cūġrāfīyā* adlı kitabında yer alan bir bölüme baktığımızda bu hususla karşılaşıyoruz. Herat'ın [Horasan] yerlilerinden olan Hâfız-ı Ebrû, Timurlenk'in (1370-1404) tarihçisi ve yakın arkadaşı olarak bilinmektedir. Satrançta epey mahir oan Hâfız-ı Ebrû'nun zamanının en eğitimli ve aydın insanlarından olduğu söylenirdi. Timur'un ölümünden sonra, Hâfız-ı Ebrû Timurlenk'in oğlu Şâhruh'un (İran'ın 1415-47 yılları arasındaki hükümdarı) vakanüvisliğini yaptı.[216] Hâfız-ı Ebrû günümüz bilim insanları tarafından *Zeyl-i câmiu't-tevârîh* ile *Mecma'u't-tevârîh* adlı kapsamlı külliyatların yazarı olarak tanınmaktadır.[217] Farsça yazdığı çok sayıdaki tarihi eser, Timur ve halefleri mevzubahis olduğunda en gü-

---

respondance hellenique 19 (1895), s. 436 (τοῦ Καρίμι); *PLP*, no. 11195.

Hâfız-ı Ebrû'nun biyografisine ve tarihi çalışmalarına ilişkin olarak bkz. Storey, Charles A. *Персидская литература. Био-библиографический обзор*, ed. Yurij Bregel, 3 cilt (Moskova, 1972), 1:341-49; Barthold, Wasilij W. "Хафизи Абру и его сочинение," *Al-Muzaffariya. Сборник статей учеников профессора барона Виктора Романовича Розена ко дню двадцатипятилетия его первой лекции* içinde (St. Petersburg, 1897), s. 1-28; Tauer, Felix. "Hafizi Abru sur l'historiographie," *Mélanges d'orientalisme offerts a Henri Masse* içinde (Tahran, 1963), s. 10-25; Hâfız-ı Ebrû. *Ḏayl-i cāmiʿ al-tavārīχ-i Raşīdī* [*Zeyl-i câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*], ed. Khānbābā Bayānī (Tahran, 1939).

Şâhruh'un kütüphanesine ait ve sonradan İstanbul'a geçmiş olan imzalı elyazması (şu anda Topkapı Kütüphanesindedir) 142 adet ünlü on beşinci yüzyıl minyatürüyle tezyin edilmiştir. Aynı eserin bir veya iki başka elyazması da bol tezyinlidir: Ettinghausen, Richard. "An Illuminated Manuscript of Hafiz-i Abru in İstanbul, Part I," *Kunst des Orients* içinde, ed. E. Kuhnel, 2 (Wiesbaden, 1955), s. 30-44. Başka resimler için bkz. Grube, Ernst. *Muslim Miniature Paintings* (Venedik, 1962), no. 37-40; Lentz, Thomas ve Lowry, Glenn. *Timur and the Princely Vision* (Los Angeles, 1989), no. 27-28; Robinson, Basil. *Persian Miniature Paintings from Collections in the British Isles* (Londra, 1967), no. 15; *Treasures of Islam*, ed. Toby Falk (Cenevre, 1985), no. 27; *Eredita dell' Islam: Arte islamica in Italia*, ed. Giovanni Curatola (Venedik, 1993), no. 227, s. 373-75.

venilir ve temel kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Su götürmez âlimane yeteneklere sahip olan Hâfız-ı Ebrû, söz konusu hikmete hayatının büyük kısmını hükümdarların maiyetinde geçirerek varmıştı. Birçok olaya bizzat tanıklık etmiş ve Timur'un divan arşivlerine erişmişti.

Hâfız-ı Ebrû *Cūġrāfīyā* adlı eserini Sultan Şâhruh'un emri üzerine MS 1414 ile 1420 yılları arasında kaleme almıştır.[218] Akdeniz ve Bizans ülkeleri dahil dünya iklimlerine ilişkin coğrafi tasvirler içeren bu kapsamlı eserde tarihi kısa bilgiler de sunulmaktadır. *Cūġrāfīyā*'nın daha eski İslami coğrafya geleneğine, özellikle de Hasan b. Ahmed el-Mühellebî ve el-İdrîsî'nin Arapça eserleriyle Hamdullah Kazvînî'nin Farsça derlemelerine dayandığına inanılmaktadır. Hâfız-ı Ebrû bu geleneği Timur ve haleflerinin zamanlarına ilişkin zengin bilgilerle önemli ölçüde genişletmiştir.[219] Bununla beraber Şâhruh kendisinden faaliyetlerini başka tarihi eserlere yönlendirmesini istediğinden *Cūġrāfīyā*'yı tamamlama imkânı bulamamıştır. Dolayısıyla anlattıkları birçok halde muğlak kalmakta, eserin yazarının zaman bulup da yapamadığı düzeltme ve tashihlere ihtiyaç duyduğu göze çarpmaktadır.[220]

Cūġrāfīyā'nın "Ermeni Diyarının ve Frengistan'ın Tasviri" başlıklı bölümü bütünüyle açık olmayan kimi bilgiler ihtiva etmektedir.[221] Hâfız-ı Ebrû anlatısında Ermenistan'ı Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan şeklinde iki kısma ayırmıştır. Büyük Ermenistan

---

[218] Hâfız-ı Ebrû. *Cūġrāfīyā-yi Hāfiz-i Ebrū*, ed. Sādiq Saccādī, 3 cilt (Tahran, 1997-99). Krachkovskij, Ignatij. *Избранные сочинения*, 6 cilt (Moskova, 1955-60), 4:234-36; Barthold, Wasilij W. *Сочинения*, 9 cilt (Moskova, 1963-77), 1:104 n. 7. *Cūġrāfīyā*'nın Horasan'a ilişkin tarihsel anlatısı on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda İran üzerine müstesna derecede önemli bir bilgi kaynağı olarak bilinir: Hâfız-ı Ebrû. *Cūġrāfīyā-yi Hāfiz-i Ebrū: ḳismat-i rub'-i Khurāsān, Hirāt*, ed. Māyil Hirāwī (Tahran, 1970).
Cūġrāfīyā'nın çok sayıda kopyası vardır ve bu kopyalar coğrafi haritalarla tezyin edilmiştir; dolayısıyla Farsça konuşulan dünyada bu kitaba çok kıymet verildiğini düşünebiliriz. *Cūġrāfīyā*'nın haritaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. *The History of Cartography*, ed. J. Brian Harley ve David Woodward, cilt 1-2 (Chicago ve Londra, 1987-98), 2:390-92.
Hâfız-ı Ebrû, *Cūġrāfīyā*, ed. Saccādī, 2:15-20.

mevzuunda, diğer birçok Müslüman yazar gibi, bir ayrım daha yapar: "Azerbaycan'a ilişik [diyar]" (yani Büyük Ermenistan'ın doğusu) ve "Rum ülkesine ilişik [diyar]" (yani Büyük Ermenistan'ın batısı). Büyük Ermenistan'ın batısını tarif ederken kimi tuhaf bilgiler sunmaktadır:[222]

> Rum ülkesine bitişik olan o kısma [Büyük Ermenistan'ın parçası] gelince; yöneticileri Müslümandır, tebaa ise kısmen Müslüman kısmen Hıristiyandır. Frenk başşehrindeki hükümdarları Hıristiyandır. Aralarında Müslümanlar da vardır fakat bu Müslümanlar dışarıda Hıristiyan gibi davranmaktadır. Haşmetlimiz Emir Sâhipkıran [yani Timur], Allah şefaat eylesin, Rum ve Suriye'yi fethe tenezzül ettiğinde elçiler ayağına geldiler; hediyeler sundular, hürmette bulundular, biat ve itaatin gereği neyse onu yaptılar. Hoş, ordu başşehirlerine girmedi onların. Hamdolsun Allah'ın emirlerine itaat edenlere!

Başka bir deyişle, Hâfız-ı Ebrû Büyük Ermenistan'ın batısına yakın bir yerde bir "Frenk" ülkesi bulunduğunu, buranın Hıristiyan bir hükümdarının olduğunu söylemektedir. Fakat tebaanın bir kısmı Müslüman olup Hıristiyanmış gibi davranmaktadır; dolayısıyla bu kesimi kripto-Müslüman olarak tanımlamak mümkündür.

Hâfız-ı Ebrû bu bölüme Rum bölgesiyle sınırları olan Büyük Ermenistan'ın en batısının Müslüman denetimi altında bulunduğunu ve burada Müslümanlarla Hıristiyan Ermenilerin birlikte yaşadığını belirterek başlar. Buraya kadar bir sorun yoktur. Büyük Ermenistan'ın batı kısmı Timur'un zamanında Müslüman beyi Mutahharten (1379-1403) ve daha sonrasındaysa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri[223] tarafından idare edilmiş, nüfusunu Müslüman ve

---

222

و همچنین آنچه متصل مملکت روم است حاکم
ایشان مسلمانست و رعایا بعضی مسلمان و بعضی ارمنی باشند. فاما در دار الملک فرنج حاکم
ایشان نیز ترسا است و در میان ایشان مسلمانان باشند، اما ایشان آشکارا بر دین ترسائی
باشند. در زمانی که حضرت امیر صاحبقران انار الله برهانه فتح بلاد روم و شام فرموده،
ایلچی ایشان آمد و پیشکش و خدمات و آنچه وظیفه اذعان و انقیاد باشد به تقدیم رسانیدند.
اما لشکر به اصل دار الملک ایشان نرسید، و السلام علی من اتبع الهدی.

Shukurov, "Between Peace and Hostility," s. 36-41; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 216, 283-91.

Hıristiyan Ermeniler oluşturmuştur. Ermeni kaynaklarına göre yerli Ermeniler Mutahharten ve Akkoyunlu yönetimleri altında huzur içinde yaşamaktaydı.[224] Sorun, Hâfız-ı Ebrû'nun "Frenk başşehri" ve kripto-Müslümanların hükümdarına atıfta bulunmasıyla karşımıza çıkan "Frenklerin" kimliğiyle ilgilidir.

On üçüncü yüzyıldan itibaren Müslüman müellifler hem Konstantinopolis hem de Trabzon Rumlarına Frenk, ülkelerine ise Frengistan demişlerdir.[225] Eserinin başka kısımlarında Hâfız-ı Ebrû aynı terminolojiyi sürdürmeye devam etmektedir: "Ermenistan bölgesi Frengistan ülkesinin yanında bulunmaktadır (ولایت ارمن در پیش مملکت فرنکستانست)."[226] "Frengistan" ve "Frenk" burada kuşkusuz "Bizans ülkesi" ve "Bizanslı" anlamına gelmektedir. "Frenk başşehri" hükümdarı ve onun gizli Müslüman tebaasına dair bilgi ana konudan bir sapmadır ve Büyük Ermenistan'ın batı tarafının dışındaki toprakları ele almaktadır. Acaba on beşinci yüzyıl başlarında Palaiologos'ların Avrupa toprakları ve Pontus'taki Büyük Komnenos'ların ülkesi arasında bölünmüş olan Bizans dünyasının hangi kısmı burada kastedilmektedir?

Hâfız-ı Ebrû burada Büyük Ermenistan'ın kuzeybatı ucuna bitişik bir Anadolu Hıristiyan devletini tartışıyor olabilir. Büyük Ermenistan'ın kuzeybatı sınırında bulunan ve Hâfız-ı Ebrû zamanında yaşayan tek Hıristiyan devlet Trabzon İmparatorluğuydu. İbn

---

[224] Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts*, 1425 (9), 1435 (2, 3); Metsobetsi, Thomas. *История Тимурланка и его преемников* (Bakü, 1957), s. 69.
Örneğin Büyük Komnenos'ların tebaasını teşkil eden Pontus Rumlarına şu kaynaklarda "Frenk" denilmiştir: *Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure par un anonyme*, ed. F. N. Uzluk (Ankara, 1952), s. 44; *Tarix-e al-e Saljuq dar Anatoli compiled by Unknown Author*, ed. Nādira Jalālī (Tahran, 1999), s. 87 (1214 olaylarına dair bir anlatı); Ebü'l-Fidâ, İsmâîl. *Geographie d'Aboulfeda*, ed. Joseph Toussaint Reinaud vd (Paris, 1840), s. 393; İbn Bîbî, ed. Houtsma, s. 238 (1243 olaylarına atıfta bulunmaktadır); Aksarâyî, s. 83 (Sinop'un 1262-63 yılında Selçuklular tarafından fethi). Benzer kullanımlar için ayrıca bkz. Cahen, Claude. "Seldjoukides de Rûm, byzantins et francs d'apres le 'Seljuknameh' anonyme," *Mélanges Henri Grégoire* içinde (Brüksel, 1951), s. 102; Vryonis, *The Decline*, s. 234 n. 550.
Hâfız-ı Ebrû, *Cūġrāfīyā*, ed. Saccādī, 2:19.

Hurdâzbih'in (ö. 912) Arapça derlemesi veya Farsça *Hudûdü'l-'âlem* (onuncu yüzyıl) gibi erken dönem coğrafi çalışmalar da aynı sonucu vermektedir; nitekim Hâfız-ı Ebrû bu çalışmaları gayet iyi bilmektedir. Buna göre Ermenistan Bizans'ın Haldiye vilayetine bitişikti.[227] Bildiğimiz kadarıyla Haldiye'nin büyük kısmı 1204'ten sonra Trabzonlu Büyük Komnenos'ların eline geçmiş ve Pontus ülkesinin ana gövdesini oluşturmuştur.

Hâfız-ı Ebrû daha sonra bu Frenk hükümdarının Timur'a uygun hediyelerle bir heyet gönderdiğini ve Timur'un ordusunun Frenk başşehrine girmediğini anlatmaktadır. Her iki beyan da Büyük Komnenos'lar ile Timur arasındaki ilişkilere dair bildiklerimizle örtüşmektedir. Timur'un Bizans imparatoru VII. Ioannes Palaiologos'a gönderdiği ünlü mektuba ve kimi Şarki kaynaklara göre, Timur 1402 yılının nisan veya mayıs ayında, I. Bayezid'e (1389-1402) karşı girişmiş olduğu seferin başlarında, ordusuyla birlikte Trabzon'un 50 km güneyinde bulunan Erzincan'da konaklamıştı. Bu seferden önce, 1400-02 yılları arasında, İmparator III. Manuel Büyük Komnenos (1390-1417), müttefikleri VII. Ioannes Palaiologos ve Erzincan emiri Mutahharten gibi, Timur'un hükmünü resmen tanımış, ama aynı zamanda Sultan Bayezid'le gizli müzakereler yürütmüştür. I. Bayezid 1400 yılı civarında Timur'a karşı desteği karşılığında Giresun'u III. Manuel'e iade etti (Rumlar burayı 1396-97'de yitirmişti). III. Manuel'in entrikalarının emiri çileden çıkardığı görülüyor. Timur ordusunu Trabzon'a gönderdi ve İmparator III. Manuel'den bağlılığını bildirmesini istedi. Çağatay birlikleri Trabzon şehrine saldırmayacaktı, fakat III. Manuel Timur'a sadakatini bir şekilde kanıtlayacak ve Çağatay emirinin üst iktidarını tanıdığının bir işareti olarak yirmi savaş gemisi temin edeceğinin sözünü vere-

[227] İbn Hurdâzbih. *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* (*Liber viarum et regnorum*), *et excerpta e Kitab al-kharadj, auctore Kodama ibn Dja'far*, ed. M. J. de Goeje (Lyon, 1889), s. 108; *Ḥudūd al-'Ālam, 'The regions of the World', a Persian geography, 372 A.H.–982 A.D.*, çev. Vladimir Minorsky, önsöz W. W. Barthold, Rusçadan çeviri (Londra, 1937), vr. 37.

cektir; III. Manuel Timur'u kampında ziyaret etmiş olmalıdır.[228] Hâfız-ı Ebrû'nun anlattığı Trabzon heyeti herhalde buydu.[229]

Dolayısıyla Hâfız-ı Ebrû'nun, şayet bu bölümde Trabzon İmparatorluğuna hükmetmekte olan Büyük Komnenos'lara atıfta bulunuyorsa, "Aralarında Müslümanlar da vardır fakat bu Müslümanlar dışarıda Hıristiyan gibi davranmaktadır," ifadesi Büyük Komnenos'ların tebaasını, yani Pontus halkını ilgilendirmektedir. Sonuç olarak, Bizans'ın kripto-Müslümanlarına kısa ve öz ifadelerle, nadiren atıfta bulunulmuştur.

Hükümdarların arşivlerine ve zamanının en iyi ikinci el kaynaklarına erişebilen Hâfız-ı Ebrû, on dördüncü ve on beşinci yüzyıl Anadolu tarihinin Müslüman (Arapça, Farsça, Türkçe) ve Hıristiyan (Yunanca, Batı Avrupa, Ermenice ve Gürcüce) birincil kaynaklarının bütünü bakımından eşsiz bir konumdadır. Doğu Akdeniz'de kripto-Müslüman gruplarının varlığına ne başka bir yazar ne de başka bir belge değinmiştir. Bu durumda Hâfız-ı Ebrû'nun yorumunun yazarın bir yanlış anlaması mı, editoryal bir hata mı veya başkalarınca daha önce kaydedilmemiş ve bilinmemiş bölgenin top-

---

[228] Timur'un VII. Ioannes'e mektubu (daha doğrusu Latince çevirisi) çok defa yayımlanmış ve tefsir edilmiştir. Mektuba dair bir tartışma ve genel olarak Büyük Komnenos ile Timur arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Sanuto Marino. *Vitae ducum Venetorum, in Rerum Italicarum scriptores*, 22, ed. L. Muratori (Milan, 1733), s. 797-98; Bryer, Anthony A. M. "Shipping in the Empire of Trebizond," *Mariner's Mirror* 52 (1966), s. 5; Fallmerayer, Jakob. *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt* (Münih, 1827), s. 227-28; Alexandrescu-Dersca, Marie Mathilde. *La campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Bükreş, 1942), s. 123-24; Janssens, Emile. *Trébizonde en Colchide* (Brüksel, 1969), s. 124-25; Miller, William. *Trebizond: The Last Greek Empire* (Londra, 1926), s. 72. Kimi ek yorumlar ve bibliyografik referanslar için bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 260-92. "Frenk elçiliğini" Palaiologos'lar tarafından Timur'a gönderilen ve onun tarafından 1402 sonbaharında Efes yakınlarındaki Altuntaş'ta kabul edilen heyete atıf şeklinde görmek çekici bir fikirdir: Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur*, s. 86, 132; Matschke, Klaus-Peter. *Die Schlacht bei Ankara und das Schiksal von Byzanz* (Weimar, 1981), s. 66-67; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 283-84 ve n. 77-78; krş. Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975-79), 2:371-73. Heyet İranlı çağdaşların da ilgisini çekmişti; Hâfız-ı Ebrû kuşkusuz bu hususta detaylara hâkimdi (Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 283-84).

lumsal kültürel yaşamının gerçek bir unsuru mu olduğunu sorgulamamız gerekir.

Kripto-Müslümanlık olgusuna Bizans tarihinin farklı dönemlerindeki kaynaklarda yapılan imalar Hâfız-ı Ebrû'nun yorumunun akla yatkın olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. En eski vakalardan birini İmparator VI. Leo'nun (886-912) gizli ajanlarından, saray hiyerarşisinde yüksek makamlar işgal ederken Müslümanlığını koruduğuna inanılan *koubikoularios* Samonas temsil etmektedir.[230] Konstantin Porfirogennetos (913-59) ise daha az bilinen bir başka vakadan söz etmektedir; Porfirogennetos Müslüman (Sarazen) bir toplumdan gelen ve Bizans imparatoru Aleksandros'un (912-13) sırdaşlığına yükselen *protospatharios* Chase'yi "fikriyatı, davranışları ve diniyle gerçek bir Sarazen" olmayı sürdürmekle suçlamıştır.[231] *Koubikoularios* Samonas ile *protospatharios* Chase Hıristiyanlığa girmemiş olsalardı sarayda yüksek görevlere gelemezlerdi. Samonas ve Chase herhalde Bizans tarihinde bilinen ilk kripto-Müslümanlardı.[232] Bir diğer kripto-Müslümanlık olayının başkahramanı vaftiz de edilmiş bulunan Alişîr adlı Türktür. Ancak bu kişi pişmanlık duymuş ve Hıristiyanlığa geri dönmüştür (bkz. 6. Bölüm 3. Kısım).

Bizans'ın sosyo-dini pratiğini göz önüne aldığımızda kripto-Müslümanlığın akla hayale sığmaz bir vaka olmadığını görürüz. Bu tür vakaların izlerine kopuk da olsa birincil kaynaklarda da rastlarız. Öte yandan Hâfız-ı Ebrû Müslüman bireylerden ziyade geniş çaplı, dini ve muhtemelen de etnik açıdan bütünlüklü Müslüman gruplara işaret etmektedir. Belki de bu henüz Hıristiyan olmuş Müs-

---

[230] Örneğin bkz. Jenkins, Romilly J.H. "The Flight of Samonas," *Speculum* 23 (1948), s. 217-35; Canard, Marius. "Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle," *Bulletin d'étude orientales de l'Institut français de Damas* 13 (1949-50), s. 51-69.

Porphyrogennetos, Constantine. *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Yunanca metnin ed. Gyula Moravcsik, İngilizce çev. Romilly J. H Jenkins, (Washington, DC, 1967), s. 50, 202-03.

Oikonomides de "kripto-Müslümanları" fark edebileceği bir yere, *Dânişmendname*'ye atıfta bulunarak bu hususta benzer bir vakadan söz etmiştir [Oikonomides, Nicolas. "Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium," *Revue Numismatique* (1983), s. 195-96].

lümanlar devlet denetiminin ve kilise kurumlarının zayıf olduğu uç bölgelerde yaşamaktaydı. İmparatorluğun tarihi boyunca Asyalı göçmenler dağlık ve çetin bir arazide yer almasına, imparatorluğun en tahkim edilmiş ve iyi savunulan bölgelerinden biri olmasına rağmen Maçka'ya sızabilmişlerdi. Türk nüfusu Maçka'nın güneybatısı ve güneydoğusundaki bitişik vadilerde belki de daha yoğundu. Toplumsal ve kültürel çekiciliğiyle bu alanlar Giresun ile Trabzon arasında bulunan güneybatı yaylalarını andırmaktaydı; söz konusu yaylalarda Çepni, Akkoyunlu, Duharlı ve Bozdoğan göçmenler yaşamaktaydı. Hıristiyan Türkler Bizanslıların savunma faaliyetlerinin kaçınılmaz bir yan ürünüydü. Gönüllü Hıristiyanlaşma bir Türk göçmenin Bizans toplumuna girebilmesinin herhalde tek yoluydu. İslama ilişkin sivil ve dini hukuk sistemlerinin katılığı Müslüman göçmenlerin derhal Hıristiyanlaşmasına ya da Hıristiyan ve İslami gizli cemaatlerin oluşmasına veyahut gizlice İslama bağlı kalmayı sürdüren yeni vaftiz olmuş Hıristiyanların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Hâfız-ı Ebrû'nun işaret ettiği Hıristiyan Türkler muhtemelen bu sonuncu gruptandı. Şayet Hâfız-ı Ebrû bu meseleye parmak basmasaydı birinin bunu keşfetmesi gerekecekti.

6. Asyalıların Trabzon'a Sızması

Kuzeydoğu Anadolu'daki etnik karışım Trabzon-Müslüman sınırının her iki yanı için de kuşkusuz olağandı. Doğulu kaynaklar Pontus yörelerinden getirilen Rus kölelere ilişkin çok sayıda atıf içermektedir. Dönemin İlhanlı veziri Reşîdüddîn on dördüncü yüzyılın sonunda Sivas'taki oğlundan Tebriz'e kırk Yunan (*rûmî*) erkek ve kadın köle sevk etmesini istemiştir.[233] Çobanlı Şeyh Hasan ve Melik Eşref Tebriz'e hayli sayıda Rum köle götürmüş, bunlardan birinin kökeni kaynaklarca doğrudan Canik yöresi olarak teşhis edilmiştir.[234] Sivas beyi 1389'da Sinop ve Kastamonu beylerine Rum köleler

[233] Reşîdüddîn Fazlullâh. *Переписка*, çev. A. I. Falina (Moskova, 1971), s. 120. Kutbî Eherî, Ebû Bekr. *Тарихи Шейх Увейс*, çev. M. Kiazimov ve V. Piriev (Bakü, 1984), s. 123, 124.

vermiştir.[235] Mısır Memlûkleri arasında özellikle Sivas'tan götürülmüş köleler olan Rumlar göze çarpmaktadır.[236] Bu "Rum kölelerin" Büyük Komnenos'ların Türk akınları sırasında esir alınmış tebaaları olması kuvvetle muhtemeldir. Buna karşın Büyük Ermenistan, Kapadokya ve Müslüman Anadolu'nun herhangi bir yerinde yaşayan Rumlar şer'i hukuka göre Müslüman hükümdarların koruması altındaydı ve köle yapılamazdı. Vazelon akitleri işgalci Müslümanlar tarafından esir alınmış Rumlara dair sayısız örnek sunmaktadır:

> 1245 civarı – Palaiomatzuka, bir erkek esir (τὸ αἰχμάλωτόν μου: *to aikhmalōton mou*);[237]
> 1261 – Güney Maçka, beş erkek esir;[238]
> on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı – Güneybatı Maçka, bedeli ödenen bir kadın esir (850 *aspra* karşılığında);[239]
> 1300 civarı– Orta ve Kuzey Maçka, beş erkek esir;[240]
> 1302 civarı– Palaiomatzuka, Müslümanlar tarafından ele geçirilen/öldürülen ve teşhis edilemeyen esirler;[241]
> on dördüncü yüzyılın ilk yarısı – Palaiomatzuka, bir esir;[242]
> 1344 – Orta Maçka, teşhis edilemeyen esirler (τὰ αἰχμάλωτά μου: *ta aikhmalōta mou*);[243]

Tüm belgeler esirlerin sayısını vermemekle birlikte, yaklaşık yirmi kişi anılmaktadır ki tebaaların toplam sayısı 1600 olduğuna göre bu önemli bir rakamdır. Dolayısıyla tebaanın %1,25'i esir olarak tanımlanmıştır.

---

[235] Esterâbâdî, s. 389.
Popper, William. *Egypt and Syria under the Circassian Sultans*, 1382-1468 AD (Berkeley ve Los Angeles, 1957), s. 13.
AVaz, no. 16.4.
AVaz, no. 38.9.
AVaz, no. 107.22.
AVaz, no. 106.142-3, 152, 154, 162, 195, 313.
AVaz, no. 65.14-5: "διὰ τῆς ἐπελεύσεως τῶν Ἀγαρηνῶν ἀπελείφθησαν οἱ κατὰ συγγένειάν μοι διαφέροντες."
AVaz, no. 66.6.
AVaz, no. 100.36-9.

Asyalı barbarların akınına ilişkin doğrudan göstergelerin sayısı fazla değildir. Ancak daha çok Batı Bizans vasıtasıyla tanıdığımız kaynaklar Pontus toplumuna kabul edilmelerinin spesifik modellerini kabaca betimlememize imkân tanımaktadır. Savaşlar barbarların ülkeye girişinin en önemli yollarından biriydi, zira Pontus Rumları yerleşik ve göçebe Türklerle giriştikleri askeri çatışmalarda kimilerini esir alıyorlardı. Panaretos aşağıdaki vakalara atıfta bulunmaktadır:

> 1340 – Rumlar "*amitiotai*'yi [Türkleri] yağmalamış, büyük bir ganimet elde etmişlerdir" (κουρσεύσαντες τοὺς Ἀμιτιώτας ἐπῆραν κοῦρσα πολλά: *kourseusantes tous Amitiōtas epēran koursa polla*), bu ganimete esirler de dahildir;
> 1355 – Rumlar "[Türkleri] yağmaladılar, kuşattılar ve esir aldılar" (ἐκουρσεύσαμεν, ἐπολιορκήσαμεν καὶ ᾐχμαλωτίσαμεν: *ekourseusamen, epoliorkēsamen kai ēikhmalōtisamen*);
> 1361 – "Maçkalılar…200 kadar Türkü kestiler ve daha da fazlasını birçok at ve silahla birlikte esir aldılar" (οἱ δέ γε Ματζουκαῖται…ἔκτειναν ὡσεὶς' Τούρκους καὶ πλείους ἁρπάσαντες καὶ ἄλογα καὶ ἅρματα πολλά: *hoi de ge Matzoukaitai … ekteinan hōsei s' Tourkous kai pleious harpasantes kai aloga kai armata polla*);
> 1380 – Çepni Türklerine karşı taarruza geçen imparator "çadırlarını talan etti, onları kesip biçti, yaktı, esir etti ve bizden birçok esiri özgür kıldı" (καὶ τὰς σκηνὰς αὐτῶν ἐκούρσευσεν, ἐσκότωσεν, ἔκαυσεν καὶ ἐλήισεν αὐτοὺς καὶ πολλὰ ἡμέτερα αἰχμάλωτα ἠλευθέρωσεν: *kai tas skēnas autōn ekourseusen, eskotōsen, ekausen kai elēisen autous kai polla hēmetera aikhmalōta ēleutherōsen*).[244]

Tüm bu vakalarda Rumlar muhtemelen sadece Türk savaşçıları değil onların kadın ve çocuklarını da esir almışlardı. Türk esirlere Ioannes

[244] Panaretos, s. 65.30-31, 71.28-29, 73.27-29, 79.18-19. Krş. Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 144-47.

Lazaropoulos'un 1230 tarihli *Synopsis*'inde ve Bessarion'un *Trabzon Enkomionu*'nunda değinilmektedir.[245] "Rum yaylalarındaki" (büyük olasılıkla Pontus dağları) Müslüman esirlerden ise Reşîdüddîn bahsetmektedir.[246] Pontus Rumları on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda Türk düşmanlarıyla neredeyse aralıksız savaşmaktaydı. Askeri operasyonlar çoğunlukla küçük ölçekliydi; Rumlarla Türkler arasındaki çatışmalara katılanların sayısı olağan şartlarda her iki taraftan birkaç yüz kişiyi geçmemekteydi.[247]

Haliyle muharebelerde alınan savaş esirlerinin sayısı her daim fazla olmak zorunda değildi. Onları bekleyen son ise köle kılınmak olsa gerek. Kimi kaynaklarda savaşta esir alınmış olanların köleleştirilmiş olduğuna dair güçlü emarelerle karşılaşırız: Bessarion Rumlarla Türklerin giriştiği askeri bir mücadeleden söz ederken "καὶ ψυχὰς αὐτῶν δουλούμενοι καὶ τὰ σώματα [*kai psykhas autōn douloumenoi kai ta sōmata*]" (hem ruhları hem de bedenleri esir alındı)[248] demekte; Lazaropoulos 1230 tarihli Selçuklu-Yunan savaşı hakkında yazarken "καὶ ὅσοι ᾑχμαλωτίσθησαν ὑπὸ Ῥωμαίων καὶ εἰς δούλους ὑπήχθησαν" ("Romalılar tarafından tümü esir alındı ve köle yapıldı") ifadelerini kullanmaktadır.[249] Trabzon İmparatorluğunun köleliğe alan açmış olduğundan eminiz; ancak Trabzon'da ikamet eden veya Trabzonlu olan kölelerden bahseden kimi belgelerde Anadolulu kölelerin esamesi okunmaz.[250] Hıristiyanların esa-

---

[245] Lazaropoulos, *Synopsis miraculorum*, satır 1183 vd.; Lampsides, Odysseus. Ο εις Τραπεζούντα λόγος του Βησσαρίωνος," *Αρχείον Πόντου* 39 (1984), s. 68.15-17. Selçukluların Trabzon'a 1230 yılında başlattığı saldırıya ilişkin olarak bkz. Shukurov, "Trebizond and the Seljuks," s. 92-99, 108-11. Ayrıca bkz. Peacock, Andrew C. S. "The Saljūq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of ʿAlā al-Dīn Kayqubād," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 16/2 (2006), s. 145-48, (1223).

[246] Reşîdüddîn, *Переписка*, s. 307-08.
Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 60; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 153.
Lampsides, Ο εις Τραπεζούντα λόγος του Βησσαρίωνος, s. 68.15-17.
Lazaropoulos, *Synopsis miraculorum*, satır 1566-67.

[250] Örneğin bkz. Karpov, Sergej P. "Венецианская работорговля в Трапезунде (к. 14-н. 15 вв.)," *Византийские очерки* içinde (Moskova, 1982), s. 191-207;

retinde bulunan köleler vaftiz olmayı kabul etmiş, yeni Hıristiyan adlar almışlardı.[251] Dolayısıyla benim antroponimik veritabanımda yer alan kimi Hıristiyanlaşmış Asyalı göçmenlerin Asyalı *paroikoi*'nin çoğunluğu gibi bir zamanlar kölelik yapmış olma ihtimali söz konusudur.

Barbarların Trabzon toplumuna sızmasına zemin hazırlayan fenomenlerden biri de Büyük Komnenos'ların hizmetinde bulunan Türk paralı askerlerdi. Andreas Libadenos *Periegesis* adlı kitabında III. Aleksios'un ordusundaki Türk askerlerine ξύμμαχοι μισθοφόροι βάρβαροι [*ksymmakhoi mistophoroi barbaroi*] ("paralı askerlik yapan müttefik barbarlar") ifadesiyle göndermede bulunmaktadır.[252] Bu paralı askerler Akkoyunlu boyundandı. Trabzon'un aristokrat ve yerel klanlarıyla vilayetleri komşu Türklerle kendi başlarına ittifaklara girebilmekteydi.[253] Trabzonlu askerlerin Türklerden etkilenmiş olduğu da ifade edilmiştir.[254] Clavijo bu hususta şöyle der: "Rumlar da Türkler gibi ok, kılıç ve vesair silahlar kuşanırlar ve onlar gibi at sürerler."[255] Rumlar ayrıca χουρτζῆς [*khourtzēs*] (muhtemelen on üçüncü yüzyıl ortaları) ve ἀμυρτζαντάριος (en azından on dördüncü yüzyılın ilk yarısı) gibi askeri/saray unvanlarıyla χουρτζιριῶται [*khourtziriōtai*] ile ἀμυ(ρ)τζανταράνται [*amy(r)tzantarantai*] gibi isimlendirmeleri ödünç almışlardır.[256] Bu Şarki terimler Büyük Komnenos'ların ordusunda paralı asker veya müttefik olarak bulunan barbarlar vasıtasıyla Bizans Pontus kültür çevresine girmiştir. Bununla beraber Asyalı göçmenler, Paleologyen Bizans'ın tersine imparatorluğun sınırları istikrarını koruduğu ve ülke insan kaynağı sıkıntısı çekmediği için, Trabzon ordusunun yapısında belirleyici bir rol oynamamışlardır.

Bryer, "The Estates," s. 388.

Karpov, "Венецианская работорговля в Трапезунде," s. 201.

Libadenos, s. 74.26-30, 82.3-8.

Shukurov, "Between Peace and Hostility," s. 60.

[254] Bryer, "Greek and Türkmens," s. 140.

Clavijo, *Embajada*, s. 71.

[256] χουρτζῆς ve ἀμυρτζαντάριος'a ilişkin olarak bkz. 2. Kısım

Asyalı göçmenlerin Trabzon'a sızmasına zemin hazırlayan bir başka fenomen ise uluslararası ticaretti. Selçukluların 1205/06 yılında Trabzon'a karşı taarruza geçmesinin nedeni Trabzon makamları tarafından Müslüman tüccarlara getirilen engellerdi.[257] Bu taarruz Pontus'a ait güzergâhların Anadolu ticareti için taşıdığı önemi de gözler önüne sermektedir. On üçüncü yüzyıldan adı bilinmeyen bir İranlı coğrafyacı ile Memlûk coğrafyacısı el-Ömerî Trabzon'dan Kırım'a ve Kıpçak düzlüklerine giden yolun Müslüman tüccarlar için taşıdığı öneme parmak basmışlardır.[258] Zachariadou'nun da ifade ettiği gibi, bölgenin on dördüncü yüzyıldaki uluslararası siyasetini Pontik devletlerin ticareti korumak ve kervan yolları üzerinde denetim sağlamak yönündeki arzuları belirlemiştir.[259] Daha önce ele aldığımız kimi Hazar ve Kuman adlarının tüccarlar tarafından Kuzey Karadeniz bölgesinden getirilmiş Kıpçak kölelerine ait olması ihtimal dahilindedir.

Gregoras'ın kısa ve öz, ama aynı zamanda muğlak ifadesi kimi "İranlı" müneccimlerin Trabzon İmparatorluğuna yerleşmiş olduğunun işaretçisi olabilir. Gregoras, Paleologyen Byzantion'a muayyen İtalyanlar ve Trabzon'daki "İranlı göçmenlerden" (Περσῶν ἀποσπάδε: *Persōn apospade*) gelen kimi öngörü mektuplarından (γραφαί: *graphai*) söz eder.[260] "Bilimdışı" içerikleriyle Gregoras'ın tepkisini uyandıran bu kehanetler 1329-30 yılında Bizans'ta alınmış olmalıdır.[261] Trabzonlu fikir adamlarının astrolojiye ilgisini ve o dönemde Tebriz bilim ekolünün Trabzon üzerindeki derin tesirini

---

257 Shukurov, "Trebizond and the Seljuks," s. 75-78.
Acâibü'l-dünyâ. Аджа᾽иб ад-Дунйа (*Чудеса мира*) ed. L.P. Smirnova (Moskova, 1993), s. 24, 26-27; el-Ömerî, *Bericht*, s. 53; Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 90-91.
Zachariadou, "Trebizond and the Turks," s. 352-57.

260 Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 1:447.5-7. Bu pasaja dair kimi şüpheli yorumlar için bkz. Chrysanthos. *Η εκκλησία Τραπεζούντος, Αρχείον Πόντου* 4/5 (1933), s. 358.
Gregoras, Nikiforos. *Rhomäische Geschichte*, çev. Jan Louis van Dieten, 6 cilt (Stuttgart, 1973-2007), 2/2:323 (n. 295).

hesaba katarsak Trabzon'da İranlı müneccimlerin misafir edilmiş olmaları akla pek aykırı değildir.[262]

Esirler, paralı askerler ve barışçıl yerleşimciler Trabzon İmparatorluğunda Asyalı göçmenlerin üç temel kaynağını temsil etmiştir. Asyalı göçmenlerin bir zaman çizelgesinde dağılımını Tablo 13 göstermektedir (adlar kaynakta yer alış tarihi veya bilindiği takdirde ölüm tarihine göre düzenlenmiştir).

İmparatorluğa en büyük Asyalı girişi on üçüncü yüzyıla rastlamış, on dördüncü yüzyılda sayıları azalmıştır. On dördüncü yüzyıldaki bu azalma (kaynakların en iyi belgelediği yüzyıl budur) imparatorluğun sınırlarındaki askeri faaliyetlerde önemli ölçüde azalışla açıklanabilir. İmparatorluk 1370'lerden itibaren on beşinci yüzyılın ilk yıllarına dek süren görece barışçıl bir dönem yaşamıştır.[263] İmparatorluğun on üçüncü yüzyıldaki tarihi yeterli derecede belgelenemese de 1204-1300 yılları civarında sınır bölgelerindeki askeri faaliyetler bir sonraki yüzyıla göre herhalde daha yoğundu. On beşinci yüzyılda Asyalı göçmenlerin sayısı yine artmaktadır. Bu durumu da imparatorluğun kara sınırlarındaki siyasi istikrarsızlıkla açıklamak mümkündür. On beşinci yüzyılın ilk yarısında Pontus'un Müslüman kara bölgeleri Karakoyunlu ve Akkoyunlu federasyonları arasında daimi bir mücadele alanı haline gelmiş, ayrıca Osmanlıların ilerlemesine tanıklık etmiştir.[264] Siyasi istikrarsızlık zirveye ulaşırken imparatorluk giderek daha fazla yabancı paralı asker çekmiş, imparatorluk birlikleri daha çok esir almış ve imparatorluk toprakları komşu ülkelerden hem Müslüman hem Hıristiyan sığınmacıların hedefi haline gelmişti.

---

[262] Vogel, Kurt. "Byzantine Science," *The Cambridge Medieval History* içinde, ed. J. M. Hussey, Donald M. Nicol ve G. Cowan, 8 cilt (Cambridge, 1967), 4/2:277-8; Mercier, Raymond. *An Almanac for Trebizond for the Year 1336* (Louvain-la-Neuve, 1994); Tihon, Anne. "Tables islamiques à Byzance," *Byzantion* 60 (1990), s. 417-18; a.y. "Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle," *Byzantion* 57 (1987), s. 473, 477-79, 481-82, 484 n. 67; Pingree, David. "Gregory Chioniades and Palaeologan Astronomy," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 133-60.
Shukurov, "Between Peace and Hostility," s. 62-65.

[264] Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 261-331 (bölüm 4 ve 5).

Büyük Komnenos'lar Müslüman klasik Bizans geleneğiyle çelişen kimi teamüller geliştirmiştir. Söz konusu teamüller Bizans imparatorlarının evliliğe ilişkin politikasına dairdi; bu politika da her şeyden evvel evrensel Roma İmparatorluğu kavramıyla doğrudan ilişkiliydi. Trabzonlular, Bizanslılara özgü o eski teamülün aksine, mevzubahis hanedan evlilikleri oldu mu yalnızca sultanlarla değil Müslüman Pontus'un önemsiz beyleriyle de bir köprü kurmuşlardır. Büyük Komnenos'ların sekiz prensesi Müslümanlarla evlendirilmiş, İmparator IV. Ioannes (1429-58) "Büyük Türk"ün, yani Osmanlı padişahı I. Mehmed veya II. Murad'ın[265] kızını kendine eş olarak almıştır (bkz. Ek-II). Büyük Komnenos evlilik uygulaması Trabzon hükümdar hanedanının (zor altında bile olsa), muhtemelen Pontus toplumunun farklı inançlardan insanlara karşı daha geniş hoşgörüsünü göstermektedir. Bu durum Asyalıların Trabzon toplumundaki daha yüksek oranıyla bir araya gelince Trabzon İmparatorluğunun göçmenlere karşı İznik ve Palaiologos ülkelerine göre daha açık olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 13: Asyalı Göçmenlerin Zaman Çizelgesinde Dağılımları

					Toplam
1221–40	1241–60	1261–80	1281–1300		
2	6	16	16		40
1301–20	1321–40	1341–60	1361–80	1381–1400	
4	3	2	6	7	22
1401–20	1421–40	1441–61			
3	14	8			25

[265] Tafur, Pero. *Travels and Adventures (1439-1453)*, çev. ve ed. M. Letts (Londra, 1926), s. 131.

Ek-I. II. Aleksios Büyük Komnenos'un Eşleri

II. Aleksios'a (1297-1330) Μιχαὴλ Ἀζαχουτλοῦ [*Mikhaēl Azakhoutlou*] ve Γεώργιος Ἀχπουγᾶς [*Geōrgios Akhpougas*] adlı biraderlerle Ἄννα Ἀναχουτλοῦ [*Anna Anakhoutlou*] adlı kız çocuğunu doğuran kadın, Samtshe *atabeg*'i Beka Cakeli'nin kızıydı. Panaretos adını zikretmeden bu Gürcü kadınına atıfta bulunmuştur.[266] Çocuklar annelerinin kökeninden ötürü Türkçe-Moğolca adlar edinmişlerdir.[267] Anna Anahutlu'nun siyasi hayatına baktığımızda da söz konusu Gürcü kökenle karşılaşırız. Anna 1341 yılında dini yeminini bozmuş (τὴν μοναδικὴν ἀποβαλομένη στολήν: *tēn monadikēn apobelomenē stolēn*) ve Lazistan'a kaçmış; 17 Temmuz 1341'de Laz birliklerinin desteğiyle Trabzon'da iktidarı ele geçirmiş ve kendisini imparatoriçe ilan ettirmiştir. Anna bu olaylarda Gürcülüğün avantajlarından faydalanmış, ilkin Lazistan'da, sonrasındaysa Trabzon'da gücü eline almıştır. İç çekişmeler sırasında Laz askerlerini kullanmayı sürdürmüştür.[268] Yerel Lazların Trabzon'un iç mücadelelerine bu denli karışmaları imparatorluğun tarihinde benzersizdi.

II. Aleksios'un en azından üç çocuğu daha vardı. Andronikos, Vasil ve Eudokia adlı bu çocukların Asyalı ikinci adları bulunmuyordu. Mikhail Azahutlu ve Georgios Ahpugas, Panaretos tarafından Andronikos'un kardeşleri (δύο αὐταδέλφους: *duo autadelphous*) olarak adlandırılmıştır. Αὐτάδελφος [*Autadelphos*] kan akrabalığını belirtse de bu terim etimolojik yapısına rağmen (δελφύς: *delphys*, yani aynı rahimden) mutlaka aynı anneden doğmuş olma anlamına gelmezdi. Andronikos, Mikhail, Georgios ve Anna'nın farklı anneleri olduğu görüşünü ilk defa Odysseus Lampsides öne sürmüştür. Ancak Lampsides'in Mikhail, Georgios ve Anna'nın lakaplarının annelerinin aile adı olduğu ve bu nedenle de II. Aleksios'un en azından iki karısının daha bulunduğu –Ἀζαχουτλοῦ

[266] Panaretos, s. 63.11; burada ve aşağıda tartışılan olaylar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 172-75.
Panaretos, s. 64.9-10 ve editörün yorumları s. 117-18, 123.

[268] Panaretos, s. 66.10-16, 24-23.

[*Azakhoutlou*] ile Ἀχπουγᾶς [*Akhpougas*]– önerisi ise her iki lakap da dişil değil eril olduğundan makul değildir. Büyük olasılıkla Andronikos, Basil ve Eudokia'nın anneleri bir Rum kadın, Türk-Moğol adlı diğer üç çocuğun anneleri ise Gürcüydü.

Andronikos 1330 yılında imparator olduğunda (III. Andronikos) Mikhail Azahutlu ile Georgios Ahpugas adlı iki kardeşini öldürmüş ve diğer kardeşi Basil'i hayatta bırakmıştı. Basil ya kardeşi tarafından sürgün edildiğinden veya kendi özgür iradesiyle gittiğinden 1332'de İstanbul'daydı.[269] Aynı sıralarda Anna Anahutlu Andronikos tarafından 1330'da bir manastıra gönderildi.[270] Andronikos'un diğer kız kardeşi Eudokia'nın başına herhangi bir kötülük geldiği öne sürülemez çünkü o da Basil gibi Andronikos'un tahta çıkmasına herhangi bir engel oluşturmamıştı.[271] Bu durumun akla yatkın bir açıklaması Mikhail ile Georgios'un farklı bir anneden doğması ve imparator olarak meşruiyetini tehdit edebilecekleri idi.

Andronikos'un adı (1332'de hükümdar olan oğlu Manuel gibi) Trabzon AIMA adlarına dahildir.[272] Dolayısıyla Andronikos'un tahta çıkarak imparator olması büyük olasılıkla babası II. Aleksios tarafından öngörülmüş, üvey kardeşleri Mikhail ve Georgios ise AIMA dışı olağan adlara sahip olduklarından imparatorluk tahtına çıkmaları düşünülmemişti. Bu durumu göz önüne alan II. Aleksios herhalde önce bir Rum kadınla evlenmiş (veya metresiydi) ve sonra da Gürcü eşiyle evlenmişti.[273]

III. Andronikos'un akrabalarına muamelesi de farklı kan bağı dereceleriyle açıklanabilir. Üvey erkek kardeşlerini infaz ettirmiş ve üvey kız kardeşini manastıra göndermiştir. Anna 1341'de siyasi bir

---

269 Panaretos, s. 64.17-18.

270 Panaretos, s. 66.12.
Panaretos, s. 72.15-17.
Shukurov, Rustam. "AIMA: The Blood of the Grand Komnenoi," *Byzantine and Modern Greek Studies* 19 (1995), s. 161-81.
İlginçtir ki, II. Aleksios'un oğlu Vasil yerel Yunanlar arasından İrini adlı bir kadını metres edinmişti. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 173.

şahsiyet olarak "tekrar hayat bulmaya" çalışmış ancak kısa zamanda bunu hayatıyla ödemişti. III. Andronikos'un kendisiyle aynı anneden doğan erkek kardeşi Basil ile kız kardeşi Eudokia ise hayatta kalmış ve siyasi faaliyet göstermişlerdir. Basil 1332-40 yıllarında imparatorluk yapmış,[274] kendisiyle aynı anneden doğan kız kardeş, Eudokia ise Sinop beyi Adil Bey ile 1345 ile 1357 yılları arasında evli kalmıştır.[275]

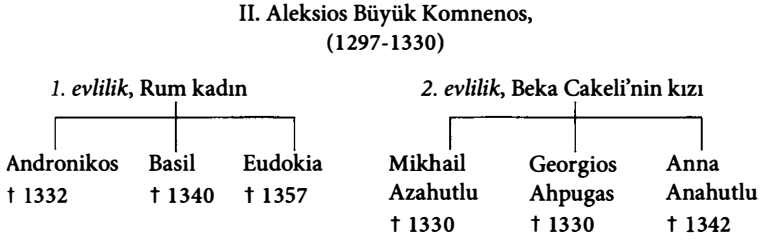

Şekil 21: II. Aleksios'un çocukları.

[274] Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 172-73.
Eudokia'nın siyasi kariyeri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Shukurov, *Великие Комнины и Восток*, s. 224-26; Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 384.

Ek-II. Büyük Komnenos'ların Müslümanlarla Evlilikleri

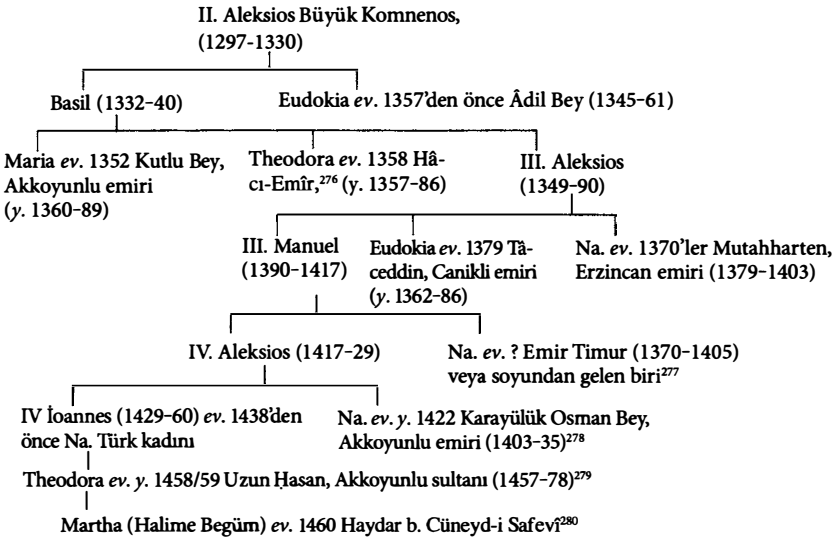

Şekil 22: Büyük Komnenos'ların Müslümanlarla evlilikleri.

[276] Antony Bryer, Hâcı-Emîr'in oğlu Süleyman Bey'in de bir Trabzonlu despina ile evlendiğini öne sürmüştür; ancak Zachariadou'nun gösterdiği gibi bu fikir Panaretos'un kuşkulu bir okumasına dayalıdır: Panaretos, s. 80.14-15; Bryer, "Greeks and Türkmens," s. 148 n. 140, (Panaretos'un çevirisi), s. 150 (soy tablosu); Zachariadou, Elizabeth. "Trebizond and the Turks," s. 351 n. 3.

Zoras, Georgios. *Χρονικόν περι των τούρκων σουλτάνων κατα τον Βαρβ. Ελληνικόν Κώδικα 111* (Atina, 1958), s. 103.26-27; Chalkokondyles, 2:219.5-9. Kuršanskis'in gösterdiği gibi, Bryer'in önerdiği üzere IV. Aleksios Büyük Komnenos'un kızlarından herhangi birinin Cihan Şah Karakoyunlu ile evlenmiş olması olası değildir: Bryer, "Greeks and Turkmens," ss. 149 n. 145, 149-50; Kuršanskis, Michel. "La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde (Contribution à la prosopographie des Grand Comnénes)," *Revue des études byzantines 37* (1979), s. 245

Doukas. *Ducas, Istoria turco-bizantina* (1341-1462), ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1958), s. 163-65; Kuršanskis, "La descendance," 245-46; ayrıca bkz. Shukurov, *Великие Комнины*, böl. 4.

Bryer, "Greeks and Turkmens," s. 150 n. 146; Kuršanskis, Michel. "Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan," *Αρχείον Πόντου* 34 (1977/78), s. 77-87.

[280] Kuršanskis, "Autour de la dernière princesse de Trébizonde," s. 84.

8. Bölüm

Bizans'ta "Türkofoni"

1. Bizans'ta İki Dillilik

Bu bölümün amacı Bizans zihniyetinde Doğu dünyasıyla bağlantılı olarak yaşanan dönüşümleri tespit etmek, Orta Yunancanın Şarki dilsel dünyadan ödünç almış olduğu unsurlardan yola çıkarak söz konusu dönüşümleri daha geniş bir toplumsal, antropolojik ve kültürel bağlama yerleştirmektir. O günün Bizanslısının diline dolanmış bulunan Şarki unsurlara yalnızca yazılı metinlerde karşılaşırız. Burada bir ara verip bizzat metinselliğin yapısı ve Bizans'a özgü metinsel kültüre uygulanmasına ilişkin bir izahatta bulunmak icap eder.

Geçmişin insan düşüncesi analitik yoruma tabi kılınan ve tarihsel gerçeklikler ile yorumcunun kendi anlatımı arasında aracılık eden (sanat, arkeolojik ve diğer maddi kalıntılar gibi *yeniden metinselleştirilmiş* nesneler dahil) metinsel nesneler olarak ortaya çıkmaktadır. Geçmiş zihniyetin yeniden inşası için incelenen tarihsel metinler zihin yapısının mutlak bir biçimini sunmaz. Metin, yazarının bilincinden ayrı olarak varlığını korumaya devam eder; metin kendine ait muayyen bir içerik ve yapının yanı sıra kendi kaderine de sahiptir. Yazarın zihniyetinden kimi izler taşıyan metinler canlı bir zihnin derinliğini, katmanlarını, farklılıklarını, tutarlılıklarını ve tutarsızlıklarını yakalamaktan acizdir. Bir yazar düşüncelerine her daim incelik kazandırabilir, bu düşünceleri düzenleyebilir ve değiştirebilir. Yazılı bir kaynak tarihi bir zihniyetin anahtarını sağlayabileceği gibi onu aynı zamanda perdeleyebilir de.

Bizans kültürüne özgü dilsel dikotomi, kaynak metinde açıkça dile gelmeyen ve tarihsel *oikumene*'nin tamama erebilmesi için ihtiyaç duyulan (dilsel, zihinsel, toplumsal ve ekonomik) gerçekliklerin yeniden inşasına çoğu zaman bir engel teşkil eder. Edebi (esas olarak *Attik*) ve sözlü dilin (*Demotik* lehçelerin bir çeşitlemesi) *iki dilliliği* Bizans'ın dilsel vaziyeti açısından elzemdi; bu iki dillilik edebi metinlerin sözlü dilin unsurlarından ayrılması anlamına gelirdi. Yazarlar yazılı metinlerde uygunsuz gördükleri konuşma dilinden kaçınırdı; kimileyin bile isteye kimileyin ise farkında olmadıkları bir oto-sansür yüzünden.

Bizans zihniyetinde meydana gelen değişimler çoğu zaman yalnızca konuşma dilini/sözlü dili etkilemiştir. Ötekiyle (Doğulu, Batılı veya Kuzeyli olsun) karşılaşmalara verilen tepkilerden kaynaklanan ve ilkin konuşma dilini etkileyen her değişiklik yazılı metinlerde daima barbarlık addedilip bir kenara bırakılmıştır. İki dilliliğe ilişkin mekanizmalar konuşulan lehçenin *bütünlüklü bir dil sistemi* olarak yazılı metinlere girmesini karmaşıklaştırmış, hatta önünü tıkamıştır. Bu yüzden Bizans zihniyetinde yaşanan değişiklik ve kaymaların tutarlı ve sarih yansımalarını metinlerde bulmayı bekleyemeyiz.

İki dilliliğe ilişkin unsurlar günlük konuşma diline özgü formların zaman içinde yazılı hale getirilmesine olanak tanımıştır. On üçüncü yüzyıl bu dönüşümde kararlı bir adımın atılmasını sağlamış, Bizans'ın eğitimli sınıfı –kültürel geleneğin ana koruyucuları– klasik standartlardan uzaklaşmış, yeni dilsel ve edebi biçimlere daha açık hale gelmiştir.[1] Bilhassa da Bizans Yunanları geleneksel Bizans dil alanına yabancı unsurların (Doğulu, Batı Avrupalı, daha çok İtalyanca) sızması deneyimini görüp yaşamışlardır.[2] Konuşma dilleri arılığı savunan Attika kurallarının dokunulmaz alanını istila

[1] Örneğin bkz. Trapp, Erich. "Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis?" *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), s. 115-29.
Batı Avrupa'nın Geç Bizans Yunancasına etkisi hakkında bkz. Kahane, Henry ve Renée. "Abendland und Byzanz, Sprache," *Reallexikon der Byzantinistik 1*, ed. Peter Wirth (Amsterdam, 1968-76), s. 345-640; a.y. "The Western Impact on Byzantium: The Linguistic Evidence," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), s. 127-53.

etmiştir. Ancak bu gelişme henüz bir başlangıçtı. Yazılı dilde Attika arılaştırması eğilimi farklı Bizans metin türlerinde farklı ölçülerde tutarlılık göstermekle birlikte Osmanlı fethine dek etkilerini sürdürmüştür.[3]

Bizans yazılı belgelerine sızmış Şarki sözcükleri antropolojik ve kültürel bir bağlama oturtarak değerlendirirken Şarki dilsel olguları tanımlayıp sınıflandırarak işin içinden çıkamıyorum; meseleye çok daha geniş bir açıdan bakmam icap ediyor. Dolayısıyla yaklaşımım *Kontaktlinguistik*[4] denilen çağdaş metodolojiyle bir yakınlık sergiliyor; Bizans'a özgü dilsel alanda çokdilliliğin izlerini açığa çıkarmayı ve antropolojik bir düzeye sadık kalarak bu yeni biçimlerin yol açtığı temasları değerlendirmeyi amaçlıyorum.

---

[3] İki dilliliğin farklı veçhelerine ilişkin olarak bkz. Page, Gill. *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans, 1200-1420* (Cambridge, 2008), s. 58-63; Toufexis, Notis. "Diglossia and Register Variation in Medieval Greek," *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2008), s. 203-17; Kriaras, Emmanuel. "Diglossie des derniers siècles de Byzance," *XIIIe Congrès international des études byzantines: Actes* içinde (Oxford, 1967), s. 283-99; a.y. "Bilinguismo degli ultimi secoli di Bisanzio: nascita della letteratura neoellenica," *Bollettino del Centro di Studi di Filologia e Linguistica Siciliana* 11 (1970), s. 1-27; Mirambel, André. "Diglossie des derniers siècles de Byzance," *XIIIe Congrès international des études byzantines: Actes* içinde (Oxford, 1967), s. 309-13; a.y. "Η διγλωσσία των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας," *Παρνασσός* 8/3 (1966), s. 466-72; Browning, Robert. "The Language of Byzantine Literature," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture* içinde, s. 103-34; Dagron, Gilbert. "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'état," *Revue historique* 241 (1964), s. 23-56; Horrocks, Geoffrey. *Greek: The History of the Language and its Speakers* (Londra ve New York, 1997), s. 129-290 (Kısım II); *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*, ed. J. N. Adams, Mark Janse ve Simon Swain (Oxford, 2002); Petrounias, Euangelos. "The Modern Greek Language and Diglossia," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture* içinde, s. 193-220. Kilise Slavoncasıyla Eski Rusça arasındaki ilişki hakkında bkz. Uspenskij, Boris. *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.)* (Moskova, 1994), s. 5.

[4] Örneğin bkz. *Kontaktlinguistik / Contact Linguistics / Linguistique de contact. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An International Handbook of Contemporary Research / Manuel international des recherches contemporaines*, ed. Hans Goebl, Peter H. Nelde, Zdenek Stary ve Wolfgang Wölck, 2 cilt (Berlin ve Boston, 1996-97).

2. Doğudan Alınan Sözcükler

Bizans Yunancasına sızmış Şarki sözcüklere bakıp birtakım ana kategoriler belirlemek mümkündür. İki dilliliğe ilişkin mekanizmaların etkinliğine rağmen Bizans'a özgü metinsel kültürde kimi Şarki dilsel unsurlarla karşılaşırız. Bizanslı yazar normalde yabancı sözcüklerden *terminus technicus* olarak yararlanmaktan gocunmazdı. Şarki kökenlerden türetilen yabancı teknik terimler tarihi, coğrafi ve etnografik anlatıların vazgeçilmez unsurları olarak iş görüyordu; anlatılar Bizans sınırlarını aşan benzersiz olguların (tarihi olaylar, diyarlar, halklar, siyasi ve idari sistemler, töreler ve âdetler gibi) terminolojik bir izahatına ihtiyaç duymaktaydı. Bu tür otantik terminolojilerden özellikle fikir adamları, siyasetçiler, askerler ve tüccarların istifade ederdi; nitekim Doğuya özgü muayyen siyasal terimler (σουλτάν, ἀμηρᾶς ve ἀμηρεύω, μαλίκης, σάχ: *soultan, amēras ve amēreuō, malikēs, sakh*), toplumsal ve ekonomik kavramlar (μουσούριον, μουτερίζης, σούμπασις, σεϊτίδες, ζύχης, χαζηνᾶς, χαράτζιον, χότζιας: *mousourion, mouterizēs, seitides, zykhēs, khazēnas, kharatzion, khotzias*) ve dini lafızlar (μασγήδιον, χατζῆς, χαλιφᾶς: *masgēdion, khatzēs, khaliphas*) daha çok işlevsel addediliyordu. Bununla birlikte Bizans kaynaklarında çok sayıda Müslüman tarihi şahsiyete (Μωάμεθ, Ἀλίς, Ὀθμάνος: *Mōameth, Alis, Othmanos*) ve Müslüman Doğuda bulunan yer adlarına (Ἄξαρα, Ἀλλαγία, Μουσούλης, Χατάϊα: *Aksara, Allagia, Mousoules, Khataia*) atıfta bulunulurdu. Bizans yaşamına yabancı bu tür sözcükler bağımsız olarak kullanılmadığından Doğunun Bizans kültürüne etkisine ilişkin bir emare olarak görülemez. Doğudan ödünç alınan bir diğer teknik sözcükler grubunu ise bilimsel terminoloji teşkil etmektedir; Bizanslı astrologlar, simyacılar ve hekimlerin istifade ettiği bu terminoloji ortaçağ bilimine hasredilmiş çalışmalarda özellikle yarar sağlamaktadır. Bu yabancı sözcükler Bizans ile Doğu arasında ilim ve zanaat alanında vuku bulan alışverişe işaret eder; ancak burada da söz konusu sözcükler dar bir alana sıkışmış bulunduğundan Bi-

zans günlük yaşamı üzerinde gerçek bir etkiden söz edilemez.[5] Dar bir alana sıkışmış bulunan bu sözcükler ayrıca kulağa yabancı geliyor, Bizans'ın kültürünün bir parçası addedilmiyordu. Bu yüzden de bu incelemenin dışında tutulmuşlardır. Bilgi insanın zihinsel ufuklarını genişletir ve daha sofistike kılar. Ancak bu durum kişiyi bilgisinin öznesiyle mutlaka bütünleştirmez.

On ikinci yüzyıldan itibaren İtalyan ve Kıbrıs Yunancasına sızmış bulunan Şarki sözcükler de bu incelemenin kapsamı dışında bırakılmaktadır. Söz konusu lehçelerin gelişimi, Bizans dünyasının "merkezi" kısımları denilen Laskaris, Palaiologos ve Büyük Komnenos imparatorluklarının dilsel gelişiminden farklı bir rota izlemiştir. Bilhassa İtalyan Yunancası Arapçadan pek çok sözcük[6] almış, bu sözcükler Yunancanın diğer lehçelerine hiçbir şekilde sızamamıştır. Bununla birlikte İtalyan ve Kıbrıs Yunancasına ilişkin unsurlar karşılaştırmalı bir şekilde ele alınacaktır.

Yaşamın birçok alanında Bizanslılar tarafından tamamen yerlileştirilmiş ve yabancılıklarını yitirmiş Şarki sözcüklerle karşılaşmaktayız. Bu sözcüklerin çoğunluğu kökenlerine önem verilmeden kullanılmıştır. Benim odaklandığım unsurlar Bizans Yunancasının Türk halklarıyla on birinci yüzyıldan itibaren karşılaşması sırasında kabul ettiği Şarki sözcüklerdir. Kabaca söylersek, Asya dillerinden yüz kadar sözcük ve tabir ödünç alınmıştır. Bu Şarki sözcükler Yunancaya Osmanlı fethinden önce, yani Avrupa ve Anadolu Bizanslıları siyasi bağımsızlıklarını ve kültürel özerkliklerini yitirmeden evvel girmiştir. Osmanlıların 1453'te Konstantinopolis'i, 1461'deyse Trabzon'u ele geçirmesi Türkçe sözcüklerin hem edebi hem gündelik Yunancaya sel gibi akmasına yol açmıştır. Türkokratia günlerinin yol açtığı dilsel etkilerin, Osmanlı idaresi altında bulunan Yunan toplumunun muayyen toplumsal ve kültürel şartları da göz önünde bulundurularak, ayrı bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir.

---

[5] Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983).
Caracausi, Girolamo. *Arabismi medievali di Sicilia* (Palermo, 1983).

Yaygın inanışa göre Türk dilinin Yunan dili üzerindeki etkisi Konstantinopolis'in 1453'te düşmesi ve Bizans devletinin yıkılmasıyla başlamıştır. Yunan diline dair yapılmış en iyi araştırmalardan biri olan *Greek: A History of the Language and its Speakers*'ın yazarı Geoffrey Horrocks, Şarki dillerin etkisini Türkokratia dönemiyle başlatır. Dil tarihçileri tarafından paylaşılan bu görüşü sorgulamak mümkündür. Selçukluların on birinci yüzyılın ortalarında Bizans'a ait topraklara sızmaya başlaması ve Bizans Anadolu'sunun Selçuklular tarafından istila edilmesiyle birlikte (1070'ten itibaren) Türki devletlerin kurulması Bizans ile Doğu arasındaki karşılıklı ilişkilerde bir dönüm noktasıydı. Doğu denebilir ki Bizans'ın kapısına dadanmış ve zorla evine girmiştir. Bu siyasi değişiklikler derin dilsel ve kültürel dönüşümleri tahrik etmiş, Bizans yaşamını özellikle on üçüncü yüzyılın sonlarından ve Osmanlıların 1354'te Balkanlara yerleşmesinden itibaren Doğu etkisine daha açık kılmıştır.

Şarki sözcükleri Bizans gündelik hayatı ve zihniyeti bağlamına yerleştirme gayreti içinde yabancı sözcük edinilmesini ben dilsel ve filolojik bir bakış açısıyla değil de toplumsal tarih bakımından ele alacağım. Ancak bu yaklaşımım, özellikle de Doğudan alınan sözcükler modern Bizans sözlükçülüğünün en az araştırılmış kısmı olduğundan, Şarki sözcüklerin ayrıntılı ve doğru etimolojilerini verme ihtiyacını ortadan kaldırmaz (bkz. 9. Bölüm Etimolojik Sözlük). Doğunun (Türkçe, Farsça ve Arapça) Orta Yunan diline etkileri dilcilerin, filologların ve tarihçilerin ilgisini nadiren çekmiş, Bizans kültürünün genel Helenistik bağlamına özgü bir husus olarak değerlendirilmiştir. Bizans'ın dış dünyayla ilişkilerine hasredilmiş kültürler arası araştırmalara baktığımızda ağırlıklı olarak ortaçağ Batısı, Slav dünyası ve Kafkasların ele alınmış olduğunu görürüz.

Dile Şarki sözcüklerin sızması meselesi tümüyle ihmal edilmiş de sayılamaz. Şarki dillerin Orta Yunancaya etkisini –doğrudan veya dolaylı– ele alan araştırmalar görece fazlacadır. Evvela Charles du Cange'ın sözlüksel derlemesini anmak gerek; bu derlemede Bizans edebiyatında karşımıza çıkan ve Doğudan alınmış olan pek

çok sözcükle tanışırız.[7] Kriaras ve Trapp'ın yayımlanmaya devam eden Bizans Yunancası sözlükleri[8] her zaman eksiksiz olmasa da Yunanca olmayan sözcüklerin etimolojik açıklamalarını içerir. Ta Klasik Yunanca döneminde Doğudan alınmış olan az sayıda sözcük söz konusudur; bu sözcüklere standart etimolojik sözlüklerde denk gelmek mümkündür.[9] Triandaphyllidis, Hartmann ve Hemmerdinger'in çalışmalarına baktığımızda Şarki sözcüklerin bir listesi ve Şarki dillerin etkisine dair kimi tartışmalarla karşılaşırız.[10] Şarki materyallere dair en kapsamlı incelemeyi ise Gyula Moravcsik'in *Byzantinoturcica* adlı eseri teşkil etmektedir; bu çalışmada bibliyografik, olgusal ve sözlüksel malzemeler bir araya getirilmiş ve Bizanslılar ile Türki halkların en eski zamanlardan itibaren karşılıklı ilişkisi ele alınmıştır.[11] Moravcsik Şarki, özellikle de Türki dil sel unsurları yekpare bir biçimde incelemeye girişen ilk kişiydi. Fakat Türki dilsel unsurlara ilişkin listesi eksiksiz olmaktan uzaktır. Kimi etimolojik izahatları yetersiz ve demodedir. Moravcsik'in metodolojisi, yazar Altayların tarihine açılan bir pencere olarak gördüğü Bizans edebiyatından seçilmiş verilere gereğinden fazla

---

[7] Du Cange, Charles. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lyon, 1688).
Kriaras, *Epitome*; Kriaras, Emmanuel. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1669*, 15 cilt (Atina, 1969–); *LBG*.
Frisk, Hjalmar. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 3 cilt (Heidelberg, 1960-72); Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, 4 cilt (Paris, 1968).
Triandaphyllidis, Manolis. *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur* (Strasburg, 1909), s. 146-49 [revize edilmiş ve genişletilmiş baskısı: "Studien zu den Lehnwörtern der mittelgriechischen Vulgärliteratur," Inaugural-Dissertation einer hohen philosophischen Fakultät Sektion I der Ludwig-Maximilians-Universität zu München (Marburg, 1909)]; Hartmann, Richard. "Zur Wiedergabe türkischer Namen und Wörter in den byzantinischen Quellen," *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst* 6 (1952), s. 1-12; Hemmerdinger, Bertrand. "158 noms communs grecs d'origine iranienne. D'Eschyle au grec moderne," *Byzantinoslavica* 30 (1969), s. 18-41; a.y. "173 noms communs grecs d'origine iranienne," *Byzantinoslavica* 32 (1971), s. 52-55.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*.

bel bağladığından aksamakta, Türki-olmayan Şarki etkilerin önemi gözden kaçırılmaktadır.

Bu hususta istisnai bir durum söz konusu: ortaçağın Yunanca kelime bilgisini de ihtiva eden çokdilli sözlükleri. Bu sözlüklerin en önemlisi diyebileceğimiz *Esmâü'l-lügât bi-l-ʿarabiyye bi-l-fârsiyye bi-l-türkiyye bi-l-yûnâniyye* halen basılmamış durumdadır.[12] *Esmâü'l-lügât* dört sütundan oluşan bir tablo halinde düzenlenmiş dört dilli –Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca– bir sözlüktür; sözlüğün Yunanca bölümü Doğudan ödünç alınmış bir dizi sözcüğü içerir. 18 Ocak 1439 (H. 2 Şaban 842) tarihinden tamama erdirilmiş olan sözlük, Yunan dilinin Bizans İmparatorluğunun son yıllarındaki vaziyetini yansıtır.[13] On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmış olan benzeri bir sözlük daha söz konusudur: *Rasûlid Hexaglot*. Hexaglot'u Yunanca kısmını ayrı bir yazısında etraflıca incelemiş olan Peter Golden yayına hazırlamıştır.[14] Bu sözlüklerin kendine özgü tarafı Yunanca sözcüklerle ibarelerin Arap harfleriyle yazılmış ve çoğu durumda sesli işaretlerle donatılmış olmalarıdır. Sözlükleri derleyenler Yunanca sözcük ve ifadeleri işittikleri şekilde yazmışlardır. Benim de işime yarayan ve bu sözlüklere benzeyen Slavca-Yunanca sözlükler de mevcuttur.[15]

---

[12] *Asmā al-lughāt bi-l-ʿarabiyya bi-l-fārsiyya bi-l-turkiyya wa bi-l-yūnāniyya*, Paris, Bibliothèque nationale de France, supplément persan 939, vr. 23-65; Richard, Francis. *Catalogue des manuscrits persans*, 2: *Le Supplément persan 1 à 1000* (Roma, 2009), no. 939/II. Ayrıca bkz. Blochet'nin kataloğu: Blochet, Edgar. *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale*, 4 cilt (Paris, 1905-34), 4:no. 2139/2.

Shukurov, Rustam. "Oriental Borrowings in Middle Greek: New Evidence from the BnF manuscript supplément persan 939," *Byzantine and Modern Greek Studies* 39 (2015), s. 219-26.

The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot – Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, ed. Peter B. Golden, çev. ve ed. Tibor Halasi-Kun vd. (Leiden, 2000); Golden, Peter. "Byzantine Greek Elements in the Rasulid Hexaglot," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5 (1985 [1987]), s. 41-166.

Nikolskij, Nikolaj. *Речь тонкословия греческого. Русско-греческие разговоры XV-XVI века* (St. Petersburg, 1896); sözlüğün yeniden düzenlenmiş hali: Vasmer, Max. *Ein russisch-byzantinisches Gesprachbuch. Beiträge zur Erforschung*

Doğunun Orta Yunancanın kelime dağarcığına etkisi yekpare bir spektruma işaret etmektedir. Sözcüklere ilişkin başlıca kategoriler şunlardır: Yunanca karşılığı olmadığından Yunan diline giren yeni kavramlar, Yunanca sözcüklerin eşanlamlısı olan *doublet* sözcükler ve Şarki etkiden ötürü semantik bir kaymaya uğramış Yunanca sözcükler.

Aşağıdaki sözcükler anlambilim açısından dört ana gruba ayrılabilir: Egzotik mallar, kuşlar ve hayvanlar, ticaret terminolojisi, devlet işleri ve savaş hali.

3. Kumaşlar

Doğu ticaretinin Bizans yaşamı üzerindeki etkisi her yana nüfuz etmiş gibidir. Çok çeşitli kumaş türleri, kıyafet ve aksesuar ürünleri Bizanslılar tarafından benimsenmişti ve toplumun tüm kesimleri tarafından yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Doğu tekstiline Bizans'ta her zaman büyük değer veriliyordu ve söz konusu ürünler geç antikiteden beridir ithal ediliyordu. *Eparkhos Kitabı*'na göre, Orta Bizans döneminde Yakındoğu kumaşları Konstantinopolis'e çoğunlukla Suriye'den getirilirdi. Onuncu yüzyılın Konstantinopolis'inde devreye sokulan katı kurallar Asyalı tüccarlardan kumaş ve giysilerin sadece *prandio-pratai* esasıyla satın alınmasını öngörmekteydi. *Eparkhos Kitabi*'na baktığımızda Doğudan getirilip Konstantinopolis pazarlarına sokulmuş çok çeşitli kumaşlarla karşılaşırız.[16] Geç Bizans döneminde Doğudan tekstil ithalatı azalmamış, aksine nadir kumaşların üretimdeki payının düşmesi sebebiyle daha da gelişmiştir.[17] Geç Bizans pazarında Doğudan gelmiş yeni tekstil ürün-

der Älteren russischen Lexikographie (Leipzig, 1922). Ayrıca bkz. *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. Ein arabisch-persischgriechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, ed. Timan Berger, Christoph Correll, Günther S. Henrich ve Werner Lehfeldt (Köln ve Viyana, 1989).

Das Eparchenbuch Leons des Weisen 5.1-5, ed. Johannes Koder (Viyana, 1991), s. 94-96.

Örneğin bkz. Muthesius, Anna. *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving* (Londra, 1995); Jacoby, David. "Silk Crosses the Mediterranean," *Le vie del Me-*

leri belirmiştir. Yabancı diyarlardan gelen kumaşlar genellikle Farsça, Arapça, Türkçe ve Moğolcadan alınma Şarki adlarla anılmıştır.

Καμουχᾶς, χαμουχᾶς [*Kamoukhas, khamoukhas*] "brokar, şam kumaşı:" bu kumaşa Bizans Yunancasında ilk olarak 1355-57 yıllarına ait muhasebe kayıtlarında rastlarız.[18] Silvestre Syropoulos bu sözcükten türetilmiş καμουχέϊνος [*kamoukheinos*] sözcüğünü on beşinci yüzyılın ilk yarısında kullanmıştır.[19] Χαμουχᾶς Sphrantzes'in anlatılarında sık sık geçmektedir.[20] Geç Bizans romantik halk hikâyelerinde bu sözcüğe hep rastlanır.[21] Bu tür kumaşlar on dördüncü ve on beşinci yüzyılda Balkan ve Karadeniz bölgelerinde çok iyi bilinmekteydi. Yunanca καμουχᾶς sözcüğünden türetilmiş gibi görünen yakın sözcüklere Bulgarca (*камуха*), Romence (*camoha*) ve Macarcada (*kamuka*) da rastlanır.[22] Bu sözcük, Latince konuşulan Batıda, en azından on dördüncü yüzyılın başlarından itibaren, *camaca*, *camoca* ve *cammocca* biçimleriyle ortaya çıkmıştır.[23] Brokar veya şam kumaşı –altın sırmayla işlenmiş kalın ve pahalı kumaş çeşidi– her zaman zenginliğin ve toplumsal hiyerarşide yüksek mevkinin göstergesi olmuştur.[24] Sözcük çağdaş Yunancada hâlâ καμουχάς biçimiyle mevcuttur.[25]

---

diterraneo: idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI) içinde, ed. G. Airaldi (Genoa, 1997), s. 55-79; a.y. "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West," *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), s. 197-240.

Schreiner, Peter. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatikan, 1991), s. 87 (3.105).

Syropoulos, Sylvester. *Les 'Mémoires' du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, çev. ve ed. Vitalien Laurent (Paris, 1971), s. 240.30, 388.12.

Sphrantzes, George. *Giorgio Sfranze, Cronaca*, ed. R. Maisano (Roma, 1990), s. 28.10-22, 58.2.

Du Cange, *Glossarium*, süt. 564.

Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, 4 cilt (Wiesbaden, 1963-75), 3:605-06.

Örneğin bkz. Caracausi, *Arabismi*, s. 152-53; Latham, Ronald E. *Revised Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources* (Oxford, 1983), s. 64.

İran'ın ipek üretimi teknolojisi için bkz. Sazonova, Natalia. *Мир сефевидских тканей. XVI-XVII века* (Moskova, 2004), s. 42-73 ve özellikle s. 51-52.

Andriotes, Nicolas P. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής* (Selanik, 1967), s. 143.

Bir tür pahalı ipek kumaş olan κυλιχάρτιον'a [*kylikhartion*] III. Aleksios Büyük Komnenos'un Venediklilere tanıdığı imtiyazları içeren 1364 tarihli *khrysoboullos*'ta rastlarız.[26] Theodoridis κυλιχάρτιον kumaşını "çiçek desenleriyle süslü, fevkalade kaliteli bir ipekli" olarak tasvir etmektedir.[27] Kumaşın Moğolca adının Trabzon'da kullanılması İran Moğollarının Trabzon imparatorluğu üzerindeki büyük etkisinin, ayrıca Trabzon ile Tebriz arasındaki yakın ticaret bağlarının kanıtıdır (bkz. 7. Bölüm 2. Kısım).

Bizanslılar ipekten başka tekstil ürünleri de kullanmıştır: Ankara keçisinin tüyünden yapılmış iplikle üretilen ve bir tür yünlü kumaş olan μαχαγιάρη "tiftik/moher"[28] ilk defa on beşinci yüzyılın ilk yarısında muhtemelen Giritli bir Yunan tüccarın hesap kayıtlarında anılmıştır.[29] Fransızca veya İngilizceden (← *mohair* → Rusça *мохер*) alınmış olan eşsesli bir sözcüğe Modern Yunancada da rastlarız; söz konusu sözcük tiftikten işlenmiş kumaşı belirtir.

Bir başka ithal kumaş olan τζόχα, τζώχα'ya [*tzokha, tzōkha*] "çuha" on dördüncü yüzyılın hesap kayıtlarında (hem τζόχα hem de τζώχα)[30] ve on beşinci yüzyıla ait bir Slavca-Yunanca sözlükte (τζόχα) denk geliriz.[31] Silvester Syropoulos'un da bahsettiği[32] bu kumaş, Modern Yunancada τσόχα [*tsokha*] biçimiyle mevcuttur.

Sıradan halk tarafından rağbet gören ve daha ucuz olan τζόλιν [*tzolin*] "çul, çuval bezi" gibi kaba kumaşlar da ithal edilmektey-

---

[26] Zakythinos, Dionysios. *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens* (Paris, 1932), s. 33.99.
Theodoridis, Dimitri. "ΚΥΛΙΧΑΡΤΙΑ: ein mongolischer Stoffname chinesischen Ursprungs," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 52 (2002), s. 249-57, özellikle s. 256.
Bu tür kumaşın tasviri için bkz. Savvaitov, Pavel. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора* (St. Petersburg, 1896), s. 80 (мухояръ).
Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 219 (34/17).
A.g.e., s. 84 vd. (3.53 vd.), 109 (4.17), 113 (4.64), 314 (82.11), 317 (82.63), 318 (82.74). Bu sözcük ilk defa on ikinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. (*TLG*).
Vasmer, *Ein russisch-byzantinisches Gesprachbuch*, s. 55.
Syropoulos, s. 216.16, 324.16.

di.[33] Bu sözcüğün kullanımı Balkan bölgesinde yaygındı. Bulgarcada "Sackleinwand, Decke" anlamına gelmekteydi.[34] Bu sonuncu anlamın Orta Yunancadaki τζόλιν [*tzolin*] sözcüğüne yakın olduğu görülmektedir. Sözcüğe Theodora Paleologina'nın Lips Manastırı [Konstantinopolis] için hazırlamış olduğu *typikon*'da rastlarız. *Typikon*'un çevirmeni Yunanca τζόλια δύο καὶ κάπαν μίαν [*tzolia duo kai kapan mian*] ifadesini "iki iç gömleği ve bir pelerin"[35] şeklinde anlamıştır. Genel bağlama baktığımızda τζόλιν sözcüğünün "çuval bezinden iç gömleği" olarak tercüme edilmesi gerektiğini görürüz; bu sözcük muhtemelen yün, keten veya kendir otundan kaba ve ucuz kadın gömleği anlamına gelmekteydi. Sözcük çağdaş Yunancada τσόλι [*tsoli*] ve τσούλι [*tsouli*] biçimleriyle hâlâ mevcuttur.[36]

Esmâü'l-lügât'te de bu gruba dahil edebileceğimiz ilginç bir sözcüğe rastlarız: ζιλίν [*zilin*] "örtü, hasır"[37] büyük olasılıkla Osmanlı Türkçesinden alınmadır. Başlangıçta sözcük Farsçaydı. Fars dilinin ünlü uzmanı Alî Ekber Dihhudâ bunun pamuklu bir kumaş olduğunu belirtmektedir.[38] Sözcüğün Farsça ve Türkçe sözlüklerde farklı coğrafi alanlar ve çağlarda kullanımını yansıtan birçok anlamı vardır. Ancak anlamsal bağlamını en açık şekilde *Esmâü'l-lügât*'teki Farsça (جامه کستردنی) "üste örtülen örtü" anlamı verir. Çeşitli sözlüklerde kaydedildiği üzere kumaşın deseni belki de dama tahtası gibi kareliydi.

---

[33] Delehaye, Hippolyte. *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (Brüksel, 1921), s. 134.16.
Miklosich, Franz. *Die Türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch); Denkschriften der phil.-hist. Cl. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 34-35 (Viyana, 1884-85), 37-38 (Viyana, 1888-90), s. 279.
Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. J. Thomas; A. C. Hero ve G. Constable, 5 cilt (Washington, DC, 2000), 5:1281.
Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 386-87.
Asmā, BnF, 939, vr. 49.
Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme* (Tahran, 2000), s.v. زیلو.

4. Giysiler ve Ev Gereçleri

Bizanslılar Doğuluların yaptığı ayakkabılara özellikle meraklıydı ve bu tür ayakkabılara ilişkin bir dizi sözcüğü dillerine almışlardır. Orta Bizans Yunancasına sızmış en eski yabancı sözcük diyebileceğimiz μουζάκιον [*mouzakion*] "çizme" çeşitli çizme türlerini ifade edebilecek bir sözcük haline gelmiştir (bkz. 10. Bölüm).

Παπούτζιον, παπούτζιν [*Papoutzion, papoutzin*] "pabuç" sözcüğü Bizans Yunancasına en geç on ikinci yüzyılda girmiştir; Ioannes Tzetzes'in *Scholia in Aristophanem* adlı eserine baktığımızda bu sözcükle karşılaşırız.[39] Sözcük daha sonraki yüzyıllarda yaygınlaşmış, Bizans edebiyatının farklı türlerinde kullanılmış, ayakkabı sözcüğü için standart karşılığa dönüşmüştür.[40] Yaygınlaşmasını Pontus'ta şahıs adı (lakap) haline gelmesi de kanıtlamaktadır: 1431 yılında Ἀγάπης Παπούτζης [*Agapēs Papoutzēs*] adlı birisi Maçka'daki Agios Ioannes Vazelon Manastırı için bir belge kaleme almıştır.[41]

Τζαρούκιν [*Tzaroukin*] ucuz bir ayakkabı çeşidi veya bir tür sandaletti. Bu sözcükle ilk kez Ptohoprodromos'un on ikinci yüzyıla tarihlenen şiirlerinde karşılaşmaktayız.[42] Eideneier ise Ptohoprodromos'un şiirlerinden birine sızan Türkçe τζαρούκια [*tzaroukia*] sözcüğüne kafa yorar; ona göre bu sızmanın sebebi şiirin on dördüncü yüzyılda yeniden düzenlenmesidir.[43] Ancak çok sayıda Şarki yabancı sözcük örneğinden de görülebileceği gibi, on ikinci yüzyıl Bizans Yunancası "Türkizm"den azade değildi. Τζαρούκιν sözcüğü-

---

[39] Tzetzes, John. *Tzetzae commentarii in Aristophanem*, 4.3.166, ed. W. J. W. Koster (Groningen, 1962); *LBG*, s. 1204.

[40] Örneğin bkz. Agios Ioannes Prodromos Manastırının *typikon*'u (1324): Guillou, André. *Les archives de Saint-Jean-Prod rome sur le mont Ménécée* (Paris, 1955), s. 170.13 (İngilizce bir çeviri ve kimi yorumlar için bkz. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 1600). On dördüncü yüzyılın ortaları için bkz. Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966), s. 181.20, 228.15. Sözcükten on beşinci yüzyılda ne şekilde istifade edildiğine ilişkin olarak bkz. Vasmer, *Ein russisch-byzantinisches Gesprachbuch*, s. 56.
AVaz, no. 137.
Eideneier, Hans. *Ptochoprodromos. Einfrührung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar* (Köln, 1991), s. 143 (IV.76).
Eideneier, *Ptochoprodromos*, s. 38-39.

nün Türkçe kökeni kendi başına Yunanca metnin on dördüncü yüzyıla atfedilmesi için yeterli sebep oluşturamaz. Sözcüğün Yunancaya gerçekten de on ikinci yüzyılda sızmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çağdaş Yunancada köylüler tarafından giyilen bir tür ayakkabı anlamında τσαρούχι [*tsaroukhi*] sözcüğü varlığını korumaktadır.[44]

Ayakkabı için bir başka genel terimi πασουμάκιν [*pasoumakin*] sözcüğü temsil etmektedir.[45] Çağdaş Yunancada πασουμάκι [*pasoumaki*] ve πασούμι [*pasoumi*] "bir tür kadın ayakkabısı"[46] gibi şekillere bürünmüş olsa da, Osmanlıca *başmak* ve Farsça کفش *kefş* sözcüklerinin karşılığı olan πασουμάκιν [*pasoumakin*] *Esmâü'l-lügât*'te ayakkabı için genel bir terimi temsil etmektedir.

Geç Bizans'ta ayakkabılar dışında bazı kadın kıyafeti unsurları da Doğudan alınmıştı. "Uzun etek, kadın giysisi" manasına gelen γιούππα bunlardan biridir. Sözcüğe ilk kez 1191'de, Güney İtalya Yunancasında rastlarız.[47] On ikinci ve on üçüncü yüzyılda Balkanlarda belirmiş ve yerel Yunanca, Bulgarca, Sırpça ve Arnavutçaya girmiştir.[48] On ikinci yüzyılda Ohrid'li Theophylaktes kadın kıyafetinin bu unsuruna sözcüğün yerel kullanılış biçimiyle γουβίον [*goubion*] şeklinde göndermede bulunmuştur.[49]

Dışarıdan alınan bir diğer kadın giysisi unsuru μοχλόβιν, μαχλάμιν [*mokhlobin, makhlamin*][50] özellikle yünlü dokumadan işlemeli bir örtüydü. Bu örtünün adı on ikinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla dek *Digenes Akrites*'in Grottaferrata versiyonunda geçmektedir.

Pahalı kürkler için *Esmâü'l-lügât*'te geçen Türkçe bir sözcük mevcuttur: σαμούριν "samur kürkü."[51] *Esmâü'l-lügât*'te giysilere

---

[44] Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 383.
Asmā, BnF, vr. 54.
Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 269, Demetrakos, Demetrios. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, 15 cilt (Atina, 1953-58), s. 5578.
Caracausi, *Arabismi*, s. 258-61.
Miklosich, *Die Türkischen*, s. 291 (*dzubbet*).
PG, 125:1012, 1112 (Düzmece-Oecumenius, *PG*, 118:249A).
Digenes Akrites IV.220, çev. ve ed. J. Mavrogordato (Oxford, 1956); *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* VII.3615, ed. Erich Trapp (Viyana, 1971).
Asmā, BnF, vr. 54v. Ayrıca bkz. *LBG*, s. 1526.

hasredilmiş (ملبوسات) bölümde geçtiği için sözcük sadece kürke değil, kürkten yapılmış paltoya da işaret etmektedir. Sözcük Türkçeye كيش *giyş* "kürk palto" olarak çevrilmektedir (*giyş* sözcüğüne yalnızca Radloff'ta rastlarız).[52] Çağdaş Yunancada bu sözcük σαμούρι "sansar, samur" şekline bürünmüştür.[53]

Ζαρκολᾶς [*Zarkolas*] "bir başka başlığın altına giyilen fötr şapka" sözcüğüyle Dukas'ın on beşinci yüzyıla dayanan anlatısında karşılaşırız. Dukas ζαρκολᾶς'ın tipik bir Osmanlı başlığı olduğunu, özellikle yeniçeriler tarafından giyildiğini anlatmaktadır: "Onların [yani yeniçerilerin] alametifarikası Rumların ζαρκολᾶς dediği başlıklarıdır. Bütün Türkler bunu başlarını örtmek için takarlar. Ancak hem halktan hem soylulardan kişiler kırmızı renkli başlık takarken köle ve hükümdarın kulu kılınmış olan yabancılar bembeyaz keçeden, küre biçimli, başa oturarak tepeyi örten ve üstten sivrilen beyaz renkli bir başlık giyerler" (çeviri Magoulias).[54]

Sözcüğün Türkçe dışındaki dillerde yaygınlığına dönemin Latince belgeleri tanıklık etmektedir. Konstantinopolis'in düşüşüne şahit olan Dominiken rahip Sakızlı Leonardo yeniçerilerin çarmıhla alay edişlerini anlatırken "pileum theucrale, quod *zarchula* vocant" ifadesini kullandığında herhalde bu tür bir başlığı kastetmişti.[55] Nicolo Barbaro'nun yeniçeri kıyafetinin kendine özgü bir unsuru olarak "capeli bianchi"yi anlatırken de söylemek istediği bu başlıktı ve Dukas gibi o da "beyaz başlıkları" *azeble*rin kırmızı başlıklarıyla karşılaştırmaktaydı.[56] On beşinci yüzyıl ortalarında ζαρκολᾶς/*zar-*

---

[52] Radloff, Wilhelm. *Опыт словаря тюркских наречий*, 4 cilt (St. Petersburg, 1893-1911), 2:1552.
Ayrıca bkz. Kriaras, s.v. μακρινός ve ολόμαυρος.

[54] Dukas. *Ducas, Istoria turco-bizantina* (1341-1462), 23.9, ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1958), s. 179.19-26; Magoulias, Harry J. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Dukas* (Detroit, 1975), s. 135; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:129.
Pertusi, Agostino. *La caduta di Costantinopoli*, 1: *Le testimonianze dei contemporanei* (Verona, 1976), s. 166.484; Leonardus Chiensis Mitylenaeus Archiepiscopus. *Notitia*, *PG* içinde, 159:942.
Cornet, Enrico. *Giornale dell'assedio de Costantinopoli 1453 di Nicolò Barbaro P.V. corredato di note e documenti* (Viyana, 1856), s. 27; Pertusi, *La caduta di*

chula tipik bir Osmanlı kıyafet unsuru olarak Osmanlı ülkesinde tanınmaktaydı ve yerli Rumlarla Batı Avrupalıların gündelik dillerine girmişti. Ζαρκολᾶς [*Zarkolas*] Dukas'ın anlatısının başka bir kısmında bulunan ζαρκουλᾶς [*zarkoulas*] ile karıştırılmamalıdır (bkz. 9. Bölüm s.v.).[57]

Gündelik eşyaların saklanması ve taşınması için kullanılan Doğuya özgü aksesuarlar hakkında da birkaç söz söylenebilir. Örneğin σαντούκιον, σενδούκιον, σεντούκιν, σεντάκιν [*santoukion, sendoukion, sentoukin, sentakin*] standart Bizans Yunancasındaki κιβωτός [*kibōtos*] sözcüğüyle aynı anlamdadır. Sözcük on ikinci yüzyıl ortalarına dek (1142) gider.[58] On dördüncü ve on beşinci yüzyılın hesap kayıtlarında pek çok kez[59] ve 1384 yılında Docheiariou Manastırının bir belgesinde geçmiştir.[60] On dördüncü ve on beşinci yüzyılın gündelik dildeki geç edebi metinlerinde yaygın bir sözcüktür.[61] Çağdaş Yunancada σεντούκι şekline bürünen sözcük aynı anlama gelmektedir.

Bir diğer sözcük τζαμαντούνος, τζαμάνδος, τζαμανδᾶς [*tzamantounos, tzamandos, tzamandas*] ise "valiz, kıyafet depolamak için kullanılan sandık" anlamındadır. Sözcük Bizans Yunancasına en geç on dördüncü yüzyılın ilk yarısında girmiştir. On dördüncü yüzyılın sonlarında yaşamış olan bir tüccarın kayıtlarında τζαμαντούνος biçimiyle geçmektedir.[62] Ayrıca Thomas Magistros'un (ö. *y.* 1347) *Attik Adlar ve Sözcükler Seçkisi* sözlüğünde de yer almaktadır.[63]

Costantinopoli, s. 17.299. John Jones "capeli bianchi"yi "beyaz sarıklar" şeklinde çevirerek bir yanlışlık yapmaktadır. Barbaro, Nicolo. *Diary of the Siege of Constantinople, 1453*, ed. John R. Jones (New York, 1969), s. 36.

Daha fazla bilgi için bkz. 9. Bölüm s.v.

Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:272-73.

Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 37-40 (1.2 vd.).

[60] *Actes de Docheiariou*, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1984), s. 264.31.

LBG, s. 1540; *TLG*.

Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 231.2, 232; Beldicianu-Steinherr, Irène. "Review: *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, ed. P. Schreiner," *Turcica* 26 (1994), s. 280.

Magistros, Thomas. *Thomae Magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum atti-*

Esmâü'l-lügât'te geçen bir başka taşıma aracı ταγαρτζούκι [*tagartzouki*] "deri çanta, sırt çantası" anlamındadır.[64] Bu Yunanca sözcük on dördüncü yüzyıla[65] kadar geriye gider ve on dokuzuncu yüzyılda Skarlatos Byzantios tarafından (ταγαρτζίκα: *tagartzika*) kaydedilmiştir.[66]

Ev gereçleri için de yabancı sözcükler alınmıştır. On ikinci yüzyıldan itibaren Arapçadan gelen μουχρούτιον, μουχρούτιν [*moukhroution, moukhroutin*] "şarap veya yiyecek konulan toprak kap" anlamını taşımış, muhtemelen İstanbul'daki Büyük Saray'ın Selçuklu tarzı ünlü salonu Μουχρουτᾶς [*Moukhroutas*] adını buradan almıştır.[67] *Esmâü'l-lügât*'te yatak anlamındaki (κράββατος, κρεβάτιν: *krabbatos, krebatin*) sözcüğün Türkçedeki karşılığı τοσέκιν [*tosekin*] sözcüğüdür.[68] 1400'lü yıllardan itibaren σαμουντάνιν[69] "şamdan" sözcüğüyle, on üçüncü yüzyıldan itibaren ise belgesel kaynaklarda μαστραπᾶς [*mastrapas*] "maşrapa" sözcüğüyle karşılaşırız.[70]

Bizanslılar her zaman Doğudan gelen mallara açıktı, hatta pazarlarına çekmeye daha da ilgi duyarlardı. En eski devirlerden itibaren Doğu kıyafetlerinin unsurları ve onlara ait adları dillerine almışlardı. Doğu mallarının ve onlarla ilişkili sözcüklerin Bizans'ta

---

carum ex recensione et cum prolegomenis, ed. Friedrich Ritschl (Halle, 1832), s. 380.13.

64 Asmā, BnF, supplément persan 939, vr. 60.
The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot, s. 181.13; Golden, "Byzantine Greek Elements," s. 79: δαγαρτζοῦκι.

66 Byzantios, Skarlatos. *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου, μεθερμηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν* (Atina, 1874), s. 466. Kriaras, s.v.; *LBG*, s. 1050. Μουχρουτᾶς salonu için bkz. Asutay-Effenberger, Neslihan. "Muchrutas. Der seldschukische Schaupavillion im Großen Palast von Konstantinopel," *Byzantion* 74 (2004), s. 313-24; Walker, Alicia. *Emperor and the World: Exotic Elements and the Imaging of Middle Byzantine Imperial Power* (Cambridge, 2012), s. 144-64.
Asmā, BnF, supplément persan vr. 49.
LBG, s. 1526; Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Viyana, 1825-95), 2:406.
LBG, s. 978; Kriaras, s.v. μαστραπάς.

mevcudiyeti 13-15. yüzyıla özgü bir şey de değildi.[71] Ancak Geç Bizans dönemi modasında Doğulu unsurlar daha önce görülmemiş ölçülere varmıştı. Son yıllardaki önemli katkılara rağmen Geç Bizans modası sorunu[72] törensel saray giysilerindeki Doğu unsurları hariç[73] yeterli ölçüde araştırılmamıştır.

Maria Parani'nin de gösterdiği gibi, Geç Bizans döneminde Bizans'a özgü geleneksel tören kıyafetleri Doğunun etkisine açık hale getirilmiştir ki bunun simgesel bir anlamı vardır. *Chlamy* gibi geleneksel tören giysileri Doğudan mülhem *kabbadion, lapatzas, epilourikon* tarafından saf dışı edilmiş, tören başlıklarını sarık, *skaranikon* ve sorguca (Türkçe-Moğolca *sarāġuç*) karşılık gelen ve Yunanca adı bilinmeyen bir başka Doğulu tür temsil etmiştir. Gündelik Bizans giysilerinde kullanılmakla beraber Batılı unsurlar törensel alanda asla benimsenmemiştir. Doğululaştırma muhtemelen İznik döneminde başlamış, ilk Palaiologos'lar ile VI. Ioannes Kantakuzinos arası dönemde kurumsallaşmıştır.[74]

Nikiforos Gregoras büyük bir hoşnutsuzlukla döneminin günlük giyim modasını (törensel giysilerle ilişkili değildir) kaydetmiştir. Bizanslı tarihçi, VI. Ioannes Kantakuzinos'un tahttan feragatinden sonraki döneme atıfta bulunarak, gençliğin kapıldığı modanın garabetinden söz etmektedir: söz konusu garabet komşu ülkelerin etkisinden kaynaklı değildir yalnızca, modanın parçalı yapısı da bu

---

[71] Bizans belgelerinde karşılaştığımız –Doğudan gelenler de dahil olmak üzere– yabancı nesneler için bkz. Parani, Maria G. "Intercultural Exchange in the Field of Material Culture in the Eastern Mediterranean: The Evidence of Byzantine Legal Documents (11th to 15th Centuries)," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500* içinde, s. 349-72.
Parani, Maria G. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)* (Leiden ve Boston, 2003); Ball, Jennifer. *Byzantine Dress: Representations of Secular Dress* (Basingstoke, 2005).
Bkz. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*; Piltz, Elisabeth. *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue* (Uppsala, 1994).
Parani, Maria G. "Cultural Identity and Dress: Byzantine Ceremonial Costume," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 57 (2007), s. 106-10. *Sarāġuç* (Parani'nin inandığı gibi) Moğolca değil Türkçe bir sözcüktür: bkz. Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:242-43.

garabete sebep olmaktadır. Ortaya çıkan şey ne "İrani" ne "Latin" ne de Gotik"tir; hepsinin bir karışımıdır.[75] Gregoras'ın "İrani" derken "Anadolulu Müslümanı" kastettiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Geç Bizans modasında Doğululaştırma görünen o ki belirgindi.

Görsel sanatlar vasıtasıyla halihazırda ortaya konmuş resmi Bizans kıyafetleriyle birlikte günlük kıyafetleri de gözler önüne seren bir elyazması mevcuttur: 250 adet minyatürüyle *Aleksandros Romansı* (Venedik, Istituto Ellenico, Cod. gr. 5).[76] Elyazmasının, özellikle de minyatürlerinin kökeni tartışmaya açıktır. Kitap 1340-90 yılları arasında hüküm sürmüş III. Aleksios Büyük Komnenos olduğuna inanılan bir Trabzon imparatorunu canlandıran minyatürle açılmaktadır.

Daha çok Trabzon imparatorunun bu görüntüsüne dayanılarak elyazmasının bir Trabzon yazı atölyesinde çoğaltıldığı, minyatürlerin de Trabzon ekolüne ait olduğu varsayılmıştır.[77] Ancak Boris Fonkich'in de ifade ettiği gibi, ustalık düzeyi Trabzon'un taşra düzeyini aşmaktaydı ve kitap on dördüncü yüzyılın üçüncü çeyreğinde Konstantinopolisli bir müstensih tarafından yazılmıştı; büyük olasılıkla da elyazmasının bütünü Konstantinopolis'te üretilmişti.[78] Parani'nin de dikkat çektiği gibi, imparatorun portresi

---

[75] Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55), 1:555.14-17: "οὔτε γὰρ Περσική τις ἄκρατος ἡ στολὴ γέγονεν ἤδη Ῥωμαίοις, οὔτε Λατινικὴ τελέως, οὔτε μήν τις Γοτθικὴ καθάπαξ, οὔτε εἴ τις Τριβαλλῶν καὶ ἅμα Μυσῶν καὶ Παιόνων· ἀλλ' ἐκ πασῶν τὸ διὰ πασῶν εἰπεῖν τῆς μουσικῆς ἐκείνης ἁρμονίας καὶ ἀρετῆς ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀντέστραπται χρόνων ἐς ἅπαν τοὐναντίον μῖγμα καὶ συμφόρημα." Bu pasaja ilişkin yorumlar için bkz. Zachariadou, Elizabeth. "The Presents of the Emirs," *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World* içinde (Atina, 1991), s. 80 ve Parani, "Cultural Identity," s. 125.

Διήγησις Αλεξάνδρου, Venedik, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, Cod. gr. 5.

Trachoulia, Nikoletta. *Κώδιξ 5 Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Το Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου* (Atina, 1997), s. 12-35. Elyazmasının bir Trabzon atölyesinde çoğaltıldığına şurada da değinilmektedir: Walker, *Emperor and the World*, s. 171-72.

Fonkič, Boris L. "Sulla storia del restauro di un manoscritto greco tra e secoli XVI e XVII. Il 'Romanzo d'Alessandro' dell'Istituto Ellenico di Venezia,"

dönemin imparatorluk kıyafetlerine kıyasla çok geleneksel, hatta yanlıştır ve bu sebeple imparatorun kendisinin elyazmasını ısmarlamış olma ihtimali yoktur.[79] Herhalde elyazmasını Trabzon'un bir yerlisi veya Trabzon'da oturan birisi belki de Trabzon imparatoruna hediye etmek amacıyla Konstantinopolis'te ısmarlamıştı. Elyazmasının kökeni sorununu daha fazla araştırmak gerekir; minyatürlerin Trabzon'a atfedilmesi kesinlikten uzaktır. Bununla beraber Konstantinopolis veya Trabzon tarzı olsun elyazmasının resimlerinde yansıtılan modanın Doğu zevkini taşıdığı çok açıktır.

Şarki sarıklar ve kaftanlar Bizanslıların tipik sarık ve kaftanları haline gelmiş gibi görünmektedir. Sarıklarla kaftanların kuşanılması katıksız Asya tarzıdır (bkz. Şekil 23 ve 24). Moğol başlığı *sarāġuç* on dördüncü yüzyıl Bizans sanatının çok sayıda başka örneğinin tanıklık ettiği gibi Bizanslılar arasında son derece popülerdi (Şekil 24). Aynı zamanda minyatürlerdeki asker giysisi belirgin bir Batı Avrupa etkisi taşımaktadır.[80] Ek olarak minyatürler geleneksel Bizans kıyafetlerinin çok sayıda örneğini yansıtmaktadır.

Aleksandros Romansı'nda gördüğümüz minyatürler Gregoras'ın on dördüncü yüzyıl Bizans modasına ilişkin şikâyetlerinin aslına uygun şekilde görselleştirilmiş halleridir. Gregoras'ın yazdıklarıyla *Aleksandros Romansı* minyatürleri arasındaki uyum elyazmasının çıkış yerinin Konstantinopolis olduğunu doğrulamaktadır. Öte yandan minyatürler yerel Trabzon giysilerini yansıtmış bile olsa, Konstantinopolis modasının daha farklı olduğuna dair herhangi bir belirti mevcut değildir.

Θησαυρίσματα 35 (2005), s. 95-103.

Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, s. 22 n. 40.

[80] *Διήγησις Αλεξάνδρου*, Istituto Ellenico, Cod. gr. 5, vr. 3r, 19r, 21v.

Şekil 23: On dördüncü yüzyıl Bizans sarıkları ve kaftanı (Διήγησις Αλεξάνδρου [*Diēgēsis Aleksandrou*] fragmanı, Istituto Ellenico, Cod. gr. 5, vr. 28r; çizim: Oyat Shukurov).

Şekil 24: Arkadaki iki sırada on dördüncü yüzyıl Bizans *sarāġuç*'ları (Διήγησις Αλεξάνδρου [*Diēgēsis Aleksandrou*] fragmanı, Istituto Ellenico, Cod. gr. 5, vr. 19r; çizim: Oyat Shukurov).

5. Baharatlar, Nadir Lezzetler, İlaçlar

Bizanslılar Doğudan kumaş ve giysilerle birlikte baharatlar, lezzetler ve ilaçlar da ithal etmekteydi. Ben sadece günlük kullanıma girmiş sözcükleri belirtecek, tıp ve simya risaleleri gibi bilimsel metinlerde kullanılan ζάμβαξ [*zambaks*] "yasemin" ve μώμιον [*mōmion*] "mum" gibi terimleri bir yana bırakacağım. Doğudan gelen ilaçlar, egzotik yiyecekler ve gıda katkılarının listesi çok geniştir; ancak Bizans bilimi ve gündelik hayatına aktarılmış maddelerin tam bir betimlemesinden çok birkaç ilginç örneğe yoğunlaşalım.

Doğuda gül yapraklarından yapılan ζουλάπιν, τζουλάπιν [*zoulapin, tzoulapin*] "şurup" şerbet ve şekerlemelerde kullanılıyor, ayrıca pürgatif bir ilaç olarak da iş görüyordu.[81] Bu sözcüğün Bizans dünyasına, Yunanca τζουλάπιν/ζουλάπιν [*tzoulapin/zoulapin*] sözcüğünün fonetik biçiminden yola çıkarsak, Araplar vasıtasıyla sızmış olması mümkündür. Sözcük on birinci veya on ikinci yüzyılda tıbbi bir terim olarak ortaya çıkmış olup on beşinci yüzyılda yaygın şekilde kullanılan diğer ilaçlarla birlikte (φάρμακα, ἔμπλαστα, κουνφεντιόνες: *pharmaka, emplasta, kounphentiones*) hesap kayıtlarına geçmiştir.[82] Farsçadan alınan ve Yunanca βερίκοκκον [*berikokkon*] sözcüğünün yerini alan ζαρταλοῦ [*zartalou*] "kayısı/zerdali" sözcüğü sıradışı bir örneği temsil eder ki bunun sebebini anlamak güçtür. Kayısı Küçük Asya ve Balkanlarda yaygın bir ağaç ve meyveydi ve Bizans edebiyatında sıkça geçmektedir. 1440'lı yılların *Esmâü'l-lügât*'i[83] de ζαρταλούδι [*zartaloudi*] biçimini doğrulamaktadır ve modern Yunancada hâlâ ζαρταλούδι, ζερδελιά, ζερτελίν [*zartaloudi, zerdelia, zertelin*] biçimleriyle mevcuttur.

Avrupa'ya havyarı Bizanslılar tanıtmıştır. En azından Orta Bizans döneminden itibaren de çok beğenilen ve tercih edilen bir

---

[81] A'lam, Hušang. "Golāb," *Encyclopaedia Iranica* içinde (online version: http://www.iranica.com).
Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 313 (82/2); kimi yorumlar için bkz. s. 318.
Asmā, BnF, vr. 52v.

ürün olmuştur.[84] Geç Bizans döneminde Doğu kökenli χαβιάρι, χαβιάριον, χαβάρα [*khabiari, khabiarion, khabara*] sözcükleri havyarın standart karşılığı haline gelmişti. Sözcük ilk defa on ikinci yüzyıldaki Bizans metinlerinde ortaya çıkmıştır.[85] Ayrıca Ptohoprodromos'un metinlerinde gündelik dilde yaygınlaştığını ortaya koyan bir dizi türetilmiş sözcükle temsil edilmektedir: χαβιαρίτσιν, temel biçimin küçültme eki almış hali, χαβιαροκαταλύτης [*khabiarokatalytēs*] "havyar tüketicisi" χαβιαροπούλης [*khabiaropoulēs*] "havyar satıcısı."[86] Sözcük Geç Bizans döneminin mali kayıtlarında da sıklıkla yer alır.[87] Çağdaş Yunancada hâlâ aynı biçimiyle mevcuttur. Georgakas bu sözcüğü bir Yunanca kökten türetmeye çalışmıştır (← *ταριχαβιαριν < τάριχος: *tarikhabiarion < tarikhos* "tuzlanmış yiyecek").[88] Ancak Szemerényi ve Trubachev İrani kökenin daha makul olduğunu, burada Osetçe *kæf* "balık" ve Çingene dili *jaro* "yumurta" sözcüklerinin de devreye girmiş bulunduğunu göstermişlerdir. Nitekim Farsça *χāwyār* sözcüğü "balık yumurtası" anlamına gelmekteydi.[89] Yunanların bu sözcüğü doğrudan İranlılardan aldığı görülmektedir. Ancak Yunanların havyar için kendi sözcükleri de vardı: ᾠοτάριχα [*ōiotarikha*] "tuzlu balık yumurtası" (İtalyanca "botargo" sözcüğünün karşılığı), dilde sadeliği savunan Bizanslı dilciler tara-

---

[84] Havyara ilişkin olarak bkz. Jacoby, David. "Caviar Trading in Byzantium," *Mare et litora* içinde, s. 349-64.
Eideneier, *Ptochoprodromos*, s. 144 (IV. 93), 157 (IV. 325).

[86] Eideneier, *Ptochoprodromos*, s. 157 (IV. 325), 144 (IV. 104), 151 (IV. 240).
Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 37 vd. (1.1 vd., Karadeniz bölgesi, on dördüncü yüzyıl ortası); 84 (3.50, Halkidiki, yazar: Kasandrenos, 1355-57); 204 (27.8, on dördüncü yüzyıl sonu ve on beşinci yüzyıl başı); 266 (56.5, 1447 öncesi); 450 (I.13 vd., 1450'ler).

[88] Georgacas, Demetrius J. *Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners* (*A Linguistic, Philological and Culture-Historical Study*) (Atina, 1978), s. 250-53; Rudnyćkyj, Jaroslav B. "Review: Georgacas, D. J. *Ichthyological Terms...*," *Этимология, 1980* (Moskova, 1982), s. 177-79.
Szemerényi, Oswald J.L. "Славянская этимология на индоевропейском фоне," *Вопросы языкознания* 4 (1967), s. 24-25; Trubachev, Oleg N. "Примечания к Rudnyćkyj, J.B. 'Review: Georgacas D. J. *Ichthyological Terms...*,' " *Этимология 1980* (Moskova, 1982), s. 179 n. 2.

fından zaman zaman kullanılmış olan ᾠὰ τῶν ἰχθύων [*ōia tōn ikhtyōn*] "balık yumurtası."[90] On ikinci yüzyılda χαβιάρι asıl Yunanca adları günlük kullanımdan saf dışı etmiştir.

Tipik bir Türkçe içecek olan ἀϊράνιν [*airanin*] "ayran" Geç Bizans Yunancasında mevcuttur.[91] Bu Yunanca sözcüğün varlığı on dördüncü yüzyılda *Rasûlid Hexaglot*'ta da tasdik edilmektedir.[92] Ayrıca Pontus Rumcasında da ἀριάνιν [*arianin*] biçimiyle yer alır.[93]

6. Kuşlar ve Hayvanlar

Bizanslılar Doğu dillerinden, özellikle de Türkçeden hayvan ve kuş adlarını almışlardır. Atmaca Yunancaya ἀτματζάς [*atmatzas*][94] olarak girmiş, modern Pontus lehçesindeyse ἀτματσάς[95] şeklinde kullanılmıştır. Modern Yunancada Ἀτματζίδης [*Atmatzidēs*] ve Ἀτματζάκης [*Atmatzakēs*] gibi kişi ve aile adlarıyla karşılaşırız.[96]

"Eşkinli at" Türkçenin de etkisiyle γιοργὸν/γιουργὸν ἄλογο[97] [*giorgon/giourgon alogo*] adıyla anılmış olup bu ada Geç Bizans'ın sözlü edebiyatında da rastlanmaktadır.[98] *Esmâü'l-lügât*'te Türkçe κότζιν [*kotzin*] "koç" sözcüğü bulunur.[99] Bu Yunanca sözcüğe özellikle Pontus (κοτζ', γοτζ': *kotz', gotz'*) ve Kapadokya lehçelerinde (qóč, qóïč)[100] rastlanmıştır. *Rasûlid Hexaglot*'ta Türkçeden alınmış

---

[90] Trapp, Erich. "Lexicographical Notes, Illustrating Continuity and Change in Medieval Greek," *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994), s. 245-46.
Asmā, BnF, vr. 52.
Golden, "The Byzantine Greek Elements," s. 63.
Symeonidis, Charalambos. "Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos," *Αρχείον Πόντου* 31 (1971-72), s. 168.
Asmā, BnF, vr. 61v.
Symeonidis, "Lautlehre der türkischen Lehnwörter," s. 135.

[96] Tompaïdes, Demetrios E. *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προελεύσης* (Atina, 1990), s. 48.
Asmā, BnF, vr. 58.
Kriaras, s.v. γιοργάς; *TLG*: γιοργάδες (γιοργάς'ın çoğul hali).

[99] *Asmā*, BnF, vr. 56.

[100] Papadopoulos, Anthimos A. *Ιστορικόν λεξικόν της Ποντικής διαλέκτου*, 2 cilt (Atina 1958-61), 2:473; Symeonidis, "Lautlehre der türkischen Lehnwörter," s. 140, 142; Dawkins, Richard M. *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916), s. 683.

bir sözcükle daha karşılaşırız: τακάς/τεκάς [*takas/tekas*] "teke." Dawkins bunu τακάς şeklinde kaydetmiştir.[101]

Eski Yunancada fil (*Rasûlid Hexaglot*'ta da görüldüğü üzere ἐλέφας veya λέφας: *elephas* veya *lephas*[102]) ve maymun (πίθηκος: *pithēkos*) için kullanılan sözcükler Şarki *doublet*'ler edinmiştir: (1) φίλιν [*philin*] "fil,"[103] (2) en azından on ikinci yüzyıla dayanan ve Modern Yunancada hâlâ kullanılan μαϊμοῦ "maymun."[104]

7. Ticaret Terminolojisi

Diğer dillerden alınma ticaret terimleri Yunan tüccarlar tarafından pazarlarda gündelik faaliyetlerinde kullanılmıştır. Bizanslılar ile Müslüman tüccarlar arasındaki ticari ilişkilerin ürünü olan bu terminoloji geleneksel olarak iki gruba ayırabileceğimiz geniş bir alanı kapsamaktadır: birincisi altyapıya ilişkin terimler, ikinci alan ise Yunan tüccarların kullandığı Doğu ağırlık ve hacim ölçüleridir. Bu sözcüklerden bazıları kavramsaldır ve ticaretin kilit özelliklerini belirler. Bu gruptaki sözcükler Bizanslıların bilmediği kavramları temsil etmemektedir. Egzotik eşyaları temsil eden yabancı dillerden alınma sözcüklere benzer bir durum söz konusu değildir. Bu yabancı sözcükler on dördüncü yüzyılda ortaya çıktığı görülen önemli bir eğilimi açığa vurmaktadır: Yunanların geleneksel ticaret sözcük hazinesinin "Doğululaşması."

Bu hususta mali faaliyetleri belirten önemli terimlerden biri ἀμανάτιον "emanet, rehin, ipotek" terimidir. Aslen Arapça olan bu sözcük Türk diline Farsça vasıtasıyla sızmıştır. Anonim tüccar ile alacaklıları arasındaki karşılıklı ilişkileri ilgilendiren bu sözcük rehin anlamında ilk defa 1400 yılı civarındaki bir özel hukuk belgesin-

---

[101] *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot*, s. 168.6; Golden, "The Byzantine Greek Elements," s. 137; Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, s. 670.
The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot, s. 166.26.
Asmā, BnF, vr. 55v. Sözcüğe Pontus lehçesinde de rastlarız (Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:457).

[104] *LBG*, s. 961, Kriaras, s.v.; Golden, "The Byzantine Greek Elements," s. 106; *Asmā*, BnF, vr. 57.

de görülmüştür.[105] Modern Yunancaya aynı anlamda ἀμανάτι [*amanati*] biçimiyle girmiştir. Genel ve önemli ticaret kavramları Geç Bizans çağlarında yabancı adlar edinmeye başladı. Örneğin Farsçadan alınan μαϊτάνιν [*maitanin*] "meydan, "pazar meydanı" Pontus'a girmiş ve Trabzon'un doğu kesiminde hâlâ mevcut belirli bir alanın adı haline gelmiştir. Μαϊτάνιν bir İtalyan belgesinde 1314 ve 1316 yılında Trabzon'da yaşanan olaylarla bağlantılı olarak anılmıştır.[106] Büyük Komnenos'lar döneminde Müslüman tüccarların yerleştiği ve ticaret yaptığı mekân herhalde Μαϊτάνιν [*Maitanin*] idi. Farsçanın şehrin toponimisine etkisini buradan yola çıkarak açıklamak mümkündür. Bu sözcük dönemin Batı Bizans kaynaklarında bulunamadığı ve ilk defa Türkokratia günlerinde μεϊντάνι [*meintani*] ve μεγιτάνι [*megitani*] biçimleriyle göründüğü halde Paleologyen imparatorluk döneminde on dördüncü ve on beşinci yüzyıldan itibaren bilindiği ihtimali söz konusudur.[107] Modern Yunancada μεϊντάνι [*meintani*] biçimiyle mevcuttur.

Farsça παζάριον, παζάριν [*pazarion, pazarin*] "pazar" sözcüğü Yunancaya büyük olasılıkla Türkçe aracılığıyla girmiştir. Buradan türetilen παζαριώτης [*pazariōtēs*] "pazarcı, tüccar" sözcüğüne 1336/37 yılının *Trabzon Yıldıznâmesi*'nde[108] rastlanır. Bu durum da sözcüğün παζάριν [*pazarin*] halinin Yunan dilinde çok daha önce var olduğunu, sonradan standart Yunanca morfoloji modeline göre

---

[105] Hunger, Herbert. "Zu den restlichen Inedita des Konstantinopler Patriarchatsregisters," *Revue des études byzantines* 24 (1966), s. 62.

[106] Senarega, Bartolomeo. *Intorno alla impresa di Megollo Lercari in Trebisonda. Lettera di Bartolomeo Senarega a Giovanni Pontano*, ed. Cornelio Desimoni, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* içinde 13/3 (1879), s. 515, 528, 531: *castro maydani*, *Cavi de maijdano* (bu atıf için S. P. Karpov'a teşekkür ederim). Ayrıca bkz. Panaretos, Mikhail. *Μιχαήλ του Παναρέτου περι των Μεγάλων Κομνηνών*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1958), s. 75.29.
Kriaras, s.v.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:180. μαϊτάνιν [*maitanin*] ile μεϊντάνι [*meintani*] arasında fonetik biçim farklılığı kaynak sözcükler arasındaki fonetik fark yüzündendir: birincisi Doğu Anadolu Türkçesi veya Farsça, ikincisi ise Osmanlıcadır.
Lampros, Spyridon. "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον του έτους 1336," *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), s. 40.27.

üretilirken yeni sözcüğe kaynaklık ettiğini akla getirir. Batı Bizans çevrelerinde παζάριν [*pazarin*] sözcüğüne on dördüncü yüzyılın konuşma diliyle yazılmış *Belisarios Tarihi*'nde rastlanır.[109] Bizanslılar yabancı sözcüklerin yanı sıra bu sözcüklerin Yunanca muadillerini de kullanmayı sürdürmüşlerdir: ἀγορά [*agora*] ("meydan, pazar"), ἐμπόριον [*emporion*] ("kapalı pazar, liman pazarı") ve ἔμπορος [*emporos*] ("tüccar"). Çağdaş Yunancada her iki sözcük de aynı biçim ve anlamlarıyla mevcuttur: παζάρι [*pazari*] ve παζαριώτης [*pazariōtēs*].

Aslen Arapça olan χαμάλης [*khamalēs*] "hamal" sözcüğü Yunancaya Türkçe aracılığıyla girmiş olup 1438 ve 1471 yılının hesap kayıtlarında zikredilmiştir.[110] Sözcük Modern Yunancada aynı anlamı taşımaktadır.

Pontus kaynaklarında rastladığımız bir diğer önemli ticaret terimi ise ταλάλιος'tur [*talalios*]: "pazar simsarı, borsa ajanı." Ταλάλιος ve νυκτοταλάλιος [*nyktotalalios*] Trabzon'da 1314 tarihli bir kitabede anılmaktadır. Grégoire ταλάλιος [*talalios*] sözcüğünün Arapça *dallāl* sözcüğünden geldiğini belirtirken haklıdır, ancak *dallāl* sözcüğüne Modern Yunancadaki τελάλης [*telalēs*] ← Osmanlı Türkçesi *tellal* (← Farsça, Arapça دلال *dallāl* "elçi, çağrıcı") sözcüğüne dayanarak "héraut, crieur" gibi bir anlam atfetmektedir; bu girişim ikna edici bir girişim değildir. Grégoire ayrıca ταλάλιος'a [*talalios*] dair izahatından yola çıkarak νυκτοταλάλιος [*nyktotalalios*] sözcüğünü "le veilleur de nuit," yani "gece bekçisi" olarak çevirmektedir ki bu konuda da hiç ikna edici değildir.[111] Modern Yunancadaki τελάλης [*telalēs*] sözcüğü, ilk hecede *alfa* yerine *epsilon*'a yer verilmiş oldu-

---

[109] Bakker, Willem F. ve van Gemert, Arnold F. (ed). *Ιστορία του Βελισαρίου* (Atina, 2007), 600. dize; ayrıca bkz. Kriaras, *Epitome* (en eskisi 1399'a tarihlenen ek örneklerle birlikte). Ayrıca bkz. *Catalogus codicum astrologorum graecorum*, 12 cilt (Brüksel, 1898-1953), 10:136 (παζάρι: *pazari*).
Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 110 (4.34 Venedik'teki Yunan kolonisinde adı bilinmeyen tüccar veya banker, 1471), 186 (20.22, Kiev'li İsidor, *y.* 1438); ayrıca bkz. Beldicianu-Steinherr, "Review," s. 379.
Grégoire, Henri. "Les veilleurs de nuit à Trébizonde au XIVe siècle," *Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909), s. 492.2-3, 493-94, 496.

ğundan, Osmanlıca *tellal* sözcüğünden geç bir tarihte (on altıncı veya on yedinci yüzyıl, hatta daha sonraları) alınmış olmalıdır. Aynı zamanda on üçüncü yüzyılda Arapça ve Farsça *dallāl* sözcüğü "elçi" değil "pazar simsarı, borsa ajanı" anlamına gelmekteydi. Büyük olasılıkla ταλάλιος [*talalios*] sözcüğü de "pazar simsarı" anlamı taşımaktaydı. Simsarın görevi ticari işlemlerde profesyonel uzmanlık vermek, doğru fiyatın saptanmasını sağlamaktı. III. Aleksios Büyük Komnenos'un Venedik'e 1324 yılında verdiği ve Venediklilere Trabzon'da kendilerine ait ταλαλίους [*talalious*] bulundurma hakkı tanıyan *khrysoboullos*'ta bu ikinci anlam mevcuttur.[112] Kuşkusuz bu ταλάλιοι [*talalioi*] Venedik'teki profesyonel ticaret simsarları *sanseri* (veya *misseti*) ile aynıydı.[113] *Khrysoboullos*'ta "pazar simsarı"nı karşılayabilmek için İtalyanca terimden değil, Doğudan alınmış Yunanca terimden istifade edilmiştir. O dönemlerde, en azından Bizans Pontus'unda, ταλάλιος [*talalios*] *terminus technicus* bir hale bürünmüştü. Esas güçlük νυκτοταλάλιος [*nyktotalalios*] teriminin özellikle de νυκτο- [*nykto-*] ("leyli") kısmının anlamının yorumlanmasında ortaya çıkmaktadır. Yakındoğu'da pazarlar geceleri de faal kalır ancak sınırları katı şekilde tespit edilmiş yerlerde yapılmasına izin verilirdi. Farsça konuşulan dünyada buralara بازار شب *bâzâr-ı şeb* denirdi. Trabzon'da bu tür bir akşam pazarı kuruluyor ve geceleri burada çalışmasına izin verilen simsara νυκτοταλάλιος [*nyktotalalios*] deniliyor olması mümkündür.

Pontus'a ait kaynaklarda denk geldiğimiz ticari bir terim vardır ki anlamı mevzuunda ancak tahmin yürütebiliyoruz: χανακᾶς [*khanakas*] "kiralık han, ev ya da oda" (← Farsça خانقاه *χāneqāh/χāne-gāh* "ev, hane, dergâh, han"). Sözcük İmparator IV. Aleksios Büyük Komnenos'un 1432 tarihli *khrysoboullos*'unda geçmektedir.[114] Özellikle kul-

[112] Zakythinos, "Le chrysobulle d'Alexis III," s. 34.111. Zakythinos terimi *héraut* olarak çevirmekte, Modern Yunancadaki τελάλης'e [*telalēs*] ve Grégoire'ın yorumlarına dayanmaktadır (*a.g.e.*, s. 77-78).
Karpov, Sergej P. *История Трапезундской империи* (St. Petersburg, 2007), s. 271. Laurent, Vitalien. "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II," *Αρχείον Πόντου* 18 (1953), s. 265, satır 116 ve s. 278.

lanıldığı bilinen tek yer burası olduğundan anlamı açık değildir.[115] *Khrysoboullos*'u yayına hazırlayan Laurent sözcüğü "kervansaray" şeklinde çevirmektedir ki bu anlam kesin değildir ve muhtemelen de yanlıştır. Bununla beraber χανακᾶς'ın [*khanakas*] gayet düzgün bir bağlama oturtularak kullanıldığı bir vaka söz konusudur; söz konusu vakada Trabzon'daki bir mülk ele alınmaktadır: "τὸν ἐν τῷ μεγάλῳ φόρῳ χανακᾶν τοῦ Σχολαρίου σὺν τοῖς ὑποκάτωθεν αὐτοῦ δύο ἐργαστηρίοις τῆς λεωφόρου κατέμπροσθεν" ("Scholarios'un biraz aşağıda konumlanmış iki dükkânla birlikte Büyük Pazarda bulunan χανακᾶς'ı"). Dolayısıyla ticari bir işletme, büyük olasılıkla da bir han kastedilmektedir. χανακᾶς'ın "meyhane" anlamına gelen Ermenice խանութ [khanut] ve Kıbrıs Rumcası χανούτιν [*khanoutin*] (← Arapça حانوت *ḥanūt*) ile bir bağlantısı da söz konusu olabilir.[116] Bu sonuncu anlam belki de χανακᾶς sözcüğüyle bir şekilde ilgiliydi.

Esmâü'l-lügât'e baktığımızda yine bu gruba dahil edeceğimiz standart bir Şarki sözcükle karşılaşırız: τουκάνιν [*toukanin*] "dükkân."[117] Bu Yunanca sözcüğü Dawkins ve Symeonidis τουκάν [*toukan*] ve τουκάνι [*toukani*] biçimleriyle zikretmektedir.[118] Her halükârda τουκάνιν eski Yunanca ἐργαστήριον [*ergastērion*] sözcüğünün eşanlamlısıydı; *Rasûlid Hexaglot* ἐργαστήριον terimini Farsçaya *dukān* olarak çevirmektedir.[119]

---

[115] Bir benzerine bir Pontus kaynağında rastlarız: Vazelon akitlerindeki gizemli τοῦ ἀμηρᾶ τὸ χανακάν [*tou amēra to khanakan*] (*AVaz.* no. 166.4). Akitleri yayına hazırlayanlar bir hataya düşmüş, ifadeyi τοῦ Ἀμηρατοχανακάντων [*tou Amēratokhanakantōn*] şeklinde okumuşlardır. Bryer'in yorumu (ἀμηρατοχανακάντος: *amēratokhanakantos* ← Türkçe "emir doğan") dilbilimsel açıdan kuşkuludur: Bryer, Anthony A. M. "Greeks and Türkmens The Pontic Exception," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 140-41. On beşinci yüzyıldan kalma akitlerde karşımıza çıkan bu sözcük muhtemelen Türkokratia günlerine aittir.
Machéras, Léonce. *Chronique de Chypre*, ed. E. Miller ve C. Sathas (Paris, 1882), s. 82. *Asmā*, BnF, vr. 48v.

[118] Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, s. 674; Symeonidis, "Lautlehre der türkischen Lehnwörter," s. 207.
The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot, s. 144.6. Bu arada, ticari sahanın bir başka önemli sözcüklerinden olan μαγαζίον [*magazion*] "mağaza, dükkân" sözcüğünün Bizans Yunancasına Erich Trapp'ın düşündüğü gibi doğrudan Arapça مخازن *makhāzin* sözcüğü değil, Venedikçe *magasin* sözcüğü vasıtasıyla sızmış ol-

Yakındoğu'da vuku bulan dilsel etkileşimi ortaya koyabilecek ilginç bir örnek daha söz konusudur: διφθέριν, τεφτέρι (τό) [*diphterin, tephteri (to)*] "hesap defteri" ← Osmanlıca *defter* ← Farsça دفتر *daftar* ← Eski Yunanca διφθέρα [*diphtera*]. Eski Yunanca διφθέρα sözcüğünün geçirdiği anlam değişimi tuhaf anlam kaymalarına güzel bir örnek teşkil eder. "Envanter" ve "hesap defteri" anlamındaki bu sözcük Kasandrenos adlı bir Halkidiki'linin 1355-57 yıllarında aldığı notlarda yer alır.[120] Schreiner sözcüğü "Kataster" ve "Heft" şeklinde çevirerek doğru olanı yapıyor, ancak sözcüğün Eski Yunanca διφθέρα sözcüğünden geldiğini belirterek hataya düşüyor.[121] Doğrusu şudur ki διφθέρα önceleri "hayvan derisi," "deri," "parşömen" anlamına gelmiş ve bu yüzden kimileyin "defter" anlamında kullanılmıştır; fakat on dördüncü yüzyılda bu kelime neredeyse tamamen kullanımdan kalkmıştı. Trapp'ın Lexicon'u διφθέρα için sadece bu sonuncu anlamı vermektedir: "Codex, Buch."[122] Dahası Yunanca διφθέρα sözcüğüne hesap defteri anlamı on dördüncü yüzyıldan önce Schreiner'in bu bağlamda belirttiği üzere hiç tatbik edilmemişti: "das Wort (urspr. Pergament) begegnet hier erstmals in dieser fachspezifischen Bedeutung."[123] Öte yandan Modern Yunancanın pek tanıdık sözcüklerinden τεφτέρι [*tephteri*] "defter," "hesap defteri" anlamına gelmektedir. Ancak bu sözcük aynı anlamdaki Farsça/Türkçe *daftar/defter* sözcüğünden gelmektedir. Farsça *daftar* Yunancadan ta Sasaniler döneminde alınmıştı. On dördüncü yüzyılın Selanik'inde kullanılan διφθέριν "hesap defteri" semantik açıdan bakıldığında doğrudan Osmanlıca *defter* sözcüğünden alınmıştı. On dördüncü yüzyılda διφθέριν Yunan dünyasına geri dönmüş, bununla beraber anlamında bir kayma meydana gelmişti. Maidhof ve Papadopoulos sözcüğün tarihindeki bu garip dönüşüme yazdıkları Pontus Rumcası Sözlüğünde[124] dik-

duğunu belirtmekte fayda görüyorum (*LBG*, s. 957. Kriaras, s.v. μαγαζί: *magazi*).

Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 88 (3.126).

Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 95, 105. *LBG*, s. 399.

Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 105. Maidhof, Adam. "Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriec-

kat çekmişlerdir. Modern Yunancada kadim διφθέρα [*diphtera*] ve τεφτέρι [*tephteri*] farklı anlam taşıyan farklı kelimelerdir: ilki kadim deri ve parşömen anlamını tekrar kazanmış, ikincisi ise hesap defteri olarak Doğulu anlamını korumaktadır. Öte yandan on dördüncü yüzyılda Bizanslılar da διφθέρα ve yeni διφθέριν [*diphterin*] arasındaki farkın bilincindeydi.

Temel vasıtalarla alışveriş sürecini düzenleyen teknik terminoloji öncelikle ağırlık ve hacim terimlerine ilişkin olup örnekleri şunlardır: 0,94 litreye eşit θούμενον [*thoumenon*] (on ikinci yüzyıl); 34,168 litreye eşit κοιλόν [*koilon*] (on beşinci yüzyıl); 1,283 kiloya eşit ὀγκά [*onka*] ve 337,5 grama eşit ῥέτλα [*rhetla*] (on dördüncü yüzyıl).[125] Bu Şarki ölçülere on dördüncü ve on beşinci yüzyıl Bizans tüccarlarının rutin kayıtlarında rastlanır. Şarki ölçü sistemlerinin Yunan tüccarlar arasında yaygınlaştığı, yüzyıllarca hâkimiyetini korumuş geleneksel Bizans sisteminin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Günlük ticari faaliyetlerde Doğu ölçülerinin artan rolü ticaret zihniyetinin bir tür Doğululaşmasını temsil etmektedir.

Zanaatkârlığa ilişkin Arapça bir sözcük olan καλάϊ [*kalai*] "kalay" (on birinci yüzyıl?) standart κασσίτερος [*kassiteros*] sözcüğünün yerini almıştır. Kalay bronz üretiminde kullanılmaktaydı. Bunun bir açıklaması herhalde kalayın Bizans'a Yakındoğu'dan ithal edilmesiydi. Ortaçağlarda Yakındoğu ve İran'ın kendi kalay madenleri yoktu ve muhtemelen kalayı Güneydoğu Asya'dan edinmekteydiler.[126]

---

hischen (Smyrna und Umgebung)," *Glotta; Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 10 (1920), s. 19 no. 56; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:372: τεφτέριν.

LBG, s. 690, 845, 1102, 1501, 1511 (ῥότουλον); Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 41.101-43 ve 176.2 (ῥέτλα), s. 466.2 (θούμενον). κοιλόν için bkz. Schilbach, Erich. *Byzantinische Metrologie* (Münih, 1970), s. 158-59.

LBG, s. 742; Allan, James W. "Bronze. ii: In the Islamic Period," *Encyclopaedia Iranica* içinde (online versiyon: www.iranica.com).

8. İmparatorluk Sarayı ve Askeri Terminoloji

Düzmece-Kodinos'un on dördüncü yüzyıla ait tören kitabı Doğu kökenli Geç Bizans dönemi saray unvanları hakkında en iyi bilgi veren kaynaktır. Bu unvanlar hem Palaiologos hem Büyük Komnenos imparatorluklarında ortaktı. τατᾶς [*tatas*] (← Türkçe *dede* "büyükbaba, hoca") Doğu kökenli en yüksek unvandı; sözcüğün etimolojisini Zachariadou gerekçelendirmiş olup en makul açıklaması budur.[127] Andriotes τατᾶς sözcüğünün Türkçe kaynağından kuşku duymakta, sözcüğün birçok dilde –özellikle çocuk dilinde– bir yansıma sözcük olarak yaygın şekilde görüldüğünü düşünmektedir.[128] Ancak Doğuda bu sözcüğün Türki bir havası vardır. Farsça sözlük yazımında uzmanlaşmış kişiler *dede/dada*'nın ortaçağ Farsçasına Türkçeden sızmış olduğuna kanaat getirmişlerdir.[129] Bizanslıların τατᾶς'a yüklediği anlama bakarsak sözcüğün Türkçeden geldiğine kani oluruz; sözcük Yunancada da Türkçedeki gibi "hoca" anlamına sahipti. Dukas bunu açık şekilde belirtmiştir: κατὰ τὴν ἡμετέραν κοινὴν γλῶτταν τατά, ἤγουν παιδαγωγέ.[130] Τατᾶς'ın "hoca" anlamına Georgios Sphrantzes'de de rastlarız.[131] Bizans'ın on dördüncü yüzyıl protokol listesine baktığımızda 70 mertebeyle karşılaşırız; τατᾶς τῆς αὐλῆς'in [*tatas tēs aulēs*] ("saray *tata*'ları") listede yaklaşık otuzuncu sırada bulunduğunu görüyoruz. Ne tür sorumluluklar yüklendiği belirsizmiş gibi görünse de[132] unvanın taşıdığı manadan

---

[127] Zachariadou, Elizabeth. "Les janissaires de l'empereur byzantin," *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dedicata. Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. Series Minor* 19 (1982), s. 593.

Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 361.

Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:198 (no. 1179).

Dukas 35.5. (s. 311.28-29).

Sphrantzes 15.5 (s. 34.2-3): "ὅτι ὁ τοῦ πατρός μου ἀδελφὸς ἦν αὐτοῦ τατᾶς..." Muntaner emrinde bulunan Türklerin/Tourkopouloi'nin kendisine "cata" dediğini, bunun Türkçede "baba" anlamına geldiğini bildirmektedir ("ells nom appellauen mas lo cata, que vol ayant dir en turquesch com parē"). "Cata" görünen o ki Türkçe *ata* "baba" sözcüğünün bir çeşitlemesi olarak iş görmüştür: bkz. Muntaner, Ramon. *Chronik des edlen En Ramon Muntaner*, ed. Karl Lanz (Stuttgart, 1844), s. 416 (CCXXXIII); Zachariadou, "Les janissaires," s. 593 n. 7.

Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 182.15-17: "Ὁ μέγας ἄρχων οὐδὲ ἓν

yola çıkarak τατᾶς τῆς αὐλῆς'in hanedan çocuklarının eğitimiyle ilgilendiğini söylemek mümkündür. Bu unvan saray hiyerarşisine muhtemelen İznik günlerinde girmişti. İlk defa 1256 yılının olaylarıyla bağlantılı olarak anılmıştır: bu unvana sahip kişilerden biri de Veles'teki garnizonun komutanı Theodoros Kalabakes (veya Kalambakes[133]) idi.[134] Bu unvan görünen o ki Türklere veya başka yabancılara verilmiyordu.

τζαούσιος/τζαούσης "ulak" unvanı (çeşitlemeleri: τζαβούς: *tzabous*,[135] τζαβούχης: *tzaboukhēs*,[136] çoğulu τζαούσιδες: *tzaousides*[137]) ἀγγελιαφόρος [*angeliaphoros*][138] sözcüğüyle aynı anlamı taşır. İznik döneminde ortaya çıkan τζαούσιος [*tzaousios*] lakabı,[139] Bizans ordusunda rütbe ve saray unvanı (μέγας τζαούσιος: *megas tzaousios*) olarak kullanılmıştır.[140] On altıncı ve on yedinci yüz-

---

ὑπηρέτημα κέκτηται. Καὶ ὁ τατᾶς τῆς αὐλῆς ὡσαύτως."
Bu isme ilişkin olarak bkz. 3. Bölüm 4. Kısım.

134 Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg ve Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978), 1:139.10-11 (66); *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. Ruth Macrides, Joseph Munitiz ve Dimiter Angelov (Farnham, 2013), s. 103 n. 225. Krş. Kazhdan, Alexander P. "Tatas," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, 3:2013-14.
Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 3:24.
Rhabdas, Nicolaus Artabasdos. "Epistula;" Tannery, P. "Sciences exactes chez les Byzantins" içinde, a.y. *Mémoires scientifiques* içinde, 4 (Paris, 1920), no. 1.1-3.
Bkz. Sphrantzes, George. *Memorii 1411-1477. In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258-1481*, ed. V. Grecu (Bükreş, 1966), s. 424.24.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:308-09; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:35-38. Etimoloji meselesi şurada da tartışılmıştır: Bazin, Louis. "L'antiquité méconnue du titre turc çavuš," *Actes du Ier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* 6 (Sofya, 1968), s. 243-52.
Chomatenos, Demetrios. *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, ed. Günter Prinzing (Berlin, 2002), no. 125.4 (s. 395: Βασίλειος Τζαούσης, 1234 öncesi); Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 4:171-72 (Τζαούσιος ὁ Μελισσηνός, on üçüncü yüzyıl); *Actes de Philothée*, ed. Wassilij Regel, Eduard Kurtz ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 20 тому* içinde (St. Petersburg, 1913), no. 10 (Τζαούσιος ὁ Μαυρωνᾶς).

140 Akropolites, 1:123.11 ve 14: μέγας τζαούσιος; Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000), 2:13.4, 426.4, 543.8: μέγας τζαούσιος; Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, bkz. Dizin; Düzmece-Kodinos, ed. Macrides, s. 105 n. 226, 304. Ayrıca bkz. *Actes*

yılda bazı manastırların adında bu terim yer almıştır: Konstantinopolis'teki μονὴ τοῦ Τζαούτζη [*monē tou Tzaoutzē*], Selanik'teki Τζαούση [*Tzaousē*] gibi.[141]

Unvanın III. Ioannes Vatatzes (1221-54) tarafından kullanıma sokulmuş olması mümkündür.[142] τζαούσιος [*tzaousios*] orduda garnizon komutanı ve *allagia* subayını belirtmekteydi.[143] Saray rütbeleri hiyerarşisinde μέγας τζαούσιος [*megas tzaousios*] listenin yaklaşık orta sıralarında bulunur. Sarayda μεγάλοι τζαούσιοι [*megaloi tzaousioi*] imparatorluk alayında düzeni sağlamaktan sorumluydu (εὐτακτοῦντες τὴν τοῦ βασιλέως σύνταξιν).[144] Bu saray görevi büyük olasılıkla Anadolu Selçuklularından alınmıştı; Osmanlı sarayında *çavuşlar* padişahın yakın maiyetinde bulunur, resmi seyahatlerde ve kabullerde ona eşlik ederlerdi.[145] Bu sözcüğe yine "çavuş" anlamına gelecek şekilde Modern Yunancada da rastlarız. Türklerin veya başka yabancıların τζαούσιοι müessesesine alınmış olduğunu düşünmek için sebep yoktur.

Τζαούσιος [*tzaousios*] ile benzeş askeri bir terim ve saray unvanı olan μουρτάτος hem Bizans ordusundaki özel birlikleri hem de sa-

---

d'Esphigménou, ed. Louis Petit ve Wassilij Regel, *Византийский временник, Приложение к 12 тому* içinde (St. Petersburg, 1906), no. 18; Guillou, *Les archives de Saint-Jean-ProdRoma*, no. 19, 20 (1326); Guilland, Rodolphe. *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου* (Selanik, 1952). s. 183 vd. Sathas, Konstantinos. *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 7 cilt (Venedik, 1872-1914), 6:647.

Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1: *Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*, 3: *Les églises et monastères* (Paris, 1969), s. 486.

Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967), 1:596-97. Guilland'ın Σιάους [*Siaous*] sözcüğünü τζαούσιος [*tzaousios*] sözcüğünün alternatifi olarak görmesi hatalı bir yaklaşımdır (bkz. 9. Bölüm, s.v. Σιάους).

Guilland, *Recherches*, 1:597-600; Bartusis, Mark. "The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium," *Revue des études byzantines* 47 (1989), s. 183-207. Kimi önemli ilaveler için bkz. Kazhdan, Alexander P. "Tzaousios," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:2135-36.

144 Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 182.19-20.
Mantran, Robert. "Čā'ūsh," *EI²*, 2:16a.

ray muhafızlarının bir birimini belirtmekteydi.[146] μουρτάτοι [*mourtatoi*] ifadesi ise piyade okçulara işaret etmekteydi. Komutanları (Konstantinopolis'te στρατοπεδάρχης: *stratopedarkhēs*, Trabzon'da πρωταλλαγάτωρ: *prōtallagatōr*) protokol listesinde 50'inci sıradaydı ve imparatorluk muhafızlarının diğer müfreze komutanlarının yanındaydı.[147] μουρτάτος [*mourtatos*] sözcüğü, "dönme" anlamına geldiğine bakılırsa, büyük olasılıkla vaftiz olmuş Hagarenleri, yani Anadolu'dan gelen göçmen Türkleri belirtmekteydi. Bu görüşü Stein ortaya koymuş, Verpeaux da desteklemiştir.[148] Terimin muayyen ve dar anlamıyla μουρτάτοι'nin kuşandığı tipik Türk teçhizatı da bu görüşü desteklemektedir. 1330 civarında bir Latin yazarının da belirttiği gibi, μουρτάτοι Türk-Rum evliliklerinin bir meyvesi olarak zuhur etmiş olabilirdi.[149] Μουρτάτος ile buradan türetilmiş sözcüklere lakap olarak on dördüncü yüzyılın birçok belgesinde rastlanmaktadır.[150] Μουρτάτος ikinci adı, kişinin μουρτάτοι askeri olarak mesleğine ve Türk veya yarı-Türk kökenine işaret ediyor olabilir. Terime ilk gönderme 1259 tarihli bir *khrysoboullos*'ta yer alır: VIII. Mikhail Palaiologos'un Athos'taki Lavra Manastırına verdiği *khrysoboullos*. Bartusis'in de ifade ettiği gibi, μουρτάτοι burada bu tür askerlerin kiralanması veya geçiminin sağlanması için alınan bir askeri vergi niteliğinde söz konusu edilmiştir.[151] Böylesine erken bir

---

[146] *LBG*, s. 1048; Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army: Arms and Society*, 1204-1453 (Philadelphia, 1992), s. 278.

Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 139.14, 165.22, 180.16, 187.17, 301.18, 305.36, 309.34, 322.82, 337.105; Trebizond: s. 342, 348.61.

Stein, Ernst. "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* 2 (1926), s. 55; Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 180 n. 2. Bununla birlikte krş. Düzmece-Kodinos, ed. Macrides, s. 99 n. 204. Ek kaynakça için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:197.

Brocardus. *Directorium ad passagium faciendum, in Recueil des historiens des croisades: Documents arméniens*, 2 cilt (Paris, 1869-1906), 2:492-493: "Et dicuntur Murtati qui de Turchorum ex uno parentum, ex altero vero de Grecorum progenie descenderunt." Krş. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 276-77.

PLP, no. 19534-36 (Ιωάννης Μουρτατόπουλος, Hermeleia'da Μουρτάτος, Μιχαὴλ Μουρτάτος).

Actes de Lavra, ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Pa-

tarihte kayda geçmiş olması, terimin Bizans askeri terminolojisine İznik günlerinde sızmış olduğuna ve Bartusis'in de dediği gibi, II. Keykâvus'un Türklerinin iskân edilmesiyle (1260'lar) bir bağlantısının olmadığına delalettir.[152] Τατᾶς [*tatas*] ve τζαούσιος [*tzaousios*] sözcüklerinin aksine μουρτάτος [*mourtatos*] ikinci ad ve meslek adı olarak Türk veya Rum-Türk kökenlere işaret etmekteydi.

İmparatorluk muhafızları için kullanılan bir diğer terim γιανίτζαρος [*gianitzaros*], ἰανίτζαρος [*ianitzaros*] "yeniçeri" terimiydi; Osmanlılar yeniçeri ocağını 1360'larda kurmuştu.[153] Her halükârda γιανίτζαροι [*gianitzaroi*] denilen birimler Bizans sarayında gerçekleşen bir yeniliğe işaret etmekteydi; bu yenilikte Doğunun parmağı vardı. γιανίτζαρος'lardan imparatorluk muhafızları (τοῦ βασιλέως γιανίτζαροι: *tou basileōs gianitzaroi*) şeklinde bahseden kişi Konstantinopolis Patrikliğinin *büyük ekklesiarches*'i ve *dikaiophylax*'ı Sylvester Syropoulos'tur; γιανίτζαρος'lar burada Floransa-Ferrara Konsiliyle (1437-39) bağlantılı olarak ele alınmıştır.[154] Syropoulos bu bağlamda tuhaf bir hikâye anlatmaktadır. İtalyanlar Yunan heyetinin birliği süratle onaylaması için Bizans sarayına vaat edilen tahsisatı Floransa'da üç ay ellerinde tutup vermemişlerdi. Bundan en fazla etkilenen mağdurlar imparatorluk görevlilerinin en fakiri ("ἐνδεέστεροι καὶ πένητες: *endeesteroi kai penētes*") olan ve yiyecek alacak paraları kalmayan yeniçerilerdi. Yardım talebiyle gittikleri *büyük protosynkellos* onlara satmaları için kıyafetinin düğ-

---

pachryssanthou ve Sima Ćirković, 4 cilt (Paris, 1970-82), 2:10 (no. 71.79); Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 278.

Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 54. Şarki μουρτάτος [*mourtatos*] sözcüğünün bir sebeple μυρταΐτης [*myrtaitēs*] biçimini alması imkânsız değildir; Balivet'nin *mīr-sayyīd* sözcüğünden μυρταΐτης türetimi fonetik ve semantik sebeplerle makul değildir. Diğer taraftan, μυρταΐτης belki Doğudan değil Batı Avrupa'dan alınmıştı. Bkz. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan court*, s. 304; Balivet, Michel. "Une dignité byzantine d'origine turque: le 'Myrtaïtès' (Μυρταίτης)," a.y. *Byzantins et Ottomans. Relations, interaction, succession*, s. 115-23.

Osmanlının yeniçerilerine ilişkin olarak bkz. Murphey, Rhoads. "Yeñiçeri," *EI*², 11:322a.

Syropoulos, s. 192.13 (ἰανίτζαρος), 296.20, 404.12 (γιανίτζαροι).

melerini vermişti. Ancak yeniçeriler *büyük protosynkellos* ile tekrar görüşmüş, düğmeleri satamadıklarını, aralarından birinin silahını elden çıkarmak zorunda kaldığını, bir diğerinin ise üniformasını rehin bıraktığını anlatmıştı ("ὅπως ὁ μὲν διεπράσατο τὰ ὅπλα, ὁ δὲ ἠνεχύρασε τὰ ἐνδύματα, ὁ δὲ ἄλλος ἄλλο τι"). *Büyük protosynkellos* bunun üzerine onları birliği reddederek Bizans heyetinin yabancı ülkelerde kalmasına yol açan Efes Metropoliti Markus ve *büyük sakellarios* Manuel Hrisokokkis'e gönderdi. Sayıları yirmiden fazla olan yeniçerilerin azarladıkları Manuel Hrisokokkis büyük korku içinde onları yatıştırmayı başardı ve patrikle konuşmaya söz verdi.[155] Syropoulos'un anlattıkları yeniçerilerin İmparator VIII. Ioannes'in saray maiyetinde bulunduklarını ve ona İtalya seyahatinde eşlik ettiklerini, bununla beraber imparatorluk sarayı bünyesindeki konumlarının muhtemelen fazla yüksek olmadığını ortaya koymaktadır. Büyük olasılıkla Hıristiyan inancı taşımaktaydılar ve dini mercilere başvurma imkânına sahiptiler.[156]

Zachariadou "yeniçeri" teriminin ilk olarak Bizans sarayında ortaya çıktığını öne sürmüştür. Ona göre, VI. Ioannes Kantakuzinos'un (1352) Katalan muhafızlarına bu ad verilmiş ve ἰανίτζαρος/γιανίτζαρος [*ianitzaros/gianitzaros*] terimi Bizans hizmetindeki *geneta, ginetes, janitarii* adlı Berber süvarilerinden türetilmişti.[157] Ancak böyle bir kurguya imkân tanıyacak yeterli sayıda gerekçe yoktur. Öncelikle *ginetes/janitarii*'den γιανίτζαρος'a [*gianitzaros*] yönelen fonetik aktarım kuşkuludur (τζ izaha muhtaçtır). İkincisi, γιανίτζαρος Türkçe *yeni-çeri*'ye özgü vurguyu üzerinden atamamıştır. Üçüncüsü, Bizanslılar on beşinci yüzyılın ortalarında γιανίτζαρος sözcüğünü kesinlikle Osmanlıca olarak görmekteydi. Örneğin Dukas Osmanlı *yeniçeri*'sini şu şekilde açıklamaktadır: "τούτους ὁ ἀρχηγὸς νεόλεκτον στρατόν, κατὰ δὲ τὴν αὐτῶν γλῶτταν

---

[155] Syropoulos, s. 404.8-38.

[156] Zachariadou, "Les janissaires," s. 592; Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 284-85.
Zachariadou, "Les janissaires," s. 595-97.

γενίτζεροι, καλεῖ."[158] Dukas ve çağdaşlarının sözcüğün "Bizanslı" veya "Katalan" kökenleri hakkında bilgilerinin olmaması mümkün değildi. Trapp kendi Lexikon'unda sözcüğün Osmanlı etimolojisini tercih etmiştir.[159] Yunanların saray muhafızlarına bu sevilmeyen adı neden verdiklerinin sebebi belirsizdir. Osmanlı dünyasının köle kıldığı (*kapıkulu askerleri*) γιανίτζαροι'nin kimlerden müteşekkil olduğu hususunda birkaç tahmin yürütmek mümkündür: (1) Osmanlı sultanının imparatora sunduğu şahsi bir hediye, (2) Bizanslılar tarafından kurtarılmış *kapıkulu askerleri* veya (3) imparatorun şahsi köleleri. Bizans sarayındaki τατᾶς [*tatas*] ve μουρτάτος [*mourtatos*] gibi γιανίτζαροι [*gianitzaroi*] askerlerinin de mutlaka Türk soyundan geldiklerini düşünmek için sebep yoktur.

Trabzon sarayına özgü *nomenklatura* da kimi yerel özelliklerle birlikte ςτατᾶς, τζαούσιος ve μουρτάτος gibi Şarki kökenlere sahip unvanlar ihtiva etmekteydi. Büyük Komnenos sarayında görülen iki geleneksel unvan daha yabancı muadillere sahipti: πρωτοσπαθάριος [*prōtospatharios*] bir ölçüde farklı bir adlandırma olan ἀμυρτζαντάριος [*amyrtzantarios*] sözcüğüyle eşitlenmiş, ἀκόλουθος'un [*akolouthos*] yerine χουρτζῆς'i [*khourtzēs*] kullanmak yaygın hale gelmiştir.[160]

Yunanlar, saraya hükmetmeye başlayan "Şarklılaştırılmış" rütbe adlarıyla birlikte, genel askeri terimleri de yabancı dillerden almışlardır. Bunların en eski tarihli olanlarından birisi Arapça kökenli, Bizans'ta dokuzuncu yüzyıl sonlarından ve Güney İtalya Yunancasında on birinci yüzyıldan itibaren varlığına rastladığımız γουνδής [*goundēs*], γύνδοι [*gyndoi*] "askerler, askerlik" terimidir.[161] Tahkimli kule için kullanılan Şarki πούρτζιον [*pourtzion*] sözcüğünün esasen

---

[158] Dukas 23.9. (s. 179.10). Başka benzeri örnekler için bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:110-11.
LBG, s. 317.

[160] Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 341-43, 345.18, 348.36-37. Bu unvanlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. 7. Bölüm 2. Kısım.
LBG, s. 328, 333; Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975-79), 1:334.27, 335.32, 2:112, 114; Caracausi, Girolamo. *Lessico greco della Sicilia e dell'Italia meridionale (secoli X-XIV)* (Palermo, 1990), s. 148.

ilginç bir hikâyesi vardır; sözcüğü ilkin ödünç alanlar Araplardır, hem de Yunancadan (← Yunanca πύργος: *pyrgos* "kule"). Πούρτζιον ilk defa Pontus Rumcasında 1300 yılı civarında görülür;[162] Modern Yunancada μπούρτζι biçimiyle mevcut olup bu da herhalde Batı Bizans kültür çevresinde Türkokratia öncesinde var olduğunu yansıtmaktadır. Terim muhtemelen Arapçadan alınma bir başka Bizans yabancı sözcüğü olan ve ilk defa Kekaumenos'un on birinci yüzyıla ait bir anlatısında görülen κουλᾶς [*koulas*] "kule, kale" sözcüğüyle eşanlamlıydı. Daha sonraki dönemlerde Anna Komnene ve Ioannes Tzetzes tarafından on ikinci yüzyılda kullanılmış ve on dördüncü yüzyılda çok sayıda belgeye sızmıştır. On dördüncü ve on beşinci yüzyılda Selanik kalesi Κουλᾶς [*Koulas*] adıyla anılmaktaydı.[163] Sözcük çağdaş Yunancaya da aynı biçimiyle geçmiştir.[164]

Bizanslılar on dördüncü ve on beşinci yüzyılda Osmanlıların vergileri ifade etmek üzere geliştirmiş olduğu kimi mali terimlere başvurmuştur. Bu terimlerden biri aslen Türkçe olan βιρίμιον [*birimion*] (1342) sözcüğüdür; βιρίμιον Türklerin Hıristiyan komşularından aldığı "yıllık haraçtır." Sözcüğe Patrik XIV. Ioannes Kalekas'a ait bir yasada rastlıyoruz; βιρίμιον Ortodoksluğa yeni geçmiş ve vergiden muaf tutulmuş Cenovalı Ioannes'in diğer vergileriyle birlikte anılmaktadır.[165] Selanik ve Makedonya toprakları 1403/04 yıl-

---

[162] Grégoire, "Les veilleurs de nuit à Trébizonde," s. 494 (πουρτζίου); *LBG*, s. 1361. Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1: *Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique*, 2: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (*Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*) (Paris, 1975), s. 369.

[164] Kekaumenos. *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo: Stratēgikon*, çev. ve ed. Maria Dora Spadaro (Alessandria, 1998), s. 202.2, 6, s. 226.27; Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias* 11.4.5.13, 11.4.6.8, 11.11.5.10, 11.11.6.6, ed. A. Kambylis ve D. R. Reinsch (Berlin ve New York, 2001); *Actes d'Iviron*, ed. Jacques Lefort, Nicolas Oikonomides, Denise Papachryssanthou ve Hélène Métrévéli, 4 cilt (Paris, 1985-95), 4:52 (no. 85.25); Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 2:250 (a. 1395); *LBG*, s. 872; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:166; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 168.

Register des Patriarchats von Konstantinopel, ed. Herbert Hunger, Otto Kresten vd., 3 cilt (Viyana, 1981-2001), 2:294.44 (no. 137); düzeltiler için bkz. *LBG*, s. 280. βιρίμιον'un siyasal ve toplumsal manasına ilişkin olarak bkz. Zachariadou,

larında Bizanslılar tarafından bölgeyi 1380'lerden itibaren ellerinde tutan Osmanlılardan geri alındığında Bizans idaresi Osmanlı vergi sistemini korudu. Daha sonraki yıllara ait Bizans belgelerinde Osmanlı mali terminolojisi genellikle Yunancaya çevrilmiştir. Bunun tek istisnası Bizans'ta muhtemelen στιχικὸν τέλος [*stikhion telos*] vergisine karşılık gelen χαράτζιον/χαράτζι'dir [*kharatzion/kharatzi*] "toprak vergisi."[166] 1403 tarihli Bizans-Türk antlaşmasına göre Yunanların padişaha ödedikleri *haraç* artık imparator adına alınacaktı.[167] Bu tarihten itibaren χαράτζιον sözcüğüne Athos belgelerinde rastlanmaktadır.[168]

Sarayda kullanılan terimlerden olan γιανίτζαρος [*gianitzaros*] ve μουρτάτος'un [*mourtatos*] saray muhafızlarını ifade etmeye başlaması gibi βιρίμιον ve χαράτζιον da Bizanslılar tarafından benimsenen yabancı bir vergi sistemine ilişkin terimleri teşkil etmeye başlamıştır. Bu sözcükler Bizans'a yabancı unsurları tanımlamaktaydı. Bu grupta yer alan başka adlar –τζαούσιος [*tzaousios*], γουνδής [*goundēs*], κουλᾶς [*koulas*] ve πούρτζιον [*pourtzion*]– yeni nesneleri tanımlamamış, daha çok Bizans yaşamında ortaya çıkan "Doğululaşmış" tercihleri temsil etmiştir.

Elizabeth. *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Venedik, 1983), s. 23-24.

166 Oikonomides, Nicolas. "The Role of the Byzantine State in the Economy," *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century* içinde, 3:1039; Oikonomides, Nicolas. "Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice," *SüdostForschungen* 45 (1986), s. 1-24; *Actes de Lavra*, 4:56-58 n. 265; Oikonomides, Nicolas. "Le haradj dans l'empire byzantin du XVe siècle," *Actes du Ier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 3 (Sofya 1969), s. 681-88 ; Ostrogorsky, George. "Byzance, état tributaire de l'empire Turc," *Зборник радова Византолошког института* 5 (1958), s. 49-58; Schwarz, Paul. "Die Herkunft von arabisch ḫarâǧ (Grund-)Steuer," *Der Islam* 6 (1916), s. 97-99; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:340-41.
Dennis, George T. "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403," *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967), s. 72-88.

168 Konuyla ilişkili belgesel kaynaklara atıflar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Necipoğlu, Nevra. "Sources for the Social and Economic History of Late Medieval Thessalonike and their Significance for Byzantine and Ottoman Studies," *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları* içinde (Ankara, 1999), s. 102-03.

Bizanslılar elbette sadece askeri terminolojiyi benimsememiştir. Bartusis'in de belirttiği gibi, Bizans askeri kıyafetleri, zırhları ve silahları dönemin Batı Avrupa ve Asya askeri uygulamalarında yaygın unsurları sergilemekteydi. Asya (Selçuklu, Osmanlı, Memlûk) zırh ve silahlarını Bizans askerlerinin birçok resminde ayırt etmek mümkündür.[169]

9. Doğunun Olumlu İmgesi

Şarki sözcüklerden müteşekkil gruplar Doğunun Bizans zihniyetine hâkim imajını açık şekilde yansıtmaktadır. Dilbilimsel bulgulara göre Bizanslıların gözünde Doğu, ağırlıklı olarak kumaşlar, giysiler, takılar ve baharatlar gibi lüks malların, gelişmiş ticaret tekniklerinin, elit saray birlikleri dahil askerlerin ve askeri teknolojilerin edinilebileceği bir kaynaktı. Lüks mallar ve ticaretin üzerinde durulması on birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Bizans-Doğu karşılıklı ilişkilerinde askeri ve siyasi yönün üzerinde duran dönemin alışılmış imajına ters düşmektedir. Bu imajı kendiyle ("Romalı-Hıristiyan Yunan") "Barbar-Pagan Türk" arasına keskin bir hat çeken Bizans ideologları, tarih yazıcıları ve kilise yazarları biçimlendirmişti. İdeolojiye bulanmış bu yazın Doğuya ilişkin çoğunlukla olumsuz bir imaj yaratmıştır; Doğulu bu yazına göre ebedi düşman ve saldırganın tekidir – doğrusu bu imaj Doğuya ilişkin tek, hatta en baskın imaj bile değildir.

İdeolojinin hizmetine sunulmuş bu tür söylemlerden başka herhangi kavramsal bir tutum geliştirmeyen ve savaştan çok barışçıl değişimlere eğilen faydacı "teknik" metinlerde Doğunun egzotik imajının dikkat çekici bir teyidini buluruz. 1336/37 yılının *Trabzon Yıldıznâmesi*, sanki Bizanslıların Doğuyla karşılaşmalar esnasında edindiği olumlu deneyimleri yansıtmak istermiş gibi Büyük Komnenos'ların Pontus'una bağlanmaktadır. Yıldıznâmeye Trabzon şehri için 12 Mart 1336-12 Mart 1337 aralığı baz alınarak hazırlan-

[169] Bartusis, *The Late Byzantine Army*, s. 322-41 (14. Bölüm: "Weapons and Equipment"), şekiller 1-6.

mış astronomik bir almanak (gök cisimlerinin bulunduğu konumu belirten tablo) eşlik etmektedir. Yıldıznâme yirminci yüzyılın başlarında iki defa yayımlanmış, 1994'te Mercier ilk defa ayrıntılı matematiksel ve tarihsel açıklamalarla ve kehanetlerinin İngilizce çevirisiyle almanağı da yayımlamıştır.[170]

Astronomik tablolar on üçüncü yüzyılın sonlarıyla on dördüncü yüzyılın başlarında Bizans fikir adamları arasında çok tutulan İran astronomi ekolünün hesap yöntemlerine göre oluşturulmuştur.[171] Astronomun almanaktaki tarihleri, Mercier'in de ifade ettiği gibi, "Arap ay sistemini bütünüyle tanımadığı" halde, hem Hıristiyan hem Müslüman takvimlerine göre vermesi dikkat çekicidir.[172] İslami ay adlarının tablolarda aktarıldığı üzere fonetik biçimleri yazarın İran gündelik diline aşina olduğuna işaret etmektedir.[173] Yazar, İran astronomi ekolüne bağlılığı ve Farsçaya aşinalığı sayılmazsa, Hıristiyanlığından ödün vermemektedir; kendisi Bizans kozmoloji geleneğine mensup bir âlimdir. Ayların İsevi ve İslami adlarını kaydetmekle kalmayıp başlıca dini günlerin tarihlerini de veren[174] yazar, daha taze ve sahih Arabi-Farisi verileri göz ardı ederek ve Pto-

---

[170] Lampros, "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον," s. 33-50; Libadenos, Andrew. *Andreae Libadeni Trapezuntii praedictiones pro anno mundi 6844=1336 s. Chr. n., excerpta ex Cod. 12 (Monac. 525), Catalogus codicum astrologorum graecorum*, 7:152-60; Mercier, Raymond. *An Almanac for Trebizond for the Year 1336* (Louvain-la-Neuve, 1994). *Trabzon Yıldıznâmesi* hakkında ayrıca bkz. Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 146, 185, 413, 474-75; Tihon, Anne. "Tables islamiques à Byzance," *Byzantion* 60 (1990), s. 417-18.

Mercier, *An Almanac for Trebizond*. İrani ekolün Bizans dünyasında büründüğü role ilişkin olarak ayrıca bkz. Pingree, David. "Gregory Chioniades and Palaeologan Astronomy," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 133-60; Tihon, Anne. "Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle," *Byzantion* 57 (1987), s. 471-87.

Mercier, *An Almanac for Trebizond*, s. 60 ve 61.

Burada Arapça ay adlarının –σαφάρ ve ῥατζάπ (Mercier, *An Almanac for Trebizond*, s. 40, 42, 52, 54)– Farsça telaffuz kurallarına göre vurgulu kılınmış olmasından yola çıkılmıştır (Arapçada her iki sözcükte de vurgu ilk hecede olmalıdır). Kehanetlerin isimsiz yazarı Arabi-Farisi terminolojinin transliterasyonu hususunda çok dikkatli ve hatasızdı.

Mercier, *An Almanac for Trebizond*, s. 60.

lemaios'un Trabzon'a ilişkin koordinatlarını kullanarak Ptolemaik kozmolojiye hürmetini göstermiştir.[175]

Kehanetlerin isimsiz yazarının, Rum Hıristiyan kimliğiyle birlikte, Büyük Komnenos'ların tebaasından olduğu açıktır. Yıldıznâmenin İsevi karakteri bir sonraki yıla ilişkin tarihin metnin başlarında Bizans sistemine göre verilmesiyle ortaya konulmaktadır. Yazar daha sonra Büyük Komnenos imparatorunu τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ diyerek "*bizim* efendimiz" kılmakta, ona hayırlar dilemektedir.[176] Yıldıznâmenin dili sade ve süssüz, bununla beraber Yunani kökenleri apaçık kılacak denli akıcı ve hatasızdır. Yıldıznâmeyi türünün diğer örneklerinden ayıran[177] şey kehanetlerin tek bir kişi değil, Trabzon'un imparatoru, memurları, orta sınıf tüccarları ve sıradan halkı (κοινὸς λαός: *koinos laos*) dahil tüm kesimleri düşünülerek tanzim edilmiş olmasıdır. Ancak yazılı bir metin olarak hazırlanmış olması yıldıznâmenin öncelikle okur yazar kesimi hedeflediğini düşündürmektedir.

Bugünün kitle iletişim araçlarını andıran yıldıznâme orta sınıf Pontuslu Bizanslılar, özellikle de zanaatkârlar ve tüccarların gündelik ilgi konularına dair tahminler içermektedir. Konular ve ilgi alanları benzemektedir: siyaset, hasat ürünleri, gıda ve mal fiyatları, hava durumu, hastalıklar ve günlük faaliyetler için gerekli bilgiler.[178]

Yıldıznâme yabancı diyarları mal ve siyasi haber kaynağı olarak görmektedir. Yıldıznâmenin topoğrafik haritası şaşırtıcıdır: Trabzon'la birlikte yalnızca Doğuya, özellikle de İslami ticaret merkezlerine (Kürdistan, Amid, Suriye, Musul, Mugan, Bağdat, Gilan, Tebriz, Mısır, Filistin) ve Karadeniz bölgelerine (Τουρκία καὶ Ταταρία, χώρα τῆς Χαζαρίας) yoğunlaşmaktadır. Hicaz'a τὰ πέριξ τοῦ Χάτζη

---

[175] Mercier, *An Almanac for Trebizond*, s. 76.
Lampros, "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον," s. 38.7-8.
Krş. Hunger, Herbert. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978), 2:244-57.
Karpov, *История Трапезундской империи*, s. 475; Varvounis, Manolis G. "Όψεις της καθημερινής ζωής στην Τραπεζούντα του 14ου αιώνα – Η μαρτυρία του Ωροσκοπίου της Τραπεζούντος (1336)," *Αρχείον Πόντου* 45 (1994), s. 18-36.

("Hac yerini çevreleyen bölge") denilmektedir. Müslümanların kutsal şehirleri Mekke ve Medine yıldıznâmede yer alan coğrafyanın en uç noktalarını teşkil etmekte. Kehanetler Ἀνατολή [*Anatolē*] "Şark" genel adlandırması esas alınarak ortaya konulmakta: bu adlandırma muhtemelen Bizanslıların gündelik ilgilerini temsil eden kuzey, doğu ve güneydeki bütün Türki, İrani ve Arabi diyarları ifade etmekteydi. Yıldıznâmede Δύσις [*Dysis*] "Garp" genel adlandırması hariç Hıristiyan ülkelerine ait herhangi bir spesifik yer adı zikredilmemektedir. Konstantinopolis ve Balkanları içeren Garp, Pontusluların gündelik ilgi alanlarının dışında kalmakta, Şark ticaretiyle Pontus toplumunun orta ve üst sınıfları için büyük önem taşıyordu (Şekil 25).[179]

Pontus Bizanslıları yıldıznâmede belirtilenlerin dışında kalan şehirleri, ulusları ve ülkeleri elbette tanıyorlardı. Başka Pontus kaynaklarına –örneğin Panaretos'a– baktığımızda diplomatik ilgi alanının, keza askeri tarihin topoğrafik genişliğiyle karşılaşırız. Konstantinopolis ve Trabzon Panaretos'un inşa ettiği dünyanın merkezini teşkil etmektedir.[180] Bessarion'un ünlü *Enkomion*'u ve Libadenos'un seyahatnamesi her biri kendi özelliklerini yansıtan ilave coğrafi imgeler bahşetmektedir.[181] Tarihyazıcılığı, retorik ve velayetnameler kültürel gelenek bilincinin farklı katmanlarını ve boyutlarını açığa vurmaktadır.

---

[179] Daha fazla bilgi ve tahlil için bkz. Shukurov, Rustam. "Horizons of Daily Interest," *Byzantinische Forschungen* 25 (1999), s. 1-14.

[180] Büyük Komnenos'ların Panaretos tarafından da dile getirilmiş olan devlet ideolojisi, Konstantinopolis'i Hıristiyan dünyasının gerçek merkezi olarak gören Bizans geleneğinin sınırları içinde şekillenmiştir. Panaretos'un kroniğinde Konstantinopolis Trabzon'dan daha önemli addedilmiştir: Konstantinopolis çoğu zaman "Şehir" olarak (πόλις, μεγαλόπολις veya μεγάλη πόλις: *polis, megalopolis* veya *megalē polis*) adlandırılmakta, Trabzon İmparatorluğunun başkenti Trabzon ise özel bir isimle onurlandırılmamakta, *şehirlerden bir şehir* addedilmektedir (Panaretos, Dizin).
Lampsides, Odysseus. "Ο εις Τραπεζούντα λόγος του Βησσαρίωνος," *Αρχείον Πόντου* 39 (1984), s. 1-75; Libadenos, Andrew. *Ανδρέου Λιβαδηνού βίος και έργα*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1975).

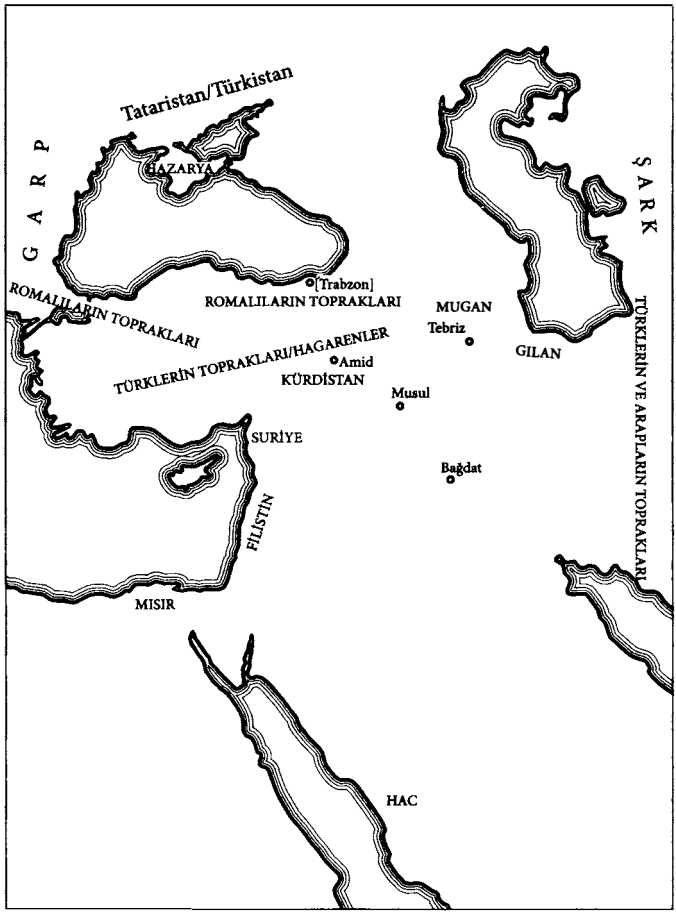

Şekil 25: *Trabzon Yıldıznâmesi*'nin topoğrafyası (harita: Oyat Shukurov).

Batı Bizans'ta Latinlerin siyasal, kültürel ve ekonomik etkinlikleri ve fiziki varlıkları Trabzon'a kıyasla elbette çok daha güçlüydü.[182] Bizans'ın batısı Trabzon'dan daha fazla Avrupa merkezliydi. Yine de yukarıda tartışılan Şarki söz dağarcığı Doğunun Bizans günlük

[182] Orta Yunancaya sızmış Batılı sözcükler de bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: Kahane, Henry ve Kahane, Renée, "The Western Impact on Byzantium," s. 127-53; a.y. "Abendland und Byzanz," s. 536-37.

yaşamında (ucuz veya pahalı) kumaşlar, giysiler, (hem törensel hem gündelik) takılar ve (hem gündelik hem tıbbi) gıdalar biçiminde mevcut olduğunu göstermektedir. Bizanslı tüccarlar gelen ve giden malları Şarki ağırlık ölçülerine göre kaydetmekteydi. Dolayısıyla yıldıznâmenin günlük mevzularda açığa çıkan Şarki ufku yalnızca Trabzon'un değil, tüm Bizans dünyasının ortak ilgi alanına girmekteydi.

10. Ufku Genişletmek

Doğunun Bizans yaşamı üzerindeki kültürel etkileri ifadesinin karmaşık bir anlamı vardır. Burada alıcı kültür Ötekiyi kendine mal etmeye kalkışmalıdır. Zihinsel ufukların genişlemesi her yeni deneyimi belirleyen bilginin varlığını önceden gerektiren spesifik bir bilinç düzeyi oluşturur. Şartlarını tarihin belirlediği zihinsel ufuk daima değişmektedir. Onun zamanla değişen yapısı bir seyyahın sürekli değişim içindeki fiziki ufkuyla karşılaştırılabilir.

Yunancanın Doğudan almış olduğu sözcükler yabancı unsurları özümseme sürecinde zihniyetin dilsel ufkunu temsil eder. Yabancı dil ve o dilin sahibinin âdetleriyle yaşam biçimi zamanla Yunanlar için de öz-imajın ayrılmaz bir parçası haline gelmekteydi. Doğudan alınmış nesneleri ve adlarını kendilerine mal eden Yunanlar fikir anlamında da Doğuyu yakından tanımakta ve öğrenmekteydi. Özümsenen sözcükler ve nesneler Bizanslılar tarafından kendi dünyalarının ayrılmaz parçaları olarak görülmekteydi.

Aslı Farsça olan μουζάκιον [*mouzakion*] "çizme" sözcüğü Yunancaya onuncu yüzyılda girmişti. Bu sözcüğün bir türevini Diyakoz Leon Yunanca olarak nitelemiştir. Ona göre İmparator I. Ioannes'in takma adlarından olan Ermenice *tzimiskes* (Erm. ծմուշկ *čmušk*) sözcüğü Yunancaya μουζακίτζης [*mouzakitzēs*] ("kısa veya küçük çizme") şeklinde çevrilmelidir.[183] Diyakoz Leon'un döneminde Bizanslılar bu sözcüğü Yunanca kökenli olarak algılamaktaydı.

[183] Leo the Deacon. *Leonis Diaconi historiae libri X* 5.9, ed. Karl Benedikt Hase (Bonn, 1828), s. 92.4: "εἰς τὴν Ἑλλάδα μεθερμηνευόμενον μουζακίτζην δηλοῖ."

Panagiotakis'in μουζακίτζης sözcüğünün Ermenice մուճակ *mučak* "bir tür ayakkabı" sözcüğünün Yunancalaşmış biçimi olduğu yönündeki görüşü makul değildir, zira Yunanca sözcük Ermenice bir türevden çok fonetik bakımdan Farsça aslına daha yakındır.[184] Polemis'in önerdiği μουζάκιον [*mouzakion*] sözcüğünün Arnavutça kökeni daha da düşük bir olasılıktır.[185] Μουζάκιος [*Mouzakios*] veya Μουζάκης [*Mouzakēs*] takma adı veya soyadı on birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek mevcut olmuştur.[186] Bu şekilde ikinci ada sahip kişiler belki de akrabaydı. Bu adın μουζάκιον sözcüğünden türetildiği bellidir. Sözcük Yunan söz dağarcığının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve on beşinci yüzyıla dek çeşitli yazın türlerinde kullanılmıştır. On dördüncü yüzyıl ortalarında Düzmece-Kodinos tarafından yazılmış bir risalede çoğul μουζάκια [*mouzakia*] şekliyle yer almaktadır. Verpeaux bunu "les empeignes," yani "saya" şeklinde çevirmektedir.[187] Ancak başka örnekler μουζάκια [*mouzakia*] sözcüğünün "saya"dan daha geniş bir anlama geldiğini ve genel olarak çizmeyi belirttiğini akla getirmektedir. 1324 yılı tarihli bir hesap kaydında μουζακοπέτζωμα [*mouzakopetzōma*] "çizme tabanı" türevi (μουζακ + Yunanca ~πέτζωμα: *petzōma* "taban, tabanlamak") yer almaktadır.[188] Bir başka türev olan μουζακοπράτης [*mouzakopratēs*] "çizmeci/çizme satıcısı" Kiev Kardinali İsidore'nin 1443 tarihli hesap kayıtlarında bulunmaktadır.[189]

Bizans dünyasında Farsça τζαμανδᾶς [*tzamandas*] sözcüğü artık yabancı bir sözcük olarak görülmemekteydi. Thomas Magist-

---

[184] Panagiotakes, Nikolaos M. *Λέων ο Διάκονος. Α. Βιογραφικά. Β. Χειρόγραφα και εκδόσεις* (Atina, 1965), s. 105 n. 3.
Polemis, Demetrios I. *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (Londra, 1968), s. 147 ve n. 5.

[186] Polemis, *The Doukai*, s. 147-48.
Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 144.5.

[188] Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 463 (VI, 1328), 468 (VIII, 1324).
Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 282 (66.5), Schreiner'in sözcüğe ilişkin izahatı (s. 285) kusursuz değildir ("Oberleder für Schuhe").

ros φάσκωλος "valiz" sözcüğünün anlamını şöyle açıklamaktadır: "deriden yapılıp giysi taşımaya yarayan ve *çoğunlukla* τζαμανδᾶς denilen çuval" ("Φάσκωλος – ὁ ἐκ δέρματος ὁ λεγόμενος ἰδιωτικῶςτζαμανδᾶς, ἐν ᾧ τὰ ἱμάτια φέρομεν").[190] Bunun anlamı da Thomas'ın zamanında φάσκωλος [*phaskōlos*] sözcüğünün kullanımdan düştüğü, halkın çoğunluğu tarafından anlaşılmadığı ve yerine tamamen Farsça τζαμανδᾶς sözcüğünün geçmiş olduğudur.

Bizanslılar ζαρκολᾶς [*zarkolas*] sözcüğünün "Romalıların günlük diline" ait olduğundan ("ὃ κατὰ τὴν κοινὴν γλῶτταν Ῥωμαῖοι ζαρκολᾶν λέγουσι) bahsederek bu sözcüğün konuşulan Yunan diline girdiğini onaylamışlardır.[191] Hıristiyan Yunanların aslen Doğudan alınan ζαρκολᾶς başlığını kıyafetlerinin bir parçası olarak giyip giymediğini söylemek güçtür; muhtemelen söz dağarcıklarına bu sözcük yerleştiğinde söz konusu başlıkları da giymekteydi bu insanlar. Her halükârda sözcük Yunanlar tarafından on beşinci yüzyıl ortalarında tamamen özümsenmişti.

Dukas tarafından zikredilen bir başka Farsça sözcük ζατρίκιον [*zatrikion*] "satranç" Bizanslılar tarafından onuncu veya on birinci yüzyılda alınmıştı. Dukas satranca Bayezid'in Emir Timur tarafından esir tutulmasını anlatırken göndermede bulunmuştur. Sözcüğün aslen Yunanca olduğunu düşünen Dukas okuyucularına ζατρίκιον oyununun İranlılar tarafından *satra(n)j*, Latinler tarafından *scaci* olarak adlandırıldığını açıklamıştır ("παίζων ζατρίκιον, ὃ οἱ Πέρσαι σαντρὰτζ καλοῦσιν, οἱ δὲ Λατῖνοι σκάκον).[192] Dukas'ın ζατρίκιον [*zatrikion*] ve σαντράτζ [*santratz*] sözcüklerinin aynı kökten (Farsça) geldiğini bilmediği ve birincisini yerli, ikincisini yabancı sözcük olarak algıladığı görülmektedir. Dukas'ın mağlup Sultan I. Bayezid ile Emir Timur'un ilk görüşmelerini anlatırken tekrar sözü getirdiği bu oyuna ilgisi belli olduğu halde satrancın Doğuda keşfedildiğini bilmez gibidir. Timur (Bayezid'in oğluna) bir oyun kay-

[190] Thomas Magistros, ed. Ritschl, s. 380.
Dukas 23.9 (s. 179.20).
Dukas 16.9 (s. 99.17). σκάκος'a [*skakos*] (← İtalyanca ← Arapça) ilişkin olarak bkz. *LBG*, s. 1558.

betmiştir. Dukas'ın etimoloji bilgisi de yanlıştı; diğer taraftan sınırlı olsa da Türkçe konuştuğu açıktır.[193]

Orta Yunancadaki Doğudan alınma sözcüklerin ne derece özümsendiğinin bir başka göstergesi Şarki köklerden türetilen Yunanca sözcüklerdir: örneğin μουζακοπράτης [*mouzakopratēs*] ve μουζακοπέτζωμα [*mouzakopetzōma*] gibi kelimelere baktığımızda Şarki köklere Yunanca yapım eklerinin getirilmiş olduğunu görürüz. Benzer bir örnek ise παζαριώτης [*pazariōtēs*] sözcüğüdür; burada da Şarki bir köke Yunanca *nomen agentis* eki ~ιώτης [*~iōtēs*] getirilmiştir. Türkçe köklerle ((καλκάν-: *kalkan-*, φουρνουτζί-: *phournoutzi-*, τζακά-: *tzaka-* gibi) Yunanca *nomen agentis* ekinin bir araya gelmesiyle hasıl olmuş başka sözcükler de mevcuttur: Pontus'ta ikinci ad olarak kullanılan Καλκανᾶς [*Kalkanas*] (← Türkçe *kalkan*),[194] Φουρνουτζιώτης [*Phournoutziōtēs*] (← Türkçe *furuncu/fırıncı*) ve Τζακᾶς [*Tzakas*] (← Türkçe *ocak*).[195] Bu adlar kırsal Yunanca lehçesine hazır bir halde girmemiş, Yunanlar tarafından yabancı dillerden alınan cins isimlerin kişi isimlerine dönüştürülmesiyle üretilmiştir. Kimi Şarki terimlerin Bizanslıların kulaklarına Yunanca gelmesi yabancı ad ve nesnelerin ne kadar önemli ölçüde benimsendiğini göstermektedir.

Bu hususta verilebilecek en parlak örneği, Pontus lehçesinde karşılaşılan ve hem Yunanca hem de Türkçe unsurlar barındıran kırma bir sözcük teşkil etmektedir: δεσποινάχατ [*despoinakhat*].[196] Burada Yunanca δέσποινα [*despoina*] "hanım, kraliçe" sözcüğüyle χατ [*khat*] (← Türkçe *qat*) sözcüğü bir araya getirilmiştir; anthro-

---

[193] Dukas 16.10 (s. 99.31-33): "Τότε καὶ ὁ Ταμὴρ ἡττηθεὶς ἐν τῷ τοῦ σκάκω παιγνίῳ παρὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ – δοὺς αὐτῷ περσιστὶ σιαχρούχ, ὃ λέγεται παρ' Ἰταλοῖς σκάκω ζογάω, ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἔκτοτε Σιαχρούχ, ἤγουν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ." "Checkmate" ["şah mat"] Farsça ve Arapçada *şāhmāt* demektir, fakat Timur'un oğlu Şâhruh'un adının bununla alakası yoktur.

[194] *AVaz*, no. 106.341; Shukurov, Rustam. "The Byzantine Turks of the Pontos," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 6 (1999), s. 15.
Lampros. Ανέκδοτον. Σ. 198.8; *PLP*, no. 27693; Shukurov, "The Byzantine Turks of the Pontos," s. 22; ayrıca bkz. 7. Bölüm 3. Kısım.

[196] Panaretos, s. 72.27, 76.3; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:343-44.

po-lexeme bir role bürünen ve Türkçe adlarda ikinci unsur olarak dişi cinse işaret eden *qat*, *qatın/kadın*[197] sözcüğünün kısaltılmış halidir.[198] Panaretos, Akkoyunlu hükümdarı Kutlu Bey'in eşi (*qat*) Trabzonlu prenses (δέσποινα: *despoina*) Maria'ya iki yerde δεσποινάχατ demektedir. Anthropo-lexeme χατ/*qat* ekine Gürcü prensesi Κουλκάνχατ'ın [*Koulkankhat*] isminde de rastlanır.[199] Moravcsik'in χατ ekini χατοῦν [*khatoun*] (← Türkçe *hatun*[200] ← Soğdca)[201] sözcüğüne bağlayan görüşünü dilbilimsel açıdan açıklamak mümkün değildir. Bu sözcüğü esasen Bizans sonrası Yunanca kaynaklardan tanımaktayız.[202] Öte yandan *hatun* sözcüğü on dördüncü yüzyılın Doğu Anadolu Rumcasında da kullanımdaydı; Erzincan'daki bir mezar taşında 1341 (veya 1343) yılında ölmüş bir kadına dair şu ifadeler yer alır: μεγίστη χατοῦνα [*megistē khatouna*].[203]

---

197 Radloff, *Опыт словаря*, 2:277.
Rásonyi, László ve Baski, Imre. *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, 2 cilt (Bloomington, IN, 2007), s. LXX.

199 Panaretos prensese 1377'nci maddeyle ilintili olarak atıfta bulunmaktadır (Panaretos, s. 78.29).

200 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:343-44.
Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. LXVIII.
Uzun Hasan'ın eşi Theodora Büyük Komnene'den δέσποινα χατοῦν [*despoina khatoun*] şeklinde bahsedilmektedir: bkz. Philippides, Marios. *Emperors, Patriarchs, and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century* (Brookline, MA, 1990), s. 68.9, 126.9.
Cumont, Franz. "Inscription de l'époque des Comnènes de Trébizonde," *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne* içinde (Paris, 1926), s. 67-72. Cumont'un yaptığı okumaya göre "μεγίστη χατοῦνα" [*megistē khatouna*] onursal belirtimini "πρεβητέρισα" ("papazın eşi") takip etmektedir. Cumont ölen kadının önceden soylu bir Müslümanın eşi olduğuna ve sonra da bir papazla evlendiğine inanmaktadır. Fakat bu yorum kadının adının genel uygulama hilafına neden mezar taşında zikredilmediğini açıklamamaktadır. Πρεβητέρισα'nın [*Prebēterisa*] okunuşu kuşkuludur ve bunun yerine bir kadın adı durmalıdır. Ben kişi adı olarak Πρεβη[σ]τένισα [*Prebē(s)tenisa*] (Πρεβεστηνός: *Prebestēnos* sözcüğünün dişil hali) biçiminden daha iyisine ulaşamamaktayım. "Μεγίστη χατοῦνα" onursal belirtimi kocasının mutlaka "Erzincan hükümdarı" olduğunu veya kendisinin Cumont'un önerdiği gibi Büyük Komnenos ailesine mensup olduğunu belirtmez. Kadının eşi soylu bir Müslüman, kendisi de yerli bir Yunan olabilir. Krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:344; *PLP*, no. 30737.

Kesin bulguların yetersizliğine karşın Yunanca günlük konuşma dilinde Doğudan alınma sözcüklerin önemli bir payı vardı. Geç Bizans dönemlerinde yazılmış *Digenes Akrites* destanında, Bizanslıların "kâfir, imansız, putperest" gibi anlamlara varabilmek için günlük konuşma dilinden faydalandığını görüyoruz: Arapça *χinzīr* sözcüğünden türetilmiş χανζύρισσα [*khanzyrissa*] (dişi domuz)[204] ve χατζιροφαγοῦσα [*khatzirophagousa*] (tam anlamıyla "domuz eti yiyen").[205] İranlılar ve Türkler de *χinzīr* sözcüğünü ödünç alacaktı (*hınzır*).[206] Destanda Müslümanların Hıristiyanlara menfi bakışı yansıtılırken Müslüman bir anne Hıristiyan bir kıza âşık olan oğlunu azarlarken kız için χανζύρισσα ve χατζιροφαγοῦσα ifadelerini kullanmaktadır. Yunanlar açıktır ki χανζύρ/χατζίρ [*khanzyr/khatzir*] "domuz eti" sözcüğünü gayet iyi biliyorlardı ve çeviriye ihtiyaç duymuyorlardı. Ayrıca χατζιροφαγοῦσα Arapça, Farsça ve Türkçede tam karşılığı olmayan yeni türetilmiş arı bir Yunanca sözcüktür. Dolayısıyla χανζύρ/χατζίρ büyük olasılıkla Bizanslıların günlük konuşma diline sızmıştı[207] ve *Esmâü'l-lügât*'te aynı Arapça kökten değişik bir sözcük olan χαζίριν sözcüğünün yer alması bunu teyit etmektedir.[208] Modern Yunancada gariptir ki bu sözcük mevcut değildir.

Geç Dönem Bizans edebiyatında pek nadir bir örnekle karşılaşırız: saf Türkçe bir kelime olan διαγο(υ)μάς [*diago(u)mas*] "yağma." Sözcük ilk defa on beşinci yüzyıl yazınında ortaya çıkmaktadır. Ioannes Kananos bu sözcüğe Osmanlıların Konstantinopolis kuşatmasını (1422) anlattığı ve konuşma dilinde yazdığı bölümde başvurmaktadır ("εἰς διαγουμὰν παραδίδη ve ἐπαραδόθην ἡ πόλις εἰς

---

[204] *Digenes Akrites*, ed. Mavrogordato, s. 28.82; *Digenes Akrites*, ed. Trapp, s. 112 (G II 390); krş. s. 113 (Z III 626): χαριντζίρισσα.
Digenes Akrites, ed. Trapp, s. 112 (E 260); *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, ed. Elizabeth Jeffreys (Cambridge, 1998), s. 258 (E 269).

[206] Steingass, Francis J. *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature* (Londra, 1984), s. 477; Redhouse, James W. *Türkçe-İngilizce Sözlük* (İstanbul, 1997), s. 479.
Krş. Grégoire, Henri. "Injure tudesque... ou arabe ?," *Byzantion* 9 (1934), s. 384. *Asmā*, BnF, vr. 56v: (خَزِيرِين [χazīrīn]).

διαγουμάν").[209] Koutloumousiou Manastırının on beşinci yüzyılda yazılmış olan kroniklerinde Selanik (1430) (ἔποικέ την διαγουμάν: *epoike tēn diagouman*) ve Konstantinopolis'in (1453) ("ἔποικάν την διαγουμάν: *epoikan tēn diagouman*") Osmanlıların eline geçmesinden bahsedilirken ποιῶ διαγουμάν [*poiō diagouman*] "yağmalamak" ifadesine başvurulmaktadır.[210] Bu sözcük erken bir tarihte Farsçaya da sızmış, Türklerin yıkıcı akınlarda gerçekleştirdikleri yağmayı ve ganimet elde etmek üzere başvurdukları eylemleri ifade etmiştir.[211] Arapçaya da sızan sözcük yeni bir fiilin türetilmesine de vesile olmuştur: *yaghghama* "yağmalamak."[212] Sözcük Balkanların Slavik dillerince de benimsenmiştir.[213] Bir açıdan soyut bir kavram olan bu sözcük Bizans Yunancasında bulunan ve maddi nesnelere karşılık gelen birçok Doğu kökenli sözcükten farklılık göstermektedir. Modern Yunancaya διαγούμισμα "yağma," διαγουμιστής [*diagoumistēs*] "yağmacı" ve διαγουμίζω/διαγουμάω [*diagoumizō/diagoumaō*] "yağmalamak" sözcükleriyle geçmiştir.

On beşinci yüzyıl Pontus'undan kalmış iki belgede ποιῶ ταβήν [*poiō tabēn*] "tartışmak, çatışmak, azarlamak" (← Osmanlıca *da'va etmek* "iddia etmek, talep etmek") ifadesiyle karşılaşıyoruz.[214] Papadopoulos'un da ifade ettiği gibi, ταβή [*tabē*] "çatışma, kavga, nefret, istismar" (ἔρις, φιλονικία: *eris, philonikia*) modern Pontus Rumcasındaki ταβίζω [*tabizō*] "kavga etmek, azarlamak, kınamak" ifadesiyle ilişkilenmektedir.[215] Fakat asıl ποιῶ ταβήν Türkçe bir ifadeden alınma olup bu da aynı anlamdaki Farsça *da'wā kerden (dāştan)*

---

[209] Kananos, John. *Giovanni Cananos, L'assedio di Costantinopoli*, ed. Emilio Pinto (Messina, 1977), s. 59.159, 59.165 (§ 8).
Schreiner, *Kleinchroniken*, 1:655.1, 656.4.
Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 4:181-82; Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, s. 1532.
Baranov, Kharlampij K. *Арабско-русский словарь* (Moskova, 1977), s. 918.
Miklosich, *Die Türkischen*, s. 314.
AVaz. no. 5.3-6, no. 6.4; Lampsides, Odysseus. "Γλωσσικά σχόλια εις μεσαιωνικά κείμενα του Πόντου," *Αρχείον Πόντου* 17 (1952) s. 230; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:353.
Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:353; Lampsides, "Γλωσσικά σχόλια," s. 230. Krş. *LBG*, s. 1736.

ifadesinden gelmektedir. Bu ifadeyi içeren Yunanca belgenin, *antroponimik* bulgular göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı fethinden önce yazılmış olduğu görülür. Dolayısıyla ifade Yunan diline Bizans döneminde girmiştir.

Yunancaya yalnızca tekil sözcüklerin değil, kavram ve deyimlerin de sızması Türk dilinin gösterdiği büyük etkiye işaret etmektedir. Şarki dillerden alınan birçok sözcüğün Bizanslıların kulaklarına Yunanca gelmesi yabancı ad ve nesnelerin ne kadar derin bir uyum sağladığını göstermektedir. Şarki dilleri (özellikle de Türkçeyi) çoğu zaman Yunanların konuşma dilinde karşılaşılan menfi ve müstehzi ifadelerin kaynağı olarak görmek pekâlâ mümkündür. Türk dili on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla dek Bizanslının nazarında düşük bir kültürel statüye sahipti. Fakat Osmanlı devlet ve medeniyetinin yükselişe geçmesi ve on dördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans yaşamını etkilemeye başlamasıyla birlikte genelde Türkçe ve özelde söz dağarcığı itibarının zirvesine ulaşmıştır.

11. İki Dillilik ve Yer Adları

İki dilliliğe ilişkin sansürün geleneksel etnonimi ve toponimiyi yeni adları benimsemekten alıkoyduğu etno-coğrafi terimlerin hiyerarşik dikey ilişkisine ek olarak geleneksel ve yeni terminoloji arasında Doğunun Bizans dünyasını "dilsel açıdan istila ettiğini" gösteren yatay bağlantılar da vardır. Yeni coğrafi ve etnik adlar Bizans metinlerine Bizans tarihi boyunca sızmaya devam etmiş, eski "bilimsel" coğrafi *nomenklatura* için aynı anlamı taşıyan *doublet* sözcükler olarak iş görmüş, kimileyin ise eski adların yerini almışlardır. Bizans'a özgü dilsel alan iki terminolojik örgü içinde var olmuştur: "bilimsel" yazın ve konuşulan dil. Geç Bizans döneminde dünyayı tanımlayan geleneksel adlarda radikal bir dönüşüm yaşanmıştır.

Metonomasia (μετονομασία) dediğimiz o özel tür de bu duruma delalettir; en eskisi on ikinci yüzyıla dayanan bu özel tür, eski/yeni coğrafi ve etnik adlara ilişkin uyum listeleri olarak görülebilir. Söz konusu listeler Bizans İmparatorluğu sınırları içinde ve dışındaki yer adlarını, özellikle de Ortadoğu (Azerbaycan, Suriye, Irak)

ve Balkanların toponimisini kapsamaktaydı. Örneğin Balkanlar ve Tuna bölgesinin söz konusu edildiği yerde Macaristan, Sırbistan, Strumica ve Vardar gibi modern adlara başvurulmaktadır; Ortadoğu'da Tebriz, Meyyâfârikîn, Halep ve Amid vardır.[216] Bu listelerin mevcudiyeti yeni adların sadece Yunan dilbiliminde var olmakla kalmayıp aynı zamanda Bizanslılar tarafından yaygın şekilde kullanıldığını da göstermektedir. Bu listelerin amacı tam da sanal terminoloji ortamını günlük yaşamın gerekleriyle uyumlu hale getirmekti.

Doublet coğrafi adlara çoğunlukla sığ bir gelenek bilgisine sahip, yeni olduğu çok belirgin sözcükleri kullanmasına edebi zevkleri izin veren Bizanslı yazarların eserlerinde rastlanır. Örneğin on beşinci yüzyılın ilk yarısında Ioannes Kanaboutzes (anlaşılan İtalyan soyundan gelmekteydi) Halikarnaslı Dionysos'a dair yorumda bulunurken Küçük Asya'nın batısındaki şehirleri tasvir edebilmek için Türkçe adlardan faydalanmıştır. Halikarnas'tan bahsederken buranın bir zamanlar Türkler tarafından Μανταχίας [*Mantakhias*] (← Türkçe *Menteşe*) denilen, nüfusu az ve ıssız bir bölgede olduğunu belirtmiştir.[217] Troya'da bulunan İda Dağından bahsederken şöyle der: "Türkler bugün oraya κὰς τάγ [*kas tag*], yani Kaz Dağı

---

[216] Diller, Aubrey. "Byzantine Lists of Old and New Geographical Names," *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970), s. 27-42. Bir başka *metonomasia* için bkz. Lampsides, Odysseus. "Georges Chrysococcis, le médecin, et son oeuvre," *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938), s. 320-22; George Chrysokokkes'in değil, Allatios'un kaleminden çıkmıştır (Diller, "Byzantine Lists," s. 29 n. 11). Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 1:465-66. Eklesiyastik ihtiyaçlar için hazırlanmış bir *metonomasia* için bkz. Rhalles, Georgios ve Potles, Michael. *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, 6 cilt (Atina, 1852-59), s. 495-96; Borodin, Oleg R. ve Gukova, Sania N. *История географической мысли в Византии* (St. Petersburg, 2000), s. 138-40.

Kanaboutzes, John. *Ioannis Canabutzae Magistri ad principem Aeni et Samothraces in Dionysium Halicarnasensem commentaries*, ed. M. Lehnerdt (Leipzig, 1890), s. 16.1-2. John Kanaboutzes'e ilişkin olarak bkz. Diller, Aubrey. "Joannes Canabutzes," *Byzantion* 40 (1970), s. 271-75; Diller, Aubrey. "Joannes Canabutzes and Michael Chrysococces," *Byzantion* 42 (1972), s. 257-58. Ioannes Kanaboutzes muhtemelen Georgios Gemistos'un çevresindendi ve onun yazılarına dair notlar bırakmıştır (Codex Marc. gr. 406).

demekte."[218] Başka bir yerde Assos'a "artık Μαχράμης [*Makhramēs*]" (← Türkçe Bahram/Behram, bugün Behramkale), Abidos'a ise Γενησάρη [*Genēsarē*] (← Yenişehir, Çanakkale'de bir köy) denildiğini belirtmektedir.[219] Bunlar doğru bilgilerdir; Türkçe sözcüklerin transliterasyon ve tercümesi ise hatasız bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ioannes Kanaboutzes kesinlikle Türkçe bilmekteydi.

Teknik metinlerin bir başka türünü teşkil eden astrolojik risalelerde eski/yeni coğrafi ve etnik *nomenklatura*'dan dönüşümlü olarak istifade edilmiştir. *Trabzon Yıldıznâmesi*'nde yeni yer adları olan Amid, Musul ve Gilan'la karşılaşmaktayız. Bu tür taze *nomenklatura*'lara Geç Bizans döneminde kaleme alınmış pek çok astrolojik metinde denk gelebiliyoruz. Kısa bir risale olan *Burç İşaretlerinin Her Birine İlişkin İklimler Hakkında* dönemin Şarki yer adlarına ilişkin bir liste sunmakta, özellikle de İran ve Horasan coğrafyasına yoğunlaşmaktadır: Mekke, Hicaz, Rey, Hamadan, İsfahan, Kirman, Belh, Buhara ve Kabil.[220] Bu risaleyi içeren elyazmasını (Vatic. gr. 1056), paleografik özellikler göz önüne alındığında, on dördüncü yüzyıla dayandırmak icap eder.[221] Metin görünen o ki Bizanslılarla İranlıların bilim mevzuunda özellikle yakın ilişkiler kurmuş olduğu bir dönemde (on üçüncü yüzyılın sonları-on dördüncü yüzyılın ilk yarısı) derlenmiştir. Konuşma dilinde yeni coğrafi ve etnik adlar eski adları neredeyse tamamen saf dışı bırakmıştı. Tüccar ve hacıların sırf faydacılığa dayanan seyahatnamelerini kateden *nomenklatura* neredeyse bütünüyle yeni yabancı yer adları ve etnik adlardan oluşmaktaydı.[222] Ayrıca komşu uluslara ait yabancı yerel adlar iki

---

[218] John Kanaboutzes, s. 47.26-48.3: "ἅτινα καλοῦσιν σήμερον οἱ Τοῦρκοι τῇ ἑαυτῶν γλώσσῃ κὰς τὰγ ἤτοι βουνὸς τῶν χηνῶν· κὰς γὰρ παρ' αὐτῶν λέγεται ὁ χὴν καὶ τὰγ ὁ βουνός."
John Kanaboutzes, s. 47.4-7.

[220] Περὶ κλιμάτων τῶν ἀνακειμένων ἑνὶ ἑκάστῳ ζῳδίῳ (Excerpta ex codice Vatic. gr. 1056), *Catalogus codicum astrologorum graecorum* içinde, 5/3:131-132.
Catalogus codicum astrologorum graecorum, 5/3:7.
Örneğin bkz. Ebersolt, Jean. "Un itinéraire de Chypre en Perse d'après le Parisinus 1712," *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), s. 223-26. Ayrıca bkz. Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte* ve özellikle III.

dilliliğe ilişkin sansüre tabi olmayan diğer faydacı metinlerde de geniş ölçüde benimsenmiştir. Geç Bizans günlerinin belgesel kaynaklarına, mühürlerine, antroponimi ve toponimisine baktığımızda bol miktarda yabancı etnik adla karşılaşırız.[223] Bu tür teknik metinlerde geleneksel "bilimsel" *nomenklatura*'yla karşılaşmak güçtür.

Öte yandan Şarki coğrafi terminolojiden yalnızca faydacılığı gözeten teknik metinlerin yararlandığını düşünmek de doğru olmaz. Örneğin Mazaris'in geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden ve herhangi bir "bilimsel" iddiası bulunmayan satirik kitapçığında "Akdeniz" ve "Karadeniz" gibi coğrafi Türkizmlere rastlamaktayız: "μελαίνης μὲν καὶ λευκῆς θαλάττης."[224] Mazaris geleneksel terimler (ἡ Θάλαττα, ἡ ἐντὸς θάλαττα, ἡ καθ' ἡμᾶς θάλαττα: *hē Thlatta, hē entos thalatta, hē kath' hēmas thalatta*; Πόντος Εὔξεινος, Πόντος: *Pontos Eukseinos, Pontos*) yerine bu terimleri kullanmıştır. Terminolojik kayma Türk dilinin etkisi yüzündendi: Mediterranean yerine Akdeniz (*Aq-Deñiz*), Euxine Denizi yerine Karadeniz (*Qara-Deñiz*).[225] Bu da Bizans zihniyetinde vuku bulan önemli bir değişime, hatta medeniyetin beşiğinde gerçekleşen bir kaymaya işaret etmekteydi. On beşinci yüzyıla gelindiğinde Bizanslılar sınır ötesi için yalnızca yabancı "modern" terminolojiden istifade etmekteydi.[226]

Griechische Länder-, Völker- und Ortsnamen.

Bibikov, Mikhail V. *Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа* (St. Petersburg, 1999), s. 84, 175-85, 266-71; Bibikov, Mikhail V. "К изучению византийской этнонимии," *Византийские очерки* (Moskova, 1982), s. 150.

Mazaris' Journey to Hades: or, Interviews with Dead Men about Certain Officials of the Imperial Court, ed. J. N. Barry, M. Share, A. Smithies ve L. G. Westerink (New York, 1975), s. 36.23 [yeni edisyon: *La satira bizantina dei secoli XI-XV*, ed. R. Romano (Torino, 1999)].

Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972), s. 527 (ilave kaynakça bilgisiyle). Türk pratiğini etkilemiş ancak tamamen onunla örtüşmeyen Akdeniz ve Karadeniz'in Arapça ve Farsça adları için bkz. Miquel, André. *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle, 2: Gégraphie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger* (Paris, 1975), s. 530-33.

Örneğin bkz. Laiou, Angeliki E. "The Black Sea of Pachymeres," *The Making*

Geç Bizans coğrafyası yeni terminolojiyi Bizans bilimsel geleneğiyle doğrudan bir benzeşlik kurmadan faal şekilde benimsemiştir. Örneğin Georgios Gemistos Plethon, Strabon'un hatalarını düzelttiği ünlü coğrafya risalesinde Yunan coğrafyasında daha önce bilinmeyen yeni etnik ve coğrafi *nomenklatura*'yı tanıtmaktadır.[227] Kuzeydeki diyarlarla Baltık ülkelerini tasvir etmeye girişen Laskaris Kananos (1450'ler-70'ler) da yeni terminolojiden istifade etmiştir.[228] Kananos mümkün olan her yerde eskiden bilinmeyen coğrafi materyali bilinen bilimsel kategorilere dahil etmiştir; sözgelimi İzlanda'yı (Ισλάντη: *Islantē*) Ptolemaios'un Thoule adasıyla eşleştirmiştir.[229] Laonikos Halkokondilis de böyle bir terminolojiden faydalanmıştır.[230] Muhtemelen on dördüncü yüzyıldan kalma isimsiz

---

of Byzantine History. Studies Dedicated to D.M. Nicol içinde (Londra, 1993), s. 94-121; a.y. "Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)," *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1995), s. 73-98; Trapp, Erich. "Aktualität in byzantinischen Reiseberichten," *Zeitgeschehen und seine Darstellung im Mittelalter* içinde, ed. C. Cormeau (Bonn, 1995), s. 47-58; Schreiner, Peter. "Byzantinische Orientreisende im 14. Jahrhundert," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplement VI (Wiesbaden, 1985), s. 141-49.
Metin şurada basılmıştır: Diller, Aubrey. "A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho," *Isis* 27/3 (1937), s. 442-46. Rusça bir çeviri için bkz. Gukova, Sania N. "К вопросу об источниках географического трактата Плифона," *Византийский временник* 44 (1983), s. 94-97. Ayrıca bkz. Borodin ve Gukova, *История географической мысли*, s. 132-34.
Kananos, Laskaris. *Reseanteckningar från de nordiska länderna*, ed. V. Lundström (Uppsala, 1902), s. 14-17: Πουρσία [*Poursia*] (Prusya), Σουήτζια [*Souētzia*] (İsveç), Στοκόλμω [*Stokolmō*] (Stockholm), Νορβεγία [*Norbegia*] (Norveç), Ῥήγα [*Rhēga*] (Riga), Πορτεγάλλε [*Portegalle*] (Portekiz); Vasiliev, Alexander. *Ласкарь Канан, византийский путешественник XV в. по северной Европе и в Исландии* (Kharkiv, 1914); *Die Nordlandreise des Laskaris Kananos, in Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen* (Graz, Viyana ve Köln, 1954), s. 99-105 (Almanca çevirisi: s. 103-05); Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, 1:519; Borodin ve Gukova, *История географической мысли*, s. 140-44; Hägg, Tomas. "A Byzantine Visit to Bergen: Laskaris Kananos and his Description of the Baltic and North Sea Region," *Graeco-Arabica* 9-10 (2004), s. 183-98.
Laskaris Kananos. *Reseanteckningar*, s. 16.49.

230 Ditten, Hans. "Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles. Nachrichten über die Länder und Völker an den europäischen Küsten des Schwarzen Meeres (15. Jahrhundert u. Z.)," *Klio* 43-45 (1965), s. 185-246; Ditten, Hans. "Bemerkun-

bir elyazmasında (GIM, Chh. rp. 509) bulunan coğrafi bir risalede yazar geleneksel *nomenklatura*'yı sergilemekte ama aynı zamanda Karadeniz ve Balkanlar için yeni yer adları da vermektedir.[231] Plethon, Kananos ve Halkokondilis bu türün tipik yazarları olarak görülemezlerse de (özellikle Halkokondilis Bizans uygarlığının çökmesinden sonra yazmıştır) verdikleri örneklerle fikir adamlarının dış dünya hakkındaki geleneksel bilimsel bilgilerini yenilemeye açık olduklarını ortaya koymuşlardır.

Coğrafi eserler (*metonomasia*) ve faydaya dönük metinler, bilimsel ve yerel *nomenklatura* sistemleri arasında beliren ve iki dilliliğe işaret eden boşluğu görmemizi sağlamaktadır. Konuşma diline sızan yabancı *nomenklatura* günlük yaşamın bir unsuru haline gelirken geleneksel bilimsel adlar eğitimli sınıfların imtiyazındaydı; geleneksel bilimsel adlara yalnızca yüksek yazında rastlanırdı. Dönemin mürekkep yalamışı da bu boşluğun farkına varmış, yazılarında bu meseleye eğilmiştir. Örneğin Nikiforos Gregoras bilimsel ve yerel etnonime bilinçli olarak karşı çıkmıştır: "İmparator [VIII. Mikhail Palaiologos] başkente döndüğünde, İstra'nın öte yakasından Massagetler ona gizlice bir heyet gönderdiler; konuşma dilinde onlara Alanlar denmektedir."[232] Benzeri kullanımlara daha erken

---

gen zu Laonikos Chalkokondyles: Deutschlands-Exkurz," *Byzantinische Forschungen* 1 (1966), s. 49-75; Ditten, Hans. "Spanien und die Spanier im Spiegel der Geschichtsschreibung des byzantinischen Historikers Chalkokondyles (15. Jh.)," *Helikon* 3 (1963), s. 170-95; Borodin ve Gukova, *История географической мысли*, s. 136-38.

Catalogus codicum astrologorum graecorum, 12:74-75; Shangin, Mstislav A. "Новый географический текст," *Вестник древней истории* 4 (1938), s. 252-55; Kazhdan, Alexander P. "Review: Moravcsik, Gyula. Byzantinoturcica...," *Византийский временник* 16 (1959), s. 286-87; Ivanov, Sergej A. "An Anonymous Byzantine Geographical Treatise," *Revue des études byzantines* 60 (2002), s. 167-77. Bu risale bir Geç Bizans haritasıyla tamamlanmaktadır, basıldığı ve tartışıldığı yer: Podosinov, Aleksandr V. "Вновь найденная поздневизантийская карта мира," *Византийский временник* 69 (2010), s. 230-47.

Gregoras, 1:204.14-16: "Κατὰ δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐς τὴν βασιλεύουσαν ἐπανήκοντι τῷ βασιλεῖ πέμπουσί τινες τῶν ὑπὲρ τὸν Ἴστρον Μασσαγετῶν λαθραίαν πρεσβείαν· Ἀλανοὺς ἡ κοινὴ τούτους καλεῖ διάλεκτος;" Dieterich, Karl. *Byzan-*

tarihlerde de rastlanmaktadır. Örneğin Ioannes Kinnamos, Frigya'daki bir geçitten bahsederken barbar terminolojisinden istifade etmiştir: (βαρβαρικῶς ὠνομασμένον: *barbarikōs ōnomasmenon*) Τζιβρηλιτζημανί [*Tzibrēlitzēmani*]. Akropolitis ise Yunanca yer adı Arhelais'in yerine Türkçe Aksaray (Ἄξαρα: *Aksara*) adını kullanmıştır.[233] Bununla beraber geleneksel bilimsel bilginin özellikle Türk-Müslüman bileşeniyle birlikte güncellenmesi yönünde açık bir eğilim ancak Geç Bizans dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni büyük ölçüde Türk dünyasının genişlemesi ve Türklerin statüsünün de Bizans imgesel âleminde aynı şekilde değişmesiydi. Anadolu, Kırım ve Rus steplerini kapsayan bu yeni Türk dünyasını anlamak isteyen Bizanslılar başka bir gerçeklik ve düzenle bağlantılı eski coğrafi adları kullanarak yollarına devam edemezlerdi. Yunanların bir zamanlar Romalılar tarafından titizlikle incelenmiş ve adlandırılmış *oikoumene* evreninin artık başka adlar bahşeden yeni efendilerin eline geçtiğini görmezden gelmeleri mümkün değildi.

12. İki Dillilik ve Dünyayı İkilemek

Toponiminin teksiri Geç Bizans dönemi düşünce yapısının tekrar inşası açısından önemli bir konuyu gündeme getirmektedir. Doğudan alınan sözcükler yaşamın çeşitli alanlarında kullanılmakta, hatta sarayın edebi ve resmi dünyasıyla idari yapıya da sızmaktaydı. Dilsel teamülde yeni yabancı nesnelerle ilişkilendirilmeyen bu Şarki sözcükler standart Yunanca adlandırmalarla birlikte varlığını sürdürmekte, *doublet* görevi görmekteydi (bkz. Tablo 14).

---

tinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, 5.-15. Jahrhundert, 1 cilt, iki kısım (Leipzig, 1912), 2:51.

Kinnamos, John. *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. August Meineke (Bonn, 1836), s. 47.2; Akropolites, 1:137.11.

Tablo 14: Orta Yunancada Kimi *Doublet*'ler

Dışarıdan alınan sözcükler	**Yerli terimler**
ἀμανάτιον [*amanation*] "rehin-emanet"	ἀποτίμησις [*apotimēsis*]
διαγο(υ)μάς [*diago(u)mas*] "yağma"	ἁρπαγή [*harpagē*]
διφθέριν [*diphtherin*] "hesap defteri"	κατάστιχον [*katastikhon*]
ζαρταλοῦ [*zartalou*] "kayısı-zerdali"	βερίκοκκον [*berikokkon*]
καλάϊ [*kalai*] "kalay"	κασσίτερος [*kassiteros*]
μαϊμοῦ [*maimou*] "maymun"	πίθηκος [*pithēkos*]
μουζάκιον [*mouzakion*] "çizme"	τζάγγη, κόθορνος [*tzangē, kothornos*]
μουζακοπράτης [*mouzakopratēs*] "çizmeci"	τζαγγάρης [*tzanggarēs*]
παζάριον [*pazarion*] "pazar"	ἀγορά, ἐμπόριον [*agora, emporion*]
παζαριώτης [*pazariōtēs*] "pazarcı-tüccar"	ἔμπορος [*emporos*]
παπούτζιον [*papoutzion*] "ayakkabı-pabuç"	ὑπόδημα [*hypodēma*]
πούρτζιον [*pourtzion*] "burç"	φρούριον [*phrourion*]
σαντούκιον [*santoukion*] "sandık"	κιβωτός [*kibōtos*]
τζαμάνδος [*tzamandos*] "valiz"	φάσκωλος [*phaskōlos*]
τοσέκιν [*tosekin*] "döşek"	κράββατος [*krabbatos*]
τουκάνιν "dükkân"	ἐργαστήριον [*ergastērion*]
φίλιν [*philin*] "fîl"	ἐλέφας [*elephas*]
χαβιάρι [*khabiari*] "havyar"	ᾠοτάριχα, ᾠὰ τῶν ἰχθύων [*ōiotarikha, ōia tōn ikhthyōn*]
χαμάλης [*khamales*] "hamal"	ἀχθοφόρος [*akhthophoros*]

Yunani ve Şarki *doublet*'ler geleneksel *nomenklatura*'nın güne uygun hale getirilmesiydi ve on yıllarca süren fiili bir teksire yol açmıştır. On dördüncü ve on beşinci yüzyılda Bizanslılar için dış dünya iki paralel terminolojik sistem dahilinde var olmuştur.

On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Bizans yazınında Şarki *doublet*'lerin Yunanca karşılıklarına da rastlanırdı.[234] Yazılı dilde yer almaları sistemli değildi ve gündelik biçimler çoğu zaman standart biçimlerin alternatifi olarak kullanılırdı. Dahası standart ve değişmeli biçimler aynı yazarın metninde birlikte var olabiliyordu.

Bizans'ın Doğuyla geliştirdiği karşılıklı ilişkilerin sosyokültürel bağlamına yerleşen bu dilsel olgu için ben "dünyayı ikilemek" ibaresini kullandım. Aynı nesne iki ad taşıyorsa dünyanın imgesi çiftleşir ve burada bir üst üste binme hali hasıl olur. Bu durum sadece ödünç alınan sözcükleri değil, dünyayı ve tanımını yeniden değerlendirme süreci içindeki Geç Bizans zihniyetinin yönlendirici gücünü de ilgilendirir. Bizanslılar dünya modellerinin yeni bir inşaya kapıldığını açık şekilde duyumsamış ve yazılarında bunu belirtmişlerdir. Dilsel sapmaya dönük bu duyarlılık ortaçağın Akdeniz toplumları açısından dikkat çekiciydi ve Bizans uygarlığının ihtiva ettiği ince zevkle birlikte o günün Yunanının analitik "bilimsel" deneyimlerinin olağanüstü derinliğini ortaya koymaktaydı.

Edebiyatın daha yüksek merdivenlerine kurularak kaleme alınmış metinlerde açık bir Şarki sözcük kullanılmışsa, yazar özür dilercesine bu yeni sözcüğü sözdiziminde belirtir ve sözcüğün kural olarak Yunanca *doublet*'ini verirdi. Akropolitis bir Türkizmi "ἡ χυδαία γλῶττα κατονομάζει" ifadesiyle imlemiştir.[235] Dukas Türkçeden alınan *doublet*'lerden bahsederken benzer bir tereddüde düşmüş, "kendi dilimizde söylediğimiz gibi" demiştir ("κατὰ τὴν ἡμετέραν κοινὴν γλῶτταν," "κατὰ τὴν κοινὴν γλῶτταν Ῥωμαῖοι λέγουσι"). Gregoras bu gibi durumlarda yine aynı anlama gelen "κοινὴ τούτους καλεῖ διάλεκτος" ifadesine başvurmaktaydı. Thomas Magistros benzeri bir durumda "λεγόμενος ἰδιωτικῶς" demekteydi. Bu tür tereddütleri sadece meslekten yazarlar ve fikir adamları değil, belge ve teknik metinleri derleyen kişiler de dile getirmekteydi. Düzmece-Kodinos, saray tercümanı (διερμηνευτής: *diermēneutēs*) için "κοινῶς

[234] Bu çiftlerin Yunanca muadillerinin Bizans yazınındaki yerine ilişkin olarak bkz. *TLG*.

Akropolites, 1:75.2.

δραγουμάνους καλοῦσιν"[236] demekte; aynı şekilde belirli bir (Şarki) mızrak türü için "ὃν κοινῶς καλοῦσι σαλίβαν" [*hon koinōs kalousi saliban*] (← Arapça ثلبة) kaydını düşmektedir.[237] Benzer tereddütler Büyük Komnenos saray hiyerarşisine dair risalelerde de bulunmaktadır. Üst düzey kişilere dair şiirsel bir anlatıda "πρῶτος σπαθαρίων ὅστις ἀμυρτζαντάριος καλεῖται κατὰ Πέρσας" denilmekte, anlatının düzyazı versiyonunda ise "ἀκόλουθος ἤτοι ὁ χουρτζῆς" *doublet* terimine rastlanmaktadır.[238] Muhtelif yeni sözcükler sözdizimsel olarak öne çıkarılmakta ve "İran" (yani çok muhtemelen Selçuklu) kökenliler belirtilmektedir. Bu yeni sözcükler metinlerin vazgeçilmez unsurları değildi: düzyazı versiyonda yer alan *protospapharios* ile şiirsel versiyonda yer alan *akolouthos* Şarki *doublet*'ler olmaksızın kullanılmaktadır. Ancak diğer kaynaklarda bu Şarki ödünç-sözcüklerin genel kullanımda Yunanca karşılıkların yerini akdığı ve standart sözcük statüsü edindiği açıkça belirtilmektedir; üst düzey kişileri ortaya koyan listelerin isimsiz yazarlarının Şarki unvanları da zikretmeyi tercih etmesinin sebebi budur.

Geç Bizans yazınında, günlük konuşma diline ve lehçelere ilişkin formları imleyebilmek için κοινὴ γλῶττα [*koinē glōtta*], χυδαία γλῶττα [*khydaia glōtta*], κοινὴ διάλεκτος [*koinē dialektos*], λεγόμενος ἰδιωτικῶς [*legomenos idiōtikōs*] ve λεγόμενος [*legomenos*] gibi ifadelerden el alan söylem teknikleriyle karşılaşmak olağandı. Doğu kökenli sözcükler yalnızca *konuşulan Yunan dilinin* parçası olarak görülmüyor, yabancı unsurlar olarak nadiren dışlanıyordu. Bu nedenle Şarki sözcüklerin Bizanslıların konuşma diline ne denli sızmış olabileceğini bilebilmek güçtür; fakat bugüne kalan metinlerin ortaya koyduğu etkiden çok daha büyük bir etkinin söz konusu olduğu açıktır.

Teksir öyle bir noktaya varmıştır ki kullanımdan düşen adların yerine yeni bir söz dağarcığının ikame edilmesi işlemi de aşılmış

---

[236] Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 184.17-19. δραγουμάνος'a ilişkin olarak ayrıca bkz. Kısım 13.

Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 161.19-20. Bu sözcük, eski bir ödünç-sözcüktü: *LBG*, s. 1524.

Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 348.36-38 ve 345.18.

ve başka bir yere varılmıştır. Şarki giysilerin Geç Bizans günlerinin hâkim modasına etkisi, sıradan Bizanslının kimliğini yabancı unsurlardan yola çıkarak inşa etmesi demekti. Üstelik bu yeni imajın inşası, sözlüksel *doublet*'lerle aynı kanalda gerçekleşiyordu: Bizanslı tamamen Müslümanlar gibi giyinmiyor ancak Gregoras'ın da ifade ettiği gibi, Şarki giysilerden alınan kimi unsurları kıyafetlerine ekliyordu.

Pontus'un tahsillisi yalnızca kendi geleneksel takvimini (Bizans takvimine göre yıl 1 Eylülle başlamaktadır, Âdem çağı) değil, muhtelif yabancı kronolojileri de hesaba katıyordu. *Trabzon Yıldıznâmesi*'nin başlarında ertesi yılın geleneksel Bizans takvimine göre alacağı değerden (Âdem'den sonra 6844) söz edilmekte, ancak yıldıznâmenin dayandığı efemeriste isimsiz yazar Bizans yılının Müslüman takvimindeki karşılığını vermektedir: "Arapların 737. yılı." "Arap" yılına yapılan atıf bir tesadüf veya bir tür entelektüel oyuna değil, muayyen bir sisteme işaret etmektedir; bu sistemde İslami aylar tüm yıl boyunca kaydedilmekte, Hıristiyanların kutladığı dini bayramları da belirleyen Hıristiyan-Bizans yılına alternatif bir kronoloji sunulmaktaydı.[239] Ayrıca bir sonraki yıl sadece 6844 ve 737 olarak belirtilmemiş aynı zamanda "Fare Yılı" (ποντικός: *pontikos*) şeklinde de tanımlanmıştır. Yıldıznâmenin ayrı bir bölümü "tatarların birinci işareti Fare hakkında" Moğol takvimine göre yılın tasvirini ele almaktaydı.[240] Müslüman ve Moğol takvimleri hakkındaki ilave bilginin isimsiz yazarın entelektüel bir merakından ibaret olmadığı, yıldıznâmenin müşterilerinin bunu talep ettiği kuşkusuzdur. Dolayısıyla Pontus Rumları 1336/37'de üç değişik kozmik zaman sisteminde yaşamaktaydı.

Trabzon (ve ayrıca Konstantinopolis) astroloji ekolü İran-Arap (öncelikle de Tebriz) astrolojisinden derin şekilde etkilenmekteydi. Aynı zamanda on dördüncü yüzyıl İran astrolojisi de on iki yıllık/on iki hayvanlı Moğol takvimini benimsemişti. Bunun sonucunda

[239] Bkz. Mercier, *An Almanac for Trebizond*.
Lampros, "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον," s. 42.1: "Περὶ τοῦ πρώτου στοίχου τῶν Τατάρων τοῦ ποντικοῦ."

İran'dan bilgi toplayan Trabzon astrologları iki takvim sistemini hazır şekilde elde etmekteydi. Bizans'ın kültürel ve dini özerkliğine dair anlayışımız çerçevesinde Bizans'ın kutsal zaman ve mekâna ilişkin düşüncelerinin bu kadar farklılaşabileceğini tasavvur etmemiz zordur. Fakat neticede Trabzonlu astrologları yabancı takvimleri değerlendirmeye yönlendiren şey tüketicilerin yabancı kronoloji bilgisi konusundaki talepleriydi.

Yabancı adlar ve kavramlar gerek eski söz dağarcığının gerekse eski düşüncelerin yerini almaya başlamıştı. Ancak Bizans çağlarında Yunan geleneksel unsurlarının (tekil durumlar dışında) tamamen dışlanmasından değil de etkili bir yabancı *değişken*in ortaya çıkmasından bahsetmemiz gerekir. Türkokratia döneminde Yunanca yerli söz dağarcığının yaygın şekilde zemin kaybettiği açıklık kazandı. Geç Bizans döneminde gündelik hayat bilinci dünyanın "yeni" barbar adlarını (kişi, nesne adları, soyut kavramlar, ülkeler, yıldızlar, zaman) henüz tercih etmeye başlamaktaydı. Bizans dünya tablosunun parlak klasik çizgileri bir kez donuklaşmaya ve kararmaya başladığında bu dünyanın yanı başında ve üzerinde başka renkler ve yabancı çehreler belirdi.

13. Modern Yunancanın Sunduğu Kanıtlar

Yunan kültürü ve diline yabancı unsurların girişine ilişkin tüm örneklerin yazılı kaynaklardan elde edildiği göz önüne alınırsa bazı sorular baş göstermektedir. Sözlüksel "oryantalizmler" mevzuunda yazılı metinlerle konuşulan dil arasındaki bağlantı nasıldı? Şarki söz dağarcığı Bizans geleneksel yazı dilinin gerilemesiyle nasıl bir bağlantı içindeydi? Bu sözcük aktarımları sadece edebi dili mi etkilemişti yoksa gündelik konuşma biçimlerinin Attika lehçesini aşındırdığı daha genel bir süreç mi söz konusuydu?

Sözlüksel *doublet*'lerin hususunda ise şunu söylemek gerekir: Yunanca eski sözcükler daha çok yüksek yazının işini görürken, Doğudan alınan sözcükler esas olarak "modern" terminolojiden istifade eden pratik yazın türleriyle gündelik dile daha yakın bir dil

tutturan alçak yazına hizmet ediyordu. Dilin daha alt düzlemlerine sağlam bir şekilde yerleşmiş bulunan "oryantalizmler" edebi dildeki normatif sözcükler için değişkenler sağlamaktaydı. Metnin düzeyi ne kadar düşükse "oryantalizmlerin" sayısı o kadar fazlaydı. Bu yeni Şarki söz dağarcığı aşağıdan yukarıya -konuşulan dilden yazılı metinlere- doğru yöneliyordu. İki dilliliğe ilişkin sansür konuşulan dildeki Şarki sözcüklerin önemli bir kısmını elemekteydi.

Bizans Yunancasındaki Şarki dilsel unsurlar hâlâ derlenmeye ve sistematik şekilde tahlil edilmeye muhtaçtır. Bununla birlikte, burada incelenen materyalden yola çıkarsak, 14-15. yüzyılda gerçekleşen alışverişin (Doğudan ödünç alınan sözcükler) 11-13. yüzyılda gerçekleşmiş olandan iki kat daha kapsamlı olduğunu görürüz. On beşinci yüzyılın başlarına gelindiğinde yabancı adlandırmalar yerli sözcüklerin tümüyle yerini almaya başlamıştı. Burada tartışılan Şarki sözcüklerin büyük çoğunluğunun Modern Yunancaya da sızmış olması, günümüz edebi dilinde ve yerel lehçelerinde yer almaya devam etmesi de bu görüşü doğrulamaktadır. Örneğin Koukkides ve Andriotes şu sözcükleri Modern Yunancaya dahil etmişlerdir:[241] ἀμανάτιον [*amanation*], διαγο(υ)μάς [*diago(u)mas*], ζάμβαξ [*zambaks*], ζαρταλοῦ [*zartalou*], ζατρίκιον [*zatrikion*], καλάϊ [*kalai*], καμουχᾶς [*kamoukhas*], μουρτάτος [*mourtatos*], παζάριον [*pazarion*], παπούτζιον (παπούτσι) [*papoutzion (papoutsi)*], σαντούκιον (σεντούκι) [*santoukion, (sentouki)*], τεφτέρι [*tephteri*], τζαμαντούνος (τσαμαντάνι) [*tzamantounos, (tsamantani)*], τζαούσιος (τσαούσης) [*tzaousios, (tsaousēs)*], τζαρούκιν (τσαρούχι) [*tzaroukin, (tsaroukhi)*], τζόλιν (τσούλι) [*tzolin, (tsouli)*], τζόχα (τσόχα) [*tzokha, (tsokha)*], χαβιάρι, [*khabiari*] χανακᾶς [*khanakas*] (krş. χανές: *khanes*), χαμάλης [*khamalēs*]. Şarki dillerden alınıp standart Orta Yunancanın standart sözlüklerine geçirilen sözcüklerin yaklaşık yüzde ellisine Modern Yunancada da rastlarız. Modern Yunancada karşılaştığımız Türkizmlerin kaç tanesinin konuşulan dile Bizans günlerinde

[241] Koukkides, Konstantinos. "Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής," *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Θησαυρού* 24-25 (1959-60), s. 281-312, 121-200; Andriotes, *Ετυμολογικό*.

sızmış olduğunu bilemiyoruz. 14-15. yüzyılda konuşma diline sızmış ve daha sonra Modern Yunanca tarafından miras alınmış olan "oryantalizmleri," söz konusu "oryantalizmler" bugüne kalabilmiş Bizans kaynaklarında yer bulamamışsa şayet, tespit etmemiz mümkün değildir. Ancak Modern Yunancanın kanıtlayabileceğimizden çok daha fazla sayıda Türki dilsel unsuru Bizans günlerinden miras almış olduğunu varsayabiliriz. Şarki, özellikle de Türki dillerin Yunancaya etkisi on beşinci yüzyılın ikinci yarısından çok daha önce başlamıştır; dolayısıyla Yunancanın Türkleşmesini Osmanlı idaresine bağlayanlarla, örneğin Browning, Horrocks gibi isimlerle[242] bu hususta mutabık kalmak mümkün değildir. Dilin gelişiminde bir *caesura* olamaz; Yunancanın Türkokratia günlerinde maruz kaldığı Türkçeleşme yalnızca bir eğilimi sürdürebilmiştir: on dördüncü ve on beşinci yüzyılda apaçık ortaya çıkan bir eğilim. Fakat Türkokratia günlerinin kültürel koşullarının daha önceki eğilimleri güçlendirmiş olma ihtimali de söz konusudur; Osmanlı idaresi olmasaydı Bizans'ın Doğudan almış olduğu sözcükler belki de zaman içinde unutulacaktı.

Modern Yunanca, Geç Bizans günlerinin Şarki sözcükleri Yunan dil alanına, dolayısıyla da Bizans zihniyetine almak yönünde bir eğilim sergilediğine tanıklık etmektedir. Daha sonraki Osmanlı dönemi bu eğilimi hızlandırmıştır

14. Bizans'ta Türk Dili

Kayda geçirilmemiş Şarki dilsel unsurlar muhtemelen günlük konuşma dilinin üslup özellikleri olarak görülmekteydi. Edebi dilin iki dilliliğe ilişkin standartları konuşma dilinin sözcük ve gramer unsurlarının yazılı dilde kullanılmasını önlediği gibi metinlere girmesini de engellemekteydi. Ayrıca yabancı unsurların dile nüfuzunun kapsamı ve yoğunluğu yazarın kültürel ve sosyal çevresindeki

[242] Örneğin Brand'ın görüşüyle karşılaştırınız: "Yunancanın Türkçeden etkilenmesi ancak 1453'ten sonra gerçekleşmiştir..." [Brand, Charles. "The Turkish Element in Byzantium, 11th-12th Centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), s. 19].

farklılıklara bağlıydı. Şarki sözcükler konusunda bilinen tüm metin türlerinin "bağışıklık mekanizmaları" gayet istikrarlı kalmakla birlikte, yazım standartları değişken biçimler olarak Yunani diyalektal unsurların geçişine izin verebiliyor, fakat Türkizmleri daha katı şekilde eliyordu. Bununla beraber, Türki antroponimi ve toponimi günlük kullanımdaki "oryantalizmlerin" kapsamını keşfetmemiz için el altından bir vasıta sağlamaktadır.

Şarki "neolojizmler" konuşulan dilden yazılı dile kaydıkça bu sözcükleri getirenin kim olduğu, Yunanın kendi dünyasını tasvir edebilmek için bu "*doublet* adları" kimin ağzından çaldığı soruları ortaya çıkmaktadır. Açıktır ki Yunani dilsel alanda Türkçe konuşan (Türkofon) ve dilsel aktarımlara kaynaklık eden belli başlı kişiler mevcuttu.

Bizans kaynakları Yunanca dışındaki dillerin Bizans dünyasında kullanımı ve bilinmesi hususunda çok az bilgi sunmaktadır. Bizanslılar yabancı dil bilgisiyle, Romalılar ve Barbarlar arasındaki nadir iletişim vakalarında bir gereç (bu zaten en önemli gereç de değildi) olarak görmenin ötesinde ilgilenmezdi. Fakat Türk dilinin on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek Bizans dünyasının mutat bir unsuru olarak iş gördüğünü gösteren dolaylı ve rastlantısal kimi önemli kanıtlarla karşı karşıyayız.

Bizans dünyasında Türkçe ve/veya Farsça bilen dört tip insanla karşılaşıyoruz: Müslüman Anadolu'dan yurda dönmüş olan Yunan göçmenler, Türkçe öğrenmiş yerli Bizanslılar, Yunan-Türk evliliklerinin meyvesi olanlar ve kaderin cilvesiyle kendilerini Bizans topraklarında bulan Türkler. Bu kişilere δίγλωσσος [*diglōssos*] "çift dilli" de deniyordu.[243]

[243] Krş. *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collate* 8.85.2.2, ed. Karl Hude (Leipzig, 1927): "δίγλωσσον: καὶ τὴν βάρβαρον καὶ τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν ἐπιστάμενον." Kantakuzinos Moğol akıncılarla 1324 ilkbaharında yürütmüş olduğu müzakerelere ilişkin olarak şöyle der: "διά τινος ἀπεκρίνατο τῶν διγλώσσων ὁ βασιλεὺς . . ." [*Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. Ludwig Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32), 1:192.11-12].

İlk grubu Hagaren Anadolu'dan veya Tuna bölgelerinden Bizans'a kaçmış Yunanlar teşkil etmekteydi. Anadolu Yunanlarının kısmi Türkleşmesine dair en eski tarihli bilgiler on ikinci yüzyılın ilk yarısına aittir. Komşu Türklerle ortak yaşam biçimleri inşa etmiş Yunanların kısmen (kimileyin ise tamamen) Türkleşmesinden şikâyet eden Bizans metinlerine baktığımızda bu hususla ilgili olarak açık emarelerle karşılaşırız. Ioannes Kinnamos ile Nikitas Honiatis 1140'larda Bizans-Selçuklu sınırındaki Frigya bölgesinin Pousgouse Gölü (günümüzde Beyşehir Gölü) adası halkının muhtemelen ortak bir kültür değişimine uğradığını bildirmişlerdir. Honiatis şöyle der: "Bu adalarda kayıkları ve küçük teknelerini kullanarak Konyalı Türklerle alışverişe giren ve sadece ortak dostluk bağlarını geliştirmekle kalmayıp onların birçok âdetini de benimseyen [ἐπιτηδεύμασιν: *epitēdeumasin*] Hıristiyan kolonileri yaşamaktaydı. Komşularıyla ittifaka girerek Romalıları düşman gözüyle görmekteydiler. Zamanın güçlendirdiği âdetler demek ki ırk ve dinden daha sağlamdır."

Kinnamos da aynı şeyden bahsetmektedir; daha kısa kesmektedir: adada yaşayan Romalılar, "geçen uzun zamanın ve alışkanlıkların etkisiyle Türklerle görüş birliği [τὰς γνώμας: *tas gnōmas*] içinde" olduklarından Roma idaresiyle işbirliğinden kaçınmaktaydı.[244] Honiatis'in Bizans Pontus'uyla sınırdaş Kuzeydoğu Anadolu'nun

[244] Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975), 1:37.88-93; Kinnamos I.10 (s. 22.16-17). Bu raporlara ilişkin pek çok yorum hasıl olmuştur: örneğin bkz. Chalandon, Ferdinand. *Les Comnènes. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, 2: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)* (Paris, 1912), s. 181 n. 3; Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971), s. 459 n. 54; Necipoğlu, Nevra. "The Coexistence of Turks and Greeks in Medieval Anatolia (Eleventh-Twelfth Centuries)," *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 5 (1999-2000), s. 58; Balivet, Michel. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994), s. 44; Shukurov, Rustam. "Имя и власть на византийском Понте (чужое, принятое за свое)," *Чужое: опыты преодоления (очерки по истории культуры Средиземноморья)* içinde, ed. R. Shukurov (Moskova, 1999), s. 228.

Türkleşmiş halkına dair on ikinci yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen olaylara ilişkin bir diğer gözlemi yine aynı anlamda yorumlanabilir.[245] Rum cemaatlerinin Türkleşmesi, "âdet" ve "geleneklerin" (ἔθος, ἐπιτήδευμα: *ethos, epitēdeuma*) önemli bir unsuru dil olduğundan, iki dilliliğe (Yunanca ve Türkçe) vesile olmuştu. Honiatis, Mauropoulos adlı bir adamdan söz etmektedir; Anadolu'nun Rumlarından (τὸ γένος Ῥωμαῖος: *to genos Rhōmaios*) olduğu anlaşılan bu adam her iki dile de hâkimdir (δίγλωττος).[246] Mauropoulos'un iki dilliliği muhtemelen on ikinci yüzyılda Müslüman Anadolu'da bütün hızıyla süren dilsel Türkleşmenin bir sonucuydu.

İki dillilik (Yunanca ve Türkçe) on beşinci yüzyılın ilk yarısında öylesine yaygındı ki ne Türkçe ne Yunanca konuşabilen yabancı bir gözlemcinin bile dikkatini çekmiştir. Basel Konsiline sunulmak üzere 1437 yılında hazırlanmış olan Latince bir rapora göre Anadolu'daki üst düzey din adamları (Yunan piskopos ve metropolitler) Müslümanlar gibi giyinmekte ve Türkçe konuşmaktadır. 1437 yılında ibadette Yunancadan istifade ediliyor olsa da vaazlar Türkçe verilmekteydi.[247] Piskoposlar ve metropolitler Bizans dünyasının herhangi bir kısmından Anadolu'daki bir kürsüye atanabilmekteydi; Anadolu yerlisi olmaları gerekli değildi. Patrik Gennadios Scholiaros'un Türkçe çeviri (Yunan alfabesiyle) nüshası günümüze

---

[245] Choniates, 1:226. Bu pasaj ilkin Vryonis (Vryonis, *The Decline*, s. 459 n. 54), sonrasındaysa Bryer [Bryer, Anthony A. M. "The Late Byzantine Identity," *Byzantium. Identity, Image, Influence, XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18-24 August, 1996*, 1: *Major Papers* içinde (Kopenhag, 1996), s. 49-50] tarafından bir yoruma tabi tutulmuştur.

[246] Choniates, 1:190.25-26.

Terre hodierne Grecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum. De ecclesia et dominio Grecorum hic infra, Lampros, Spyridon. "Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατα τον δέκατον πέμπτον αιώνα" içinde, *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), s. 360-67, özellikle s. 366: "Notandum est, quod in multis partibus Turcie reperiuntur clerici, episcopi et arciepiscopi, qui portant vestimenta infidelium et locuntur linguam ipsorum et nihil aliud sciunt in grece proferre nisi missam cantare et evangelium et epistolas. Alias autem orationes multi dicunt in linguam Turcorum." Bu pasaja ilişkin olarak ayrıca bkz. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, s. l n. l; Vryonis, *The Decline*, s. 453.

ulaşan *İnancın İtirafı* adlı kitabı muhtemelen on beşinci yüzyılın ortalarından itibaren var olan bu Türkçe-konuşan-Hıristiyan çevre için hedeflenmişti.[248] On üçüncü ve on dördüncü yüzyılın Şarki ve Latin kaynakları da Müslüman Anadolu'nun iki dilliliğine (Yunanca-Türkçe) vurgu yapmaktadır.[249]

Bugünün kimi Anadolu Türkleri de bu Türkleşmiş Anadolu Rumlarıyla bağlantılıdır. Bitinya, Sivas, Kastamonu, Niksar, Kapadokya, Alaşehir/Filadelfiya ve Anadolu'nun diğer bölgelerinin nüfus mübadelesine dek varlığını sürdüren Türkçe-konuşan-Hıristiyan topluluklarıyla Karamanlıların Türkleşmiş Rumların soyundan gelmesi mümkündür. Aynı şey yirminci yüzyılın başlarına dek varlığını sürdürmüş olan kripto-Hıristiyan Türkler için de geçerlidir. Rumların uzun Türkleşme süreci Anadolu'nun çeşitli kısımlarında Bizans zamanlarına dek uzanan tarihlerde Yunanca-Türkçe iki dilliliğe geçişle birlikte başlamıştır.[250] Müslüman Anadolu'dan Bizans topraklarına geçen Rum göçmenlerin önemli bir oranı Rumca-Türkçe iki dilli, hatta sadece Türkçe konuşan insanlardı.

Anadolu Rumlarının iki dilliliğine ilişkin olarak 13-15. yüzyıl Bizans kaynakları da ufak tefek kimi kanıtlar sunmaktadır. Müslüman Anadolu'dan geldiği bilinen Rum göçmenler arasında Arap harfleriyle yazılı metinleri okuyabilecek kadar Türk dillerini iyi bilen ilginç bir âlimler zümresi vardır. Bu âlimler anlaşılan Rumdu

---

[248] Blanchet, Marie-Hélène. *Georges Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin* (Paris, 2008), s. 104-06. Scholarios'un *İnancın İtirafı*'nın Türkçe çevirisine ilişkin olarak bkz. Halasi-Kun, Tibor. "Gennadios' Turkish Confession of Faith," *Archivum ottomanicum* 12 (1987-92), s. 5-103; *PG*, 160:333-52. Kimi düzeltmeler için bkz. Choudaverdoglou-Theodotos, S. "Η Τουρκόφωνος Ελληνική φιλολογία, 1453-1924," *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), s. 299. Ayrıca bkz. Vryonis, *The Decline*, s. 453.
Shukurov, Rustam. "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* içinde, ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 115-50; Vryonis, *The Decline*, s. 462.

[249] Dawkins, Richard M. "The Crypto-Christians of Turkey," *Byzantion* 8 (1933), s. 247-75; Vryonis, *The Decline*, s. 458-59.

ve iki dilliydi. Sultan II. Keykâvus'un sarayında göz alıcı bir kariyer yapmış olan Rodos'un yerlisi Basilikoi kardeşler 1261'de Bizans topraklarına taşındılar. Sultanın eski *kundastabl*'i ve beylerbeyi Basil Basilikos ile *emîr-i meydân* kardeşi Bizans'ta *megas hetaireiarches* oldular. Basil Basilikos Türklerin konuşma dilini anlamakla kalmıyor, "Hagaren mektuplarını" da (γραμμάτων Ἀγαρηνῶ: *grammatōn Agarēnō*) okuyabiliyordu; imparatora (1279) bir Mısır çanağının üzerindeki yazıyı çevirmişti.[251] Demek oluyor ki Basil Anadolu'da yaygın olan Farsça ve/veya Türkçeyi konuşmakla kalmamakta, Arapça yazmayı da bilmekte ve Memlûk metal işini süsleyen yazıyı çözebilmekteydi.

Filadelfiya'nın (Alaşehir) yerlilerinden Theologos Korax 1402 yılından kısa süre sonra Anadolu'dan Konstantinopolis'e taşındı ve üst mevkilerde bulunan bir dostu vasıtasıyla imparatorluk sarayına mütercim olarak davet edildi. Korax, Dukas'a göre, "Türk dilinde fevkalade bilgiliydi [διάλεκτον: *dialekton*]."[252] Theologos Korax "Türk dilinin ustası olduğundan [γλῶτταν: *glōttan*]" Türklere gönderilen heyetlerde daima yer alırdı.[253] Bizanslıların Türklerle yürüttüğü müzakerelere yirmi yıldan fazla süre boyunca liderlik yaptığına göre Korax her iki dili de fevkalade iyi biliyor olmalıydı. Fakat her iki taraf için de casusluk yapan, hilekâr (πανοῦργος: *panourgos*) ve güvenilmez bir insandı; Rumlar tarafından 1422'de infaz edilmiştir.[254]

Bizanslıların saray mütercimini karşılamak üzere başvurduğu terim, Doğu kökenli olan ve Bizans Yunancasına İtalyanca aracılığıyla girmiş bulunan bir sözcüktür. Söz konusu δραγουμάνος

[251] Pachymeres, 2:575.16 (VI. 12); *PLP*, no. 2454, 2458.
Dukas 22.7 (s. 161.19-20).
Dukas 28.1 (s. 229.21).
PLP, no. 92415; Dukas 22.7-9, 23.4, 28.1-5 (s. 161-63, 173, 229-35). Korax'a ilişkin olarak bkz. Barker, John. *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ, 1969), s. 361. 11-15. yüzyıllardaki "şahsi" diplomasiye ilişkin olarak Balivet'nin yakın tarihli çalışmasına bkz. Balivet, Michel. "Élites byzantines, latines et musulmanes: Quelques exemples de diplomatie personnalisée (X^{e}-XVe siècles)," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500* içinde, s. 423-37.

[*dragoumanos*] (δραγομάνος, δραγούμηνος, τουργουμένης: *dragomanos, dragoumēnos, tourgoumenēs*) terimi, fonetik biçimine bakılırsa, İtalyanca *dragomano* (← Arapça ترجمان *tarcumān*) sözcüğünden türetilmiştir. Terim ilk defa Yunanca konuşan İtalya'da 1126 yılında Arapça kökenine fonetik bakımdan daha yakın τουργουμένης [*tourgoumenēs*] biçimiyle görülmüştür.[255] Fakat Bizans kültürünün merkezi bölgelerinde kullanıma girmesi on dördüncü yüzyılı bulmuştur. Konuşma diline dayanan yazınla on beşinci yüzyılın yüksek yazınında (Sphrantzes ve Bessarion), tercüman için standart terim olarak kullanılmıştır.[256] İkinci ad olarak Δραγουμάνος [*Dragoumanos*] 1314'ten beri yaygındı.[257] Düzmece-Kodinos'un üst düzey kişiler listesinde bu terim saray unvanı olarak δραγουμάνος [*dragoumanos*] şekliyle zikredilir, geleneksel διερμηνευτής [*diermēneutēs*] ve ἑρμηνεύς [*hermēneus*] adlandırma şeklinin çağdaş değişkeni ifadesiyle açıklanır.[258] Üst düzey kişiler listesinde δραγουμάνος [*dragoumanos*] toplam 70 kişilik listenin ortalarında (40'larda) yer alır. Modern Yunancaya aynı anlamını koruyarak girmiştir.[259] Saray *dragoman*'ları arasında Türklerin, melezlerin ve Türk devletlerinden Bizans'a dönmüş Rumların bulunmuş olması mümkündür.[260]

Korax'ın çağdaşlarından ve dostlarından birinin kaderi farklı bir yönde gelişti. Mikhail Pilles Efesli bir Rumdu ve Hıristiyanlığından ödün vermeden Edirne'deki Osmanlı sarayında hizmet etti. Mikhail Pilles "hem Rumca hem Arapça yazıda pek mahir bir kâtip" idi, bir başka deyişle her iki dili de yazabilecek kadar iyi bilmekteydi. Bizanslılara Theodoros'un her iki tarafa çalıştığını ifşa eden kişiydi ve karşılığında ceza olarak Türkler tarafından zorla Müslümanlığa

---

[255] Caracausi, *Lessico greco*, s. 574; Caracausi, *Arabismi*, s. 385-86.
LBG, s. 409; *TLG*.
PLP, no. 5787-91, 91829.
Düzmece-Kodinos, ed. Verpeaux, s. 184.19 ("Ὁ μέγας διερμηνευτής ἐστι πρῶτος τῶν ἑρμηνέων, οὓς κοινῶς δραγουμάνους καλοῦσιν") ve s. 348.54.
Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 85.
Bizans'ta devlet hizmetinde bulunan tercümanlar hakkında faydalı bir tartışma için ayrıca bkz. Dagron, Gilbert. "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)," *Travaux et mémoires* 12 (1994), s. 219-40.

döndürüldü.[261] Anadolu Rumları –hem Hıristiyan hem Müslüman dönmeler– Anadolu'daki Müslüman hayatının ayrılmaz bir parçasıydı. Kaynaklara göre sıklıkla arabuluculuk ve çevirmenlik faaliyetinde bulunurlardı. II. Manuel Palaiologos'a Ankara ayazında (1391) tercümanlık eden kişi, Rum Hıristiyan bir ailenin soyundan gelen bir Müslümandı; bu kişi Rumca konuşmakla kalmayıp atalarının dinine yakınlık da duyuyordu.[262]

Anadolu Rumları özellikle on dördüncü yüzyıldaki iç savaş döneminde çok rağbetteydi. Rumlar ve Türkler arasındaki arabuluculardan biri Türkçe/Farsça (περσιστὶ διαλεγόμενος: *persisti dialegomenos*) bilen bir başka Alaşehirli Mavrommatis'ti ve Kantakuzinos tarafından müttefiki Umur Bey'e gönderilmişti.[263] Savoylu Anna bir başka Alaşehirliyi aracılık için kullanmıştır: Saruhan beyine müzakereler için 1346'da gönderdiği *büyük stratopedarches* Georgios Tagaris. Georgios Alaşehir'in ünlü hükümdarı Manuel Tagaris'in oğluydu (ö. 1342 öncesi) ve beyle babası vasıtasıyla dostluk ilişkisi içindeydi ((ἦν συνήθης: *ēn synēthēs*).[264]

Alaşehir Rumlarının Türk âdetlerini özellikle yakından bildikleri ve muhtemelen büyük kısmının iki dilli olduğu anlaşılmaktadır. Alaşehir'in parçası olduğu Batı Anadolu sınır bölgelerinin halkı Rum ve Türk karışıktı. Menderes Antakya'sı muharebesinde 1211 yılında ölen Sultan I. Keyhusrev Rumlar tarafından muhtemelen Alaşehir'deki muharebe meydanına yakın bir Müslüman mezarlığına geçici olarak gömülmüştü.[265] Bizans toprağında bir Müslüman

---

[261] Dukas 28.5 (s. 235.6-18, özellikle s. 235.7-9): "Οὗτος γὰρ ὁ Πύλλης ἦν ἐξ Ἐφέσου, Ῥωμαῖος τῷ γένει, τὸ σέβας χριστιανός,...τὴν τέχνην καὶ τὸ ἐπιτήδευμα γραφεὺς ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ ἡγεμόνος ἐν γράμμασι Ῥωμαϊκοῖς καὶ Ἀραβικοῖς..." Manuel II Palaiologos. *Dialoge mit einem "Perser,"* ed. Erich Trapp (Viyana, 1966), s. 79.34-35: "Χριστιανῶν δὲ ἦν βλάστῃ καὶ τὰ γονέων ἠγάπα καὶ τῇ γνώμῃ τούτοις προσέκειτο..." Balivet, Michel. "Culture ouverte et échanges inter-religieux dans les villes ottomanes du XIVe siècle," *The Ottoman Emirate (1300-1389)* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993), s. 4. Kantakuzinos, 2:407-09, Mavrommatis'in Türkçe bilgisi hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 408.3-4; *PLP*, no. 17462.

[264] Kantakuzinos, 2:591.10-11; *PLP*, no. 27399

[265] İbn Bîbî (AS). s. 111. Krş. Necipoğlu, "The Coexistence of Turks and Greeks," s. 67.

mezarlığının varlığı sınır Türklerinin Hıristiyanlığı kabule zorlanmadığına işaret etmektedir. Eustathios'un beyanlarına baktığımızda 1183 yılı civarında İznik ve Bursa'da Hagarenlere rastlanabildiğini görüyoruz. Eustathios'a göre I. Andronikos'un isyanına bu şehirlerde yalnızca Yunanlar değil yerel Hagarenler de karşı çıkmıştır.[266]

Bizans ve Osmanlı sarayları (genel olarak da Bizans ve Osmanlı kültürünün her merkezi) yetenekli ve iyi eğitimli Anadolu Rumları için doğal çekim noktalarıydı ve her iki dili de bildiklerinden çoğu zaman başarılı meslek hayatlarına sahip olurlardı. Müslüman Anadolu'da iki dilliğin (Yunanca-Türkçe) yaygınlığı göz önüne alınınca Anadolu'dan gelen Yunan göçmenlerin büyük kısmının Türkçeyi düzgün şekilde bildikleri tahmin edilebilir. Fakat Müslüman Anadolu'dan Bizans'a göçün dinamiklerini, yerleştikleri yerleri ve Bizans makamları tarafından yerel topluluklarla nasıl bütünleştirildiklerini, hatta yaklaşık sayılarını bile bilmiyoruz.[267]

On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek çok sayıda ikinci ad köken açısında Müslüman Anadolu'ya işaret etmektedir. Örneğin Palaiologyen imparatorlukta şu adlar vardır: Ἀνατολική [*Anatolikē*] (*PLP*, no. 878-81, 91176-77), Ἀνατολικός [*Anatolikos*] (*PLP*, no. 882-91, 91178-90, 93080), Ἀρζυρουμήτης [*Arzyroumētēs*] (*PLP*, no. 93119), Ἰκονιάτης [*Ikoniatēs*] (PLP, no. 8155, 93610), Καππαδόκης [*Kappadokēs*] (*PLP*, no. 11044-48, 93768), Καππαδόκιος [*Kappadokios*] (*PLP*, no. 11049), Καππαδοκᾶς [*Kappadokas*] (*PLP*, no. 11043), Καππάδοξ [*Kappadoks*] (*PLP*, no. 11050-63, 93769), Κασταμονίτης [*Kastamonitēs*] (*PLP*, no. 10927, 11370-74, 93787), Μετυληνιός [*Metylēnios*] (*PLP*, no. 94158), Νεοκαισαρείτης [*Neokaisareitēs*] (*PLP*, no. 20089-99), Παφλάγων [*Paphlagōn*] (*PLP*, no. 22149-58) ve Σινωπίτης [*Sinōpitēs*] (*PLP*, no. 25391-92). Trabzon İmparatorluğunda şu adlar bulunur: (*PLP*, no. 10800-02, 92301-03), Καμάχης

---

[266] Krş. Merianos, Gerasimos A. "'The Sons of Hagar' in Archbishop Eustathios' the Capture of Thessaloniki: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations," *Σύμμεικτα* 17 (2005), s. 215-18.
Ayrıca bkz. 6. Bölüm 6. Kısım: Palaiologyen Bizans'ta *büyük hetaireiarches*'in liderlik ettiği *hetaireiarchai* mültecilerden sorumluydu.

[*Kamakhēs*] (*PLP*, no. 10803), Καμαχινή [*Kamakhinē*] (*PLP*, no. 10804), Παφλάγων [*Paphlagōn*] (*PLP*, no. 22159) ve Χαλυβίτης [*Khalybitēs*] (*PLP*, no. 30534). Müslüman Anadolu'dan Bizans topraklarına Rum göçü (Ρωμαῖοι ἐξ ἀνατολῆς, ἔωθεν: *Rhōmaioi eks anatolēs, heōthen*) zaman içinde kitlesel bir hale bürünmüştür.[268] Dârülislâm'dan çıkıp gelen Yunan göçmenler Türkofoninin Bizans toplumuna tanıtılmasına ve muhafaza edilmesine katkı sağlamışlardır. Böyle de olsa en azından on beşinci yüzyılda Dukas'ın tanıklık ettiği gibi imparatorluk sarayında Türkçe mütercim bulunması çelişkili şekilde güçtü.[269]

Türkofon Yunanların ikinci grubu büyük olasılıkla Bizans topraklarının yerlileriydi ve Türklerin dilini (veya dillerini) başka yollarla öğrenmişlerdi. On üçüncü ve on dördüncü yüzyılın sonunda imparatorluğun seçkin sınıfına mensup çok sayıda Türkofon Bi-

---

[268] Bizans dünyasına sığınmış mültecilere ilişkin kimi bilgiler için bkz. Vacalopoulos, Apostolos. *Origins of the Greek Nation: The Byzantine Period, 1204-1461* (New Brunswick, NJ, 1970): s. 8 (Güney Arnavutluk, Epir, Tesalya, Aetolia ve Akarnania'daki nüfusunun azalması, Yunan nüfusunun on dördüncü yüzyıldan itibaren sahil bölgelerine veya karasal bölgelerdeki sığınaklara kaçması); s. 10-11 (Yunan mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin on dördüncü yüzyılın sonlarında Peloponez'e doluşması); s. 80-82 (Mora, Sırbistan ve Tuna'daki Yunan nüfusun on beşinci yüzyılın ilk yarısında kitleler halinde göç etmeye başlaması). Yerlilerin on dördüncü yüzyılın sonlarında Peloponez'den kaçışına ilişkin olarak bkz. Chrysostomides, Julian. "Symbiosis in the Peloponnese in the Aftermath of the Fourth Crusade," *Byzantium. State and Society. In Memory of Nikos Oikonomides* içinde, ed. A. Avramea, Angeliki E. Laiou ve E. Chrysos (Atina, 2003), s. 162. Yunanların on iki-on dördüncü yüzyıllarda Anadolu'ya ve Anadolu'dan göç edişine ilişkin olarak bkz. Vryonis, *The Decline*, s. 169-72, 448; Laiou, "The Black Sea of Pachymeres," s. 96. Yunanların on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan Ege adalarına göç edişine ilişkin olarak bkz. Jacoby, David. "Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles," *Études rurales* 5-6 (1962), s. 184. Balkanlarda 1204 felaketinden sonra gerçekleşen nüfus hareketleri için ayrıca bkz. Nicol, Donald M. "Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade," *Actes du XVe congrès international des études byzantines I* (Atina, 1976), s. 1-33.

Dukas, Theologos Korax hakkındaki hikâyesine şöyle başlamaktadır: "μιᾷ τῶν ἡμερῶν ἐν τῷ παλατίῳ ἐγένετο ζήτησίς τινος διερμηνευτοῦ χρείας κατεπειγούσης..." (Dukas 12.7.11-12).

zanslı bulunmaktadır. Ioannes Kantakuzinos (1347-54), 1348 olaylarıyla bağlantılı olarak doğrudan "Farsça" (yani Farsça veya Türkçe veyahut her ikisi de) bilgisinden bahsetmiştir. Kantakuzinos'un kendisi hakkında yazarken bu bilgisinden ötürü övündüğü açıktır: "imparator... onlara Farsça emretmişti... zira onların [yani Türklerin] dilini hiç bilmez değildi."[270] Savoylu Anna'nın kişiliğine hasretmiş olduğu bir başka bölümde şöyle demektedir: "Kadının doğasını pek yerinde ve bilgece ortaya koyan Farsça bir özdeyiş duydum: denilmektedir ki bir kadın, başı bulutlara bile değse bile, yine de yere bağlı kalır." Kantakuzinos sonra da bunun anlamını açıklamaktadır: bir kadın doğru muhakemenin, büyüklüğün ve cesaretin zirvesine bile ulaşsa doğal tutkularına bağımlı kalır.[271] "İrani bilgeliğe" böylesi bir gönderme on dördüncü yüzyıl tarihçilerinde nadir bir vakadır. Yunani bilgelik Kantakuzinos'a artık yeterli gelmemekte, söz konusu eksiklik "İrani bilgelikle" giderilmektedir. Dummer'ın "Bizanslı Fürstenspiegel"lerin güçlü ve soyluların yabancı dil öğrenmelerini yakışıksız gördükleri yolundaki şakacı yargısı,[272] Ioannes Kantakuzinos'un kişiliğiyle çeliştiği için çok doğru sayılamaz. Şahsiyetini farklı göstermek isteyenlere aldırmayan Kantakuzinos kendisini, özellikle de "Farsça" bilgisini ve Türklerle kendi dillerinde iletişim kurma yeteneğini övmüştür.

Kantakuzinos aynı şekilde Batı Anadolu'nun Türk beyleriyle dostluk ilişkileri içindeki soylu sınıfa mensup seçkin komutan III. Ioannes Vatatzes'in "dillerini bildiği ve Farsça konuştuğu için" doğal yeteneklerine büyük kıymet vermiştir.[273] III. Ioannes Vatatzes'in kızı

---

[270] Kantakuzinos, 3:66.5-7.

Kantakuzinos, 2:48.11-18.

Dummer, Jürgen. "Die Begegnung mit den Nachbarvölkern als Sprachproblem in byzantinischer Sicht," *Byzanz in der europäischen Staatenwelt* içinde, ed. J. Dummer ve J. Irmscher (Berlin, 1983), s. 227.

Kantakuzinos, 2:552.18-20: "ἦν γὰρ πρός τινας τῶν σατραπῶν φιλίαν ἔχων τῷ τε τὴν φωνὴν αὐτῶν εἰδέναι καὶ διαλέγεσθαι Περσιστί..." Ayrıca bkz. *PLP*, no. 2518; Parisot, Valentin. *Cantacuzène homme d'état et historien* (Paris, 1845). s. 206; Zachariadou, Elizabeth. "Histoire et légendes des premiers Ottomans," *Turcica* 26 (1995), s. 76-77.

Karesi beyi Süleyman'la evliydi. Dilbilgisinden ötürü Vatatzes Türkler tarafından 1345'te öldürülene dek iç savaşın tarafları ve Türk paralı askerleri arasında aracılık yapmıştır.

Gregoras'ın ya da iç savaşa tanıklık eden yazarların herhangi bir Bizans soylusunun Türk dili bilgisini anmaması ilginçtir. Kantakuzinos'un tanıklığı olmasaydı, Bizans soylu sınıfı üyelerinin o dönemde barbar Türklerin dilinde başarıyla iletişim kurabildiklerini asla öğrenemezdik. Bizans çift dilliliğinin etkili şekilde uyguladığı sansür, sözcükleri ve ibareleri yasaklamakla kalmayıp istenilmeyen konuları da kapsam dışı bırakan Gregoras'ın *Tarih*'inin bu konusal "kısırlığında" çok açık görülmektedir.

Türkçeyi kuşkusuz gayet iyi konuşan soylu Türkofonlara Ioannes Kanaboutzes ile Dukas da dahildi. Dil konularına hassas yaklaşan Dukas, birçok Türkçe ifadeyi alıntılamış ve açıklamış, zaman zaman da "Türkçe sözcüklerin" kökenini araştırmaya girişmiştir.[274]

Bizanslı Türkofonların birçoğunun Türkçeyi evlerindeki Türk kölelerinden ve azatlılarından öğrenmiş olmaları mümkündür. On ikinci yüzyılda Komnenos prenslerinin iki dilli çocukluk arkadaşları Tatikios ile Axouchos geleceğin imparatorları I. Aleksios ile II. Ioannes Komnenos'a muhtemelen biraz Türkçe öğretmişlerdi.[275]

Genellikle avam ve fakirlerden oluşan bir diğer yerli Bizanslı kategorisi eskiden esir düşmüş ve esaretteyken barbarların dillerini öğrenmiş kişilerdi. I. Aleksios Komnenos'un ordusundaki soylu Slav Radomir on birinci yüzyılın sonunda esir düştüğünde Türklerin arasında yaşamış ve Türkçe ("οὐδ' αὐτὸς ἀδαὴς τῆς τοιαύτης ἦν διαλέκτου") [*oud' autos adaēs tēs toiautēs ēn dialektou*] öğrenmişti.[276] Katablattas'ın prototipleri diyebileceğimiz kişiler, yani Osmanlı

---

[274] Örneğin bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:20-22. Dukas'ın (d. *y.* 1400) çocukluğunu büyükbabası Mikhail'in 1345'te taşındığı Türk Efes'inde geçirmiş olması mümkündür (Dukas 5.5, s. 47). Durum böyleyse benim sınıflandırmama göre Dukas Anadolu göçmenleri grubunda yer almalıdır.
Brand, "The Turkish Element," s. 15-19.
Anna Komnene 11.2.9.2-5. Radomir hakkında bkz. Skoulatos, Basile. *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* (Louvain, 1980), s. 274-75 (no. 179).

ordusunda askerlik yaptıktan sonra yurda dönmüş olan Yunanlar biraz Türkçe öğrenmişlerdi.[277] Ayrıca İslamı kabul etmiş (veya zorla İslama döndürülmüş), sonra da Hıristiyanlığa geri dönmüş ve İslamiyete özgü dini uygulamanın logosentrik yapısı nedeniyle Türklerin dilini konuşmayı öğrenmiş bulunan Yunanlar da mevcuttu. Bu kategoriyi Müslüman kılınmış, fakat on yıl sonra tekrar Hıristiyanlığa dönmüş din şehidi Aziz Theodoros örneği temsil etmektedir. Theodoros daha sonra Türkler tarafından on dördüncü yüzyıl ortalarında Malagina'da şehit edilmiştir.[278] Hıristiyanlığa dönen kimi Müslüman Yunanlar Aziz Theodoros'un akıbetine uğramamış ve kendilerini Bizans topraklarında bulmuşlardır. Sinod'un bir kararı İslamı kabul etmiş ve Hıristiyan inancına karşı İslamı savunan bir yazı kaleme almış ancak Hıristiyanlığın bağrına geri dönmüş *grammatikos* Nikolas'a ilişkindir.[279] On ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek uygulanan Bizans dini hukukuna göre, kilisenin baskı altında dinden dönmenin cezasını önemli ölçüde azalttığına ve yolunu şaşırmışların Hıristiyan cemaatine dönüşünü kolaylaştırdığına bakılırsa dönmeler ve pişmanlık getiren dönmeler herhalde önemli sayıdaydı.[280]

Melezlere (Yunan-Türk) gelince; bunları her daim sınırların ötesinden gelenler teşkil etmiyordu. Kimi melezlerin Bizans ülkesinde doğmuş olma ihtimali söz konusudur. Grekotürkler genellikle iki dilliydi. Anna Komnene bunlara "helenofon melez barbarlar"

---

277 Canivet, Pierre ve Oikonomides, Nicolas. "La Comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe," *Δίπτυχα* 3 (1982-83), s. 5-97; Necipoğlu, "Sources for the Social and Economic History," s. 99-100.
Oikonomides, Nicolas. "Ακολουθία του αγίου Θεοδώρου του νέου," *Νέον Αθηναίον* 1 (1955), s. 213-21.
Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, ed. Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 bölüm (Paris, 1932-89), 1/4:no. 1300 (1223-40). Bununla birlikte Nikolas'ın Bizans medeni hukukunun yetki alanı dışındaki Müslüman topraklarında yaşamış olması mümkündür.

280 Daha fazla ayrıntı için bkz. Oikonomides, Nicolas. "La brebis égarée et retrouvée: l'apostat et son retour," *Religiöse Devianz. Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter* içinde, ed. D. Simon (Frankfurt am Main, 1990), s. 143-57.

adını vermektedir ("ἦσαν γὰρ καί τινες ἐν αὐτοῖς μιξοβάρβαροι ἑλληνίζοντες:" *ēsan gar kai tines en autois miksobarbaroi hellēnizontes*).[281] Melez barbarlar birçok defa I. Aleksios Komnenos'a düşmanlarının şeytani planlarını haber vermişlerdi.[282] Anna önde gelen komutanlardan Monastras'a atıfta bulunmaktadır: "μιξοβάρβαρος ἦν καὶ τῆς τουρκικῆς εἰδήμων διαλέκτου."[283] Başka bir yerdeyse 1092 yılında İzmir'de kuşatılan Çaka Bey'in Türklerinin Tanrıdan Rumca yardım istediklerini belirtmektedir ("ἐπεκαλοῦντο Κύριον ῥωμαΐζοντες").[284] Aydın Türkleri 1331 yılında Ioannes Kantakuzinos ile müzakerelerinde Rumca konuşmuşlardı.[285] İzmir ve Aydın Türklerinden Bizanslı düşmanlarıyla Yunanca konuşanlar ya melez (Yunan-Türk) barbarlar ya da Yunan dönmelerdi.[286]

---

[281] Anna Komnene 15.5.2.18; Vryonis, Speros. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, 2] içinde (Malibu, 1981), no. 3, s. 139; Vryonis, Speros. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 59.

Anna Komnene 7.9.3.16; 15.6.3.1.

Anna Komnene 11.2.9.1-2. μιξοβάρβαρος Monastras hakkında ayrıca bkz. Anna Komnene 10.2.7.17; 10.4.10.19; 11.2.7.19; 11.9.4.9; 14.3.1.15. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Skoulatos, *Les personnages*, s. 213-15 (no. 139).

[284] Anna Komnene 7.8.3.13.

Kantakuzinos, 1:471.25: "οἱ βάρβαροι πρότερον Ἑλληνιστὶ πρὸς Ῥωμαίους εἶπον . . ." Ayrıca bkz. Vryonis, *The Decline*, s. 461-62.

[286] Türklerin Trakya'ya karşı başlatmış olduğu akınlarda yer alan Yunanlara ilişkin olarak bkz. Pachymeres, 4:643.18. Pachymeres 1305 olaylarından bahsederken Anadolu Rumlarının da Türklere katılmış olduğundan söz etmektedir ("ἐπιμιξάντων καὶ Ῥωμαίων ἐξ ἀνατολῆς"). Balkanlardaki Türk işgalinin ilk aşamalarında, on dördüncü yüzyılın ilk yıllarında Türk haydutlardan oluşan çetelere mensup Rumların *mārtulūs/martolos*, مارتلوس (← ἁρματολός "silahlı, asker") adını almış olmaları, bu adın daha sonra (on dördüncü-on beşinci yüzyılda) Osmanlı ordusundaki Rum dönmelere geçmiş olması mümkündür. Anadolu Rumlarıyla Pachymeres'in bahsettiği *mārtulūs*'lar [*mārtulūsān*] bir ortaklık söz konusudur. *Maṛtolos* sözcüğünün ἅρματα [*armata*] "silah" ile ἁμαρτωλός [*armatōlos*] "günahkâr" sözcüklerinin kaynaşmasından meydana gelmiş olması mümkündür (Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 35). Ayrıca bkz. Beldiceanu- Steinherr, Irène. "En marge d'un acte concernant le *pengyek* et les *aqınğı*," *Revue des études islamiques* 37 (1969), s. 27, 34; Imber, Colin. "The Legend of Osman Gazi," *The Ottoman Emirate* içinde (1300-1389), s. 68; Rossi, Ettore ve Griswold, William J.

Yunan-Türk evliliklerinden doğan çocuklar da tahminen iki dilliydi.[287]

Bizans topraklarına yerleşen Türkler elbette Türkçe konuşmaktaydı. Bu gruba paralı askerler, esirler ve kadın veya erkek köleler, "siyasi" sığınmacılar, rehineler ile şu veya bu sebeple Bizans topraklarına ulaşan insanlar dahildi. Bunlar genellikle Hıristiyanlığı kabul etmekte, yerel gelenekleri ve dili benimsemekteydi. Anna Komnene yeni gelen Türklerin bilinçli şekilde dil uyumu sağladıklarını bildirmektedir. I. Aleksios tarafından kurulan (veya yenilenen) ünlü yetimhanedeki çocuk okulunu anlatırken burada "Yunanca öğrenen bir İskit'in" görülebileceğini ifade etmektedir ("Σκύθην ἑλληνίζοντα:" *Skythēn hellēnizonta*).[288] Müteveffa I. Bayezid'in oğlu Yusuf (Ιωσούφης: *Iōsouphēs*) 1402 yılından kısa bir süre sonra kendisini (muhtemelen rehin olarak) Konstantinopolis sarayında buldu. Dukas'ın ifadesiyle öğrenme aşkıyla doluydu ve II. Manuel'in oğlu Ioannes'le birlikte okula gittiler; vaftizi ve yeni Hıristiyan adı olarak Δημήτριος'u [*Dēmētrios*] kabul etti fakat 1413 yılındaki veba salgınından kısa süre sonra öldü.[289] Bizans eğitim sistemi Asya'dan yeni gelenlere açıktı.

VIII. Mikhail'in naipliği sorunu 1258 yılında orduya sorulduğunda "barbar dilinde değil de Yunanca ve gayet anlaşılır şekilde Mikhail'in lehine yanıt veren" İskit askerleri tarafından desteklendi.[290] Akropolitis'in ifadesi birinci kuşak Kumanların Türkofon olduklarını, Yunancayı ise ikinci dil olarak konuştuklarını göstermektedir. Türki

---

"Martolos," *EI²*içinde, 6:613. Kimi Rumların Anadolu ve Trakya'da Türk işgalcilerle yaptığı işbirliği hakkında ayrıca bkz. Zachariadou, "Histoire et légendes," s. 82-85.

Bkz. Shukurov, "Harem Christianity."

Anna Komnene 15.7.9.9.

Dukas 21.4 (s. 143); Chalkokondyles, Laonikos. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrations*, ed. E. Darkó, 2 cilt (Budapeşte, 1922-27), 1:167.15-17. Dukas Yusuf'u rehine olarak görmemektedir: ona göre Yusuf Konstantinopolis'e 1402'den sonra gelmişti; soyluları II. Manuel'e rehine olarak teslim eden Süleyman Çelebi'nin kendiydi: *PLP*, no. 9082.

Akropolites, 1:158.19-21.

Anadolu'dan ve Altınordu'dan gelen Hıristiyanlığı yeni kabul etmiş kişilere diplomatik görevler verilmekteydi. Altınordu'dan gelerek yurttaşlığa alınan Kocabahşı (Κουτζίμπαξις: *Koutzimpaksis*) II. Andronikos tarafından "aynı ırk ve dilden" olduğu ("τῷ γὰρ ὁμοεθνεῖ τε καὶ ὁμογλώσσῳ") isyancı Alan ve Kuman Türklerine karşı komutan olarak gönderilmişti. İmparator ırk ve dil ortaklığının yatıştırılmalarını kolaylaştıracağına inanıyordu.[291] Aynı Kocabahşı daha sonraları Altınordu hükümdarı Tokta'ya gönderilen Bizans heyetinin başına getirilmiştir.[292] Memlûk kaynaklarından nadir görülen bir vakayla karşılaşmaktayız: Kahire'ye gönderilen iki Bizanslı temsilci Aksungur ile Bahadır 1326/27 yılında İslamı kabul etmişti.[293] Bu kişiler muhtemelen Hıristiyanlığı kabul etmiş iki dilli Bizans göçmeniydiler ve dilsel yeteneklerinden ötürü Türkçe konuşan Mısır sarayına temsilci olarak gönderilmişlerdi.

Ioannes Kantakuzinos'un zamanında, zengin ve soylu bir "Ahamenid" (yani "soylu bir Anadolu Türkü") Hıristiyanlığa geçmiş ve Meletios adını alarak manastıra girmişti. Yunan kültürünü kesinlikle benimsemiş olduğu halde Türk dilini ve/veya Fars dilini korumuştu.[294] Prokhorov'a göre, Ahamenidli Meletios'un tasviri Akathistos'un Moskova elyazmasındaki bir minyatürde (Şekil 26) mevcuttur (GIM 80272, Syn. Gr. 429).[295]

---

[291] Pachymeres XII.32 (4:603.29-30); *PLP*, no. 13622.
Pachymeres XII.32 (4:603.31).
Makrîzî, Takıyyüddîn. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir ʿAṭā, 8 cilt (Beyrut, 1997), 3:97.

[294] *Johannes Kantakuzinos, Christentum und Islam. Apologetische und polemische Schriften. Griechisch-deutsche Textausgabe*, ed. Karl Förstel (Würzburg ve Altenberge, 2005), s. 2.6-18; (=Kantakuzinos, Ioannes. *Contra Mahometem Apologia I*; *PG*, 154:372-77); *PLP*, no. 17738; Todt, Klaus-Peter. *Kaiser Johannes VI Kantakuzinos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz* (Würzburg ve Altenberge, 1991), s. 196-98; Mazal, Otto. "Zur geistigen Auseinandersetzung zwischen Christentum und Islam in Spätbyzantinischer Zeit;" *Orientalische Kultur und europäisches Mittelalter* içinde, ed. Gudrun Vuillemin-Diem; Albert Zimmermann ve Ingrid Craemer-Ruegenberg (Berlin ve New York, 1985), s. 8-9.
Proxorov, Gelian M. "A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin (Moskova, State Historical Museum, Synodal Gr. 429)," *Dumbarton*

Şekil 26: Ahamenidli Meletios'un tasviri; muhtemelen sağdaki grupta, en arkada, sağdan üçüncü kişidir (Devlet Tarih Müzesi, GIM 80272, Synodal Gr. 429, vr. 28v).

Prokhorov sakalsız ve Moğollara özgü gözlerle temsil edilen (Türklüğünün bir göstergesi midir?) ve sağ elini İsa'ya doğru uzatan kişinin Ahamenidli Meletios olduğunu öne sürmektedir. Bizans sanatından bu tür kimlik tespitleri elbette her zaman kuşkuya açıktır ve kanıtlanmaları güçtür.[296] Fakat bu özel durumda Prokhorov'un

Oaks Papers 26 (1972), s. 237-52, pl. 7. Elyazması konusunda daha fazla bilgi için bkz. Dobrynina, Elina N. "Неизданные тропари патриарха Филофея Коккина: к вопросу о составе рукописи сборника ГИМ. Син. гр. 429 (Влад. 303)," *Россия и христианский Восток* 1 (Moskova, 1997), s. 38-48.

[296] Prokhorov'un elyazmasına ve minyatürlerde resmedilmiş figürlere ilişkin teşhisine dair bir eleştiri için bkz. Pérez Martín, Inmaculada. "The Escorial Akat-

görüşü en azından bir dereceye kadar anlam taşımaktadır: ressam özel olarak Meletios'u yansıtmayı hedeflememiş bile olsa sakalsız ve Moğol gözlü bu kişi herhalde genelleştirilmiş bir yeni Hıristiyan Türkünü temsil etmektedir.

Bir zamanlar Müslüman (ἐκ Μουσουλμάνων: *ek Mousoulmanōn*) olan Antonios adında biri önce Katolikliğe, sonra da Ortodoksluğa geçmiştir. Konstantinopolis Sinodu'nun talebi uyarınca Latin inancını reddetmiş ve Ortodoksluğunu teyit etmiştir. Antonios'un inancını itirafı Yunanca yaptığı tasdikle sona ermektedir: "Kendi elimle anladığım dilde ve alfabeyle bunu imzalıyorum." Arap harfleriyle kaleme alınan ve imzasını teşkil eden cümle Yunan kâtiplerce tercüme edilmiştir: ταῦτα λέγουσι τῇ τῶν ἑλλήνων γλώττῃ· ὁ ἀπὸ τῶν Μουσουλμάνων ποτὲ (Helen dilinde söylenmiştir: bir zamanlar Müslüman olan Antonios").[297] Antonios'un imzası (Şekil 27) Farsçadır ve şu şekildedir:

+ان دون مسل مان سد مرده باور کردم با دلم
بخدا

Farsça cümlede iki imla hatası, iki yazı hatası ve ikinci satırın başında bir kalem kayması vardır; düzgün yazılışı şöyledir:

+اندون مسلمان شد مرده باور کردم با دلم
بخدا

---

histos: The Last Manuscript Illuminated in Constantinople," *Italia medioevale e umanistica* 52 (2011), s. 237-41 (ilişkili kaynakçayla birlikte).

Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, 1:550-51 (no. CCXCIII). Bu belgeye ilişkin kimi yorumlar için bkz. Preiser-Kapeller, Johannes. "Conversion, Collaboration and Confrontation: Islam in the Register of the Patriarchate of Constantinople (14th century)," *International Review of Turkish Studies* 2 (2011), s. 68; Mitsiou, Ekaterini ve Preiser-Kapeller, Johannes. "Übertritte zur byzantinisch-orthodoxen Kirche in den Urkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel (mit 10 Tafeln)," *Sylloge Diplomatico-Palaeographica* I, ed. Christian Gastgeber ve Otto Kresten (Viyana, 2010), s. 240 ve levha 5.

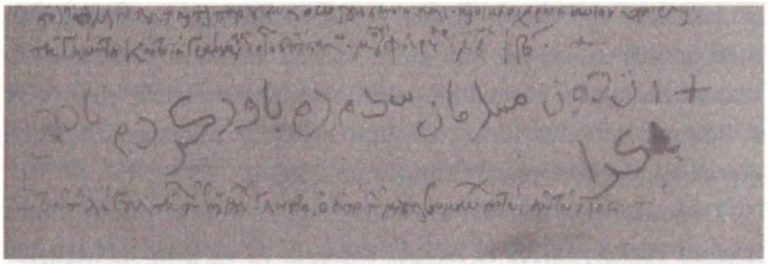

Şekil 27: Antonios'un Farsça imzası (Mitsiou ve Preiser-Kapeller'den alıntı, "Übertritte zur byzantinisch-orthodoxen Kirche," 5. levha).

Çevirisi şu şekildedir: "Andûn. Müslüman öldü. Kalbimle Tanrıya inandım." Andûn "Antonios" adının Farsça okunuşudur.

Farsça imzasından yola çıkarsak, Antonios'un dinden feragat işlemini Latin Hıristiyanlığından değil Müslüman inancından ayrılmak olarak anlamıştır. Antonios'un Farsçası basit kaçmakla birlikte anadiliydi. Yazısı ise ortalama eğitim almış bir insana aitti. Farsça Anadolu kentlerinde yaşayan, birçoğu soydan İranlı veya İranlılaşmış Türk olan Müslümanların çoğunluğunun on ikinci yüzyıldan beri diliydi. İnanç beyanının Yunanca metin Farsça bilmeyen ve Antonios'un imzasını yanlış çevirmiş bir Yunan kâtip tarafından hazırlanmıştır. Konstantinopolis Sinodu'ndaki Yunanlar ile Antonios arasında önemli bir dil engeli vardı. Antonios muhtemelen Konstantinopolis'te yaşayan, Farsça/Türkçe ve Yunanca bilen ancak Yunanca okuma-yazması olmayan birisiydi.

Yukarıda on beşinci yüzyıl başlarında II. Manuel'in sarayında yaşamış Demetrios Yusuf'tan bahsetmiştim. Bizanslılar "Çelebi" sıfatının sultan soyundan gelişi ifade ettiği bir dönemde onu Τζαλαπὴς κὺρ Δημήτριος [*Tzalapēs kyr Dēmētrios*] şeklinde anmışlardır.[298] Bizans'a kuşkusuz kültürel ve dini bakımdan karışmak istemiş, bununla beraber Konstantinopolis sarayındaki diğer soylu rehinler için geçerli olduğu gibi Türk dilini korumuştur.

[298] Sphrantzes 3 (s. 8.10-11).

İskân edilen Bizanslı Türkler kendi anadillerini konuşmayı hemen bırakamıyorlardı. Yeni gelen Türkler arasında Türkofoni direncini Balkan ve Pontus toponimisi tasdik etmektedir (bkz. 4 ve 7. Bölüm). Bir yerin Türkçe ad edinmesi ancak nüfusunun ağırlıklı olarak Türkçe konuşması halinde mümkündü.

Doğudan yeni gelenler arasında daha az asimile olmuş, münhasıran Türkçe, Farsça ve Arapça konuşan bir alt grup da herhalde mevcuttu. Bunlar hekimler, bilim insanları, akrobatlar veya büyücüler gibi kaynakların bazen andığı Müslüman misafir gezginler ve fikir adamlarıydı. On dördüncü yüzyılın başlarında üç "İranlı" hekim II. Andronikos'u bir diyetle tedavi etmiştir; fakat imparator yemekten hoşlandığı ağır gıdalardan uzak duramamıştı.[299]

Gregoras'ın *Tarih*'inde tam olarak açıklanamayan şaşırtıcı bir hikâyeyle karşılaşıyoruz; hikâye VI. Ioannes Kantakuzinos'un Hıristiyan ahlakını bozmasına dairdir. Hikâye Gregoras'a 1352 sonunda veya 1353 yılı başlarında imparatorluk sarayındaki bazı barbarların canları ne zaman isterse gürültülü gösteriler düzenlediklerinden şikâyet eden arkadaşı Agathangelos[300] tarafından nakledilmiştir. Saraydaki kilise ayinlerinde barbarlar "saray salonlarında şarkı söyleyip çember halinde dans etmekte, şarkıları ve çapraşık danslarıyla, bağıra çağıra Muhammed'e söyledikleri anlaşılmaz ilahi ve gazellerle [ayini] bastırmakta, Kutsal Dualar okunurken gelenlerden daha fazla dinleyici toplamakta, bazen herkes, bazen de bir kısım ahali [bu danslar sırasında] başlarına toplanmakta." Dahası, barbarlar aynı şeyi "imparatorun sofrasında çoğu zaman ziller ve müzik aletleri ve şarkılarla" yapmaktaydı.

Agathangelos bu tür bozguncu işlere karışan barbarları "tanrısız dinin kendilerini oburluğa ve katışıksız şaraba veren" "basit ve bekâr hayatlar süren manevi önderleri ve reisleri" [μυσταγωγοὶ

[299] Gregoras, 1:554.14-19.

[300] Kaldellis'in Gregoras tarafından uydurulmuş hayali bir kişi olduğuna inandığı Agathangelos'un şahsiyetine ilişkin ifadeleri için bkz. Kaldellis, Anthony. *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature. Empire and After* (Philadelphia, 2013), s. 148-54.

καὶ πρόεδροι: *mystagōgoi kai proedroi*] olarak tanımlamaktadır. Burada kastedilen kuşkusuz Anadolu'nun derviş ve mutasavvıflarıdır. "Çember dansları" (χορούς: *khorous*) ve "çapraşık danslar" (γυμνικὴν ὄρχησιν: *gymniken orkhēsin*) ifadeleri büyük olasılıkla Mevlevi tarikatının maharetlerine işaret etmektedir. Dini "ilahi ve gazellerin" söylenmesi ve müzik aletlerinin kullanılması Mevlevi ayinini akla getirmektedir. Mevlevi dervişlerinin imparatorluk sarayında mevcudiyeti belki de Ioannes Kantakuzinos'un "pro-Hesychast" tercihleriyle bağlantılıydı. Mevlevi mutasavvıflarıyla mistik yönelimli Ortodoks Hıristiyanları özellikle de Anadolu'daki keşişler arasındaki bağlantılar iyi bilinmektedir ve Ioannes Kantakuzinos'un durumunda bu tür mistisizm uygulamaları Müslüman dervişlerle dindar Hıristiyanların ortak bir alanını oluşturmaktaydı. Bununla beraber dervişlerin ne sıfatla ve hangi sebeple saraya takdim edildiklerini anlamak güçtür.[301]

Konstantinopolis içinde, hatta saray dahilinde asimile olmamış faal Müslüman derviş grupları Türkçe –ve hatta Farsça ve Arapça– iletişim kurmakta ve âdetlerini uygulamaktaydı. Sarayın sakinleri ve ziyaretçiler (bunlar elbette Ortodoks Yunanlardı) Hıristiyan dindarlığına aykırı şekilde kutsal dualara gitmemekte, dervişlerin tasavvuf ayinlerine katılmayı tercih etmekteydiler. Bu emsal Bizans kimliğindeki değişimlerin, dünyanın en Hıristiyan imparatorunun sarayındaki Yunanların utanç veya korku duymadan herkesçe kabul görmüş gelenekleri ve hatta asgari edep kurallarını ihlal ettiklerinin sıradışı bir emaresiydi.

Ioannes Tzetzes *Hiliades* adlı eserinde on ikinci yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte Konstantinopolis sokaklarındaki çokdillilik olgusunun canlı bir resmini çizmiştir. Bu ünlü bölüm Türk ve Alan dillerini ve Yunancanın Girit, Rodos ve Sakız lehçelerini sayar, daha genel olarak "başkentte işitilebilen tüm ülkelerden sakinlerin" dillerini anar.[302] Tzetzes'e göre dil çeşitliliği Konstantinopolis'i

[301] Gregoras, 3:202.12-203.4.

[302] Tzetzes, John. *Ioannis Tzetzae historiae* 13.354-62, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Napoli, 1968), s. 528. Pasajı Homeros'un *İlyada*'sını da hesaba katarak ayrın-

πατρίς'likten, yabancı dil konuşanları ise gerçek Rum statüsünden yoksun bırakmamıştır. Yabancı diller kentsel alanların dilsel manzarasının yerleşik bir unsuruydu. Bizanslıların dil konularına genel kayıtsızlıklarını düşününce Tzetzes'in Yunan lehçelerini diğer dillerle aynı sıraya koyması ilginçtir.

Tzetzes diğer halklar (ve dolayısıyla diller) arasında Türklerden söz eder. Bu atıf dilsel ve kültürel anlamını 1. Bölüm 9. Kısımda tartıştığımız Türkçe, "Farsça" ve Arapça selamlama şekillerini aktaran *Teogoni*'den bir başka ünlü bölümü tamamlar. Tzetzes'in Konstantinopolis'te Türkçe konuşulması hakkında *Theogoni* ve *Hiliades*'teki ifadeleri eski şairlerden Meleagros'la hayali bir konuşma yapılmadığını, boş bir laf da edilmediğini, aksine kentin gerçekliğinin yansıtıldığını belirtmektedir. On ikinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Türkler sadece sokaklarda görünüp fark edilmekle kalmıyor, dillerini öğrenmek de mümkün olabiliyordu. Tzetzes gibi bazı Bizanslılar elbette herkesin bildiği kimi Türkçe ifadeleri öğrenmişlerdi.

Fakat kentte Türklerin varlığından ötürü on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla dek olan sürede fikir adamları arasında rahatsızlığın büyüdüğü anlaşılmaktadır. Patrik I. Athanasios on dördüncü yüzyılın başlarında (1304 yılından sonra) şehirde yabancıların yayılmasını şikâyet konusu yapan bir mektup gönderdi: Yahudiler, Ermeniler ve Müslümanlar (Ισμαηλῖται: *Ismaēlitai*). Athanasios "ülkelerinde âdet olduğu üzere yükseğe tırmanan ve menfur gizemlerini haykıran," yani açık şekilde ezan okuyan Konstantinopolis'teki Müslüman elçiler yüzünden öfke duymaktaydı.[303] Ioannes Tzetzes Konstantinopolis'in çokdilliliğinden büyük zevk alsa bile, Sylvester Syropoulos tam tersine on beşinci yüzyılın ilk yıllarında Türklerin kente akışından belir-

tılı bir şekilde izaha kalkışan bir çalışma için bkz. Dagron, Gilbert. "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)," *Travaux et mémoires* 12 (1994), s. 239-40.

The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1975), s. 84.23-26 (no. 41).

gin bir rahatsızlıkla bahsetmektedir. 1416 yılındaki olayları anlatan Syropoulos, Media Metropoliti Neofitos'a Patrik II. Efthimios ile konuşmasında şu haykırışta bulundurmaktadır: "Başka milletlerden ve mezheplerden insanlar –Ermeniler ve Hagarenler– sürülerle bu şehre giriyor, kimse engel olmadan her gün buraya gelip duruyorlar!"[304] Athanasios ve Syropoulos'un yabancılara karşı tavrında Tzetzes'in sakinliğinden eser yoktur.

Esasen on beşinci yüzyıl ortalarında Bizans'ın durumu temelden değişmişti. Artık sadece bazı fikir adamları, memurlar ve göçmenler değil, Bizans'ın azalan nüfusunun neredeyse tümü bir miktar Türkçe konuşabiliyordu. Gennadios Scholarios'un 1440'lardaki önemli bir gözlemi bu durumu teyit etmektedir. Latincilik suçlamalarına karşı *Savunma*'sında dil konusu dahil bu suçlamaları çürütecek birçok sav ileri sürmektedir. Scholarios Latinceye (veya İtalyancaya) ilgisinin ve bu diller üzerinde çalışmasının Latin dostu olduğu iddialarını kanıtlayamayacağını belirtmektedir. Devamla, şaşırtıcı bir paralellik kurmaktadır. Suçlayanlara şöyle sorulabilir, demektedir: "Bizlerden dillerini anlayan herkes acaba barbar komşularımızın dinine de mi inanmaktadır?" "Dillerini neredeyse hepimiz kendi dilimiz gibi kullandığımıza göre, biz hepimiz bu barbarların dinindeniz" gibi bir iddiadan daha anlamsız bir şey olabilir miydi?[305] Jugie'ye göre Scholarios "onların

---

[304] Syropoulos, s. 102.1-3: "Πολλοὶ καὶ ἐξ ἄλλων γενῶν καὶ αἱρέσεων εἰσέρχονται ἐν ταύτῃ τῇ Πόλει· καὶ Ἀρμένιοι γὰρ καὶ Ἀγαρηνοὶ εἰσέρχονται καθ' ἑκάστην μὴ κωλυόμενοι παρά τινος." Ayrıca kimi yorumlar için bkz. Necipoğlu, Nevra. "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century," *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), s. 160; Balivet, *Romanie byzantine*, s. 35.

Scholarios, George. *Discours justificatif de Scholarios accusé de latinisme*, a.y. *Œuvres complètes* içinde, ed. Louis Petit, Xenophon A. Siderides ve Martin Jugie, 8 cilt (Paris, 1928-36), 1:382-83, özellikle s. 382.9-15: "Ἡ τοίνυν ἀνάγκη τοὺς ἡμετέρους πάντας τῆς τῶν βαρβάρων τούτων θρησκείας εἶναι νομίζειν (πάντες γὰρ σχεδὸν τὴν ἐκείνων φωνὴν οὐδὲν ἧττον ἢ τὴν οἰκείαν μεμελετήκασιν), οὗ τί γένοιτ' ἂν ἀτοπώτερον; ἢ μηδ' ἡμᾶς τῶν λατινικῶν δογμάτων οἴεσθαι κεκοινωνηκέναι, κἂν ὅτι μάλιστα τῆς αὐτῶν μετέσχομεν γλώττης· οὐ γὰρ δήπου Λατίνοις μὲν τῆς φωνῆς κοινωνοῦντας ἀνάγκη καὶ τῶν δογμάτων

dili" derken (ἐκείνων γλώττης [*ekeinōn glōttēs*] ve ἐκείνων φωνήν [*ekeinōn phōnēn*]) Latinceyi kastetmiştir. Ancak önce Ševčenko ve daha yakın bir dönemde de Blanchet kapsayıcı şekilde Türk dilinin kastedildiğini göstermiştir.[306] Bu bağlamda Scholarios'un bu sözleri kelime anlamıyla anlaşılmalıdır. On beşinci yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Bizanslıların çoğunluğu Türkçe öğrenmişti. Bunu, Türkçe sözcükleri ve Yunan dil sahasının dışındaki ifadeleri özgüvenle çeviren Ioannes Kanaboutzes ve Dukas'ın yanı sıra birçok başka örnek kanıtlamaktadır. Scholarios'un tanıklığı, Bizans uygarlığının 1453-61 yıllarındaki çöküşünden önce de Yunan dil alanının (özellikle konuşma dilinin) Türkçeden aktarılan sözcüklere açık olduğuna işaret etmektedir; bu sözcüklerin yalnızca küçük bir kısmı günümüze kalmış kaynaklarda yer bulabilmiştir.

Doğudan alınan bu sözcüklerin yok yere ortaya çıkmadığı bellidir. Yeni sözcük ve ifadeleri Yunan diline muayyen kişiler, kural olarak da yabancı dil konuşanlar tanıtmaktaydı. Dolayısıyla Bizans dünyasında dilsel durumu etkileyebilecek kadar çok sayıda Türkçe bilen insan olmalıydı.

Bizans dünyasında on dördüncü ve on beşinci yüzyılda Yunanca-Türkçe iki dilliğinin yaygınlığına ilişkin bu görüşü Brendemoen'in dilbilimsel çalışmaları tasdik etmektedir. Brendemoen'in Pontus'un çağdaş Türk lehçelerine ilişkin fonolojik çalışması bölgenin çağdaş Türk lehçelerinin çoğunun temelini oluşturan yerel Türk lehçesinin özelliklerini yeniden inşa etmektedir. Bu özgün Türk lehçesi Yunanca temel ile Türkçe üstyapı tarafından biçimlenmiş-

---

μετέχειν, ἐκείνοις δὲ ἄλλως συμμιγνυμένοις μὴ καὶ τὴν θρησκείαν εἶναι κοινήν." Scholarios devamında Yunan diline vâkıf olmalarının Türkleri Hıristiyan yapmadığını söylemekte, bu yolla o dönemde birçok Türkün Yunanca konuştuğunu teyit etmektedir.

306 Jugie, Martin. "Compléments à la biographie;" Scholarios, *OEuvres complètes* içinde, 8:21*; Ševčenko, Ihor. "Intellectual Repercussions of the Council of Florence," *Church History* 24 (1955), s. 298-99; Blanchet, Marie-Hélène. "Georges-Gennadios Scholarios et les Turcs: une vision nuancée des conquérants," *Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. Christian Gastgeber, vd. (Cluj-Napoca, 2009), s. 104.

ti. Dolayısıyla bu lehçeyi ilk konuşanlar iki dilli, yani Yunanca ve Türkçe konuşan kişiler olmalıydı. Onların iki dilliliği daha sonraki Türk lehçelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu hipotetik lehçenin karakteristik özellikleri Akkoyunlu Türkmenlerinin lehçesine yakındı ve on dördüncü yüzyıla dayanmaktaydı. Dilbilimsel veriler tarihi bulgularla uyuşmaktadır: Brendemoen tarafından lehçeyi biçimlendiren cevher olarak belirlenen Vakfıkebir'in güneyindeki bölge on dördüncü yüzyılda Akkoyunlu göçerleri tarafından işgal edilmişti.[307] Balkan Türkçesi ve Yunan lehçelerinin tarihi fonolojisi konusunda benzeri araştırmaların yapılması gerekmektedir; fakat Brendemoen'in incelemesi Bizans topraklarında vuku bulan dilsel başkalaşma zincirindeki eksik bağlantıyı tamamlamaktadır. Bizans Balkanlarında iki dilli Yunan ve Türk gruplarının yaşamış ve Türklerin yoğun şekilde toplandıkları alanlarda otokton Yunanların da iki dilliliği benimsemiş olması mümkündür.[308]

İlkin konuşma diline sızan ve sonra da gelişigüzel olarak yazılı Yunancaya yansıyan kimi Türkizmler iki dilli Yunan göçmenlerle sığınmacılar ve (yerleşik veya göçer) Türkler tarafından getirilmekteydi. Bizans'a özgü kültürel pencereden bakıldığında Türklerin kültürel statüsü daha evvelki Sasani ve Arap uygarlıklarının aksine on beşinci yüzyıla kadar epey düşüktü. Türkler Bizans sahasındaki konumlarını silah gücüyle ve etnik bir nüfuz edişle edinmişti. Kültürel statüleri dillerine itibar kazandıramayacak kadar düşüktü. Türklerin Yunan diline yaptığı o önemli etkiyi ancak vatandaşlığa alınan Türkler ve Türkçe konuşan iki dilli Yunanlardan oluşan Türkofon Bizanslıların görece yüksek sayısı açıklayabilir. Dolayısıyla Doğu kökenli dilsel ve kültürel neolojizmlerin kaynağı (veya bunların önemli bir kısmı) muayyen bir yapısal unsur olarak Bizans'a özgü

[307] Brendemoen, Bernt. *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, 1: *Analysis* (Wiesbaden, 2002), s. 284-90.
Anadolu'da iki dillilik mevzusu hakkında ayrıca bkz. Janse, Mark. "Aspects of Bilingualism in the History of the Greek Language," *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text* içinde, ed. James N. Adams, Mark Janse ve Simon Swain (Oxford, 2002), s. 387-88.

sosyokültürel evrenin içindeydi. Bu derece geniş bir yabancı sözcük katmanını misafir yabancılar veya ülke dışından getirtilen kölelerin tesadüfi "enjeksiyonları" açıklayamaz.

Türklerin konuşma dili, yazınsal âleme sızabilecek denli Bizans kültür ve dilinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmişti. Eskiyi muhafaza etmek üzere beliren yasakçı tutuma rağmen Geç Bizans kaynaklarında coğrafi adların "ikilenmiş" (Yunanca ve Türkçe) olduğunu görürüz. Şarki yabancı sözcüklerin Yunancaya aktarımları çoğu durumda kusursuzdur. Yabancı dillerden alınan sözcükleri Helenleştirmek pek tercih edilmezdi; söz konusu sözcükler Yunan diline aşağı yukarı özgün biçimleriyle girmişlerdir. Buradan şuraya varmak mümkün: Yunanlar Türkçe, Farsça, Arapça ve muhtemelen Moğolca duymaya alışkındı. Şarki diller Yunan bilincinde "yabancı" ve "farklı" seslerini büyük ölçüde yitirmişlerdi.

15. Örtük Türkleşme

Bizans toplumunun örtük bir biçimde Türkleştiğini daha önceki bir dizi çalışmamda tarif etmiştim. Örtük Türkleşme derken Geç Bizans zihniyetini değişime uğratan Türki etnik unsurların Bizans âlemine önemli ölçüde nüfuz etmiş olduğunu anlatmaya çalışıyorum. Bu zihniyet dönüşümü *yabancı* Türk dünyasına özgü gerçekliklerin Bizans'ın *kendi* dünyasına özgü gerçekliklerin dengi (veya hemen hemen dengi) olarak tedricen benimsenmesinin sonucuydu. Sözcük aktarımları ve bunun arkasında yatan sebepler Geç Bizans kimliğinin temel niteliklerini doğrudan etkileyen daha geniş bir kültürel dönüşümün gizli emareleriydi. Bu değişiklikler, Türkleşmenin ne özneleri ne de nesneleri tarafından algılandığından, ayrıca belirtileri elimizdeki kaynaklarda sadece zımni olarak tespit edilebildiğinden "örtüktü."

Anadolu Türklerinin, bölgenin nüfusunun azalmasına yol açan Türk istilaları (Rumların topraklarından kovulması) ve Türk hâkimiyeti altında bulunan Rumların Müslümanlaştırılmasının sonucu olarak, Bizans *oikoumene*'sini kabullenip özümsemesi ve söz konusu

oikoumene'nin Helen karakterinin ortadan kaldırılması geleneksel olarak çağdaş bilimsel incelemelerde özellikle Vyronis'in klasikleşmiş eserlerine göre ele alınmıştır.[309] Fakat Vryonis'in şemasına yine de ihtiyatlı yaklaşmak icap eder. Önde gelen kavramlarından İslamlaştırma kavramı yalnızca halihazırda Türklerin yönetimi altına girmiş bölgelere uygulanabilir ve Osmanlı Türklerinin Bizans devletine son verdikleri ve İslamlaştırmayı otokton halkları asimile etmede bir araç olarak kullandıkları Bizans sonrası çağlar için kesinlikle geçerlidir. Bununla beraber on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki dönemde eski Bizans topraklarını Dârülislâm'a katmanın yanı sıra Bizans siyasi denetimi altında kalan bölgelerde örtük bir Türkleşme meydana gelmiştir. Bu örtük Türkleşme elbette Türk fethinden ve ardından gelen İslamlaştırma hareketinden önce yaşanmış ve İslamlaştırmanın sonucu değil, İslama kitleler halinde ihtidayı hazırlayan bir durum olmuştur.

Bizans-Türk münasebetinin yapısı iki farklı veçhe barındırır: dini (İslam-Hıristiyanlık karşıtlığı ve bununla bağlantılı olarak İslamlaştırma) ve etnik (Türk-Yunan karşıtlığı ve bununla bağlantılı olarak Türkleşme). Dini ve etnik veçheler daima bir arada bulunmamıştır. Dahası, tarihsel bir perspektiften baktığımızda etnik veçhenin (Türklerin Yunan *oikoumene*'sini hâkimiyetleri altına alması) dini veçheye oranla daha önemli ve daha kalıcı olduğunu görürüz.

Alıcı bir kültür olarak Bizans kültürü Ötekiyle karşılaşmaya ilkin yabancı adları benimseyerek karşılık vermişti. Bizanslılar gündelik ilgi ve ihtiyaçlarını ifade etmek için bu yabancı sözcükleri giderek daha fazla kullanmışlardır.

16. Kültürel Etkileşim ve Ölümcül Bir Sonuç

Bizanslının aşina olmadığı bu enformasyona gitgide daha çok maruz kalması Türk fetihlerinin yolunu hazırlamıştır. Dukas'a göre Osmanlı sultanı II. Mehmed'in Konstantinopolis' yürüdüğü Nisan 1453 başlarında son Bizans imparatoru XI. Konstantin'in ardından

[309] Vryonis, "Nomadization and Islamization," s. 60 vd.

ikinci güçlü kişi olan *megas doux* Loukas Notaras muazzam Osmanlı ordusunun Konstantinopolis'e karşı yığıldığını görünce şu sözleri etmiştir: "Şehrin ortasında Latin serpuşunu görmektense Türk sarığını görmeyi yeğlerim."[310] Bu ifade kimi Bizanslıların Ortodoks Kilisesine boyun eğdirmeye çalışan papalığa olan tepkisini çarpıcı bir yolla dile getirmektedir. Kullanılan sözcükler çelişkili ve trajik mantığıyla da şaşırtmaktadır. Bu ifadeler Bizans toplumunu ikiye bölmüş olan Katolik Kilisesiyle birlik konusunun Ortodoks destekçileri ile muhalifleri arasındaki keskin tartışmayı yansıtmaktadır. Loukas Notaras birliğe muhalif gruba mensuptu ve ifadeyi onun ağzından aktaran Dukas kararlı bir birlik taraftarıydı. Bu sözleri Loukas Notaras'a atfeden Dukas, muhaliflere kimi suçlamalarda bulunuyordu; ona göre birliğe muhalif olanlar Türklere teslim olmayı ve ödün vermeyi önermekteydi. Loukas Notaras'a atfedilen sözlerin doğruluğu işte bu kasıt nedeniyle tartışmalıdır. Ševčenko'nun da ifade ettiği gibi, Loukas Notaras 1453 baharında şehrin savunmasında üstüne düşen görevleri yerine getirdiği için teslimiyetçi bir ruha bürünmüş olamazdı. Birlik muhalifleri Türklere asla bile isteye teslim olmamıştır. Dukas tarafından Loukas Notaras'a (ve zımni olarak onun gibi birliğe karşı olan herkese) yöneltilen suçlamanın bilinçli bir propaganda olduğu açıktır.[311]

Loukas Notaras'a atfedilen ve Geç Bizans siyasi düşüncesinde (veya kabaca Bizans zihniyetinde) beliren "Türk muhipliğinin/Türkofiliyanın" (τουρκοφιλία) bir dışavurumu olarak ele alınmış olan bu beyanın Bizans'taki "Türkofil hizbi" yansıttığı düşünülmüştür. "Türk muhipliğini/Türkofiliyayı" Latin karşıtı siyasal ve düşünsel hareketin temel taşı olarak ele alan ilk kişi Evert-Kappesowa'dır.[312]

---

[310] Dukas 37.10 (s. 329.11-12): "Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν."
Ševčenko, "Intellectual Repercussions of the Council of Florence," s. 293-97, 315 n. 47. Ayrıca bkz. Philippides, Marios ve Hanak, Walter K. *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studie* (Farnham and Burlington, VT, 2011), s. 41-42 ve n. 120.
Evert-Kappesowa, Halina. "La tiare ou le turban," *Byzantinoslavica* 14 (1953), s. 245-57.

Birlik karşıtı güçlerin Türk yönetimine gösterdikleri hoşgörü Udaltsova ve Lomize tarafından etraflıca incelenmiş,[313] Geç Bizans düşüncesinde beliren Türk muhipliğini Balivet parlak şekilde tasvir etmiştir. Balivet Bizanslıların Türklerle siyasi pazarlık fikrine olan olumlu bakışını ve Türk hâkimiyetini tanımaya gösterdikleri isteği ikna edici şekilde göstermiştir. Bizans halkı Osmanlılarla askeri çatışmaların sürdüğü günlerde sık sık Türk taraftarlığına soyunmaktaydı. Balivet, Türk işgalcilerle işbirliğine hazır tebaayı kınayan Demetrios Kydones, II. Manuel Palaiologos ve diğer yazarların metinlerini tahlil etmektedir. Örneğin Selanik'ten ötürü yaşanan çatışmalar (1380, 1422 ve 1430) ve Konstantinopolis'in kuşatılması (1394-1402) gibi ağır siyasi bunalım günlerinde kimi Bizanslılar Osmanlılara teslim olmayı tercih etmiş, hatta kimileri Türklerin safına geçmişti.[314] Bizans'ın Türklerle uzlaşmasının ekonomik arka planını Matschke incelemiştir.[315] Necipoğlu, Ioannes Anagnostes ve 1420'lerin Selaniklilerine dayanarak Osmanlı taraftarı hizbi ayrıntılarıyla tartışmıştır.[316] Bunlara Osmanlılarla açık işbirliğine girdikleri için çağdaşları tarafından kınanmış olan Peritheorion Metropoliti Dorotheos (1381), ünlü Mora despotu Demetrios Palaiologos (1449-60), Mora'daki Phrangopoulaioi (Φραγγοπουλαῖοι: *Phrangopoulaioi*) ailesi ve diğer önde gelen kişilerin başlarından geçenler

[313] Udaltsova, Zinaida V. "Предательская политика феодальной знати Византии в период турецкого завоевания," *Византийский временник* 7 (1953), s. 93-121; Lomize, Evgenij M. "Византийский патриотизм в XV в. и проблема церковной унии;" *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в Средние века* içinde (Moskova, 1990), s. 94-106; a.y. "Константинопольский патриархат и османская религиозная политика в конце XIV первой половине XV в.," *Византийский временник* 53 (1992), s. 89-96; a.y. "Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438-1439)," *Византийский временник* 55 (1994), s. 104-10.
Balivet, Michel. "Le personnage du 'turcophile' dans les sources Byzantines antérieures au Concile de Florence (1370-1430)," a.y. *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession* içinde, s. 31-47; a.y. *Romanie byzantine*, s. 73-81.
Matschke, Klaus-Peter. *Die Schlacht bei Ankara und das Schiksal von Byzanz* (Weimar, 1981), s. 56-64, 125-39.
Necipoğlu, "Sources for the Social and Economic History," s. 98-101.

de eklenebilir. Osmanlı istilacılarıyla işbirliği olgusu Geç Bizans'ta mevcuttu, özellikle on dördüncü yüzyılın son çeyreğinde Bizans'ın askeri bakımdan çöküşünden itibaren bu hususta bol miktarda tarihi kanıt vardır.

Bununla birlikte Bizanslılar *Türkofiliya* kavramından bihaberdi; τουρκόφιλος [*tourkophilos*] terimi ilk olarak 1829 yılında Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında çıkmıştır; aynı anlama gelen φιλότουρκος [*Philotourkos*] ve soyut τουρκοφιλία [*tourkophilia*] sözcükleriyle ilk kez 1888/89 yılından sonra karşılaşılmıştır.[317] Esasen Bizans döneminde Latin "yanlılarını" tarif eden ve "Latin fikirli/kafalı" anlamına gelen bir kavram mevcuttu: λατινόφρων [*latinophrōn*]. Fakat λατινόφρων Latinlerin dini anlayışlarına duyulan sempatiye işaret ediyor, Latin Batı için herhangi bir kültürel veya siyasal muhabbeti ifade etmiyordu.[318] Keza σαρακηνόφρων [*sarakēnophrōn*] "Sarazen fikirli/kafalı" kavramı İkonoklast dönemde (8. yüzyıl) ortaya çıkmış ve inanç mevzuunda Sarazenler gibi düşünenler için kullanılmıştı.[319] İkonoklastlar ve ikonodüller birbirlerini dogmatik "Sarazencilikle" suçlamışlardı; öte yandan σαρακηνόφρων Geç Bizans günlerinde güncel olayları tasvir etmek için asla kullanılmamıştır. Aksine insanlar φρόνημα τῶν Μουσουλμάνων [*phronēma ton Mousoulmanōn*] "İslami düşünce biçimine yakın" olmakla, daha açık bir biçimde ifade edersek "İslam inancından" olmakla suçlanabilmekteydi. Fakat bu sıfat dindar Bizanslılar değil, İslamı kabul ederek Bizans toplumunun dışına çıkan eski Hıristiyanlar için kullanılmıştır.[320]

Bizanslı kendini hiçbir zaman *Türklerle aynı fikirde olmaya eğilimli* olarak görmemiştir. Böyle bir düşünce Bizans zihniyetine ya-

---

[317] Bkz. Babiniotis, Georgios. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (Atina, 2002), s. 1782.
Bkz. *TLG*: λατινόφρων ve λατινοφρονέω.
Bkz. *TLG*: σαρακηνόφρων ve *Theophanis chronographia*, ed. Carolus de Boor, 2 cilt (Leipzig, 1883-85), s. 414.27.
Lagopates, Spyridon N. *Γερμανὸς ὁ Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-40). Βίος συγγράμματα καὶ διδασκαλίαι αὐτοῦ* (Atina, 1913), s. 358; *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, 1/4:104-05. Ayrıca bu kitapta bkz. 14. Kısım.

bancıydı. Bu sebeple Evert-Kappesowa, Udaltsowa ve başkalarınca ortaya konmuş olan görüşler tartışmalı görüşlerdir: Bizans'ta birlik/Latin karşıtı bireylerden oluşan ve Türklere teslim olmaya meyleden "Türkofil bir hizip" fikri akla yatkın değildir.[321] τουρκόφιλος [*tourkophilos*], φιλότουρκος [*Philotourkos*] ve τουρκοφιλία [*tourkophilia*] kavramları, Bizans'a on dördüncü ve on beşinci yüzyılda hükmeden ideolojik ve zihinsel olgular söz konusu olduğunda, anakronistik kalmaktadır.

Bizanslıların Osmanlılarla çeşitli ilişkiler yürütmeye açık olmaları belirli toplumsal ve ekonomik şartlara işaret etmekteydi; bu ilişkilerin iddia edildiği gibi sözümona bir Türk "sevgisiyle" ilgisi yoktu. Balivet'nin de gösterdiği gibi, İmparator II. Manuel Türklerle kurduğu münasebette herhangi bir teslimiyetçiliğe gark olmuyordu, fakat siyasi nedenlerle onlarla uzlaşı arayışına giriyordu. Osmanlı sultanlarıyla uzun süreli ittifakı ve ayrıca yazışmalarındaki açıklamaları imparatorun istilacılara karşı tutumunda faydacılığın hâkim olduğunu ortaya koymaktadır.[322] Bizans'ta siyasal ve düşünsel düzeyde tutarlı bir "Türkofil" program yoktu; dolayısıyla "Türkofiliyanın" Bizans'ın o anki vaziyetine uygulanması pek mümkün değildir.

Bizans'ın Türklere karşı takındığı tutumda elbette belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır, fakat bu dönüşümü farklı bir şekilde tanımlamak gerekir. Müteveffa Rus dilbilimci ve kültür tarihçisi Toporov kültürel etkileşim meselesini pek sarih bir şekilde ele almıştır:

> "Öteki"nin edinimi çoğunlukla "Kişinin Kendinde" görünür bir şeylerin değişimi niteliğindeyken, "veren taraf" bir şey yitirmediği ve değişmediğinden bilimsel ilgi daha çok "alan ve zenginleşen tarafa" yoğunlaşır. Fakat asla azalmayan (*verdiğim şey senindir*) "veren taraf" gölgede kalır. Bu yüzden edilgen veçhesiyle belirlenebilen ve etkinliği bir tesire yol açan "tek taraflı" hedef durumlara odaklanırız. Bununla beraber, bu tür durumlarda tek taraflılık her zaman varsayımsaldır [...] Etnokültürel ve etnolinguistik temaslar her zaman bir değişimdir ve bu nedenle de her zaman iki taraflı ve karşılıklıdır... "Alan taraf" Ötekiye taviz verirken karşılığında yeni ve arzu edilen unsur biçiminde bir kazanç elde

[321] Evert-Kappesowa, "La tiare ou le turban."
Balivet, "Le personnage du 'turcophile.'"

> eder [...] "Veren taraf" ise ilk olarak "Alan tarafa" tahakküm etmesine izin veren yeni bir alan elde eder [...] Bu tür değişimlerin genel formülü şu şekilde ifade edilebilir: "ekstansif olan" (yani kültür "alanı") bir "entansif" (yani "yeni" bir kültür unsuru) karşılığında el değiştirir.[323]

Michel Balivet Bizans-Türk temaslarını bu anlayışla tasvir etmiştir. Yunan-Türk ortak yaşamının iki tarafı da dönüştürdüğünü, ilk başta uzlaşmaz görünen farklılıkların zaman içinde örnek teşkil etmeye başladığını göstermektedir. Yunan ve Türk dünyasının buluşmasının olumlu ve "zenginleştirici" sonuçlarını ve özel olarak da Türk kültürünün Bizans uygarlığına katkısını vurgulamak eğilimindedir ki Bizantoloji "milliyetçiliği" bu yaklaşımı pek takdir edememiştir.[324]

Fakat kültürün kırılgan dengesinde "Öteki" ile "Kişinin Kendi" arasındaki ilişkilerin farklı ve genellikle karanlık bir yanı da vardır. Toporov'un da işaret ettiği gibi, "Öteki"nin elde edilebilmesi için "Kendi"nin bir nebze de olsa reddedilmesi gerekir. Yabancı adlara açık hale gelen bir kültürün kimliğinden olmaması için vazgeçtiklerine karşılık olarak muhafaza edeceği sözcükleri de olmalıdır. Şiddetli çatışmalara dönüşmeye müsait kültürler arası buluşmaların her zaman trajik sonuçlara yol açma tehlikesi mevcuttur. Yunanlar ile Türkler arasında da böyle olmuştur.

Bizans kaynakları başlangıçta Bizans zihniyetinde Türkleştirici bir dönüşüme tanıklık etmektedir. Bu dönüşümler sırasında biçimlenen bilinçdışı açıklığın Bizanslılar tarafından kültürel, hatta dini anlamda Yunan-Türk "benzerliği" şeklinde yorumlanmış olması mümkündür. Anadolu göçmenlerinin soyundan gelen, 1426 yılında Katolikliği kabul etmiş[325] ünlü Bizanslı fikir adamı Trabzonlu Geo-

---

[323] Toporov, Vladimir N. "Из 'Русско-персидского' дивана. Русская сказка *301A, B и 'Повесть о Еруслане Лазаревиче' – 'Шах-наме' и авестийский 'Зам-язат-яшт' (Этнокультурная и историческая перспективы)," *Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы* içinde (Moskova, 1995), s. 142-44.

Balivet, *Romanie byzantine*.

Trabzonlu Georgios Trabzon'dan Girit'e taşınmış göçmen bir aileden gelmiştir. Biyografisi ve eserleri için bkz. Monfasani, John. *George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic* (Leiden, 1976); *Collectanea Trapezuntia-*

rgios (1395-*y.* 1472/3), II. Mehmed'e 1453 yılında şöyle yazmıştır:

> Bildiğiniz üzere, Her Açıdan Üstün ve Hakiki Sultan, tüm insan ırkı üç kısma ayrılmıştır: Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar. Yahudilerin sayısı pek azdır, çok dağılmışlardır; Hıristiyanlar çok sayıdadır ve azametlidir; büyük güç, bilgelik ve bilgi sahibidir. Müslümanlar ise çok fazladır ve hayranlık uyandırırlar. Böyle olunca bu iki insan ırkını, demek istiyorum ki Hıristiyanları ve Müslümanları birisi tek bir inanç ve dinde birleştirirse yerlerin ve göklerin Tanrısına yemin ederim ki o yerdeki gökteki tüm insanlar tarafından yüceltilecek ve meleklerin safına girecektir. Ey hayranlık uyandıran Emir, senden başka kimse bunu başaramaz.[326]

Georgios daha sonra Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında Mesih ve Teslis konularında var olduğu düşünülen ihtilafların temelsizliğini ayrıntılı şekilde açıklamaktadır; ona göre bunun kaynağı Yahudilerin muzır entrikalarıdır. Hıristiyanlarla Müslümanların birliğini sağladığı takdirde, Büyük İskender, Caesar Augustus ve bizzat Konstantin bile kudreti karşısında sönük kalacaklardır II. Mehmed'in.[327] Lobovika'nın da ifade ettiği gibi, Trabzonlu Georgios burada Balivet ve diğerlerinin düşündüğü gibi Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında hayal edilmesi güç bir birliği kastetmemiştir. Georgios İslamın Hıristiyanlıkla aynı olduğunu, yalnızca farklı bir yolla tebarüz ettiğini düşünüyor, II. Mehmed'i Hıristiyanlığı kabul etmeye ikna etmeye çalışıyordu. Mehmed Hıristiyanlığa geçince dünya da normal

---

na: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond, ed. John Monfasani (Binghamton, NY, 1984) ve George of Trebizond. *Георгий Трапезундский. Об истинности христианской веры*, ed. Ksenia Lobovikova (Semerkand, 2009).

George of Trebizond. *George de Trébizonde, De la vérité de la foi des chrétiens*, ed. Adel-Théodore Khoury (Altenberge, 1987), s. 70.45-72.54 ; Balivet, Michel. *Pour une concorde islamo-chrétienne. Démarches byzantines et latines à la fin du Moyen-âge (de Nicolas de Cues à Georges de Trébizonde)* (Roma, 1997), s. 38; George of Trebizond, ed. Lobovikova, s. 20 (§ 5).

Balivet, *Pour une concorde*, s. 46-48, 77; George of Trebizond, ed. Lobovikova, s. 33 (§ 35), 35 (§ 43), 90 (§ 183). Ayrıca bkz. Geanakoplos, Deno J. *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes* (Chicago ve Londra, 1984), s. 384-85.

haline dönecek, merkezinde de eskisi gibi ebedi ve evrensel Hıristiyan Roma İmparatorluğu duracaktı.[328]

Trabzonlu Georgios, pek çok diğer Bizanslı ve post-Bizanslı Rum gibi, Müslüman Türklerin "Ötekiliğini" yalnızca bir görünüş, Osmanlı "Ötekiliğini" Yunan "Benliğinin" bir çeşidi olarak görmeye meylediyor, Yunanlarla kültürlerinin hâkimiyeti ve Konstantinopolis'in *genius loci* özelliği sayesinde Müslüman Türklerin pek kolayca Yunanlaşıp Hıristiyanlaşabileceğini umut ediyordu.

Bizanslıların Türki dünyalarla (esas olarak Anadolu ve kısmen Altınordu) keskin siyasi rekabeti ve yukarıda tasvir edilen Bizans *oikoumene*'sinin Türklerce "içten kolonileştirilmesi" Bizans zihniyetinde artan bir kültürel "bağışıklık eksikliğine" yol açmıştır. Türkçe konuşma, Türk yaşam tarzı ve komşu Türki dünyanın çeşitli unsurları Bizanslının zihnine kazındıkça ve Türklerin gizeme ve tehlikeye işaret eden imajı bozuldukça Yunanların öz kimliklerini koruma içgüdüleri sönmüştür. On dördüncü yüzyılın ilk yarısında Türkleri Balkanlara çeken ve daha sonra da Osmanlılarla bir barış anlaşmasına varmayı uman Bizanslıların siyasi hatalarına, farkına varmadıkları kültürel "bağışıklık" eksikliği yol açmıştır. Örtük Türkleşme Bizans uygarlığının sonunu tek başına getirmemiştir, fakat böyle bir sona ortam hazırlayan çok önemli bir unsur olmuştur.

[328] George of Trebizond, ed. Lobovikova, s. 142-79, 210-33; Lobovikova, Ksenia. "Византия и Запад: поиски путей к примирению мусульман и христиан: (по поводу книги М. Баливе)," *Византийский временник* 65 (2006), s. 204-17.

Etimolojik Sözlük

Burada Bizans Yunancasına sızan ve çalışmamızı da süslemiş olan Şarki sözcüklere ilişkin olarak kısa bir etimolojik izahata girişiyoruz. Sözlüğe dahil edilen sözcüklerin ekseriyeti bu çerçevede on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar olan dönemden alınmış olup kimi hallerde önceki dönemlere ait söz dağarcığı da kapsanmıştır. Her bir başlık ufak istisnalarla temel bilgileri ve alınan yabancı sözcüğün kökenine dair kaynakçayı içermektedir. Sözlük iki bölüme ayrılmıştır: "özel adlar" ile "cins adlar." "Özel adlar" şunlardan müteşekkildir: ilk adlar ve ikinci adlar (aile adları, takma adlar ve lakaplar), etnik adlar, yer adları ve bağlantılı sıfatlar. "Cins adlar" bölümü sadece Bizans Yunancasına yabancı dillerden geçmiş ve genel kullanımda olan sözcükleri içermekte, teknik "bilimsel" terminolojiyi (astroloji, tıp, büyü vs) ve Bizanslıların Müslüman dünyasını tanımlamakta kullandıkları Şarki terimleri (Müslüman payeleri, idari, dini ve toplumsal terimler) hariç tutmaktadır. Türkçe sözcüklerin Arap harfli biçimlerinden çoğu durumda sarfı nazar ettim ve Latin alfabesiyle yazılışlarını verdim.

Kısaltmalar

Ar. – Arapça
c.a. – coğrafi ad
e.a. – etnik ad
Far. – Farsça
Moğ. – Moğolca
Osm. – Osmanlıca
ş.a. – şahıs adı
T. – Türkçe
Yun. – Yunanca

1. Özel Adlar

Ἀβραμπάκης, ş.a. – "İbrâhîm-bek" ← T. ← Far. ← Ar. ابراهيم, Kitabı Mukaddes'in İbrahim'i, Müslümanların sık kullandığı bir isim + T. بيك *bek* "reis, şef," ilk başlarda "kudretli, kuvvetli" – Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972), s. 322–23; Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica* (Leiden, 1983), 2:54.

Ἀβράμπαξ, ş.a. – "İbrâhîm-bek" veya "İbrâhîm -paşa" ← T. ← Fars. ← Ar. ابراهيم *ibrāhīm* + T. بيك *bek* (bkz. yukarıda Ἀβραμπάκης); παξ ifadesi T. *paşa* "lider, komutan" (← Far. *pāşā*, پادشاه *pādşāh* sözcüğünün daralmaya uğramış hali) – Krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:54.

Ἀζατίνης (Aziathim), ş.a. – "İnancın kuvveti, ululuğu" ← T. *izetin* ← Far. ← Ar. ş.a. عزالدين *ʿizz al-dīn*, Müslümanların sık kullandığı bir isim – Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2:57.

Ἀζαχουτλοῦ, ş.a. – "bahtı açık ağabey" ← T.-Moğ. *ece/äce* "ağabey" + T. *qutlu* "talihli;" ayrıca bkz. Κουτλᾶς. Kuršanskis'in buna ilişkin yorumu akla yatkın değildir: ἀζα ← Ar. اعضا *eʿḍā* – Clauson, *Etymological*, s. 20, 61; Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, 4 cilt (Wiesbaden, 1963–75), 1:187–88; 2:15 (*ečī*); krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:57; Kuršanskis, Michel. "Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens," *Bedi Kartlisa* 34 (1976), s. 116–17.

Ἀηλγαζῆς, ş.a. – "rüzgâr-akıncı" ← T. *yel* "rüzgâr," Türklerin sık kullandığı bir isim + T. ← Far. ← Ar. غازي *gāzī* "akıncı, istilacı, kahraman;" ikinci unsura ilişkin olarak bkz. Γαζῆς – Rásonyi, László ve Baski, Imre. *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, 2 cilt (Bloomington, IN, 2007), s. 343.

Αἰναδοβλᾶς, ş.a. – bkz. Ἀναταυλᾶς.

Ἀλῆς, ş.a. – "Alî" ← T. ← Far. ← Ar. علي *ʿAlī*, Müslümanların sık kullandığı bir isim. Beldiceanu'nun buna ilişkin yorumu akla yatkın değildir: Ἀλῆς ← *āl-i* (Ar. آل *āl* "aile, sülale" + Far. izafi *–i*) – Bel-

diceanu-Steinherr, Irène. "Pachymère et les sources orientales," *Turcica* 32 (2000), s. 431; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:62.

Ἀλιάζης, ş.a. – "İlyas" ← T. ← Far. ← Ar. الياس *ilyās*, Müslümanların sık kullandığı bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:62, 123.

Ἀλισέριος, Ἀλησέρης, Ἀλυσύρης, ş.a. – "Aslan Alî" ← ʿAlī + Far. شير *şīr* "aslan," Müslümanların sık kullandığı bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:63.

Ἀλπούσης, ş.a. – "güçlü, kahraman(ca)" ← T. *alpış*: *alp* "kahraman" + *ış* eki, krş. Modern Yunancada bulunan şu isimler: Ἄλπος, Ἄλπας, Ἀλπίδης, Ἀλπόγλου ← T. *alp* – Tompaïdes, Demetrios. *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προελεύσης* (Atina, 1990), s. 44; Yurtsever, Erk. *Türkçe Adlar Derlemesi* (İstanbul, 1997), s. 26.

Ἀλταμούριος, ş.a. – "kızıl demir" veya "altından demir" ← T. *altemir*, Osm. *aldemir*, Türklerin sık kullandığı bir isim; krş. Kumanca Ἐλτιμηρῆς – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:65, 124; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 42; Yurtsever, *Türkçe Adlar Derlemesi*, s. 25.

Ἀλτούμης, ş.a. – "altın" ← T. *altun/altın* – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 57–58, 60.

Ἀμελγαζᾶς, ş.a. – "gāzī'nin babası" ← Ar. ş.a. ابوالغازي *ebū'l-gāzī*.

Ἀμζᾶς, ş.a. – "sıcak, yakıcı" ← T. ← Far. ← Ar. حمزه *ḥamza*, Müslümanların sık kullandığı bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:66, 339.

Ἀμηρασάν, ş.a. – "emir Ḥasan" ← T. ← Far. ← Ar. امير *amīr* "emir" + T. ← Far. ← Ar. حسن *ḥasan* "iyi."

Ἀμιρούτζης, Ἀμηρούκης, Ἀμηρούτζης, Ἀμοιρήτζης, Ἀμοιρούκιος, Ἀμοιρούτζης, Ἀμυρούτζης, ş.a. – "küçük emir" ← T. ← Far. ← Ar. امير *amīr* "emir" + Yun. küçültme eki ούτζης (← Slav. *~ицъ* eril-eki veya ← İt. *-uccio* eki); krş. "emir"den türetilmiş ve Modern Yunancaya da sızmış isimler – Andriotes, Nicolas s. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής* (Selanik, 1967), s. 134; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 45.

Ἀμιτιῶται, e.a. – "Omidie'de ikamet edenler" (?) ← yer adı Omidie/Ammodion (?), Yunanların Akkoyunlular için kullandığı isimlerden biri – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:58.

Ἀμούριος, ş.a. – "hacı" ← T. ← Far. ← Ar. عمر *ʿumar* ve ayrıca ← T. ← Ar. امور *umūr* "adap, bilgi, deneyim" – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:68, 216.

Ἀμυρτζαίνα, ἡ, ş.a. – "küçük emir" ← T. *emirçe* ← Far. امیرچه (Türkçe küçültme eki *ça/çe* ile karşılaşıyoruz burada); muhtemel bir diğer anlam ise "emirin oğlu"dur: T. ← Far. *amīrza* [← T. ← Far. ← Ar. امیر *amīr* "emir" + Far. زاده *zāde* "evlat, oğul" (krş. Modern Yun. ş.a. Ζαδές "oğul") + Yun. αίνα eki. Krş. Beldiceanu ve Năsturel'in sözünü ettiği Emirza (=Amirza) ismiyle] – Beldiceanu, Nicoară ve Năsturel, Petre. "Biens du monastère Sainte-Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandons du pays à la charnière de la conquête (1461)," *Byzantion* 60 (1990), s. 77 (no. 24); Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 74.

Ἀναταυλᾶς ş.a. – "hanedanın/devletin gözü" ← T. ← Far. ← Ar. عين الدولة *ʿaynüddevle*. Moravcsik'in "Ἀναταυλᾶς ← ʿAlāeddaula" şeklindeki önerisini dilsel meselelerden ötürü kabul etmek mümkün değildir. Daha ilginç fakat aynı şekilde kabul edilmesi mümkün olmayan bir öneri ise Hartmann'dan gelir: Hartmann Ἀναταυλᾶς adının T. *dûlât* (دولات)/τοβλά sözcüğüyle bağlantılı olabileceğini belirtir, ancak bu sözcüğe sözlüklerde denk gelemedim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:69; Hartmann, Richard. "Zur Wiedergabe türkischer Namen und Wörter in den byzantinischen Quellen," *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst* 6 (1952) s. 7 n. 4.

Ἀναχουτλοῦ, ἡ, ş.a. – "bahtı açık anne" ← T.-Moğ. *ana* "anne" + T. *qutlu* "talihli;" ayrıca bkz. Κουτλᾶς – Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 2:130; Kuršanskis, "Relations matrimoniales," s. 116–17; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:69.

Ἀπελμενέ, ş.a. – "hatip, kültürlü insan" ← büyük ihtimalle Ar. ابوالمعاني *ebū'l-meʿānī* veya Ar. ابوالمعالي *ebū'l-meʿālī* "ulu, büyük." Arapça isimleri Helenleştirme hususunda Porphyrogennetos da benzer bir model ortaya koymaktadır: Ἀπελμουζέ ← Ar. ابو المعز

ebū'l-mu'izz – Krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:54, 71; *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* 44.74–96, Yunanca metni haz. Gy. Moravcsik, İngilizceye çev. R. J. H. Jenkins (Washington, DC, 1967).

Ἀράπης, ş.a. – "Arap" ← T. ← Far. ← Ar. عرب *'arab*; krş. Pontus Yun. ἀράπης ve Modern Yun. ş.a. Ἀράπης – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 46; Papadopoulos, Anthimos A. *Ιστορικόν λεξικόν της Ποντικής διαλέκτου*, 2 cilt (Atina, 1958–61), 1:136; Christides, Vassilios. "The Names ἄραβες, σαρακηνοί vd. and their False Byzantine Etymologies," *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), s. 329–31.

Ἀραχαντλούν, ş.a. – "iyi talihin tacını takan" ← Moğ. *orai* "taç" + T. *qutlu* "talihli," ayrıca bkz. Κουτλᾶς – Rybatzki, Volker. *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung* (Helsinki, 2006), s. 151; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:71.

Ἀσάν, ş.a. – bkz. Χασάνης.

Ἀσθλαμπέκης, ş.a. – "Arslan-bek" ← T. *arslan*, *aslan*, krş. Pontos Yun. ἀσλάνης "aslan," Laz. *aslani* + T. *bek* "reis, şef" (bkz. Ἀβραμπάκης). Ἀσθλάμ/Ἀσθλάν sözcüğünde σ ile λ seslerinin arasına terkibin daha kolayca telaffuz edilmesini sağlamak üzere θ sesi sızar: Eski ve Orta Yunancada karşılaşmadığımız bir durum (krş. ἐσθλαβώθη). Krş. Modern Yun. ş.a. Ἀσλάνης ve varyantları. "Arslan" Müslüman Anadolu'da pek tutulan bir isimdi; öyle ki Alparslan, Kılıcarslan gibi isimlerin ikinci bileşenini teşkil edecekti – Clauson, *Etymological*, s. 238; Radloff, Wilhelm. *Опыт словаря тюркских наречий*, 4 cilt (St. Petersburg, 1893–1911), 1:547; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:72; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:151; Symeonidis, Charalambos. "Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos," *Αρχείον Πόντου* 31 (1971–72), s. 84 n. 1; Marr, Nikolaj. *Грамматика чанского (лазского) языка* (St. Petersburg, 1910), s. 127; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 47.

Ἀτζάμιοι, e.a. – "İranlılar" ← T. ← Far. ← Ar. عجم *'acam* "Arap olma-

yan," "İranlı" – Müslüman Arapların Halifeliğin orta ve doğu kesimlerindeki İranlıları ifade etmek üzere başvurduğu eski bir kelime – *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrations*, ed. E. Darkó, 2 cilt (Budapeşte, 1922–27), 1:156.18–157.1; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:77–78.

Ἀτιλαντζῆς, ş.a. – bkz. Τιλαντζῆς.

Ἀτουμάνος, ş.a. – "Osmān" ← T. ← Far. ← Ar. عثمان; Müslümanların sık kullandığı bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:79.

Ἀχπουγᾶς, ş.a. – "beyaz boğa" ← T. *aq* "beyaz" + T. *buqa* "boğa," yaygın bir isim – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 29–30; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:92.

Βαμβακοράβδης, ş.a. – "pamuk sopası," III. Aleksios'a takılan alaycı lakaplardan biri; bkz. Kısım 2 – Du Cange, Charles. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lyon, 1688), süt. 172–73; *LBG*, s. 262.

Βαρβαρηνοί, e.a. – "Berberiler" ve genel olarak "Kuzey Afrikalılar;" Berberiler kendilerine *amazigh* derler; krş. χωράφιον τῶν Βερβεριάδων ve χωράφιον τοῦ Βέρβερι. – Oikonomides, Nicolas. "À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 360–64.

Γαῆς, Γαζί, Γαζέας (Pontus), Γαζι, ş.a., c.a. – "akıncı, istilacı" ← T. gazi ← Far. ← Ar. غازی *gāzī* "akıncı, istilacı, kahraman" – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:108–09.

Гамаль, ş.a. – "güzellik, kusursuzluk" ← T. ← Far. ← Ar. جمال *camāl*.

Γενησάρη, c.a. – "Yenişehir" ← T. *yeni şehir* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:109–110.

Γιαγούπενα, ἡ, ş.a. – Γιαγούπ- (bkz. Ἰαγούπης) + Yun. ενα/αινα eki.

Γιαγούπης, ş.a. – bkz. Ἰαγούπης.

Γιάκσσα, ş.a. – bkz. Γιαξῆς.

Γιαξῆς, ş.a. – "iyi, hoş" ← T. *yaqşı*, *yakşı*; her ne kadar Anadolu Türklerinin de arada bir istifade ettiği bir isim olsa da, ben bu ismin "İskit" (Kıpçak) diyarına daha çok uyduğunu düşünüyorum – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:113; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 325.

Γοζάλπης, ş.a. – "Oğuz kahramanı" ← T. *oğuz*, *ğuz* + T. *alp* "kahra-

man"; krş. Γουζάλπης/Ὀγουζάλπης – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:115, 213; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 2:526; *PLP*, no. 21001.

Γουσμάνος, Γουσμάνων, ç. Γουσμανάνται, ş.a. – "Osmān" ← diyalektal T. *gusman* ← T. ← Far. ← Ar. عثمان; ilk harf γ kimi Türk lehçelerinde damaksıl bir sızıcı olarak zuhur eden Arapça *ʿayn*'a tekabül etmektedir (bu yüzden γ). Γουσμανάνται adındaki -άνται eki, kalabalık bir gruba ya da aileye işaret etmektedir. Ar. Ἀτουμάνος adının bir diğer çeşitlemesi için yukarıya bakınız – Symeonidis, Charalambos. "Die Nominalendung -άντ(οι), -άντων, -άντα im neugriechischen Dialekt des Pontos," *Αρχείον Πόντου* 36 (1979), s. 97–103.

Ἐλτιμηρῆς, ş.a. – bkz. Ἀλταμούριος.

Ζαγάνης, ş.a. – "beyaz, iyi, soylu" ← Moğ. *cagan* (цаган) (?) – *Mongolian-English Dictionary*, ed. F. D. Lessing (Berkeley ve Los Angeles, 1960), s. 158; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:128–29 (← Far. شاهین *şāhīn* "Würgfalke"); Symeonidis, "Lautlehre," s. 151–52 (Pontus Yun. σαγάν ← *sahan/zağan* "kupferne Schüssel").

Ζεέτης, ş.a. – "ihsan" ← T. ş.a. Zeyt ← Far. ← Ar. زيد *zayd*; Arapçada yaygın bir isim.

Ἰαγουπασάν, ş.a. – "düşmanı ezmek, parçalamak" ← T. یاغی باسان *yağı-basan*. Laurent bu ismi Arapça "Yaʿqūb" ismiyle ilişkilendirip hataya düşer – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 322–23; krş. Laurent, Vitalien. "Note additionnelle. L'inscription de l'église Saint-Georges de Béliserama," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 369.

Ἰαγούπης, Ἰαούπης, Γιαγούπης, ş.a. – "Yaʿqūb" ← T. ← Far. ← Ar. يعقوب; İslam dünyasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:32, 135.

Ἰανάκης, ş.a. – muhtemelen "yanak, yüz" ← T. *yanak*. İsmin Yun. ş.a. Γιαννάκης'in bir çeşitlemesi olma ihtimali de söz konusudur – Radloff, *Опыт словаря*, 3:59, 82.

Ἰσάχας, ş.a. – "Isḥāq" ← Ar. اسحاق, İslam dünyasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:140.

Ἰωσούπης, Ἰοσούπης, Ἰωσούφης, ş.a. – "Yūsuf" ← T. ← Far. ← Ar. يوسف, İslam dünyasında yaygın bir isim – Moravcsik, Byzantinoturcica, 2:118, 144.

Καβάδης, ş.a. – "Qubād" ← Far. قباد; Türkçe telaffuzu muhtemelen *kavad*.

Καζάνης, Καζάνος, ş.a. – "kazan" ← T. *kazan/qazan*; krş. Modern Yun. ş.a. Καζάνης – Clauson, *Etymological*, s. 682; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 448–49; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 80; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:146.

Καζανία, ş.a. – Καζάνης'in dişil hali.

Καζανόπουλος, ş.a. – bkz. Καζάνης.

Καλκανᾶς, ş.a. – "kalkancı" ← Pontus Yun. καλκάνιν "kalkan" ← T. *kalkan/qalqan/qalqañ* + Yun. ᾶς eki; krş. Moğ. *qalqa*; krş. Modern Yun. ş.a. Καλκάνης "kalkan;" Çağdaş T. ş.a. Kalkan. – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:386; Symeonidis, "Lautlehre," s. 144: χαλκάν; Clauson, *Etymological*, s. 621; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:501–03; Radloff, *Опыт словаря*, 2:251; Budagov, Lazar' Z. *Сравнительный словарь тюркско-татарских наречий*, 2 cilt (St. Petersburg, 1869–71), 2:23; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 412; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 83; Yurtsever, *Türkçe*, s. 50.

Καντζίκης, ş.a. – "fahişe, dönek, mürtet" ← T. *qançıq*; krş. Laz. *kandjughi* "fahişe." – Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:519–20; Clauson, *Etymological*, s. 635; Radloff, *Опыт словаря*, 2:127, 130; Marr, *Грамматика*, s. 152.

Καπάνιν, c.a. – "Kapan" ← T. *qapan* "tepe, yüksek yer"; krş. Pontus Yun. καπάνιν "dağ, tepe, dağlık bölge" – Zerzelides, Georgios. "Τοπωνυμικό της Άνω Ματσούκας," *Αρχείον Πόντου* 24 (1961), s. 262; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:403.

Καραμάνοι, Καραμάν, e.a. – bir boy adı ← T. *qaraman* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:151–52; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 435.

Καρᾶς, Καρᾶ, ş.a., c.a. – "siyah" ← T. *qara*, krş. Modern Yun. ş.a. Καράς; Yurtsever, T. ş.a. "Kara"yı "Kıpçak-Kuman adlarından"

saymaktadır. Yaygın bir ad olan Kara ayrıca Kara Muhammed, Kara Yusuf gibi isimlerin bileşenlerinden birini teşkil ediyordu – Clauson, *Etymological*, s. 643–44; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 422; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 88; Yurtsever, *Türkçe*, s. 51.

Καρατζίας, ş.a. – "hırsız, soyguncu" ← T. *qaracı*, Osm. *karacı*; bu isme Modern Yunancada da rastlamaktayız: Καρατζής – Redhouse, James W. *Türkçe-İngilizce Sözlük* (İstanbul, 1997), s. 602; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 88.

Καρίμης, ş.a. – "cömert" ← T. ← Far. ← Ar. كريم *karīm*; Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

Καρμανοί, Καρμιάν, e.a. – bir boy adı ← T. *germiyan* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:160.

Κασσιμπούρης, Κασινπούρης, Κασυνπούρης, ş.a. – "Qāsım'ın oğlu" ← Far. ← Ar. قاسم "evin direği" (ayrıca bkz. Μπελχασήμ) + Far. پور *pūr* ← Pehlevice *puhr* "oğul" – Justi, Ferdinand. *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 507; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:155.

Κατούχ, ş.a. – bir tür ekşitilmiş süt ← T. *qatıq*, "ekşitilmiş süt" – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 445; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:156.

Κατζάριος, ş.a. – "hızlıca hareket etmek, kaçmak" ← T. *kaçar/qacar*; adın bir Türkmen boyuna adını veren *qacar*'dan türetilmiş olma ihtimali de söz konusudur – Kúnos, Ignácz. *Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch* (Budapeşte, 1902), s. 112.

Κατζίκης, ş.a. – "deli, çılgın, kafayı sıyırmış, çarpık çurpuk" ← T. *qaçıq*, Osm. *kaçık*; bu isme Modern Yunancada da rastlamaktayız: Κατσίκης – Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 575; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 91.

Κομανίτζης, ş.a., c.a. – "küçük Kuman" ← Kuman etnik adı + ιτζης ← Slav. *~ицъ* eril-eki veya ← İt. *–uccio* eki – Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 134.

Κομάνκα, ἡ, ş.a. – "küçük Kuman kadını" ← Κόμαν + Slav. *~ка* dişil-eki – Miklosich, Franz. "Die Bildung der Slavischen Perso-

nen- und Ortsnamen," *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse* (Viyana, 1860–74), s. 230.

Κότζαπα, ş.a. – "göçebe" ← T.-Moğ. *koçapa*; krş. Osm. *göçebe* ve Azerbaycan T. *кочэбэ* – Radloff, *Опыт словаря*, 2:1645; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 375–76.

Κουζουλᾶ(ς), ş.a. – "kuzu sahibi" ← Osm. *kuzulu*; krş. Pontus Yun. κουζί, Laz. *kuzi* ← Osm. *kuzı* ve *kuzu*. – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:477; Symeonidis, "Lautlehre," s. 82; Marr, *Грамматика*, s. 159.

Κουϊᾶ(ς), c.a. – "kuyu, hendek" ← T. *kuyu*; krş. Pontus Yun. κουΐν – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:477; krş. Symeonidis, "Lautlehre," s. 82, 125: "Brunnen."

Κουλᾶς, Κουλᾶ, c.a. – bkz. κουλᾶς, Kısım 2.

Κουλκάνχατ, ş.a. – "gül deren genç kız" ← Far. گلکن *gulkan* "gül deren" + T. *qat* "kadın, genç kız;" T. *qat* için bkz. χατ.

Κούμανοι, Κόμανοι, e.a. – "Kumanlar" ← T. *quman* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:163, 167–68.

Κουμάνος, ş.a. – "Kuman," bkz. Κούμανοι.

Κουμουτζούλου, Κουμουντζούλου, c.a. – "gömülü bir hazinesi olan" ← T. *kümcülü* (*kümcü* ← *kümüncü* "gömülü hazine"; krş. Osm. *gömü* "gömülü hazine") – Clauson, *Etymological*, s. 722.

Κουνούκης, ş.a., e.a. – bir boy adı ← T. *qınıq* "haris" veya ← T. *qonuq* "yatak, misafir, konukevi" – Clauson, *Etymological*, s. 637; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:527–30; Radloff, *Опыт словаря*, 2:909; Budagov, *Сравнительный*, 2:94; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 455.

Κούρτης, ş.a. – "kurt" ← T. *kurt*; krş. Modern Yun. ş.a. Κούρτης – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 104.

Κοῦρτος, e.a., ş.a. – "Kürd;" Bizans Yunancasında inceltilerek söylenen κοῦρτ görünen o ki Türkçe *kurt* sözcüğüyle değil, "Kürd" etnik adıyla ilişkiliydi; krş. Κουρτιστάν ← Far. کردستان *kurdistān*. Pontus'ta kullanılan Κουρτιστής, Κουρτιστόπουλος, Κουρτιστάβα gibi isimler de "Kürd" etnik adından türetilmiş olmalıdır – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:169, 175–76; Papado-

poulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 1:486; Symeonidis, "Lautlehre," s. 75; Lampros, Spyridon. "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον του έτους 1336," *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), s. 40.31.

Κουστουγάνης, ş.a. – "kudretli/büyük doğan" ← T. *küç-tuğan*. Feridun Emecen sözcüğü Kuş-Tuğan ("Kuş-Doğan") şeklinde okumayı tercih etmektedir. Brendemoen, Emecen'in yorumunu anlamsız addetmekte, ismi Oğuz-Doğan'la "Oğuz'un Doğanı" ilişkilendirmektedir, fakat bu önerisi fonetik açıdan sorunlu görünmektedir – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 385–86, 755–57; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:170; krş. Emecen, Feridun M. "Giresun tarihinin bâzı meseleleri," *Giresun tarihi sempozyumu 24–25 Mayıs 1996: Bildiriler* içinde (İstanbul, 1997), s. 22; Brendemoen, Bernt. *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, 1: *Analysis* (Wiesbaden, 2002), s. 287.

Κουτζίμπαξις, ş.a. – "baş şaman" ← T. *koca* "baş, reis" + T. *bahşı* "şaman" – Zachariadou, Elizabeth. "Observations on some Turcica of Pachymeres," *Revue des études byzantines* 36 (1978), s. 262–63; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:170.

Κουτλᾶς, ş.a. – "bahtı açık, talihli" ← T. *qutlu/kutlu*; krş. Modern Yun. ş.a. Κουτλής – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:170–71; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 507–08 s.v. *qutla*, *qutluy*; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 105.

Κουτλουμούσιος, ş.a. – bkz. Κουτουλμούς.

Κουτουλμούς, ş.a. – "elbiseler giydi, süslenip püslendi" ← T. *qutalmış* (*qutal+mış*) veya "yaşam gücüne ya da mutluluğa ulaştı" ← T. *qutalmış* (*qut almış*). Bu isim ilk Selçuklularla Osmanlılar arasında yaygındı – Kúnos, *Čagataj-Osmanisches*, s. 139 (*kutalmak*); Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:171.

Μαλκούτζης, Μαλκουτζᾶς, Μαρκουτζᾶς, Μαρμουτζᾶς, ş.a. – ""kurnaz, dalavereci" ← T. مالقوچ *malquç/malqoç*. Şu iki etimoloji ise pek olası değildir: (1) ← Far. مارپیچ *mārpīç* (Balivet), (2) μαρκουτζᾶς ← Ar. مرء *mar* "adam, erkek" + *kutzi*, "longinquus sive ex longinquo profectus advena" (Du Cange) – Radloff,

Опыт словаря, 4:2039; Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul, 1921), s. 1660; Darrouzès, Jean. "Le traité des transferts: édition critique et commentaire," *Revue des études byzantines* 42 (1984), s. 186 no. 67/Codex R; krş. Du Cange, *Glossarium*, süt. 880; Balivet, Michel. "Menteşe dit 'Sâğlâm Bey' et Germain alias 'Mârpûç': deux surnoms turcs dans la chronique byzantine de Georges Pachymère," *Turcica* 25 (1993), s. 141–42.

Μανταχίας, c.a. – Menteşe ← T. – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:182.

Μασγιδᾶς, ş.a. – "şanlı, övülen" ← Ar. مجيد *macīd*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim veya ← Bizans Yun. μασγίδιον "cami" ← Ar. مسجد *mascīd* "mescit, cami" – Moravcsik, Byzantinoturcica, 2:182–83.

Μασοῦρος, ş.a. – "galip, üstün gelmiş" ← T. ← Far. ← Ar. منصور *mansūr*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:183.

Μαχλαμᾶς, ş.a. – "eşarp, peşkir" ← T. محرمه *mahrama* ← Far. ← Ar. مقرمه *maqrama* – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 112: Μαχραμάς ← *mahrama* ποδιά, προσόψι.

Μαχμούτης, ş.a. – "övülmüş" ← T. ← Far. ← Ar. ş.a. محمود *mahmūd*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

Μαχράμης, ş.a., c.a. – "muzaffer" ← T. *behram* ← Far. بهرام *bahrām*.

Μελίκ, ş.a., Μελίκι, c.a. – "prens, kral" ← T. ← Far. ← Ar. ملك *malik*.

Μουγαλτᾶ(ς), ş.a. – "Moğol" ← e.a. + Moğ.-T. *tay* eki. – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. LXXXI (*tay*[3]).

Μουγούλιοι, Μουγούλαι, e.a. – "Moğollar" ← Far.-Ar. مغول *mughūl* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:193.

Μουγούλ(ης), ş.a. – bkz. Μουγούλιοι.

Μουζάκης, ş.a. – bkz μουζάκιον, Kısım 2.

Μουρτατόπουλος, ş.a. – bkz. μουρτάτος, Kısım 2.

Μουρτάτος, ş.a. – bkz. μουρτάτος, Kısım 2.

Μουσής, ş.a. – "Musa" ← T. ← Far. ← Ar. موسى *mūsā*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:197.

Μουσουλμάνος (Μουλσουμάνος), ş.a. – "Süleymān" ← T. ← Far. ← Ar. سليمان Müslümanlar arasında yaygın bir isim veya Bizans-

lıların kullandığı takma adlardan olan "Mususlman" ← Far., T. مسلمان *musulmān*. – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:198.

Μουσταφάς, Μουσταφᾶς, ş.a. – "seçilmiş" ← T. ← Far. ← Ar. مصطفى *mustafā*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:199-200.

Μουχουδενός, ş.a. – "İnancı ihya eden" ← T. ← Far. ← Ar. محي الدين *muhīddīn*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

Μπελχασήμ, ş.a. – "evin direğinin babası" ← T. ← Far. ← Ar. ابوالقاسم *ebū'l-qāsım*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

Μυσούρης, ş.a. – bkz. Μασοῦρος.

Ναστράτιος, ş.a. – "İnancın yardımcısı" ← T. ← Far. ← Ar نصر الدين *nasreddīn*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:209.

Οὔζοι, e.a. – "Uzlar" ← T. boy adı *üz* ← *oğuz* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:228.

Πακτιάρης (genitif hali: Πακτιάρη), ş.a. – "bahtı açık, talihli, varlıklı" ← Far. بختيار *bahtiyār*. Πακτιάρης'e hem Laskaris hem de Trabzon kaynaklarında atıfta bulunulur: (1) Lazaropoulos'un anlatısı, (2) II. Theodoros Laskaris'in mektuplarından biri. Ayrıca bkz. Nystazopoulou ve Rosenqvist'in alternatif etimolojileri: ← Yun. πάκτον "antlaşma, kira, haraç" (Latin *pactum*'undan ödünç alınmış eski bir sözcük). II. Theodoros Laskaris Πακτιάρης'e "Şarkiyatçı" bir bağlamı esas alarak atıfta bulunmaktadır: "ὁ Πακτιάρης τέθνηκεν ἱππεύων ταταρικῶς." Πακτιάρης adı on ikinci yüzyılın Honiates ve Kinnamos tarafından atıfta bulunulan Πακτιάριος'uyla özdeş olmasa gerektir – Lazaropoulos, John. *Synopsis miraculorum sancti Eugenii, The Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond: A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes* içinde, ed. Jan O. Rosenqvist (Uppsala, 1996), satırlar 1162–63, 1178 ve s. 436; *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. Nicola Festa (Floransa, 1898), s. 230.26 (Risale 179); *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. August Meineke (Bonn, 1836), s. 6.19; Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten (Berlin,

1975), 1:13.2–9; Du Cange, *Glossarium*, süt. 1081; Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 61; Nystazopoulou, Maria. *Η εν τη Ταυρική χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνος* (Atina, 1965), s. 18–19 n. 52.

Παξῆς, ş.a. – bkz. Κουτζίμπαξις.

Παπούτζης, ş.a. – "ayakkabı" veya "ayakkabıcı" ← Yun. παπούτζιον "ayakkabı;" bu isme Modern Yunancada da rastlamaktayız: Παπουτσής. – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 139.

Πατζινάκοι, e.a. – "Peçenekler" ← T. *beçenek* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:247–49.

Πατρατίνης (Πατρατίνος), ş.a. – "İnancın ışığı" ← T. ← Far. ← Ar. بدر الدين *badr al-dīn* (*bedreddīn*); krş. Pontus Yun. πατρατῖνος "sarsak sursak yürüyen şişman adam;" krş. Πατρατίνης ὁ Πουπάκης (← Ar. *badr al-dīn abū bakr*; *bedreddīn ebūbekr*) – Heisenberg, August. "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion," *Sitzungsberichte Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 1–3 (1922–23), s. 70–71; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:249; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:169.

Παχατούρ, ş.a. – "yiğit, kahraman" ← T. *bahadur/bahatır*, Türkler arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:205; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 94.

Πητζαρᾶς, ş.a. – "zavallı, talihsiz" ← T. *biçare* ← Far. بیچاره *bīçāre*.

Ποσδογάνης, ş.a. – "gri renkli doğan" ← T. *boz-doğan* – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:256.

Προυσούχ, ş.a. – "porsuk" ← T. *borsuq*. – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:257; L. Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 162.

Ῥιμψᾶς, ş.a. – "İrim-paşa" ← T. *irim* "iyiye işaret, kehanet, umut, şans" + T. *paşa* "lider, komutan" ("paşa" için bkz. Ἀβράμπαξ) – Kúnos, *Čagataj-Osmanisches*, s. 90; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 305; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:260.

Σαβούλης, ş.a. – "çekül, ayarlayıcı" ← Pontus Yun. σαβούλιν [šavulin] ← Osm. *şavul* ← Ar. شاقول *šāqūl* – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:258; krş. Karapotosoglou, Kostas. "Ετυμολογικά σε ποντιακές λέξεις," *Αρχείον Πόντου* 33 (1990–91), s. 312.

Σακκᾶς, ş.a. – "su taşıyan/ulaştıran" ← T. ← Far. ← Ar. سقا *seqqā*.

Σαλαχατηνός, ş.a. – "İnanca bağlı kimse" ← T. *salahaddin/salahettin* ← Far. ← Ar. صلاح الدين *salāh al-dīn*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

Σαλίκ, ş.a. – "yolcu, derviş" ← T. ← Far. ← Ar. سالك *sālik* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:264.

Σαμούχης, ş.a. – "amber" ← T. *samuq*. – Radloff, *Опыт словаря*, 4:434; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:266; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 627.

Σαρακηνός, ş.a. – "Sarazen;" etimolojisine dair net bir şey söyleyemiyoruz – Christides, "The Names," s. 331 n. 10; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:268.

Σαρουτζᾶς, ş.a. – "sarımtırak, sarışın" ← T. *sarıça/saruça* ← T. *sarı*; krş. Pontus Yun. σαρής "sarışın"; Modern Yunancada bulunan benzer bir isim için bkz. Σαριτζίδης "solgun, sararmış." Osmanlılar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:269; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:266; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, 151.

Σάρσστζα, Σαρτζά, ş.a. – "sığırcık" ← T. *sarsac* – Kúnos, *Čagataj-Osmanisches*, s. 167.

Σατουλμίσης, ş.a. – ← T. *satılmış* – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 642; Yurtsever, *Türkçe*, s. 66.

Σαφᾶς, ş.a. – "saflık" ← T. ← Far. ← Ar. صفا *safā*.

Σαχμελίας, ş.a. – bkz. Σαχμελίκης.

Σαχμελίκης, ş.a. – "Şah-Melik" ← T. ← Far. شاه *şāh* + T. ← Far. ← Ar. ملك *malik* "hükümdar, kral" – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:187–88, 271.

Σιάους, ş.a. – "Siyāvuş" ← Far. سیاوش, İranlılar arasında yaygın bir isim – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:274.

σινιτικός, c.a. – "Çinli" ← T. ← Far. ← Ar. صینی *sīnī*. – *LBG*, s. 1554.

Σουλαμάνης, ş.a. – bkz. Μουσουλμάνος. – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:286.

Σουλιμᾶς, ş.a. – "Süleymān;" bkz. Μουσουλμάνος.

Σουλτάνος, Σουλτάν, Σολτάν, ş.a., dişil hali: Σουλτανίνα – "sultan"

← T. ← Far. ← Ar. سلطان *sultān* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:286–89.

Σούτος, ş.a. – "sütçü" ← T. *süt*; krş. Modern Yunancada yer alan Σούτης, Σούτας, Σούτος, Σουτάκης, Σούτογλου, Σουτόγλου, Σουτλιόγλου gibi ikinci adlar – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 187.

Συτζιγάν, ş.a. – "sıçan" ← T. *sıçğan*, Osm. *sıcan* – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 661; Vásáry, István. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* (Cambridge, 2005), s. 68; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:294.

Ταγχατζιάρις, Ταχαγτζιάρις, ş.a. – "Tağaçar," Moğollar-Türkler arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:296; Rybatzki, *Die Personennamen*, s. 352.

Ταλαπᾶς, ş.a. – "öğrenci, çırak" ← T. ← Far. ← Ar. طلبه *talaba*.

Ταρτάρης, ş.a. – "Tatar" ← T. ← Far.-Ar. تاتار *tātār* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:300.

Τάταροι, e.a. – "Tatarlar" ← Far.-Ar. تاتار *tātār* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:301.

Τατάρα, ἡ, ş.a. – "Tatar kadını," bkz. Τάταροι.

Ταταρομούτζουνη, ἡ, ş.a. – "Tatar çirkin herif"; bkz. Τάταροι.

Τζακαρόπουλος, ş.a. – "hizmetkârın oğlu" ← T. *çaqar* "hizmetkâr" satın alınmış ya da belli bir ücret karşılığında işe alınmış + Yun. πουλος eki – Radloff, *Опыт словаря*, 3:1833; Budagov, *Сравнительный*, 1:461.

Τζακᾶς, Τζάκας, ş.a. – "ocakçı" ← T. *ocak*; krş. Pontus Yun. τζάκ(ιν) ve ὀτζάκιν, Bizans Yun. *τζάκιν ← T. *ocak* + Yun. ᾶς eki – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:373, 2:122; Symeonidis, "Lautlehre," s. 107; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:310.

Τζακέρης, ş.a. – "mavi gözlü" ← T. *çakır*; krş. Modern Yun. τσακίρης, Pontus Yun. τσαχούρης "mavi gözlü." Krş. Çakır, on ikinci yüzyılda yaşamış olan bir Türk beyi. Bu isme Modern Yunancada da rastlıyoruz: Τσακίρης – Clauson, *Etymological*, s. 409; Radloff, *Опыт словаря*, 3:1834; Budagov, *Сравнительный*, 1:461; Papadopoulos,

Ιστορικόν λεξικόν, 2:431; Symeonidis, "Lautlehre," s. 145; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 170; Yurtsever, *Türkçe*, s. 39.

Τζαμᾶς, ş.a. – ← Türki lehçelerde *came*, T. *cami* "cuma mescidi" ← Far. ← Ar. جامع *cāmi'*; krş. Pontus Yun. τζαμίν, Modern Yun. τζαμί; krş. Τσαμέ, ἡ "cami," daha sonra Maçka'da bulunan bir yere adını vermiştir– Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:375; Symeonidis, "Lautlehre," s. 56; Zerzelides, "Ερμενευτική," s. 283.

Τζαμιώτης, ş.a. – muhtemelen cami cihetinden gelen kişi ← Yun. τζαμί "cami" (bkz Kısım 2 s.v.) + Yun. (ι)ώτης eki.

Τζαμουχί(ας), ş.a. – "Camuka" ← Moğ. ş.a. – Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 1:18, krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:308.

Τζαπρί(ς), ş.a. ve Τζαπρέσιν, c.a. – "çarpık çurpuk" ← Pontus Yun. τζαπρός ← T. *çarpık* – Symeonidis, "Lautlehre," s. 168; Zerzelides, "Ερμενευτική," s. 246: έσ(ιν), ήσ(ιν) ekine dair.

Τζαράπης, ş.a. – "uyuz" veya "paslı, kirli" ← T. *cereb* ← Far. ← Ar. جرب *carab* – Redhouse, *A Turkish and English*, s. 653; Steingass, Francis J. *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature* (Londra, 1984), s. 359; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:309.

Τζηλιπή, ş.a. – "soylu, meziyetli, yaman" ← Osm. *çelebi*; krş. Pontus ve Modern Yun. τσελεπής; Bu isme Modern Yunancada da rastlıyoruz: Τσελεμπής ve Τσελέπης – Radloff, *Опыт словаря*, 3:1978; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 2:89–91; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 174; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:311.

Τζιαπνίδες, e.a. – T. bir boy adı ← T. *çapni/çepni* "uzun kuyruklu koyun" (?) – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 197; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:309.

Τζίκνογλος, ş.a. – Çıkanoğlı "anne tarafından erkek yeğenin oğlu" ← T. *çıqan* "anne tarafından erkek yeğen" + T. *oğlı* – Kúnos, *Čagataj- Osmanisches*, s. 43; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 203.

Τζιληππηνόπουλος, ş.a. – "*çelebi*'nin oğlu;" bkz. Τζηλιπή.

Τζουρακίνα, ἡ, ş.a. – bkz. Τζυράκης.

Τζυράκης, Τζουράκης ve Τζουράχης, ş.a. – "ev kölesi, bağımlı, varlıklı bir aileye verilmiş çocuk" ← T. چراق *çırak, çıraq*. Krş. Modern Yun. τζουράκης "işçi, hizmetçi, bağımlı" ve τσιράκι "öğrenci, sadık şakirt." Bu isme Modern Yunancada da rastlıyoruz: Τσιράκης, Τσιράκος, Τσιρακάκης, Τσιρακίδης, Τσιράκογλου, Τσιρακόπουλος, Τζιράκης. Τζυράκης adı Τζούρακος'la (*PLP*, no. 28049'da olduğu gibi) karıştırılmamalıdır; Τζούρακος'un, ilk hecesine ve sondaki –ος seslerine baktığımızda, Slavik bir havasının olduğunu görürüz: dolayısıyla "чур" ya da "чурак"tan türetilmiş olma ihtimali söz konusudur – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:315; Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 252; Radloff, *Опыт словаря*, 3/1: 2077; Babiniotis, Georgios. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (Atina, 2002), s. 1834; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 178.

Τιλαντζῆς, ş.a. – "dilenci" ← T. *dilençi/tilänçi* – Radloff, *Опыт словаря*, 3:1767; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 746.

Τουραλῆς, ş.a. – "Tur-ʿAlī" ← T. *tur* "dur! çok yaşa!" + Ar. ş.a. *ʿAlī*. Bu tür bileşik adların bir bileşeni olarak iş gören "Tur" adına daha önce çocuklarını erken yaşta kaybetmiş ailelerde karşılaşmak mümkündür – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 794; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:319; Yurtsever, *Türkçe*, s. 75; ismin Arap harfli yazılışı için bkz. Tihranî, Ebû Bekr-i. *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, ed. Necati Lugal, Faruk Sümer, 2 cilt (Ankara, 1962-64), 1:14–15, 148: طورعلی.

Τουρκής veya Τουρκῆς, ş.a. – "Türki" ← Far. ve T. ترکی *turkī*; bkz. Τοῦρκοι.

Τουρκίτζη, ş.a. – "küçük Türk" ← e.a. Türk + ιτζη + Slav. *~иць* eril-eki – Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 134.

Τοῦρκοι, e.a. – "Türkler" ← Pehlevice, Far. ترک *turk*, ç. ترکان. – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:320–27.

Τουρκομάνοι, e.a. – "Türkmen." Türkmen (ترکمان, Ar. ç. ترا کمة, Far. ç. ترکمانان) sözcüğünün iki olası etimolojisi söz konusudur: (1) ← Türk etnik adı + T. *man/men* pekiştirme eki, (2) ← Far. ترک مانند

turk mānand, ترک مانا *turk-mānā* "Türke benzer, Türk gibi." Farsçayı köken olarak belirleyen etimolojik girişim akla daha yatkındır. Bugün pek çok bilim insanı tarafından kabul gören ilk olasılık ise semantik açıdan kabul edilebilir değildir (*man/men* pekiştirme eki olarak iş görüyorsa şayet Türkmen bizi "büyük Türk" gibi daha anlamsız bir manayla karşı karşıya bırakacaktır) – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:320, 327; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 2:498–99; Clauson, *Etymological*, s. XIV.

Τουρκόπουλος, Τουρκόπλος, ş.a. – "Türkün oğlu;" bkz. Τοῦρκοι.

Τοῦρκος, ş.a. – bkz. Τοῦρκοι. Τουρκ- kalıbı Τουρκόπουλος, Τουρκοθεόδωρος, Τουρκοθεριανός, Τουρκοβούνιν gibi isimlerin birinci bileşeni olarak iş görüyordu.

Τουρμπασᾶς, ş.a. – "Turum-paşa" ← T. *turum/turun* "damızlık ata benzeyen" + T. paşa "lider, komutan," ikinci bileşen için bkz. Ἀβράμπαξ – Clauson, *Etymological*, s. 549; Kúnos, *Čagataj-Osmanisches*, s. 197.

Φατμάκατουν, ἡ, ş.a. – "Fâtıma Hanım" ← T. ← Far. ← Ar. فاطمة *fātıma(t)*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim + T. *hatun* (bkz. Kısım 2: χατοῦνα) – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:332.

Φαχρατίνης, ş.a. – "İnancın övünç kaynağı" ← T. ← Far. ← Ar. فخر الدين *fakhr al-dīn* (*fahreddīn*), Müslümanlar arasında yaygın bir isim; hem şahıs adı hem de onursal bir lakap olarak.

Φιλῆς, ş.a. – "fil gibi" ← T. ← Far. فیلی *fīlī*. φίλιν mahlası (bkz. Kısım 2, s.v.) Bizans'ta bir aile adı olarak kullanılmış olan ve φιλί/*fīlī* kökünü barındıran Φιλῆς'in etimolojisine çıkacak kapının anahtarı olarak iş görebilir. Φιλῆς şahıs adını "fil gibi" olarak okumak akla epey yatkındır: dönemin Fars yazınında (özellikle de destanlarda) *fīl/pīl* iri, güçlü, savaşçı adamları tarif etmenin bir yolu haline gelmişti – Stickler, Günter, "Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase," Doktora tezi, Universität Wien 229 (Viyana, 1992), s. 12–14, 18–19; Redhouse, *A Turkish and English*, s. 1403; Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 100, 252.

Φουρνουτζιώτης, ş.a. – "fırıncı" ← T. *furuncu/fırıncı* (T. *furun* ← Lat.-Yun. φοῦρνος "soba, fırın" + T. -çi eki) + Yun. -(ι)ώτης eki; krş.

Pontus Yun. φουρουντζῆς. Eski Yun. φοῦρνος Yunancaya Türki bir havayla dönmüştür. Modern Yunancada Φουρουντζής şahıs adına ve türevlerine hâlâ rastlayabiliyoruz – Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:466; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 184.

Χάζαρος, e.a., ş.a. – "Hazar" ← T. e.a. *qazar*. – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:334–36.

Χαλίλης, ş.a. – "sadık arkadaş" ← T. ← Far. ← Ar. خليل *χalīl*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:338.

Χαλούφης, ş.a. – "vâris, halef" ← T. ← Far. ← Ar. خليفة *χalīfa*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:339.

Χαμάλης, ş.a. – "yük taşıyıcı, hamal" ← T. ← Far. ← Ar. حمال *hammāl*. Bkz. Kısım 2, s.v.

Χάνης, ş.a. – "han, amir" ← T. *khan*, Osm. *han* veya ← Erm. Հաննա *hanna* (Յովհաննէս *yovhannēs*'in "Yuhanna" daralmaya uğramış hali); fakat ikinci olasılık fonetik açıdan pek ikna edici değildir – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:339.

Χαντζαλής (veya daha büyük olasılıkla Χαντζαλῆς), ş.a. – "kancası olan" ← T. قانجه لو *kancalı* (ق → χ); krş. Modern Yun. Καντζέλης – Redhouse, *A Turkish and English*, s. 1425; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 85.

Χαρᾶ(ς), c.a. – büyük ihtimalle Καρᾶς s.v. ile aynı; frikatif *q*'yi χ olarak yazmak Bizans geleneğinde olağan bir durumdu – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:340–41.

Χαρατζᾶς, ş.a. – "koyu, siyah" ← T. *qaraca* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:340.

Χασάνης, ş.a. – "iyi" ← T. *hasan* ← Far. ← Ar. حسن *hasan*; Müslümanlar arasında yaygın bir isim; bu isme Modern Yunancada da rastlıyoruz – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 188; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:341.

χατ – antropo-leksem ← T. *qat* (قات); dişiliğe işaret eden Türkçe isimlerde ikinci bir bileşen olarak iş gören bu sözcük, qatın/kadın sözcüğünün daralmaya uğramış halidir – Radloff, *Опыт*

словаря, 2:277; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. LXX.

Χατάϊα, c.a. – "Çin" ← T. ← Far. خطای *hitāy* ← Uygurca *kytai* – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:342.

Χατζῆ, ş.a. – "hacı" ← T. *hacı* ← Far. ← Ar. حاجي *hācī*; bu fahri lakap İslam dünyasında Mekke ve Medine'ye gidip hac ibadetini yerine getiren kişiler için kullanılır; krş. Pontus, Modern Yun. χατζής. Bu isme Modern Yunancada da rastlıyoruz: Χατζής – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:343; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 423; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:230; Symeonidis, "Lautlehre," s. 87, 121; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 189.

Χατζίλαλα, ş.a. – "hacı bende" ← T. ← Far. ← Ar. حاجي *hācī* + T. ← Far. لله ve لالا *lālā* "bende, çocuk bakıcısı" – Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. 517; Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme*. CD-version (Tahran, 1998), s.v. لله ve لالا.

Χησάπογλας, ş.a. – "hesapçının oğlu," dolayısıyla "hesapçı" (?) ← T. ← Far. ← Ar. حساب *hisāb* "hesap, sayım" + T *oğlu*; bu takma ad muhtemelen muhasebeye işaret etmektedir.

Χοτζᾶ Λουλοῦ, ş.a. – "Hoca-Lulu" ← T. *hoca* ← Far. خواجه *χʷāca*, *χoce* "usta, efendi, öğretmen" şeklinde telaffuz edilmektedir + T. ← Far. ← Ar. لولو *lūlū* "inci" – Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 190: Χοτζᾶ; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:524 ve Symeonidis, "Lautlehre," s. 121: χοτζᾶς/χοτζάς.

Χουμαίας, ş.a. – "Hüma" ← Far همای *humāy/humā* (← Pehlevice *humāk*) "Pandion haliaëtus;" İslam öncesi döneme dayanan kadim bir İrani inanışa göre *humāy* gölgesiyle başına konduğu kişiye iyi talih ve kudret bahşetmektedir; krş. Osm. *hüma* "cennet kuşu." İranlılar arasında yaygın bir isim – Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 132.

Χουρτζιριώτης, Χουρτζεριώτης, ş.a. – "özel müfreze mensubu" ← χουρτζῆς, bkz. Kısım 2 + Yun. -αρι- (Bizans Yunancasında olduğu gibi προσωδιάριος, δημοσιάριος vd.) + -(ι)ώτης.

Χωσαίνης, ş.a. – "iyi" ← T. ← Far. ← Ar. ş.a. حسين *husayn*, Müslümanlar arasında yaygın bir isim.

2. Cins Adlar

ἀϊράνιν – "ayran," yoğurt ve sudan yapılan bir Türk içeceği ← T. ایران *ayran*; krş. Pontus Yun. ἀριάνιν ve Modern Yun. αριάνι – Golden, Peter. "Byzantine Greek Elements," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5 (1985 [1987]), s. 63; *Asmā al-lughāt bi-l-ʿarabiyya bi-l-fārsiyya bi-l-turkiyya wa bi-l-yūnāniyya* [*Esmâü'l-lügât bi-l-ʿarabiyye bi-l-fârsiyye bi-l-türkiyye bi-l-yûnâniyye*], BnF, supplément persan 939, vr. 52: اَیرَان [ayrānin]; Symeonidis, "Lautlehre," s. 168; Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 106; Babiniotis, *Λεξικό*, s. 278.

ἀμανάτιον – "rehine, ipotek" ← Osm. emanet ← Far. ← Ar. امانت *amānat*; krş. Modern Yun. ἀμανάτι – *LBG*, s. 63; Kriaras, s.v. αμανέτι; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 15.

ἀμυ(ρ)τζανταράνται –ἀμυρτζαντάριος'un komuta ettiği Trabzon birlikleri; bkz ἀμυρτζαντάριος.

ἀμυρτζαντάριος – "muhafızların kumandanı" ← T. ← Far. *amīr-cāndār* (← Ar. *amīr* + Far. جاندار *cāndār* "muhafız") – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:68 s.v. ἀμιρᾶς.

ἀτματζάς – "atmaca" ← Osm. اتماجه *atmaca*; krş. Pontus Yun. ἀτματσάς, Modern Yun. Ἀτματζίδης ve Ἀτματζάκης – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 61v: اَتمَاجَان [atmācān]; Symeonidis, "Lautlehre," s. 135; Tompaïdes, *Ελληνικά επώνυμα*, s. 48; Redhouse, *A Turkish and English*, s. 22.

βάμβαξ, βαμβάκιον – "pamuk" ← diyalektal Far. پنبک *pambak* "pamuk" – Du Cange, *Glossarium*, süt. 172–73; *LBG*, s. 262.

βιρίμιον – "yıllık haraç" ← Osm. *verim* – *LBG*, s. 280; Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 1226.

γιανίτζαρος, ἰανίτζαρος – "yeniçeri" ← Osm. *yeni çeri* – *LBG*, s. 317; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:110, 113.

γιοργὸν, γιουργὸν (ἄλογο), sıfat – "eşkinli (at)"← Osm. یورغه *yorga* (*Esmâü'l-lügât*'te: یورغا) – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 58: یُرْغُونْ اَلوُغُو [yurgūn alūgū]; Kriaras, s.v. γιοργάς; *TLG*: γιοργάδες (γιοργάς'ın çoğul hali); Redhouse, *A Turkish and English*, s. 2213.

γιούππα – "uzun etek, entari" ← Ar. جبه *cubba*, krş. Rus. *юбка* – *LBG*, s. 318, 327.

γουλάς – bkz. κουλᾶς.

γουνδής, γύνδοι – "askerler, askerlik" ← T. ← Far. ← Ar. جندي *cundī* – LBG, s. 328, 333.

δεσποινάχατ – fahri unvan (dişil) ← Yun. δέσποινα "hanım, kraliçe" + χατ (bkz. Kısım 1 s.v.) – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:343–44.

διαγο(υ)μάς – "yağma, ganimet" ← T. یغما *yağma*; krş. Modern Yun. διαγούμισμα "yağma," διαγουμιστής "yağmacı," διαγουμίζω/διαγουμάω "yağmalamak" – Du Cange, *Glossarium*, süt. 290: διαγουμίζειν; *LBG*, s. 356; Kriaras, s.v. διαγουμάς, διαγουμίζω; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 76.

διφθέριν, τεφτέρι – "hesap defteri" ← Osm. *defter* ← Far. دفتر *daftar* ← Eski Yun. διφθέρα; krş. Pontus ve Modern Yun. τεφτέριν, τεφτέρι – krş. *LBG*, s. 399; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν* , 2:372; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 365.

ζάμβαξ – "yasemin" ← T. zambak ← Far. زنبک *zanbak* veya "Arabileşmiş" hali diyebileceğimiz زنبق *zanbaq*; kelime Yunancaya Türkçe vasıtasıyla sızmıştır. Modern Yunancada nergis için ζαμπάκι sözcüğü kullanılır – Du Cange, *Glossarium*, süt. 456; *LBG*, s. 640; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 112.

ζαρκολᾶ(ς) – "bir başka başlığın altına giyilen fötr şapka" ← T., Osm. *külâh* ← Far. کلاه *kulāh* "şapka;" Helenik hali: κολᾶς – muhtemelen κουλᾶς'ın bozulmuş hali (ayrıca bkz. ζαρκουλᾶς). Sözcüğün ilk bileşeni ζαρ söz konusu olduğunda birtakım zorluklar belirir. Zαρ görünen o ki Osm. *zîr* "alt(ta)" ← Far. *zīr* "alt(ta), aşağı(da)" sözcüğünün bozulmuş bbir versiyonudur; dolayısıyla buradan زیرکلاه *zīrkulāh*'a "bir başka başlığın altına giyilen şapka (veya kep)" varmak mümkün. Farsça bir kelime olan *zīrkulāh*'a bilebildiğim Farsça ve Türkçe sözlüklerde rastlayamadım; ancak standart bir Farisi modele uygun olarak inşa edilmiş olduğundan böyle bir sözcüğün varlığından söz etmek mümkündür: زیرپوش *zīrpūş* "iç giyim," زیرپیچ *zīrpīç* "daha büyük bir sarığın altına gi-

yilen küçük bir sarık," زیرجامه *zīrcāme* "içlik," زیربند *zīrbend* "kuşak, bel" vb. "Bir başka başlığın altına giyilen şapka ya da kep" manasına *Esmâü'l-lügât*'te de denk geliriz: ζαρκολᾶ(ς) Osmanlıcaya بورك *börk* "Yeniçeri başlığı" olarak çevrilmiştir – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 54: زرکلاه [zarkulā]; krş. *LBG*, s. 641; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:129.

ζαρκουλᾶς, ζαρκουλάτος – "çok pahalı başlıklar giyen kişi." Bu sözcüğe Dukas'ta rastlarız; Dukas Börklüce Mustafa'yı takip eden heretiklerin "komünist" düşüncelerinden söz etmektedir: "Börklüce Mustafa'yı (adı bu idi) takip edenler, bu sahte keşişe bağlılık bildiren ve onu bir peygamberden daha üstün addeden o müritlere göre insan *zarkula* denen şapkadan [πῖλος] sakınmalıdır. Bunun yerine sade bir tunik giyilmeli ve Türk inancından çok Hıristiyan inancına bağlı kalınmalıdır." Dukas'ın *Tarih*'ini yayına hazırlayanlardan biri olan Vasile Grecu ζαρκουλᾶς sözcüğünü *fes* "siperliği olmayan, yuvarlak keçe şapka" şeklinde çevirmekte, Konstantin Zhukov ζαρκουλᾶς'a baktığında bir dervişin kafasını görmektedir (Osm. *külâh, tâc*). Balivet sözcüğü "boonet de feutre" olarak tercüme ederken, Franz Babinger ζαρκουλᾶς ile ζαρκολᾶς'ın eşanlamlı olduğunu, bu sözcüklerin bir tür şapkaya işaret ettiğine kanaat getirmektedir ("Mütze"). Aynı şekilde Trapp sözlüğünde de ζαρκολᾶς ile ζαρκουλᾶς arasında bir ayrım gözetilmemektedir; dahası sözcük burada "sarık" olarak tercüme edilmiştir: (Farsça ve Osmanlı Türkçesinde) کلاه *kulāh/külâh* kumaş, deri, muşambadan yapılmış neredeyse her tür başlığa işaret edebilmekte, fakat sarık bu gruba dahil olamamaktadır. Bununla birlikte, Dukas'tan aldığımız pasajın bağlamını da hesaba kattığımızda, ζαρκουλᾶς ← Osm. زرین کلاه *zerinkülâh* ← Far. زرین کلاه *zarrīnkulāh*'ın şu manaya geldiğini görüyoruz: "altından veya altınla süslenmiş bir başlık giyen kişi," dolayısıyla "üst kademelerde bulunan kişi." Sözcük bir tür *başlığa* değil, bir tür başlık giyen *bir insana* işaret etmekteydi. Bu son manaya Dukas'ta da rastlarız. Bağlama bağlı kaldığımızda çok pahalı bir başlık olan ζαρκουλᾶς'ın zenginliğin ve dünyevi

gücün, dolayısıyla kibrin sembolü haline geldiğini görürüz. Söz konusu pasajın mesajı şudur: insan gururunu ve dünyevi kaygılarını ayaklar altına almalı, kendini ruhsal bir yaşama adamalıdır. Bu düşünceyi mutasavvıflar da taşımaktadır. Dukas meseleyi elbette çok basit bir şekilde ele almakta, hatta ζαρκουλᾶς'ın bağlamsal evrenini yanlış anlamaktadır. Dukas'ın Şarki dillere ilişkin bilgisi burada yetersiz kalmıştır: pek aşina olmadığı *zarrīnkulāh*'ı daha çok bilinen *zīrkulāh*'la karıştırmış olmalı. Dukas'ın ζαρκουλᾶς'a yabancı bir sözcükmüş gibi yaklaşması da dikkat çekicidir – *Ducas, Istoria turco-bizantina (1341–1462)*, ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1958), s. 151.25–29, s. 179; Magoulias, Harry J. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas* (Detroit, 1975), s. 120–21; *LBG*, s. 641; Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme*, s.v. "Zarrīnkulāh"; Shukurov, Muhammad vd. (ed.), *Farhangi Zaboni Tojiki*, 2 cilt (Moskova, 1969), 1:442; Babinger, Franz. "Schejch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw," *Der Islam* 11 (1921), s. 53–54; Balivet, Michel. *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans Ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le 'Hallâj des Turcs' (1358/59–1416)* (İstanbul, 1995), s. 73; Zhukov, Konstantin. "Börklüce Mustafa. Was He Another Mazdak?" *Syncrétismes et heresies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe–XVIIIe siècle)* içinde, ed. Gilles Veinstein (Paris, 2005), s. 125. Börklüce Mustafa'nın başlattığı harekete ilişkin olarak ayrıca bkz. Imber, Colin. *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power* (Houndmills ve New York, 2002), s. 20.

ζαρταλοῦ, ζαρταλούδι – "kayısı/zerdali" ← Far. زردالو *zardālu* (krş. Osm *zerdalı*); krş. Modern Yun. ζαρταλούδι, ζερδελιά, ζερτελίν vd. – Du Cange, *Glossarium*, süt. 459; *LBG*, s. 641; *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 52v: زَرْدَالُوذَش [zardālūdhaş], *Esmâü'l-lügât*'te *sigma*'yla bitmiş olması bariz bir hatadır; Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 1280; Demetrakos, Demetrios. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, 15 cilt (Atina, 1953– 58), s. 3185.

ζατρίκιον – "satranç" ← Far. شترنج *şatranc*; krş. Modern Yun. ζατρίκι. – *LBG*, s. 641; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 112.

ζιλίν – "örtü, hasır" ← Osm. *zili/zilü* ← Far. زیلو *zīlū* – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 49: زیلین [zīlīn]; Redhouse, *A Turkish and English*, s. 1023; Dihhudâ, *Luġatnâme*, s.v. زیلو.

ζουλάπι(ο)ν, τζουλάπι(ο)ν – "şurup" ← Arabileşmiş hali جلاب *culāb* ← Far. گلاب *gulāb* "gülsuyu, bir pürgatif" – Du Cange, *Glossarium*, süt. 465; *LBG*, s. 644; Kriaras, s.v.

θούμενον – hacim ölçüsü birimi ← T. ← Far. ← Ar. ثمن *thumn* (1/8 *qadah* = 0.94 litre) – *LBG*, s. 690.

ἰανίτζαρος – bkz. γιανίτζαρος.

καλάϊ – "kalay" ← T. ← Far. ← Ar. قلاي *qalāy*; krş. Modern Yun. καλάϊ. – *LBG*, s. 742; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 139.

καλκάν – "kalkan," bkz. Kısım 1 s.v. Καλκανᾶς.

καμουχᾶς, χαμουχᾶς – "brokar, şam kumaşı" ← Far. کمخا *kamhā* → Osm. *kemha*; İslami Şark bu sözcüğü Çince *gĭmhuā* sözcüğünden türetmiştir – Du Cange, *Glossarium*, süt. 564; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:148; *LBG*, s. 755; Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, s. 636; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:602–06, no. 1644; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 143.

κοιλόν – hacim ölçüsü birimi ← T. ← Far. ← Ar. کیل *keyl* (34.168 litre) – *LBG*, s. 845.

κότζιν – "koç" ← Osm. قوچ *koç*; krş. Pontus Yun. κοτζ', γοτζ' ve Kapadokya Yun. *qóč, qóïč* – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 56: قُوجِين [qūjīn]; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:473; Symeonidis, "Lautlehre," s. 140, 142; Dawkins, Richard M. *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916), s. 683; Redhouse, *A Turkish and English*, s. 1481.

κουλᾶς, κουλά, γουλάς – "kule, kale" ← T. ← Far. ← Ar. قلعه *qal'a*; krş. Modern Yun. κουλές – *LBG*, s. 872; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:166; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 168.

κυλιχάρτιον – bir tür pahalı ipekli kumaş ← Moğ. *qoli xuartai*. – *LBG*, s. 896.

μαϊμοῦ – "maymun" ← Ar. میمون *maymūn*; krş. Modern Yun. μαϊμού.

Maidhof'un da ifade ettiği gibi Yun. μαϊμοῦ aksi bir ödünç alma işleminin sonucu değildir – Du Cange, *Glossarium*, süt. 852; *LBG*, s. 961, Kriaras, s.v.; Golden, "The Byzantine Greek Elements," s. 106; *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 57: مَامُو [māmū]; Maidhof, Adam. "Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen (Smyrna und Umgebung)," *Glotta; Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 10 (1920), s. 14; Andriotes, *Ετυμολογικό*, 193.

μαϊτάνιν – "meydan" ve "pazar yeri" ← Far. میدان *maydān* "meydan, açık alan, tören alanı"; krş. Osm. *meydan*, Modern Yun. μεϊντάνι – Kriaras, s.v.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:180; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 201.

μαστραπᾶς – "kulplu tas, çanak" ← T. *maşrapa* ← Far.← Ar. مشربه *miṣraba* – *LBG*, s. 978; Kriaras, s.v. (μαστραπάς).

μαχαγιάρη – "tiftik" ← T. ← Far. ← Ar. مخير *muχayyar*, kelime anlamı "seçilmiş," tiftik keçisinin kıllarından yapılmış yün kumaş; krş. Rus. *мухояр* – *LBG*, s. 981.

μαχλάμιν – bkz. μοχλόβιν.

μουζάκιον – "çizme" ← diyalektal Far. موزک *mūzak*, krş. Ar. موزج *mawzac* ve Far. موزه *mūza* ← Orta Far. *mūzak* "bot, ayakkabı"; krş. Bizans Yun. μουζακοπέτζωμα "soling of boots," μουζακοπράτης "bot yapıcısı/satıcısı" – Du Cange, *Glossarium*, süt. 959; *LBG*, s. 1046–47; Steingass, Francis J. *Arabic-English Dictionary* (New Delhi, 1978), s. 1082.

μουρτάτος – "dönme" ← T. *mürted* ← Far. ← Ar. مرتد *murtadd*. – *LBG*, s. 1048; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:197.

μουχρούτιον, μουχρούτιν – "şarap veya yiyecek konulan toprak kap" T. ← Far. ← Ar. مقراة *miqrā(t)* "konuğun önüne konan tabak ya da bardak." Bu sözcüğe Pontus Yunancasında da rastlarız: μουχρούτιν – Karapotosoglou, Kostas. "Ποντιακά έτυμα," *Αρχείον Πόντου* 40 (1985), s. 162–64 (etimoloji); Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:64; Kriaras, s.v.; *LBG*, s. 1050; Steingass, *Arabic-English Dictionary*, s. 1041; krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:203.

μοχλόβιν, μαχλάμιν – "özellikle yünden yapılmış nakışlı eşarp" ← Osm. *makreme* ve *mahreme* "mendil, peşkir, peçete" ← Far. ← Ar. مقرمة *miqrama* veya مقرم *miqram* – *Digenes Akrites* IV, 220, çev. ve ed. John Mavrogordato (Oxford, 1956), ve s. 79 n. 1200; *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* VII, 3615, ed. Erich Trapp (Viyana, 1971); Kriaras, s.v. μαχλάμιν.

μώμιον – "mumya" ← Far. مومیا *mūmiyā* (← Far. موم *mūm* "balmumu, mumdan kandil"); krş. Ar. مومیا ve Osm. *mumiya* ← Far. – Du Cange, *Glossarium*, süt. 138; Kriaras, s.v.; *LBG*, s. 1064.

νυκτοταλάλιος – "akşam pazarında çalışan ticaret simsarı;" bkz. ταλάλιος – krş. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:296–97; *LBG*, s. 1088.

ὀγκά – ağırlık ölçüsü birimi ← T. اوقه *okka* (=1,283 kg) – *LBG*, s. 1102.

παζάριον, παζάριν – "pazar" ← T. pazar ← Far. بازار *bāzār*; krş. Modern Yun. παζάρι – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1077; Kriaras, s.v.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:239; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 258; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:131.

παζαριώτης – "ticaret erbabı, tüccar"; krş. Modern Yun. παζαριώτης – Lampros, "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον," s. 40.27; Kriaras, s.v.

παπούτζιον, παπούτζιν – "ayakkabı" ← T. *pabuç* ← Far. پاپوش *pāpūš* – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1101–02; *LBG*, s. 1204; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:144.

πασ(ου)μάκιν – "bir tür kadın ayakkabısı" ← Osm. بشمق/پشمق *başmak*, *paşmak*. Peter Mackridge'ın da ifade ettiği gibi, Yunanca konuşanlar πασουμάκι'nin sonundaki -άκι ekini küçültme eki addettiler ve küçültme ekine maruz kalmamış biçimin πασούμι olması gerektiğini varsaydılar – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 54: بَشْماکین [başmākīn]; Andriotes, *Ετυμολογικό*, 269, Demetrakos, *Μέγα Λεξικόν*, s. 5578.

πούρτζιον – "kule" ← T. *burç* ← Far. ← Ara. برج *burc* ← Yun. πύργος; krş. Modern Yun. μπούρτζι – *LBG*, s. 1361; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 222.

ῥέτλα – ağırlık ölçüsü birimi ← T. ← Far. ← Ar. رطل ratl (=337,5 g) ←

Yun. λίτρον'un Aramicedeki tezahürü – *LBG*, s. 1501 and 1511 (ῥότουλον).

σαλίβα – bir tür mızrak ← Ar. ثلبة *saliba* – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1327; *LBG*, s. 1524; Lane, Edward W. *Arabic-English Lexicon*, 8 cilt (Londra, 1863– 93), 1:346–47.

σαμουντάνιν – "mumluk" ← T. *şamdan* ← Far. شامدان *şāmdān* – *LBG*, s. 1526.

σαμούριν – "samur kürk" ← Osm. سمور *samur*; krş. Modern Yun. σαμούρι "sansar, samur" – *LBG*, s. 1526; *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 54v: سَمُورِين [samūrīn]; Kriaras, s.v. μακρινός ve ολόμαυρος; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 316.

σαντούκιον, σενδούκιον, σεντούκιν, σεντάκιν – "bir şeyleri depolamaya ya da taşımaya yarayan sandık" ← Far. صندوق *sandūq*, krş. Osm. *sandık*; krş. Rus. *сундук*. Bu sözcüğe Modern Yunancada da rastlıyoruz: σεντούκι – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1353–54; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:272–73; *LBG*, s. 1540; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 321.

σιαραπτάρ – "elinde kâsesiyle içkiler sunan kişi, saki" ← Far. شرابدار *şarābdār*.

ταβή – "çatışma, kavga, nefret, istismar" ve ποιῶ ταβήν "tartışmak, çatışmak, azarlamak" ← Osmanlıca *da'va etmek* "iddia etmek, talep etmek" ← Far. دعوی کردن یاداشتن *da'wā kerden (dāştan)* ← Ar. دعوي *da'wā/da'wī* "talep, iddia" – Lampsides, Odysseus. "Γλωσσικά σχόλια εις μεσαιωνικά κείμενα του Πόντου," *Αρχείον Πόντου* 17 (1952), s. 230; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:353; krş. *LBG*, s. 1736: yanlış anlam – "Vertrag."

ταγαρτζούκι – "meşin torba, sırt çantası" ← Osm. طغرجق *dağarcık*. Modern Yunancada da aynı kökten türetilmiş bir sözcükle karşılaşıyoruz: ταγάρι ← Osm. طغر *dağar*. *Dağarcık*, *dağar* "torba, çanta, tas, kap" sözcüğünün küçültme eki almış halidir. Doerfer ve Sevortyan'ın da belirttiği gibi, ταγάρι'yi (ve ταγαρτζούκι'yi) köken bakımından Orta Yun. ταγάριον'la (← ταγή) ilişkilendiren ve Yunan sözlükçülerden destek gören görüş hatalıdır –*The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot – Fourteenth Century*

Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, ed. Peter Golden vd. (Leiden, 2000), s. 181.13; Golden, "Byzantine Greek Elements," s. 79: δαγαρτζοῦκι; *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 60: طَغَرْجُوکی [tagarcūkī]; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 2:512–19; Sevortian, Ervand V. *Этимологический словарь тюркских языков*, 7 cilt (Moskova, 1974–2003), 3:120–22; krş. Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 358–59, Babiniotis, *Λεξικό*, s. 1753.

τακάς, τεκάς – "erkek keçi" ← T. *teke*; krş. Kapadokya Yun. τακάς – *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot*, s. 168.6; Golden, "The Byzantine Greek Elements," s. 137; Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, s. 670.

ταλάλιος – "piyasa simsarı, borsa ajanı" ← T. ← Far. ← Ar. دلال *dallāl*, krş. Osm. *tellal* – krş. *LBG*, s. 1738; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:296–97.

τατᾶς – "büyükbaba, hoca" ← T. *dede* دده; krş. Modern Yun. τάτας. – *TLG*, s.v.; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:198; Dihhudâ, *Luġatnâme*, s.v. دده; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 361.

*τζακά- – "ocak" bkz. Kısım 1 s.v. Τζακᾶς.

τζαμαντούνος, τζαμάνδος, τζαμανδᾶς – "valiz, kıyafet depolamak için kullanılan sandık" ← Far. جامه دان *cāmadān*; krş. Osm. *camedan* ve Rus. *чемодан*. – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1561.

τζαούσιος, τζαούσης, τζαβούς, τζαβούχη – "elçi," askeri bir rütbe ← T. چاوش *çavuş* ← Soğdca; krş. Modern Yun. τσαούσης "çavuş" – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:308–09; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:35–38; Andriotes, Ετυμολογικό, s. 382.

τζαρούκιν – bir tür sandalet ← T. چاروق *çaruq*; krş. Osm. *çarık*; bu sözcüğü Balkanlar ve Rusya'da yaşayan Slavların yanı sıra Ermeniler ve Rumenler de ödünç almıştı; krş. Modern Yun. τσαρούχι – Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:23–25; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 383.

τζόλιν – "çuval bezi, çuha" bir tür kaba dokuma ← T., Osm. *çul* – Redhouse, *Türkçe-İngilizce*, p 262; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 387.

τζουλάπι(ο)ν – bkz. ζουλάπι(ο)ν.

τζόχα, τζώχα – "ince yün kumaş" ← Far. چوخه/چوقه *çūqa/çūχa*; krş. Osm. *çuha* ← Far. – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1576 ve "Addenda," süt. 187; *TLG*; Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 3:110–14 no. 1133 (sözcük etimolojisi belirsiz bir sözcük olarak belirlenmiştir); Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 388.

τοσ(έκ)ιν – "yatak, döşek" ← Osm. دوشك *döşek*; bu Türkçe sözcük *Esmâü'l-lügât*'te د شك olarak verilmiştir. Τοσέκιν ve benzerlerine yalnızca Pontus lehçesinde rastlanmaktadır – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 49: دُوشِين [dūşīn]; Redhouse, *A Turkish and English*, s. 922; Radloff, *Опыт словаря*, 3:1818; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:403; Symeonidis, "Lautlehre," s. 207.

τουκάνιν – "dükkân" ← Osm. *dükkân* ← Far. دكان/دوكان *dūkān*; krş. Kapadokya ve Pontus Yun. τουκάν ve τουκάνι – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 48v: دُكَانِن [dukānin]; Dawkins, *Modern Greek*, s. 674; Symeonidis, "Lautlehre," s. 207.

φίλιν – "fil" ← Osm. فيل *fil* ← Far.; krş. Pontus Yun. φίλιν – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 55v: فِيلِين [fīlīn]; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:457.

*φουρνουτζί- – bkz. Kısım 1 s.v. Φουρνουτζιώτης.

χαβιάρι, χαβιάριον, χαβάρα – "havyar" ← Far. خاویار *χāwyār*, T., Osm. هاویار/خاویار *havyar*; krş Modern Yun. χαβιάρι – Du Cange, *Glossarium*, süt. 1722–23; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 418.

χαζίριν, χανζύρ, χατζίρ – "domuz, domuz eti" ← T. ← Far. ← Ar. خنزير *χinzīr* "domuz eti;" bu sözcükten türetilmiş kimi sözcükler: χανζύρισσα (dişi domuz) ve χατζιροφαγοῦσα (tam anlamıyla "domuz eti yiyen") – *Asmā*, BnF, supplément persan 939, vr. 56v: خَزِيرِين [χazīrīn]).

χαμάλης – "taşıyıcı, küfeci" ← T. *hamal* ← Far. ← Ar. حمال *hammāl*; krş. Modern Yun., Kapadokya Yun. χαμάλης – Schreiner, Peter. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatikan, 1991), s. 110 (4/34), 186 (20/22); Beldicianu-Steinherr, Irène. "Review: *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, ed. s. Schreiner," Turcica

26 (1994), s. 379; Dawkins, *Modern Greek*, s. 672; Papadopoulos, *Ιστορικόν λεξικόν*, 2:490; Andriotes, *Ετυμολογικό*, s. 419.

χαμουχᾶς – bkz. καμουχᾶς.

χανακᾶς – "kiralık han, ev ya da oda" ← Far. خانقاه *χāneqāh* (Arabileşmiş hali: خانه گاه *χāne-gāh*) "ev, hane, dergâh, han;" krş. Erm. թւոնաթս [khanut] "dükkân" – Laurent, Vitalien. "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II," *Αρχείον Πόντου* 18 (1953), s. 265.116 and s. 278.

χαράτζιον, χαράτζι – "toprak vergisi" ← Osm. *harac* ← Far. ← Ar. خراج *χarāc* (← Yun. χορηγία) – Du Cange, *Gloѕsarium*, süt. 1732; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:340–41.

χατ – bkz. δεσποινάχατ ve Kısım 1 s.v.

χατοῦνα, χατοῦν, ~κατουν – "ev sahibesi, melike" ← T. خاتون *hatun* ← Soğdca; ayrıca bkz. Kısım 1: Φατμάκατουν – Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2:343–44; Rásonyi ve Baski, *Onomasticon Turcicum*, s. LXVIII.

χουρτζῆς – "muhafız, yay taşıyan" ← T.-Moğ. *qurçi/kurçi* "muhafız, okçu" (Moğ. *qorçi* "okçu, sadak taşıyan" ← *qori* "quiver") – Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 1:429; Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967), 1:531 n. 22; Zachariadou, Elizabeth. "Les janissaires de l'empereur byzantin," *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dedicata. Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. Series Minor* 19 (1982), s. 594; Savory, Roger M. "Kürčī," in *EI*² 5:437a–b.

Sonsöz

Bu çalışmada tek bir kavramsal perspektife bağlı kalındığında kaçınılmaz hale gelecek bir basitleştirmeden kaçınmak istedim. Kitapta tartışılan Bizans'a özgü zihni fenomenlerin birçoğu önemli içsel çelişkiler ihtiva etmektedir. Bizans'a özgü dünya görüşündeki yapısal tutarsızlıkların nedeni Bizans manevi ve fikri evriminin yüzyıllar süren aralıksız gözden geçirme ve düzenleme sürecine tabi eski geleneklerinin (Attika şehir devletleri, Helenistik imparatorluk, cumhuriyetçi Roma, imparatorluk, Hıristiyan-Sami vb) zenginliği ve olağanüstü çeşitliliğidir. Bütüncül açıklamalar çoğunlukla karşılaştırılamaz nitelikteki olguları ortak bir payda altında bir araya getirir. Benim stratejim bunun tersiydi: Bizans zihninde belirip birbiriyle asla tam uzlaşmayan çelişkileri mümkün olduğunca açığa çıkarmak ve Bizans kültürünün bütünlüğünü ve canlılığını korumasına imkân sağlayan düzeyleme mekanizmalarını ortaya koymak istedim. Bu kitap Bizans dünya imgesinde Bizans'ın kendisine ve ötekine dair kavramlara ilişkin temel çelişkileri ve Bizanslıların Türklerle adli, toplumsal, ideolojik ve kültürel boyutlardaki temaslarında verdiği tepkileri tartışmıştır. Aşağıda araştırmaların sürdürülebileceği yönleri gösterebilecek genel ve karşılaştırmalı nitelikte bazı gözlemler vardır.

1. Türk Azınlığı

Geç Bizans kaynakları Bizans imparatorlarının tebaaları olarak ülkede yaşayan Türklerin Bizans dünyasındaki fiziki varlığını açık şekilde göstermektedir. Bu yerlileştirilmiş Türkleri Bizans halkının muayyen bir kesimi olarak ele almak mümkündür: Bizans Türkle-

ri. Bizans Türkleri Hıristiyanlığı kabul etmiş ve kural olarak yerel Yunan ve Slavlarla evlenmişlerdir. Hıristiyanlığın kabulü ve Bizans topraklarında iskân onları Roma hukukunun yetkisi altına almış ve yerli Bizanslılarla aynı haklara ve yükümlülüklere kavuşturmuştur. Yerlileştirmenin sonunda şartlara bağlı olarak topraklar, başka mülkler ve devlet hiyerarşisinde mertebeler edinebilmişlerdir. Bizans Türklerinin çoğunluğunu o esnada günün ve dünün askerleri ve köleleri olarak görmek mümkündür. İkinci kuşak barbarlar bazen kültürel bakımdan (fakat kesinlikle hukuki bakımdan değil) yerli Bizanslılar tarafından ayrımcılığa uğrasalar bile yerel kültürle tamamen bütünleşmişler ve Yunanca konuşmuşlardır. Türk göçmenlerin çoğunluğu toplumun orta ve alt sınıflarına mensuptu. Bu yönler Orta ve Geç Bizans çağlarında ortaktı ve barbarların (Batı Avrupalı Hıristiyan, Doğulu Müslüman veya pagan olsun) yerlileştirilmesinin temel modelleriydi. Bu bakımlardan Batı Bizans ülkeleri ve Pontus 1204 tarihinden sonra birbirinden farklı değildi.

2. Bölgesel Özellikler

Gelgelelim Batı Bizans ve Pontus'taki Türk varlığına ilişkin paradigmalar kimi önemli farklılıklar sergiler. Evvela Türk göçmenlerin toplumsal skaladaki dağılımları farklıdır. Batı Bizans ülkelerinin bütünü ile Bizans Pontus'unun niceliksel göstergeleri arasında doğrudan karşılaştırmalara gidilmesi tavsiye edilmemektedir. Daha mantıklı olanı nüfus yoğunluğu, göçmen sayısı ve toprak büyüklüğünün karşılaştırılabileceği Bizans Pontus'unun merkezi kısımları ve Makedonya gibi birbirine yakın bölgelerin karşılaştırılmasıdır. Her iki bölgenin ağırlıkla tarımsal nitelik taşıması, tek bir büyük kentsel merkezle bazı orta ve küçük ölçekli şehirlerinin bulunması (sırasıyla Trabzon ve Selanik) benzerliklerini artırmaktadır. Batı ve Doğu Bizans modellerinde yeni gelen Türklere uygulanan muamele konusunda önemli bir farklılığın dikkati çekebileceği beş ana veçhe vardır.

1. Pontus'ta ikamet eden Asyalılar listesine baktığımızda çok daha az sayıda ihtiyaç sahibi insan ve *paroikoi*'yle (genellikle düşük toplumsal statüden köylüler) karşılaşırız. Bir fark daha vardır: Makedonya'nın Şarklıları arasında neredeyse hiç orta sınıf mülk sahibi, tüccar, fikir adamı veya din adamı yoktur. Bu kesimler Pontus'ta ise kalabalık bir grubu teşkil etmektedir. Bir diğer önemli farklılık ise üst sınıf mensubu Asyalıların oranlarında görülebilir (soylular, üst kademelerde bulunan bürokratlar ve bazı çekincelerle birlikte *pronoiar*'lar): Makedonya'da bunların sayısı bol iken Pontus'ta çok azdırlar (bkz. Tablo 15).

Bu mukayeselerden yola çıkarak bir dizi önemli sonuç ve varsayıma varabiliriz. Makedon toplumu soylu Türklere (hanedan üyeleri, saray soyluları, karşı tarafa geçen Türk komutanları) Pontus'tan çok daha açıktı. Bunun sebebi belki de Palaiologos'ların Türk paralı askerlerden Büyük Komnenos'lara çok daha fazla istifade etmesiydi. Türklerin Batı Bizans makamlarının Türk insan gücüne bel bağlamasının sonucu olarak Bizans askeri mekanizmasına sızması Türk kökenli kıdemli komutan ve soylulardan müteşekkil bir kesimin zuhur etmesine yol açmıştı. Bunun bir sonucu olarak kimi aileler (Soultanoi, Melikai) toplumsal hiyerarşinin en üst kademelerine kurulmuş, daha fazlasıysa aristokrasinin orta kesimine katılmıştı (Gazides, Yagoupai, Masgidades, Anataulai).

Trabzon İmparatorluğundaki Türk göçmenler arasında Scholarioi, Doranitai, Kabatzitai, Tzanichitai gibi güçlü Yunan ve Laz klanlarıyla nüfuz bakımından karşılaştırılabilecek gerçek soylu aileler mevcut değildi. Trabzon'daki imparatorluk Türk paralı askerlere bel bağlamamakta, daha çok kendi bağımsız insan gücüne güvenmekteydi. Trabzon'da Türk paralı askerlerle soysal bir bağ kurabilecek tek kesim saray muhafız birlikleriydi (ἀμυρτζανταράνται χουρτζιριῶται). Fakat bu birliklerin de komutanları Yunan veya Laz'dı.

Tablo 15: Bizans Türklerinin Toplumsal Konumları

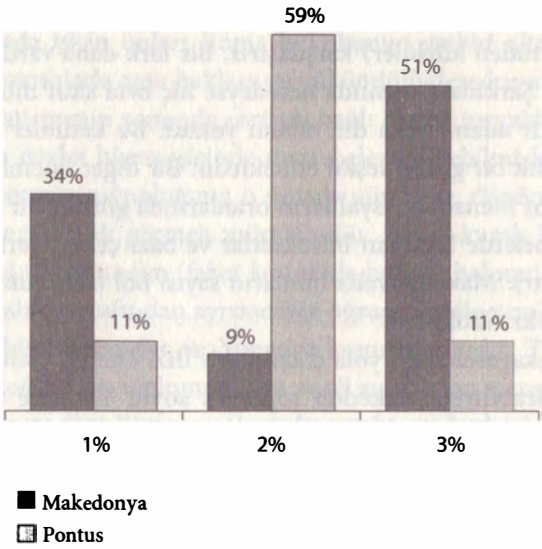

1. Soylular, *pronoiar*'lar ve büyük mülk sahipleri
2. Orta sınıf mülk sahipleri, tüccarlar, fikir adamları ve din adamları
3. *Paroikoi*, küçük arazi sahipleri ve köleler

Trabzon toplumunun ihtiva ettiği birlik ruhu Batı Bizans toplumuna nazaran çok daha üst düzeydi. Pontus'un aristokrat klanları birlik ruhunu kuşaklar boyunca muhafaza ediyor, siyasi mücadelelerde birlikte hareket ediyordu. Bu klanlar bazen imparatorun gücüne karşı ittifaka giriyor, bazen de etkilerini artırmak için birbirleriyle savaşıyorlardı. Bir tür feodal sistemleri vardı. Büyük Komnenos'lar benzeri bir model izlemiş, diğer aristokrat klanlar arasında aristokrat bir aile gibi davranmışlardır; tek farklılıkları emperyal karizmaları olmuştur. Pontus elitinin klanlara dayanan yapısından ötürü toplumun en üst katmanında düşey hareketlilik sınırlıydı. Batı Bizans ülkelerinde ise Türk göçmenlerin Palaiologos aristokrasisine kolayca sızabilmesini açıklığa kavuşturabilecek bir sivil toplum modeli hâkimdi.

Orta ve alt sınıftan Asyalıların sayısındaki tutarsızlığı ise Makedon toplumunun sıradan Türklere ve kölelere Bizans Pontus'una kı-

yasla daha kapalı olmasıyla açıklamak mümkündür. Makedonya'ya yerleşen Türkler alt konumları işgal etmek hususunda yerli halkı geride bırakıyordu. Türkler çoğunlukla *paroikoi*'ye dahil olmakta, kültür düzeylerini artırarak "fikir adamları" kategorisine (din adamları, keşişler, kâtipler) girmeyi başaramamaktaydı. Yeni gelen Türkler için Büyük Komnenos Pontus'una göre Helenleşme standartları Laskaris ve Palaiologos imparatorluklarında daha yüksek ve katıydı. Batı Bizans toplumu muhtemelen yeni gelen Türklerden hâkim toplumla daha derin bir kültürel bütünleşme beklemekteydi. Sıradan Türk göçmenler için toplumda başarı kazanmak, orta sınıfa dahil olmak çok daha zordu.

Buna karşın Pontus'ta toplumun alt katmanlarına yerleşmiş Asyalı göçmen sayısı pek azdır. Onlar veya soylarından gelenler bürokrasiye ve ruhban sınıfına dahil olabilmekteydi. Pontus'un Büyük Komnenos'ları Türklerin kültürel ve zihinsel Ötekiliğine karşı daha hoşgörülü olsa gerek. Maçka'nın orta sınıftan Asyalı göçmenleri Batı Bizans'ta normal karşılanmayacak bir deneyime de imza atmışlardı: Asya'dan kopup gelmiş kimi "köylü hanedanlar" ve onların soyundan gelenler Şarki ikinci adlarını kuşaklar boyunca muhafaza etmişlerdi. Pontus'taki Asyalı göçmenler genellikle daha kalabalık ve toplumda daha başarılıydı. Buna karşın Makedonya'nın orta sınıftan göçmenleri Asyalı atalarını gizlemek için mücadele vermekteydi.

Özetlersek, yabancılara genelde daha kapalı olan Makedon toplumu soylu Türklere kısmen açık kapılar bırakırken, yabancılara genelde daha açık olan Pontus toplumunda patrimonyal aristokrasinin ufak çemberine yabancılar dahil olamıyordu.

2. Anadolu ve Kıpçak Türklerinin Balkanlara akını on üçüncü yüzyılın sonlarıyla on dördüncü yüzyılın ilk on yılında zirveye ulaşmıştır. Veba Asyalı yerleşimcileri çarpıcı şekilde etkilemiş ve sayıları on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında aniden gerilemiştir. Pontus kaynaklarına baktığımızda Türk akınlarının on üçüncü yüzyılda artış sergilediğini ve on dördüncü yüzyılın başlarında düşmeye başladığını görürüz; akınlar on beşinci yüzyılın ilk yarısında tekrar yükselişe geçmiştir. Türklerin Palaiologyen imparatorluğa gelişlerinde-

ki azalışın nedeni *pronoia* sisteminin çöküşü ve devlet hazinesinin fakirleşmesiydi. Buna karşın, Trabzon İmparatorluğu ekonomisi böyle yıkıcı bir dönüşüm geçirmemiş ve on beşinci yüzyılın dönümünde Osmanlı tehdidinin artmasıyla Trabzon Doğu Anadolu'daki yakın Müslüman komşularıyla ittifaklarını canlandırarak topraklarını Asya'dan gelenlere kapatmıştır.

3. Bizanslıların barbarlar arasında özel bir tercihi yoktu. Bizans dünyasının sınırları tüm yeni gelenlere açıktı. Etnik bakımdan ise gelen kayıtlı Türklerin büyük kısmının kökeni Anadolu'ydu. Bizans toplumuyla bütünleşme yerel kuralların anlaşılmasını ve kabul edilmesini gerektiriyordu. Bu yüzdendir ki Doğu Akdeniz'den gelenler (Arap, Fars ve Türk) kültürel adaptasyon kapasiteleri sayesinde Bizans toplumunda ve kültüründe Kuzeyli Türk ve Moğollara nazaran daha kolayca ve daha yüksek sayılarla yer edinebilmiştir. Bu durum hem Batı Bizans hem de Pontus için geçerlidir. Fakat Doğulu göçmenlerin etnik yapısında beliren kimi esaslı farklılıklar söz konusudur. Batı Bizans topraklarında Kumanlar sadece Kuzeybatı Makedonya'da sayıca fazlaydı. Diğer bölgelerde Anadolu ve Kıpçak unsurları karışıktı, fakat Anadolu unsuru sayıca baskındı. Batı Bizans topraklarındaki Türk göçmenler çoğunlukla ana stratejik merkezlerden uzaktaki kırsal bölgelerde iskân edilmekteydi. Bizans Pontus'u aynı şekilde hem Anadolu hem de Kuzey Karadeniz Türklerinden göçmenleri kabul etmiştir. Pontus ayrıca Bizans dünyasının batı yakasında rastlanmayan iki etnik gruba da ev sahipliği yapmıştır: İranlılar ve Kürdler. Araplar ve Moğollar hem Bizans Balkanlarında hem de Pontus'ta yaşamakla beraber Trabzon'da Moğollar sayıca daha fazlayken Araplar Balkanlarda daha sık görülmüştür. Bu istisnaların nedeni Palaiologos ve Büyük Komnenos imparatorluklarının geleneksel ticari ve siyasi bağlarıydı.

4. Trabzon İmparatorluğuna ait topraklar Batı Bizans ülkelerine kıyasla Türk göçmenlerin yerleşimine daha açıktı. Batı Anadolu ve Balkanların tarımsal bölgeleri münhasıran yerleşik Türk göçmenleri barındırmaktaydı. Sadece uzak ve ıssız Dobruca bölgesinde 1261-63 yılında Anadolu'dan gelen göçerler yerleşmiş ancak bölgedeki Bizans denetimi on dördüncü yüzyılın sonunu fazla aşmamıştır.

5. Bizans genellikle Hıristiyanlaştırma ve Yunan diline tedricen geçişle Türkleri asimilasyona tabi tutmuştur. Laskaris ve Palaiologos dönemlerinde uç bölgeler dışında özgün dini kimliğin (Müslüman veya pagan olsun) Doğulu veya Kuzeyli Barbarlar tarafından birey veya gruplar halinde korunduğuna dair tek bir vakadan bile haberdar değiliz. Batı Bizans bölgelerinde asimilasyon mekanizmaları fevkalade etkiliydi. İmparatorluğun tüm tebaaları Ortodoks Hıristiyanlığına bağlıydı. Bu bakımdan Geç Bizans dönemi Bizans geleneğiyle devamlılık sergilemiştir. Palaiologyen Bizans'ta bu asimilasyon mekanizmaları imparatorluğun son anına kadar işlevsel kalmış, Türkler Hıristiyanlığı kabul etmiş, yerel âdet ve kültüre uymuşlardır. Bizans Pontus'u bu anlamda bir ölçüde farklıydı. On beşinci yüzyılda Bizans Pontus'una yerleşen bazı Asyalılar Müslüman kimliklerini gizlice korumaya devam etmişlerdi. Pontus'taki kripto-Müslümanlık Hıristiyanlığın yeterince özümsenmediğini ve belki de kilise makamlarının heterodoks yerleşimciler üzerindeki denetiminin zayıflığını göstermektedir. Bu farklılık, yalnızca Yunanlar değil önemli sayıda Gürcü (Hıristiyanlık düzeyi her zaman geleneksel Bizans standartlarına uymamaktaydı) ile Ermeni Monofizit'in de yaşadığı Bizans Pontus'undaki etnik parçalılığı açıklığa kavuşturabilir. Bunun dışında Pontus'taki Asyalı göçmenlerin sayısı Batı Bizans'taki sayıları üç veya dört kat aşmaktaydı. Dini ve etnik parçalılığın yanı sıra toplumun korporatizmi Pontus'taki yabancıların hızlı ve derinden Hıristiyanlaşmasını muhtemelen engellemişti.

3. Kültürel Dönüşüm

Anthony Kaldellis yakın bir zamanda "Türkler ayrıca sırf bir askeri sorunken Latinler kendileri de Hıristiyan olduklarından ve Roma'dan hak talep ettiklerinden Bizans toplumuna büyük bir ideolojik güçlük çıkarmışlardır" görüşünü öne sürmüştür.[1] Ancak bu çalışmada gös-

[1] *Kaldellis, Anthony. Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition (Greek Culture in the Roman World)* (Cambridge, 2007), s. 295.

terildiği gibi, Bizans dünyası dahilindeki Türk varlığı doğrudan veya dolaylı şekilde derin kültürel dönüşümleri harekete geçirmiştir. Bizans topraklarında çok sayıda dil bakımından etkili Türk dili (veya dilleri) konuşan grupların varlığı Bizans dilsel ve kültürel alanını tedricen değiştirmiştir. Bizanslı hükümdarların Türk tebaaları Türkçe konuşmayı sürdürmüş ve Bizans'ın kimi bölgelerinde iki dilli (Yunanca ve Türkçe konuşan) topluluklar zuhur etmiştir.

Bizans toplumunda Türk azınlığın mevcudiyeti Türk devletlerinin dış baskısıyla beraber ikinci dönüşümlere yol açmıştır. Türkleşmenin izlerine askeri alanda, saray çevresinde, kentsel ve kırsal gündelik yaşamda yeni Türkçe terminolojinin belirmesi, Yunanca adların yerini Türkçe yeni sözcüklerin almasıyla tanık olunabilmektedir. İlaveten, bazı Bizanslılar Türklerle kendi dillerinde konuşacak kadar Türkçe öğrenmiş, bu olgu Bizans dünyasının sonuna doğru giderek belirginleşmiştir.

Yunan toplumu üzerinde Doğu etkisi tüm kültürel sonuçlarıyla birlikte Türk etnik genişlemesinin ilk tezahürleriyle başlamış ve on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar giderek artmıştır. Geç Bizans döneminde Yunan-Türk etnik ve kültürel "değişiminin" sonuçları ve anlamı tarihi bir perspektifte anlaşılmalıdır. Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, ayrıca Trabzon'un 1461'de düşmesi Bizans toplumundaki Türkleşme eğilimiyle zaten çoktan hazırlanmıştı. Yunan kültür alanında Türk varlığı Türk genişlemesinin *örtük aşamasını* temsil etmekte olup Bizans dünyasının siyasi yenilgisi ve müteakip Türkleştirme dalgalarıyla kendisini açığa vurmuştur.

Bu örtük Türkleşmenin sebep olduğu kültürel değişimler "karşılıklı fayda sağlayan kültürel değişimler" şeklinde değil de Bizans kimliğini baltalayan ve Bizans'ın geleneksel zihniyetini değiştiren bir dizi yıkıcı unsurdan birisi olarak tanımlanabilir. Karşılıklılığı aşan kültürel değişimlerde kritik bir eşiğin geçilmesi çoğunlukla bir kültürün diğerini tahrip etmesine yol açar. Türklerin Bizans'a fiziki ve kültürel nüfuzu bir kez belirli bir eşiği geçince alıcı Bizans alt katmanının faal ve mutlak dönüşümü başlamıştır.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar

AVaz – Uspenskij, Fjodor I. ve Beneševič, Vladimir N. (ed.), *Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII-XV вв.* (Leningrad, 1927).

EI² – *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, ed. Clifford E. Bosworth vd., 12 cilt, index vs ile (Leiden, 1960-2005).

Kriaras – *Epitome of the Kriaras Dictionary*: http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html.

LBG – *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, ed. Erich Trapp vd (Viyana, 1994-).

PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, ed. Jacques-Paul Migne, 161 cilt (Paris, 1857-66).

PLP – *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. Erich Trapp vd., 12 cilt (Viyana, 1976-96).

TLG – *The Thesaurus Linguae Graecae*: http://www.tlg.uci.edu/.

Birincil Kaynaklar

Elyazmaları

Asmā al-lughāt bi-l-ʿarabiyya bi-l-fārsiyya bi-l-turkiyya bi-l-yūnāniyya [*Esmâü'l-lügât bi-l-'arabiyye bi-l-fârsiyye bi-l-türkiyye bi-l-yûnâniyye*], Paris, Bibliothèque nationale de France, vr. 23-65.

Διήγησις Αλεξάνδρου, Venedik, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, Cod. gr. 5.

Evangelistarium, Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, no. 244.

İbn Bîbî. *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2985.

İdrîs-i Bitlisî. *Hasht Bihist* [*Heşt Behişt*], Paris, Biblothèque nationale de France, 1558.

———. *Идрис Бидлиси, Хашт бихишт (Hasht Bihisht)*, St. Petersburg, Department of Manuscripts, St. Petersburg Branch, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, C 387.

Maliyeden Müdevver 828, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Muslihuddîn Muhammed. *Муслих ал-Дин Мухаммад, Мир'ат ал-адвар (Mir'âtü'l-edvâr)*, St. Petersburg, Department of Manuscripts, St. Petersburg Branch, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, C 427.

Nişâburî, İbâdullah b. Abdullah. *Ta'rīkh-i Turkmāniyya*, Londra, British Library MS, Ethé 573.

Senato, Misti, Venedik, Archivio di Stato di Venezia, 15-60 (1332-1440).

Yazıcızâde Ali. *Jazığyoğlu 'Ali, Oğuzname*, Berlin, Staatsbibliothek, Orient. Quart. 1823.

———. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü R. 1390.

Edisyonlar ve Çeviriler

Accounts of Medieval Constantinople: The Patria, çev. Albrecht Berger (Washington, DC, 2013).

Actes de Chilandar, ed. Louis Petit ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 17 тому* (St. Petersburg, 1911).

Actes de Chilandar, ed. Mirjana Živojinović, Christophe Giros ve Vassiliki Kravari, 1 (des origines à 1319) (Paris, 1995).

Actes de Dionysiou, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1968).

Actes de Docheiariou, ed. Nicolas Oikonomides (Paris, 1984).

Actes de Lavra, ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou ve Sima Ćirković, 4 cilt (Paris, 1970-82).

Actes d'Esphigménou, ed. Jacques Lefort (Paris, 1973).

Actes d'Esphigménou, ed. Louis Petit ve Wassilij Regel; *Византийский временник, Приложение к 12 тому* (St. Petersburg, 1906).

Actes de Philothée, ed. Wassilij Regel, Eduard Kurtz ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 20 тому* (St. Petersburg, 1913).

Actes de Saint-Pantéléèmôn, ed. Paul Lemerle, Gilbert Dagron ve Sima Ćirković (Paris, 1982).

Actes de Saint-Pantéléèmôn. Акты русского на св. Афоне монастыря Пантелеймона (Kiev, 1873).

Actes de Vatopedi, ed. Jacques Bompaire, Jacques Lefort, Vassiliki Kravari ve Christophe Giros, 2 cilt (Paris, 2001-06).

Actes de Xénophon, ed. Louis Petit, *Византийский временник, Приложение к 10 тому* (St. Petersburg, 1903).

Actes de Zographou, ed. Wassilij Regel, Eduard Kurtz ve Boris Korablev, *Византийский временник, Приложение к 13 тому* (St. Petersburg, 1907).

Actes d'Iviron, ed. Jacques Lefort, Nicolas Oikonomides, Denise Papachryssanthou ve Hélène Métrévéli, 4 cilt (Paris, 1985-95).

Actes du Pantocrator, ed. Vassiliki Kravari (Paris, 1991).

Actes du Pantocrator, ed. Louis Petit, *Византийский временник, Приложение к 10 тому* (St. Petersburg, 1903).

Agathias. *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, ed. Rudolf Keydell (Berlin, 1967).

ʿAjāʾib al-Dunyā. ʿАджаʾиб ад-Дунйа (Чудеса мира) ed. Lidia P. Smirnova (Moskova, 1993). Akindynos, Gregory. *Letters of Gregory Akindynos*, çev. Angela Constantinides Hero (Washington, DC, 1983).

Akropolites, George. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. August Heisenberg ve Peter Wirth, 2 cilt (Stuttgart, 1978).

———. *The History*, çev. ve şerh Ruth Macrides (Oxford, 2007).

Ali Yezdî. *The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin ʿAlī Yazdī*, ed. Mawlawi M. Ilahdad, 2 cilt (Kalküta , 1885-88).

A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, çev. ve ed. Charles Grey (Londra, 1873).

Anecdota Astrologica, ed. Arthurus Ludwich (Leipzig, 1877).

Anthologia Graeca, ed. Hermann Beckby, 2 (Münih, 1965).

Aqsarāyī, Karīm al-Dīn Maḥmūd. *Kerimuddin Mahmud Aksaraylı, Müsameret ül-ahbâr.*

Attaleiates, Michael. *Miguel Ataliates, Historia*, çev. ve ed. I. Pérez Martín (Madrid, 2002).

Autoreianos, Arsenios. *Testamentum*, *PG*, 140:948-58.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *ʿİkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, 1: *648-664 H/1250-1265 AD*, ed. Muḥammad M. Amin (Kahire, 1987).

Bakker, Willem F. ve van Gemert, Arnold F. (ed.), *Ιστορία του Βελισαρίου* (Atina, 2007). Balsamon, Theodore. *Theodori Balsamoni Opera*, *PG*, bölüm 137-38.

———. *Theodori Balsamonis Responsa*, *PG*, 119:1031-1224.

Barbaro, Nicolo. *Diary of the Siege of Constantinople, 1453*, edisyon ve çeviri John R. Jones (New York, 1969).

Basilicorum libri LX, ed. Herman Jan Scheltema, N. van der Wal ve D. Holwerda, 8 cilt (Groningen, 1955-88).

Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr. *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre. History of the Early Mamluk Period*, ed. Donald S. Richards (Beyrut ve Berlin, 1998).

Beldiceanu, Nicoară. "L'empire de Trébizonde à traverse un registre ottoman de 1487," *Αρχείον Πόντου* 35 (1979), s. 54-73.

Beldiceanu, Nicoară ve Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Biens des Amiroutzès d'après un registre ottoman de 1487," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 63-78.

Beldiceanu, Nicoară ve Năsturel, Petre. "Biens du monastère Sainte-Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandons du pays à la charnière de la conquête (1461)," *Byzantion* 60 (1990), s. 25-89.

Bergeron, Pierre. *Voyages en Asie*, 2 cilt (Paris, 1735).

Bitlîsî, Şerefhân. *Шараф-хан Бидлиси, Шараф-наме*, ed. Elena I. Vasiljeva, 2 cilt (Moskova, 1967).

Blemmides, Nikiforos. *Conspectus geographiae*; *Geographi Graeci Minores*, 2:458-68.

———. *Ἑτέρα ἱστορία περὶ τῆς γῆς*, *Geographi Graeci Minores*, 2:469-70.

Brocardus. *Directorium ad passagium faciendum*; *Recueil des historiens des croisades: Documents arméniens*, 2 cilt (Paris, 1869-1906), 2:365-517.

Broquière, Bertrandon de la. *Le voyage d'Outremer*, ed. Charles Schefer (Paris, 1892). Bryennios, Nikiforos. *Nicéphore Bryennios, Histoire*, ed. Paul Gautier (Brüksel, 1975). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. John Thomas, Angela Constantinides Hero ve Giles Constable, 5 cilt (Washington, DC, 2000).

Cahen, Cl. "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Roum au moment de l'invasion mongole," *Byzantion* 14 (1939), s. 131-39.

Canivet, Pierre ve Oikonomides, Nicolas. "La Comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe," *Δίπτυχα* 3 (1982-83), s. 5-97.

Catalogus codicum astrologorum graecorum, 12 cilt (Brüksel, 1898-1953). Chalkokondyles, Laonikos. *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrations*, ed. Eugen Darkó, 2 cilt (Budapest, 1922-27).

Chomatenos, Demetrios. *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, ed. Günter Prinzing (Berlin, 2002).

Choniates, Michael. *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου: Τα σωζόμενα*, ed. Spyridon Lampros, 2 cilt (Atina, 1879-80).

Choniates, Niketas. *Historia*, ed. Jan Louis van Dieten, 2 cilt (Berlin ve New York, 1975).

———. *Orationes et epistulae*, ed. Jan Louis van Dieten (Berlin, 1972).

Clavijo, Ruy González de. *Embajada a Tamorlán*, ed. Miguel Ángel Pérez Priego (Madrid, 2006).

Constantini Manassis Breviarium Chronicum, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1996).

Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai. Introduction, Translation and Commentary, ed. Averil Cameron ve Judith Herrin (Leiden, 1984).

Cornet, Enrico. *Giornale dell'assedio de Costantinopoli 1453 di Nicolò Barbaro P.V. corre- dato di note e documenti* (Viyana, 1856).

Corpus Iuris Civilis, ed. Theodor Mommsen, Paul Krueger, vd., 3 cilt (Berlin, 1928-29). *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1975).

Darrouzès, Jean. "Les discours d'Euthyme Tornikès (1200-1205)," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 49-121.

Das Eparchenbuch Leons des Weisen, ed. Johannes Koder (Viyana, 1991).

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, ed. Herbert Hunger, Otto Kresten, vd., 3 cilt (Viyana, 1981-2001).

Delehaye, Hippolyte. *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (Brüksel, 1921).

Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri Historiarum quae supersunt, ed. Immanuel Bekker (Bonn, 1829).

Digenes Akrites, çev. ve ed. John Mavrogordato (Oxford, 1956).

———. *The Grottaferrata and Escorial Versions*, ed. Elizabeth Jeffreys (Cambridge, 1998).

———. *Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, ed. Erich Trapp (Viyana, 1971).

Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Colleccio de documents per a la historia de l'expedicio catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopatria, ed. Antoni Rubió y Lluch ve Maria Teresa Ferrer i Mallol (Barcelona, 2001).

Dölger, Franz. *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges* (Münih, 1948).

———. *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon* (Münih, 1949).

Dukas. *Ducas, Istoria turco-bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1958). Duda, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī* (Kopenhag, 1959).

Düzmece-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux (Paris, 1966).

Ebü'l-Ferec, Grigorius. *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj the son of Aaron*, ed. E. A. Wallis Budge, 2 cilt (Londra, 1932).

———. *Târîhu muhtasari'd-düvel* (Beyrut, 1890).

Ebü'l-Fidâ, İsmâîl. *Abu-l-Feda, Annales muslemici. Arabice et latine*, ed. Jacobus G.C. Adler, 5 cilt (Kopenhag, 1789-94).

———. Géographie d'Aboulféda, ed. Joseph Toussaint Reinaud vd (Paris, 1840).

Eflâkî, Şemseddîn Ahmed. *Şams al-Din Ahmad al-Aflaki al-ʿArifi, Manakib al-ʿArifin (Metin)*, ed. Tahsin Yazıcı, 2 cilt (Ankara, 1959-61).

Eideneier, Hans. *Ptochoprodromos. Einfrührung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar* (Cologne, 1991).

el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l-aʿşâ fî sınâʿati'l-inşâ'*, 14 cilt (Kahire, 1913-19).

el-Ömerî, İbn Fazlullah. *et-Ta'rîf bi'l-mustalahi'ş-şerîf* (Kahire, 1312/1894-95).

———. *al-Umaris Bericht über Anatolien in seinem Werke 'Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar,'* ed. Franz Teaschner (Leipzig, 1929).

Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri, ed. Karl Eduard Zachariae von Lingenthal, *Collectio librorum iuris Graeco-Romani ineditorum* (Leipzig, 1852), s. 53-217.

Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr *Bezm ü rezm*, ed. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul, 1928) (Mehmed Fuad Köprülü'nün mukaddimesiyle).

Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen (Graz, Viyana ve Köln, 1954).

Europa und die Türken in der Renaissance, ed. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann (Tübingen, 2000).

Eustathios of Thessalonike. *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, ed. Theophil L.F. Tafel (Frankfurt am Main, 1832).

———. *Eustathii thessalonicensis opera minora*, ed. Peter Wirth (Berlin ve New York, 2000).

———. *Eustathii Thessalonicensis commentarium in Dionysii periegetae orbis descrip- tionem*; *Geographi Graeci Minores*, 2:201-407.

Eustratiades, Sophronios. *Ιρηγορίου του Κυπρίου Επιστολαί*; *Εκκλησιαστικός Φάρος* 4 (1909), *Παράρτημα*.

Gazes, Theodore. *Theodori Gazae epistolae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Naples, 1990). Galstian, Ashot. *Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* (Moskova, 1962).

Geographi Graeci Minores, ed. Karl Müller, 2 cilt (Paris, 1855-61).

Géométries du fisc byzantin, ed. Jacques Lefort vd (Paris, 1991).

George of Trebizond. *George de Trébizonde, De la vérité de la foi des chrétiens*, ed. Adel- Théodore Khoury (Altenberge, 1987).

———. *Георгий Трапезундский, Об истинности христианской веры*, ed. Ksenia I. Lobovikova (Semerkand, 2009).

Grégoire, Henri. "Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua," *Byzantion* 29-30 (1959-60), s. 447-76.

Gregoras, Nikiforos. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, ed. Ludwig Schopen ve Immanuel Bekker, 3 cilt (Bonn, 1829-55).

———. *Rhomäische Geschichte*, çev. ve şerh Jan Louis van Dieten, 6 cilt (Stuttgart, 1973-2007).

Guilland, Rodolphe. *Correspondance de Nicéphore Grégoras* (Paris, 1927).

———. *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου* (Selanik, 1952).

Guillou, André. *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée* (Paris, 1955).

Hâfız-ı Ebrû. *Ḏayl-i cāmiʿ al-tavārīχ-i Raşīdī* [*Zeyl-i câmiu't-tevârîh-i Reşîdî*], ed. Khānbābā Bayānī (Tahran, 1939).

———. *Cūġrāfiyā-yi Hāfiz-i Ebrū*, ed. Sādiq Saccādī, 3 cilt (Tahran, 1997-99).

———. *Cūġrāfīyā-yi Hāfiz-i Ebrū: ḳismat-i rub'-i Khurāsān, Hirāt*, ed. Māyil Hirāwī, (Tahran, 1970).

Halasi-Kun, Tibor. "Gennadios' Turkish Confession of Faith," *Archivum ottomanicum* 12 (1987-92), s. 5-103.

Heisenberg, August. "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion," *Sitzungsberichte Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 1-3 (1922-23).

Henkelmann, Norbert ve Ludat, Annelies. *Namenregister zu Miklosich-Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi Vol. IV und V* (Stuttgart, 1986).

Hippocrates. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, ed. Emile Littré, 10 cilt (Paris, 1839-61).

Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjoucnameh d'Ibn-Bibi, ed. Martijn H. Houtsma (Leiden, 1902).

Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure par un anonyme, ed. Feridun N. Uzluk (Ankara, 1952).

History of Yaballaha III, çev. James A. Montgomery (New York, 1927).

Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC, 1996).

Hôyî, Hasan b. 'Abdi'l-mu'min. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Gunyetu'l-kâtib ve Munyetu't-tâlib*, Erzi, Adnan S. *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri* içinde (Ankara, 1963), s. 1-15.

———. *Hasan b. 'Abdi'l-mu'min el-Hôyî, Rusûmu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fazâ'il*, Erzi, Adnan S. *Selçukîler Devrine Âid İnşâ Eserleri* içinde (Ankara, 1963), s. 1-46.

Hoca Sâdeddin. *Tâcü't-tevârîh*, 2 cilt (İstanbul, 1279-89/1862-72).

Ḥudūd al-ʿĀlam, "The Regions of the World," a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D., çeviri ve açıklama: Vladimir Minorsky; önsöz: Wasilij W. :Barthold († 1930), Rusçadan çeviri (Londra, 1937).

Hunger, Herbert. *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und*

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. Carolus Johannes Tornberg, 14 cilt (Leiden, 1851-76).

İbn Battûta, Şemsüddîn. *Voyages d'Ibn Batoutah*, ed. ve çev. Charles Defrémery ve Beniamino Raffaello Sanguinetti, 4 cilt (Paris, 1853-58).

İbn Bîbî (AS). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, ed. A. S. Erzi (Ankara, 1956).

İbn Hurdâzbih. *Kitab al-masalik wa'l-mamalik (Liber viarum et regnorum), et excerpta e Kitab al-kharadj, auctore Kodama ibn Dja'far*, ed. Michael Jan de Goeje (Lyon, 1889).

İbn Taġrîberdî. *Annals, entitled 'an-Nujum az-zahira fi muluk Misr wal-Qahira,'* ed. William Popper, 5. Bölüm 1-4 (Berkeley ve Los Angeles, 1936).

Isokrates. *Isocrate, Discours*, ed. Émile Brémond ve Georges Mathieu, 4 cilt (Paris, 1928-62).

Kaminiates, John. *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, ed. Gertrud Böhlig (Berlin, 1973).

Kanaboutzes, John. *Ioannis Canabutzae Magistri ad principem Aeni et Samothraces in Dionysium Halicarnasensem commentaries*, ed. Maximilian Lehnerdt (Leipzig, 1890). Kananos, John. *Giovanni Cananos, L'assedio di Costantinopoli*, ed. Emilio Pinto (Messina, 1977).

Kananos, Laskaris. *Reseanteckningar från de nordiska länderna*, ed. Vilhelm Lundström (Uppsala, 1902).

Kantakuzinos, Ioannes. *Contra Mahometem Apologia I-IV*, *PG* 154:372-584.

———. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. Ludwig Schopen, 3 cilt (Bonn, 1828-32).

———. *Johannes Kantakuzenos, Geschichte*, ed. Georgios Fatouros ve Tilman

Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopgraphie, Text (Viyana, 1969).

Krischer, 3 cilt (Stuttgart, 1982-2011).

———. *Johannes Kantakuzenos, Christentum und Islam. Apologetische und polemi- sche Schriften. Griechisch-deutsche Textausgabe*, ed. Karl Förstel (Würzburg ve Altenberge, 2005).

Katrares, John. *Anonymi christiani Hermippus De astrologia dialogus*, ed. Wilhelm Kroll ve Paul Viereck (Leipzig, 1895).

Kaukhchishvili, Semen G. *Грузинские источники по истории Византии, 1* (Tiflis, 1974).

Kekaumenos. *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo: Stratēgikon*, editör ve çevirmen Maria Dora Spadaro (Alessandria, 1998).

Kinnamos, John. *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gesta- rum*, ed. August Meineke (Bonn, 1836).

Kirakos of Gandzak, *История Армении*, çev. Lena A. Khanlarian (Moskova, 1976). Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias*, ed. Athanasios Kambylis ve Diether Reinsch (Berlin ve New York, 2001).

Kravari, Vassiliki. "Nouveaux documents du monastère de Philothéou," *Travaux et mémoires* 10 (1987), s. 261-356.

Kugéas, Sokrates. "Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike," *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1914-19), s. 143-63.

Kutbî Eherî, Ebû Bekr. *Тарихи Шейх Увейс*, çev. Mehti Kiazimov ve V. Piriev (Bakü, 1984).

Kydones, Demetrios. *Oratio alia deliberative de non reddenda Callipoli petente Amurate*, *PG*, 154:1010-36.

Lagopates, Spyridon N. *Γερμανός ο Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-40). Βίος, συγγράμματα και διδασκαλίαι αυτού* (Atina, 1913).

Lampros, Spyridon. "Ανέκδοτον χρυσόβουλλον Αλεξίου του Μεγάλου Κομνηνού αυτοκράτορος Τραπεζούντος," *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), s. 187-98.

———. "Ο μαρκιανός κώδιξ του Κρητός Γεωργίου Κλόντζα," *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), s. 41-52.

———. "Τραπεζουντιακόν ωροσκόπιον του έτους 1336," *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), s. 33-50.

———. "Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατα τον δέκατον πέμπτον αιώνα," *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), s. 360-71.

Lampsides, Odysseus. "Ο εις Τραπεζούντα λόγος του Βησσαρίωνος," *Αρχείον Πόντου* 39 (1984), s. 1-75.

La satira bizantina dei secoli XI-XV, ed. Roberto Romano (Turin, 1999).

Laskaris, Theodore. *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. Nicola Festa (Florence, 1898).

———. *Teodoro II Duca Lascari, Encomio dell'Imperatore Giovanni Duca*, ed. Luigi Tartaglia (Naples, 1990).

Laurent, Vitalien. "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II," *Αρχείον Πόντου* 18 (1953), s. 241-78.

Lazaropoulos, John. *Synopsis miraculorum sancti Eugenii*; *The Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond: A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, ed. Jan O. Rosenqvist (Uppsala, 1996).

Lemerle, Paul. "Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène;" *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, 4 cilt (Atina, 1965), s. 278-98.

Leo the Deacon. *Leonis Diaconi historiae libri X*, ed. Karl Benedikt Hase (Bonn, 1828). Leonardus Chiensis Mitylenaeus Archiepiscopus. *Notitia, PG*, 159:923-44. *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. George T. Dennis (Washington, DC, 1977). Libadenos, Andrew. *Andreae Libadeni Trapezuntii praedictiones pro anno mundi 6844=1336 p. Chr. n., excerpta ex Cod. 12 (Monac. 525)*; *Catalogus codicum astrolo- gorum graecorum*, 7:152-60.

———. *Ανδρέου Λιβαδηνού βίος και έργα*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1975).

Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, ed. Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès, 2 cilt, 8 bölüm (Paris, 1932-89).

Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea compilado por comanda- miento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, maestro del Hospital de S. Johan de Jerusalem (Chronique de Morée au XIIIe et XIVe siècles publiée et traduite pour la pre- mière fois pour la Société de l'Orient latin), ed. Alfred Morel-Fatio (Cenevre, 1885).

Lokman b. Seyyid Huseyn. *Seid Loemani ex libro Turcico qui Oghuzname inscribitur excerpta*, ed. Wilhelm Lagus (Helsingfors, 1854).

Ludolphus de Sudheim. "De itinere Terre Sancte," ed. G.A. Neumann, *Archives de l'Orient latin* 2 (1884).

Magoulias, Harry J. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Dukas* (Detroit, 1975).

———. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (Detroit, 1975).

Manasses, Constantine. *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1996).

Manuelis Holoboli Orationes, ed. Max Treu (Potsdam, 1906).

Magistros, Thomas. *Thomae Magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum atticarum ex recensione et cum prolegomenis*, ed. Friedrich Ritschl (Halle, 1832).

Makrîzî, Takıyyüddîn. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir ʿAṭā, 8 cilt (Beyrut, 1997).

Maurice. *Mauricius, Arta militara*, ed. Haralambie Mihăescu (Bükreş, 1970).

Mazaris' Journey to Hades: or, Interviews with Dead Men about Certain Officials of the Imperial Court, ed. John N. Barry, Michael J. Share, Andrew Smithies ve Leendert J. Westerink (New York, 1975).

Mélikoff, Irène. *La Geste d'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri)* (Paris, 1954). Menandros. *Excerpta de legationibus*, ed. Carolus de Boor (Berlin, 1903). Mercier, Raymond. *An Almanac for Trebizond for the Year 1336* (Louvain-la-Neuve, 1994). Metsobetsi, Thomas. *История Тимурланка и его преемников* (Baku, 1957).

Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et pro- fana*, 6 cilt (Viyana, 1825-95).

Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, ed. Osman Turan (Ankara, 1944). Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed. *Tevârîh-i Âl-i Osmân* (İstanbul, 1332/1914).

———. *Ašikpaša-zade, Vom Hirtenzelt zu Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwurdigkeiten und Zeitlaufte des Hauses Osman" von Derwisch Ahmed, genannt Ašik-Paša-Sohn*, çev. Richard F. Kreutel (Graz, Viyana ve Köln, 1959).

Mošin, Vladimir. "Акти из светогорских архива," *Споменик Српске Краљевске Академје* 91 (1939), s. 155-260.

Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir. *er-Ravżü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, ed. ʿAbd al-ʿAzīz al-Khuwayṭir (Riyad, 1976).

Muntaner, Ramon. *Les Almogavres. L'expédition des Catalans en Orient*, ed. Jean-Marie Barberà (Toulouse, 2002).

———. *Chronik des edlen En Ramon Muntaner*, ed. Karl Lanz (Stuttgart, 1844).

———. *Cronica Catalana* CCIII, ed. Antoni de Bofarull (Barcelona, 1860).

Nahcıvânî, Muhammed b. Hindûşâh. *Дастур ал-китаб фи та'йин ал-маратиб*, ed. Aydın A. Alizade, 2 cilt (Moskova, 1964-76).

Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed. *Сират ас-Султан Джалал ад-Дин Манкбурны*, ed. Ziya M. Buniyatov (Moskova, 1996).

Nicoloudis, Nicolaos. *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the "Demonstrations of Histories" [Books I-III]* (Atina, 1996).

Nizâmülmülk, Ebû Alî Hasen. *Низам ал-Мулък, Книга об управлении государ- ством*, ed. Boris N. Zakhoder (Duşanbe, 1998).

Pachymeres, George. *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. Albert Failler, 5 cilt (Paris, 1984-2000).

Palaiologos, Manuel II. *Dialoge mit einem "Perser,"* ed. Erich Trapp (Viyana, 1966). Panaretos, Mikhail. *Μιχαήλ του Παναρέτου περι των Μεγάλων Κομνηνών*, ed. Odysseus Lampsides (Atina, 1958).

Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, 5 cilt (St. Petersburg, 1891-98).

———. "Τραπεζουντιακά," *Византийский временник* 5 (1898), s. 678-80.

Pertusi, Agostino. *La caduta di Costantinopoli*, 1: *Le testimonianze dei contemporanei* (Verona, 1976).

Philes, Manuel. *Manuelis Philae carmina*, ed. Emmanuel Miller, 2 cilt (Paris, 1855-57).

———. *Manuelis Philae carmina inedita*, ed. Emidio Martini (Naples, 1900). Philippides, Marios. *Emperors, Patriarchs, and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century* (Brookline, MA, 1990). Pingree, David. *The Astronomical Works of Gregory Chioniades* (Amsterdam, 1985). Planoudes, Maximos. *Maximi monachi Planudis epistulae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Amsterdam, 1991).

Pliny. *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, ed. Karl Mayhoff, 6 cilt (Stuttgart, 1967-70).

Porfirogennetos, Konstantin. *Costantino Porfirogenito, De Thematibus*, giriş, eleştiri ve yorumlar Agostino Pertusi (Vatikan, 1952).

———. *Constantin Porphyrogénète, Le livre des cérémonies*, ed. Albert Vogt, 2 cilt (Paris, 1967).

———. *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Yunanca çeviri. Gyula Moravcsik, İngilizce çeviri Romilly J.H. Jenkins, new, rev. ed. (Washington, DC, 1967).

———. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, ed. Johann Jacob Reiske, 2 cilt (Bonn, 1829-30).

———. *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, ed. Carolus de Boor, 1: *Excerpta de legationibus*, bölüm 1-2 (Berlin, 1903).

Psellos, Michael. *Michaelis Pselli orationes panegyricae*, ed. George T. Dennis (Stuttgart, 1994).

Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, ed. Ruth Macrides, Joseph Munitiz ve Dimiter Angelov (Farnham, 2013). Ptolemy. *Claudii Ptolemaei geographia*, ed. Karl Müller, 1 (Paris, 1883).

———. *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia*, ed. Emilie Boer ve Franz Boll, 2. edn. Wolfgang Hübner, 3/1 (Stuttgart, 1998).

Rhabdas, Nicolaus Artabasdos. "Epistula;" Tannery, P. "Sciences exactes chez les Byzantins," a.y. *Mémoires scientifiques*, 4 (Paris, 1920), s. 118-86.

Rhalles, Georgios ve Potles, Michael. *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, 6 cilt (Atina, 1852-59).

Reşîdüddîn, Fazlullâh. *Mükâtebât-ı Reşîdî*, ed. Muhammmad Shafi' (Lahor, 1947).

———. *Переписка*, çev. Avrora I. Falina (Moskova, 1971).

Sanjian, Avedis K. *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480): A Source for Middle Eastern History* (Cambridge, 1969).

Sanuto Marino. *Vitae ducum Venetorum; Rerum Italicarum scriptores*, 22, ed. Ludovico Antonio Muratori (Milan, 1733).

Sathas, Konstantinos. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, 7 cilt (Venedik, 1872-1914).

Scholarios, George. *Oeuvres complètes*, ed. Louis Petit, Xenophon A. Siderides ve Martin Jugie, 8 cilt (Paris, 1928-36).

Scholia in Thucydidem ad optimos codices collate, ed. Karl Hude (Leipzig, 1927). Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975-79).

———. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatican City, 1991).

Scriptores originum Constantinopolitanarum, ed. Theodor Preger, 2 cilt (Leipzig, 1901-07).

Senarega, Bartolomeo. *Intorno alla impresa di Megollo Lercari in Trebisonda. Lettera di Bartolomeo Senarega a Giovanni Pontano*; ed. Cornelio Desimoni, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 13/3 (1879), s. 495-536.

Simokattes, Theophylaktos. *Theophylacti Simocattae historiae*, Carolus de Boor, düzelti Peter Wirth (Stuttgart, 1972).

Simon de Saint-Quentin. *Histoire des Tartares*, ed. Jean Richard (Paris, 1965). Skoutariotes, Theodore. *Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονική*; Sathas, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 7:1-556.

Skylitzes, John. *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, ed. Hans Thurn (Berlin, 1973). Sphrantzes, George. *Giorgio Sfranze, Cronaca*, ed. Riccardo Maisano (Rome, 1990).

———. *Memorii 1411-1477. In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258-1481*, ed. Vasile Grecu (Bükreş, 1966).

Stephen of Byzantium. *Ethnika*, ed. August Meineke (Berlin, 1849). Strabon. *Strabonis geographica*, ed. August Meineke, 3 cilt (Leipzig, 1877).

Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis. Propylaeum ad AASS Novembris, ed. Hippolyte Delehaye (Brüksel, 1902).

Syropoulos, Sylvestre. *Les 'Mémoires' du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, ed. ve çev. Vitalien Laurent (Paris, 1971).

Tafur, Pero. *Travels and Adventures (1439-1453)*, çev., ed. ve giriş: Malcolm Letts (Londra, 1926).

Tarix-e al-e Saljuq dar Anatoli compiled by Unknown Author, ed. Nādira Jalālī (Tahran, 1999).

Tiesenhausen, Vladimir G. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, 1: *Извлечения из арабских сочинений* (St. Petersburg, 1884).

The Chronicle of Morea, ed. John Schmitt (Londra, 1904).

The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot – Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, haz. Peter B. Golden, çev. ve ed. Tibor Halasi-Kun vd (Leiden, 2000).

Theocharides, Georgios. *Μία διαθήκη και μία δίκη Βυζαντινή. Ανέκδοτα Βατοπεδινά έγγραφα* (Selanik, 1962).

Theophanes the Confessor. *Theophanis chronographia*, ed. Carolus de Boor, 2 cilt (Leipzig, 1883-85).

Tihranî, Ebû Bekr-i. *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, ed. Necati Lugal, Faruk Sümer, 2 cilt (Ankara, 1962-64).

Tornikos, George ve Tornikos, Demetrios. *Tornikès, Georges et Dèmètrios, Lettres et dis- cours*, ed. Jean Darrouzès (Paris, 1970).

Troitskij, Ivan E. *Автобиография императора Михаила Палеолога* (St. Petersburg, 1885).

Turan, Osman. *Türkiye selçukluları hakkında resmî vesikalar. Metin, tercüme ve araştırmalar* (Ankara, 1958).

Tzetzes, John. *Ioannis Tzetzae historiae*, ed. Petrus Aloisius M. Leone (Naples, 1968).

———. *Die Teogonie des Johannes Tzetzes aus der Bibliotheca Casanatensis*; ed. Immanuel Bekker, *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1840* (Berlin, 1842), s. 147-69.

———. *Tzetzae commentarii in Aristophanem*, ed. Willem J.W. Koster (Groningen, 1962).

Vasiliev, Alexander ve Canard, Marius. *Byzance et les Arabes*, 3 cilt (Brüksel, 1935-68).

Velkov, Asparukh ve Shengelia, Nodar (ed.), *Османские документальные источ- ники о Грузии и Закавказье (XVII-XVIII вв.)* (Tiflis, 1989).

Vettius Valens. *Anthologiarum libri novem*, ed. David Pingree (Leipzig, 1986).

Vie et miracles de Sainte Thècle, ed. ve çev. Gilbert Dagron (Brüksel, 1978).

Yazıcızâde Ali. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, ed. Abdullah Bakır (İstanbul, 2009).

Zakythinos, Dionysios. *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens* (Paris, 1932).

Zoras, Georgios. *Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι πρός ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθεια αυτού* (Atina, 1954).

———. *Χρονικόν περι των τούρκων σουλτάνων κατα τον Βαρβ. Ελληνικόν Κώδικα 111* (Atina, 1958).

Zosimos. *Zosime, Histoire nouvelle*, ed. François Paschoud, 4 cilt (Paris, 1971-89).

İkincil Çalışmalar

Actes du XIV e congrès international des études byzantines, 2 cilt (Bükreş, 1974).

Ahrweiler, Hélène. "La région de Philadelphie, au XIVe siècle (1290-1390), dernier bastion de l'hellénisme en Asie Mineure," *Comptes-rendus des séances de l année: Académie des inscriptions et belles-lettres* 127/ 1 (1983), s. 175-97.

———. "Le sébaste, chef des groupes ethniques," *Polychronion. Festschrift Franz Dölger* (Münih, 1966), s. 34-38.

———. "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)," *Travaux et mémoires* 1 (1965), s. 1-204.

A'lam, Hušang. "Golāb," *Encyclopaedia Iranica* (online version: http://www.iranica.com).

Album, Stephen. *A Checklist of Islamic Coins: Second Edition* (Santa Rosa, 1998).

Alexandrescu-Dersca, Marie Mathilde. *La campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Bükreş, 1942).

———. "L'expédition d'Umur beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)," *Studia et Acta Orientalia* 2 (1959), s. 3-23.

Allan, James W. "Bronze. ii: In the Islamic Period," *Encyclopaedia Iranica* (online ver- sion: http://www.iranica.com).

Almazov, Alexandr I. *Неизданные канонические ответы Константинопольского патриарха Луки Хризоверга и митрополита Родосского Нила* (Odessa, 1903).

Amory, Patrick. *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554* (Cambridge, 2004).

Anderson, Glaire D. "Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries CE)," *Medieval Encounters* 15 (2009), s. 86-113.

Andriotes, Nicolas P. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής* (Selanik, 1967). Angelov, Dimiter. *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330* (Cambridge, 2007).

Angold, Michael. *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History* (Londra ve New York, 1997).

———. *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea: 1204-1461* (Oxford, 1975).

Apanovich, Olga S. "К вопросу о должности кундастабла у Сельджукидов Рума в XIII в.: кундастабл руми и Михаил Палеолог," *Византийский временник* 66 [91] (2007), s. 171-92.

Arapov, Dimitrij Ju. "Присяга мусульман в российских законодательных актах и юридической литературе XIX в." *IVS ANTIQVVM. Древнее право* 2/10 (2002), s. 252-62.

Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia or the Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920, ed. David Shankland, 3 cilt (İstanbul, 2004-13). Arnakis, George G. "Byzantium's Anatolian Provinces during the Reign of Michael Palaeologus;" *Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines*, 2 (Belgrade, 1964), s. 37-44.

Asan, Ömer. Pontos Kültürü (İstanbul, 1996).

Asdracha, Catherine. *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géogra- phie historique* (Atina, 1976).

Asutay-Effenberger, Neslihan. "Byzantinische (griechische) Künstler und ihre

Auftraggeber im seldschukischen Anatolien," *Knotenpunkt Byzanz. Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen*, ed. A. Speer ve Ph. Steinkrüger (Berlin, 2012), s. 799-818.

———. "Muchrutas. Der seldschukische Schaupavillion im Großen Palast von Konstantinopel," *Byzantion* 74 (2004), s. 313-24.

Atabinen, Rechid Saffet. "Les Turcs à Constantinople du Ve au XVe siècle," *Revue d'his- toire diplomatique* 67 (1953), s. 338-64.

Ateş, Ahmed. "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça eserler," *Türkiyat Mecmuası* 7-8/2 (1945), s. 94-135.

Averintsev, Sergej S. *Риторика и истоки европейской литературы* (Moskova, 1996). Ayalon, Ami. "Malik," *EI²*, VI:261a-b.

Babinger, Franz. "Schejch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw," *Der Islam* 11 (1921), s. 1-106.

Babiniotis, Georgios. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (Atina, 2002).

Backhaus, Wilhelm. "Der Hellenen-Barbaren-Gegensatz und die Hippokratische Schrift Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων," *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 25/2 (1976), s. 170-85.

Badenas, Pedro. "L'integration des Turcs dans la société byzantine (XIe-XIIe

siècles). Échecs d'un processus de coexistence;" Lampakis, Stelios (ed.) *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, s. 179-88.

Bagrow, Leo. "The Origin of Ptolemy's Geographia," *Geografiska Annaler* 27 (1945), s. 318-87.

Bakirtzis, Charalambos. "The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 34-64.

Balard, Michel. *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 cilt (Rome, 1978). Balascef, George. *Împăratul Mihail VIII Paleologul şi statul oguzilor pe ţărmul Mării Negre*, ed. George Brătianu (Jassy, 1940).

Baldwin, Barry. "Theophylact's Knowledge of Latin," *Byzantion* 47 (1977), s. 357-60. Balivet, Michel. *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession* (İstanbul, 1999).

———. "Culture ouverte et échanges inter-religieux dans les villes ottomanes du XIVe siècle," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, s. 1-6.

———. "Une dignité byzantine d'origine turque: le 'Myrtaïtès' (Μυρταίτης)," a.y. *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession*, s. 115-23.

———. "Élites byzantines, latines et musulmanes: Quelques exemples de diplomatie personnalisée (X^e-XVe siècles)," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, s. 423-37.

———. *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans Ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le 'Hallâj des Turcs' (1358/59-1416)* (İstanbul, 1995).

———. *Mélanges byzantins, seldjoukides et ottomans* (İstanbul, 2005).

———. "Menteşe dit 'Sâğlâm Bey' et Germain alias 'Mârpûç': deux surnoms turcs dans la chronique byzantine de Georges Pachymère," *Turcica* 25 (1993), s. 137-42.

———. "Le personnage du 'turcophile' dans les sources Byzantines antérieures au Concile de Florence (1370-1430)," a.y. *Byzantins et Ottomans: Relations, interac- tion, succession*, s. 31-47.

———. *Pour une concorde islamo-chrétienne. Démarches byzantines et latines à la fin du Moyen-âge (de Nicolas de Cues à Georges de Trébizonde)* (Rome, 1997).

———. *Romanie byzantine et pays de Rûm turc: Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque* (İstanbul, 1994).

———. *Turcobyzantiae: échanges régionaux, contacts urbains* (İstanbul, 2008).

———. "Les turcs dans Byzance avant 1453," a.y. *Turcobyzantiae: échanges régio- naux, contacts urbains* (İstanbul, 2008), s. 115-31.

Ball, Jennifer. *Byzantine Dress: Representations of Secular Dress* (Basingstoke, 2005). Bandini, Angelo Maria. *Bibliotheca Leopoldina-Laurentiana*, 3 (Florence, 1793). Baranov, Kharlampij K. *Арабско-русский словарь* (Moskova, 1977).

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54), s. 209-37.

Barker, John. "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 5-33.

———. *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ, 1969).

Barthold, Wasilij W. *Сочинения*, 9 cilt (Moskova, 1963-77).

———. "Хафизи Абру и его сочинение," *Al-Muzaffariya. Сборник статей учеников профессора барона Виктора Романовича Розена ко дню двадцатипятилетия его первой лекции* (St. Petersburg, 1897), s. 1-28.

Bartikian, Hratch. "О византийской аристократической семье Гаврас," *Историко-филологический журнал АН Армянской ССР* 118/3 (1987), s. 190-200; 119/4 (1987), s. 181-93; 120/1 (1988), s. 163-78.

Bartusis, Mark. "The Function of Archaizing in Byzantium," *Byzantinoslavica* 56/2 (1995), s. 271-78.

———. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge, 2012).

———. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992).

———. "The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium," *Revue des études byzantines* 47 (1989), s. 183-207.

———. "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium," *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), s. 1-26.

Bazin, Louis. "L'antiquité méconnue du titre turc çavuš," *Actes du Ier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* 6 (Sofya, 1968), s. 243-52.

Beck, Hans-Georg. *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (Münih, 1971).

———. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Münih, 1959).

———. *Theodoros Metochites: die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert* (Münih, 1952).

Bees, Nikos. *Die Inschriftenaufzeichnung des Codex Sinaiticus Graecus, 508 (976) und die Maria Spiläotissa Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), mit Exkursen zur Geschichte der Seldschuken-Türken* (Berlin, 1922).

Beihammer, Alexander. "Die Ethnogenese der seldschukischen Türken im Urteil christ- licher Geschichtsschreiber des 11. und 12. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2009), s. 589-614.

———. "Orthodoxy and Religious Antagonism in Byzantine Perceptions of the Seljuk Turks (Eleventh and Twelfth Centuries)," *Al-Masāq* 23/1 (2011), s. 15-36. Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Analyse de la titulature d'Orhan sur deux inscriptions de Brousse," *Turcica* 34 (2002), s. 223-40.

———. "Les Bektaši à la lumière des recensements ottomans (XVe-XVIe siècles)," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 81 (1991), s. 21-79.

———. "La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," *Travaux et mémoires* 1 (1965), s. 439-61.

———. "La côte orientale de la mer de Marmara, des Dardanelles au Bosphore, du XIVe au XVe siècle (population, ressources)," *École pratique des hautes études. Livret- Annuaire* 16 (2000-01), s. 78-82.

———. "Le destin des fils d'Orhan," *Archivum Ottomanicum* 23 (2005/2006), s. 105-30.

———. "L'installation des ottomans," *La Bithynie au Moyen Âge*, s. 350-74.

———. "En marge d'un acte concernant le *pengyek* et les *aqıngï*," *Revue des études islamiques* 37 (1969), s. 21-47.

———. "Pachymère et les sources orientales," *Turcica* 32 (2000), s. 425-34.

———. "La population non-musulmane de Bithynie (deuxième moitié du XIV e s. –première moitié du XV e s.)," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, s. 7-22.

———. "Review: *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, ed. P. Schreiner," *Turcica* 26 (1994), s. 378-81. Beyer, Hans-Veit. "Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Filanthropinos und dessen Umgebung," *Revue des études byzantines* 51 (1993), s. 111-37.

Bibikov, Mikhail V. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*, 1 (Moskova, 2004).

———. *Византийская историческая проза* (Moskova, 1996).

———. "Византийская этнонимия: архаизация как система," *Античная бал-канистика. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья* (Moskova, 1980), s. 70-72.

———. *Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа* (St. Petersburg, 1999).

———. "К вопросу об иноземцах в византийской государственной элите," a.y. *Очерки средневековой истории экономики и права* (Moskova, 1998), s. 173-87.

———. "К изучению византийской этнонимии," *Византийские очерки* (Moskova, 1982), s. 148-59.

———. *Очерки средневековой истории экономики и права* (Moskova, 1998).

———. "Пути имманентного анализа византийских источников по средневе-ковой истории СССР: (XII-первой половины XIII вв.)," *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР* (Moskova, 1978).

———. "Сведения о пронии в письмах Григория Кипрского и 'Истории' Георгия Пахимера," *Зборник радова Византолошког института* 17 (1976), s. 93-99.

Bilgin, Mehmet. "Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri," *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996: Bildiriler* (İstanbul, 1997), s. 77-109.

Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text, ed. James N. Adams, Mark Janse ve Simon Swain (Oxford, 2002).

Birkenmeier, John. *The Development of the Komnenian Army. 1081-1180* (Leiden, Boston ve Köln, 2002).

Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia, 2004).

Blochet, Edgar. *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale*, 4 cilt (Paris, 1905-34).

Bogdanova, Natalja M. "Херсон в X-XV вв. Проблемы истории византийского города," *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 1 (Moskova, 1991), s. 8-172.

Bon, Antoine. *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéolo- giques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, 2 cilt (Paris, 1969).

Borodin, Oleg R. ve Gukova, Sania N. *История географической мысли в Византии* (St. Petersburg, 2000).

Borst, Arno. *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen*, 6 cilt (Stuttgart, 1957-63).

Bosch, Ursula V. *Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantini- schen Geschichte in den Jahren 1321-1341* (Amsterdam, 1965).

Bosworth, Clifford E. "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle ʿAbbāsid Times," *Oriens* 33 (1992), s. 268-86.

———. "Laḳab," *EI²*, 5:621b-622b.

Bouché-Leclercq, Auguste. *L'astrologie grecque* (Paris, 1899).

———. "Chorographie astrologique," *Mélanges Graux* (Paris, 1884), s. 341-51.

Bowman, Steven. *The Jews of Byzantium, 1204-1453* (University, AL, 1985).

Brand, Charles. *Byzantium Confronts the West, 1180-1204* (Cambridge, MA, 1968).

———. "The Turkish Element in Byzantium, 11th-12th centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), s. 1-25.

Bratianu, George. *Recherches sur le commerce Génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (Paris, 1929).

Brendemoen, Bernt. *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, 1: *Analysis* (Wiesbaden, 2002).

Brock, Sebastian. "Aspects of Translation Technique in Antiquity," *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20 (1979), s. 69-87.

Brown, Thomas S. *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy. AD 554-800* (Rome, 1984).

Browning, Robert. "The Language of Byzantine Literature," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, ed. Speros Vryonis (Malibu, 1978), s. 103-34.

Brunet, François. "Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine," *Travaux et mémoires* 9 (1985), s. 235-65.

Bryer, Anthony A. M. "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c. 1653," *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), s. 164-87 (bir başka baskısı: *The Empire of Trebizond*, no. IIIa).

———. "Edward I and the Mongols," *History Today* 14 (1964), s. 696-704.

———. *The Empire of Trebizond and the Pontos: Variorum* (Londra, 1980).

———. "The Estates of the Empire of Trebizond: Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership and Location," *Αρχείον Πόντου* 35 (1979), s. 370-477 (bir başka baskısı: *The Empire of Trebizond*, no. VII).

———. "The Faithless Kabazitai and Scholarioi," *Maistor: Classical, Byzantine, Renaissance Studies for R. Browning*, ed. Ann Moffatt (Canberra, 1984), s. 309-27 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. VII).

———. "The Fate of George Komnenos Ruler of Trebizond (1266-1280)," *Byzantinische Zeitschrift* 66 (1973), s. 332-50.

———. "The Grand Komnenos and the Great Khan at Karakorum in 1246," *Res Orientales* 6 (1994), s. 257-61.

———. "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage," *The Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to R.W. Southern*, ed. Ralph Davis ve John Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), s. 471-93 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. IV).

———. "Greeks and Türkmens: the Pontic Exception," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 113-49 (bir başka baskısı: *The Empire of Trebizond*, no. V).

———. "The Late Byzantine Identity," *Byzantium. Identity, Image, Influence, XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18-24 August, 1996*, 1: *Major Papers* (Kopenhag, 1996), s. 49-50.

———. *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900: Variorum* (Londra, 1988).

———. "Rural Society in Matzuka," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, s. 53-95 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. XII).

———. "Shipping in the Empire of Trebizond," *Mariner's Mirror* 52 (1966), s. 3-12 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. VIII).

———. "Some Notes on the Laz and Tzan (I)," *Bedi Kartlisa*, 21-22 [50-51] (1966), s. 174-95 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. XIVa).

———. "Some Notes on the Laz and Tzan (II)," *Bedi Kartlisa*, 23-24 [52-53] (1967), s. 161-68 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, no. XIVb).

———. "Some Trapezuntine Monastic Obits (1368-1563)," *Revue des études byzantines* 34 (1976), s. 125-38 (bir başka baskısı: *The Empire of Trebizond and the Pontos*, no. IX).

———. "The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi,"

Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, s. 263-79 (bir başka baskısı: *Peoples and Settlement*, X).

Bryer, Anthony A. M., Fassoulakis, Sterios ve Nicol, Donald M. "A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note," *Byzantinoslavica* 36 (1975), s. 38-45 (bir başka baskısı: *The Empire of Trebizond*, IIIb).

Bryer, Anthony A. M. ve Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 cilt (Washington, DC, 1985).

Budagov, Lazar' Z. *Сравнительный словарь тюркско-татарских наречий*, 2 cilt (St. Petersburg, 1869-71).

Bulgakova, Victoria. "Islamisch-christlicher Kulturkontakt im nördlichen Schwarz- meerraum. Sugdaia unter Herrschaft der Seldschuken," *Mittelalter im Labor: Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft* (Berlin, 2008), s. 261-74.

———. "Конфликтная зона Черное море: загадка вооруженного инцидента 1278 года из маргинальных заметок Сугдейского синаксаря;" *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 8 (St. Petersburg, 2011), s. 50-63.

Burgess, William D. "Isaurian Names and the Ethnic Identity of the Isaurian in Late Antiquity," *The Ancient World* 21 (1990), s. 109-21.

Byzantine Diplomacy, ed. Jonathan Shepard ve Simon Franklin (Aldershot, 1992). Byzantios, Skarlatos. *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου, μεθερμηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν* (Atina, 1874).

Byzantium. State and Society: In Memory of Nikos Oikonomides, ed. A. Avramea, Angeliki E. Laiou ve E. Chrysos (Atina, 2003).

Caferoğlu, A. *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar (Kars, Erzerum, Çoruh ilbaylıkları ağızları)* (İstanbul, 1942).

———. *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızları* (İstanbul, 1946).

Cahen, Claude. *The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century* (Harlow, 2001).

———. "Kaykā'ūs II, ʿIzz al-Dīn," *EI²*, 4:813b-14a.

———. "Notes pour l'histoire des Turcomanes d'Asie Mineure au XIIIe siècle," *Journal asiatique* 239 (1951), s. 335-54.

———. *Pre-Ottoman Turkey* (Londra, 1968).

———. "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Roum au moment de l'invasion mongole," *Byzantion* 14 (1939), s. 131-39.

———. "Seldjoukides de Rûm, byzantins et francs d'après le 'Seljuknameh' anonyme," *Mélanges Henri Grégoire* (Brüksel, 1951), s. 97-106.

———. *La Turquie pré-ottomane* (İstanbul, 1988).

Cameron, Averil. "Agathias on the Sassanians," *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), s. 67-183.

Canard, Marius. *Byzance et les Musulmans du Proche Orient. Variorum* (Londra, 1973).

———. "Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle," *Bulletin d'étude orientales de l'Institut français de Damas* 13 (1949-50), s. 51-69 (bir başka baskısı: *Byzance et les Musulmans du Proche Orient*, no. XII).

———. "Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 33-56.

Caracausi, Girolamo. *Arabismi medievali di Sicilia* (Palermo, 1983).

———. *Lessico greco della Sicilia e dell'Italia meridionale (secoli X-XIV)* (Palermo, 1990). Chalandon, Ferdinand. *Les Comnènes. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, 2: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)* (Paris, 1912). Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étymologique de al langue grecque. Histoire des mots*, 4 cilt (Paris, 1968).

Charanis, Peter. "The Formation of the Greek People," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, s. 87-101.

———. *Studies on the Demography of the Byzantine Empire. Variorum* (Londra, 1972).

———. "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire," *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961), s. 140-54.

Cheynet, Jean-Claude. "L'anthroponymie aristocratique à Byzance," *L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux*, ed. M. Bourin, J.-M. Martin ve F. Menant (Rome 1996), s. 267-94.

———. "L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles," a.y. *La société byzantine. L'apport des sceaux* (Paris, 2008), s. 627-46.

———. "Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles)," *Studies in Byzantine Sigillography*, ed. Nicolas Oikonomides (Washington, DC, 1987), s. 57-66.

———. "Théophile, Théophobe et les Perses;" Lampakis, Stelios (ed.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, s. 39-50.

Cheynet, Jean-Claude, Malamut, Élizabeth ve Morrisson, Cécile. "Prix et salaires à Byzance (X^e-XVe siècle)," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 2:339-74.

Chionides, Georgios. *Ιστορία της Βεροίας, της πόλεως και περιοχής* (Selanik, 1970). Choudaverdoglou-Theodotos, S. "Η Τουρκόφωνος Ελληνική φιλολογία, 1453-1924," *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), s. 299-307.

Christides, Vassilios. "The Names ἄραβες, σαρακηνοί vs. and their False Byzantine Etymologies," *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), s. 329-33.

Chrysanthos, Philippides. *Η εκκλησία Τραπεζούντος; Αρχείον Πόντου* 4/5 (1933). Chrysostomides, Julian. "Symbiosis in the Peloponnese in the Af-

termath of the Fourth Crusade;" *Byzantium. State and Society. In Memory of Nikos Oikonomides*, ed. Anna Avramea, Angeliki E. Laiou ve Evangelos Chrysos (Atina, 2003), s. 155-67. Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972).

Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond, ed. John Monfasani (Binghamton, NY, 1984).

Codoñer, Juan Signes. "New Alphabets for the Christian Nations: Frontier Strategies in the Byzantine Commonwealth between the 4th and 10th Centuries," ed. Ana de Francisco Heredero, David Hernández de la Fuente ve Susana Torres Prieto, *New Perspectives on the Late Roman Eastern Empire* (Newcastle upon Tyne, 2014), s. 116-62.

Constable, Olivia R. *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge, 2003).

Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, ed. Anthony A. M. Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington, DC, 1986).

Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean: Comparative Perspectives, ed. Alexander Beihammer, Stavroula Constantinou ve Maria Parani (Leiden, 2013).

Cumont, Franz. "Inscription de l'époque des Comnènes de Trébizonde," *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne* (Paris, 1926), s. 67-72.

Cutler, Anthony. "Kallierges, Georgios," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2:1093. Dagron, Gilbert. "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'état," *Revue historique* 241 (1964), s. 23-56.

———. "'Ceux d'en face': Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins," *Travaux et mémoires* 10 (1987), s. 207-32.

———. *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des "Patria"* (Paris, 1984).

———. "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)," *Travaux et mémoires* 12 (1994), s. 219-40.

———. "Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle: L'immigration syrienne," *Travaux et mémoires* 6 (1976), s. 177-216. Darrouzès, Jean. "Les réponses canoniques de Jean de Kitros," *Revue des études byzantines* 31 (1973), s. 319-34.

———. "Le traité des transferts: Édition critique et commentaire," *Revue des études byzantines*, 42 (1984), s. 147-214.

Dauge, Yves Albert. *Le barbare: recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation* (Brüksel, 1981).

Dawkins, Richard M. "The Crypto-Christians of Turkey," *Byzantion* 8 (1933), s. 247-75.

———. *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916).

———. "Notes on the Study of Modern Greek of Pontus," *Byzantion* 6 (1931), s. 389-400. Decei, Aurel. "Dobruca," *İslâm Ansiklopedisi*, 3:628-43.

———. "Le problème de la colonisation des Turcs seldjoucides dans la Dobroggea au XIIIe siècle," *Tarih Araştırmaları Dergisi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Tarih Bölümü* 6 (1968), s. 85-111.

Dihhudâ, Alî Ekber. *Luġatnâme. CD-version* (Tahran, 2000).

Demetrakos, Demetrios. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, 15 cilt (Atina, 1953-58).

Dennis, George T. "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403," *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967), s. 72-88.

DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994).

Di Cosmo, Nicola. "Ancient City-States of the Tarim Basin," *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures: An Investigation*, ed. M.H. Hansen (Kopenhag, 2000), s. 393-408.

Diaconu, Petre. *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles* (Bükreş, 1978).

———. *Les Petchénègues au Bas-Danube aux IXe-XIe siècles* (Bükreş, 1978).

Dicks, David R. "The ΚΛΙΜΑΤΑ in Greek Geography," *Classical Quarterly*, New Series 5 (1955), s. 248-55.

Dieterich, Karl. *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, 5.–15. Jahrhundert*, 1 ciltte 2 bölüm (Leipzig, 1912).

Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry, ed. Roderick Beaton ve David Ricks (Londra, 1993).

Dihle, Albrecht. *Die Griechen und die Fremden* (Münih, 1994).

———. "Die Wahrnehmung des Fremden im Alten Griechenland. Akademievorlesung gehalten am 29. Oktober 2002," *Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius- Gesellschaft der Wissenschaften e.V., Hamburg. Jahrg. 21, Heft 2* (Göttingen, 2003), s. 3-30.

Diller, Aubrey. "Byzantine Lists of Old and New Geographical Names," *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970), s. 27-42.

———. "A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho," *Isis* 27/3 (1937), s. 441-51.

———. "Joannes Canabutzes," *Byzantion* 40 (1970), s. 271-75.

———. "Joannes Canabutzes and Michael Chrysococces," *Byzantion* 42 (1972) s. 257-58.

Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication, ed. Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani ve Chris D. Schabel (Leiden ve Boston, 2008).

Ditten, Hans. "Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles: Deutschlands-Exkurz," *Byzantinische Forschungen* 1 (1966), s. 49-75.

———. "Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles. Nachrichten über die

Länder und Völker an den europäischen Küsten des Schwarzen Meeres (15. Jahrhundert u. Z.)," *Klio* 43-45 (1965), s. 185-246.

———. *Ethnische Ferschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien von Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berlin, 1993).

———. "Известия Лаоника Халкокондила о России (I, 122.5-126.9)," *Византийский временник* 21 (1961), s. 51-94.

———. "Spanien und die Spanier im Spiegel der Geschichtsschreibung des byzantini- schen Historikers Chalkokondyles (15. Jh.)," *Helikon* 3 (1963), s. 170-95.

———. *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles, interpretiert und mit Erläuterungen versehen* (Berlin, 1968).

Dobrynina, Elina N. "Неизданные тропари патриарха Филофея Коккина: к вопросу о составе рукописи сборника ГИМ. Син. гр. 429 (Влад. 303);" *Россия и хрис-тианский Восток* 1 (Moskova, 1997), s. 38-48.

Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, 4 cilt (Wiesbaden, 1963-75).

Đoković, Zorica. "Проучавање словенске' антропонимијске гра е у практицима XII и XIII века," *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), s. 499-516.

———. "Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka," *Зборник радова Византолошког института* 40 (2003), s. 97-244.

Dölger, Franz. *Byzantinische Diplomatik: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner* (Ettal, 1956).

———. "Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 27 (1927), s. 291-320.

———. *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 5 (Münih, 1965).

———. "Zu den Urkunden des Vazelonsklosters bei Trapezunt," *Byzantinische Zeitschrift* 29 (1929/30), s. 329-44 (bir başka baskısı: *Byzantinische Diplomatik*, s. 350-70).

Du Cange, Charles. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lyon, 1688). Ducellier, Alain. *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge VIIe-XVe siècle* (Paris, 1996).

———. *Le miroir de l'Islam, musulmans et chrétiens d'Orient au Moyen Âge (VIIe-XIe siècles)* (Paris, 1971).

Duda, Herbert W. "Zeitgenössische islamische Quellen und das Oğuzname des Jazyğyoğlu ʿAlī zur angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr.," *Списание на Българската Академия на Наукитъ и Изкуствата* 66 (1943): *Клонъ историко-филологиченъ* 32, s. 131-45.

Dujčev, Ivan "Славянски местни и лични имена във византийските описни книги," *Известия на Института за български език* 8 (1962), s. 197-215.

Dummer, Jürgen. "Die Begegnung mit den Nachbarvölkern als Sprachproblem in byzantinischer Sicht," *Byzanz in der europäischen Staatenwelt*, ed. Jürgen Dummer ve Johannes Irmscher (Berlin, 1983), s. 224-29.

Durak, Koray. "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), s. 65-78.

Đurić, Vojislav J. *Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славян- ская Македония* (Moskova, 2000).

Eastmond, Antony. *Art and Identity in Thirteenth-century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* (Aldershot, 2004).

Ebersolt, Jean. "Un itinéraire de Chypre en Perse d'après le Parisinus 1712," *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), s. 223-26. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, 3 cilt (Washington, DC, 2002).

Emecen, Feridun M. "Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri," *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996. Bildiriler* (İstanbul, 1997), s. 19-24.

Emiroğlu, Kudret. *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü* (Ankara, 1989).

Encyclopaedia Iranica, ed. Ehsan Yarshater (New York, 1985-); online versiyon: http:// www.iranicaonline.org/.

Eredità dell' Islam: Arte islamica in Italia, ed. Giovanni Curatola (Venedik, 1993). Erkiletlioğlu, Halit ve Güler, Oğuz. *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri* (Kayseri, 1996).

Erzi, Adnan S. "Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar," *Belleten, Türk Tarih Kurumu* 18 (1954), s. 178-229.

Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien. Von der hellenistischen Antike bis in das byzantinische Mittelalter, ed. Peter Herz ve Jörn Kobes (Wiesbaden, 1998).

Ettinghausen, Richard. "An Illuminated Manuscript of Hafiz-i Abru in İstanbul, Part I," *Kunst des Orients*, ed. E. Kühnel, 2 (Wiesbaden, 1955), s. 30-44.

Études prosopographiques, ed. Jean-Claude Cheynet ve Jean-François Vannier (Paris, 1986).

Evans, James. *The History and Practice of Ancient Astronomy* (New York ve Oxford, 1998).

Evert-Kappesowa, Halina. "La tiare ou le turban," *Byzantinoslavica* 14 (1953), s. 245-57.

Failler, Albert. "Chronologie et composition dans l'*Histoire* de Georges Pachymère, I," *Revue des études byzantines* 38 (1980), s. 5-103.

———. "Chronologie et composition dans l'*Histoire* de Georges Pachymère, III," *Revue des études byzantines* 48 (1990), s. 5-87.

———. "Les émirs turcs à la conquête de l'Anatolie au début du 14e siècle," *Revue des études byzantines* 52 (1994), s. 69-112.

———. "Pachymeriana alia," *Revue des études byzantines* 51 (1993), s. 237-60.

Fallmerayer, Jakob. *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt* (Münih, 1827).

Fedalto, Giorgio. *Simone Atumano, monaco di Studio, arcivescovo di Tebe, secolo XIV* (Brescia, 1968).

Fine, John V.A. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, 1994).

Finlay, George. *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*, 4 (Oxford, 1877).

Firestone, Reuven. "Ya'ḳūb," *EI²*, 11:254a.

Florinskij, Timofei D. *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.*, pts 1-2 (St. Petersburg, 1882).

Fonkič, Boris L. "Sulla storia del restauro di un manoscritto greco tra e secoli XVI e XVII. Il 'Romanzo d'Alessandro' dell'Istituto Ellenico di Venezia," *Θησαυρίσματα* 35 (2005), s. 95-103.

Foss, Clive. *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises, With the Speeches of Theodore Laskaris "In Praise of the Great City of Nicaea" and Theodore Metochites "Nicene Oration,"* with the collaboration of Jacob Tulchin (Brookline, MA, 1996).

———. *Survey of Medieval Castles of Anatolia*, 2 cilt (Oxford ve Ankara, 1996).

Fraser, Angus. *The Gypsies* (Oxford ve Cambridge, MA, 2003).

Fraser, Peter M. "Ethnics as Personal Names," *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, s. 149-57.

Freidenreich, David M. "Muslims in Canon Law, 650-1000," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas vd., 1 (Leiden, 2009), s. 83-98.

Fremde der Gesellschaft: historische und sozialwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdheit, ed. Marie Theres Fögen (Frankfurt am Main, 1991).

Frisk, Hjalmar. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 3 cilt (Heidelberg, 1960-72).

Garsoïan, Nina G. "Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Âge," *L'anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux. Actes du colloque international* (Rome, 1996), s. 227-39.

Geanakoplos, Deno John. *Byzantium. Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes* (Chicago ve Londra, 1984).

———. *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282): A Study in Byzantine- Latin Relations* (Cambridge, MA, 1959).

Georgacas, Demetrius J. *Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners (A Linguistic, Philological and Culture-Historical Study)* (Atina, 1978).

———. *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames* [*Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge*, ed. R. von Schützeichel, Beiheft 8] (Heidelberg, 1971).

Georgiadis, Pavlos. *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, Dissertation (Münih, 1974).

Gera, Deborah L. *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization* (Oxford, 2003).

Gibbon, Edward. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 3 cilt (Londra, 1776-89).

———. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. John B. Bury, 7 cilt (Londra, 1909-14).

Gill, Joseph. "John VI Cantacuzenus and the Turks," *Βυζαντινά* 13 (1985), s. 55-76. Golden, Peter. "Byzantine Greek Elements in the Rasulid Hexaglot," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5 (1985 [1987]), s. 41-166.

———. "Codex Cumanicus," *Central Asian Monuments*, ed. Hasan B. Paksoy (İstanbul, 1992), s. 33-63.

———. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State- Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992).

———. "Pečenegs," *EI²*, 3:289-90.

Gordlevsky, Vladimir. *Государство Сельджукидов Малой Азии* (Moskova, Leningrad, 1941).

Greek Personal Names: Their Value as Evidence, ed. Simon Hornblower ve Elaine Matthews (Oxford, 2000).

Greeks and Barbarians, ed. Thomas Harrison (New York, 2002).

Grégoire, Henri. "Injure tudesque...ou arabe ?," *Byzantion* 9 (1934), s. 383-85.

———. "Les veilleurs de nuit à Trébizonde au XIVe siècle," *Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909), s. 490-99.

Grube, Ernst. *Muslim Miniature Paintings* (Venedik, 1962).

Guilland, Rodolphe. *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin ve Amsterdam, 1967).

Guillou, André. *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie* (Rome, 1972).

Gukova, Sania N. "К вопросу об источниках географического трактата Плифона," *Византийский временник* 44 (1983), s. 94-97.

Gyóni, Mátyás. "Le nom de βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène," *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), s. 241-52.

Hägg, Tomas. "A Byzantine visit to Bergen: Laskaris Kananos and his Description of the Baltic and North Sea Region," *Graeco-Arabica* 9-10 (2004), s. 183-98.

Haldon, John. "Humour and the Everyday in Byzantium," *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, s. 48-71.

Halsall, Guy. "Funny Foreigners: Laughing with the Barbarians in Late Antiquity," *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, s. 89-113. Hammer-Purgstall, Joseph von. *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, çev. J.-J. Hellert, 1: *1300-1400* (Paris, 1835).

Hanson, Craig L. "Manuel I Comnenus and the 'God of Muhammad': A Study in Byzantine Ecclesiastical Politics," *Medieval Christian Perceptions of Islam*, ed. John Victor Tolan (New York, 1996), s. 55-82.

Hartmann, Richard. "Zur Wiedergabe türkischer Namen und Wörter in den byzanti- nischen Quellen," *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst* 6 (1952), s. 1-12.

Harvey, Alan. *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge, 1990). Hasluck, Frederick W. *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 cilt (Oxford, 1929).

Hatházi, Gábor ve Szende, Katalin. "Ethnic Groups and Cultures in Medieval Hungary," *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ed. Zsolt Visy ve Mihály Nagy (Budapest, 2003), s. 388-97.

Hemmerdinger, Bertrand. "158 noms communs grecs d'origine iranienne. D'Eschyle au grec moderne," *Byzantinoslavica* 30 (1969), s. 18-41.

———. "173 noms communs grecs d'origine iranienne," *Byzantinoslavica* 32 (1971) s. 52-55.

Hennequin, Gilles. *Bibliothèque nationale. Catalogue des monnaies musulmanes. Asie pré-Mongole* (Paris, 1985).

Herrin, Judith. *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium* (Princeton, 2013).

Heywood, Colin. "The 1337 Bursa Inscription and its Interpreters," *Turcica* 36 (2004), s. 215-32.

Hillenbrand, Carole. "Ravandi, the Seljuk Court at Konya and the Persianisation of Anatolian Cities," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 25-26 (2005), s. 157-69. *The History of Cartography*, ed. J. Brian Harley ve David Woodward, 1-2 (Chicago ve Londra, 1987-98).

Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, ed. Vassiliki Kravari, Jacques Lefort ve Cécile Morrisson, 2 cilt (Paris, 1991).

Honigmann, Ernst. *Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ: eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter* (Heidelberg, 1929).

Hopwood, Keith R. "The Byzantine-Turkish Frontier c. 1250-1300," *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums*, ed. Markus Köhbach, Gisela Procházka-Eisl ve Claudia Römer (Viyana, 1999), s. 153-61.

———. "Low-Level Diplomacy between Byzantines and Ottoman Turks: The Case of Bithynia," *Byzantine Diplomacy*, s. 151-58.

———. "Nomads or Bandits? The Pastoralist/Sedentarist Interface in Anatolia," *Manzikert to Lepanto*, s. 179-94.

———. "Osman, Bithynia and the Sources," *Archív Orientální. Supplementa* 8 (1998), s. 155-64.

———. "Peoples, Territories, and States: The Formation of the Begliks of Pre-Ottoman Turkey," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, 1993), s. 129-38.

Horrocks, Geoffrey. *Greek: The History of the Language and its Speakers* (Londra ve New York, 1997).

Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages, ed. Guy Halsall (Cambridge, 2002).

Hunger, Herbert. "Die Exarchenlist des Patriarchen Kallistos I. im Patriarchatsregister von Konstantinopel," *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, ed. J. Chrysostomides (Camberley, UK, 1988), s. 431-80.

———. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978).

———. "Johannes Chortasmenos, ein byzantinisher Intellektueller der späten Palaiologenzeit," *Wiener Studien* 70 (1957), s. 153-63.

———. "Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jh.," *Actes du XIV e congrès international des études byzantines* içinde, 1, s. 139-51.

———. "On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature," *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1969-70), s. 15-38.

———. "Zu den restlichen Inedita des Konstantinopler Patriarchatsregisters," *Revue des études byzantines* 24 (1966), s. 58-68.

———. "Zum Epilog der Theogonie des Johannes Tzetzes," *Byzantinische Zeitschrift* 46 (1953), s. 302-07.

Hutter, Irmgard. *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 3.1: *Oxford, Bodleian Library* (Stuttgart, 1982).

Imber, Colin. "The Legend of Osman Gazi," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, s. 67-75.

———. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Houndmills, UK ve New York, 2002).

———. "Paul Wittek's De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople," *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986), s. 65-81.

Inalcik, Halil. "Dobrudja," *EI²*, 2:610.

———. "Ottoman Methods of Conquest," a.y. *The Ottoman Empire. Organization and Economy. Variorum* (Londra, 1978), no. 1.

Islâm Ansiklopedisi. Islâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biografya Lugati. Beşıncı Baskı 13 cilt (Ankara, 1978-87).

Ivanov, Sergej A. "An Anonymous Byzantine Geographical Treatise," *Revue des études byzantines* 60 (2002), s. 167-77.

Jacoby, David. "Caviar Trading in Byzantium," *Mare et litora*, s. 349-64.

———. "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 85-132.

———. "Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles," *Études rurales* 5-6 (1962), s. 163-86.

———. "Silk Crosses the Mediterranean," *Le vie del Mediterraneo: idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI)*, ed. G. Airaldi (Genoa, 1997), s. 55-79.

———. "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West," *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), s. 197-240.

Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, bölüm 1: *Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique*, 2: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)* (Paris, 1975).

———. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, bölüm 1: *Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique*, 3: *Les églises et monastères* (Paris, 1969).

———. "Les Turcs Vardariotes," *Écho d'Orient* 29 (1930), s. 437-49.

Janse, Mark. "Aspects of Bilingualism in the History of the Greek Language," *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*, s. 332-90.

Janssens, Emile. *Trébizonde en Colchide* (Brüksel, 1969).

Jennings, Ronald C. "Some Thoughts on the Gazi-Thesis," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), s. 151-61.

Jenkins, Romilly J.H. "The Flight of Samonas," *Speculum* 23 (1948), s. 217-35 (bir başka baskısı: *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries. Variorum* (Londra, 1970), no. X).

Jordanov, Ivan. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3 cilt (Sofya, 2003-09).

Justi, Ferdinand. *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895).

Kahane, Henry ve Kahane, Renée. "Abendland und Byzanz, Sprache," *Reallexikon der Byzantinistik*, ed. Peter Wirth (Amsterdam, 1968-76), s. 345-640.

———. *Italienische Ortsnamen in Griechenland* (Atina, 1940).

———. "The Western Impact on Byzantium: The Linguistic Evidence," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), s. 127-53.

Kahane, Henry, Kahane, Renée ve Tietze, Andreas. *The Lingua Franca of the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana, IL, 1958).

Kaldellis, Anthony. *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature. Empire and After* (Philadelphia, 2013).

———. *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition (Greek Culture in the Roman World)* (Cambridge, 2007).

Karapotosoglou, Kostas. "Ετυμολογικά σε ποντιακές λέξεις," *Αρχείον Πόντου* 33 (1990-91), s. 256-335.

———. "Ποντιακά έτυμα," *Αρχείον Πόντου* 40 (1985), s. 144-80.

Karayannopulos, Johannes E. ve Weiss, Günter. *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 2 cilt (Wiesbaden, 1982).

Karlin-Hayter, Patricia. "Les Catalans et les villages de la Chalcidique," *Byzantion* 52 (1982), s. 244-63.

———. "L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 23 (1974), s. 101-43.

Karpov, Sergej P. *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma. 1204-1461* (Rome, 1986).

———. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли* (Moskova, 1990).

———. *История Трапезундской империи* (St. Petersburg, 2007).

———. "Итальянские 'бароны' трапезундских императоров," *Византийский вре-менник* 56 (1995), s. 144-55.

———. "Культура Трапезундской империи;" *Культура Византии* 3 (Moskova, 1991), s. 86-119.

———. *Латинская Романия* (St. Petersburg, 2000).

———. "Регесты документов фонда Diversorum Filze Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья;" *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 3 (St. Petersburg, 1998), s. 9-81.

———. "Трапезунд и Константинополь в XIV в.," *Византийский временник* 36 (1974), s. 83-99.

———. "Венецианская работорговля в Трапезунде (к. 14-н. 15 вв.);" *Византийские очерки* (Moskova, 1982), s. 191-207.

Kastritsis, Dimitris J. *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden, 2007).

Kazhdan, Alexander P. "Apographeus," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1:134.

———. *Армяне в составе господствующего класса Византии в XI-XII вв.* (Erivan, 1975).

———. "Об аристократизации византийского общества VIII-XII вв.," *Зборник радова Византолошког института* 11 (1968), s. 47-53.

———. "Review: Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*...," *Византийский временник* 16 (1959), s. 271-87.

———. *Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв.* (Moskova, 1974).

———. "Tatas," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:2013-14.

———. "Tzaousios," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:2135-36.

———. "Vardariotai," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3:2153.

Kazhdan, Alexander P. ve Ronchey, Silvia. *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo* (Palermo, 1999).

Khoury, Paul. *Jean Damascène et l'Islam* (Würzburg, 1994).

Khowaiter, Abdul-Aziz. *Baibars the First: His Endeavours and Achievements* (Londra, 1978).

Khvostova, Ksenia V. *Особенности аграрно-правовых отношений в Поздней Византии (*XIV-XV *вв.)* (Moskova, 1968).

———. "Прония: социально-экономические и правовые проблемы," *Византийский временник* 49 (1988), s. 13-23.

Kim, Ronald. "On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffix," *Journal of the American Oriental Society*, 123 (2003), s. 43-71.

———. "The Origin of the Pre-Ossetic Oblique Case Suffix and its Implications," *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, 6 (1999), s. 233-50.

Koder, Johannes. "Byzantinische Identität – einleitende Bemerkungen," *Byzantium. Identity, Image, Influence. Major Papers. XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18-24 August, 1996* (Kopenhag, 1996), s. 4-5.

Kondov, Nikola. "Demographische Notizien über die Landbevölkerung aus die Gebiet des Unteren Strymon in der erstern Halften des XIV Jahrhunderts," *Études balkaniques* 2-3 (1965), s. 261-72.

———. "Das Dorf Gradec. Die demographisch-wirtschaftliche Gestalt eines Dorfes aus dem Gebiet des unteren Strymon von Anfang des 14. Jahrhunderts," *Études balkaniques* 7 (1971), s. 31-55; 13 (1977), s. 71-91.

Konev, Aleksej Ju. "Шертоприводные записи и присяги сибирских 'иноземцев' конца XVI-XVIII вв.," *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 6 (2006), s. 172-77.

Konidares, Gerasimos I. "Η πρώτη μνεία της επισκοπής Βαρδαριωτών Τούρκων υπό τον Θεσσαλονίκης," *Θεολογία* 23 (1952), s. 87-94, 236-38.

Kontaktlinguistik / Contact Linguistics / Linguistique de contact. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An International Handbook of Contemporary Research / Manuel international des recherches contemporaines, ed. Hans Goebl, Peter H. Nelde, Zdenek Staryve Wolfgang Wölck, 2 cilt (Berlin ve Boston, 1996-97).

Köpstein, Helga. *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz. Philologisch-historische Untersuchung* (Berlin, 1966).

Korobeinikov, Dimitri. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century* (Oxford, 2014).

———. "The Revolt in Kastamonu, ca. 1291-1293," *Byzantinische Forschungen* 28 (2004), s. 87-117.

———. "A Sultan in Constantinople: The Feasts of Ghiyāth al-Dīn Kay-Khusraw I," *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, ed. L. Brubaker ve K. Linardou (Londra, 2007), s. 93-108.

———. "Византия и государство Ильханов в XIII-начале XIV в.: система внешней политики империи;" *Византия между Востоком и Западом. Опыт исторической характеристики*, ed. Gennadij G. Litavrin (St. Petersburg, 1999), s. 428-73.

Koukkides, Konstantinos. "Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής," *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 24-25 (1959-60), s. 281-312, 121-200.

Krachkovskij, Ignatij. *Избранные сочинения*, 6 cilt (Moscow, 1955-60).

Kravari, Vassiliki. "L'hellénisation des Slaves de Macédoine orientale, au témoignage des anthroponymes," *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, 2 (Paris, 1998), s. 387-97.

———. *Villes et villages de Macédoine occidentale* (Paris, 1989).

Kriaras, Emmanuel. "Bilinguismo degli ultimi secoli di Bisanzio; nascita della lettera- tura neoellenica," *Bollettino del Centro di Studi di Filologia e Linguistica Siciliana* 11 (1970), s. 1-27.

———. "Diglossie des derniers siècles de Byzance," *XIIIe Congrès international des études byzantines: Actes* (Oxford, 1967), s. 283-99.

———. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1669*, 15 cilt (Atina, 1969-).

Krjukov, Aleksej M. "Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата;" *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 7 (St. Petersburg, 2009), s. 33-53.

Krstić, Tijana. "The Ambiguous Politics of 'Ambiguous Sanctuaries': F. Hasluck and Historiography of Syncretism and Conversion to Islam in 15th- and 16th-Century Ottoman Rumeli," *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia*, 3:247-62.

———. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford, 2011).

Kúnos, Ignácz. *Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch* (Budapest, 1902).

Kurat, Akdes Nimet. *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1937).

———. "Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles." Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Hamburgischen Universität. Hamburg, 1933.

Kuršanskis, Michel. "Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan," *Αρχείον Πόντου* 34 (1977/78), s. 77-87.

———. "La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde (Contribution à la proso- pographie des Grand Comnénes)," *Revue des études byzantines* 37 (1979), s. 239-47.

———. "L'empire de Trébizonde et les turcs au 13e siècle," *Revue des études byzantines* 46 (1988), s. 109-24.

———. "Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens," *Bedi Kartlisa* 34 (1976), s. 112-27.

Kuznetsov, Igor V. *Одежда армян Понта. Семиотика материальной культуры* (Moskova, 1995).

Kyriakides, Stilpon. "Η Αχριδώ και η επισκοπή της. Οι Τούρκοι Βαρδαριώται," *Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 3 (1939), s. 513-20. Kyriakidis, Savvas. *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453* (Leiden, 2011).

La Bithynie au Moyen Âge, ed. Bernard Geyer ve Jacques Lefort (Paris, 2003). Blanchet, Marie-Hélène. "Georges-Gennadios Scholarios et les Turcs: une vision nuancée des conquérants;" *Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. Christian Gastgeber vd (Cluj-Napoca, 2009), s. 101-16.

———. *Georges Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin* (Paris, 2008).

Lafontaine-Dosogne, Jacqueline. "Nouvelles notes cappadociennes," *Byzantion* 33 (1963), s. 148-54.

Laiou, Angeliki E. "The Black Sea of Pachymeres," *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to D.M. Nicol* (Londra, 1993), s. 94-121.

———. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, MA, 1972).

———. "The Foreigner and the Stranger in 12th Century Byzantium: Means of Propitiation and Acculturation," *Fremde der Gesellschaft. Historische und sozi- alwissenschaftliche Untersuchungen zur Differenzierung von Normalität und Fremdheit*, ed. Marie Theres Fögen (Frankfurt am Main, 1991), s. 71-97.

———. "In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century," *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, ed. Speros Vryonis (Malibu, 1985), s. 137-62.

———. "Institutional Mechanisms of Integration," *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, s. 161-81.

———. "Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)," *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1995), s. 73-98.

———. *Marriage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* (Paris, 1992).

———. "Peasant Names in Fourteenth-Century Macedonia," *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975), s. 71-95.

———. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study* (Princeton, 1977).

———. "Some Observations on Alexios Filanthropinos and Maximos Planudes," *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978), s. 89-99.

Laiou, Angeliki E. ve Morrisson, Cécile. *The Byzantine Economy* (Cambridge, 2007). Lambton, Ann Katharine Swynford. "Yārghū," *EI²*, 11:284b.

Lampakis, Stelios (ed.) *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* (Atina, 1998).

Lampsides, Odysseus. "Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt," *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935), s. 15-17.

———. "Georges Chrysococcis, le médecin, et son œuvre," *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938), s. 312-22.

———. "Γλωσσικά σχόλια εις μεσαιωνικά κείμενα του Πόντου," *Αρχείον Πόντου* 17 (1952), s. 227-38.

———. "Sprachliches zu den Vazélonos Urkunden," *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935), s. 18-19.

Lane, Edward W. *Arabic-English Lexicon,* 8 cilt (Londra, 1863-93).

Langdon, John S. *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for the Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzis' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231* (New York, 1992).

Larner, John. *Marco Polo and the Discovery of the World* (New Haven ve Londra, 1999). Latham, Ronald E. *Revised Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources* (Oxford, 1983).

Laurent, Vitalien. "Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois?," *Сб. в память на проф. Петъръ Никовъ* (Sofya, 1940), s. 275-88.

———. "Les bulles métriques de la sigillographie Byzantine," *Ελληνικά* 5 (1932), s. 191-228, 321-60.

———. *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* (Paris, 1963-81).

———. "Une famille turque au service de Byzance. Les Mélikès," *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956), s. 349-68.

———. "Note additionnelle. L'inscription de l'église Saint-Georges de Béliséra-ma," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 367-71.

———. "Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle," *Revue des études byzantines* 30 (1972), s. 5-166.

Lazarev, Viktor N. *История византийской живописи* (Moskova, 1986).

Lechner, Kilian. "Byzanz und die Barbaren," *Saeculum* 6 (1955), s. 292-306.

———. "Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner: die alten Beze-

ichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewusstseins." Thesis (doctoral)-Ludwig- Maximilians-Universität (Münih, 1954).

Lefort, Jacques. "Anthroponymie et société villageoise (X^e-XIVe siècle)," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 2:225-38.

———. "Habitats fortifiés en Macédoine orientale au Moyen Age;" *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale* (Lyon, 1983), s. 99-103.

———. "Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos;" *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, s. 11-21.

———. "Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle," *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 2:63-82.

———. "Radolibos: population et paysage," *Travaux et Mémoires* 9 (1985), s. 195-234.

———. "Rural Economy and Social Relations in the Countryside," *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), s. 101-13.

———. "Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macé- doine," *Castrum* 4 (1992), s. 161-71.

———. *Villages de Macédoine: notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge. 1: La Chalcidique occidentale* (Paris, 1982).

Leiser, Gary. "Ṣarı Ṣalṭūḳ Dede," *EI²*, 9:61.

Lemerle, Paul. *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1957).

Lentz, Thomas ve Lowry, Glenn. *Timur and the Princely Vision* (Los Angeles, 1989). Letsios, Dimitrios. "Theophilos and his 'Khurramite' Policy: Some Reconsiderations," *Graeco-Arabica* 9-10 (2004), s. 249-71. Lewis, Bernard. "Elçi," *EI²*, 2:694a.

Lindner, Rudi P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, IN, 1983). Likhachev, Nikolaj P. *Моливдовулы греческого Востока* (Moskova, 1991).

Lippard, Bruce G. "The Mongols and Byzantium, 1243-1341," Doktora tezi, Indiana University (1984).

Litavrin, Gennadij G. *Византийское общество и государство в X-XI вв.* (Moskova, 1977).

Ljubarskij, Jakov N. "Критский поэт Стефан Сахликис," *Византийский временник* 16 (1959), s. 65-81.

Lobovikova, Ksenia. "Византия и Запад: поиски путей к примирению мусульман и христиан: (по поводу книги М. Баливе)," *Византийский временник* 65 (2006), s. 204-17.

Lomize, Evgenij M. "Константинопольский патриархат и османская религиозная политика в конце XIV первой половине XV в.," *Византийский временник* 53 (1992), s. 89-96.

———. "Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438-1439)," *Византийский временник* 55 (1994), s. 104-10.

———. "Византийский патриотизм в XV в. и проблема церковной унии;" *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в Средние века* (Moskova, 1990), s. 94-106.

Loparev, Chrysanth M. *Греческие жития святых VIII-IX вв.* (Petrograd, 1914). Lowry, Heath. *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, 2003).

Maas, Paul. "Die Musen des Kaisers Alexios I," *Byzantische Zeitschrift* 22 (1913), s. 348-69.

MacMullen, Ramsay. "Provincial Languages in the Roman Empire," *American Journal of Philology* 87 (1966), s. 1-17.

Macrides, Ruth. "The Byzantine Godfather," *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), s. 139-62.

———. "Killing, Asylum, and the Law in Byzantium," *Speculum* 63/3 (1988), s. 509-38. Magdalino, Paul. "Constantine VII and the Historical Geography of Empire," *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. Sahar Bazzaz, Yota Batsaki ve Dimiter Angelov (Cambridge ve Londra, 2013), s. 23-42.

———. "Paphlagonians in Byzantine High Society;" Lampakis, Stelios (ed.) *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, s. 141-50.

———. "Prosopography and Byzantine Identity," *Fifty Years of Prosopography: The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, ed. Averil Cameron (Oxford, 2003), s. 41-56.

Maidhof, Adam. "Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen (Smyrna und Umgebung)," *Glotta: Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 10 (1920), s. 1-22.

Makris, Georgios. "Die Gasmulen," *Θησαυρίσματα* 22 (1992), s. 44-96.

Maksimović, Ljubomir. *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi* (Amsterdam, 1988).

Malamut, Élizabeth. "L'image byzantine des Petchénègues," *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), s. 105-47.

Malingoudis, Phaedon. *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands* (Wiesbaden, 1981).

Mango, Cyril. "Byzantinism and Romantic Hellenism," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), s. 29-43.

Mantran, Robert. "Čāʾūsh," *EI²*, 2:16a.

Manzikert to Lepanto. The Byzantine World and the Turks 1071-1571, ed. Anthony A. M. Bryer ve Michael Ursinus (Amsterdam, 1991) [*Byzantinische Forschungen* 16 (1991)].

Marc, Paul. *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit. Bericht und Druckproben* (Münih, 1910).

Mare et litora: Essays Presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday, ed. Rustam Shukurov (Moskova, 2009).

Markl, Otto. *Ortsnamen Griechenlands in fränkischer Zeit* (Graz, Köln ve Böhlau, 1966).

Marr, Nikolaj. *Грамматика чанского (лазского) языка* (St. Petersburg, 1910).

Matanov, Hristo. "A Method of Conquest or a Stage of Social Development?" *Études balkaniques* 3 (1989), s. 72-77.

Matschke, Klaus-Peter. *Die Schlacht bei Ankara und das Schiksal von Byzanz* (Weimar, 1981).

Mazal, Otto. "Zur geistigen Auseinandersetzung zwischen Christentum und Islam in Spätbyzantinischer Zeit," *Orientalische Kultur und europäisches Mittelalter*, ed. Gudrun Vuillemin-Diem, Albert Zimmermann ve Ingrid Craemer-Ruegenberg (Berlin ve New York, 1985), s. 1-19.

Medvedev, Igor P. *Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт)* (Leningrad, 1988).

Mélikoff, Irène. "Germiyan," *EI²*, 2:989.

———. "Ghāzī," *EI²*, 2:1043-44.

Men'shikova, Maria S. "Понтийская знать;" *Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов* (Moscow, 2004), s. 124-26.

Mercati, Silvio G. "Sull'epitafio di Atanasio Masgidas nel monastero del Prodromo presso Serres," *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947), s. 239-44.

Merianos, Gerasimos A. "'The Sons of Hagar' in Archbishop Eustathios' the Capture of Thessaloniki: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations," *Σύμμεικτα* 17 (2005), s. 213-21.

Mertel, Hans. *Die biographische Form der griechischen Heiligenleben* (Münih, 1909).

Mertzios, Konstantinos. *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* (Selanik, 1947).

Métivier, Sophie. "Byzantium in Question in 13th-Century Seljuk Anatolia," *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, ed. Guillaume Saint-Guillain ve Dionysios Stathakopoulos (Paris, 2012), s. 235-58.

Meyendorff, John. *Жизнь и труды святителя Григория Паламы. Введение в изуче-ние* (St. Petersburg, 1997).

Miklosich, Franz. "Die Bildung der Slavischen Personen- und Ortsnamen," *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse* (Viyana, 1860-74), s. 215-72.

———. *Die Türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*

(griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrus- sisch, polnisch); *Denkschriften der phil.-hist. Cl. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 34-35 (Viyana, 1884-85); 37-38 (Viyana, 1888-90).

Miles, George C. "The Arab Mosque in Athens," *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 25 (1956), s. 329-44. Miller, William. *Trebizond. The Last Greek Empire* (Londra, 1926).

Millet, Gabriel. "Inscriptions byzantines de Trébizonde," *Bulletin de correspondance hellénique* 20 (1896), s. 496-501.

———. "Les monastères et les églises de Trébizonde," *Bulletin de correspondance hel- lénique* 19 (1895), s. 419-59.

Minns, Ellis. "Big Greek Minuscule, Pembroke College, Cambridge MS 310," *Annual of the British School of Athens* 46 (1951), s. 213-17.

Minorsky, Vladimir. "Kurds, Kurdistān: III. History," *EI²*, 5:446b-63b.

Miquel, André. *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*, 2: *Gégraphie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger* (Paris, 1975). Mirambel, André. "Diglossie des derniers siècles de Byzance," *XIIIe Congrès interna-tional des études byzantines: Actes* (Oxford, 1967), s. 309-13.

———. "Η διγλωσσία των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας," *Παρνασσός* 8/3 (1966), s. 466-72.

Mitsiou, Ekaterini ve Preiser-Kapeller, Johannes. "Übertritte zur byzantinisch-orthodoxen Kirche in den Urkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel (mit 10 Tafeln)," *Sylloge Diplomatico-Palaeographica I*, ed. Christian Gastgeber ve Otto Kresten (Vienna 2010), s. 233-88.

Monfasani, John. *George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic* (Leiden, 1976).

Mongolian-English Dictionary, ed. Ferdinand Diederich Lessing vd (Berkeley ve Los Angeles, 1960).

Montet, Edouard. "Un rituel d'abjuration des musulmans dans l'église grecque," *Revue de l'histoire des religions* 53 (1906), s. 145-63.

Moravcsik, Gyula. "Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 7 (1930), s. 352-65.

———. *Byzantinoturcica*, 2 cilt (Leiden, 1983).

Moutsopoulos, Nikolaos. "Σινικό ιδεόγραμμα σε τοιχογραφία του Γερακιού," *Byzantiaka* 18 (1998), s. 13-31.

Müller, Klaus E. *Geschichte der Antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen*, 2 cilt (Wiesbaden, 1972-80).

Murphey, Rhoads. "Yeñiçeri," *EI²*, 11:322a.

Mustafaev, Shain M. *Восточная Анатолия: от Аккоюнлу к Османской империи* (Moscow, 1994).

Mutafčiev, Peter. "Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert," *Списание на Българската Академия на Наукитъ и Изкуствата* 66 (1943): *Клонъ историко-филологиченъ* 32, s. 1-128.

Muthesius, Anna. *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving* (Londra, 1995).

Nechaeva, Ekaterina. *Embassies. Negotiations, Gifts. Systems of East Roman Diplomacy in Late Antiquity* (Stuttgart, 2014).

Necipoğlu, Nevra. "The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)," *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2004), s. 133-51.

———. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge, 2009).

———. "The Coexistence of Turks and Greeks in Medieval Anatolia (Eleventh-Twelfth Centuries)," *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 5 (1999-2000), s. 58-76.

———. "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century," *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), s. 158-69.

———. "Sources for the Social and Economic History of Late Medieval Thessalonike and their Significance for Byzantine and Ottoman Studies," *Tarihte Güneydoğu Avrupa: Balkanolojinin dünü, bugünü ve sorunları* (Ankara, 1999), s. 97-107. *The New Cambridge Medieval History*, 7 cilt (Cambridge, 1998-2005).

Nicol, Donald M. *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* (Washington, DC, 1968).

———. *The Immortal Emperor: The Life and the Legend of Constantine Paleologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992).

———. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993).

———. "Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century," *Studies in Church History* 1 (1964), s. 160-72.

———. "Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade," *Actes du XV e congrès international des études byzantines* I (Atina, 1976), s. 1-33.

———. *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor, and Monk, c. 1295-1383* (Cambridge, 1996).

Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden, 1976).

Nikolskij, Nikolaj. *Речь тонкословия греческого. Русско-греческие разговоры XV-XVI века* (St. Petersburg, 1896).

Nystazopoulou, Maria. *Η εν τη Ταυρική χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνος* (Atina, 1965).

Ocak, Ahmet Y. *Sarı Saltık: Popüler İslamın Balkanlar'daki Destani Öncüsü (XIII. Yüzyıl)* (Ankara, 2002).

Oikonomides, Nicolas. "Ακολουθία του αγίου Θεοδώρου του νέου," *Néον Αθηναίον* 1 (1955), s. 213-21.

———. "La brebis égarée et retrouvée: l'apostat et son retour," *Religiöse Devianz. Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter*, ed. Dieter Simon (Frankfurt am Main, 1990), s. 143-57.

———. "The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality," *Αρχείον Πόντου* 35 (1975), s. 299-332.

———. "Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium," *Revue Numismatique* 6e série 25 (1983), s. 189-207.

———. *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XV e s.). Variorum* (Londra, 1976).

———. "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, ed. Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul, 1994), s. 239-47.

———. "Le haradj dans l'empire byzantin du XVe siècle," *Actes du Ier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 3 (Sofya, 1969), s. 681-88.

———. "Monastères et moines lors de la conquête ottomane," *Südost-Forschungen* 35 (1976), s. 1-10.

———. "L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux 10e-11e siècles et le taktikon de l'Escorial," *Actes du XIVe congrès international des études byzantines*, 1, s. 285-302.

———. "Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice," *Südost-Forschungen* 45 (1986), s. 1-24.

———. "À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats," *Travaux et mémoires* 8 (1981), s. 353-71.

———. "The Role of the Byzantine State in the Economy," *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3:973-1058.

———. "Σημείωμα περί των επιστολών Γρηγορίου του Χιονιάδου," *Αρχείον Πόντου* 20 (1955), s. 40-44.

———. "Some Byzantine State Annuitants: *Epi Tes (Megales) Hetaireias* and *Epi Ton Barbaron*," *Σύμμεικτα* 14 (2008), s. 9-28.

———. "The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor (1313)," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, s. 160-65.

———. "The Turks in the Byzantine Rhetoric of the Twelfth Century," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, 1993), s. 149-55.

———. "Vardariotes-W.l.nd.r-V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934," *Südost-Forschungen* 32 (1973), s. 1-8.

Ostrogorsky, George. "Byzance, état tributaire de l'empire Turc," *Зборник радова Византолошког института* 5 (1958), s. 49-58.

———. *Geschichte des Byzantinischen Staates* (Münih, 1963).

———. *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brüksel, 1954).

The Ottoman Emirate (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 1993).

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander Kazhdan, Alice-Mary Talbot, vd., 3 cilt (New York ve Oxford, 1991).

Page, Gill. *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans, 1200-1420* (Cambridge, 2008).

Pálóczi, Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapest, 1989).

Panagiotakes, Nikolaos M. *Λέων ο Διάκονος. Α. Βιογραφικά. Β. Χειρόγραφα και εκδόσεις* (Atina, 1965).

Papadopoulos, Anthimos A. *Ιστορικόν λεξικόν της Ποντικής διαλέκτου*, 2 cilt (Athens 1958-61).

Papadopulos, Averkios Th. *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453* (Münih, 1938).

Pape, Wilhelm. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, ed. G. Benseler, 2 cilt (Braunschweig, 1911).

Parani, Maria G. "Cultural Identity and Dress: Byzantine Ceremonial Costume," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 57 (2007), s. 95-134.

———. "Intercultural Exchange in the Field of Material Culture in the Eastern Mediterranean: The Evidence of Byzantine Legal Documents (11th to 15th Centuries)," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, s. 349-72.

———. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)* (Leiden ve Boston, 2003). Parisot, Valentin. *Cantacuzène homme d'état et historien* (Paris, 1845).

Patlagean, Évelyne. "Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles," *The Byzantine Aristocracy (XI to XIII Centuries)*, ed. Michael Angold (Oxford, 1984), s. 23-41.

Peacock, Andrew C.S. "The Saljūq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of ʿAlā al-Dīn Kayqubād," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 16/2 (2006), s. 145-48.

———. "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia," *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16 (2010), s. 103-24, 537.

Peirce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York, 1993).

Pérez Martín, Inmaculada. "The Escorial Akathistos: The Last Manuscript Illuminated in Constantinople," *Italia medioevale e umanistica* 52 (2011), s. 227-62.

Personal Names Studies of Medieval Europe: Social Identity and Family Structu-

res, ed. George T. Beech, Monique Bourin ve Pascal Chareille (Kalamazoo, MI, 2002).

Pertusi, Agostino. *Bisanzio e i Turchi nella cultura del Rinascimento e del Barocco* (Milan, 2004).

Petrides, Antonis K. "Georgios Pachymeres Between Ethnography and Narrative: Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι 3.3-5," *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49 (2009), s. 295-318.

Petrounias, Euangelos. "The Modern Greek Language and Diglossia," *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, s. 193-220.

Philadelphie et autres études, ed. Hélène Ahrweiler (Paris, 1984).

Philippides, Marios ve Hanak, Walter K. *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies* (Farnham ve Burlington, VT, 2011).

Piltz, Elisabeth. *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue* (Uppsala, 1994).

Pingree, David. "Gregory Chioniades and Palaeologan Astronomy," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 133-60.

Podosinov, Aleksandr V. "Вновь найденная поздневизантийская карта мира," *Византийский временник* 69 (2010), s. 230-47.

Pohl, Walter. "Ritualized Encounters: Late Roman Diplomacy and the Barbarians, Fifth-Sixth Century," *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean: Comparative Perspectives*, s. 67-86.

———. "Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity," *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, ed. Walter Pohl ve Helmut Reimitz (Leiden, Boston ve Köln, 1998), s. 17-69.

Poliakovskaja, Margarita A. *Портреты византийских интеллектуалов* (St. Petersburg, 1998).

———. "Сакрализация парадной жизни византийского императорского дворца эпохи Палеологов," *Известия Уральского государственного университета* 4/66 (2009), s. 229-37.

Polemis, Demetrios I. *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (Londra, 1968).

Ponomarev, Andrei L. *Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII-XV вв.* (Moskova, 2012).

———. "Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г. (Liber massariae Caffae tempore regiminis egregii viri domini Iuliani de Castro consulis Caffae MCCCLXXIV nunc indicatus et a pluribus mendis purgatus);" *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 6 (St. Petersburg, 2005), s. 43-138.

———. "Территория и население генуэзской Кафы по данным бухгалтерской книги массарии казначейства за 1381-1382 гг.;"

Причерноморье в средние века, ed. Sergej Karpov, 4 (St. Petersburg, 2000), s. 317-443.

Popper, William. *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1468 AD* (Berkeley ve Los Angeles, 1957).

Preiser-Kapeller, Johannes. "Conversion, Collaboration and Confrontation: Islam in the Register of the Patriarchate of Constantinople (14th Century)," *International Review of Turkish Studies* 2 (2011), s. 62-79.

Prinzing, Günter. "Zu den Minderheiten in der Mäander-Region während der Übergangsepoche von der byzantinischen zur seldschukisch-türkischen Herrschaft (11. Jahrhundert-Anfang 14. Jahrhundert)," *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien. Von der hellenistischen Antike bis in das byzantinische Mittelalter*, s. 153-90.

Pritsak, Omeljan. *The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation* (Lisse, 1976). *The Prosopography of the Byzantine World*, http://www.pbw.kcl.ac.uk/.

Proxorov, Gelian M. "A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin (Moscow, State Historical Museum, Synodal Gr. 429)," *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972), s. 237-52.

Radloff, Wilhelm. *Опыт словаря тюркских наречий*, 4 cilt (St. Petersburg, 1893-1911). Ragia, Ephe. "Η αναδιοργάνωση των θεμάτων στη Μικρά Ασία τον δωδέκατο αιώνα και το θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου," *Σύμμεικτα* 17 (2005), s. 223-38.

Ramsay, William M. *The Historical Geography of Asia Minor* (Londra, 1890).

Rásonyi, László ve Baski, Imre. *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, 2 cilt (Bloomington, IN, 2007).

Rassovsky, Dmitrij A. "Половцы," *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935), s. 247-62; 8 (1936), s. 161-82; 9 (1937), s. 71-85; 10 (1938), s. 155-78; 11 (1940), s. 95-126.

Redhouse, James W. *Türkçe-Ingilizce Sözlük* (İstanbul, 1997).

———. *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1921).

Reinert, Stephen W. "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations," *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (Washington, DC, 1998), s. 125-50.

Restle, Marcell. *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, 2 cilt (Greenwich, CT, 1967).

Richard, Francis. *Catalogue des manuscrits persans*, 2: *Le Supplément persan 1 à 1000* (Roma, 2009).

Rigo, Antonio. "Ritual of Abjuration," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas vd., 1 (Leiden, 2009), s. 821-24.

Riley, Mark. "Science and Tradition in the 'Tetrabiblos,'" *Proceedings of the American Philosophical Society* 132/1 (1988), s. 67-84.

Riza, Yalman. "Cenupta bozdoğanlılar," *Ülke* 3/17 (1934), s. 356-58.

Robinson, Basil. *Persian Miniature Paintings from Collections in the British Isles* (Londra, 1967).

Rossi, Ettore ve Griswold, William J. "Martolos," *EI²*, 6:613.

Rotman, Youval. *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, çev. Jane Marie Todd (Cambridge, MA, 2009).

Rudnyćkyj, Jaroslav B. "Review: Georgakas, D.J. *Ichthyological Terms...*," *Этимология 1980* (Moskova, 1982), s. 177-79.

Runciman, Steven. "The Ladies of the Mongols," *Εις μνήμην Κ. Αμάντου* (Atina, 1960), s. 46-53.

———. *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970).

Rybatzki, Volker. *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung* (Helsinki, 2006).

Rydén, Lennart. "The Portrait of the Arab Samônas in Byzantine Literature," *Graeco- Arabica* 3 (1984), s. 101-09.

Salia, Kalistrat. *Histoire de la nation géorgienne* (Paris, 1980). Savory, Roger M. "Ḳürčī," *EI²* 5:437a-b.

Savvaitov, Pavel. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора* (St. Petersburg, 1896).

Savvides, Alexios. "Byzantines and Oghuz (Ghuzz): Some Observations on the Nomenclature," *Byzantinoslavica* 54/1 (1993), s. 147-55.

———. *Byzantium in the Near East* (Selanik, 1981).

———. "Εκχριστιανισμένοι Τουρκόφωνοι μισθοφόροι στα βυζαντινά και λατινικά στρατεύ-ματα της Ανατολής;" *Πρακτικά του Ι΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου* (Selanik, 1989), s. 89-97.

———. "Οι Κομάνοι (κουμάνοι) και το Βυζάντιο (11ος-13ος αι. Μ.Χ.)," *Βυζαντινά* 13 (1985), s. 939-56.

———. "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi," *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to D.M. Nicol* (Londra, 1993), s. 122-36.

Sazonova, Natalia. *Мир сефевидских тканей. XVI-XVII века* (Moskova, 2004). Schilbach, Erich. *Byzantinische Metrologie* (Münih, 1970).

Schreiner, Peter. "Byzantinische Orientreisende im 14. Jahrhundert," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* Supplement VI (Wiesbaden, 1985), s. 141-49.

———. "Slavisches in den griechischen Athosurkunden," *Tgolí chole Mêstró. Gedenkschrift für Reinhold Olesch*, ed. R. Lachmann, A. Lauhus, T. Andowski ve B. Zelinsky. (Cologne ve Viyana, 1990), s. 307-16.

———. "Theophylaktos Symokattes und das Perserbild der Byzantiner im 6. und 7. Jh.," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 21, Suppl. V (1980), s. 301-06.

———. "Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293-1390)," *Orientalia Christiana Periodica* 34 (1968), s. 377-88.

Schwarz, Paul. "Die Herkunft von arabisch ḫarâǧ (Grund-) Steuer," *Der Islam* 6 (1916), s. 97-99.

Schweyzer, Eduard. *Griechische Grammatik auf der Grundlage von K. Burgmanns Griechischer Grammatik* 1 (Münih, 1939).

Ševčenko, Ihor. "Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor," *Зборник радова Византолошког института* 8 (1960), s. 187-228.

———. *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World* (Londra, 1982).

———. "Intellectual Repercussions of the Council of Florence," *Church History* 24 (1955), s. 291-323.

———. *Society and Intellectual Life in Late Byzantium* (Londra, 1981).

———. "Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century," *Actes du XIV e congrès international des études byzantines*, 1:69-92.

———. "Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time," *The Kariye Djami*, ed. Paul A. Underwood, 4 (Princeton, 1975), s. 11-55.

Sevortian, Ervand V. *Этимологический словарь тюркских языков*, 7 cilt (Moskova, 1974-2003).

Shangin, Mstislav A. "Новый географический текст," *Вестник древней истории* 4 (1938), s. 252-55.

Shukurov, Muhammad vd (ed.), *Farhangi Zaboni Tojiki*, 2 cilt (Moskova, 1969).

Shukurov, Rustam. "AIMA: The Blood of the Grand Komnenoi," *Byzantine and Modern Greek Studies* 19 (1995), s. 161-81.

———. "Анатавлы: тюркская фамилия на византийской службе," *Византийский временник* 66 (91) (2007), s. 193-207.

———. "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century," *Mediterranean Historical Revue* 9/1 (1994), s. 20-72.

———. "The Byzantine Turks of the Pontos," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 6 (1999), s. 7-47.

———. "Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turkmens (12th-13th Centuries)," *Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI-XI)* (Spoleto, 2004), s. 707-64.

———. "The Crypto-Muslims of Anatolia," *Anthropology, Archeology and Heritage in the Balkans and Anatolia*, 2:135-58.

———. "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond," *Acts, 18th In-*

ternational Byzantine Congress, Selected Papers: Main and Communications, Moscow, 1991, ed. Ihor Ševčenko ve Gennadij Litavrin, 2: *History, Archaeology, Religion and Theology* (Shepherdstown, WV, 1996), s. 75-81.

———. "Foreigners in the Empire of Trebizond (the Case of Orientals and Latins)," *At the Crossroads of Empires: 14th-15th Century Eastern Anatolia. Proceedings of the International Symposium Held in İstanbul, 4th-6th May 2007*, ed. Deniz Beyazit ve Simon Rettig (Paris, 2012), s. 71-84.

———. "Формулы самоидентификации анатолийских тюрков и византийская традиция (XII-XIII вв.)," *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 8 (St. Petersburg, 2001), s. 151-73.

———. "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, ed. Andrew C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra, 2012), s. 115-50.

———. "Horizons of Daily Interest," *Byzantinische Forschungen* 25 (1999), s. 1-14.

———. "Иагупы: тюркская фамилия на византийской службе;" *Византийские очерки* (St. Petersburg, 2006), s. 205-29.

———. "İbn Bîbî," *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. R.G. Dunphy (Leiden ve Boston, 2010), s. 830-31.

———. "Имя и власть на византийском Понте (чужое, принятое за свое)," *Чужое: опыты преодоления (очерки по истории культуры Средиземноморья)*, ed. R. Shukurov (Moskova, 1999), s. 194-234.

———. "Латиняне в сельской Мацуке (13-15 вв.)," *Mare et litora*, s. 627-42.

———. "Oriental Borrowings in Middle Greek: New Evidence from the BnF manuscript supplément persan 939," *Byzantine and Modern Greek Studies* 39 (2015), s. 219-26.

———. "The Oriental Margins of the Byzantine World: A Prosopographical Perspective," *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. Judith Herrin ve Guillaume Saint-Guillain (Aldershot, 2011), s. 167-96.

———. "Семейство ʿИзз ал-Дина Кай-Кавуса II в Византии," *Византийский вре-менник* 67 [92] (2008), s. 89-116.

———. "Тюрки на православном Понте в XIII-XV вв.: начальный этап тюркизации?" *Причерноморье в средние века*, ed. Sergej Karpov, 1 (Moskova, 1995), s. 68-103.

———. "Trebizond and the Seljuks (1204-1299)," *Mésogeios. Revue trimestrielle d'études méditerranéennes* 25-26 (2005), s. 73-138.

———. "Turkmen and Byzantine Self-Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth-Century Anatolia," *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. Antony Eastmond (Aldershot, 2001), s. 255-72.

———. *Великие Комнины и Восток (1204-1461)* (St. Petersburg, 2001).

Simonian, Hovann. "Hamshen before Hemshin: The Prelude to Islamicization,"

The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey, ed. Hovann H. Simonian (Londra ve New York, 2007), s. 19-41.

Skoulatos, Basile. *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* (Louvain, 1980).

Smail, Raymond C. *Crusading Warfare, 1097-1193* (Cambridge, 2005).

Smyrlis, Kostis. "The First Ottoman Occupation of Macedonia (ca. 1383-ca. 1403): Some Remarks on Land Ownership, Property Transactions and Justice," *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, s. 327-48.

Smythe, Dion C. "Byzantine Perceptions of the Outsider in the 11th and 12th Centuries: A Method." Doktora tezi, University of St. Andrews (1993).

———. "Minorities in the Cities of the Maeander Valley, c. 610-1100," *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien. Von der hellenistischen Antike bis in das byzanti- nische Mittelalter*, s. 141-52.

Soulis, George C. "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages," *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), s. 141-65.

Soustal, Peter. *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)* [Tabula Imperii Byzantini, 6] (Viyana, 1991).

Soustal, Peter ve Koder, Johannes. *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini, 3] (Viyana, 1981).

Spinei, Victor. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century* (Leiden, 2009). *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*, ed. Günter Neumann ve Jürgen

Stein, Ernst. "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* 2 (1926), s. 1-62.

Steingass, Francis J. *Arabic-English Dictionary* (New Delhi, 1978).

———. *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature* (Londra, 1984).

Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204* (Cambridge, 2000).

Stickler, Günter, "Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase." Dissertationen der Universität Wien 229 (Viyana, 1992).

Storey, Charles A. *Персидская литература. Био-библиографический обзор*, ed. Yurij Bregel, 3 cilt (Moskova, 1972).

Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (Washington, DC, 1998).

Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar," *Selçuklu araştırmaları dergisi* 1 (1969), s. 1-147.

———. *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy teşkilatı, Destanları* (İstanbul, 1992). Symeonidis, Charalambos. "Die Nominalendung -άντ(οι), -άντων, -άντα im neu-griechischen Dialekt des Pontos,"*Αρχείον Πόντου* 36 (1979) s. 97-103.

———. "Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos," *Αρχείον Πόντου* 31 (1971-72), s. 17-231.

Szemerényi, Oswald J.L. "Славянская этимология на индоевропейском фоне," *Вопросы языкознания* 4 (1967), s. 3-25.

Tafrali, Oreste. *Thessalonique au quatorzième siècle* (Paris, 1913).

Talbot, Alice-Mary. "Chortasmenos, John," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1:431-32.

Tapkova-Zaimova, Vasilka. "Turcs danubiens et turcs d'Asie Mineure (problèmes de contacts dans le cadre de l'empire byzantin);" ed. Lampakis, Stelios, *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, s. 189-96.

Tauer, Felix. "Hafizi Abru sur l'historiographie," *Mélanges d'orientalisme offerts à Henri Massé* (Tahran, 1963), s. 10-25.

Teteriatnikov, Natalia. *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia* (Rome, 1996).

———. "The Mosaics of the Eastern Arch of Hagia Sophia in Constantinople: Program and Liturgy," *Gesta* 52/1 (2013), s. 61-84.

———. "The Place of the Nun Melania (the Lady of the Mongols) in the Deesis Program of the Inner Narthex of Chora, Constantinople," *Cahiers archéologiques* 43 (1995), s. 163-84.

The Cambridge History of Christianity. Eastern Christianity, ed. Michael Angold (Cambridge, 2006).

The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492, ed. Jonathan Shepard (Cambridge, 2008).

The Cambridge History of Turkey, 1: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, ed. Kate Fleet (Cambridge, 2009).

The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture, ed. Speros Vryonis (Los Angeles, 1975).

Theodoridis, Dimitri. "ΚΥΛΙΧΑΡΤΙΑ: ein mongolischer Stoffname chinesischen Ursprungs," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 52 (2002), s. 249-57. Thierry, Nicole. *La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge* (Turnhout, 2002).

Thierry, Nicole ve Thierry, Michel. *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région de Hasan Dağı* (Paris, 1963).

Thomson, Francis J. "SS. Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Mediaeval Theories of Sacred Languages," *Analecta Bollandiana* 110 (1992), s. 67-122.

Tietze, Andreas. "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch," *Oriens* 20 (1955), s. 204-57.

Tihon, Anne. *Études d'astronomie byzantine. Variorum* (Londra, 1994).

———. "Les tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIVe siècle," *Byzantion* 57 (1987), s. 471-87.

———. "Tables islamiques à Byzance," *Byzantion* 60 (1990), s. 401-25.

Todt, Klaus-Peter. "Islam and Muslims in Byzantine Historiography of the 10th-15th Centuries," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, 5:35-46.

———. *Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theo- logische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz* (Würzburg ve Altenberge, 1991).

Tompaïdes, Demetrios E. *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προελεύσης* (Atina, 1990). Toporov, Vladimir N. "Из 'Русско-персидского' дивана. Русская сказка *301A, B и 'Повесть о Еруслане Лазаревиче' – 'Шахнаме' и авестийский 'Зам-язат-яшт' (Этнокультурная и историческая перспективы);" *Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы* (Moskova, 1995), s. 142-200.

Toufexis, Notis. "Diglossia and Register Variation in Medieval Greek," *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2008), s. 203-17.

Towfiq, F. "ʿAšāyer," *Encyclopaedia Iranica*, online version: http://www.iranicaonline.org/articles/asayer-tribes.

Trachoulia, Nikoletta. *Κώδιξ 5 Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Το Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου* (Atina, 1997).

Trapp, Erich. "Aktualität in byzantinischen Reiseberichten," *Zeitgeschehen und seine Darstellung im Mittelalter*, ed. von C. Cormeau (Bonn, 1995), s. 47-58.

———. "Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis? *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), s. 115-29.

———. "Lexicographical Notes, Illustrating Continuity and Change in Medieval Greek," *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994), s. 243-55.

———. "Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit," *Jahrbuch der österreichi- schen Byzantinistik* 27 (1978), s. 181-201.

Treasures of Islam, ed. Toby Falk (Cenevre, 1985).

Triandaphyllidis, Manolis. *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur* (Strasburg, 1909).

———. "Studien zu den Lehnwörtern der mittelgriechischen Vulgärliteratur," Inaugural-Dissertation einer hohen philosophischen Fakultät Sektion I der Ludwig- Maximilians-Universität zu München (Marburg, 1909).

Troitskij, Ivan E. "Арсений и арсениты;" *Христианское чтение*, 4 pts (1867-72). Trubachev, Oleg N. "Примечания к Rudnyćkyj, J.B. 'Review: Georgakas D.J. *Ichthyological Terms...*,'" *Этимология 1980* (Moskova, 1982), s. 177-79.

Trüdinger, Karl. *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie* (Basel, 1918).

Turan, Osman. *Selçuklular zamanında Türkiye. Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)* (İstanbul, 1971).

———. "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans," *Studia Islamica* 1 (1953), s. 65-100.

Udaltsova, Zinaida V. "Предательская политика феодальной знати Византии в период турецкого завоевания," *Византийский временник* 7 (1953), s. 93-121. Uspenskij, Boris. *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.)* (Moskova, 1994).

Untermann [Beihefte der Bonner Jahrbücher 40] (Bonn, 1980). *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, ed. Timan Berger, Christoph Correll, Günther S. Henrich ve Werner Lehfeldt (Cologne ve Viyana, 1989).

Uspenskij, Fjodor I. *История Византийской империи (XI-XV вв.)*, 3 (Moskova, 1997).

———. *Очерки из истории Трапезундской империи* (Leningrad, 1929).

———. "Византийские историки о монголах и египетских мамлюках," *Византийский временник* 24 (1926), s. 1-16.

Uyar, Tolga B. "Art et société en pays de Rum: les peintures 'byzantines' du XIIIe siècle en Cappadoce." Ph.D. dissertation, Université Paris 1 (Paris, 2011).

Uzunçarşılı, Ismail H. "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten* 5 (1941), s. 277-88.

Vacalopoulos, Apostolos. *A History of Thessaloniki* (Selanik, 1972).

———. "Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)," *Byzantinische Zeitschrift* 55 (1962), s. 56-65.

———. *Origins of the Greek Nation: The Byzantine Period, 1204-1461* (New Brunswick, NJ, 1970).

Varvounis, Manolis G. "Όψεις της καθημερινής ζωής στην Τραπεζούντα του 14ου αιώνα – Η μαρτυρία του Ωροσκοπίου της Τραπεζούντος (1336)," *Αρχείον Πόντου* 45 (1994), s. 18-36.

Varzos, Konstantinos. "Αλέξιος Κομνηνός – Ειρήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους," *Βυζαντινά* 7 (1975), s. 133-74.

———. *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, 2 cilt (Selanik, 1984).

Vásáry, István. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge, 2005).

Vasiliev, Alexander. *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA, 1936).

———. *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, 2 (Madison, WI, 1952).

———. *Ласкарь Канан, византийский путешественник XV в. по северной Европе и в Исландии* (Kharkiv, 1914).

———. "Mesarites as a Source," *Speculum* 13 (1938), s. 180-82.

Vasmer, Max. *Этимологический словарь русского языка*, çev. ve ed. O. N. Trubachev ve B.A. Larin, 4 cilt (Moskova, 1986).

———. *Ein russisch-byzantinisches Gesprachbuch. Beiträge zur Erforschung der Älteren russischen Lexikographie* (Leipzig, 1922).

Verlinden, Charles. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2: *Italie, Colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin* (Ghent, 1977).

Verpeaux, Jean. "Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale," *Revue des études byzantines* 23 (1965), s. 89-99.

Vogel, Kurt. "Byzantine Science," *The Cambridge Medieval History*, ed. Joan M. Hussey, Donald M. Nicol, vd., 8 cilt (Cambridge, 1967), 4/2:264-305.

Vryonis, Speros. "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama," *Βυζαντινά* 9 (1977), s. 11-22.

———. *Byzantina kai Metabyzantina, Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans* (Malibu, 1981).

———. "Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower," *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans: Reprinted Studies* [Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, 2] (Malibu, 1981), no. 3, s. 125-40.

———. *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World. Variorum* (Londra, 1971).

———. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971).

———. "'The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization', the Book and its Reviewers Ten Years Later," *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1982), s. 225-85.

———. "'The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through the 15th Century': The Book in the Light of Subsequent Scholarship, 1971-98," *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. Antony Eastmond (Aldershot, 2001), s. 133-45.

———. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), s. 43-71.

Wächter, Albert. *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert* (Leipzig, 1903).

Walbank, Frank W. "The Problem of Greek Nationality," *Phoenix* 5/2 (1951), s. 41-60. Walker, Alicia. *Emperor and the World: Exotic Elements and the Imaging of Middle Byzantine Imperial Power* (Cambridge, 2012).

Weiss, Günter. *Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Monch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969).

Werner, Ernst. *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen. Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus* (Viyana, 1985).

Whelan, Estelle J. "A Contribution to Danishmendid History: The Figured Copper Coins," *American Numismatic Society, Museum Notes* 25 (1980), s. 133-66.

Whitby, L. Michael. "Theophylact's Knowledge of Languages," *Byzantion* 52 (1982), s. 425-28.

Wilson, Nigel G. ve Darrouzès, Jean. "Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion," *Revue des études byzantines* 26 (1968), s. 5-47.

Wittek, Paul. "La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine," *Echos d'Orient* 176 (1952), s. 409-12.

———. *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15 Jahrhundert* (İstanbul, 1934).

———. "Les Gagaouzes = Les gens de Kaykaus," *Rocznik Orientalistyczny* 17 (1951-52), s. 12-24.

———. *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938).

———. "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend Transformed," *Arabic and Islamic Studies in Honour of A.R. Gibb*, ed. George Makdisi (Londra, 1965), s. 662-72.

———. "Yazijioghlu ʿAli on the Christian Turks of the Dobruja," *Bulletin of the British School of Oriental and African Studies* 14 (1952), s. 639-68.

Woods, John E. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. A Study in 15th/9th Century Turco-Iranian Politics. Revised and Expanded Edition* (Salt Lake City, 1999). Yurtsever, Erk. *Türkçe Adlar Derlemesi* (İstanbul, 1997).

———. "The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, s. 225-36.

———. "Histoire et légendes des premiers Ottomans," *Turcica* 26 (1995), s. 45-89.

———. "Les janissaires de l'empereur byzantin," *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dedicata. Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. Series Minor* 19 (1982), s. 591-97 (bir başka baskısı: *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, no. XI).

DİZİN

Abaka 80, 110, 111
Abhazya 354
Abrampakes, Mihael 185
Âdil Bey 382
Aeidarokastron 208
Aelgazes, Demetrios 7, 295
Aetolia 458
Ahamenidli Meletios 7, 464, 465
Ahpugas, Georgios 379, 380
Aimon de Simico 157
Akdeniz 11, 35, 58, 281, 365, 369, 439, 444, 520
Akindynos 185, 186, 527
Akritai 116
Akropolitis, Georgios 137
Alâeddin Keykubad 245, 247
Alaşehir 175, 176, 453, 454, 456
Alî Ekber Dihhudâ 141, 145, 164, 264, 394, 548
Altınordu 19, 47, 57, 86, 92, 123-125, 131, 147, 148, 150, 162, 173, 180, 181, 225, 230, 264, 290-292, 301, 308, 316, 464, 482
Anadolu 11, 13-17, 19, 32, 45-47, 49, 50, 55-63, 71-73, 75, 77, 79, 80, 82-84, 87, 88, 91-93, 100-102, 112, 113, 116, 118-121, 123, 125-132, 138, 141, 146, 148, 150-152, 155, 156, 159-163, 165, 167-173, 176, 177, 179-182, 185, 187, 195-197, 204, 206, 207, 209, 211-216, 218-222, 226-228, 230, 231, 236, 237, 239, 244, 245, 253, 257, 260, 264, 272, 276, 279, 281, 286, 288, 291, 292, 305, 307, 311, 313, 314, 319, 324, 330, 332, 333, 335, 340, 349, 352, 356, 359, 360-362, 367, 369, 371, 372, 376, 387, 388, 409, 417, 418, 433, 442, 450-454, 456-460, 462-464, 467, 469, 473, 474, 480, 482, 519, 520, 521, 539, 574
Anagnostes, Ioannes 477
Anataulas ailesi 270
Ankara 16, 128, 132, 156, 159-161, 186-189, 194, 256, 258, 259, 264, 268, 280, 282, 296, 330, 334, 358, 367, 369, 393, 423, 456, 477, 527, 531, 534, 537, 548, 550, 551, 555, 563, 565, 566
Antakya 33, 456
Antalya 134, 135, 137, 149
Antikçağ 37
antroponimi 32, 91, 92, 94, 201, 322, 439, 450
Apokaukos, Aleksios 175, 177, 185, 279
Arapça 22, 53, 66, 68, 70, 71, 74, 79, 92, 97, 100, 103, 114, 116, 125, 129, 132, 140, 141, 144, 168, 179, 185, 233, 236, 249, 263, 288, 300, 319, 320, 322, 326, 329, 330, 337, 338, 365, 368, 369, 388, 390, 392, 408, 410-412, 414, 421, 425, 431, 434, 439, 445, 454, 455, 468-470, 474
Aristoteles 28, 29, 30, 43

Assuriya 58
Âşıkpaşazâde 188, 189, 193, 194, 195, 198, 199, 534
Athos Dağı 202
Attaleiates 30, 45, 56, 57, 58, 61, 527
Augustus, Caesar 481
Aynüddevle 172, 263, 264, 270

Bahadır, Ali 134, 135, 136, 156, 160, 162, 165, 224, 283, 294
Balivet, Michel 9, 17, 18, 69, 77, 87, 117, 256, 419, 451, 454, 456, 471, 477, 479, 480, 481, 540
Barhebraeus 133, 134, 140, 142, 256
Bartutis, Mark 27
Baybars el-Mansûrî 133, 137, 138, 144, 146, 156, 158, 160, 282, 283, 284, 527
Bayezid I., Sultan 187, 192, 312, 368, 431, 463
Beldiceanu, Irène 16, 155, 180, 189, 193, 194, 196, 197, 198, 292, 346, 347, 358, 462, 527, 528, 542
Berdûliye 139, 140, 141
Beyrut 33, 133, 136, 140, 283, 361, 464, 527, 529, 534
Bibikov, Michael 9, 26, 27, 31, 42, 117, 122, 202, 296, 439, 542
Bitinya 32, 175, 181, 182, 302, 453
Bizantinist 22, 189
Bolbe Gölü 203
Borysthenes 37
Bouché-Leclercq, Auguste 38, 39, 40, 46, 47, 58, 543
Brand, Charles 118, 293, 312
Brown, Thomas 89
Bryennios, Nikiforos 30, 56, 57, 528
Bryer, Antony 9, 96, 382
Bucellarian 115
Büyük İskender 481

Cahen, Claude 149
Ceneviz 181, 187, 348
Charax (Hereke) 195

Çanakkale Boğazı 176

Dagron, Gilbert 28, 65, 140, 251, 526, 538
Dânişmend 60, 233, 356
Đoković, Zorica 202
Dobruca 147, 148, 153, 161, 162, 164, 168, 286, 521, 548

Ebü'l-Ferec 133, 134, 138, 140, 142, 256, 529
el-Melikü'z-Zâhir Baybars, Mısır Sultanı 132
Emeviler 179
Ermeniler 83, 89, 97, 118, 316, 319, 367, 470, 471

Fars 19, 53, 55, 68, 69, 73, 100, 109, 141, 144, 169, 219, 256, 319, 320, 394, 464, 520
Farsça 7, 22, 53, 60, 70-74, 79, 92, 97, 100, 103, 108, 109, 114, 125, 140, 141, 144, 145, 156, 188, 189, 196, 220, 236, 257, 275, 288, 309, 319-322, 329, 339, 347, 364, 365, 368, 369, 388, 390, 392, 394, 396, 406, 408-411, 413, 415, 425, 429-432, 434, 435, 439, 450, 454, 456, 459, 466-470, 474, 539
Filanthropinos 169, 170, 171, 172, 176, 306, 308, 311, 542, 560
Flor, Roger de 171, 172

Garsoïan, Nina 89
Gelibolu 184, 185, 276
Gelzer, Heinrich 14
Germiyan 176, 254, 563
Geyûmers, Rükneddin 85, 86, 138, 139, 151, 154, 155

Gıyâseddin Mesud 85, 86, 150, 154, 155
Gibbon, Edward 12
Gordlevsky, Vladimir 100
Göktürkler 47
Gregoras, Nikiforos 41, 45, 52, 57, 58, 61, 131, 140, 149, 400, 441
Guillou, André 89, 145, 205, 251, 418, 526
Gürcü 79, 97, 256, 320, 321, 322, 323, 335, 353, 354, 379, 380, 433, 521

Hacı Baba 156
Halep 437
Halikarnaslı Dionysos 437
Halkidiki 7, 8, 126, 201, 203, 209, 211, 212, 213, 234, 252, 254, 260, 270, 406, 413
Halkokondilis 30, 51, 54, 65, 73, 74, 195, 440, 441
Hamaidrakon, Mikhail 265
Haratzas 186
Hasluck, Frederick William 17, 83, 87, 287, 539, 553, 559
Havari Pavlus 78, 79
Hazar Denizi 41, 51, 52, 63
Herodotos 30, 41
Hıristiyan 12, 14, 17, 23, 39, 44, 74-78, 80-83, 85-87, 106, 108-110, 115, 140, 144, 149-151, 154, 157, 158, 173, 187, 225, 232, 247, 249, 256, 257, 264, 280, 282, 284, 285, 288, 300, 331, 359, 362, 363, 366, 367, 369, 370, 371, 375, 377, 420, 422, 424-427, 431, 434, 446, 451, 453, 456, 461, 463, 466, 468, 469, 472, 482, 515, 516, 521
Hıristiyanlar 44, 81, 83, 85, 88, 97, 116, 279, 363, 478, 481
Hıristiyanlık 14, 35, 74, 87, 107, 145, 282, 315, 475, 521
Hicaz 426, 438
Hierissos 203, 211, 212, 213
Hippokrates 37
Homatenos, Demetrios 104, 288, 289
Homeros 34, 41, 469
Honiatis, Mikhail 72
Honiatis, Nikitas 52, 61, 65, 315, 451
Honigmann 36, 37, 38, 39, 40, 554
Honigmann, Ernst 36, 554
Hrisoberges, Patrik Lukas 82, 83
Humboldt, Wilhelm von 67
Hunger, Herbert 26, 112, 124, 225, 422, 529
Hunlar 25, 30, 41, 47, 48, 56, 58, 61, 63
Hüsâmeddin Teştî 156

İbn Bîbî 132, 134-136, 138, 140-149, 151, 155-157, 159, 160, 162, 256, 282, 283, 285, 297, 333, 334, 357, 367, 456, 525, 531, 572
İbn Havkal 115
İbranice 66, 68
İdrîs-i Bitlisî 188, 189, 525
İlhanlılar 170, 329, 330, 331, 335, 356
İndus 41
İran 11, 16, 41, 42, 47, 55-61, 63, 77, 92, 102, 110, 112, 130, 131, 153, 160, 164, 166, 219, 237, 245, 297, 301, 303, 307, 314, 329, 334, 335, 347, 353, 364, 365, 392, 393, 414, 425, 438, 445, 446, 447
İskitler 5, 8, 25, 41, 45-47, 50, 51, 56-58, 61, 63, 77, 112, 113, 115, 120, 123, 124, 127, 180, 221, 272, 293
İskitya 41, 46, 47, 50, 62
İzmit 7, 181, 182, 184, 188, 189, 193, 194, 195, 196

Kafkaslar 32
Kalamarya 7, 8, 127, 168, 188, 20-206, 209, 210, 211, 251, 266, 268, 270, 298

Kaminiates, Ioannes 33, 34, 532
Kanaboutzes, Ioannes 437, 438, 460, 472, 532
Kantakuzinos, Ioannes 45, 72, 80, 123, 172-179, 181-185, 187, 194, 248, 267, 273-281, 294, 309, 310, 314, 400, 420, 450, 456, 459, 460, 462, 464, 468, 469, 532
Kapadokya 32, 33, 34, 36, 254, 255, 358, 359, 372, 407, 453
Kastamonu 151, 155, 160, 292, 311, 352, 371, 453, 558
Kastorya 93, 94
Katraris, Ioannes 40
Kazhdan, Alexander 22, 33, 89, 232, 567
Kefalonya 93
Keyhusrev, I. Gıyâseddin 128, 456
Keyhusrev, II. Gıyâseddin 142, 147, 148, 245, 256
Keykâvus, II. İzzeddin 8, 85, 86, 131-135, 137-142, 146, 148-151, 153-155, 157, 159, 162-168, 180, 214, 221, 224, 227, 234, 236, 237, 239, 240, 242-247, 250, 282, 284-287, 295-297, 300, 419, 454
Kinnamos, Ioannes 55, 61, 62, 316, 317, 442, 451, 532
Kir Hâya 138, 139, 144, 146, 147, 148, 161, 282, 283
Kir Kedîd 138, 139, 144, 146, 148, 282
Komnene, Anna 56, 61, 68, 69, 233, 241, 242, 246, 299, 300, 307, 310, 422, 433, 460-463, 532
Komnenoi 80, 100, 127, 348, 380, 566, 572
Komnenos, I. Aleksios 57, 299, 300, 307, 348, 460, 462, 463
Komnenos, II. Aleksios 7, 320, 331, 350, 354, 379, 380, 381, 382
Komnenos, III. Aleksios 95, 108, 321, 360, 375, 382, 393, 401, 411
Komnenos, II. Ioannes 307, 353, 460
Komnenos, II. Manuel 224, 254, 258, 456, 463, 467, 477, 479
Komnenos, I. Manuel 76, 78, 118, 307, 357
Komnenos, IV. Ioannes 81, 96, 350, 378
Konstantin Melik 85, 138, 152, 155, 214, 301
Konstantin Tih 147
Konstantin, XI. 475
Konya 134, 136, 149, 160, 220, 264, 554
Kuzey Afrika 32, 116, 126, 127
Kuzey Afrikalı 168
Kuzey Karadeniz 32, 100, 101, 102, 112, 113, 121, 322, 325, 376, 520
Kütahya 254
Kydones, Demetrios 181, 184, 185, 477, 532
Kyr Kattidios 139, 144

Laskaris, II. Theodoros 21, 106, 146, 147, 219, 244, 245, 302
Laskaris, I. Theodoros 128
Latince 65, 66, 67, 73, 89, 97, 161, 313, 319, 369, 392, 397, 452
Limni 93, 99, 123, 203, 226, 227, 228, 248, 260, 306
Lindner, Rudi 16

Maçka 95, 96, 327, 328, 336-344, 349, 355, 363, 371, 372, 395, 519, 550
Mağrip 168
Makarios 85, 86, 155, 165, 258, 260, 326, 363
Makedonya 8, 93, 94, 95, 122, 123, 165, 166, 168, 175, 176, 179, 185, 186, 188, 201-204, 206, 209, 211, 213, 216, 219, 221-223, 226-228, 231, 252, 280, 286, 287, 295, 296, 299, 318, 319, 340, 364, 422, 516-520

Mars 47, 49, 68
Masgidas I 252
Masgidas I. 249, 251
Masgidas II 251, 252
Masgidas II. 249
Maveraünnehir 59
Medya 41, 58
Mehmed, I. 188, 193, 196, 197, 199, 378
Mehmed, II. 199, 475, 481
Mekke 427, 438
Mesothinia 182, 188, 189, 193-199, 305
Métivier, Sophie 257
Mısır 68, 69, 132, 135, 168, 281, 301, 372, 426, 454, 464
Moğollar 62, 112, 113, 124, 127, 130, 132, 135, 156, 160, 282, 290, 323, 329, 330, 332, 335, 352-354, 360, 520, 534, 574
Moravcsik, Gyula 24, 25, 47-55, 58, 60, 62, 69, 70, 103, 120, 125, 154, 185, 218, 219, 234, 249, 253, 313, 328, 335, 370, 387, 389, 397, 398, 409, 416, 418, 421-423, 432, 433, 437, 441, 460, 535, 557, 565
Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir 132, 133, 135, 136, 534
Muntaner, Ramon 171, 415, 534
Muzafferüddîn Uğurlu / emîrâhûr Uğurlu 156, 160, 283, 284
Müslüman 11, 12, 14, 17, 49, 59, 60, 63, 67, 75, 77, 80, 82-87, 92, 100, 101, 105-107, 113, 115-117, 125, 145, 146, 157, 164, 192, 219, 221, 230, 249, 253, 254, 257, 260, 263, 264, 270, 278, 280, 281, 286-289, 291, 294, 296, 300, 324, 337, 345, 346, 361, 362, 364, 366, 367, 369-372, 374, 376, 377, 378, 386, 408, 409, 425, 433, 434, 442, 446, 450, 452, 453, 456-458, 461, 466-470, 482, 483, 516, 520, 521
Necipoğlu, Nevra 198
Niketiata (Eskihisar) 194, 195
Nisibis 116
Nûreddîn Erzincani 156

Ohrid 94, 104, 396
Oikonomides 19, 79, 83, 84, 99, 117, 126, 127, 179, 180, 204, 218, 250, 259, 260, 263, 269, 295, 302, 304, 348, 354, 370, 398, 422, 423, 458, 461, 526-528, 545-547, 566
Opsikion 115
Ortadoğu 11, 32, 41, 62, 63, 80, 436, 437
Ortodoks 20, 23, 74-84, 88, 140, 142, 144, 294, 313, 316, 359, 363, 469, 476, 521
Osmanlılar 15, 21, 47, 92, 179, 181-187, 194, 195, 198, 213, 328, 345, 419, 522

Pachymeres, Georgios 39, 62, 72, 80, 85, 86, 109, 110, 122, 123, 125, 130, 131, 135, 137-140, 143, 146-152, 154, 155, 157-159, 162, 163, 166, 168, 171, 218, 237, 239, 284, 285, 291, 292, 301-303, 311, 312, 318, 362, 416, 439, 454, 458, 462, 464, 535, 560, 568
Paflagonya 32, 33, 150, 151, 352, 360
Palaiologoi 80, 100, 231, 238, 261, 563
Palaiologos, Demetrios 246, 303, 477
Palaiologos, II. Andronikos 150, 151, 152, 166, 171, 172, 173, 175, 185, 205, 236, 239, 241, 250, 257, 279, 292, 301, 311, 318, 464, 468
Palaiologos, III. Andronikos 123, 172, 173, 175, 181, 182, 194, 227, 273, 274, 275, 276, 277, 380, 381
Palaiologos, II. Manuel 224, 254, 258, 456, 463, 467, 477, 479

Palaiologos, IX. Mikhail 171
Palaiologos, VIII. Mikhail 51, 52, 110, 130, 131, 134, 135, 137, 138, 141, 143, 146, 147, 157, 161, 162, 219, 221, 353, 362, 418, 441, 463
Palaiologos, VII. Ioannes 196, 368, 369
Palaiologos, V. Ioannes 173, 183
Panteleimon, Agios 259
Patrik Markus 80
Pelekanon (Maltepe) 181, 194
Persler 63
Philes, Manuel 172, 245, 265, 308, 574
Philokrene (Bayramoğlu) 181, 194
Planoudes, Maximos 40, 169
Pontus 5, 7, 8, 15, 23, 81, 91, 92, 95-98, 102, 127, 160, 289, 319, 320, 322-324, 326, 329-336, 340, 343-345, 347, 352-355, 357, 359-364, 367-369, 371, 373-378, 395, 407-413, 422, 424, 427, 432, 435, 446, 451, 468, 472, 516-521, 548
Poseidonios 37
Prodoulia 140-145, 148, 214
Ptolemaios, Claudius 37, 46

Riley, Mark 39

Saint-Quentin, Simon de 140, 142, 536
Sarantenos, Theodoros 241, 242
Saussure, Ferdinand de 67
Scholarios, Gennadios 452, 453, 471, 472, 531, 559
Schreiner, Peter 50, 53, 55, 169, 175, 176, 181, 182, 184, 194, 229, 230, 369, 392, 393, 398, 405, 406, 410, 413, 414, 421, 430, 435, 438, 440, 536, 542, 571
Selanik 15, 33, 34, 87, 105, 121, 163, 165, 174, 175, 185, 186, 188, 198, 203-205, 210, 218, 220, 221, 229, 234, 235, 243, 244, 248, 251-254, 259, 260, 264-266, 268-270, 279, 298, 299, 301, 302, 307, 348, 392, 413, 417, 422, 435, 477, 516, 530, 537, 539, 547, 564, 571, 577
Serez 7, 8, 93, 94, 126, 185, 203, 205-209, 221, 238, 249-251, 253
Ševčenko, Ihor 27, 97, 262, 327, 472, 476, 571, 572
Sivas 332, 352, 361, 371, 372, 453
Skoutariotis, Theodoros 56, 137
Strategosoulos, Aleksios 123, 137
Strimon [Karasu] 7, 8, 107, 201, 203, 206-210, 234, 250, 251
Suğdak 154, 247
Sultanos, Athanasios 241, 243, 245, 311, 312
Suriye 116, 168, 179, 324, 366, 391, 426, 436
Süleyman Çelebi 187, 188, 195, 196, 312, 463

Tagaris, Georgios 175, 456
Tagaris, Manuel 175, 456
Tarsus 33, 117, 543
Tebriz 331, 371, 376, 393, 426, 428, 437, 446
Thracesia 115
Thracia, Hersonisos 177
Timur 187, 191, 192, 196, 273, 329, 364, 365, 366, 368, 369, 382, 431, 432, 538, 561
Trabzonlu Georgios 69, 329, 480, 481, 482
Trakya 32, 93, 122-124, 174-186, 188, 225, 226, 275, 276, 279, 280, 282, 286, 290, 292, 295, 462, 463
Türkokratia 387, 388, 409, 412, 422, 447, 449
Tzetzes, Ioannes 69, 70, 72, 395, 422, 469, 470

Üsküdar 7, 188, 193, 194, 196, 278, 279
Üsküp 7, 8, 93, 203-205, 216, 217, 222

Vardar Vadisi 7, 216, 217, 244
Vatatzes, III. Ioannes 57, 122, 123, 149, 219, 244, 279, 417, 459
Vazelon Manastırı 395
Venedik 174, 187, 312, 331, 344, 348, 364, 401, 410, 411, 417, 423, 525, 526, 536, 550, 553
Veria 8, 205
Vryonis, Speros 9, 14, 15, 18, 45, 77, 79, 82, 106, 119, 128, 161, 187, 218, 256, 257, 271, 280, 287, 293, 305, 307, 354, 367, 451-453, 458, 462, 475, 544, 560, 568, 575, 577

Wächter, Albert 14
Wittek, Paul 15, 16, 152, 555

Yagupis 8
Yahudiler 74, 75, 77, 316, 470, 481
Yanitsa Gölü 7, 203, 214
Yaşlı Pilinius 37
Yazıcızâde Ali 21, 132, 140, 141, 143, 147, 152, 153, 155, 159, 161, 164, 207, 282, 285, 286, 526, 538
yıldıznâme 426
Yuhannâ ed-Dımaşkī 75
Yunan 14, 17-23, 28, 32, 36, 40, 41, 47, 54, 64, 65, 67-70, 74, 82-84, 89, 91, 92, 96, 103, 106, 108, 111, 112, 131, 132, 140, 162, 163, 165, 178, 185, 188, 197, 228, 274, 287, 290, 291, 297, 301, 303, 314-318, 321, 325, 330, 334, 351, 371, 374, 387, 388, 390, 391, 393, 408-410, 413, 414, 419, 424, 430, 431, 433, 436, 437, 440, 445, 447, 449, 450, 452, 457, 458, 461-466, 467, 470, 472-475, 478, 480, 482, 516, 517, 521, 522
Yunanca 22, 55, 66, 67, 69, 70, 73, 89, 91, 92, 95, 96, 103-105, 108, 112, 143, 144, 145, 151, 162, 164, 196, 233, 234, 257, 275, 319, 323, 324, 327, 328, 330, 333, 334, 344, 355, 362, 369, 370, 389-394, 396, 399, 400, 405-407, 409-413, 422, 429, 430-434, 436, 442, 444, 445, 447, 449, 450, 452, 453, 455, 457, 462, 463, 466, 467, 472-474, 516, 522, 535

Zhavoronkov, Petr 119, 128, 134, 149, 157, 167, 202, 232, 237, 240, 241, 243

Rustam Shukurov, Bizans dünyasına dahil olmuş Türk azınlığın ve Yunancaya sızmış Türkçe sözcüklerin yolculuğuna eğildiği çalışmasında, sayısız kaynağa başvurmakta, söz konusu Türklerin demografik yapısını ve Bizans toplumuna kültürel etkisini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bizans Türkleri'nde toplumun altını oyan "Türk muhipliği" ve Bizanslının zihin dünyasında yaşanan değişim dilsel, toplumsal ve kültürel veçheler gözetilerek ortaya konulmaktadır.

"Shukurov pek çok tarihsel ve dilsel kaynağa başvurarak Türklerin Bizans kimliğini nasıl edinebilmiş olduğunu gösteriyor. Yunanca kaynakları Arapça, Farsça, Türkçe, Ermenice ve Gürcüce kaynaklarla harmanlayan yazar böylelikle Küçük Asya'nın çok yönlü kültürel panoramasını okura sunabiliyor. Bizans-Türk ilişkilerine ilgi duyanların kesinlikle okuması gereken bir kitap."

—Spyros P. Panagopoulos

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com
9 786050 380439
TARİH